Припрему ове свеске суфинансирало је Министарство науке,
технолошког развоја и иновација Републике Србије.

Главни и одговорни уредник
Проф. др Борис Братина

Уређивачки и редакцијски одбор
Проф. др Wolfgang Rohrbach, академик, Беч
Проф. др Татъяна Сенъюшкина, Симферополъ
Проф. др Андрей Мокхов, Севастополъ
Проф. др Наталия Николаевна Муравъева, Ростов-на-Дону
Проф. др Екатерина Ентина, Москва
Проф. др Шак Б. Ханиш, Сан Дијего
Проф. др Франсис Корблен, Париз
Проф. др Геновева Пушкас, Женева
Проф. др Луј де Сосир, Нојшател
Проф. др Фредерик Тортера, Монпеље
Проф. др Киара Мелоне, Верона
Проф. др Филип Васершаид, Берлин
Проф. др Антоний Васильевич Мировнич, Пољска
Проф. др Алексиос Панагопулос, Грчка
Проф. др Марко Атлагић
Проф. др Маријана Дукић Мијатовић
Проф. емеритус др Живота Радосављевић
Проф. др Драган Танчић
Проф. др Миодраг Гордић
Проф. др Тиодор Росић
Проф. др Драгана Радовановић
Проф. др Снежана Гудурић
Проф. др Тијана Ашић
Проф. др Бошко Сувајџић
Проф. др Урош Шуваковић
Проф. др Далибор Елезовић
Проф. др Јасмина Новокмет
Проф. др Весна Минић
Проф. др Мирко Томасовић, Фоча
Проф. др Недељко Станковић, Тузла
Проф. др Оља Арсенијевић
Проф. др Драган Поповић
Проф. др Синиша Достић
Проф. др Жарко Браковић
Доц. др Александар Мартиновић
Доц. др Јелена Пртљага
Доц. др Стефан Анчев, Велико Трново
Доц. др Тодор Галунов, Велико Трново
Др Јасмина Ахметагић
Др Предраг Терзић
Др Драгана Јањић
Др Марија Јефтимијевић Михајловић
Др Весна Зарковић
Др Ивана Ženарју Рајовић
Др Иван Бецић
Др Милица Јотов
Др Далибор Велојић
Др Мирјана Бечејски
Др Гордан Бојковић
Др Александар Павловић
Др Марина Мијатовић
Др Бојан Шево
Др Звездана Елезовић
Др Ана Стишовић Миловановић
Др Ена Мирковић
Др Јован Симијановић
Др Петар Ристановић
Др Ана Мумовић

Лектор
Др Јелена Војиновић Костић
Муниба Дрековић

Издавач
Институт за српску културу, Приштина – Лепосавић
e-mail institut.skp@gmail.com

УДК 008

Часопис излази три пута годишње

Компјутерска обрада и штампа Graficolor Краљево

Тираж 100

Сви чланци објављени у часопису *Баштина* су рецензирани.

Виньета на корицама

Призренско четворојеванђеље, јеванђелист Марко

Дизајн насловне стране Петар Ђуза

Editor-in-chief
Professor Boris Bratina, PhD

Editorial Board
Professor Wolfgang Rohrbach PhD, academician, Wienna
Professor Tatyana Senyoshkina, PhD, Simferopol
Professor Andrey Mokhov, PhD, Sevastopol
Professor Nataliya Nikolaevna Muravyeva, PhD, Rostov-on-Don
Professor Ekaterina Entina, PhD, Moscow
Professor Shak B. Hanish, PhD, San Diego
Professor Francis Corblin, PhD, Paris
Professor Genoveva Puskas, PhD, Genève
Professor Louis de Saussure, PhD, Neuchâtel
Professor Frédéric Torterat, PhD, Montpellier
Professor Chiara Melone, PhD, Verona
Professor Philipp Wasserscheidt, PhD, Berlin
Professor Antony Vasilievich Mironovich, PhD, Poland
Professor Alexios Panagopoulos, PhD, Greece
Professor Marko Atlagić, PhD
Professor Marijana Dukić Mijatović, PhD
Professor Emeritus Života Radosavljević, PhD
Professor Dragan Tančić, PhD
Professor Miodrag Gordić, PhD
Professor Tiodor Rosić, PhD
Professor Dragana Radovanović, PhD
Professor Snežana Gudurić, PhD
Professor Tijana Ašić, PhD
Professor Boško Suvajdžić, PhD
Professor Uroš Šuvaković, PhD
Professor Dalibor Elezović, PhD
Professor Jasmina Novokmet, PhD
Professor Vesna Minić, PhD
Professor Mirko Tomasović, PhD, Foča
Professor Nedeljko Stanković, PhD, Tuzla
Professor Olja Arsenijević, PhD
Professor Dragan Popović, PhD
Professor Siniša Dostić, PhD
Professor Žarko Braković, PhD
Assistant Professor Aleksandar Martinović, PhD
Assistant Professor Jelena Prtljaga, PhD
Assistant Professor Stefan Ančev PhD, Veliko Trnovo
Assistant Professor Todor Galunov, PhD, Veliko Trnovo
Jasmina Ahmetagić, PhD
Predrag Terzić, PhD
Dragana Janjić, PhD
Marija Jeftimijević Mihajlović, PhD
Vesna Zarković, PhD
Ivana Ženarju Rajović, PhD
Ivan Becić, PhD
Milica Jotov, PhD
Dalibor Velojić, PhD
Mirjana Bečejski, PhD
Gordan Bojković, PhD
Aleksandar Pavlović, PhD
Marina Mijatović, PhD
Bojan Ševo, PhD
Zvezdana Elezović, PhD
Ana Stišović Milovanović, PhD
Ena Mirković, PhD
Jovan Simijanović, PhD
Petar Ristanović, PhD
Ana Mumović, PhD

Lector
Jelena Vojinović Kostić, PhD
Muniba Dreković

Publisher
Institute for Serbian Culture, Prishtina – Leposavić
e-mail institut.skp@gmail.com

UDK 008

The journal publishes three times per year

Computer Text Processing and Print Graficolor Kraljevo

Circulation 100

All articles published in the journal *Baština* are reviewed.

Vignette on the Covers

The Prizren's Four Gospels, Evangelist Marko

Cover page design by Petar Đuza

YU ISSN 0353-9008
ISSN (Online) 2683-5797

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКУ КУЛТУРУ

ГЛАСНИК

БАШТИНА

ВОЛУМЕН 35 • СВЕСКА 65

ПРИШТИНА – ЛЕПОСАВИЋ
2025.

САДРЖАЈ

КЊИЖЕВНОСТ

Маша Љ. Петровић, *Емоционална стилизација косовске легенде у драми* Бој на Косову *Љубомира Симовића* 15

Невена И. Лукинић Јањуш, Наташа Б. Станковић Шошо, *О снази крхких: ликови деце са инвалидитетом у романима* Хајди *Ј. Шпири и* О дугмету и срећи *Ј. Петровић* 29

Милена М. Хелета, *Звук* матерње мелодије *у песми „Свирала" Константина Миладинова* (Прилог проучавању поетике К. Миладинова) 39

Јелена Б. Огњеновић, *Град као позорница демонског у Булатовићевом роману* Људи са четири прста 55

Ана М. Мумовић, *Православна духовност као етичка основа путописа Александра Деспотовића* (Путопис *Векови израсли из корена* и симбол Светопоље) 67

Невена С. Митровић, *Националне идеје у међуратним есејима Исидоре Секулић* 83

Дајана М. Лазаревић, *Улога Десанке Максимовић у развијању белоруско-српских књижевних веза* 95

Гордана Ј. Станчић, *Селективна библиографија Момчила Миланкова* 109

ИСТОРИЈА

Милош О. Милетић, *Бугарче (Србовац) у попису из 1851. године* 119

Бојан Д. Панић, Мирослав Д. Пешић, *Стање на граници Крушевачког округа од 1839. до 1843. године* 133

Јово М. Медојевић, Предраг С. Премовић, *Историјско-демографске детерминанте општине Трнава од 1839. до 1945. године* 147

Вукашин Д. Дедовић, *Беранска каза 1864–1896.* 163

Милош Д. Тимотијевић, *Изградња прве пруге у Србији: између корупције, дипломатије и интереса великих сила* 183

Далибор З. Велојић, *Борба против туберкулозе на територији Моравске бановине* 193

Игор Ђ. Вукадиновић, *Процесуирање злочина или покушај сарадње: однос комунистичких власти у Југославији према римокатоличким бискупима у Хрватској 1945–1951.* 205

Никола Д. Станковић, *Југословенска колонија у Египту 1941–1951.* 227

Предраг Р. Терзић, Јован Д. Симијановић, *Краљево током епидемија вариоле вере и пандемије изазване вирусом короне* 241

ИСТОРИЈА УМЕТНОСТИ

Ивана С. Женарју Рајовић, *О иконостасу Цркве Свете Николе у Великој Хочи* 257

ПОЛИТИКОЛОГИЈА, СОЦИОЛОГИЈА, ПРАВО И ЕКОНОМИЈА

Јелена Б. Тодоровић Лазић, Александра М. Колаковић, *Француски поглед на кризу у СФРЈ 1982. године* 277

Гордана Ж. Мишев, Немања Р. Стевановић, *Политички идентитет Србије у дискурсу војне неутралности у Европи* 295

Срђан В. Старчевић, Бојана И. Ружичић, *Деполитизација војске као услов за њену цивилну демократску контролу* 309

Бранко С. Марковић, *Комуникативни аспекти тероризма и радикализације у добу глобалних медија* 323

Невена М. Станковић, *Изазови и домети локалног нивоа у политици нормализације односа Београда и Приштине кроз призму Заједнице српских општина* 335

Дамјан С. Ћупрић, *Процес увећања зависности ЕУ од безбедносних гаранција НАТО-а (1999–2004)* 347

Александар М. Павић, Хатица А. Бериша, *Вештачка интелигенција између стратешке културе и глобализације* 359

Зоранчо В. Василков, Жарко Р. Браковић, *Вештачка интелигенција као чувар граница Европске уније: правни оквир и улога Фронтекса* 373

Марина Д. Мијатовић, Наташа Сарафова, *Утицај културних традиција на остваривање породичних права на Косову и Метохији* 385

Марко М. Миловић, *Постављање браниоца по службеној дужности у случајевима обавезне одбране – дилеме у судској пракси са освртом и на ЗКП тзв. Косова* 401

Бранко С. Лештанин, Жељко В. Никач, *Службеници приватне безбедности као службена лица у кривичном праву Србије* 413

Дејан Р. Лабовић, Синиша Р. Достић, Дражан Р. Еркић, *Специфичности необавештајног рада савремених служби безбедности* 431

Маријана М. Зимоњић, Радослав В. Балтезаревић, *Значај вредновања тог менаџера по питању имплементације интерне ревизије у пословању и управљању средњих предузећа, пример Републике Србије* 445

ПСИХОЛОГИЈА

Анита С. Пешић, Милан Ђ. Миљковић, *Медији у кризним ситуацијама – Социо-психолошке последице и препоруке* 455

КУЛТУРОЛОГИЈА

Јасмина М. Арсенијевић, Ненад Н. Перић, *Наслеђе и будућност: управљање културним и националним идентитетом у светлу образовних пракси* 473

Ђорђе С. Стојановић, *Ко су интелектуалци: модернистичка и постмодернистичка дискурзивна перспектива* 485

Боривоје В. Балтезаревић, *Према пост-људском добу: трансхуманистички манифест у контексту дигитализације и технологије* 499

Рецензенти овог броја 511

CONTENT

LITERATURE

Maša Lj. Petrović, *Emotional structuring of the Kosovo legend in Ljubomir Simović's drama* the Battle of Kosovo 15

Nevena I. Lukinić Janjuš, Nataša B. Stanković Šošo, *On the strength of the fragile: Characters of children with disabilities in the novels* Heidi *by J. Spyri and* About the button and happiness *by J. Petrović* 29

Milena M. Heleta, *The sound of the* native melody *in the poem "Flute" by Konstantin Miladinov* (A contribution to the study of the poetics of K. Miladinov) 39

Jelena B. Ognjenović, *The city as a stage of the demonic in Bulatović's novel* People with four fingers 55

Ana M. Mumović, *Orthodox spirituality as the ethical foundation of Aleksandar Despotović's travel writings* (Travel book *Centuries Grown from Roots* and Symbol of Svetopole – saintfield) 67

Nevena S. Mitrović, *National ideas in the interwar essays of Isidora Sekulić* 83

Dajana M. Lazarević, *The role of Desanka Maksimović in the development of Belarusian-Serbian literary connections* 95

Gordana J. Stančić, *Selective bibliography of Momčilo Milankov* 109

HISTORY

Miloš O. Miletić, *Bugariće (Srbovac) according to the 1851 census* 119

Bojan D. Panić, Miroslav D. Pešić, *The situation on the border of the Kruševac district from 1839 to 1843* 133

Jovo M. Medojević, Predrag S. Premović, *Historical-demographic determinants for Trnava Municipality from 1839 to 1945* 147

Vukašin D. Dedović, *Beran Casa 1864–1896* 163

Miloš D. Timotijević, *Construction of the first railway in Serbia: between corruption, diplomacy and the interests of the Great Powers* 183

Dalibor Z. Velojić, *The struggle against tuberculosis in the territory of Morava Banovina* 193

Igor Đ. Vukadinović, *Prosecuting crimes or attempting collaboration: The relationship of the Communist regime in Yugoslavia with Roman Catholic bishops in Croatia 1945–1951* 205

Nikola D. Stanković, *The Yugoslav colony of Egypt 1941–1951* 227

Predrag R. Terzić, Jovan D. Simijanović, *Kraljevo during the Smallpox epidemic and the COVID-19 pandemic caused by the Coronavirus* 241

HISTORY OF ART

Ivana S. Ženarju Rajović, *About the iconostasis of the St. Nicholas church in Velika Hoča* 257

POLITICAL SCIENCE, SOCIOLOGY, LAW AND ECONOMICS

Jelena B. Todorović Lazić, Aleksandra M. Kolaković, *SFRY Crisis in 1982 – the French view* 277

Gordana Ž. Mišev, Nemanja R. Stevanović, *The political identity of Serbia in the discourse of military neutrality in Europe* 295

Srđan V. Starčević, Bojana I. Ružičić, *Depoliticization of the military as a condition for its civilian democratic control* 309

Branko S. Marković, *Communicative aspects of terrorism and radicalization in the Digital age of global media* 323

Nevena M. Stanković, *Challenges and the scope of the local-level normalization policy in the relationship between Belgrade and Priština through the prism of the association of Serbian municipalities* 335

Damjan S. Ćuprić, *The process of increasing the EU dependence on the security guarantees of NATO (1999–2004)* 347

Aleksandar M. Pavić, Hatidža A. Beriša, *Artificial intelligence between strategic culture and globalization* 359

Zorančo V. Vasilkov, Žarko R. Braković, *Artificial intelligence as a guardian of the European Union's borders: The legal framework and the role of Frontex* 373

Marina D. Mijatović, Nataša Sarafova, *The influence of Cultural traditions on the implementation of Family rights in Kosovo and Metohija* 385

Marko M. Milović, *Appointment of Ex officio defence counsel in cases of mandatory defence – dilemmas in case law with reference to the Cpc of the so-called Kosovo* 401

Branko S. Leštanin, Željko V. Nikač, *Private security officers as officials in Criminal law of Serbia* 413

Dejan R. Labović, Siniša R. Dostić, Dražan R. Erkić, *Specificities of non-intelligence work of modern security services* 431

Marijana M. Zimonjić, Radoslav V. Baltezarević, *The significance of assessment of top managers on the issue of implementation internal audits in business and management of Medium-sized companies, the example of the Republic of Serbia* 445

PSYCHOLOGY

Anita S. Pešić, Milan Đ. Miljković, *Media in crisis situations – Socio-Psychological consequences and recommendations* 455

CULTURAL STUDIES

Jasmina M. Arsenijević, Nenad N. Perić, *Heritage and future: Cultural and national identity management in the light of educational practices* 473

Đorđe S. Stojanović, *Who are the intellectuals: A modernist and postmodernist discursive perspective* 485

Borivoje V. Baltezarević, *Towards the post-human era: The transhumanist manifesto in the context of digitalization and technology* 499

Reviewers of this issue 511

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

КЊИЖЕВНОСТ

УДК 821.163.41.09-2 Симовић Љ.
82.01
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina35-56019

Оригинални научни рад

*Маша Љ. ПЕТРОВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ЕМОЦИОНАЛНА СТИЛИЗАЦИЈА КОСОВСКЕ ЛЕГЕНДЕ У ДРАМИ *БОЈ НА КОСОВУ* ЉУБОМИРА СИМОВИЋА**

Апстракт: Циљ рада јесте да се кроз књижевно-емоционолошки приступ драмском делу анализира улога емоција страха, љубави и туге у другој верзији драме *Бој на Косову* Љубомира Симовића. Будући да је косовска легенда, због свог трагичког и есхатолошког потенцијала, постала централна тема српске историјске драме, посебно у другој половини 20. века, када је српска драма тежила сложенијем дијалогу са косовском прошлошћу, подстицајно је увидети како писац комбинује колективно наслеђе са сопственим ауторским визијама. Методолошки оквир истраживања интегрисао је теорију афективне наратологије, психологије и емоционологије у анализи драмске наративне структуре, а са намером да се спроведе афективно читање Симовићевог текста и да се на примерима покаже како су емоције не само трансформисале фолклорну косовску потку већ и омогућиле дубље разумевање односа између епске традиције и модерне драмске нарације.

Кључне речи: *Бој на Косову*, Љубомир Симовић, књижевно-емоционолошки приступ, модерна историјска драма, косовска легенда, страх, љубав, туга.

УВОДНА РАЗМАТРАЊА

Косовска легенда се, захваљујући поседовању „изузетних трагичких потенцијала, квалитета којима се приближава античкој драми“ и чињеници да чува сећање на „време које је по интензитету импресије, последицама и есхатолошком печату који је утиснуо у свест савременика и потоњих нараштаја догађај без премца у цивилизацијском развоју српског народа“ (Сувајџић 2021: 218), јавила централном темом обновљене националне историјске драме у другој половини двадесетог века. Иако готово да нема књижевне епохе и правца у развоју српске драме, почев од предромантизма и романтизма до савременог драмског стваралаштва, која није посегла за стилизацијом и трансформацијом народне легенде о Косовском боју, која није у народној епици косовског тематског круга тражила „тематику, облик, а нарочито заплет и слику главних јунака“ (Стаменковић, 2004: 84), чини се да је српска драма друге половине двадесетог века и почетних година двадесет првог развила знатно силнији и продубљенији дијалог са косовском прошлошћу. Иницирана истински сложеним историјским

* Истраживач приправник, ORCID 0009-0009-3446-5467, masapetrovic01084@gmail.com

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-136/2025-03 од 27. 1. 2025. године.

и политичким (не)приликама и збивањима, а будући, „као и сви умотвори што су, огледало савременог друштва“ (Јовановић 1890: 117), драма се латила тематизације највеће националне трагедије, остављајући сведочанство о томе да је „косовско опредељење пре свега и изнад свега духовно и песничко опредељење“ (Мишић 1996: 246).

Обновљеној историјској драми, за коју ће поједини проучаваоци претпоставити да је а-легендаризација и да корача ретроградним развојним путем ка жанровима лакрдије, травестије и пародије (в. Фрајнд 1991: 355 и Брђанин, 2010: 381), а други да осваја врхове драмског стваралаштва (в. Стаменковић 2004: 83), косовска легенда је „наметала наративне схеме радње које често нису одговарале драмској композицији, или је пак захтевала присуство одређених личности, најчешће носилаца главне радње, које је легенда већ развила у херојске ликове или у изразите негативце“ (Стаменковић 2004: 84). Стога се може тврдити да је прави стваралачки изазов било драмски обликовати тај легендарни наратив, тако да се задржи универзалност семантике народне епике, али и да се оствари лични ауторски и поетички заокрет. Љубомир Симовић у драми *Бој на Косову*, и то у њеној првој верзији из 1989. године и другој из 2003. године, тај заокрет чини на такав начин да политичком, патриотском, идеолошком, етичком, религиозном и есхатолошком аспекту косовске легенде припаја емоционални слој, који није заступљен у народној традицији. Како сам аутор истиче у уводном тексту друге верзије драме „Увод у читање новог *Боја на Косову*“ у њему је постојало, готово андрићевско, интересовање за показивање одјека великих историјских догађаја на судбину и живот обичних људи, што је последично допринело изградњи емоционалног слоја косовске легенде:

> „Косовски култ се може реконструисати, интерпретирати, може се на разне начине модернизовати, може се актуелизовати, може се упоређивати са историјским чињеницама, може се на основу тих чињеница доводити у питање, и тако даље. Ја сам желео нешто сасвим друго: желео сам да култ ставим у што је могуће шири контекст, да проширим визуру, да у видно поље, које су дотад испуњавали само главни протагонисти култа, владари, витезови, мученици и свеци, уведем обичне грађане. Далеко испод оне највише равни, на којој се последице митског догађаја доживљавају на другачији начин, и с које се тај догађај може посматрати другим очима, и видети у другим конотацијама и перспективама“ (Симовић 2003: 185–186).

Управо ово истакнуто пишчево интересовање не само за хероје, већ и за сваког човека који је битисао 1389. године, наглашеније је у другој верзији, будући да је, у односу на прву, драмски текст доста прочишћен, да су дописани поједини дијалози који израженије прате Симовићево виђење, а не народну традицију и да се, што и сам аутор потврђује, она не ослања искључиво на фолклорно-историјски извор, већ је изграђена на психолошким, а ми бисмо додали, и афективним постулатима, те утемељена на остваривању драмске спреге *емоција – мисао – понашање*.

Уколико се посматра лук развоја тј. обнављања историјске драме крајем минулог столећа и у данашњем времену, зорно је да је усмереност ка човеку, ка његовом унутрашњем свету, ка емоционалном хоризонту знак распознавања Симовићеве поетике. Очигледно је да емотивно исказивање драмских јунака даје посебан квалитет његовом делу и да га жанровски преобликује у смеру од историјске драме

ка психолошкој. Претходни проучаваоци су приметили да је „особено његово сазнање да нема правог човека без праве несреће, и правог живота без праве патње", као и искуство „да су несрећни људи богатији и људскији од срећних" (Стаменковић 2004: 85). Увидели су, дакле, да је концепт третирања негативне емоције, и емоције уопште, као животног богатства и људског квалитета, Симовићев лични печат и корак ка модернизацији фолклорне косовске матрице, али у досадашњим проучавањима није запажен емоционолошки приступ овој драми. Зато је циљ овог рада да другој верзији пишчеве драме приступи са књижевно-емоционолошког аспекта и прикаже улогу емоција страха, љубави и туге у стилизацији косовске легенде, односно изградњи Симовићеве, с једне стране аутентичне, а са друге стране дубоко утемељене у фолклору и средњовековним списима, визије косовског опредељења. Методолошки оквир био би усмерен ка интегрисању теоријских поставки афективне наратологије у проучавања драмске наративне структуре, уз посебно осврtање на лирске делове драмског текста. Анализирајући емоције као експресију осећања у књижевном тексту (в. Brković 2015), истражују се могућности примене емоционологије, когнитивне и дубинске психологије у тумачењу савремене српске драме и настоји се пружању одговора на питање како су емоције трансформисале фолклорну косовску потку. Новим, афективним читањем Симовићевог драмског текста сугерише се и кључ за разумевање односа епске традиције и драмске нарације унутар поетике савремене књижевности.

ИМА ЛИ МЕСТА СТРАХУ ПРЕД КОСОВСКИ БОЈ – СТИЛИЗАЦИЈА ЕМОЦИЈЕ СТРАХА У *БОЈУ НА КОСОВУ*

Уважавајући идеје афективних наратолога да емоције мотивишу поступке и обликују карактере књижевних јунака више него што то чине рационалност и логичко расуђивање (в. Hogan 2011: 3), али и становиште Нусбаума да су емоције и когнитивне, а не само афективне, будући да утичу на човекову перцепцију вредности (в. Nussbaum 2001: 16), проучавање Симовићеве емоционалне стилизације косовске легенде започиње се интерпретацијом емоције страха и њених мотивационих и семантичких потенцијала у драми *Бој на Косову*. Како је већ на самом почетку драмске радње јасно изражено емоционално стање страха Праље и видара Богоја, два јунака који нису део традиционалног наратива косовске легенде, већ представљају Симовићеву иновацију и јављају се последицом његовог поетичког окретања ка увођењу гласа народа у косовско питање, читаоцу брзо постаје јасно да ће емоција страха имати повлашћено место и однети превагу у функционалности емоционалног драмског пејзажа. С обзиром на то да се у народној епици о страху не пева, него се баш супротно, поготову у десетерачкој песми „Цар Лазар и царица Милица", константно перпетуира идеја неустрашивости јунака који одлазе у Косовски бој и њихово држање се доводи у везу са одсуством емотивности и доследним поступањем у складу са витешким кодексом части (в. Сувајџић 2021: 111–114), у стилизацији ове емоције очитује се Симовићево удаљавање од традицијске матрице, огољавање хероја и истицање њихове општељудске природе.

Тако драматизација страха од смрти, страха од исхода и последица сукоба Срба и Турака на Косову, од будућег живота и политичких, социјалних и идеолошких прилика након Видовдана, драматизација тог амбивалентног емоционалног феномена „који човеку штити голи живот, али га истовремено и загорчава“ (Бјелановић 2022: 121), постаје поетички лакмус папир за разликовање Симовићевих јунака од јунака народне традиције, али и основа за дубљу поларизацију карактеризације хероја и обичног народа у његовом делу. Рачунајући са, код аутора, видном разликом између анонимног човека, човека из народа који је судбински предодређен за патњу, који се суочава са ратним окружењем и незавидним историјским поретком и који жели да се поново успостави божански, космички и идеални поредак (в. Врбавац 2005: 17) и хероја, уочава се како је, посредством стилизације именоване емоције, писац уметнички уобличио постојеће оквире косовске легенде и додао им још један семантички слој. У том светлу индикативан је претходно поменут сусрет Праље и Богоја видара приликом којег се он распитује за пут на Косово. Праља у свом одговору:

> „ПРАЉА:
> Ко год да наиђе, пита за Косово!
> Нико ништа, ни „помоз Бог“,
> него: „Куда се иде на Косово? […]
> Данас у Србији и нема другога пута, до пута на Косово!
> Ни других путника, до путника на Косово!
> Ја сам на Косово испратила оца, сина, два мужа и четири брата!
> Питам се само колико ће вас бити кад се будете враћали с Косова!“ (Симовић 2023: 135–136),

испољава љутњу што је видар без поздрава пита за пут за Косово, а заправо та љутња је сублимиран егзистенцијални страх проузрокован чињеницом да је на Косово испратила своје најмилије и да су људи који су се намерили ка Косову за њу знак упозорења и потврде опасности ситуације. Она се унапред мири са смрћу најдражих, али та мисао не спречава испољавање емоције страха и забринутости. Њена емотивност исијава из метонимија и синегдоха којима именује све категорије људи које се крећу ка Косову и наглашава трагичност будућих последица боја у који одлазе различите генерације једне породице и читавог народа. Страх који осећа не покреће недоумицу да ли је сврсисходно и оправдано борити се са противником, у то Праља не сумња, већ верује и зна да је одлазак у битку света дужност, а да је пут на Косово истински пут у царство Господње, међутим присуством осећања она демонстрира тежину људског поимања идеје херојске смрти и жртве зарад искупљења греха. Чини се да ова иницијална реплика читаоцу осветљава другачијим светлима значај и тежину косовског опредељења и подстиче у њима промишљања која се нису доводила у питање приликом читања народних песама.

Слично је и са дијалогом између кнеза Лазара и његове супруге кнегиње Милице у којем до изражаја долазе емоција страха и настојања да се она рационализује и делањем упркос њој превазиђе. За разлику од народне песме, Симовић је знатно динамизовао Миличин лик и учино га равноправним драмским гласом,

те „она разговара на равној нози са кнезом, доводи у питање, тумачи, па и критикује његове поступке“ (Сувајџић 2021: 240). Јунакиња своју забринутост за личну, али и будућност читаве државе, а самим тим и страх од смрти великих размера и пада у ропство, изражава кроз придику супругу и оштру критику народне неслоге, грамзивости властодржаца и готово патолошке жеље сваког појединца за каквом-таквом влашћу. Ово осликавање стања у Србији, као стања апокалипсе важан је део косовског мита јер се њиме додатно наглашава величина и вредност подвига косовских јунака, али изречено из Миличиних уста, са израженим патосом, оно је доказ мотивисаности емоција драмских јунака и кључ за разумевање Симовићеве поетичке тежње ка портретисању целокупне људске природе добро знаних историјских личности и традицијских лица. Кнежев одговор супрузи јасно ставља до знања да она не разуме војничке принципе и да не схвата да се толика турска војска не би у миру могла вратити, већ би се окренула против Мурата, али одаје и присуство повишене емотивности. Кнез Лазар у породичној, интимној атмосфери дозвољава себи да иступи као човек, а не као владар, да призна своја осећања и да разложи свој страх, проузрокован унутрашњом неслогом и разједињеношћу: „Да смо сложни, онда се не бисмо ми плашили Мурата, него би се Мурат плашио нас!“ (Симовић 2023: 138). Његове речи одишу свешћу о страдању и страхом пред непознатим, али Лазар не заборавља своју дужност и владарски и витешки кодекс којим је обавезан, па своја осећања брзо рационализује: „Косово је вага на којој се мери хоће ли нас бити, или неће“ (Симовић 2023: 145). Страдање, што је опазиво у цитираној драмској реплици, представља као хришћанску жртву за сагрешења учињена према Господу и пут ка васкрсењу.

Да је страх присутан код великих јунака, а не само код жена и обичних људи, не уочава се само на примеру кнеза Лазара, већ и у дијалозима Милана Топлице и Ивана Косанчића, а потом и у иступању Вука Бранковића и Милоша Обилића на кнежевој вечери. То показује да је Симовић настојао да у „окосницу косовске легенде коју чине мотиви мученичке смрти кнеза Лазара, подвиг Милоша Обилића и издајство Вука Бранковића“ (Катински 2012: 84) импостира емоционални слој, како би осавременио и учино још универзалнијом и доступнијом семантику косовске легенде. Емоције кнеза Лазара, Милана Топлице, Ивана Косанчића, Милоша Обилића и Вука Бранковића уносе додатну драматичност и афективну интензивност у већ „повољно тло за настајање драмских дела са косовском тематиком“, тло које „проблематизује питање трагичке кривице јунака и представља изворсну подлогу за драмски конфликт“ (Катински 2012: 84). Традицијски утемељен мотив ухођења турске војске и подношења извештаја владару, у Симовићевој драмској реализацији у знаку је Топличиног страха од турске војске и силе, страха од пораза који ће таква војска нанети Србији и жеље да се Лазару пажљиво саопшти истина како се не би обесхрабрио. Интересантно је да се и у народној песми, у другој варијанти „Зидања Раванице“, испеваној од стране непознатог сељака из Рудничке нахије, јавља овај мотив жеље да се казивање кнезу ублажи како се он не би забринуо, а војска не би поплашила (в. Сувајџић 2021: 245), што показује да је и народни певач у рудиментарнијем облику у односу на Симовића промишљао о емоционалној димензији тј. да се драмски стваралац приликом својих поетичких обликовања косовске

приче заправо креће већ утабаним стазама. Разлика је у томе што Симовић потенцијални Лазарев страх и страх војника третира као илустрацију њихове људске природе, као позитивну карактеристику која показује да су и они били само људи од крви и меса, људи у којима су се борише емоције и рационалност, а у народној песми је то прилог негативној карактеризацији владара и доказ његове неподобности за одговорност која му је дата. За Симовића „косовски јунаци фигурирају као стварне личности и на сцени нам приказују своје људске слабости и врлине" (Стаменковић 2004: 104), што доприноси томе да се косовска легенда сагледа и актуелизује као „реални догађај који обухвата све сфере живота – од емоционалне, политичке, до моралне" (Стаменковић 2004: 104).

Како је писчев циљ било задржавање легендарног слоја, али и развој драмске радње у смеру „објективизације и доношења гласова друге стране" (Брђанин, 2010: 390), емоција страха стилизована је и у турском колективу. Иако се српској страни чини да турска војска не страхује од њих и да због своје бројности осећа самопоуздање и увереност у сопствену непобедивост, Турци страхују да се њихови српски вазали, јаничари и сви други ратници који су прешли на њихову страну, могу у кључном тренутку битке предомислити и вратити својим коренима. Гласноговорник ове емоције је Јакуб Челебија, син турског султана Мурата, који, мучен мишљу да се оном који је једном издао не може веровати, тражи савет од оца:

> „ЈАКУБ:
> Целу ноћ се превртем с једним питањем! […]
> У мојој војсци има много српске властеле …
> Питам се колико им можемо веровати.
> Ако су издали своје, зар неће и нас?" (Симовић 2023: 229–230).

Јакубова емоција демонстрира да и друга страна има својих брига и страхова, да без обзира на то што су непријатељи, они нису искључиво неке демонизоване силе зла, већ људска бића која осећају, размишљају, имају своје изазове и унутрашње препреке пред одлазак у тако значајну битку. Такође, она је мотивациона спојница за покретање теме конвертитства у овој драми и развијања запитаности над узроцима и разлозима због којих је тако велики број властелина и војника преузео други идентитет и прешао на страну непријатеља. Симовић ту дилему продубљује у лику видара Богоја односно хећима Мустафе, оцртавајући његов унутрашњи емотивни хоризонт. Из страха за сопствени живот услед прогона који доживљава након што га је Вук Бранковић лажно оптужио за издајничку заверу, Богоје одлучује да се приклони Турцима и мухамеданству, како би сачувао живу главу и наставио да лечи људе. Премда се писац ни на који начин не одређује у односу на поступање свог јунака (в. Сувајџић 2021: 260), за читаоца или претпостављеног гледаоца овог драмског комада „medicus et cyrorgico et barberins de Preserin" постаје негативни лик, којег је емоција страха довела до одступања од националних, идеолошких и религијских постулата. Он је и пример да у Симовићевом остварењу емоција страха није само у функцији продубљивања и осветљавања одређених елемената косовског мита из других и другачијих перспектива, те позитивне карактеризације ликова и мотивације њихових поступака, већ и супротно, она може бити и јесте део негативне карактеризације драмских актера.

(ДЕ)МАСКИРАНА ЉУБАВ ЈУНАКА *БОЈА НА КОСОВУ*

Понирући у драмски свет *Боја на Косову* и анализирајући међусобне односе ликова, али и њихове односе према неким објектима и идејама, остајемо запитани где у тим односима уочавамо присуство љубави, било да под тим појмом у виду имамо категорије ероса, филије или агапеа, било да под љубављу, као Патрик Хоган, подразумевамо сложен феномен, који се пре може сврстати у један од типова среће усмерене на друштвене објекте и односе и који изискује јаку емотивну наклоност и ангажованост јединке (в. Hogan 2011: 126). На први поглед учиниће нам се да љубав није присутна и да је Симовићев драмски емотивни хоризонт сав од неслоге, мржње, зависти, неразумевања, клевета и издаје, да је све у знаку последњег времена, апокалипсе, међусобне људске отуђености и нетрпељивости. Лако се може закључити да је аутор „свестан да се дохватио најболније теме свога народа, која се као мит укоренила у националној свести, брижљиво је рашчлањава на низ малих и великих тема које би се могле објединити у једну реч – интерес“ (Поповић 2010: 412), па да је сходно томе морао да представи тадашње друштво као оно које је заборавило на једну од суштинских, насушних емоција-покретача.

Посматрањем односа између српске властеле, а посебно између Вука Бранковића и Милоша Обилића, носећих личности косовске легенде, спознаје се, како је то детектовала Љиљана Пешикан Љуштановић, да „Милошево јунаштво на Плочнику изазива Вукову љубомору, он ту упознаје видара Богоја, а на лажној Вуковој интерпретацији тог односа се заснива Вукова клевета“ (2010: 395–396), односно да ту лични интереси и сујета маскирају неопходно разумевање, подршку, па и љубав која би требало да краси њихов однос. До сличних увида се може доћи интерпретацијом односа Вука према брату Герасиму, Бајазита према брату Јакубу, Рибарице према Велислави и тако редом, односа у којима изостаје људске наклоности, пажње, бриге, уважавања и који дејствују функционално у Симовићевој поетичкој намери да „испод површине динамичних и трагичких збивања просија једна кохерентна и особена визија људске природе“ (Требјешанин 1996: 75), односно да се ослика један целовит емоционални хоризонт у којем ће човек превасходно бити „лиминално биће, нестабилно, сваковрсним искушењима подложно, које се лелуја над понором и зато је паду, греху, издаји и превари склоно“ (Требјешанин 1996: 77), а не Боголико биће љубави.

Међутим, у корену таквих поступања драмских актера лежи љубав, прецизније њено патолошко изобличење, где су узајамност, брига, разумевање и жеља за добробити другога, замењене усмерењем ангажованости и активности ка задовољењу личне амбиције и потребе за контролом другог. Стога се Вуково властољубље и Рибаричино сребролубље могу сврстати у Лаканову категорију ероса који није усмерен ка добру, у деформисани облик љубави, у љубав лишену сваке етичке димензије (в. Lacan 2015). Тако постављена, љубав јесте вид недостатка и обмане, деформисана емоција транспонована у егоистичку жељу и средство за задовољење сопствених потреба. Индикативан је дијалог Вука и његовог брата Герасима, у којем се открива да мотивација Вукових поступака лежи у самодопадљивости, самољубљу, те љубави према власти и новцу:

„ВУК БРАНКОВИЋ:
Визију? Лазар?
А зар ти мислиш да ја визију немам?

ГЕРАСИМ:
Ти? Какву ти имаш визију?

ВУК БРАНКОВИЋ:
Ова соба је велика седам са осам!
Онај бор је висок тридесет метара!
Онај во, пред ковачницом, тежак је хиљаду кила!
Оно буре захвата двеста литара!
Над нама је таван за четрес кола сена!
Звоно на торњу у четири избија четири, у седам сати избија седам пута!
Ето шта је моја визија!
Подрум је камени, буре је дрвено,
рукавице су вунене!
Змија је отровна, бресква је слатка,
пелен је горак!
Срба је мало, Турака је много!
Један и један су два,
и то је цела прича и филозофија!
Зашто ме гледаш?

ГЕРАСИМ:
И ти то називаш визијом?“
(Симовић 2023: 171).

Вуков исказ јасно сведочи да је родољубље заменио личним интересима, да није спреман да се из љубави према Србији и српском народу бори на Косову, да не жели да жртвује свој живот зарад остварења вишег, духовног циља, већ да га интересује искључиво оно што је материјално. Његовим поступањем и израженим властољубљем осенчена је, како примећује Требјешанин, „она тамна страна националног карактера коју површни родољупци, сујетни националисти и наивни људи не желе да виде, а која је кобна колективна сенка“ (1996: 72). Он је драмски доказ да се љубав може преокренути у своју крајност, у жељу да све буде одмах и у потпуности његово (в. Стаменковић 2004: 103).

Како је Симовић водио рачуна да, колико је то могуће, подједнако представи и српску и турску страну, оваква стилизација деградиране емоције љубави и преокренуте на своје наличје, приметна је и у емотивном хоризонту Бајазита Јилдирима. Његово властољубље, изобличен облик љубави према власти, није мотивисано искреном тежњом за остваривањем добробити шире заједнице турског народа, већ личним амбицијама. Овај облик љубави носи у себи склоност ка манипулацији, доминацији и спремности да се угрози други, што се у Бајазитовом случају испољава у односу са братом Јакубом. Из страха од губитка моћи, страха који често лежи у корену властољубља, он наређује његову смрт и оглушује се о очев аманет да чувају и брину један о другоме. У његовом разговору са миралемом, најпрецизније се уочава раније поменута спрега емоције, размишљања и делања, осенчена именованим Бајазитовим емотивним манифестацијама:

„БАЈАЗИТ:
Дај војницима свилени гајтан, миралеме!

МИРАЛЕМ:
Господару, зар ћеш брата да задавиш?
Мурат је казао да је брат највећа светиња!

БАЈАЗИТ:
Наравно да је највећа светиња!
Али и ја сам брат! Јакубов брат!
Значи да сам и ја највећа светиња!
Имаш ли тај гајтан или немаш?“ (Симовић 2023: 253–254).

Изобличена и маскирана емоција љубави препознаје се и у деловању и говору Рибарице, која без обзира на све прилике наставља да на пијаци у Новом Брду продаје рибу. Њено среброљубље, долази до изражаја још пре самог боја, када коментарише инфлацију која је настала због повећаних трошкова опремања војске и припреме за сукоб. Њено поступање вођено је жељом за акумулацијом материјалног богатства, која је компензација за немогућност осећања истинског испуњења и задовољења неких дубљих људских потреба и порива. Са становишта Жака Лакана, среброљубље се може посматрати као израз жудње која никада не достиже своју праву пуноћу, јер се објекат жеље, у овом случају динар, било он сребрни, Лазарев, Вуков или турски, никада не поклапа са стварном празнином коју субјект осећа (в. Lacan 2015). Стога не чуди да „страхоте турских мучења, суровост и насиље не плаше и не забрињавају Рибарицу. У иронијском дискурсу, на све приче о смаку света и доласку Агарјана као времену у коме ће „живи завидети мртвима“, она има једноставан и јединствен одговор: „А једу ли рибу?“ (Сувајџић 2021: 247).

Овако негативној и песимистичној представи деформисане љубави, супротстављени су породична љубав кнеза Лазара и кнегиње Милице, родољубље Милоша Обилића и свих других храбрих ратника који су пошли у битку да се боре за слободу српске државе, као и њихова истинска љубав према Господу и тежња да завреде место у његовоме царству. С обзиром на то да љубав у хришћанству не представља само емоцију, агапе, несебичну, пожртвовану и безусловну активност субјекта ка другоме, која не тражи ништа за узврат, већ и највишу врлину и суштину вере, Симовић је настојао да на изузетно маркантним местима и посебним инкорпорирањем стихова у драмски текст сугерише њено присуство и значај у обликовању косовске легенде. Таква су „Песма војника из Поморавља и Подриња“ и „Молитва светим ратницима“ у којима се преплићу љубав према Србији, према њеној непоколебљивости и слободоумности, са љубављу према Христу и његовој жртви, спремношћу на сопствену жртву, на смиреност и служење Господу, господару Лазару и читавом српском народу. Језгровити, а семантички засићени стихови:

„Христе Боже, распети и свети,
српска земља кроз олује лети!

Лети да долети до ведрина,
крила су јој Морава и Дрина!“ (Симовић 2023: 225, 1–4),

оцртавају колико су њихово и Лазарево опредељење да се „херојски супротставе у име очувања моралног интегритета и националног идентитета по цену живота“ (Требјешанин 1996: 73), насићени и мотивисани љубављу и сваком другом врлином. Смелост и решеност, опеване овим стиховима, потврђују да драмски јунаци на свет гледају очима љубави, духовним очима, што је, како опажа Драган Хамовић, чест случај и у Симовићевим песмама, где „лирски јунаци доспели пред лице смрти или уведени у страдање и крајње околности, прогледају духовним очима, видиком што прозире невидљиво у видљивоме“ (Хамовић 2011: 314).

ТУЖНА ЛИЦА СИМОВИЋЕВИХ ЈУНАКА

Читајући народне десетерачке епске песме, бугарштице и средњовековне списе, почев од текстова патријарха Данила Пећког, Јефимије, Константина Михаиловића из Острвице, до деспота Стефана Лазаревића, списе у којима се налази садржај косовског култа, као доминантан утисак намећу се бол и туга са којима су се суочили сви они који су преживели Косовски бој и који су морали да наставе свој живот у измењеним политичким, друштвеним и националним околностима. Посебно су у контексту ове емоције интересантни најстарији српски записи о Косову: „У колика туга беше по земљи кади се уби кнеза … велики цар турски“ (према Стојановић 1982: 53) и „О колика туга беше за кнеза Лазара доба“ (према Стојановић 1984: 90), који показују да се унутар косовских збивања семантика речи туга може ширити и употребљавати не само у значењу „жалост“, већ и „узнемиреност, неспокојство, немир, стрепња (латински angor)“ (в. Ивић 1993: 89–90). Анализирајући ове записе, Милка Ивић констатује:

> „Изразом туга сасвим очигледно није се саопштавало само о жалости, већ и о неспокојству. […] Дакле, немир се био уселио у српски народ ондашњег времена не толико због самих Турака колико без сумње због опште неизвесности коју је носила собом епоха распада Душановог царства. [… Сви ови записи, ма колико кратки, непотпуни и непопуњиви били, наше су изузетно културно благо баш зато што преносе аутентичне поруке савременика“ (Ивић 1993: 89–90),

а ми бисмо додали и зато што чувају сећање на емоције са којима су се суочавали након таквог преломног историјског догађаја.

У процесу писања драме *Бој на Косово*, Симовић је свакако консултовао наведене изворе и био упознат са претходно оцртаном семантиком речи туга, стога није изненађујуће да је у сложеном емотивном преплету бола, патње, мучнине, тескобе, немира, неспокојства, који је последица изостанка јединственог емотивног центра у људском мозгу (в. Panskepp 2000: 137), видео изузетан лирски и драмски потенцијал. Будући да је манифестација ових емоција врло сложена и да најчешће није сводива, на фацијалне експресије и сузе, већ се има тражити у каткад веома суптилним исказима субјекта и исповедањима онога што разара његов унутрашњи свет, драмски писац ју је најпре увео у своје литерарно остварење посредством стихова, односно инкорпорирајући лирску целину „Песма војника из Новог Брда“ у драмски текст. Како је за Симовићево целокупно драмско стваралаштво важна лиричност, што и сам признаје, изричући следеће становиште: „Сигурно је у

да у мојим драмским текстовима има много песничких елемената, и да драмски начин изражавања на известан начин утиче на структуру мојих песама" (Симовић 2008: 151; према Пијановић 2011: 56), није неочекивано да су емоција туге и њен целокупни семантички потенцијал најпре стилизовани у стиховима.

Желећи да избегне прекомеран и неприкладан патос, али и да истовремено нагласи емоције са којима се сусрећу ратници који иду у бој из којег се живи неће вратити, писац као да следи становишта Октавија Паза да поетски говор исказује неизрециво и да лирска инспирација значи „хитнути се ка постојању и такође изнад свега, сећати се и понови бити. Вратити се Бићу" (Паз 1979: 183), те понире у дубину њихових емоција и лирски их обликује. У том кључу посебице су илустративни дистиси:

„Због̀ом, први, нерођени, сине,
због̀ом, ружо, због̀ом, рузмарине!

Због̀ом, лето, јесени и зимо,
одлазимо да се не вратимо!" (Симовић 2023: 222, 5–8),

где се у опраштању од породичне будућности, изражене метонимијом нерођеног првенца, и животног зрења, испољен активирањем симболичког потенцијала природе и природних циклуса, односно биљака и годишњих доба, уочавају туга и жал за оним што им је њиховим свесним косовским избором одузето. Ту унутрашњу драму и тај сукоб емоције туге и рационалне свести да се одлуком бира вечно пребивалиште у царству Христовом, али да се губи све остало што се воли, што је могло бити и чему се стремило, писац вешто, кратким и језгровитим стиховима дочарава читаоцу. „Нигде узвишене патетике. Чак се и у песми косовских бораца не осећа понос и полет, већ туга и потиштеност - „одлазимо да се не вратимо" (2010: 414), приметиће Бранко Поповић поводом цитираних стихова и лиризоване туге.

Стиче се утисак да је ова песма својеврсна поетичка иницијална тачка на коју ће се ослонити свеукупна стилизација исте емоције у Симовићевој драми. У завршној целини насловљеној „Епилог или турски динар" дијалог Рибарице, Праље и Пиљарице, наткриљен је, са једне стране, тугом и језом због последица ужасне битке, али и бездушном потребом да се у свему пронађе лични интерес и задовољење сопствених потреба. Унутар њиховог разговора ситуиран је добро познат извештај са бојног поља, који у народној песми подносе два врана гаврана (в. Сувајџић 2021: 118–119), а код Симовића је означен назначеном суптилнијом женском перспективом. Драматичност, потресност и повишена емотивност исијавају из Праљиних речи:

„ПРАЉА:
Из чесама, из чесмених лула, из стублина,
више не тече вода, него крв!
Нигде воде да човек угаси жеђ!
Не можеш ни кошуљу да опереш, ни да се умијеш!
Како с крвавом водом да скуваш зеље?
Како с крвавом водом да замесиш хлеб?
Ибар крвав, Ситница крвава!
У крваву Ситницу утиче крвав Лаб!" (Симовић 2023: 265),

којима скреће пажњу на последице које је бој оставио по свакодневно функционисање људи, али и у којима наглашава да живот мора стати због губитака са којима се народ суочио, да крв свуда око њих мора бити опомена, а да туга мора поседовати надлични, наднационални, свевасељенски карактер.

Осим њеним речима, туга је приказана и посредством персонализације, тако што Симовић Војишу, ратника-инвалида, представља ходајућим оличењем бола, језе, туге и унутрашње тескобе. Рат овом херојy није одузео само екстремитет, већ и моћ говора, будући да се од силине свега виђеног и проживљеног, код њега развила посттрауматска немост. Моделирајући јунаков унутрашњи хоризонт писац осветљава архетипску слику жртве рата која не успева да се врати свакодневном животу, вођеном пре војног сукоба. Последице изложености трауматским догађајима на Косову саопштава његова супруга Велислава, што доприноси додатној емотивној тежини, те развија дискурс немоћи и свести о трагичној ситуацији:

„ВЕЛИСЛАВА:
Откад се вратио с Косова, ћути ко одузет!
Нит зна где је био, ни шта га је снашло! […
Од свега ми је најтежа његова ноћ!
Цео дан ћути, али кад дође ноћ …
Виче у сну, да ти се кожа најежи! […]
Више сам не уме ни да једе!
Гледа, а не види ни кашику, ни тањир!
Морам да га захрањујем, ко дете!“ (Симовић 2023: 266–267, 269).

Ова драмска епизода заговара нешто другачију, модернију визију посткосовске свакидашњице у односу на народну традицију и средњевековну књижевност, јер се њом као важан део косовског питања намеће дилема шта је са онима који су преживели, какав (не)живот их чека и са каквим се све недаћама и душевним потресима они сусрећу. Ефекат на читаоца оставља симболика Војишиног ћутања као одраза унутрашње борбе, немира, неспокојства и немогућности да се речима објасни доживљено, али и поређење са дететом, које указује на губитак аутономије једног хероја и повратак у стање беспомоћности и зависности од другога. Знаковитим мотивом унутар осликавања Војишиних емотивних стања јавља се питање Лазареве мученичке смрти, његовог проглашавања светим и мироточења као могућег спаса и лека за јунаково нарушено психичко стање. Симовић овај посибилитет, вероватно ослањајући се на запис *Јаничарове успомене или турска хроника* Константина Михаиловића из Острвице: „Онда Рашани или Срби који бејаху крај цара Бајазита измолише тело кнеза Лазара и однесоше у један манастир који се зове Раваница и онде га сахранише и прогласише за свеца“ (Михаиловић 1986: 99), оставља отвореним, а драмско тежиште задржава фокусираним на емоције туге, неспокојства, бола, патње, на емоције које тако обликоване јесу суштинска особеност и посебност ауторове визије косовске легенде.

ИЗВОРИ

Михаиловић 1986: Константин, Михаиловић. *Јаничарове успомене или турска хроника*. Београд: Просвета, Српска књижевна задруга.
Симовић 2023: Љубомир, Симовић. *Драме I (Хасанагиница и Бој на Косову)*. Београд: Лагуна.

Стојановић 1982: Љубомир, Стојановић. *Стари српски записи и натписи, I,* Београд: Српска академија наука и уметности : Народна библиотека Србије; Нови Сад : Матица.

Стојановић 1984: Љубомир, Стојановић. *Стари српски записи и натписи, III,* Београд: Српска академија наука и уметности : Народна библиотека Србије; Нови Сад : Матица.

ЛИТЕРАТУРА

Бјелановић 2022: Недељка, Бјелановић. *Наративни сентименти*. Београд: Институт за књижевност и уметност.

Брђанин 2010: Бранко, Брђанин. „Косово и српска драма у другој половини XX вијека (Преобликовања косовске легенде у „новој српској историјској драми“) у: *Косово и Метохија у цивилизацијским токовима књ. 2 (ур. В. Питулић)*. Косовска Митровица: Филолошки факултет Универзитета у Приштини, стр. 409–418.

Врбавац 2005: Јасмина, Врбавац. *Жртвовање краља – Мит у драмама Љубомира Симовића*. Нови Сад: Позоришни музеј Војводине.

Ивић 1993: Милка, Ивић. „Запис о Косовском бој“ у: *Списи о Косову : монахиња Јефимија, кнез Лазар, кнегиња Милица, Вук Бранковић, непознати раванички монаси, Давид, Јелена Балшић, Андоније Рафаил Епактит, Деспот Стефан Лазаревић, најстарији српски записи о Косову*. Београд: Просвета, Српска књижевна задруга, стр. 86–92.

Јовановић 1890: Милан, Јовановић. *Поглед на драмску литературу о Косову*. Београд: Краљ. српска државна штампарија.

Катински 2012: Јасмина, Катински. „Бој на Косову Љубомира Симовића и народна традиција“ у: *Годишњак Катедре за српску књижевност са јужнословенским књижевностима*, година VII, Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду, стр. 83–99.

Мишић 1996: Зоран, Мишић. „Шта је то косовско опредељење: одговор на једно питање Марка Ристића“ у: *Критика песничког искуства*. Београд: Српска књижевна задруга.

Паз 1979: Октавио, Паз. *Лук и лира*. Београд: Вук Караџић.

Пешикан Љуштановић 2010: Љиљана, Пешикан Љуштановић. „Простор Косова у *Бој на Косову* Љубомира Симовића“ у: *Косово и Метохија у цивилизацијским токовима књ. 2 (ур. В. Питулић)*. Косовска Митровица: Филолошки факултет Универзитета у Приштини.

Пијановић 2011: Петар, Пијановић. „Питања експлицитне поетике Љубомира Симовића“ у: *Песничке вертикале Љубомира Симовића (ур. А. Јовановић и С. Шеатовић)*. Београд: Институт за књижевност и уметност, Учитељски факултет; Требиње: Дучићеве вечери поезије, стр. 33–59.

Поповић 2010: Бранко, Поповић. „*Бој на Косову* Љубомира Симовића – драма српске националне драме“ у: *Косово и Метохија у цивилизацијским токовима књ. 2 (ур. В. Питулић)*. Косовска Митровица: Филолошки факултет Универзитета у Приштини.

Симовић 2003: Љубомир, Симовић. „Увод у читање новог Бој на Косову“ у: *Бој на Косову*. Београд: Стубови културе.

Стаменковић 2004: Јовица, Стаменковић. „Српско књижевно наслеђе и модерна драмска форма – драме Љубомира Симовића *Хасанагиница* и *Бој на Косову*“ у: *Повеља: часопис за књижевност, уметност, културу, просветна и друштвена питања* год. 34, бр. 1, стр. 83–104.

Сувајџић 2021: Бошко, Сувајџић. *Кључ од Косова*. Београд: Албатрос плус.

Требјешанин 1996: Жарко, Требјешанин. „Косово путоказ и мера – свевременост и савременост Симовићевог Бој на Косову“ у: *Повеља: часопис за књижевност, уметност, културу, просветна и друштвена питања* год. 26, бр. 1, стр. 71–78.

Фрајнд 1991: Марта, Фрајнд. *Трансформације тумачења косовске легенде у српској историјској драми*. Београд: МСЦ.

Хамовић 2011: Драган, Хамовић. „Косовско опредељење у поезији Љубомира Симовића“ у: *Песничке вертикале Љубомира Симовића (ур. А. Јовановић и С. Шеатовић)*. Београд: Институт за књижевност и уметност, Учитељски факултет; Требиње: Дучићеве вечери поезије, стр. 303–318.

Brković 2015: Ivana, Brković. „Književnost i emocije - istraživačke smjernice“ u: *Historijski zbornik*, 68, 2, str. 403-408.
Hogan 2011: Patrick Hogan. *Affective Narratology - The Emotional Structure of Stories.* Lincoln and London: University of Nebraska Press.
Lacan 2015: Jack Lacan. *Transference: The Seminar of Jacques Lacan, Book VIII*. Cambridge: Polity.
Nussbaum 2001: Martha Nussbaum. *The Fragility of Goodness: Luck and Ethics in Greek Tragedy and Philosophy, Revised Edition*. Cambridge: Cambridge University Press.

Maša Lj. PETROVIĆ

EMOTIONAL STRUCTURING OF THE KOSOVO LEGEND IN LJUBOMIR SIMOVIĆ'S DRAMA THE BATTLE OF KOSOVO

Summary

The article analyzed the role of emotions–fear, love, and sorrow–in the second version of Ljubomir Simović's play The Battle of Kosovo using a literary-emotionological approach. As the Kosovo legend, with its tragic and eschatological potential, became central to Serbian historical drama, particularly in the 20th century, the work explored Simović's integration of collective heritage with his artistic vision. The methodological framework incorporated affective narratology, psychology, and emotionology to examine the dramatic narrative structure and to enable an affective reading of the text. The first section focused on fear as a central emotion, exploring its role in character development and innovations compared to the traditional Kosovo legend. Simović emphasizes fear to reflect human nature. Characters like the washerwoman Pralja and healer Bogoje express fear of loss, while Prince Lazar and Princess Milica convey concerns for Serbia's future and their families. Simović also highlights fear among the Turks, particularly over betrayal by Serbian vassals. Fear emerges as both a motivator of heroism and a source of moral weakness. The second section examined love's stylization. Although overshadowed by hatred and discord, love appears in distorted forms such as ambition and greed. Simović contrasts this with the noble love of Kosovo heroes, evident in lyrical songs blending patriotism and Christian sacrifice. The final section analyzed sorrow, prevalent in Serbian oral tradition and medieval literature. Simović dramatizes this emotion through warriors' farewells and a soldier's lament, capturing grief and the trauma of survivors. This modernizes the Kosovo narrative, emphasizing the universal human cost of war and the heroism of sacrifice.

Keywords: The Battle of Kosovo, Ljubomir Simović, literary-emotional approach, modern historical drama, Kosovo legend, fear, love, sadness.

Рад је предат 14. јануара 2025. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 821.112.2(494).09-93-31 Шпири Ј.
821.163.41.09-93-31 Петровић Ј.
37.091.33::821.163.41
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina35-54106

Прегледни рад

*Nevena I. LUKINIĆ JANJUŠ**
Faculty of Philology University of Belgrade

*Nataša B. STANKOVIĆ ŠOŠO***
Faculty of Philology University of Belgrade

ON THE STRENGTH OF THE FRAGILE: CHARACTERS OF CHILDREN WITH DISABILITIES IN THE NOVELS *HEIDI* BY J. SPYRI AND *ABOUT THE BUTTON AND HAPPINESS* BY J. PETROVIĆ***

Abstract: The subject of research in this paper are characters of children with disabilities, in selected works included in the school and home reading covered by the teaching and learning syllabi of the Serbian language and literature for elementary school. At the teaching interpretation level, the analysis focuses on the novels *Heidi* by Johanna Spyri and *About the Button and Happiness* by Jasminka Petrović. The paper discusses the degree of understanding of the analyzed works among students of different ages, as well as possible ways of their interpretation in contemporary teaching. It highlights significant forms of work prompted by the texts, which further affirm various interpretative and creative approaches in teaching. Particular attention is given to exploring literary depictions of disability from the perspective of various theoretical modalities (medical and social approaches), the loneliness of characters with disabilities, their fragility, and fears arising from the social and cultural context of inclusion in the community. The work as a whole delves into the educational domain of teaching literature and points to the importance of fostering empathy in students and raising their awareness of the necessity of providing support and assistance to persons with disabilities.

Keywords: characters of children with disabilities in school and home elementary school reading, *Heidi* by Johanna Spyri, *About the Button and Happiness* by Jasminka Petrović, literary issues (disability, loneliness, social marginalization, friendship), teaching.

FROM SOCIAL DISTANCE TO SOCIAL INCLUSION – THE DISABILITY PHENOMENON IN THE NOVELS *HEIDI* BY J. SPYRI AND *ABOUT THE BUTTON AND HAPPINESS* BY J. PETROVIĆ

Persons with disabilities, and the topic of disability in general, viewed as a social phenomenon, have been perceived in various ways throughout history and society's attitude toward this group has changed over time, but it was not until the 20th century

* Research associate, ORCID 0000-0002-4061-4010, nevena.lukinic.ist@fil.bg.ac.rs
** Assistant professor, ORCID 0009-0003-1621-5831, natasoso06@gmail.com
*** The paper was presented at the conference *Language, Literature, Intersectionality 2024*, which was held at the Faculty of Philosophy of the University of Niš on April 27, 2024.

that significant progress was made in the rehabilitation of individuals with physical and mental disabilities (see Petrović 2012: 867–882, 877–879). This social group was, for a long time (and to some extent still is, although efforts are being made to improve the situation) stigmatized and considered a taboo subject, rarely discussed, and even less frequently written about. Even when it was addressed, this type of discourse typically involved labels that only deepened and reinforced traditional stereotypical perceptions of people with disabilities and their limitations, which led to their marginalization, complete or partial neglect, and rejection by society, ultimately resulting in their exploitation and discrimination on various grounds (cf. Milošević 2015: 102; Ђумура 2018: 112–113). Despite the social distance towards people with disabilities, which is still evident today, the fact that around 15% of the world's population comprises people with some form of disability cannot (and must not) be overlooked (Petrović 2016: 9). In Serbia alone, 571.780 individuals with disabilities were registered in 2011, accounting for 8% of the total population (Petrović 2016: 10). These figures are significant and clearly suggest that the issue of disability is a complex and important phenomenon that requires special attention in research. Therefore, it is not surprising that there is a growing interest in this topic within the humanities (Petrović 2012: 866), and this is the direction that education should also take.

The reformed teaching and learning syllabi have recognized the (educational) potential of the topic of disability as a teaching subject. As a result, certain works in which people with disabilities appear as main or supporting characters have become part of the required school and home reading, even in the lower years of elementary school. Among them are the novels *Heidi* by Johanna Spyri and *About the Button and Happiness* by Jasminka Petrović.

Namely, in the teaching and learning syllabi their functional connection is proposed by analyzing literary works which are thematically related, with childhood and growing up being highlighted as a central theme, both in the third and fourth grades of elementary school (Правилник о програму наставе и учења за трећи разред основног образовања и васпитања 2019: 7–8; Правилник о програму наставе и учења за четврти разред основног образовања и васпитања 2019: 4). Although this topic is of great significance in the teaching of literature, not only because it is closely relatable to students in the lower grades, but also because it raises many other questions relevant to this age group, we think that in addressing works such as *Heidi* and *About the Button and Happiness*, it is equally important to emphasize the issue of disability as a phenomenon which is intriguing in its own right, and, as such, serves as a motivating factor for teaching which encourages students to read and interpret literary works.[1]

Therefore, for the purposes of this scientific work, the interpretative possibilities of analyzing the aforementioned works in contemporary teaching are considered, with particular focus on literary depictions of disability and certain themes closely related to it, such as loneliness, social isolation, violence, but also the importance of support from the environment, friendship and love. The characters of children with disabilities will be

1 For more information on motivating students to read, listen to and experience literary works, see: Николић 1999: Милија Николић. *Методика наставе српског језика и књижевности*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

the primary integrating factor in the teaching interpretation, not only because literary characters are the "most dynamic elements of fine literature", to which "almost all subject matter in the artistic text" is subordinate (Николић 1999: 227), but also because students are most likely to identify with their peers, and in this regard develop empathy, which is of paramount importance for this topic. In addition to the characters, thematic and motif analysis will also receive considerable attention as another significant factor in unifying the teaching interpretation, while occasional lexical analysis of the text will also explore the linguistic-stylistic world of the interpreted works. From the above, it is clear that the proposed dynamics of interpretation[2] will be complex, but engaging and stimulating for students, as their intellectual activity will be elevated to the highest level.

In this sense, and in relation to the possibilities of contemporary teaching and the conceptual postulate advocated by this research – namely, overcoming the obstacles on the path from social distance to social inclusion of children with disabilities within the school system – the potentials of interactive teaching could be significantly utilized, particularly those concerning social interaction, which involves the "dynamic relationship within a student group where participants are mutually dependent" (Вилотијевић 2008: 53). Considering teaching as an interactive process aimed at fostering the development of the student's personality, acquisition of knowledge, skills and habits, as well as the socialization of students (Вилотијевић 2008: 54), it is clear that in lessons addressing the topic of disability it would be particularly important to encourage peer interaction, specifically that which is humane, meaning an interaction in which there is mutual understanding between the participants (Вилотијевић 2008: 80).

In the novel *Heidi* (1880), which was created by combining two books into one (*Heidi's Years of Learning and Travel* and *Heidi Uses What She Has Learned*), and which is first studied at the level of excerpts in the third grade of elementary school, and later in the fourth grade as part of school reading, when it comes to the theme of disability, we follow the character of Klara, "who, due to paralysis, is confined to a wheelchair", and is therefore very lonely, needing a friend to keep her company (Шпири 2020: 65–66). From these few brief notes about Klara, we conclude primarily that disability represents an aspect of characterizing this heroine (Milošević 2015: 105), meaning that her physical limitation is what essentially defines her. Additionally, it is noted that the mention of disability instinctively brings up the topic of loneliness as another entrenched stereotype that needs to be overcome in order to improve the level of social interaction for people with disabilities. Moreover, even in the first mention of the topic of disability (some form of muscular dystrophy), one can observe what could be classified as the so-called "language of disability"[3], which is later further emphasized by labels such as "crippled girl"

2 For more on the dynamics of interpreting literary works, as well as on the factors of unifying interpretation, see: Николић 1999: Милија Николић. *Методика наставе српског језика и књижевности*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

3 Jasmina Petrović has written about the "language of disability" and the analysis of expressions used to refer to people with disabilities in her paper "The Language of Disability and Dominant Theoretical Frameworks of Study as Indicators of the Social Position of People with Disabilities" (2006). This study shows that there is actually no consensus on the matter, and it attempts to determine which terminology is dominant and, as such, reflects the overall societal attitude towards this social group, which has been marginalized for centuries (2006: 259–260). When the concepts from the aforementioned

and her "comfortable wheelchair" (Шпири 2020: 73). On one hand, Klara's physical limitations are presented euphemistically, but at the same time, this highlights a medical approach to the topic of disability,[4] under which disability is understood as an illness and as something individual (Петровић 2006: 259). This perspective is later deepened by the idea that disability can and must be cured: "*Up there, everyone must heal*" (Шпири 2020: 247), emphasizing that Klara will certainly enjoy her stay in the mountains and recover from it (Шпири 2020: 258), and that it will take her only four weeks to determine whether the mountain air is beneficial for her. In this way, in a certain sense, disability is diminished and trivialized, as it is expected to disappear by breathing in fresh mountain air. In the mountains, everyone strives to make the girl feel better, especially Uncle Alp, that is, Heidi's grandfather, which shows human kindness in action, but also an attempt to "fit" disability into the system and accept it only if it also disappears (Milošević 2015: 105), which eventually happens at the end of the novel. Besides the other characters encouraging her to recover, Klara herself develops the thought: a desire awakens in her "to one day be her own person, to also help others, and not always to have others help her" (Шпири 2020: 280–281), and when she finally walks, it will be the greatest joy in the world for her, as "she did not know of a greater happiness in the world than being healthy and being able to walk like other people, rather than being miserably tied to a wheelchair all day" (Шпири 2020: 284). Therefore, we can conclude that in the novel *Heidi*, the character of the child with a disability adapts to the system, rather than the system adapting to her, as it should, which certainly supports the previously stated thesis about the prevailing medical approach to the phenomenon of disability.

Given that the novel *Heidi* was written in the 19th century, when the public was not sufficiently informed on the topic of disability, it is unsurprising to encounter not only a medical approach to the topic, but also stereotypical representations of characters with physical impairments, which are reflected in their being unable to function independently or think for themselves (as in the case of Klara, whose father largely makes decisions for her). Isolated from the outside world – she does not attend regular schooling and is removed from her primary urban environment – Klara is confined to traditional moulds of representing people with disabilities. This aspect should be emphasized in educational discussions of *Heidi*. Considering the age of the students and the principle of aligning instruction with their developmental stage and abilities, a theoretical approach might not be feasible, as outlined in this work. However, what can be done is to initiate a conversation with students about disability as a phenomenon that should not be treated as an illness, but as a limitation that can be mitigated through better living

study are applied to the analysis of linguistic terminology in the novel *Heidi* - specifically regarding the differences between archaic and modern terminology used to refer to people with disabilities (2006: 260) - it could be said that the 19th-century novel indeed uses archaic vocabulary ("crippled girl"), which mostly carried negative connotations. However, such a conclusion is not surprising, given the historical context in which this literary work was created.

4 The main limitations and criticisms directed at the medical model of studying disability revolve around its restrictive nature, which focuses primarily on physical impairment while neglecting the social environment. This approach contributes to the segregation and isolation of people with disabilities (Петровић 2006: 267). For more on the medical model of disability, refer to: Ђумура 2018: 116, 119.

conditions and a more supportive attitude from the environment toward people with disabilities. This would help raise awareness among students and potentially prevent the formation of ingrained prejudices and possible discrimination.

When discussing the other literary work analyzed in this study, it is essential to outline the process behind its creation. Namely, Jasminka Petrović wrote the novel *About the Button and Happiness* at the request of editor Milan Mihaljčić in 2004, intending to create a story that teaches children to respect diversity. This aspect should be highlighted during lessons focusing on this work. Diversity, which includes disability, is a concept that students should be exposed to from their earliest school years, as they will encounter it throughout their education. It is therefore crucial to incorporate texts that, through their main or subsidiary focal points, address themes showing the many ways in which people can differ, emphasizing that each person is an individual shaped by a multitude of traits and categories, as highlighted by intersectionality theory in the broadest sense (see Collins, Bilge 2020: 12). It is not surprising that the initial idea behind Petrović's work was featured in an excerpt in a fourth-grade reader published by the Institute for Textbooks and Teaching Aids in Podgorica as early as 2007. This marked the beginning of the book's developmental journey, which included a dramatization in 2011 titled *Miljakovac, or New Zealand*, directed by Marko Manojlović at the *Duško Radović* Theatre. Furthermore, a film adaptation titled *Zlogonje* was produced in 2018, directed by Raško Miljković.[5] These developments not only inspired the author, who expresses gratitude in the latest edition of her novel for the opportunity to write a new, expanded version of *About the Button and Happiness*, but they also provide a wide range of interpretative possibilities for comparative and in-depth study of disability themes across different media. This enriches literary education and encourages students to accept and support individuals with disabilities, who may very well be part of their surroundings, possibly even in their classroom.

The theme of disability in the novel *About the Button and Happiness* is introduced in medias res, with the character Jovan narrating in the first person and saying:

> "Some people really have no luck! Take me, for example! Instead of being born a footballer, a pilot or a pianist, I was born as a person with a disability. That's what doctors and psychologists say about me because I suffer from a type of paralysis. My name is Jovan, but the kids call me – Muta, Kljaka, Zrika, Trta, Bangavi, Bleja, Dileja, and so on. After all, I call them by nicknames too, so we're even. The first grade was terrible for both me and them. Just thinking about it makes me cringe! Mum says she wants to make a monument to the teacher because if it weren't for her, my parents would have withdrawn me from this school and enrolled me in a special one. Now it's much easier. We've gotten used to each other. Some kids even invite me to their birthdays. Sometimes I go, when Mum insists. But I find those birthday parties terribly boring. There's too much noise and chaos. So I mostly sit in some corner, watching the others go wild. They only come to me if they need something to look after. They drop their mobile phones, hoodies, plates of cake, or whatever else in my lap … and keep running around. At those birthday parties, I feel like some old lady. It's awful!" (Петровић 2023: 7–8), (underlined N. L. J.).

5 The information about the genesis of the novel *About the Button and Happiness* can be found in the acknowledgment section at the end of the book (Петровић 2023: 84–85).

The excerpt is presented in its entirety since it represents many important details: firstly, it is evident that the boy has a clear awareness of his disability and his physical appearance in general.[6] Secondly, the passage features "disability language" in the form of derogatory nicknames which are of an offensive nature, and thus belong to archaic terminology used for naming persons with disabilities, as discussed in the analysis of the novel *Heidi*. In addition, a very important theme of isolation and loneliness, which, as we have seen in the case of the character Klara, often accompanies people with disabilities, is already introduced in the opening privileged section. It is significant to highlight at this point that the social ostracism in Jasminka Petrović's work is further emphasized by the fact that the boy Jovan, after his leg operation and stay in the hospital, "meets" the Button, an object, and develops a special, friendly relationship with it. This leads us into another crucial thematic field of the novel: friendship. In addition to instilling confidence and providing security, the Button will also help Jovan discover his talent for writing. On one hand, this act could be seen as a certain degree of stereotyping, where the lack or limitation of one aspect (disability) is compensated by the mandatory presence of something else (often a gift), but it will later be shown that this is not the case in this literary work. The interesting stories and poems that Jovan writes will actually be part of what could be called the conceptual layer of the novel in a teaching context. Specifically, within the boy's literary works, particularly in *The Story of Courage* (Петровић 2023: 20), there are thoughts and messages that could encourage students to engage in more intense reflection on some significant life topics, such as, for instance, the idea that there are always many possibilities and opportunities before a person, which may prevent them from doing something, but these are always just possibilities, not real obstacles, and should be overcome in order to step out of the so-called comfort zone.

In addition to everything mentioned so far, the previously quoted passage is indicative because it reveals the nature of Jovan's relationships with his peers, as well as how his peers relate to him, illustrating the social environment – first rejection, followed by gradual adaptation and habituation: "The children got used to my appearance, so they no longer notice me" (Петровић 2023: 58). Thus, from the very beginning of the novel, we observe that in this prose work, disability predominantly shapes the identity of the main character. Later on, categories such as age and sexuality, which awakens in early teenage years, are also introduced. Although the boy's self-awareness is at a high level of development, it is evident that he is significantly influenced by his relationships with those around him, not only with peers, as already shown, but also with adults:

> "From my peers, adults are much worse. When they see me on the street, they go out of their way to avoid me, turning their heads the other way. Sometimes they nudge each other, whisper, stare at me, and shake their heads. To some, I'm strange; to others, I'm terrifying. There are even those who sigh sadly and mutter *'poor thing*'. Those are

6 This is also evident later in the novel, in statements like this one: "Let's be clear, I know very well what I look like, I have a mirror, for goodness' sake, but aren't these people capable of seeing something beautiful in me?! For example, my eyelashes. Honestly, it's ridiculous!" (Петровић 2023: 11).

> the ones that annoy me the most! That's why I prefer to sit in my room. Alone." [...] "And while I was sitting in front of the shop waiting for my mum, a woman put fifty dinars in my lap." (Петровић 2023: 8–9).[7]

The excerpt is a representative indicator of how society stereotypically relates to people with disabilities–the boy in a wheelchair is automatically equated with a beggar, and an individual's attitude towards a person with a disability evokes feelings of pity and a desire to provide some form of assistance, but not the essential social interaction that is necessary. For this reason, students should particularly be made aware of this phenomenon so that it does not develop in their consciousness as something affirmative, but rather the opposite.

As the action of the novel progresses, the character of Milica is introduced in the second half of the fourth-grade year. Initially, she becomes Jovan's crush, adding another thematic layer to the story, specifically regarding love, which subtly permeates the entire novel (for instance, Jovan's parents believe that he is more relaxed and that certain changes in him are due to his infatuation. However, the idea of falling in love is nearly unthinkable for Jovan, as he struggles to find even a friend, let alone a romantic interest, due to his physical limitations). However, their relationship will develop into a true and sincere friendship. Milica is a girl whom Jovan describes as having beautiful hands and legs, clearly reflecting what he longs for and what he lacks.[8] In his first close encounter with Milica, marked by a casual brush of their hands in passing, Jovan experiences a jolt akin to an electric shock. This moment illustrates Jovan's complex relationship with his own body:

> "Why did I end up with a body like this? Why?! I don't want to write anymore! I don't want a computer! I don't want to go to school! I don't want to see Milica! I don't want anything! I don't need anything! I just want a different body! I want a real friend, not this stupid button!" (Петровић 2023: 26), (underlined N. L. J.).

However, this attitude towards his body changes because, with Milica, not only does Jovan gain a true friend, but he also discovers what happiness is, which he perceives as "that feeling when you love being yourself and not someone else" (Петровић 2023: 29).

In his search for self-confidence, Jovan discovers the world and his place in it, recognizes his talent – writing – and becomes aware that his physical limitations must not be life limitations that hold him back. He has learned to recognize all of his emotions, and he has also discovered true life values such as love, friendship, and what happiness really means:

---

7 It is also interesting how the boy, from his own perspective, recognizes this characteristic attitude of society towards people with disabilities through his observations of his mother: "My mum also hates it when people ask her questions. She especially hates it when they ask, *'Why is your son like that?'* Mum says there's nothing worse than nosy people" (Петровић 2023: 32).

8 Indicative of this is Jovan's desire to be a cheetah: "Because it's the fastest land animal. It can cover twenty-nine metres in just one second. They say a cheetah is faster than a Porsche. It's considered a *vulnerable*, or rather an *endangered* species. Its body is slender, and its legs are long. And one more thing, a cheetah has a huge heart" (Петровић 2023: 33), (underlined N. L. J.). It can be observed that the cheetah has everything Jovan lacks, but there is also one similarity between them, which is the issue of sensitivity, or rather, the endangered status of their 'species'. For this status to improve, changes in society and the state are necessary, and in turn within educational institutions, which is one of the starting points of this research.

> "So, that's how things stand! As for me, I've stopped trembling like I did that night when I realized what cerebral palsy was. Now I know how to recognize when I'm sad, when I'm happy, when I'm scared, and when I'm angry. Actually, I know something else too–I know what love is! It's a wonderful feeling when nothing feels difficult, not even maths, and when everything seems beautiful, even when you see yourself in the mirror! If I'm dreaming all of this, then it's a lovely dream. If I'm living this, then it's a lovely life. My life. Some people are really lucky! For example, me" (Петровић 2023: 75).

The novel *About the Button and Happiness* by Jasminka Petrović has a closed structure, and thus, from a reverse perspective, it ends at the point where it began. The main character undergoes a developmental journey in which he matures and realizes that his physical disability is not what fundamentally defines him, and that it is actually the environment that limits him, not the disability itself. Therefore, in this modern children's novel, there is a step further in understanding the phenomenon of disability – its social conditioning is brought to the forefront, and the solution to the problem lies in social action, specifically in adapting the environment. These are in fact some of the main features of the social model of studying disability (see Петровић 2006: 268). At the core of this model, which is "based on the human rights that belong to everyone" (Ђумура 2018: 117), is society, not disability, since it is society that creates various types of barriers for people with disabilities (Ђумура 2018: 118). For this reason, the school, as an environment where individuals (students) undergo some of the most significant formative experiences, proves to be the starting point when it comes to understanding and relating to the phenomenon of disability. To achieve a satisfactory level of social inclusion for people with disabilities, it is necessary to inform young people about the topic of disability through adequate teaching materials, such as the literary works analyzed in this paper, addressing the status of people with disabilities, their problems, and fears arising from the societal prejudices they face daily. By becoming aware that people with disabilities have equal rights as those without any limitations, students–future democratic citizens–change the world and make it a better place to live.

CONCLUDING REMARKS

In order for people with disabilities to no longer be a marginalized social group, which is one of the initial initiatives of this research, continuous work and the introduction of systemic changes are necessary. In this respect, in educational institutions, primarily in schools, which besides educating students have an important role in their upbringing, it is important to introduce disability topics into teaching and learning syllabi from the earliest grades of elementary school. Namely, in order to form a student who in the future will be competent to live in a democratically organized society of the 21st century, i.e. a student who will respect human rights and other democratic values, the school as a system must support and encourage the social inclusion of persons with disabilities. In this way, awareness of the importance of this topic will be raised not only among the participants of the teaching process, but also in society as a whole, and as shown in this work, such a step has already been taken, which represents a good starting point for all future activities.

By processing the teaching content that, in its entirety or at least in part, goes into the broad field of disability problems, in this paper, first of all, all the complexity of the given phenomenon was illuminated, but also its potentials, which prove to be particularly effective and stimulating in the framework of literature teaching. Namely, the proposed teaching interpretations at different levels of processing and with students of different ages presented a wealth of interpretative and creative possibilities of genre-diverse works in which the theme of disability is represented. By processing selected literary works, students of junior and senior grades of elementary school, in accordance with their abilities, and guided by the teacher's carefully selected and prepared questions and instructions, become aware of the problems faced by their peers, i.e. literary characters of children with disabilities, and on that the way they emotionally and experientially experience the social position of people with disabilities in their environment, but also in society as a whole. Starting from what students know, students systematically come to know about life values that enrich their intellectual, emotional and social development, so the path from social distance to social inclusion of people with disabilities becomes more accessible and encouraging for further action.

SOURCES

Петровић 2023: Јасминка Петровић. *О дуїмеїу и срећи*. 8. издање. Београд: Креативни центар.
Шпири 2020: Јохана Шпири. *Хајди*. Прев. Живојин Вукадиновић. Београд: Вулканчић.

QUOTED LITERATURE

Вилотијевић 2008: Нада Вилотијевић. *Инїеракїивна-сарадничка наспава*. Врање: Учитељски факултет.
Николић 1999: Милија Николић. *Меїодика наспаве срйскоī језика и књижевносїи*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
Петровић 2006: Јасмина Петровић. „Језик инвалидности и доминантни теоријски оквири проучавања као индикатор социјалног положаја особа са инвалидитетом". *Зборник радова Филозофскоī факулїеїа*, XXXVI, 259–270.
Правилник о програму наставе и учења за трећи разред основног образовања и васпитања, Службени гласник РС, Просветни гласник. Бр. 5 (2019).
Правилник о програму наставе и учења за четврти разред основног образовања и васпитања, Службени гласник РС, Просветни гласник. Бр. 11 (2019).
Ћумура 2018: Љиљана Ћумура. „Особе са инвалидитетом кроз призму друштвених промена". *Социолошки īодишњак*, бр. 13, 111–131.
Collins–Bilge 2020: P. H. Collins–S. Bilge (Eds.). *Intersectionality*. 2nd edition. Cambridge: Polity Press.
Milošević 2015: Jovana Milošević. „Predstavljanje osoba sa invaliditetom u književnosti, stripu i filmu". *CM – časopis za upravljanje komunikacijama*, 10 (34), 97–120. http://dx.doi.org/10.5937%2Fcomman10-8359
Petrović 2012: Jasmina Petrović. „Pregled odnosa društva prema osobama sa invaliditetom kroz istoriju". *Teme*, XXXVI (2), 865–886.
Petrović 2016: Jasmina Petrović. *Životi u senci: sociološka studija o osobama sa invaliditetom u Srbiji*. Niš: Univerzitet u Nišu.
Petrović 2012: Jasmina Petrović. „Pregled odnosa društva prema osobama sa invaliditetom kroz istoriju". *Teme*, XXXVI (2), 865–886.
Petrović 2016: Jasmina Petrović. *Životi u senci: sociološka studija o osobama sa invaliditetom u Srbiji*. Niš: Univerzitet u Nišu.

Невена И. ЛУКИНИЋ ЈАЊУШ
Наташа Б. СТАНКОВИЋ ШОШО

О СНАЗИ КРХКИХ: ЛИКОВИ ДЕЦЕ СА ИНВАЛИДИТЕТОМ У РОМАНИМА *ХАЈДИ* Ј. ШПИРИ И *О ДУГМЕТУ И СРЕЋИ* Ј. ПЕТРОВИЋ

Резиме

Предмет истраживања у раду представљају ликови деце са инвалидитетом који су заступљени у изабраним делима из школске и домаће лектире у програмима наставе и учења Српског језика и књижевности за основну школу. На нивоу наставне интерпретације анализирају се романи *Хајди*, Јохане Шпири и *О дугмету и срећи*, Јасминке Петровић. У раду се образлаже степен разумевања анализираних дела код ученика различитог узраста, као и могући начини њиховог тумачења у савременој настави. Указује се на значајне облике рада подстакнуте текстом којима се додатно афирмишу разноврсни интерпретативни, истраживачки и стваралачки приступи у настави. С посебном пажњом се истражују литерарни прикази инвалидности из угла различитих теоријских модалитета (медицински и социјални приступ), усамљеност ликова са инвалидитетом, њихова крхкост и страхови који су условљени социјалним и културним контекстом укључивања у заједницу. Радом се у целини залази у домен васпитности наставе књижевности и указује се на значај у подстицању емпатије код ученика и развијању свести о неопходности пружања подршке и помоћи особама са инвалидитетом.

Кључне речи: ликови деце са инвалидитетом у школској и домаћој лектири за основну школу, *Хајди* Јохане Шпири, *О дугмету и срећи* Јасминке Петровић, литерарни проблеми (инвалидитет/инвалидност, усамљеност, друштвена маргинализација, пријатељство), настава.

Рад је предат 14. октобра 2024. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 821.163.3.09-1 Миладинов К.
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina35-57781

Оригинални научни рад

*Милена М. ХЕЛЕТА**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ЗВУК *МАТЕРЊЕ МЕЛОДИЈЕ* У ПЕСМИ „СВИРАЛА“ КОНСТАНТИНА МИЛАДИНОВА**

(Прилог проучавању поетике К. Миладинова)

На коју мелодију човек непосредно уздрхти ше је мајке син.
Момчило Настасијевић

Апстракт: Ово истраживање је покренуто са циљем да отвори нове могућности у тумачењу песме „Свирала“ („Шупељка, 1858“) Константина Миладинова и тиме дâ допринос у проучавању поетике и естетике првог македонског песника. Наш основни задатак у овом раду је да покажемо да се испод традиционално схваћеног значења текста (туга за отаџбином у туђини) крије још један дубљи, архетипски слој, који пажљивом читаоцу осветљава неке нове путеве у интерпретацији. Централни мотив песме – *свиралу*, тумачимо у магијско-митолошком кључу, указујући притом на извесне сличности са Настасијевићевим концептом о матерњој мелодији сачуваној у речи и тону народног језика, песме и музике. Схватање свирале као архетипске представе о матерњем звуку, али и шире, о уметнику који ствара на изворима народног језика и стваралаштва, уклапа се у шири идеолошки оквир македонског препорода, као и у поетичку матрицу самог Миладинова. Стога, може се јасно закључити да песма „Свирала“ имплицитно излаже главне програмске идеје Миладиновљевог песничког, али и свеколиког препородитељског дела.

Кључне речи: матерња мелодија, родни језик, музика, архетип, свирала, колективно несвесно.

„ЈЕЗИЧКА ЗАГОНЕТКА“ И МАКЕДОНСКИ ПРЕПОРОДИТЕЉИ: КАКО ЈЕ МИЛАДИНОВ НАДМУДРИО СФИНГУ СВОГА ВРЕМЕНА?

„Дуги деветнаести век“ (Ерик Хобсбаум) је тешко и величанствено доба које је изискивало и рађало дивове и хероје, историјски предодређене за велике подвиге, али и велике жртве. Ово је век стварања првих држава на Балкану, кодификације књижевних језика, глорификације народног песништва, конституисања националних књижевности и културних историја. Тај период културног и националног

* Стручни саветник, ORCID 0009-0003-6378-7306, milenastankovic1705@hotmail.com

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-136/2025-03 од 27. 1. 2025. године.

буђења, у македонској историји познат као „македонска преродба", трајао је дуже и текао комплексније него што је то био случај код осталих балканских народа. Непостојање стандардног македонског језика током XIX века био је један од кључних проблема за македонске књижевне и културне прегаоце тога доба. Нашавши се у тамном вилајету језичког царства, македонски књижевници су писали или на неком од језика суседних народа, или чак хибридом родног дијалекта и туђег језика. Мало је било оних који су доследно стварали на родном, македонском говору. Један од ретких који је препознао бит и бâт матерњег звука и матерњег дијалекта, био је (нимало случајно!) први прави песник македонске књижевности, Стружанин Константин Миладинов. Врло рано Миладинов схвата да се најдубља тишина песничког бића једино може изразити родном речју и родном мелодијом. Језичко и песничко наслеђе крије тајну духа једнога народа, стога сваки истински песнички геније мора бити мистик, можда чак и сâм светац који дубоко осећа (привидно) одсутно, добар слухиста који чује хармонију далеких звукова из прошлости, али и неуморни трагач који се низ ходнике архаичне речи спушта у најмрачније слојеве колективног сећања. Суштину и улогу уметничког генија на сличан начин је доживео и српски песник Момчило Настасијевић: „Уметник је – истиче Настасијевић – првобитно свештеник, маг, човек који има везе са надстварношћу, са оним што стварност делимично, или ако хоћете, симболично представља" (Настасијевић 1991: 17). Зато је интровертног и интуитивног Настасијевића Винавер и прозвао „свецем српског језика и српске књижевности" (Винавер 1938: 7). Са таквим божанским даром и осећајем за матерњи језик, песму и мелодију, и Миладинов је могао да зарони дубоко у себе и *ūрви* у своме народу да пронађе *ūраву реч* за оно неизрециво и несмислено. Антајски везан за родно тло, он је лако успео да одговори на замршену „језичку загонетку" свога доба: певати на језику „свога рода" било је једино решење наизглед тешко решиве питалице тих преломних година. Тако је Миладинов, усамљен међу саборцима, успео да надмудри лукаву Сфингу свога времена и стекне почасно *ūраво ūрвоīа* у песничкој традицији свога рода.

Стасавајући на самим изворима македонске културе и литературе, Константин је много раније у односу на остале македонске песнике XIX века (Цинота, Жинзифова и Прличева) могао да осети енергију народног бића и народног језика коју је преточио у снажне, аутентичне и дубоко интимне версе. Снагу литерарности и изворности Миладиновљеве поезије македонисти су пре свега проналазили у употреби чистог народног језика који је најнепосредније и најоригиналније могао да изрази његову емоцију. Главни стваралачки „хибрис" потоњих песника истраживачи су препознали у њиховом опредељењу за туђи језик, којим нису успевали да изразе најдубље пориве свога бића (Конески 1986: 14). Разматрајући феномен великог Григора Прличева, Харалампије Поленаковић је узрок песничке (али и и интимне) трагичности препознао баш у *језику*. Проф. Поленаковић износи недвосмислен критички суд да су прве Прличевљеве песме написане на македонском језику, „со чисто пропагандистички и пригодничарски карактер", те као такве ни приближно не досежу уметничке квалитете *Сердара* или *Скендербеīа*, написаних на грчком језику. Трагику највећег македонског песника XIX века

Григора Прличева, Поленаковић је видео у великој личној (али и историјској) заблуди. Прличев је прешао своју трагичну одисеју од ватреног хеленисте до самопожртвованог панслависте, који одрекавши се туђинског грчког језика, није успео да прихвати родни охридски говор, већ је свој изванредни поетски дар почео изражавати на једном још увек недовршеном језику, какав је то био бугарски, и који, притом, Прличеву никада није постао довољно близак и познат. Иронично, усуд врсног познаваоца класичне уметности Григора Прличева јесте у томе што није успео да извуче поуку из грчког мита о Антају који је своју снагу и своју моћ добијао из додира са мајком земљом, Гејом. Тако је охридски поетски џин залутао оног тренутка када се искорењо из свог родног језичког тла (Поленаковиќ 2020: 18–19).

Ово истраживање је покренуто са циљем да отвори нове могућности у тумачењу песме „Свирала" („Шупељка, 1858") Константина Миладинова и тиме да̂ допринос у проучавању поетике и естетике првог македонског песника. Наш основни задатак у овом раду је да покажемо да се испод традиционално схваћеног значења текста (туга за отаџбином у туђини) крије још један дубљи, архетипски слој, који пажљивом читаоцу осветљава неке нове путеве у интерпретацији. Централни мотив песме – *свиралу*, тумачимо у магијско-митолошком кључу, указујући притом на извесне сличности са Настасијевићевим концептом о матерњој мелодији сачуваној у речи и тону народног језика, песме и музике. Схватање свирале као архетипске представе о матерњем звуку, али и шире, о уметнику који ствара на изворима народног језика и стваралаштва, уклапа се у шири идеолошки оквир македонског препорода, као и у поетичку матрицу самог Миладинова. Стога, може се јасно закључити да песма „Свирала" имплицитно излаже главне програмске идеје Миладиновљевог песничког, али и свеколиког препородитељског дела.

МАТЕРЊА МЕЛОДИЈА КАО ЗВУК И АРХЕТИП У ПЕСМИ „СВИРАЛА"

Интересовање за мит, као и његов „родбински однос" према народној књижевности, на велика врата увело је волшебно доба европског романтизма, чијој је закаснелој фази припадао и сâм Константин Миладинов. Романтичарска филозофија миту приступа као естетском феномену, али му у исто време даје и статус праелемента, основе и парадигме песничке уметности (Meletinski 1983: 19). Са Шелингом, романтичарска естетика симболичност и универзалност уводи као суштинске особине мита (*Исто*), док са Гримом утире *нови йрисшуй* проучавању митологије и савременог фолклора (Радуловић 2023: 168). Наиме, са Гримовом *Немачком ми-шолоїијом* (1835), у проучавање прошлости, поред историографских списа и археолошких налаза, продире и мит као трећи релевантан извор. У томе и јесте Јакобов велики, вероватно и највећи допринос (*Исто*).

Попут романтичарских филозофа који су одбацили метафоричко тумачење мита (неговано у делима Ђ. Вика, Н. Фраја, О. Фрајденберг и др.) и инсистирали на дубокој симболичности митских творевина, у XX веку К. Г. Јунг и аналитичка

психологија извршили су ревизију фројдовског тумачења митова. Наиме, насупрот Фројдовом алегоризму, Јунг инсистира на симболичности митског језика (Цацић 1995: 46). Разматрајући однос мита и човекове способности стварања симбола, Јунг уочава сличност између мита и најдубљих слојева индивидуалне психе, при чему мит тумачи као рефлекс *колективно несвесног* (*Исто*). Психологизацију мита и фолклора коју су романтичари тек наслућивали кроз дефиницију народног песништва као несвесне колективне снаге народа, у правом смислу спровели су Јунг и његови настављачи. К. Г. Јунг и К. Керењи у *Уводу у суштину митологије*, митологију тумаче кроз дискурс повратка „почетку", „пореклу" и „безвременом праисконству" које се несавладиво оживљава кроз колајну вечног понављања. Духовни повратак искони аутори виде као суштински квалитет митологије, због чега је и доводе у везу са старогрчком филозофемом *archi*, која је за древне мислиоце имала посебан статус: „За најстарије грчке филозофе archai су били, на пример, вођа, ватра или apeiron, 'оно неограничено'. Дакле, не пуки узроци већ пре праматерије или прастања која никад не старе, никад не могу да се надвладају и из којих увек све настаје." (Jung–Kerenji 2007: 18). Из таквог етиолошког тумачења произилази онтолошко и аксиолошко одређење митологије као самог *темеља света* (*Isto*). Митологија поставља темељ тако што се казивач мита повлачи у праискон, у древни свет митских догађаја из којих је сачињено све индивидуално и посебно и који никад не старе и не пролазе у времену (Jung–Kerenji 2007: 18–19). Стога, повратак или утемељење у миту за психоаналитичаре јунговске оријентације представља *утемељење у самоја себе*. За К. Керењија мит означава органско порекло, клицу, почетак у коме се сједињују све супротности бића и остварује јединство његове психе: „Сликовито говорећи, то је нека врста урањања у нас које води живу клицу наше целине. [...] И ту се мора претпоставити оно средиште око којег се и из којег се организује наше целокупно биће. *Повлачећи се у себе ми спознајемо и обзнањујемо темеље свој бића, то јест ми себе утемељујемо*" (Jung–Kerenji 2007: 20; Курзив М. Х.).

Такво утемељење у словенском миту и македонском фолклору препознајемо у песничком и научном дискурсу Константина Миладинова. О припадности родном тлу, сâм Миладинов у више наврата експлицитно говори. У моту историјског документа „Охридска архиепископија", који је објављен у *Братском труду* 1860. године, песник оставља два кључна цитата:

> „Бащино огнище не оставай / Стары обичаи не презирай";
>
> „Поиђй ми, Славке лепо пђй ми /Изъ едно грло два гласа / Изъ една уста двђ думи".

У првом цитату Миладинов јасно указује на дубоку укорењеност у словенској прошлости, у „органској клици" из које је изникао и којој исконски тежи. У таквом уметничком и дубоко личном убеђењу, мотив *двогласја* у другом цитату може се протумачити као симболички израз апсолутног споја предачког и аутентичног, традицијског и индивидуалног говора; кроз савршено сагласје и хармонизацију, гласови предака сливају се у глас индивидуалног песничког талента, и као јединствени звук, *обе речи* излазе из *истоја грла*. Тај ехо предачких гласова, према непогрешивом

запажању Исидоре Секулић, у песниковој природи представља „ону" и „од талента дубљу урођеност". Стога, из најдубљих понора уметниковог бића, „не само да говори чудесна фантазија, него бије нека, скоро да кажемо, *некрштена сила* [курзив М. Х.] са којом дозива давнине и заповеда сенкама да живе" (Секулић 1962: 68). На таквој поетици двогласја прошлости и садашњости компонована је и песма „Свирала". Прастаро магијско дејство свирале којим је човек архаичне религије дозивао духове предака и ступао у контакт са оностраним простором, продире кроз митолошко-фолклорне слике и симболе текста, стапајући се са песничким доживљајем. Тако централна митологема текста – *свирала*, постаје реч-кључ за разумевање митолошко-психолошког слоја песме.

Свирала је, иначе, изузетно архаичан фолклорни инструмент, вероватно један од најстаријих на свету. Етномузиколошка истраживања показују да је најпре коришћена у магијско-ритуалној пракси, да би тек у каснијим фазама човековог развоја добила улогу сигналног и уметничког средства. У свитању људске цивилизације, свирала је имала магијско, окултно и ирационално значење. Наивна свест прачовека приписивала јој је мистичну моћ говора и комуницирања са умрлима, прецима и гласовима прошлости. Такав пример је забележен у српској народној књижевности: „Мушкарац може у планини тужити кроз свиралу за својим умрлим, а на гробу не може чинити, јер то припада женама. [...] У песмама се јасно казује да се кроз свиралу може као говорити. Јова Ружу кроз свиралу зове: Ајде Ружо, да чувамо овце, ја ћу овце, а ти ћеш јагањце" (Тројановић 1935: 222). У *Српском митолошком речнику* (Кулић–Перишић 1970: 279) свирали се приписују древна анимистичка својства (разговара са природом и животињама, има контролу над њима), али и демонолошко дејство (дозива и окупља виле, ђаволе и остала нечастива бића). Та ирационална, често чак и рискантна природа свирале, присутна је у митолошкој прошлости јужнословенских народа. Из тих мрачних дубина допире и мелодија Миладиновљеве свирале, (до)носећи са собом трагове минулог времена.

Песма почиње евокацијом идиличне слике детета које непомућеном радошћу трчи пољанама, прави свирале од класја и омамљено лебди за лептирима:

„Ушче ко си беф малечек,
от клас си писка напраиф.
Со неја свиреф, подскаквеф,
и по зелени ледини си трчах по пеперуги"
(Миладинов 1996: 53).[1]

Константин Миладинов покреће велику тему европског романтизма, топос природе и емотивно трансуседентни однос субјекта према њој. Стога ћемо прво указати на неке доминанте романтичарске естетизације природе, а потом се надовезати на сродну Миладиновљеву поетику. Као што је познато, за романтичарску естетику природе посебно је значајан пантеистички доживљај у коме човек,

1 Текст песме први пут је објављен у следећем извору: Константин Миладинов, „Шупелка", у: *Б'лгарски книжици*, година I, 1858, кн. 15.

природа и Космос чине складну и хармоничну целину. Такав космополитски утопизам који се заснива на духовној спони са дематеријализованим светом враћао је романтичарима илузију о „прастаром прапочетку са природном околином" (Gluščević 1967: 49). Психологизација и индивидуализација природе, проширене концептом космичке нирване, допуњене су гносеолошком и сцијентистичком идеологијом: духовно сједињење бића и Космоса доприноси спознаји и сопства и света природе коме биће органски припада (Gluščević 1967: 50). Овакво тумачење односа природе и индивидуе заговарали су бројни европски романтичари, почев од Русоа, до Шилера, Шатобријана, Вордсворта, Новалиса и др. Овој европској традицији припада и Миладиновљева естетика природе.

Пре свега, чистота и инфантилност које избијају из дечије веселости и стапају се са самом природом, необично подсећају на Шилерово одређење природе и природног као наивног и невиног, које у човеку покреће најдубља етичка и морална осећања. Осећање које имамо према природи, за Шилера је сродно осећању које гајимо према „прохујалом добу детињства" и „детињске наивности", јер је наше детињство „једна неокрњена природа коју још налазимо у култивисаном човеку" (Šiler 1991: 180). Стога, у самој природи, као и у свему што носи својство *природног* (детињство и неискварености људског карактера), ми волимо изгубљену невиност, мир, хармонију и *јединство са собом самим:*

> „Oni jesu što smo mi bili; oni su ono što mi opet treba da budemo. Mi smo, kao i oni, bili priroda, a naša kultura, putem razuma i slobode treba da nas vrati prirodi. Oni su, dakle, istovremeno predstava našeg izgubljenog detinjstva, koje nam večno ostaje najmilije; otuda nas ispunjavaju i izvesnom setom. Istovremeno, oni su predstava našeg najvišeg savršenstva u idealu; otuda nas dovode do uzvišenog ganuća" (*Isto*).

Дакле, већ у првим стиховима кроз русоовско-шилеровску етику и естетику природе, Миладинов изражава архетипску представу о изгубљеном детињству као изгубљеној целовитости бића и његовом највишем савршенству. Кроз те уводне архетипске слике назире се прастари процес регресије „блаженству почетка", који се према Фројду (Цацић 1985: 165) на индивидуалном плану испољава кроз фазу пренаталног стања, а на колективном кроз утопију златног доба, односно, хришћанског раја. Но, тај повратак почетку, који за Елијадеа представља архетипску „носталгију за изгубљеним рајем" (Elijade 2015: 63), превазилази границе индивидуалног и стапа се са општим, универзалним искуством, које је Јунг дефинисао кроз познату теорију о колективно несвесном. У овом контексту, повратак у прошлост постаје психолошки процес регресије који се одвија у самом уметнику током стваралачког акта. Тиме и *свирала*, која симболизује уметника и чин стварања, јасно упућује на митолошко, трансисторијско и општељудско порекло текста, коме он дугује не само грађу, већ и своје најдубље значење.

На митолошки процес повратка идеализованој прошлости указује и кључни симбол прве песничке целине, *класје,* од којег се свирала прави. Клас у митологији и аналитичкој психологији симболизује динамику животног циклуса, разарање, повратак почетку и поновно рађање као тријумфално васкрснуће неумрле снаге живота. Тај повратак искони и ново рађање, може се запазити већ у Јунговом

извођењу култа Деметре, богиње вегетације и плодности, из митологеме зрна/жита. У архаична времена Деметра је и сама представљала зрно жита, док је њена кћерка Персефона према једном предању симболизовала биљку која израста из зрна, односно, клас намењен жетви, према другом предању (Jung 2007: 166). У митологеми *зрна* изражене су и узрок и последица, и мајка и кћер, појединачно и опште: увек је жито то које пада и враћа се у утробу мајке земље, затим поново клија и израста у клас живота, које ће у својој златној пуноћи изнова бити покошено. У зрну жита симболизовани су и зрно и клас, односно, митолошки процес животног развоја и преображаја који се одвија по архетипском моделу рођење–смрт–поновно рођење (*Isto*). Интересантно је и тумачење Јунгових настављача, Ота, Керењија и Ериха Нојмана, који су мит о Деметри и Персефони довели у везу са матријархалном психологијом (Jung–Kerenji 2005: 376–377). Тако су прва двојица изнела тезу да мит о богињи која треба да умре како би из њеног тела никли пољски плодови, „представља темељ изворне, матријархалне форме 'краљичиног ритуала', у којем се жена морала жртвовати зарад плодности света" (*Isto*).

Ако *клас* од искони симболише израстање из мајчиног утеруса, потом и развој, промену, онда ће и *свирала* направљена од класја преузети на себе његово значење. Тако се свирала од класја у Миладиновљевој песми може протумачити као рађање, настанак и наставак (из) традиције, али и њену индивидуализацију, развој и мене, као и поновно враћање у матични културни канон. Песничка слика детета које прави свиралу од класја само је један моменат у ланцу вечитог обнављања неумрле прошлости, која кроз сваки тон, звук и мелодију наставља да живи. У том оживљавању архетипских слика, Миладиновљева свирала представља древне, митолошке законе о цикличности живота и стварања, које је Ниче назвао „вечитим враћањем", Кјеркегор „понављањем", а Томас Ман „живљеним животима".

Следећа, медијална, етапа развоја песме, изражена је кроз дитирамбску слику младићких игара, прожету анакреонтским доживљајем, као и снажном, радичевићевском чежњом за пуноћом живота и ужитка. Романтичарски ваљај за бесконачношћу, за ирационалним и мистериозним, препознаје се кроз алегорију младалачких лутања широким пољима, виским горјем и крајезерским обалама:

„Радосен свирка направ
и со моите другари
играф со срце весело,
трчаф по поле широко,
шетаф по гори високи
и низ езера поминаф"
(Миладинов 1996: 53).

Утицај усмене књижевности није видљив само на стилско-језичком плану текста, већ и у семантичко-емоционалном садржају песме. Пре свега, архетип свирача што лута неомеђеним простором, асоцира на оностране појаве које посредује између два света, лако прелази „митолошки праг" и мистичним звуком наговештава

присуство хтонске природе. Потом, и увођење димензије ширине, висине и дубине света, али и митолошко-фолклорних локуса језера и планине, као хтонских, оностраних сегмената архаичне представе простора, метафоризује романтичарску усмереност ка недокучивом, неухватљивом и непознатом, које превазилази границе чулног и опипљивог перципирања стварности. Слично Рихтеру, Константин Миладинов романтичарски доживљај бескраја доводи у везу са апстрактном природом музике, која својом нематеријалношћу, спиритуалношћу и духовношћу једина може изразити неухватљивост, порозност и флуидност имагинарних простора бесконачности. Но, за разлику од Рихтера, Миладинов мелодичност спаја са оностраним, архаичним, предачким и несвесним.

У том смислу, симболично значење свирале и катарзична природа музике у песми Константина Миладинова слични су филозофско-естетској мисли Момчила Настасијевића, коју је изнео у есеју *За матерњу мелодију*.[2] Миладинов је, као и много касније Настасијевић, очигледно сматрао да је у песничком и музичком наслеђу сачувано несвесно биће једнога народа, које се најнепосредније и насугестивније излива кроз звук и ритам *матерње мелодије*. Као прави песник „фолклорног модернизма" (Деретић 2004: 1043), Настасијевић је предано загледан у подземно царство народнога језика. Сматра да се у понорима, дубинама и теснацима родног језика, као закопано благо, крије најдубља прошлост једнога народа. Но, до тих архетипских слика и симбола не долази се (само) посредством речи; напротив, Настасијевић кудикамо више „верује" звуку, мелодији и ритму народног језика и народне песме. „Оно", исконско, предачко, сачувано је у ирационалној природи и наслућује се само срцем. Стога, матерња мелодија за Момчила Настасијевића не представља само аерофону појаву, она је за њега „знак вишег реда", резервоар архетипских представа које чувају и оживљавају колективно памћење песника. Родна мелодија у ствари представља „врсту трансмисије између индивидуалног и универзалног духа, јединке и читавог људског рода" (Глушчевић 1971: 25).

Управо у таквом естетском и идеолошком кључу тумачимо архетипску слику свирале и свирача/песника у Миладиновљевој песми. Тај спој уметника са предачким и исконским светом директније се испољава у трећој целини текста.

Финална песничка слика доноси неочекивани обрт, песник одбацује младалачку екстазу, повлачи се у осамљени индивидуализам са жељом да наслоњен о стари храст и опијен узвишеном лепотом природе, ствара по законима срца. У последњим стиховима осећа се пријатна сета која прелази у чежњу и неку угодну успомену. Тихи тон туге и меланхолије умирује дионизијски усклик, а искуствено и стваралачко зрење доноси дубљу перцепцију света и поезије. Стапање интимног и песничког преображаја, које се изражава кроз нову, филозофски и уметнички комплекснију визију живота, потиче из романтичарског убеђења о изједначавању живота и стварања; за романтичаре – живети, значило је једнако што и стварати:

2 Интересантна је чињеница да је и Момчило Настасијевић написао песму „Фрула", која према мишљењу Петра Милосављевића, представља прекретницу у његовом поетичком и естетском доживљају поезије и уметника, јер је „матерњу мелодију у њој чуо први пут, а затим непрекидно трагао за њом, у мотивима, у речима, у ослушкивању и преиспитивању могућности језичког израза" (Милосављевић 1978: 117).

„Сега шчо ми е најмило,
дружба да има шупељка,
да најда место високо,
под ладна сенка д' боа:
пред мене поле широко,
под нозе рече да течит,
над глаа ветар да шумит;
и ја на д' б' т навален,
да свира со шутепљката,
как ќе ме учит срцево"
(Миладинов 1996: 53).

Завршна, носталгична лирска ситуација у којој уметник, усамљен у туђини, евоцира слике отаџбине и снажно жуди да пронађе неко *мес̄то високо*, наслони се на *храс̄тово с̄табло* и свира *како їа срце учи* – метафоризује песничко сједињење са традицијским током. На повезивање са коренима укопаним дубоко у родно тле указују сви елементи ове слике. Смештање уметника на *мес̄то високо* јасно прави дистинкцију и отклон од овоземаљског света и димензије садашњости. Лотмановски посматрано, просторне релације и просторни маркери добијају симболичко и онтолошко значење у перцепцији света. Уметник је стављен изнад своје заједнице, самим тим, он је у позицији да стекне *више знање*, надзнање, митско знање у односу на остале чланове колектива. Непосредну везу са колективном прошлошћу потврђује и симбол *храс̄та* на чије се дебло свирач *наслања* док свира чудесну мелодију. У *Словенској мит̄олоїији* (Толстој–Раденковић 1970: 567), храст је представљен као „једно од најпоштованијих дрвета у словенској култури", „које симболизује снагу, чврстину и мушко начело". Сродно томе, „у тумачењима предзнака и у забранама храст је код старих Словена упоређиван са домаћином куће". Код јужних Словена, храст се везује и за зимски, хтонски солстиције, када су, према веровању архајског човека, живе походиле душе умрлих предака. Као саставни део култа претка, храст је коришћен и као свето дрво бадњак, које је симболизовало митску смрт старог и рођење новог божанства. Такође, као локус разних религијских обреда и древних пракси лустрације, храст је заузео и централно место у словенском дендреријуу: наиме, храст се повезује са горњим светом и инкарнира архетипску идеју о дрвету света као светом центру из кога се рађа и развија космос, али и преко кога религиозни човек успоставља комуникацију са божанским светом.

Укорењен у словенско митолошко тле, храст у Миладиновљевој песми симболизује спону са прошлошћу, при чему слика уметника *наслоњеноїа* на дебло храста алудира наставак, континуитет, односно, *наслањање* на песничку традицију, на изворну народну књижевност и народну мелодију. Оно што је у деблу храстовом срцем ослушнуо, уметник је чаробном фрулом у савршени тон преточио. Музика, та велика тема романтичара, постаје природни, најчистији, најадекватнији израз устрепталог духа и немирне душе уметника, који посредством архаичне мелодије и прастаре речи води живи разговор са својим прецима. Ти звуци прошлости у песми „Свирала" К. Миладинова избијају из сакралних дубина, исто онако како према веровању македонског народа бат срца светог Наума долази до уха верника када приђе свечевој гробници у охридској задужбини.

По свему судећи, и Миладинов, попут Настасијевића, заступа идеју о сродности и недељивости поезије и музике.[3] „Што се поезијом назива" – истиче Настасијевић – „тачно је на средини између говора и музичке мелодије" (2016: 207). Због те музикалности, мелодичности и ритмичности поезије, он ће луцидно, кратко и дубоко емоционално ускликнути: „Не песник, него певач" (*Исто*). Разматрајући такт, темпо и кварту песничког језика, Момчило Настасијевић ће (с правом) приметити како при свакој истинској лирици, неосетно сâм глас пође у мелодију. Јер, „сама се сила, и мимо нашег знања, пробија ка своме правом изразу" (*Исто*). Из тог нераскидивог јединства песништва и музике Настасијевић и развија идеју о матерњој мелодији, која кроз ритам говора изражава најдубљу тајну уметниковог духа:

3 Ради ширег разумевања тематике истраживања, на овом месту направићемо кратку, али значајну дигресију о блиској вези матерње мелодије и романтичарске музике. Наиме, у великом националном замаху романтичара, народни мелос постаје стваралачки агенс, како за ауторске песнике, тако и за прве мелографе. Упоредо са сакупљањем народних песама, почиње и прво записивање и обрада народних напева. Шлегелова теорија о музици као конститутивном елементу свих уметничких праксиса, као и сепаратизам националног романтизма који је у народној мелодији препознао бит једне нације, свакако су утицали на нову перцепцију и (ре)валоризацију народног уметничког звука. Народна музика постаје велика инспирација за српске и европске композиторе, а народни стил једна од доминанти времена. Због свега наведеног, сматрамо да централни проблем – феномен матерње мелодије у романтичарској литератури, треба проширити кратким осврtом и на однос матерње мелодије и романтичарске музике.

Наиме, први радови на сакупљању и обради народних мелодија у Срба, везују се за појаву Корнелија Станковића (1831–1865), првог српског школованог композитора и мелографа. У науци се пионирски рад Станковића на сакупљању и обради народних мелодија често пореди са сакупљачком делатношћу Вука Караџића: „Вуков рад на сакупљању српских народних умотворина пада истодобно са Корнелијевим бављењем народних песама; лајпцишко издање Вукових српских народних песама је већ издато, а у Корнелијево време се објављује и дефинитивно, такозвано бечко издање. Тако је мелографски рад Корнелија Станковића у збиркама *Српске народне песме* (1859, 1862, 1863) инспирисан Вуковим и напоредан његовим" (Павић 1981: 37). Романтичарску тезу о синкретизму музике и поезије, потврђује и чињеница да се композитор Станковић бавио и сакупљањем текстова народних песама, као и компоновањем мелодија за текстове романтичарских песника, пре свега Јакшића и Змаја.

Како је романтичарски стил у српској музици „преживео" све до почетка Другог светског рата, инспирацију у народном мелосу налазили су бројни композитори, Јосиф Маринковић (1851–1931), аутор XI *Кола* која представљају најдубљи израз родољубља и националног романтизма, Петар Коњовић (1883–1970), верни сакупљач народног музичког блага и аутор значајног балетског опуса мотивисаног фолклорном грађом, Стеван Христић (1885–1958), касноромантични композитор и творац чувене *Охридске легенде* базиране на темама Мокрањчевих *Руковети* др.

Уметничка естетизација народне мелодије најснажнији израз ипак добија у поменутим *Руковетима* Стевана Мокрањца (1856–1914), наследника и настављача Станковићеве музичке традиције. Мокрањац није био само записивач „који је имао своје композиторске мотиве, већ је и зачетник научног приступа музичком фолклору у нас" (Гагић–Ђурђановић 2015: 16). За компаративно истраживање јужнословенских уметности, свакако су најважније седма, *Песме из Старе Србије и Македоније* (1894), десета, *Песме са Охрида* (1901) и петнаеста руковет, *Из Македоније* (1909). У музикологији се десета руковет сматра врхунцем Мокрањчевог стваралаштва, као и парадигмом ауторске естетизације народног напева.

И овако штур и кратак осврт на композиторе романтизма, почев од Коренелија Станковића, преко Маринковића, Коњовића, Мокрањца, до Христића, показује колико је дуго, снажно и одсудно трајао фолклорни стил у српској романтичарској традицији. Матерњи звук „ухваћен" и на српском и на македонском културном простору, дубоко прожима домаћи музички канон, чинећи једну од магистралних линија националног бића.

> „Матерњом мелодијом називам ону звучну линију која, долазећи из најдубљих слојева духа, везује појмове у тајанствену целину живог израза. […] Коренита је и колективна и дан-дањи у разгранатости језика у наречја и све до појединачног израза, делује спајајуће. И чим из веће дубине продире глас, тиме му је и шири обим одјека" (*Исто*).

Код обојице песника ради се о „звучној линији" која понире из најдубљих и најскривенијих слојева духа, проналази родну реч, праву и исконску, пред којом сваки њен „син" несвесно затрепери (*Исто*: 208). Да би стигао до самих извора свог духа, Миладинов узима пастирску свиралу, архаичан, скроман и једноставан инструмент, сачињен од дрвета којим су вековима преци свирали опијени ширином струшких поља, дубинама Охридског језера и шапатом ветрова са Галичице. Та свирала се међу Миладиновљевим (на)родом, преносила „с колена на колено", чувајући ехо прастаре мелодије, која попут одрубљене Орфејеве главе „наставља да пева, и ако је мртва и ако је далеко" (Jung–Kerenji 2007: 15). И Миладинов и Настасијевић сматрају да сваки песник, односно певач, уколико жели да саопшти најдубљу страну своје природе, мора да се врати родном дијалекту, народној поезији и народној музици. „Свима припада само ко је коренима дубоко продро у родно тле. Јер општечовечанско у уметности колико је цветом изнад, толико је кореном испод националног" (Настасијевић 2016: 209).

„Језику срца", „мелодијској струји" и „језику осећања" дубоко посвећен био је и немачки филозоф и песник Хердер, који је на Миладинова, уосталом као и на остале словенске песнике, имао снажан утицај. За Хердера музика представља језик најсроднији и најближи срцу, то је језик мајчински и језик пријатељски:

> „Он [језик срца] може мало да каже, а ипак говори довољно, јер је наш људски језик више створен за срце него за разум. Разумевању може да помогне гест, покрет, сам предмет, али осећаји нашег срца остају погребени у нашим грудима, док их мелодијска струја у благом таласу не пренесе ка срцу другога. Зато је музички стваралац тона изабрао језик осећања за орган наших творевина, један очински, мајчински, дечји и пријатељски језик" (Хердер 1991: 186).

Хердер и Миладинов под његовим утицајем, повезаност колектива и јединке виде у народном језику као архиву у коме су похрањени сви спецификуми једног народа – његови митови, његова предања, веровања, мишљења, и опште узев, један особен поглед на свет. Посредством језика повезују се наранштаји и преноси се колективно искуство у коме је дубоко укорењен сваки појединац. Хердер је народ посматрао као повезану заједницу, карактеристичне нарави, мишљења, обичаја, културе мишљења и живљења. Биће сваког народа дубоко је утиснуто у народни језик, који опет одговара специфичним карактеристикама датог народа, његовом поднебљу и моделу егзистирања. Стога, једино посредством народног језика и националне књижевности настале на њему појединац може да осети биће свога народа и пронађе прави пут сопственог развоја (Достанић 2012: 85–90).

Под утицајем Хердеровог, и како је то Радомир Ивановић показао (1985: 40), Пушкиновог националног романтизма, симболички звук матерње мелодије код Миладинова има дубоко поетичко, естетичко, али и идеолошко значење. Песма је повезана са његовим културно-националним ангажманом и борбом за кодификацију народног језика и стварање уметничке поезије на изворима матерње речи и матерње мелодије. Народно стваралаштво је сматрао изразом народног духа, народне мудрости, али и народног искуства и непосредног живота. И још више: у мелодији народног језика и народне песме препознао је највеће сведочанство о историјском, културном и националном континуитету. Такве поетичке ставове јасно је изразио у „Предговору" капиталног *Зборника*, објављеног далеке 1861. године:

> „Народни-те пѣсни сѣ показалька на степен-отъ одъ умствено-то развитіе одъ народ-отъ, и огледало на негови-отъ животъ. Народ-отъ въ пѣсни изливатъ чувства-та си, въ нихъ увековечвитъ живот-отъ му, и давнешни-те му подвиги, въ нихъ находвитъ душевна храна и развлеченіе; за това въ жальба и въ радостъ, на свадба и хоро, на жетва и грозѣбранѣ, на везанѣ и преденѣ, по поле и по гори, щедро изливатъ пѣсните, како одъ богатъ извор; за това можитъ да сѣ речитъ, че, народ-отъ ѣ 'секогашенъ и великъ пѣвецъ" (Миладинов 1861: VII).

У том смислу, песма „Свирала" може се довести у везу са књижевном поетиком Константина Миладинова који се јасно залагао за аутентичност, изворност и пунокрвност ауторске поезије настале на темељу народне традиције. То није епигонско, ђачко, подражавалачко „певање на народну". Напротив, то је сусрет два генија, народног и индивидуалног, традицијског и песничког талента. То није дилетантски однос према књижевној прошлости, већ елиотовско, квалитативно више, критичко, процењивачко одношење; песничка индивидуа ствара укорењена у родно тле, али снагом свога талента и стеченим песничким вештинама креира оригинално дело универзалне вредности. Такве природе је једноставна, гипка и лепршава мелодија Миладиновљеве свирале. Но, како задире у шири културни, друштвено-историјски контекст свога доба, песма „Свирала" поред естетске вредности има и ангажовани, национални значај. Имплицитно, кроз уметнички праксис мелодијом свога матерњега језика можда и снажије од експлицитног програмског начела, Миладинов доказује тезу о незаменљивости, лепоти и вредности „простога" народног језика. У том смислу, песма „Свирала" се може сматрати програмском песмом Константина Миладинова, у којој су латентно, кроз архетипске слике и симболе изражене његове круцијалне поетичке, културно-политичке и друштвено-историјске идеје.

Но, тај сусрет са ирационалним и хтонским светом, Миладинов интерпретира на настасијевићки начин. Митолошка симболика свирале представља језик једнога (на)рода, матерњу мелодију којом нараштаји вековима једни другима несвесно преносе сву снагу прошлости, колективно искуство, културу и особен поглед на свет. У својим најстаријим слојевима, језик чува мисао предачку која се путем речи, звука и мелодије наслеђује, као што се наслеђује родно тло и историја створена на њему. У том смислу, звук свирале симболизује народни (струшки) говор и културну традицију из које песник као биљка изнад родног тла изниче. Стога се текст песме може тумачити као романтичарска алегорија о уметничком стваралаштву

и уметнику, антајски везаном за мајку земљу, прародитељку и хранитељку, за живо биће народног језика, народног песништва и колективне прошлости, из које црпе сву животну и стваралачку енергију.

ЗАКЉУЧАК

Полазећи од чињенице да словенска митологија и фолклор представљају базу Миладиновљевог стваралаштва, у овом раду дали смо једну нову перспективу у тумачењу песме „Свирала" и утрли путеве ка неким новим читањима овога песника. На основу централне митологеме текст смо поделили на три семантичко-композиционе целине.

У првој песничкој целини мотив повратка у детињство (слика раздраганог детета које прави свирале од класја) довели смо у везу са Шилеровом носталгијом за детињством, Фројдовим концептом повратка почетку и Елијадеовом чежњом за изгубљеним рајем. Потом, показали смо како митолошко-психолошки повратак пореклу са митологемом *класја* добија једну нову димензију значења. Симболика поновног рођења коју је слици класја приписала аналитичка психологија, преноси се на саму *свиралу*, односно на песму и певање које она у тексту означава. Као архаични фолклорни инструмент, *свирала* постаје архетипска слика уметности и уметника који литерарну енергију црпу из традиционалних песничких извора, стварајући притом ново уметничко дело. У томе је Миладинов близак хердеровском тумачењу односа традиције и индивидуалног талента, по коме оригиналност и изворност уметничког текста проистичу из посебности народне душе и народног језика.

У другој песничкој целини (слика младог свирача) показали смо како се елементима фолклорне књижевности апстрахује и симболизује простор, бришу границе између овостраног и ирационалног света, а свирач који лута горјем, пољима и језерским обалама, постаје њихов медијатор. Преко архетипске слике свирача, који означава националног песника/уметника, указали смо на спону песништва са оностраним, архаичним и предачким. Ту родбинску везу са спиритуалним посматрали смо кроз компарацију са Настасијевићевим концептом матерње мелодије, тумачећи звук свирале као симбол и архетип.

У трећој песничкој целини (слика свирача који прижељкује смрт у отаџбини), митологему свирале довели смо у везу са Миладиновљевим програмским идејама о песничком стварању на метерњем језику, али и Хердеровим концептом о народном језику и књижевности. На тај начин показали смо да је Константин Миладинов своје расуте поетичке мисли изражавао и посредно, кроз густе и добро скривене архетипске слике, митолошке симболе и симболичне слике.

Константин Миладинов, рекли би архетипски критичари, није случајно највећи поета македонског XIX века. Та оргинална спона са архаичним и актуелним, универзалним и личним, учинила га је најснажнијим националним лирским гласом. Попут великих књижевних индивидуа, и Миладинов још једном потврђује да стари митови и богови нису умрли. Они само „дремају" на дну нашег бића, чекајући тихи позив.

ИЗВОР

Миладинов 1996: Константин Миладинов. „Шупељка“. *Нова и современа македонска поезија*. Прир. Раде Силјан. Скопје: Македонска мисла, 53.

ЛИТЕРАТУРА

Винавер 1938: Станислав Винавер. „Предговор“. *Из тамноī вилајеша*. Целокупна дела Момчила Настасијевића, књ. 1. Београд: Издање пријатеља, 7–32.

Глушчевић 1939: Зоран Глушчевић. „Певање као пут од индивидуалног до универзалног“. *Повеља*, 1, 14–26.

Gluščević 1967: Zoran Gluščević. *Romantizam*. Cetinje: Obod.

Деретић 2007: Јован Деретић. *Исшорија срūске књижевносши*. Београд: Sezam Book.

Достанић 2012: Душан Достанић. „Хердерово схватање нације“. *Срūска йолиūичка мисао*, год. 19, vol. 37, 3/2012, 81–102.

Елијаде 2015: Мирча Елијаде. *Слике и симболи. Оīледи о маīијско-релиīијској симболици.* Београд: Factum izdavaštvo.

Ивановић 1985: Радомир Ивановић. „Константин Миладинов и европска теорија романтизма“. *Повеља*, 1/1985, 37–42.

Jung–Kerenji 2007: Karl G. Jung – Karl Kerenji. *Uvod u suštinu mitologije*. Prev. sa nemačkog Božidar Zec. Beograd: Fedon 2007.

Конески 1986: Блаже Конески. *Македонскиоī XIX век. Јазични и книжевно-исūориски йрилози*. Скопје: Култура.

Meletinski 1983: Meletinski, Eleazar. M. Meletinski. *Poetika mita*. Prev. Zoran Janićijević. Beograd: Nolit.

Миладинов 1860: Константин Миладинов. „Охридска архиепископия“. *Брūски ūруд*, Москва 1860. < https://www.strumski.com/biblioteka/> [23. јануар 2022].

Миладинов 1861: Братя Миладинов. *Бълīарски народни йъсни*. Собрани отъ братья Миладиновци, Димитрія и Константина и издадени отъ Константина. Загребъ: Въ книгопечатница-та на А. Якича.

Милосављевић 1978: Петар Милосављевић. *Поеūика Момчила Насūасијевића*. Нови Сад: Матица српска.

Настасијевић 2016: Момчило Настасијевић. *Момчило Насūасијевић*. Антологијска едиција: Десет векова српске књижевности. Прир. Биљана Мичић, књ. 61. Нови Сад: Издавачки центар Матице српске.

Настасијевић 1991: Момчило Настасијевић. *Есеји, белешке, мисли*. Сабрана дела Момчила Настасијевића. Ур. Новица Петковић, књ. IV, Горњи Милановац: Дечије новине; Београд: СКЗ.

Nojman 2015: Erih Nojman. *Velika majka*. Beograd: Fedon 2015.

Поленаковиќ 1952: Хараламшије Поленаковиќ. *Сūраници од македонскаūа книжевносūа*. Скопје: Кочо Рацин.

Радуловић 2023: Немања Радуловић. „Ново схватање мита у српској култури 19. века као културни трансфер“. *Културни ūрансфер Европа–Србија у XIX веку*. Ур. Слободан Г. Марковић. Београд: Институт за европске студије; Београд: Досије студије, 167–196.

Секулић 1962: Исидора Секулић. „Исток у приповеткама Ива Андрића“. *Крūичари о Андрићу*. Прир. Петар Џаџић. Београд: Нолит, 57–70.

Толстој–Раденковић 2001: Светлана Толстој – Љубинко Раденковић. *Словенска миūолоīија: Енциклоūедијски речник*. Ур. Александар Лома. Прев. са руског Радмила Мечанин. Београд: Zepter Book World.

Кулишић–Петровић 1970: Шпиро Кулишић – П. Ж. Петровић – Н. Пантелић. *Срūски миūолошки речник*. Београд: Нолит.

Тројановић 1935: Сима Тројановић (ур.). *Психофизичко изражавање срūскоī народа йоīлавиūо без речи. Живоū и обичаји народни.* Књига 22. *Срūски еūноīрафски зборник*. Београд: Српска краљевска академија.

Flaker 1965: Aleksandar Flaker. *Ruski klasici XIX stoljeća*. Zagreb: Izdavačko poduzeće školska knjiga.
Herder 1991: Johan Gotfrid fon Herder. *Narod i jezik*. Prir. Petar Milosavljević. *Teorijska misao o književnosti*. Novi Sad: Svetovi, 228–231.
Цацић 1995: Петар Цацић. *Митско у Андрићевом делу. Христова прича у каменој капији*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
Цацић 1996: Петар Цацић. „Враћање пореклу". *Из дана у дан*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 165–170.
Šiler 1991: Šiler, Fridrih. „O naivnoj i sentimentalnoj poeziji". Prir. Petar Milosavljević. *Teorijska misao o književnosti*. Novi Sad: Svetovi, 234–138.

Milena M. HELETA

THE SOUND OF THE NATIVE MELODY IN THE POEM "FLUTE" BY KONSTANTIN MILADINOV

(A contribution to the study of the poetics of K. Miladinov)

Summary

This research was initiated with the aim of opening up new possibilities in the interpretation of the poem „Flute" („Flute", 1858) by Konstantin Miladinov and thus making a contribution to the study of the poetics and aesthetics of the first Macedonian poet. Our primary task in this paper is to show that «beneath» the traditionally understood meaning of the text (longing for one's homeland abroad), there is another deeper, archetypal layer that illuminates some new paths in interpretation for the attentive reader. The central motif of the song - the flute - is interpreted in a magical-mythological key, while pointing out certain similarities with Nastasijevi's concept of the native melody preserved in the words and tones of the folk language, song, and music.

Keywords: mother tune, native language, music, archetype, flute, collective unconscious.

Рад је предат 28. фебруара 2025. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 821.163.41.09-31 Булатовић М.
82.01
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina35-56653

Оригинални научни рад

*Јелена Б. ОГЊЕНОВИЋ**
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за српску књижевност

ГРАД КАО ПОЗОРНИЦА ДЕМОНСКОГ У БУЛАТОВИЋЕВОМ РОМАНУ *ЉУДИ СА ЧЕТИРИ ПРСТА*

Апстракт: У раду се, на примеру Булатовићевог вишеструко награђиваног романа – *Људи са четири прста* – испитује (критички и негаторски) однос савременог аутора према феномену града. Најпре, успостављају се Волтерове просветитељске тезе о значају града као епицентра рација и етичке чистоте, не би ли се оне у потпуности напустиле и деконструисале у књижевности деветнаестог и двадесетог века. Нарочито се испитује Булатовићево имплицитно осликавање града – слика немачких градова формира се посредством кључних и *најмрачнијих* простора у урбаним срединама (железничка станица, воз, ђубриште, јавне куће, кафане). Такође се испитује карневализацијска подлога на којој је изграђен наратив, као и прикривени, митолошки и традиционални елементи од којих је саздан. Анализом кључних романескних топонима (град Цирндорф, железничка станица, Дракулина висораван и сметлиште Грос-Липен) закључује се да у Булатовићевом роману град представља *позорницу* којом влада демонски свет – не толико различит од дехуманизованог и анимализованог грађанског (нарочито емигрантског) света.

Кључне речи: Миодраг Булатовић, *Људи са четири прста*, град, демонски свет, топоним.

ТУМАЧЕЊЕ ГРАДА У ПОСТМОДЕРНОМ КЉУЧУ

Градски простор, још од доба рационалистичких филозофа (Волтер, Русо, Спиноза), представља један од најкруцијалнијих, али уједно и најфлуиднијих елемената књижевног дела. Просветитељска глорификација урбаних средина, као садржалаца цивилизацијских норми, владавине рација и свеопштег просперитета, окончана је у отпору романтичарског човека и његовом повратку у крајолике натуралног, не би ли, са почетком постмодернистичке ере, била у потпуности деконструисана, детронизована и испражњена од сваког (сакралног) значења. На том вишевековном путу, метафорика града, како Карл Емил Шорске примећује, остварује се кроз доживљај града као врлине, доживљај града као порока, и доживљај

* Дипломирани филолог србиста (студенткиња Мастер студија српске и компаративне књижевности), ORCID 0009-0008-0556-4549, jelena.ognj14@gmail.com

града као неутрализованог простора изван међе добра и зла, при чему „ниједна ова фаза није подразумевала уништавање претходне“ (2008: 57).

Волтеријанска идеја о аристократском успону градских четврти, које постају нуклеус интелектуалног напретка и ерудитног благостања, умногоме је измењена услед све раскалашнијег живота високе грађанске класе. „Иако се током осамнаестог века разрађивала идеја о граду као врлини, осећала су се супротна струјања и рађала се идеја о граду као средишту порока. Додуше, град као легло неморала био је легитимна мета напада религиозних пророка и моралиѕатора још од Содоме и Гоморе“ (Шорске 2008: 61). Архетипска слика библијског полиса, који је, због богохуљења и порока осуђен на вечити огањ, на концу осамнаестог века призвана је из механизма колективно несвесног. Доведена до таквог *ūакленоī* екстрема, слика града се, у надолазећим вековима додатно деградира најпре у Бодлеровој естетици ружног и слици усамљеника у градског вреви, а нешто касније и у елиотовској, послератној декаденцији и урушавању свих преосталих етичких норми. „Град као симбол заплео се у психолошку мрежу разочараних нада. Без блиставе слике о граду као врлини, наслеђене из просветитељства, тешко да би се слика о граду као пороку икада тако дубоко утиснула у европску мисао“ (Шорске 2008: 63).

Процеси индустријализације, аутоматизације и касније глобализације, од позитивно афирмисаних модерних полиса начинили су шарене параване, за којима су скриване десакрализација духовног и експлоатација психофизичког човековог бића. Неизбежни процес дехуманизације и деперсоналиазције градског становништва, зарад увећања економске или територијалне добити, праћен је урушавањем моћи језика, његовим парчањем на мноштво обезначених, несувислих означитеља, демитизацијом стварности и њеним свођењем на деридијански симулакрум, те човековим порицањем трансценденције и Апсолута. „Последица тога јесте да град постаје стање ума: град промишља нас, а не обрнуто“ (Лехан 2008: 90), или, како исти аутор на другом месту примећује: „Град постаје циљ сам по себи, а његови грађани тек чиниоци у односима“ (Лехан 2008: 91). Постмодернистичко преписивање деконструисаних градских кулоара на странице књижевног дела праћено је њиховом антропоморфизацијом – уместо да град буде сцена на којој делају јунаци, он и сам постаје један од, најчешће антагонистичких, књижевних лица.

Немогућност ревалоризације метанаратива, њихово парчање на мноштво обезначених аутореференцијалних исказа, који доводе до бартовске смрти аутора, разлама и дезоријентише свест постмодернистичких стваралаца, те они прибегавају поступцима антимитског приказивања стварности у књижевном делу (нпр. Џојсов *Уликс*), хипертрофиране цитатности (нпр. Елиотова *Пуста земља*), или апсурдног представљања људске егзистенције (нпр. Камијев *Странац*). Окосницу сваког од ових дела чини негативан и антихуман доживљај града, био он дочаран Џојсовим пародирањем Одисејеве потраге за родном Итаком, Елиотовим натуралистичким осликавањем лондонске фривилности, или Камијевом равнодушношћу према отуђеној, на злочин обавезаној, француској колонији. Цитирајући сентенцу Ролана Барта, Ричард Лехан ће у своме тексту записати гесло многих постмодернистичких писаца: „Када бих морао да замислим новог Робинзона Крусоа, не бих га сместио на пусто острво, већ у град од дванаест милиона људи (какав је Токио)

где не би могао да растумачи ни говор ни писање: мислим да би то био модеран облик Дефоове приче" (2008: 93).

Неодвојивост постмодернистичких аутора од омражене, сурове и узнемирујуће фигуре града свој најекстремнији облик доживљава у књижевности позног двадесетог века. Лишен сваког облика трансценденције и испражњен од сваког потенцијалног значења, град постаје неметафоризовано и неимагинативно стециште демонског света. Од некадашње просветитељске позорнице којом ходи рацио, савремени постмодернистички и послератни мегалополис постаје скровиште нечастивих сила, место по којем слободно ходе неспутани људски пороци, некажњиви злочини и, готово бесвесни, анимални нагони. У таквој, фаталистичкој атмосфери, у којој је свако људско постојање сведено на заумну честицу, мало је онога што савремени град разликује од ренесансног Дантеовог пакла. Дословно осликавање и оваплоћење демоноликог света брише међе између фикционалног и реалистичног приказивања градске дистопије – оне се стапају у јединствен, стварности пријемчив пејзаж новог, у потпуности десакрализованог, цивилизацијског доба.

„Када једном изгубимо трансцендентно значење, наша контрола над градом нестаје. Све људске вредности постају разводњене; пријатељство и љубав лебде над провалијом" (Лехан 2008: 94).

ЦИРНДОРФ КАО ПРОСТОР (ОНО)СТРАНОГ У БУЛАТОВИЋЕВОМ РОМАНУ *ЉУДИ СА ЧЕТИРИ ПРСТА*

Град је, у српској књижевности позног двадесетог века, такође, осликан призорима антиутопије (нпр. Пекићев *Нови Јерусалим*), по њему неспутано ходи демонски свет (нпр. поезија Новице Тадића), а сваки, најчешће површан, однос остварен у њему исказан је механизмима гротеске (нпр. проза Миодрага Булатовића). Призори људског зла, доведеног до руба анималног и монструозног, најчешће се осликавају непосредно, секвенцама насиља и глорификованог злочинаштва, а њихови протагонисти заправо су антијунаци, лишени сваког осећаја покајања и емпатије – маргинализовани и дубоко унесрећени људи, који, не би ли се и сами избавили од пакленог градског ждрела, њему жртвују друга, крива или недужна бића.

Роман Миодрага Булатовића, који је 1975. године овенчан Ниновом наградом, на видело износи лице и наличје западноевропских градова и рогобатних избегличких егзистенција, силом затечених мимо међа својих земаља. Роман *Људи са чеīири йрсīа*, (црна) хроника о животу југословенских емиграната у послератним годинама, представља дело у којем су границе између фикционалног и стварног света у потпуности деформисане, деконструисане и урушене. Већ и сам наслов којим се апострофира (дословни) деформитет главних јунака, указује на њихову *нечасīиву*, ђаволју природу – када аутор, у посвети главном јунаку, Милошу Марковићу Синајиту, назначи да је књига „писана целом, десном шаком" (Булатовић 1977: 6), он бива једини који се изузима из приповедног света и заузима повлашћену позицију. Одабир десне руке, као носитељке девијације, указује на одрицање од божанског и покајничког – у традиционално-фолклорној култури, десна страна припада Богу, док левом управља ђаво.

Као просценијум романескних збивања успоставља се баварски град Цирндорф, симбол изгнанства и дезоријентисаног отуђења, које у емигрантима побуђује анимозитет према напуштеној домовини. „У Цирндорфу, на Западу уопште, мораш псовати све што је словенско, дакле циганско. Иначе, неће бити ни азила, ни хлеба“ (Булатовић 1977: 13), казаће се у једној од почетних реплика. Иницијално успостављање опозитних односа између домовине и избегличког града маркирано је у кратком пролошком ламенту над злом емигрантском коби: „Домовино, проклетство моје, јабуко, пусти црва да изађе из тебе, а ти расти и крупњај, буди највећа и најлепша међу јабукама...“ (Булатовић 1977: 7).

„Изгнанство је географски концепт, губитак првобитног места коме човек природно припада. Измештеност изгнанства прогони припадност у сећање, а идеју дисоцијације ствара од новог дома. Прогон из раја јесте архетип изгнанства; како Пруст каже, једини ствари рајеви јесу они које човек изгуби“ (Пајк 2008: 74). Недобровољно приступање туђој територији, означено симболичним преласком границе, у Булатовићевом романескном свету означава изгнанство у оностранo, несазнатљиво и демонско, где хумани закони губе моћ, где је живот подређен материјалном профиту и где је људско биће сведено на меру животиње или, како би један од главних негативаца, Мађар Шандор Колар казао, *болхе*.

Како је Миодраг Булатовић једном приликом објаснио, грађа његовог романа потекла је из стварног догађаја:

> Путујући једном од Хамбурга према Минхену, колима, зауставили су ме неки људи, Југословени, и рекли ми: поклањамо ти једног Југоса! Онда су ми стварно утрпали у кола човека који је рекао: твој сам, продај ме, поклони ме, ради са мном шта хоћеш, теби припадам. Касније сам сазнао да је стварно био купован, продаван и препродаван – као стока – више пута (Пијановић, 2001: 365).

Претворити људско биће у робу – један је од основних трговинских постулата демонизованих западноевропских градова, у којима лутају Булатовићеви антијунаци, зарад привидне слободе спремни да изврше најкрволочнија, до детаља описана, зверства.

Један од симболичких показатеља анималне иницијације емиграната, принуђених да, зарад продужетка сопственог, одузму туђи живот, представља њихово специфично именовање – готово да се сваки од Булатовићевих јунака препознаје по надимку, датом према одређеној животињи, најчешће риби или птици (нпр. Питон, Тица) – док се њихова изгнаничка занимања најчешће подводе под појам *їорила*. Устројавање људског, животињског и оностраног (демонског) света у Цирндорфу кулминира у Свињском дворцу грофа Дракуле и његове сувладарке, свиње Јозефине.

Поред демоноликог наличја Цирндорфа, и његово модерно и урбано лице обилује бројним алузијама на двадесетовековну Содому и Гомору. Локалитети на које главни јунак Марковић сврађа са својим господарима (нпр. јавне куће, железничке станице, јавни тоалети) имплицирају (денотативно и конотативно протумачену) нечисту природу становништва, њихове порочне и развратне навике. Јавна кућа Јевреја Ефројима Јанкелевича Фрумкина, као један од најзначајнијих романескних

топонима, у обрнутој слици Булатовићеве приповедне стварности, подругљиво је именован као „Одеса, град градова, круна свега!“ (Булатовић 1977: 60).

Поред оваквих, директних показатеља демонске природе града у којем су се обреле Булатовићеве изгнаничке скитнице, у роману *Људи са чеīири йрсīа* постоји читав сет топонима, којима су индиректно представљене подземне нутрине градова. Одабиром и пародичном глорификацијом *најйрљавијих* кота у пренасељеним послератним, модерним гадовима (железничка станица, воз, ђубриште), Миодраг Булатовић пружа *сирову* слику наизглед велелепног живота западноевропског грађанства. „Премда у реалности веома леп и живописан баварски град, у књигама *Људи са чеīири йрсīа* и *Пеīи йрсī*, приказан је као чудовишан град, окупљалиште људског отпада, јама и масовни клозет“ (Симић Туфегџић 2022: 140).

МЕТАФОРА ЖЕЛЕЗНИЦЕ, ВОЗА И ПУТОВАЊА

Један од најзначајнијих романескних простора јесте простор железничке станице. Поред тога што је железница јасна и недвосмислена асоцијација на послератни просперитет, механизацију и узајамно повезивање градских четврти, она има пресудну улогу при конституисању наратива. Велика већина епизодних секвенци одвија се управо на железници или у возу, у лиминалном, недефинисаном простору између једног и другог стајалишта, и кратком времену у којем злочини (пљачке, убиства, силовања, трговина људима) постају *досīуйни*, лако остварив и потпуно неспутани.

Вагони, као средства преласка из једног града у други, напуштања познатог и одласка у непознато, постају места на којима се одвија иницијација југословенских емиграната, њихово отцепљење од матичне територије и приступање западноевропском подземљу. Када Милош Марковић буде одлазио из своје земље, на једном вагону прочитаће симболичку поруку, провиђење које ће га, од тог тренутка, пратити: „Добродошли у Минхен, Бундесрепублика је твоја нова домовина“ (Булатовић 1977: 80).

Осим тога што представља *аīрибуī* урбаног живота, железница у Булатовићевом роману, задобија и све одлике хтонске, подземне територије којом из прикрајка владају непоменици. Како проф. Татјана Ђуришић-Бечановић примећује:

> „У Булатовићевом роману *Људи са чеīири йрсīа* воз се моделује као просторна јединица подземља, иако заузима *узвишену* позицију – метар и по изнад земље, при чему се на принципу гротеске комбинују диспарантни просторни низови: узвишени и ниски“ (2016: 214).

Урушавање симболике горњих и доњих просторних односа, те њихово стапање у јединствену, готово карикатуралну целину, указује на незаустављиво изливање свеопштег зла које се, ослобођено у возним купеима, излива по читавим градовима. Железница задобија улогу градског наличја, које се, на тачкама пресека (станицама) сједињује са лицем, и обједињује: „два града: један видљив, други невидљив; један на површини, други под земљом или скривен; један царство умећа и контроле, други мистерије и метежа“ (Лехан 2008: 95).

Иако првенствено доживљена и тумачена у денотативном кључу (као градско *руīло*, стециште прљавштине и монструозног зла), железница у Булатовићевом роману поседује незанемарљив метафорички потенцијал. Стајалишта, места неизбежног сусрета људи различитих обележја (националности, религија, социјалних статуса), алудирају на први хронотоп Бахтинове класификације – хронотоп пута. „*Пуī* је најпре место случајних сусрета. На путу (*великом ūуīу*) се у једној временској и просторној тачки секу просторни и временски путеви различитих људи, представника свих сталежа, стања, вере, националности, узраста" (Бахтин 1986: 355). Железница представља пресек различитих путева и људских судбина, једину тачку на којој је сваки сусрет могућ; тачку на којој се *насумично* образује колективно путничко биће, и тачку на којој престаје деловање сваке уставне и етичке скрупуле. Као такав, простор Булатовићевог воза недвојбено подсећа на ревалоризацију ренесансног карневала.

Разумевање човековог бића као пуко телесног супстрата, сцене масовних пљачки, туча и убистава, али и неумесног преједања, опијања и конзумирања психоактивних супстанци, те потпуно искривљење језичког кода и његово свођење на колоквијалност, псовку и пијано *блебеīање*, указује на савремено поимање карневалске заоставштине. Позивајући се на теоријске увиде Михаила Бахтина, Татјана Ђуришић-Бечановић напомиње да је: „воз по својим функцијама сличан тргу, као кључној карневалској јединици и симболу народности, где приступ имају сви, што доводи до аномалија у проксемичкој норми и непримерених зближавања, тзв. мезалијанси" (2016: 215).

Свест о карневализацијској позадини Булатовићевог романа, која (циклично) започиње и довршава се у простору воза, али се из њега прелива на остале краке наратива, даље може указати на амбивалентни карактер Марковићевог животног путовања. Иако се, на дословној равни, мотив његовог путовања може тумачити као, у потпуности демитологизована, потрага за бољим егзистенцијалним условима, оно у себи носи трагове једног од најстаријих архетипских наратива. Путовање Милоша Марковића по немачком југу, суноврати кроз које његово духовно биће на том путу пролази, нису ништа друго до етапе у потрази модерног Одисеја за домовином, оличеном у фигури изгубљеног оца, логорашког трубача Славише. Већ при свом првом ступању у бесповратне просторе вагона, Марковић ће у мислима завапити: „Оче, судбино, узми ме к себи, ти који си моје најстрашније проклетство и прокажење, жив или мртав свеједно, јер са мном ће бити готово чим се нађем с друге стране" (Булатовић 1977: 81).

Марковићева одисејска потрага за изгубљеним оцем, прекинутим детињством и разореном породицом (на симболичком плану изједначеном са разореном југословенском државом), пред крај приповедања, прераста у потрагу за покајањем, духовним преласком из простора подземља у простор прочишћења. „Када се чита роман Миодрага Булатовића *Људи са чеīири ūрсīа*, доиста се стиче утисак да је он изграђен под утицајем митског наслеђа и да је његова слика света склопљена према митском обрасцу подземног царства" (Радин 1993: 96).

Напуштање градског подземља и јунаков прелазак у недефинисане просторе покајања, такође је посредовано возом. Када се, бежећи од Дракуле и његове

свињске војске, Марковић заједно са пријатељом и трудном женом, Чехињом Јанушом Новак, укрца у „мртвачки вагон југословенске композиције" (Булатовић 1977: 347), аутор их оставља у освит новог јутра, негде у подножју *јуīословенских Алūа*, без намере да објасни даље правце њихових судбина. Пут Марковићевог прочишћења довршен је у тренуцима женинога порођаја, у вагону који преноси погребну опрему. „Моја Чехос и мој Папак, лежали су на крстовима у слами. Међу њима дрхтало је моје дете. Плакао сам од среће што је било живо" (Булатовић 1977: 350).

Крај романа прожет је небројеним амбиваленцијама (рођење детета на мртвачким сандуцима, непрестано смењивање слика живота, оваплоћених новорођенчетом, и смрти, оваплоћене у лику Дракуле који јаше за возом), које онемогућавају свеобухватно тумачење свршетка Марковићевог пута. Бојана Симић-Туфегић финалну секвенцу романа овако тумачи: „Воз симболизује дететову емигрантску судбину, слама га повезује са Исусовим рођењем и означава безгрешност, док погребна опрема опомиње да је зло још увек присутно и да га рођење новог бића не потире, већ само ублажава" (2022: 128). Према оваквом тумачењу, крај романа представља окончање једног и почетак новог циклуса живота и смрти, узвишеног и подземног, доброг и злог, које се рађа у херметичном простору вагона и одатле путује, не би ли се излило на сваком успутном стајалишту, те наново улило у све савремене градове.

ПАРАДОКС ДРАКУЛИНЕ ВИСОРАВНИ

Једна од круцијалних романескних тачака, место на којем се одвија климакс радње, јесте замак легендарног грофа Дракуле. Уклопљен у опис „велике и старе баварске куће закованих прозора, изгуљених зидова, и свињца с више улаза" (Булатовић 1977: 105), бахтиновски хронотоп замка („Замак је засићен временом, при томе историјским у уском смислу речи, то јест временом историјске прошлости" – Бахтин 1986: 355) у Булатовићевој замисли бива изложен карневализацијском поступку, инверзиран, а његова традиционална симболика умногоме измењена.

Као кота наративног врхунца, дворац грофа Дракуле представља жариште демонског света, у којем се додатно екстремизује сваки вид градског насиља, и где се реални свет у потпуности сједињује са имагинативним и легендарним. Одабиром, у историји и литератури најпознатије нечисте силе – влашког војводе Влада Трећег – Булатовић побуђује готово архетипску легенду о вампиру Дракули, а слику његовог дворца изграђује тако да лако може да парира осталим, постојећим градским локалитетима. У том стваралачком потезу обистињена је теза Ричарда Лехана, која говори о немогућности одељења фикционалних и реалних локуса у савременој књижевности, јер „не постоји начин на који можемо разликовати уобразиљу од стварности – оне су међусобно толико испреплетене да су и једна и друга измењене – и остаје нам само симулакрум, производ понављања где ни не постоји почетни чин" (2008: 97).

Изједначавањем романескног Дракулиног дворца са деридијанско-бодријаровским постмодернистичким појмом симулакрума, долази се до закључка да

Булатовић, успостављајући ненадану равнотежу између стварносне и фикционалне половине радње, доказује постојање и неодвојивост симулакрума од савремене градске заједнице, у којој се „град више не може сматрати стварним“ (Лехан 2008: 89).

Дракулин дворац, чији опис буди асоцијације на сцене популарне литературе или кинематографије (реч је о „аветињском дворцу, око којег ноћу облећу слепи мишеви и лептирице, а мрачан ветар удара голим гранама дрвећа о прозоре“ – Радин 1998: 98), прераста у џиновски свињац којим влада злослутна свиња Јозефина. Успостављањем орвеловских паралелизама између људског и животињског света (крв емиграната који силом залутају на Дракулину висораван бива замењена свињском), Булатовић у потпуности деметафоризује традиционално схватање свиње, постављајући је у исту раван са савременим човеком.

Раслојавањем Дракулиног и Јосефининог идентитета на неколико историјских личности (Ричард Лављег Срца, Франц Јозеф, Бенито Мусолини, Адолф Хитлер), писац успоставља темпорални континуитет неуништивог, вечитог зла, које се у сваком новом веку реинкарнира и појачава. Ауторова свест о опскурном, мистичном и спиритуалном, новим *опсесијама* послератног грађанина, забележеним у најкапиталнијим делима светске књижевности (нпр. *Чаробни бреī*), препознаје се у учесталом понављању броја једанаест, „броја који у симбологији означава пукотину у свемиру и један од кључева окултизма“ (Пијановић 2001: 309).

Раније поменута, карневализацијска позадина на којој је изграђен Дракулин замак, огледа се у његовом просторном позиционирању – иако замак недвојбено представља стециште нечастивих сила, он је, наместо у подземљу, стациониран на висоравни. Дисбаланс просторних односа, у којима вертикално (уздигнуто) бива пренасељено демонима и нечистим створењима (оваплоћеним у симболици свиње), постаје метафора потпуног слома поверења у, некада узвишене, просветитељске идеале града, о деградацији свих некадашњих вредности и дегенерацији урбаног становништва којем, из прикрајка, командују ђаволља копита.

> „Пут с почетка романа води *узбрдо и īраво к небу*, на висораван, којом влада вампир, иначе становник доњег света, што сведочи о томе да на уређење просторних структура у роману делује стилски механизам гротеске, који доводи до инверзије митског просторног модела света, па ће се горе на висоравни наћи демонски, доњи свет зла и таме“ (Ђуришић Бечановић, 2016: 221).

Деконструкција хришћанских реликвија и хришћанске симболике, којом је роман на махове прожет (најчешће у сценама лажног и накарадног испољавања вере; неки од највећих емигрантских злочинаца и најсвирепијих убица своје собе пуне симболима вере – крстовима, иконама, распећима – а многи од њих те симболе тетовирају) указује на недостатак (или потпуни изостанак) трансценденталне силе која би посрнуло двадесетовековно грађанство успела да врати у етичку нормалу. У атмосфери свудприсутне злобе, у којој симулакрум Дракулиног дворца бива стварнији од сваке реалне и рационалне градске постојбине, престаје да делује свака регулаторна сила и поверење у постојање и моћ Апсолута, а човек психофизички постаје једнак свињи.

„Просветитељска очекивања окренута су наопако: пошто је успео да осиромаши природу уместо да је стави под своју контролу, град је створио потпуно ирационалну врсту институционалне моћи. Разум и уздржаност нестали су пред голом силом и препреденошћу: силом власти, препреденошћу грађана“ (Лехан, 2008: 100).

СИМБОЛИКА ЕМИГРАНТСКОГ ЂУБРИШТА ГРОС-ЛИПЕНА

Као што је раније напоменуто, Булатовићев романескни приказ оронуле градске средине није јединствен. У његовом роману слика града је децентрализована и разбијена на више мањих просторних јединица (бордел, железница, кафана), које најјасније раскринкавају демонско језгро модерних полиса. Најочигледнија алузија на контаминираност урбаних територија, те етичку, али и дословну прљавштину становништва, у роману *Људи са чеīири йрсīа*, оваплоћена је простором минхенског сметлишта Грос-Липена. „То ђубриште треба схватити двојако: као физичко и као симболичко стратиште људских судбина. То ђубриште је у роману симбол места под сунцем које емигранти имају“ (Милосављевић 1990: 42).

Место финалне и бесповратне дехуманизације, на којем се трансформација из људског у анимално довршава, означено је као „поприште, на ком источноевропска, на првом месту словенска олош, своди старе и отвара нове рачуне“ (Булатовић 1977: 46). Како је Грос-Липен присутан највише у почетним и финалним приповедним пасажима, могли бисмо закључити да је, заправо, читава медијална радња омеђена, али и условљена његовим присуством и његовом симболиком. Дословно схваћено, минхенско ђубриште, на дубљем, конотативном нивоу, постаје средиште емигрантских мегдана (дубоко прожетих епским наслеђем, нарочито циклусом песама о Марку Краљевићу), место на којем поносито скончавају најозлоглашеније убице, и које, самим тим, прераста у стециште распарчаних људских органа; човечијег *оīīада*. Грос-Липен, у свестима емигрантских првобораца, препознаје се као место „где, кроз гротескну антиљудску пројекцију ништавности, драстично потврђују оно што су све време били: безимени отпаци на стоваришту једне морално инхибиране цивилизације“ (Крављача 1976: 30).

Готово изопачена емигрантска жеља за ритуално епским страдањем на Грос-Липену подрива реминисценцију на јунаке епских народних песама, истовремено инверзирајући и деконструишући њихове правдољубиве чинове. На тај начин, убиство главног антихероја, Шандора Колара, с краја романа, недвосмислена је асоцијација на једног од највећих епских негативаца, Мусу Кесецију (у Коларовој распореној утроби пронађено је једно огромно срце, док му се у глави налазио неважећи југословенски пасош). Деформацијом, према традицији племенитог, епског дуела, Булатовић се служи не би ли представио слику модерног сукоба, сведеног на пуко одмеравање физичких снага, у (псеудо) цивилизованом градском друштву. Како Татјана Ђуришић-Бечановић напомиње, Грос-Липен уведен је са циљем да се:

„емигрантска нација, са својим изопаченим, морбидним симболима и светињама, моделује као наличје узвишеног националног феномена, што представља његову детронизацију и срозавање у блато подземља, које се организује као искривљени, деформисани одраз горњег света“ (2016: 225).

Просветитељска фигура краља, те поверење у њену сувислост, божанску близину и непогрешивост, такође је деконструисана у лику господара Грос-Липена, Шабана II. Архетипска сторија о оцеубиству и насилном преузимању престола укратко је испричаведана гротескном и карикатуралном повешћу о сукобу између Шабана I и Шабана II, који је окончан синовљевим убиством оца. Поред несумњиво деградиране фигуре заумног, насилног и дехуманизованог владара, деградиран је и колективни лик народа. Наместо да влада над људима, Шабан II је „власник највеће природне мишије фарме Запада" (Булатовић 1977: 316). Изједначавањем емиграната доспелих на Грос-Липен са мишевима и пацовима (највећим градским штеточинама), Булатовић их своди на анимални стадијум *нижи* и *ūрљавији* од оног свињског.

Како је роман са обе стране омеђен поменима Грос-Липена, може се закључити да је и средишњи део приповедања, иако имплицитно, прожет његовом симболиком. Минхенско сметлиште могло би се, у том случају, протумачити као једна велика надметафора читавог градског (нарочито емигрантског) света; као садржалац свеукупне *нечисшоће* одбеглих источноевропских људи, који на њему скончавају попут мишева и пацова. „Свет емиграната приказан је као велико ђубриште на које се доспева када се отаџбина одрекне својих људи" (Симић Туфегић 2022: 138).

Булатовићева карикатурална представа модерних западноевропског градова и њихових кључних локалитета није ништа друго до промишљена и имплицирана критика рационалистичке глорификације градских средина, предочена деградацијом врховних симбола (фигуре владара, колективног лика народа и уздања у обострани разум), која се најјасније спочитава у симболици минхенског ђубришта Грос-Липена. Сагледани из тог угла, сви антијунаци романа, колико год сурови, порочни и крвожедни били, могу се перципирати као „деца нереформисаног града деветнаестог века, жртве сна просветитељства који је пошао погрешним правцем" (Шорске 2008: 70).

ЗАКЉУЧАК

Иако главнину Булатовићевог најзначајнијег романа чине епизоде о немилосрдности емигрантског живља на маргинама западноевропских држава, његови дубински слојеви откривају латентну критику просветитељско-волтеријанске апологије урбаних средина. На први поглед у потпуности демитологизован, деметафоризован и сведен на *брушално* реалистичне секвенце злочина и убистава, под наративом је скривен обиман фундус митских (Марковићева потрага за изгубљеним оцем), традиционалних (симболика животиња и бројева) и фолклорних (мигрантски сукоби као ревалоризације и *ūародизације* племенитих епских мегдана) елемената. Међу таквим наносима јасно се препознају контуре ауторове имплицитне критике упућене послератним, модерним градовима.

Као позадина мрачних градских екстеријера, који човека нагоне на одрицање од основних хуманих импулса, анимализују га, не би ли га претворили у људски

отпад, узета је традиционална представа подземног царства, чији обриси се препознају у безмало сваком топониму Булатовићевог романа. „Са хуманог гледишта, слика света Миодрага Булатовића сасвим је црна, али друкчија није могла бити ако је за њу послужила митска слика подземног царства" (Радин 1998: 100). Утопистичке представе града, у које је предмодерни човек веровао, након два највећа ратна сукоба, обрћу се и постају призори фаталистичких дистопија, којима владају демонска бића (код Булатовића репрезентована ликом најпознатијег светског вампира, грофа Дракуле).

„Збивања у роману се и граде на претпоставци да у оној Немачкој или оној Аустрији, које су изнад равни збивања романа, постоји високи ниво стандарда, цивилног и културног живота, који би се на измаку 20. века могао сматрати пожељним за људе свих земаља" (Милосављевић 1990: 34). Изневерена очекивања и проневера поверења у рационалност градских енклава, којима преовладавају призори злочина и насиља, стварају психолошку одбојност према свим микропросторима којима је, у Булатовићевој прози, репрезентован град (железница, возови, јавне куће, сметлишта). Током откључавања потенцијалних, прикривених значења Булатовићеве прозе потврђује се Леханова теза о томе да „град, који је настао да би одговорио на различите људске потребе, сада можда сноси одговорност за ометање наших покушаја да те потребе задовољимо" (2008: 98).

ИЗВОРИ

Булатовић 1977: Миодраг Булатовић. *Људи са четири прста*. Београд: Београдско издавачко-графички завод.

ЛИТЕРАТУРА

Бахтин 1986: Михаил Михајлович Бахтин. „Јединство хронотопа". Прев. Александар Бадњаревић. *Поља: месечник за уметност и културу*, год. 32, бр. 330/331, 355–357.

Ђуришић Бечановић 2016: Татјана Ђуришић Бечановић. „Функција железнице у роману Миодрага Булатовића *Људи са четири прста*". *Железница, књижевност и филм*. Зборник радова. Ур. Александра Вранеш. Андрићград: Андрићев институт; 209–233.

Крављача 1976: Недељко Крављача. „Нова књига". *Поља: месечник за уметност и културу*, год. 22, бр. 210/211, 30.

Лехан 2008: Ричард Данијел Лехан. „Од мита до мистерије". Прев. Викторија Кромбхолц. *Поља: месечник за уметност и културу*, год. 53, бр. 453, 89–100.

Милосављевић 1990: Петар Милосављевић. „Романи Миодрага Булатовића у светлу интертекстовних надовезивања (III)". *Домети: часопис за културу*, год. 17, бр. 60, 33–43.

Пајк 2008: Бартон Пајк. „Град у сталним променама". Прев. Аријана Лубурић-Цвијановић. *Поља: месечник за уметност и културу*, год. 53, бр. 453, 71–88.

Пијановић 2001: Петар Пијановић. *Поетика гротеске*. Београд: Народна књига.

Радин 1993: Ана Радин, „Прича о свету као прича о злу". *Књижевна историја*, год. 25, бр. 89, 95–100.

Симић Туфегчић 2022: Бојана Симић Туфегчић. *Феномен зла у прози Миодрага Булатовића*. Београд: Филолошки факултет.

Шорске 2008: Карл Емил Шорске. „Идеја о граду у европској мисли – од Волтера до Шпенглера". Прев. Предраг Шапоња. *Поља: месечник за уметност и културу*, год. 53, бр. 453, 57–70.

Jelena B. OGNJENOVIĆ

THE CITY AS A STAGE OF THE DEMONIC IN BULATOVIĆ'S NOVEL PEOPLE WITH FOUR FINGERS

Summary

In the paper, using the example of Bulatović's award-winning novel People with Four Fingers, the relationship of the contemporary author to the phenomenon of the city is critically examined. First, Voltaire's Enlightenment theses about the significance of the city as the epicenter of reason and ethical purity are established, only to be completely abandoned and deconstructed in the literature of the 19th and 20th centuries. Bulatović's implicit portrayal of the city is particularly examined – the image of German cities is formed through key and darkest spaces in urban environments (train stations, trains, garbage dumps, brothels, taverns). The carnivalistic underpinnings on which the narrative is built are also explored, as well as the hidden mythological and traditional elements from which it is constructed. Analyzing key novelistic toponyms (the city of Cirndorf, the train station, Drakulina Plateau, and the Gross-Lipen garbage dump), the conclusion is drawn that in Bulatović's novel, the city represents a stage ruled by a demonic world – not so different from the dehumanized and animalized bourgeois (especially immigrant) world.

Keywords: Miodrag Bulatović, People with Four Fingers, city, demonic world, toponym.

Рад је предат 5. фебруара 2025. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 821.163.41.09 Деспотовић А.
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina35-57780

Оригинални научни рад

*Ана М. МУМОВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ПРАВОСЛАВНА ДУХОВНОСТ КАО ЕТИЧКА ОСНОВА ПУТОПИСА АЛЕКСАНДРА ДЕСПОТОВИЋА
(Путопис *Векови израсли из корена* и симбол Светопоље)**

Апстракт: На примеру путописне прозе *Векови израсли из корена* Александра Деспотовића, одређујемо место православне духовности као врхунске вредности његове поезије. У том смислу, у раду смо дали неке дефиниције молитве, којој се песник и путописац увек и изнова враћао. Сав предат молитвама, Деспотовић у Хиландару препознаје најдубљи смисао своје поезије. Компонујући хиландарске записе темељно и ослањајући се на уметнике и научнике, то сазнање ће више пута потврдити. Пут на Свету Гору је за песника био излазак из простора и времена које нема „лепоту духовности" или пут за животом са Косова Светопоља. Он путује са молитвеником у руци, потом и сам пише *Мали православни појмовник.*

Кључне речи: Александар Деспотовић, путопис, Хиландар, поезија, православна духовност, молитва, Светопоље.

Нећу вам рећи колико сам дуго боравио
са тим лобањама немањићких монаха, са том духовношћу.
Знам да сам са њима од свог рођења.

Александар Деспотовић

Приступ. – Исцрпно анализирајући место православне духовности као врхунске вредности Деспотовићеве поезије, изнова смо утврдили две истине: (1) да би се естетички предмет критички и суштински осветлио, нужно је прочитати све што је писац написао и (2) када се то учини, схвати се колико је одабрана тема примарна за разумевање и вредновање песниковог дела. Обе истине обелоданиле су путописна књига *Векови израсли из корена* (2000) (као израз песниковог стваралачког духа) и *Мали православни појмовник* (2001) (као израз аналитичког или практичног чина) или два нова облика стваралачког духа што *бацају бочно светло* и следе трагове и суштину овог верника поезије. Према дефиницији, молитва је „лирски жанр средњовековне књижевности религиозног садржаја у којем се субјект обраћа божанском бићу" и „користи импровизацију као песничко средство, посебно када је

* Виши научни сарадник, ORCID 0000-0002-6974-8960, djordj_ana@yahoo.com

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-136/2025-03 од 27. 1. 2025. године.

реч о избору слика, метафора и експресивних поступака" (*Речник* 2007: 446 –447). Молитва је, по архимандриту Карелину, како произилази из садржаја његове књиге, у најкраћем: *дух вечности и ризница увек уз нас и у нама, пут стицања благодети, животворна сила душе и трпеза љубави* (в. Карелин 2024) каквом исијавају Деспотовићева поезија и путопис као тематика и проблематика овога истраживања. У посвети, као и у триптиху о Светополу, записао је „исписах књигу – по вољи божјој" (Деспотовић 2000: 4) и тако одредио позицију песника путописца и однос према духовности као средишту и тежишту стваралачког бића.[1]

МОЛИТВА И СТВАРАЛАЧКИ ПУТ ДО ПУТОПИСА

„Молитва Светом Сави", преузета из *Малог православног молитвеника* Слободана Костића[2] испод посвете баца ново светло на православну духовност у којој се Деспотовић обраћа светитељу: *Теби припадамо и молимо се, дај нам да будемо учесници Твоје љубави према Богу и ближњему*. Интонација молитве је израз двоструке потребе путописца да следи дубоко осећање да се и сам, као и Свети Сава, моли „за свету православну цркву" као духовност и вредност и „за земаљску Отаџбину" као завичајно Косово Светополе.[3] У том контексту, разуме се суштина идеје песника Милутина Мићновића које се присетио у Хиландару: *Док овдје не дођеш, не знаш гдје си.*

Битно је означити да је, уз посвету и молитву, значајан и трећи кључ за разумевање смисла путописа са Хиландара преузет од мудраца српскога језика и писма, Ива Андрића. Радости путовања и ослобађања од ситних страсти у средишту су путопишчеве спознаје смисла ходочашћа у средишни храм српске духовности и најјужнију тачку народног стваралачког и верујућег духа. У путописним записима наш песник *чистог срца*, међу монасима и *молитвама* обасјан светлошћу корена и векова *православне духовности*, следи Андрића:

> „Будите радосни кад год вам се за то пружа могућност, и кад год за то налазите снаге у себи, јер тренуци чисте радости вреде и значе више него читави дани и месеци нашег живота проведени у мутној игри наших ситних и крупних страсти и прохтева. […] А минут *чисте радости* (курзив А. М.) остаје у нама заувек, као сјај који ништа не може замрачити" (Андрић 1981: 86).[4]

1 Суштинска мисао критичарке Божидарке Вујиновић Танасковић је да Деспотовићев путопис представља израз „искреног осећања љубави према духовној прошлости и духовним коренима" и да „представља вредну путописну прозну грађу и на историјској и књижевној основи наше културе и духовности и на темељима светосавља и православља манастира Хиландара и Свете Горе" (Вујиновић Танасковић 2000: 96).

2 Слободан Костић (1952–2012) је песник чија је поезија по окренутости православној духовности најближа Деспотовићевој и који је за потребе православних верника сачинио и приредио више лексикона, појмовника и молитвеника.

3 И друга кратка белешка о Деспотовићевом ходочашћу изражава битну црту пишчевог карактера која зрачи целином путописа и поезије инспирисане православном духовношћу. „Он свој Космет види као Свето Поље (Светополе) и само (као) један део Свете Горе и Хиландара" (Стаменковић 2000: 95).

4 Деспотовић је изоставио прву реченицу на латинском *Dum sinunt fata, vivite lieti*! (*Како судбина дозвољава, живите срећно!*)

И већ тада путописац први пут аутокритички вреднује триптих о Косову Светопољу. Полазна духовна и прагматична је путопишчева мисао (која се доживљава као симбиоза *срца и умних снага у чврстој вери*) да се никада не сме изгубити „нада у српску духовност" (Деспотовић 2000: 13), да се треба предати „осмовековној лековитој светковини и светлости нашој" (Исто: 5) и бити у „сталној молитви чистог срца – да нам српски род и народ не би постао безимен и нем" (Исто: 6). Аутопоетички исказ очито има функцију критичког суда и показује колико је одабрана тема суштинска за вредновање пишчевог опуса и означавања средишњих песничких, естетички и културолошких идеја и домета.

Чак и у *Л'аурори,* у старости, када су га сустигле године, певајући лабудову поему о љубави, почев од уводне идеје: *Сав тај малени свет / Наше прошлости / Увире / У овај нови с нама / јачи и слађи / од свих* и док хода *Од песме и крви / Од песме и туге* (2005: 5), Деспотовић учестало посеже за хришћанским темама и мотивима и лексиком која афирмише православну духовност као културно наслеђе вредности његовог живота и бића.

У првом делу поеме посебно налазимо стихове који припадају поетици и духу ***молитве***: *Небо су наше* ***молитве*** и *псалмопоји наши* (2005: 7). Или: *Не рањавај / Ни Свети Храм Свете Саве / Који усамљен Господњу* ***молитву*** *изговара / Уместо верника* (2005: 23); љубав (је) оно *Што* ***Господ*** *нам дарује* (2005: 8); јесмо и будимо *У хоровима / Са* ***Анђелима небеским*** (подвукла А. М.); *Застанимо / У тишини* (2005: 16).

Песникова молитва нас враћа на мисли архимандрита Рафаила Карелина, који питањима и одговорима објашњава њен смисао. Испод црте за сабирање, по духовнику, налазимо осам суштина молитве као форме:

> – Молитва је најмоћнији покретач духовног живота.
>
> – Молитва је удео човека који не може да одузме никаква спољашња сила.
>
> – Молитва је увек са нама – не само у овом земаљском, пролазном животу, него и у будућем, вечном.
>
> – Молитва даје човековом уму некакву духовну способност – умеће да осети и препозна поузданост истине.
>
> – Молитва – бесцена ризница која је увек уз нас; нико је не може ни украсти ни отети.
>
> – Молитва не познаје растојање.
>
> – Молитва је бој, молитва је победа!
>
> – Молитва – духовни хлеб којим се хранимо и којим хранимо друге. Овај благословени хлеб се никада неће потрошити (Карелин 2024: 22–25).

Када се сагледа суштина Деспотовићеве поезије и путописа, јасно се увиђају готово сви наведени елементи молитве из духовниковог регистра.

Слична је и целина из мозаика поеме у којој се у певању о љубави сабирају битне теме, идеје и слике из света завештаних у триптиху о Косову као Светопољу, *Аманетима оца Јована* и путопису *Векови израсли из корена* што се иначе разумеју као атомско језгро песниковог света:

Као небески Арханїели йонављају
Г'осйодњу молиӣву и Радујсја[5]
Које смо йсалмойојањем изїоварала
Уз звон звона дмиӣройољске Соколице
И храма Свеӣоїї Саве
Коїа више нема
А коїа сйалиште неумни
Сишли са йланина (2005: 22).

ПУТ У ХИЛАНДАР КАО СВЕТИЛИШТЕ И НОВИ УСЛОВ И УЗРОК МОЛИТВЕ

Сада можемо да се вратимо на путопис, из кога се јасно види и живи дух Деспотовићев и разуме како Хиландар као светилиште постаје *услов и узрок* његовог учења молитве без престанка и објашњава како изнова улази у најдубљи смисао српских векова и корене духовности заслугом оца и сина засађене у Немањићкој лаври. Сав предат молитвама, он изнова препознаје најдубљи смисао своје поезије, и то ће, компонујући хиландарске записе темељно и ослањајући се на уметнике и научнике, поново, како је више пута акцентовао, препознати и потврдити. У путопису налазимо исказ да је Свети Сава стигао у Свету Гору да би „пребивао у манастиру, *молиӣви* (курзив А. М.), посту, послушности и самоћи" (Деспотовић 2000: 7). Што се песника тиче, у триптиху о Светополу он такође пребива *у молиӣви* и свим средишњим вредностима православне духовности и то потврђује чињеница да му се оно у Хиландару пројављује више пута као основно сазнање и осећање. Хиландар као „Цвет Божји", највећа лавра и „завичај за којим се непрестано чезне" потврђује да „смо били и да јесмо" (Деспотовић 2000: 7). Као „узвишеност ка небу, наше говорење о постојању" (Исто: 9), он условљава да се песник још једном увери и утврди у хришћанско опредељење и биће.

Већ други фрагмент путописа (који слика осећања и размишљања пред путовање) именован је виртуозно као „(Жеља за) повратак духовности" и илуструје силнице духа и смисла песниковог, разлучује исконске вредности од идеолошког друштва које се распада после пола века трајања:

> „Данима са нестрпљењем очекујемо да се нађемо, поклонимо се и вратимо у нашу *духовносӣ* (курзив А. М.), где се свакодневно живи у непрестаној литургији, да се сусретнемо са вековима који ниште не говоре а много казују". […]
>
> Наш пут у Хиландар није никакав излет, већ жеља за повратак *духовносӣи нашој* (курзив А. М.) да после душегубних педесет година Содоме и Гоморе осетимо мир божанствености. […] Свакодневно, до дубоко у ноћ, враћам се, не тако давној, средњовековној књижевности, тој бесмртној написаној историји" (Деспотовић 2000: 9).

Уочи путовања[6], као молитву он чита песму „Растко" Војислава Илића Млађег и опија се звучном мистичном сликом стихова: *Ко удара ӣако йозно у дубине ноћноӣ*

5 Идеју *Радујсја* песник варира више пута и она се налази као један од централних појмова или као Молитвеник наших молитава у свим песниковим збиркама.

6 Деспотовић је путовао у Хиландар са Братством „Светог Димитрија" из Косовске Митровице 16. октобра 1998. године.

мира / на капији затвореној светогорског манастира. Такође, као вечерњу молитву чита стихове из последњег дела триптиха, збирке *Зашто Светопоље крије своје око*, и укрштањем времена духовности и простора културе са историјом открива како је наслутио ходочашће и како је у националном светилишту досегао до дубина вредности православне духовности:

Земљо славјанска
Ходочашће моје – Расткове стопе
светогорском причешћу

(Деспотовић 2000: 10).[7]

За тумачење и разумевање триптиха о Косову Светопољу битна је и клима духа и породичног окружења које илуструју речи песниковог брата као здравица, благослов и испраћај на ходочашће. И у њима се укрштају духовне и историјске силе као две врсте осећања и искуства што су обликовале песников творачки карактер и темперамент:

> „Не заборави да запалиш свеће за покој душе наших родитеља, за наше претке, косовске јунаке, Солунце, за свете новомученике косовске, за оне што им у јамама неопеване душе побацаше, поубијаше широм земље. И за све што животе дадоше за слободу.
>
> Упали свеће и за здравље живих, и за нас и за оне који су у расејању изгнани, који се налазе у недоумици између истока и запада. Помоли се у тој нашој лаври српској да не буде поновних прогањања нас, Срба, са наших огњишта и згаришта." (Деспотовић 2000: 10).[8]

Брат, дакле, поручује све по реду и како ваља и требује, као да разлистава мотиве, теме и дилеме Деспотовићеве поезије управо онако како их је писао а ми тумачили.

Пут на Свету Гору је за песника био излазак из простора и времена које нема „лепоту духовности" или пут „за животом, *молитвом као нашој вредности – светосављу*" (курзив А. М.) (Деспотовић 2000: 14). Он путује са молитвеником у руци, потом пише *Мали православни појмовник* и чита молитву за пут: „Господе Исусе Христе, боже наш који си пут, истина и живот, смилуј се на мене грешнога и буди Сапутник мени и њима" (Исто: 15). Позива на речи игуманије Макарије Соколичке, која критички умно пише о триптиху о Светопољу. Индикативна је њена мисао: Идете „тамо где вас векови расађени између корица очекују. […] Тамо где та светиња не познаје мрачне слабости" (Деспотовић 2000: 14). У бити, у њеном исказу садржане су једнако све Деспотовићеве поетске и путописне мисли, слике и идеје и сва животна искушења кроз које вреднује православну духовност.

Клима духа, осећања и искушења враћају путописца на пламтеће језгро поезије. Песник призива стихове књиге *Аманети оца Јована: Ја, Раб Твој Господи,*

---

7 Реч је о првој песми другог циклуса „Молитва друга – за вечерње" посвећене Благодарној Соколици, Растковим стопама и светогорском причешћу.

8 Књига је нажалост технички и правописно алкаво урађена, па смо принуђени да цитате правописно и структурно дотерујемо као би се схватила суштина.

син покорни оца Јована, стојим пред Олтаром и појем ХЕРУВИМА ПЈЕСН (2000: 15).[9] Дакле, целокупна поезија са мотивима, тематиком и проблематиком православне духовности разуме се, како показују већ четири путописна записа на путу ка Хиландару – тој крвној слици, небеској слави и дверима српског духа и духовности – као исповест пред Свевишњим. У исповести и девствености суштинска је њена вредност. Онако како пише тако Деспотовић и путује и на путу, позивајући се и на Ж. Марковића, који и крвну слику и истину српског народа види у Хиландару, записује:

> „Хитамо ка овим небеским Дверима где нас очекује Пресвета Богородица са Христом у наручју. Испред које осам векова светлуца кандило за спас српскога народа. Хоћемо да све то обгрлимо, упијемо у себе те свете Двери, које су нам до овог трена биле недохватљиве" (Деспотовић 2000: 28).

У Хиландару као небеском дому историје и духовности усађене у српским душама он се поново спаја са својом поезијом и слутњама. Исповедни и критички су исписани редови:

> „Дошли смо од *Светопоља* нашем семену, дошли у ову свету славу – овом манастиру – да му дарујемо *јутра светопољска*. Смоницу ову да му дарујемо. […]
>
> Преко планина и мора – бродећи на крилима *светопољских птица*, да у себи *молитву* господњу, пред Њим изговоримо. […]
>
> Од *Светопоља*, као у сваку другу свету земљу Немањићку. Што нам Немањићи оставише у причест за *Завет*, као *Аманет*. Дошли да нам *духовност* поврати. *Духовност* коју заборависмо ових педесет година. […] Да *молитву* господњу повратимо – не заборавимо. Дошли са *светопољске црнице* (курзив А. М.) коју неумни Агарјани зоре јој посекоше сабљама" (Деспотовић 2000: 31 и 32).

Подвучени појмови из путописа су средишњи Деспотовићеви песнички симболи и идеје које је завештао. У њима је језгро поетичке мисли и православне духовности. Међу њима је и самопрекор или тиха клетва о забораву духовности и она се чита заправо као критички осврт на ране песме Деспотовићеве.[10]

Позивајући стихове из *Аманета оца Јована*, Деспотовић путописом потврђује поезију, објашњава *структуру* молитви *у Светопољу* и уопште молитву као богословски чин и њене делове. Дошли смо, усклично казује, да на молитве не закаснимо:

---

9 Сличан исповедни дух и тон који именују лирски субјект исписан је три деценије раније на корицама збирке *Привремено мртав* (1973) као најдубља песничка слутња или предсказање: *Ја син деспота Ђурђа / Дођох у свој вилајет / манастир снова.*

10 Мислимо на збирке *Жубор живота* (1969) и *Зелена јутра* (1977). Прва збирка је у знаку „младалачких романтичарских усхита" (Јефтимијевић Михајловић 2012: 116). У другој је певао о грађанском рату као револуцији и битним одликама идеолошког друштва у Југославији. Илустрације ради наводимо поеме *Девојчица са Тјентишта* и поему *Стрелишта револуције* посвећене Мухарему Бектешију, циклус *Козаро на уснама засађена ти пролећна јутра*. Било је то време када је певао: *Стазе су ове рођене у заїрљају реке и човека, уз музику чекића и струїа* или као *рударско срећно и руменило излазећеї сунца*. Тај део Деспотовићевог певања не познаје православну духовност и заслужује посебан критички осврт.

У аманету оца мог
разбијан птицама лет
невина киша завичаја
изгањана
на црници кости – несахрањене
и грумен камен за заклетву
(Деспотовић 2012: 90).[11]

И солунско гробље српских новомученика из Великог рата и витезова са Кајмакчалана повод је да путописац, у духу православних хришћанских вредности и опредељења и жртве, промишља њихову библијску голготу. „Костурница – од монашких лобања – прави је православни молитвеник" (Деспотовић 2000: 33) – сажеће у велику мисао своја осећања већ на Зејтинлику.[12] Аргументоваће их, понирући шест векова у прошлост, мислима великог и креативног хагиографа монаха Теодосија Хиландарца, који је писао о Светом Симеону што је *Од телесних лепота / Као од сна побегавши* стигао у Хиландар.

И сусрет са лобањама хиландарских монаха повод је Деспотовићу да упути на најдубљи смисао треће збирке *Привремено мртав* (1973). Њен циклус „Глас лобања" чини деветнаест целина и, осим прве по којој носи име, све остале су без наслова. Циклус као такав несумњиво представља први креативни *увод* у средиште триптиха о Светопољу. Путописац песник пише како је разгледао лобање монаха као „чуваре вековне" и крај сваке се „задржавао" и „у тој жељи присетих се своје књиге […] и помислих: Нисам ли ја са овим лобањама био већ у разговору? Нисам ли их у својој књизи већ описао – те лобање. Које поред молитве у њима, садрже и по неку судбоносну тајну. […] Са захвалношћу сам их разгледао. У једном тренутку, као да сам наишао на лобању на којој је била исписана песма из књиге *Привремено мртав*, дуго сам стајао поред ње и речи су саме излазиле из мене

У мојој лобањи станује извор дечаштва
Хиландарска молитва
И суза Немањића
У мојој лобањи певају гробља изгубљених слова
са мог прозора
У мојој лобањи цвили земља од плесни…." (2000: 34)[13]

Лобање монаха у песнику призивају идеје о смерности и смерности на литургији, о господњој узвишености, о небеском животу истине, о науци српске историје, о послушности, о девствености и сиромаштву. Мора да је песник ту чуо и древну

11 Стихови су из осме песме циклуса „По аманету оца Јована", који је у изабраним песмама објављен под библијским мотом: „Јер ја од себе не говорих, него отац који ме посла. Он ми даде заповјест шта ћу казивати и шта ћу говорити" (Јеванђеље по Јовану, глава 12, стих 41). Мото, дакле, утемељује песников свет у православној духовности.

12 Кајмакчалан (као врх у небесима на којем нико није ратовао као Срби) именоваће допуњујући збирку *Привремено мртав* (2006) песмом *Србија* стиховима: *Волео сам те без левог ока / и десног / ува / даровани Кајмакчалану / волео сам те са сеченом ногом до кукова / и руком до лактова*.

13 Структура стиха у првом издању збирке *Привремено мртав* (Јединство, Приштина, 1973, стр. 12) је нешто другачија. Исти је случај и са другим издањем (Хвосно, К. Митровица, 2006).

причу да су кости монаха (којима су манастир и молитва највећа истина) који су се посветили остале жуте и светле, а оних који, свему упркос, то нису успели постале су тамне и трулежне. Било како било, у путопису налазимо аутопоетичке коментаре без којих се не може разумети средишња фаза као круна певања и мишљења света и човека прожетог православном духовношћу, господњом узвишеношћу и инспирацијом што надахњује. Овај дирљив призор завршава се уметниковим побожним исказом: „Срећан што сам поново разговарао са мојим 'Лобањама', одлазим у собу да бих се припремио за вечерње" (Деспотовић 2000: 37). [14]

Путопис је, дакле, показали смо, основа за разумевање Деспотовићевог схватања молитве. Оно је продубљено боравком у Хиландару као светилишту, допуњено новим читањем и катарзичним осећањем да „појење православља и светосавља" молитве одлази до небеса и омогућују вернику да разуме „Књигу постања". Схватио је смисао молитве као тежњу да се смирењем и стрпљењем стиже до врлине и живи по божанском праву. Усвојио је побожност монаха као своју особину коју посматра „свевидеће око Божје" (Деспотовић 2000: 51), док се осећа као да стоји „на престолу духовности и мира" или да се налази у центру главног српског „духовног средишта" (В. Ћоровић).

У Немањићкој лаври путописац песник је кроз појење молитве разумео јединство Свете Горе и манастира на Косову и Метохији или његовог Светопоља. То сазнање казује новооткривени аксиом: „Овде сазнајемо да је Стара Србија од Жиче до Мораче Друга Света Гора" (Деспотовић 2000: 42).[15] Молитва га је уверила да је дужност хришћана да „светли другима", чиме практично усваја Христово јеванђеље казано речима: „Ви сте светлост свету".

У заносу у молитви ноћних бдења и певања као уз умотворине мира, путописац доживљава преображај и откровење. Илустративан је део записа у светлу слике Хиландара као непрестане молитве, јер директно рекапитулира и реваloризује песникове теме и домете у поезији и православну духовност:

> „Очекујем звон са клепала, чије одзвањање допире, продире, чини ми се, до Тврдоша, Лепаве, Фрушкогорских манастира, преко Малене Бањске. Допире до Жиче, Раванице, Студенице, Милешева, и Соколице, До Пећке Патријаршије… Можда сада и Мати Макарија, игуманија са сестрама Соколичког манастира одлази на поноћницу. […] Чујем кораке оца Пајсија како са братијом у Прохорићиńском хитају у манастир. И мати Игуманију из Грачанице видим како ужурбано хита до цркве Грачанице. Оца Николаја у Црној Ријеци видим како хита манастиру. Чудо једно од хиландарског звона и клепала. Сви игумани српских манастира са својим монасима у исто време одлазе на поноћницу. Ни једна земља нема толико духовног блага, толико средњовековних манастира као ова наша Србија са Старом Србијом" (Деспотовић 2000: 55).

14 Инспирацију илуструје исказом монаха са Дњепра, порeклом Србина, који је у Хиландару умро и казао: „То је корен српства" (Деспотовић 2000: 35).

15 На другом месту записује: „Упоређујем како су сличне ове две Свете Горе. Једна коју окружује са три стране Егеј, са четврте Атос. Друга, која је у окружењу планина Копаоник, Проклетије, Шара. Где су векови Атонске Горе и Старе Србије израсли духовно између корица. Укорењени". (Деспотовић 2000: 48).

Он је сталожен, све се кристалисало у вишедневном бивању са монасима, у Хиландару је постао племенит, радостан, достојанствен у својој духовности. Мисао је постала чиста, јер живи у миру и молитви као у „свечаности српског заветовања" (Исто: 89), што га одводи ка истини и хришћанској молитви.

ЛИКОВИ СВЕТИТЕЉА У АУРИ СВЕТОГА САВЕ И СИМЕОНА МИРОТОЧИВОГ

Православна духовност Деспотовићева, онако како небески зрачи из путописа и односа према Светом Сави, није књишка. Она носи више слојева значења и постаје егзистенцијална. У молитвама и на бдењима напаја се „те духовности и византијског појења" (Исто: 61). Првог српског „умотворца и књижевника" (Исто: 56) види не само као славног претка и духовника већ и као земљака који је ходио Светопољем на путу до Свете Горе. Поистовећивање и сједињавање са највећим српским светитељем у уметничкој или путописној пројекцији и слици је присно, снажно и искрено онолико колико молитва то јесте сама по себи, и то илуструје немирни дух ствараоца:

> „Тражим погледом стопе Расткове које су Светопољем пролазиле, стопе и њега који остави овоземаљско властодрштво и небесима се преда̀де пуних осам векова. [...] Да пред њим клекнем и замолим, истом химном, да браћу 'ововековну измири и сложи их између корица'" (Деспотовић 2000: 57).

У путопису налазимо прави уметнички портрет Светог Саве као каквог историјског јунака у историјском роману. Драматичан је и узбудљив „сусрет" испред крстионице:

> „Осетих додир руку. Чујем: 'Напокон си дошао'! Стајао сам нем и загледан у она два чемпреса испред крстионице. Са зебњом. Колена ми задрхташе. И тихо и нечујно одговорих: 'Да. Ја сам. Дошао сам да ти се поклоним, оче Саво. Да ти се поклоним заједно са браћом по вери Да. Задрхта.... Да. Да. Да саставиш она три прста браћи нашој и она четири слова Твоја. Дошао сам да ти целивам стопе. Препознао сам их. Виђао сам их више пута на нашем Светопољу, у Старој Србији, престоници српства. Дошао сам и у ову Свету лавру, у Божји Цвет – у Хиландар, овде где нам векове слажеш и поклањаш као Корен између корица. Дошао сам (задрхта све више и јаче), дошао сам да те обавестим о српској неслози. О разједињеним путевим српским. И да те, уз химну (које се присетих) брата Твога Стефана, да је пред Тобом поновим, да ти руку целивам. [...] Твоја ми рука обасјава чело и рамена док ме благосиљаш. [...] Чујем глас његов: 'Не плашите се'. 'Ја ћу браћу своју по вери поново у векове. У корице. У корен. Да измирим. Да узрастају. Да их уздигнем. И она три прста и она четири слова да саставим, да блистају'" (Деспотовић 2000: 57).

Деспотовићев путопис анализиран у равни православне духовности, као и целокупна црквена књижевност, има за циљ да успоменом на првог светитеља и на духовно рођење, што представља Немањин долазак у Хиландар као обожење људског живота, подигне ниво верске и националне просвећености у запуштеном народу.

Тачније: тежишни циљ био је онај који је о критичару неспорног ауторитета, Богдану Поповићу, изнео П. Палавестра – „подизање духовне културе“ (Палавестра 2012: 11) народа. Примерено својим скромним стваралачким и научним моћима, он је то учинио искрено и до краја. Његов путопис се може сврстати у „мученичка акта“, односно оне списе и белешке које су у првим столећима после Христа стварале култ светих људи, славила знамените борце и мученике за хришћанство и били прасведочанства о томе.

Деспотовић је схватио да етика и поетика путописа као друге форме поезије и триптиха о Светопољу настају као (а) „записивање речи Божје и историје о Христу“ и (б) „имају смисла само ако се реализују у стварном животу, од стварних људи“ (Богдановић 2008: 5). У путопису он спаја књижевност и молитву, и то је видљиво од прве до последње од непуних стотинак страница. Унутрашња интенција путописца песника креће ка идеји о вечно хуманој истини и придружује читавој библиотеци књига посвећених Сави и Симеону. У сфери православне духовности, путопишчева успомена на њих, али и остале личности, очигледно се везује за „време када је Србија била слободна и велика“ (Богдановић 2008: 94).

Оно што Деспотовић не схвата јесте чињеница да Свети Сава није био „борац за неке посебне народне идеале“, већ да је његов идеал био „у јеванђељу, у идеалима древног источног монаштва, у преображењу људског бића умирањем за овај свет“. Дакле, реч је строго о идеологији јеванђеља „и то у монашкој интерпретацији“ (Богдановић 2008: 94). Песников и путопишчев захтев да Сава поново састави три прста као знак светога Тројства и четири српска слова као знак слоге и саборног духа, као једна из низа практичних идеја и потреба, недвосмислено много пута исказаних у путопису и поезији, јесте злоупотреба светитеља, повод за „разбуктавање земаљских страсти“ и доказ како се не само овај светац користи „у земаљске циљеве“. Јер, „ако је светитељ свет онда он не може бити само национални светитељ, већ увек, и само, универзалан, небески представник целог људског рода“ и зато је „Свети Сава личност далека од националног прегањања.“ (Богдановић 2008: 94). Присетимо се богоугодног сведочења патријарха Павла, који је доласком за епископа рашко-призренског (1957) „видео и другу страну искушења српскога народа“. Записао је да је у манастир Дечани „долазило много Шиптара, понекад чак у већем броју него Срба“ и да је једном приликом у порти чуо разговор између Шиптара који је дошао са болесним дететом и младића, досељеника из Црне Горе, који комшију запита: „’Шта ти овде тражиш од нашег свеца? – ’Ја нисам дошао ни вашем ни нашем свецу’ – одговори Шиптар – ’већ свецу Божјем. А кад је Божји, онда је он и ваш и наш. Јер да светац мисли оно што мислимо ја и ти, не би му долазили ни ја, али ни ти.’ Црногорац ућута, а Шиптар ми приђе да тражи благослов за дете“ (Павле, патријарх српски: 1996: 361).

Исти је случај и Немањин који је „означио историјски почетак Србије као *јединственої културної бића* (курзив А. М.) које ће надживети средњи век и дуга времена османлијске владавине“. Он се одриче световне моћи и одлучује да „од владара постане смерни раб Божји, пред свима крив и понизан“ и да живи „за моћ Духа, не за величину државе, не славу нације, не снагу српског оружја, него величину, и снагу, и славу одрицања и смерности“ (Богдановић 2008: 42).

Свему упркос, Деспотовићева прагматична мисао пулсира целом структуром путописа и израз је једне неразумне друштвене и политичке праксе код Срба. Са Свете Горе он носи земљу и камење, питајући се колико би „ове свете земље и каменчића (било потребно) када знамо колико има завађених Вукана и Стефана данас у овој светој Србији?“ (2000: 86).

Путопис се окончава новим сусретом путописца песника са поезијом коју је створио. Свест о лобањи дефинисала се и у Хиландару, где, уз молитву „о Свевишњи, благодарим ти што си ми омогућио да се сусретнем са знанцима мојих лобања после толиких векова“, исписује стихове као доказ континуитета идеја и стваралачки позив како би „отворио духовни пут“ (2000: 90) да се православље и светосавље не заборави:

Оне су моја исповедања
Завети и аманети оца Јована
Оне су моја причешћа
Јутрења и вечерња
Оне су моја неизмерна чежња
Духовности
Стопе моје
И кандила недогорела
Оне су црква на мом челу која обасјава
Амин (2000: 90).

Оно што је дописао о лобањама у Хиландару повезаће са збирком *Светопоље* као својим централним симболом и идејом, која повезује све елементе православне духовности у архитектури свих збирки, и спојиће, мењајући неке речи, више целина збирке у једну. Тако *Светопоље* заправо добија нову програмску песму инспирисану доживљајима у Хиландару:

Јесам ли ја тај
Кад притиснем ухо на кору Светопоља
И кад чујем – све чујем

Зар је толико важно што изгоњен из детињства
Корачам
Не молим за своје детињство
За моје корачаје
Чујете ли ме ви некрсни – неумни
Ако сте наумили
Да се одричем себе

Корачам!
Изгоњен
Ломан
Трошан
Светопоље – Другa Светa Гoрa
Мој је сапутник искони
И изгоњених векова – корена (2000: 91).

Све ће Деспотовић потписати у духу црквене књижевности и по обрасцу српских монаха, првих књижевника и преписивача старих рукописа, овако: „Месеца Јулија – Лета господњег 1999, исписа – исписа грешни Александар, син Јованов, син покорни Цара нашега и Господа Исуса Христа – АМИН“ (Деспотовић 2000: 92). То је нови доказ потпуног духовног преображења песника и путописца, онога који ће своју световну биографију исписану на корицама свих претходних књига прилагодити духу скромности и језички моделу првих српских писатеља. Тако у *Вековима* пише: „Александар Деспотовић Јованов рођен је у дне понедељак, другог дне Васкрса, 17. априла Лета Господњег 1933. у Косовској (Д)Митровици“.

СМИСАО *МАЛОГ ПРАВОСЛАВНОГ ПОЈМОВНИКА*

Бит православне духовности и сва хришћанска смерност најбоље се разумеју ако се анализира *Мали православни појмовник* као књига из његове завршне стваралачке фазе. У њој је пожелео да уместо песника буде и мисионар, мисионар какве словенска култура познаје од Ћирила и Методија преко Светог Саве до Доситеја и других људи значајних за обликовање националне свести и модела српске културе.

У Хиландару је А. Деспотовић био слободан и осетио да га је Божја љубав призвала себи, јер се први пут као љубитељ истине, светиње и чудеса, најдубље нашао у молитви и смирењу под Христовим именом. У путопису, као и у поезији, на широком платну пројектују се, осим религијских мисли, обликована осећања православног хришћанског морала, погледи на историју и смисао постојања и процењују трагичне и вечите вредности у људима, народима и историјским догађајима.

Деспотовић *Појмовник* пише „у славу Свете једносушне и нераздељиве Тројице: Оца и Сина и Светога Духа“ (2001: 7) и њихове моћи и милости, и то је прва раван у којој се огледа привржености православној духовности. Али пише га и из осећања „насушне потребе нашег времена“, указујући на пола века „обезбожења нашег народа“ и чињеницу да је народ заборавио догматске и етичке принципе и начин практиковања живе вере у личном и породичном животу“ (2001: 7). *Појмовник* добија практичну димензију, какву ћемо учитавати и у тумачењу поезије и путописа. Његовом стварању приступа са свешћу коју има о молитви. У кратком уводу, позивајући се на књигу владике Артемија *Практична веронаука*, одређује однос према молитви као најтежем подвигу хришћанина и духовном занимању које ангажује „целог човека, све његове духовне и физичке снаге“ (Исто: 8).

Појмовник окончава идејом о Савином састављању три прста, дакле, оном коју је већ исказао у триптиху о Светопољу и путопису, и спознајом друштвене и политичке праксе, на коју подсећа и Артемије, да је то било време „националног посрнућа и пада“. Наравно, овај песников пројекат при крају живота не може се вредновати као врхунско достигнуће, али је од изузетног значаја за разумевање творачке личности и однос према православној духовности пројектованој у уметности. Он га реализује, имајући на уму идеју владике Артемија који поводом своје књиге записује: „Ако овај наш труд допринесе спасењу макар и једне душе, сматраћемо да се он максимално исплатио. Јер је једна душа скупља од целога света“ (Артемије 2007: 6).

У *Појмовнику* као некој врсти лексикона, у улози мисионара Деспотовић упућује на појмове: црква, целомудреност, Царство божје, часна трпеза, чистота, чудо, имена библијских јунака, појмове и лексику из старословенског језика, дакле, оне елементе које смо нашли у поезији и путопису.

У збирци *Привремено мртав*, која се може узети као међаш или вододелница од револуције ка православној духовности, песник А. Деспотовић задаје задатак читаоцима и критичарима: *Ви који некада будете / откључавали лутања моја / прелистајте речник времена // Јер лутања су моја // уморна од излазака и залазака*" (Деспотовић 1973: 23). Ми смо верујемо први одговорили његовом задатку у целини и нашли:

– Да је молитва била и остала онај предео који је у *Привремено мртав* некада *именовао* слутњом као „самоћу неопевану" или „молитве ћутања" и „тугу празника".

– Знак лобању је сам уоквирио у истој збирци и *означио* га као „раскрсницу мојих рамена". Пред лобањама хиландарских монаха осетио је да је она много више него што је умео да каже пролазећи кроз *уско време* и идући *тесним путевима* идеолошког и атеистичког друштва.[16]

– Лобања му је тада оставила *перо, кости, пепео, сећања и завет* („Знам лобању"), а у Хиландару је спознао дубљи смисао своје поезије и чињеницу да она заправо *означава православну духовност као врховну вредност и једини свет*.

– Саграђене манастире у себи тако је осетио и опевао у збирци *Привремено мртав,* певајући када је осетио камилавку на глави и саопштио: *Саграђен манастир и немир у мени / жеђ / жеђ…* (Деспотовић 1973: 50).

– То сазнање *обзнанио* је именујући у структури својих стихова и збирки готово све српске манастире, најпре Грачаницу, Дечане и Пећку Патријаршију, њихова звона, монахе и монахиње, фреске Симониде или лозе Немањића. У Хиландару осећање се *обзнанило* као небески престо духа.

– Поводом значења и смисла симбола лобања збирке *Привремено мртав,* у путопису *Векови израсли из корена,* у завршним страницама песник казује: „Нећу вам рећи колико сам дуго боравио са тим лобањама немањићких монаха, са том духовношћу. Знам да сам са њима од свог рођења" (Деспотовић 2000: 90).

Уместо закључка. – У путопису Деспотовић је одредио и вредновао полазну тачку свога пута ка православној духовности. Средишну тачку на том *тесном путу* и у *уском времену* (његови термини индикатори) чини триптих о Косову Светопољу, а последњу *Харитон, Векови* и *Појмовник*. И заиста, Пустопоље је најпре именовано као слутња у три циклуса индикативних наслова: „Глас лобања", „По аманету оца Јована" и „Глас Костију" у збирци *Привремено мртав* (1973). Потом је пожелео да га брани и одбрани као завет у триптиху о Светопољу (1989–1994). Све је посведочио као апокалипсу једног запуштеног народа у *Харитону* (2003). А *Малим православним појмовником* (2001) желео је, угледајући се на владику Артемија, да и практично делује или како је записао своје уметничко и животно завештање:

Да се не заборави православље и Светопоље.

16 „Крчма са два пса је стварност Косова и Метохије која је гушила песника, али не и угушила" налаз је критике која региструје песников пут од Пустопоља до Светопоља (в. Распоповић 2006: 66).

ИЗВОРИ

Деспотовић 1973: Александар Деспотовић. *Привремено мртав*. Приштина – Јединство.
Деспотовић 1998: Александар Деспотовић. *Аманети оца Јована*. Нови свет: Приштина.
Деспотовић 2000: Александар Деспотовић. *Векови израсли из корена*. Косовска Митровица: Градска библиотека.
Деспотовић 2001: Александар Деспотовић. *Мали православни појмовник*. Косовска Митровица: Градска библиотека.
Деспотовић 2005: Александар Деспотовић. *Л'аурора*. Косовска Митровица: Књижевно друштво Косова и Метохије – Народна библиотека „Вук Караџић" – ДК „Свети Сава" – ХВОСНО.
Деспотовић 2012: Александар Деспотовић. *Светопоље* (Изабране песме). Косовска Митровица: Ластве.

ЛИТЕРАТУРА

Андрић 1981: Иво Андрић. *Знакови поред пута*. Београд - Загреб – Сарајево – Љубљана – Скопље – Титоград: Просвета – Младост – Свјетлост – Државна заложба Словеније – Мисла – Побједа.
Артемије 2007: Епископ Артемије. *Практична веронаука*. Бањска: Манастир Бањска.
Богдановић 2008: Димитрије Богдановић. *Ликови свештења*. Бања Лука: Романов.
Јефтимијевић Михајловић 2012: Марија Јефтимијевић Михајловић. „Историјско осећање и колективно памћење (Поетика Светопоља Александра Деспотовића)". У: А. Деспотовић. *Светопоље* (Изабране песме). Косовска Митровица: Ластве, стр. 115–123.
Карелин 2024: Архимандрит Рафаил (Карелин). *У чему је истинити живот (Књига о молитви)*. Будва – Манастир Успења Пресвете Богородице – Подмаине.
Палавестра 2012: Предраг Палавестра. „Богдан Поповић у српској књижевности". *Антологија Богдан Попович*. Антологијска едиција. Десет векова српске књижевности. Књига 108. Приредио Предраг Палавестра. Нови Сад: Издавачки центар Матице српске, стр. 11–18.
Патријарх Павле 1996: Патријарх српски Павле. „Без осуда, отворено, очински". У: *Србиа и коментари за 1993/1995*. (Ур. Живорад Стојковић). Београд: Издања задужбине Милоша Црњанског, стр. 357–374.
Распоповић 2006: Миладин Распоповић. „Суштина несаница (Александар Деспотовић: 'Светопоље')". У: А. Деспотовић. *Привремено мртав*. Исток: Хвосно – ДК „Свети Сава, стр. 65–69.
Стаменковић 2000: Милена Вукоје Стаменковић. „Хиландар – 'Векови израсли из корена'". У: А. Деспотовић. *Векови израсли из корена*. Косовска Митровица: Градска библиотека, стр. 95.
Танасковић 2000: Божидарка Вујиновић Танасковић. „Дар светосављу и православљу". У: А. Деспотовић. *Векови израсли из корена*. Косовска Митровица: Градска библиотека, стр. 96.
Rečnik književnih termina 2007: Tanja Popvić. *Rečnik književnih termina*. Beograd: Logos Art.

Ana M. MUMOVIĆ

ORTHODOX SPIRITUALITY AS THE ETHICAL FOUNDATION OF ALEXANDAR DESPOTOVIĆ'S TRAVEL WRITINGS

(Travel book *Centuries Grown from Roots* and Symbol of Svetopole – saintfield)

Summary

Through an exhaustive analysis of the place of Orthodox spirituality as the supreme value in the poetry of Aleksandar Despotović (1933–2009), we have reaffirmed two aspects: i) to critically and fundamentally illuminate an aesthetic subject, it is necessary to read everything the writer has written and ii) once this is done, one realizes how primary the chosen theme is for understanding and evaluating the poet's work.

Both truths were revealed through the travel book *Centuries Grown from Roots* (2000) (as an expression of the poet's creative spirit) and *A Small Orthodox Glossary* (2001) (as an expression of analytical or practical action), two new forms of creative spirit that shed lateral light and follow the traces and essence of this poet of faith.

In the Nemanjic's Lavra (Monastery), Despotović, wholly devoted to prayers, once again recognizes the deepest meaning of his poetry, which he will, by fundamentally composing the Hilandar records and relying on artists and scholars, reaffirm and confirm.

Despotović defines and evaluates the starting point of his path to Orthodox spirituality in his travel writing. Within a short time frame (his temporal indicators), a triptych about Kosovo Svetopole forms the central point on this narrow path, while the final one is represented by *Hariton, Centuries Grown from Roots*, and *A Small Orthodox Glossary*.

Keywords: Aleksandar Despotović, travel writing, Hilandar, poetry, Orthodox spirituality, prayer, Svetopolje.

Рад је предат 28. фебруара 2025. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 821.163.41.09-4 Секулић И.
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina35-57238

Оригинални научни рад

*Невена С. МИТРОВИЋ**
Универзитет у Београду, Филолошки факултет

НАЦИОНАЛНЕ ИДЕЈЕ У МЕЂУРАТНИМ ЕСЕЈИМА ИСИДОРЕ СЕКУЛИЋ

Апстракт: Основни циљ рада јесте истраживање модалитета у оквиру којих Исидора Секулић обликује своју представу о (српској), националној заједници, њеној историјској динамици и темељима, као и начин на који интерпретира њену прошлост и културно-политичко наслеђе. Тумачењем есеја писаних у међуратном периоду настојаћемо да расветлимо ауторкину, урођеност или удаљеност од историјски актуелног тренутка, као и посебности које се у њеном мисаоном систему јављају, а које се препознају као друкчије у односу на есеје с почетка друге половине XX века. Рашчитавање ранијих есеја показало је ауторкино непрестано кретање између културности и борбености као могућих принципа који би обезбедили националну слободу. Ослобођење српских простора остварено током Првог и Другог балканског, као и Првог светског рата условило је проширење посматраног хоризонта, што ће у међуратним есејима бити видљиво превасходно кроз проблематизацију одреднице *мали народ*, концептуализацију *расног* и искорака у балканистички дискурс.

Кључне речи: Исидора Секулић, есеј, национализам, национални идентитет, културно наслеђе, колективно сећање

Систематско разматрање различитих праваца развоја националне мисли у опусу Исидоре Секулић омогућено је већ њеним првим есејима, писаним у последњој деценији XIX и првој и другој деценији XX века. У том распону времена откривају се два основна чиниоца која национализам творе, а то су културност и борбеност. Кроз рашчитавање концепата изложених у есејима *Шта су Србину ћусле* (1894), *Културни национализам* (1912–1913) и *Крвави национализми* (1922) постаје јасно да се ауторка стално одмицала и изнова приближавала наведеним чиниоцима, настојећи да пронађе равнотежу између сопствене потребе, потреба пројектованих на заједницу и потреба изводљивих у конкретном историјском тренутку.[1] У том смислу речи, посебну пажњу завређује колебљивост у тумачењу функционалности борбености, односно несигурност у вези са њеним значајем, позицијом и могућностима у оквирима националног опстанка. Наведена недоумица нарочито долази

* Студент мастер студија, ORCID 0009-0008-1759-9984, mitroviccn@gmail.com

1 О томе смо опсежније писали у: Невена С. Митровић, „(Д)оживљена земља: транспозиције концепта културног национализма у раним есејима Исидоре Секулић“, *Годишњак Катедре за српску књижевност са јужнословенским књижевностима*, vol. 19, Филолошки факултет Универзитета у Београду, Београд, 2024, стр. 263–276.

до изражаја у есејима насталим током Првог и Другог балканског рата, онда када ни сам историјски контекст није пружао довољно уверења у потребу за активном борбом. Избијањем Првог светског рата однос према борбености постао је још сложенији, а борбеност се, као елемент националног идентитета, све више удаљавала од њене мисли, сада концентрисане на културни национализам као једини плодан пут за опстанак заједнице. Ипак, стварање Краљевине Југославије, заједно са политичким и друштвеним процесима који су се на Балкану одвијали током двадесетих и тридесетих година, оставили су дубок траг у њеном разумевању односа према сопственом народу, али и култури уопште. Есеји настали током ових деценија откривају упорност да се мисаони процеси доведу до кристализације, чиме ауторка одлучно показује своју потребу за повезаношћу са догађајима сопственог времена. У овом периоду мисао Исидоре Секулић достигла је врхунац своје напетости, што ће бити разматрано кроз тумачење есеја *Проблем малоī народа* (1932) и *Балкан* (1940).

Промишљање о судбини малих народа Исидора Секулић утемељила је у класификацији Артура Шопенхауера, према којој је човеков идентитет саткан од три елемента – онога што *јесте*, што *има* и што *изгледа*. Наведене категорије видела је применљивим на идентитет националних заједница. Крећући се тим путем, народе ће поделити на велике и мале, концентрисањем на разлике међу њиховим основним компонентама:

> „Код великих народа […] заступљене су све три серије поменутих капитала. […] велики народ оно што има то често и јесте; и, што је још важније, оно што изгледа, то и јесте, и у том смислу и има".
>
> „Мали народ, дакако, такође нешто има и јесте. Али, безначајан, или мало значајан као држава и култура, он вреди што вреди само са својим расним особинама, са својом расном а не културном индивидуалношћу". (Секулић 1941: 119)

Природа великих народа одређена је, дакле, инхерентним идентитетом, који није искључиво материјални већ и дубоко укорењен у различитим (ауто)перцептивним структурама, што даље условљава сложену интеракцију између објективне датости и субјективних интерпретација. (Ауто)перцепција великих народа тако не укључује само рефлексију њихове реалне егзистенције већ и начин на који се та егзистенција пројектује у колективни простор. Ипак, ауторка ће (ауто)перцепцију разумети као неретко директно везану за њихову стварну суштину, чиме претпоставља да се идентитет великог народа види као стабилан и чврст. Чак и када он то није, када „нити има нити јесте, него само изгледа" (Секулић 1941: 119), то се види као свесна одлука, стратегија или калкулација народа, а не као сплет околности или спољашњи преокрет. Ако упоредимо мисао о великим народима с мишљу о малима, чини се да је оно што обезбеђује предност видљиво у домену културног. У домену могућности и способности да се култура не само одржи већ и активно развија на ширем, глобалном плану. На тај начин култура престаје да буде искључиво инструмент самосвесног идентификовања и почиње да трансцендира националне границе. Треба нагласити да овај есеј доноси унеколико друкчије семантичко поље обележено термином *култура* у односу на есеј

Културни национализам. Док је у ранијем од националне заједнице очекивано да одабере мирнодопски национализам „који је и по суштини и по облику чиста, висока култура" (Секулић 1966а: 120), у доцнијем се култура види као пут који може бити примаран тек онда када су сви други (пред)услови подмирени – материјални, економски, друштвени, политички, а напослетку и географски. Позиција великих народа у светском поретку обезбеђена је свим наведеним корацима, чија чврста увезаност обезбеђује простор за свесно културно делање. И не само то, она омогућује стварање културе која комуницира и која се даље активно развија. За разлику од великих народа, мали народи разумеју се као они који до културне индивидуалности не могу да дођу. Условљени приликама у којима живе и дишу, географским простором на ком су позиционирани и ширим политичким оквиром, они имају културу која се разуме као *расна*. Поље њеног деловања ограничено је на локално, на делање и стварање за себе:

> „[…] та вредност остаје локализована, не прелази у интересне функције света, јер мали народ живи, тако да се изразимо, у међународној самоћи. У самоћи се, додуше, стичу знатни квалитети; али у истој тој самоћи се и губе квалитети, и често и они урођени. Самоћа више чува расу него што развија државу и културу". (Секулић 1941: 119)

На првом месту ваља се зауставити на термину *расно* и начину на који се његова вредност променила у односу на ранији есеј *Култ силе* (1912). Сажимајући борбено и вољно, апсолут силе израста до „нечег ванличног, ванпаметног, великог, страшног, силног и светог" (Секулић 1966б: 112), до идеје расног. Расно тако указује на страдалничко у искуству српског национа у трајању, као и на вековима живом импулсу ка отпору. С друге стране, сматрајући да је култура малог народа сведена на расно, ауторка у доцнијем есеју културу унеколико изједначава са народним, можда чак и фолклорним. Самеравањем великих култура са малима она долази до становишта према ком су утицај и делатно поље српске културе ограничени на сопствени простор, из ког, узимајући у обзир геополитичке процесе, нису способни да искораче. Мала култура се тако успоставља као култура ограничене способности за искорак изнутра, а последично и искорак ван националних граница. И даље од тога, њени културни и интелектуални изрази виде се као покретљиви искључиво унутар унапред утврђених граница. Ипак, ако се у виду има тренутак у ком есеј настаје – 1932. година – незаобилазно се долази до питања да ли је и ако јесте, у којој мери, ауторка суштински била урођена у (национални) историјски тренутак у ком ствара? Авангардне тенденције, приметне у српској књижевности још од почетка двадесетих година кроз *Бурлеску їосйодина Перуна боїа їрома*, а свакако даље развијане током двадесетих и почетка тридесетих, у пуном смислу речи подривају становиште према ком српска култура остаје окренута самој себи и својим традиционалним формама. Како је у критици већ запажено, о авангардном покрету може се говорити као о првом покрету у ком је српска култура апсолутно пратила европске токове. Она се ни у ком смислу није дала разумети као инертна. Ауторкино флуидно схватање расног тако представља врсту препреке не само у тумачењу већ и у утемељености њене мисли у ономе што је историјско *сада*.

Ако се расно сведе на народно, поставља се питање да ли је српски народ као културно биће сведен само на оно што припада дискурсу народног? Свакако, става смо да се тридесете године не могу перципирати као период у ком народна култура има примарну позицију. У том временском распону српска култура већ има изграђену и грађанску елиту и елиту која је неретко деловала ван оквира званичне грађанске културе, које обликују културни живот и настоје да утичу на осмишљавање и трасирање потенцијалног правца у ком ће се српска култура кретати, што се види и у напорима традиционалиста и у напорима авангардиста. Проблематизација расног биће додатно усложњена нешто касније у есеју, када ће му бити придружен и појам традиције:

> „Велики народи обично почињу са тражењем и мерењем традиција код малог народа, и свршују са неналажењем онога што траже. И објављују: да је то народ без традиција, дакле сасвим примитиван народ. Ти велики народи заборављају да се без традиција не може бити никаква индивидуалност, па ни расна [...]“.(Секулић 1941: 120)

Расно и традиција тако постају тачка додира онога што народ јесте и онога како народ изгледа, при чему други пол припада пољу које у немалој мери одређује велики народ. Његов изглед је „зависан од утиска и оцене великих народа, или једног народа, од туђинаца“ (Секулић 1941: 120). Оно што је за нас на овом месту од примарне важности ипак је начин на који ауторка разуме и уобличава два појма од којих смо почели. Њихово уланчавање изнова доводи до проблема дефинисања расног у његовој целости. Ако су они неодвојиви и ако је традиција оно у чему се виде одсјаји „животног плана, воље за редом и начелима припитомљавања друштва и схематизовања егзистенција“ (Секулић 1941: 120), на шта се расно по себи своди? Да ли се оно онда помера у домен појединачног или урођеног? Да ли је оно сводљиво на менталну карактеризацију припадника једне културе и њиховог приступа животу уопште? Чини се да се на ова питања, на основу сагледаних есеја, не може дати коначан одговор. У том смислу речи разрешење нуди есеј *Наша народна йесма у Вуковој їодини* (1938), у ком се ауторка удаљава од импресија, а приближава чвршће изграђеном вредносном систему у ком се почетна премиса аналитички разлаже и до краја изводи. Видевши епску поезију као једно од главних обележја српског културног кода, Исидора Секулић нагласиће да је у њој садржано „све добро и рђаво наше *расе*“ (Секулић 2023а: 45) (подвукла Н. М.):

> „Шта је то раса? То је онај црвени конац који се нигде не прекида, који почиње од нечег вајкадашњег што је водило нама, па ће се свршити са последњим нашим у последњем човечанском“. (Секулић 2023а: 45)

Расно, виђено као црвени конац, успоставља се као везивно ткиво српског колективног памћења, као симбол непрекинутог везивања историјских, духовних и културних етапа које су проживљене. Та нит претпоставља дуго трајање, што имплицира да је време у коме се траје историјско, време нечег *вајкадашњеī*. Нит која се прожима кроз све што се историјски заједнички *ūрошло* и наставља да се

пролази. Српско колективно биће тако се очитава као оно које поседује свест о вечној природи историјских избора – бити или не бити део вредносног система наслеђеног већ дефинисаним националним кодом. Црвен конац, који се протеже кроз „расну природу нашу и земље наше", није се прекидао ни онда када је „народ резигнирао и робовао" (Секулић 2023а: 45). Народ ком предаја никад није била могућност и ком резигнација никад „није у карактерима" (Секулић 2023а: 45), тако се конституише као парадигма непопустљиве мембране против сваке врсте потчињавања, с обзиром на то да у његовом коду лежи дубоко усађена идеја о борби као онтолошкој неизбежности. Та отпорност не види се као резултат пуког народног хероизма, већ културолошких налога који проистичу из онога што се од предака наследило, онога што је кроз историјска искуства српски национ обликовао као заједницу утемељену на принципу трајног (само)опредељења. Заједницу у којој пораз никада није доживљен као коначан, већ као привремен, као епизода у историји колективног постојања, епизода кроз коју се жртвом мора уздићи у раван трансцендентног. Оно што омогућава претрајавање тако се види у „заповест[и] из дубина", ономе што произилази из „расних нагона, [из] националног опредељења" (Секулић 2023а: 45). Националног опредељења које је „знало за разлику између спољашње и унутрашње слободе" (Секулић 2023а: 45). Један од његових темеља види се у филозофији опстанка, условљеној вековним историјским околностима које су пред српски народ постављале изазове немогуће природе – како постојати и онда када се чини да се право на постојање одузима? Такве историјске околности у свести ове заједнице ипак нису биле довољне да поколебају народну веру у обнову, напротив, оне су неретко служиле као позив за обнављање унутрашње виталности. Проосећајући да се суштина националног културног кода крије у народној песми, ауторка ће отићи и корак даље него у свом првом написаном есеју *Шта су Србину гусле* (1894). Пет деценија касније, зрелошћу мисли назначиће да су „хероји наши за спољашње слободе били [су] увек и борци за унутрашњу слободу, слободу која чезне за светошћу и лепотом" (Секулић 2023а: 45). Императив слободе, дакле, излази ван оквира политичке и територијалне борбе за опстанак и обухвата духовно и морално опредељење. Спољашња слобода не види се као коначни циљ, већ као средство за очување унутрашње слободе, која је више од појединачног, личног избора. Она припада домену колективног настојања да се дође до *светоī* и *лепоī*, креће се како би успела да „оплемењава и оморалисава оно што није лепота и морал" (Секулић 2023а: 46). У том смислу речи ауторка се изнова, након есеја *Видовданска идеја* (1911), усмерава ка вредносном систему који у себи садржи косовски завет. Завет чије је средиште истрајност у борби, борби која као исходиште има духовно и естетско узвишавање. Завет који, према речима Радована Самарџића, не подразумева „згушњавање историјске материје у мит" него „преображај у оно свеукупно искуство које одређује пут у будућност" (Самарџић 1990: 45). На основу прочитаног, чини се да у визији Исидоре Секулић српска национална заједница, на нивоу колективне свести, постоји као трајно обележена способношћу да се изнова и изнова регрупише, препозна дубљи смисао властите борбе, и то не само у границама материјалног света већ у ширем, космичком оквиру. Она неисцрпно проналази нова значења за своју опстојаност,

уверена да је борба већа од тренутних историјских околности. Такав однос према историји, народа који уистину јесте *историјски*, јасно одражава филозофију постојања која не пристаје на компромис и која утемељује своју судбину у ономе што припада домену духовних вредности. Неприсутност резигнације у српском карактеру проистиче из тога што колективни одговор не може бити предаја стога што би било који вид предаје означио не само губитак суверенитета већ и губитак самог бића заједнице.

Есеј *Проблем малог народа* пред нас поставља и други изазов, који се огледа у концептуализацији српског народа као малог народа. Чак и даље од тога – проблем не лежи само у томе да ли се српски народ види као мали већ и у томе на који се народ уопште мисли, с обзиром на то да је позиција из које ауторка сагледава позиција појединца који живи у Краљевини Југославији. Имајући то у виду, перспективу видимо као унеколико замагљену – Краљевина Југославија није била мала територијом коју захвата, бројност њених становника није била незнатна у контексту европских држава тог времена, као што нису били ни културно-политички домети који надилазе државне границе. Опет, чак и ако је народ који се адресира српски народ, мора се нагласити да је он у оквирима новостворене државе био најмногољуднији. Тако сагледан, термин *мали народ* наводи нас на преиспитивање ауторкиног разумевања политичке позиције народа о коме говори. Чак и када се перспектива временски врати уназад, на саме почетке XX века, увиђа се да напори српске интелигенције ка артикулисању свог места у европским оквирима нису водили ка перципирању сопственог народа као малог. Штавише, у њеним напорима види се тенденција да се на свести о традицијама српске средњовековне државности створи импулс који ће Србима омогућити да се наметну као релевантан фактор на простору југоисточне Европе, што је идеја коју је и Краљевина Југославија имала за своју премису. Недовољну конкретност термина *мали народ* ауторка ће и сама осветлити у каснијем делу есеја:

> „Мали народ је чудан појам. Понекад он стварно и није мали, само изгледа мали; у ствари је миран, врло стрпљив и консервативан фрагмент неког великог народа, или неке расне групе; и свестан је да је то. Други пут опет он није ни мали ни велики, него је заправо само квасац народа, суштина расна, вечито ренесансни елемент, народ који твори народ." (Секулић 1941: 122)

Идеја о народу који твори народ враћа нас изнова на есеј *Култ силе*, у ком се конституише мисао о постојању или пак потреби за постојањем онога што је у свести једног народа изван времена, вечно. Ванвременско у том се смислу речи поставља у хоризонт са расним, при чему се расно, можда први пут у овом есеју, указује у нешто видљивијим координатама. Оно је најдубљи, често скривени, исконски императив за животом, егзистенцијом и вечним обнављањем, чак и онда када су прилике усмерене ка његовом поништењу. Такав народ често живи „под сасвим нарочитим биолошким условима", што даље имплицира његову позицију „на окрају сваке цивилизације" (Секулић 1941: 122). Пројектовање перцепције малих народа у визури великих тако свој одсјај има и у ауторкиној мисли. Непрестано колебање између доживљавања сопственог народа као малог и онога што велики народи

претпоставља продубљује тежину критичког самеравања изложеног. (Дуго)трајни положај усамљености малих народа на тај начин условљава њихово непрестано кретање „између две равнотеже, једне која пролази, друге која настаје" (Секулић 1941: 122). Тиме се долази до онога што препознајемо као средишњу тачку есеја, али и средишњи чвор у ауторкиној мисли – до појма граничности. Граничности која за ауторку мале народе чини васељенским, а не европским. Мали народи конфигуришу се у непрестаној натегнутости између онога што јесу и што могу бити. Та натегнутост је „играње на ивици ножа, [то је] блескање и гашење у капљици росе" (Секулић 1941: 122).

Жеља за продирањем у оно што чини позицију сопственог народа наставиће се и у току четрдесетих година, у којима ће настати есеј који би се могао сматрати врхунцем есејистичке мисли Исидоре Секулић, *Балкан*. У ком погледу? Не само да се ауторка приближила прецизнијем одређењу сопственог већ је свесно одабрала да га смести у шири културно-политички контекст, утемељен на новој перспективи у науци, омогућеној радом француских Аналиста Марка Блока и Лисјена Феврa. Њихови доприноси најпре се сагледавају у оквирима напретка историографије и уопште перспективе која се бира при интерпретацији прошлости. Ипак, они се на половини прошлог века шире и на друге области хуманистике, нагнајући тако мислиоце да при приступању проблемима користе ширу лепезу потенцијалних становишта. У том погледу нарочито плодним показало се географско-социолошко становиште, са ког ће мислиоци неретко кретати на пут одгонетања историјских процеса. Треба нагласити да се на овај начин успостављено мултидисциплинарно полазиште примењује и пре Блока и Феврa, и то у српском културном простору, у истраживањима Јована Цвијића. Пишући о човеку Балкана, на крају XX века, политиколог Пасхалис Китромилидес нагласио је да је претпоставка балканског менталитета први пут изложена 1918. године, у Цвијићевом делу (Kitromilides 1996: 163–191). Из такве позиције израња и есеј *Балкан*, који, како наглашава Ђорђе Ј. Јанић, представља ауторкин највише политички текст (Јанић 2014: 239). Та политичност огледа се не само у проширеном пољу сагледавања, које у себе укључује оно што се као балканско види у трајању већ и у интерполацији различитих полазишта. Трасирање онога што Балкан јесте или би пак требало да буде, ауторка ће почети његовим географским позиционирањем:

> „Полуострво, нарочито кад је витко и вретенасто, дакле много отргнуто од згрудваног континтента и згрудваног људства, то је заиста засебан свет. По свему засебан: по клими и егзистенцијама живих бића, по чудним путевима који са стена падају у море и галије; по духу и култури, по вери, по друштву и политици". (Секулић 2023б: 52)

Ако есеј *Балкан* поставимо у развојну нит ауторкине мисли, чини се да бисмо можда могли да се приближимо њеном поимању расног. Оно се више не ситуира само у народно, фолклорно или емотивно већ се указује као амалгам свих наведених елемената. Стога је и било важно почети од географско-биолошког позиционирања балканских народа – они не условљавају само геополитичку позицију у европском и светском контексту, него и активно делују на (само)обликовање

културе и духа. Идеје Јована Цвијића (в. више у: Цвијић 1987) и Исидоре Секулић видимо као комплементарне на основу онога од чега полазе у портретисању не само Балкана већ и менталитета човека са Балкана. У њиховим идејним регистрима полазишна тачка и средишње место припада осветљавању амалгама који чине интеракција географских фактора, историјских искустава и културних пракси јединствених за посматрани простор. Тек сагледани заједно, ови елементи творе оно што се у народу види као најаутентичније ми, наше расно. Егзистенцијална самоћа из есеја *Проблем малоī народа*, која је могла да доведе и до стања делања и до стања не-делања, тако се помера у виши регистар. Расно се не сагледава у дискурсу одређености туђим идентитетским, него се самообјашњава конфигурисањем Балкана као засебног света. С друге стране, присуство великих народа и даље је, и те како, осетно. У њиховом односу према „мањим" народима сада се види потреба да у њих учитају оно што за своје добро сматрају потребним:

> „Полуострва много апсорбују, резервоари су. На полуострвима, стога, изводе се многе промене, врши се у току времена велики број експеримената, теоријских и практичних, у области чисте мисли, културног рада, државних устројстава, политичких метода". (Секулић 2023б: 52)

Истакнути исечак не рашчитавамо само кроз перспективу самосталне потребе народа да се (пре)осмишљава онда када постаје историјски свестан и када стекне разумевање за сопствену граничност већ и кроз начин на који га доживљава већи народ. Прецизније, не само начин на који га доживљава, него и начин на који га за сопствене потребе користи. Балканско полуострво тако се осликава као простор у који су велики народи неретко учитавали своје планове, на коме су испробавали моделе и друштвено-политичке системе. Тако ће се Балкан у ауторкиној мисли, иако виђен и као засебан свет на основу својих јединствености, ипак удаљити од позиције другости. Позиција другости, односно балканистички дискурс, есенцијализује Балкан као вечно друго унутар Европе, обележено разнотоним партикуларизмом и врстом заосталости. Разумевши Балкан као резервоар који апсорбује, ауторка ће у великој мери направити отклон од такве позиције. Не само да Балкан није друго већ се показује као разнолико и сложено тло, чија је историја испреплетана са већим, европским и глобалним процесима. У контекст европског света Балкан се дубље поставља осветљавањем својих веза са грчким и византијским наслеђем:

> „Када људи и књиге кажу: Грчка, Византија, некако тако кажу као да је Грчка лебдела међу облацима, а Византија у маглама Ориента, час црним и пакленим, час светлуцавим и тамјанисаним. Међутим, једно и друго је Балкан, био и остао, по директном крвном и идејном наследству у народима који живе на Балкану од старина." (Секулић 2023б: 53)

Балкански народи, дакле, виде се не само као становници некадашњих грчких и византијских простора, него и као они у чије се културне моделе утиснула традиција двају култура. Није реч само о утискивању и даљем преношењу традиције

– реч је о томе да се грчки домети у уметности, филозофији и политици, као и византијски у погледу државне структуре, доимају као балкански продукт. Дакле, између двају култура и Балкана постоји двосмеран однос. Теоријски оквир разумевања ових наслеђа тако обухвата не само историјске наративе него и трајни утицај идеја, вредности и културноисторијских пракси. Грчка у ауторкиној мисли није искључиво претходница западноевропских култура, а ни Византија није неодређени далеки, други или Исток. У оној мери у којој је обликовала тло, и тло је обликовало њу, остављајући притом гласовиту поруку генерацијама које живе. Такву перцепцију Балкана ауторка ће уклопити у оно што разуме као императив историјског сада – потребу за заједничком, балканском државом:

> „Државе и народи на њему, као у један брод укрцан, морају имати један општи политички проблем и политички идеал, ма колико иначе разноврсни били. Балкан долази у обзир пре свих држава на Балкану, када год је моменат тежак и опасан, свеједно да ли опасан политички или културно." (Секулић 2023б: 53)

Исидора Секулић враћа се на овај начин ономе што је од најранијих есеја у њеном вредносном систему приметно, а то је најдубље схваћено колективистичко начело. С тим у вези, треба нагласити да се оно, у складу с ониме што дати тренутак налаже, преобликује. Крај четврте и почетак пете деценије XX века не дозвољавају јој да колективно заустави на границама једног народа или државе јер се таква концепција види као истрошена. Тренутак захтева ширење колективног у погледу јачег уланчавања свих оних народа који у себи носе сличан или исти културни капацитет, а даље од тога и геополитичко искуство у трајању. У том регистру ауторка се присећа Аристотелове *Политике* и потребу да се универзални, заједнички циљеви поставе испред појединачних, при чему се појединачно односи на захтеве једног балканског народа, а не на захтеве једног човека. Не само да се целини даје предност у односу на део већ се нијансира и мисао о постојању колективног у вишем регистру, у регистру постојања у трансцендентном, пре и/или независно од појединачних делова. Ослањањем на Аристотелову мисао о сврси која претходи интересима и средствима ауторка ће нагласити врсту телеолошког погледа на етику, у оквиру ког се етичке акције не процењују само на основу њихових исхода, него и по њиховом усклађивању са сврхом уопште. Тек освешћивање позива на такву сврховитост твори човека и грађанина, односно сврховитост једног народа ако на уму имамо ауторкину тезу. Појединачно се тако види као у основи релационо – његов идентитет је испреплетен са идентитетом и потребом (у овом случају шире) заједнице. Свест о јединству и целовитости балканских народа двојако се интонира – она је у исто време и најснажнија и најнеуралгичнија тачка. Балкан односно свест балканских народа о заједничкој земљи поставља се као крајња сврха (за себе), као „проблем и идеал" (Секулић 2023б: 54). Та проблематичност види се у неспособности страног света и „великих" народа да ту целовитост разумеју, што ауторка поставља као условљено незнањем и балканским искуством. Стога примећује неретку представу Балкана као разбијеног брода, „који још и даље љуља бура неслоге и нетрпељивости, и који неминовно мора да држи неко споља, да не потоне" (Секулић 2023б: 54). Једино знање које страни

свет о Балкану има (и користи) сводљиво је на знање о заборавности балканских држава. У том смислу да̂ се говорити о својеврсном свесном удаљавању ауторке од страног света и одабирању свог, балканског света, који не сме дозволити да међусобне несугласице подрију вишевековне заједничке традиције. Ревитализацију сећања и живљења у заједничком види као могућу једино у условима разума и пријатељства. Идеал Балкана она тако обликује мишљу да треба „владати и живети, бранити се и развијати на основи разума и пријатељства" (Секулић 2023б: 55). Свест о целини активира се кроз подсећање на неговање свог – сељака, поља, шума, градова, позоришта, битака, гробља, победа и пораза – у трајању. Само напором да се своје осети и да се по своме живи омогућава се претрајавање и уздизање у општечовечно.

Ако есеје *Проблем малоī народа* и *Балкан* сместимо у шире оквире, оквире њених ранијих политички одређених или ангажованих есеја, пред нас се поставља јединствен мозаик. Сагледана у дијахронијској равни, ауторкина мисао показује се у непрестаном прегнућу да се открије и/или дође до онога што може да представља идеални српски простор. Не простор схваћен у својим уцртаним државним границама већ простор схваћен у домену свега онога што смо били, јесмо и настојимо да будемо као заједница, односно онога што нисмо и не смемо бити. Независно од тога да ли бира културни или борбени национализам, живот нације за себе или заједно са другима, Исидора Секулић стреми ка изналажењу оног правца који би једној националној заједници обезбедио право на живот. У том смислу есеји *Проблем малоī народа* и *Балкан* претпостављају највиши степен њене урођености у позиве историјског наслеђа, али и тренутка, независно од тога колико практично (не) остварive захтеве у њима излаже.

ИЗВОРИ

Секулић 1941: И. Секулић, „Проблем малог народа", *Аналиī̄чки ī̄ренуци и ī̄еме*, књ. 1, Београд: Млада Србија, 118–122.

Секулић 1966а: И. Секулић, „Културни национализам", *Служба*, Сабрана дела Исидоре Секулић, књ. 12, Нови Сад: Матица српска, 120–129.

Секулић 1966б: И. Секулић, „Култ силе", *Служба*, Сабрана дела Исидоре Секулић, књ. 12, Нови Сад: Матица српска, 111–114.

Секулић 2023а: И. Секулић, „Наша народна песма у Вуковој години", *Култ̄урни национализам*, Београд: Catena mundi, 41–46.

Секулић 2023б: И. Секулић, „Балкан", *Култ̄урни национализам*, Београд: Catena mundi, 52–55.

ЛИТЕРАТУРА

Јанић 2014: Ђ. Ј. Јанић, „Проблем нације у делу Исидоре Секулић", *Исидоријана: књижевни зборник*, ур. М. Магарашевић, год. XVI–XX, св. 15–17, Београд: Удружење „Исидора Секулић", 219–239.

Kitromilides 1996: P. Kitromilides, „Balkan Mentality: History, egend, Imagination", *Nations and Nationalism*, Volume 2, Issue 2, pp. 163–191.

Самарџић 1990: Р. Самарџић, „Косовско опредељење у Срба", *Косовско оп̄редељење*, Београд: Српска књижевна задруга, 29–45. Цвијић 1987: Ј. Цвијић, *Анī̄ропоīеоīрафски и еī̄ноīрафски сп̄иси*, Сабрана дела Јована Цвијића, 4/1, Београд: САНУ.

Nevena S. MITROVIĆ

NATIONAL IDEAS IN THE INTERWAR ESSAYS OF ISIDORA SEKULIĆ

Summary

The main aim of the paper is to explore the modalities within which Isidora Sekulić shapes her conception of the (Serbian) national community, its historical dynamics and foundations, as well as the way in which she interprets its past and cultural and political heritage. By interpreting essays written in the interwar period, we will attempt to shed light on the author's immersion in or distance from the historically current moment, as well as the peculiarities that appear in her thought system, which are recognized as different in comparison to essays from the beginning of the second decade of the 20th century. An analysis of earlier essays has shown the author's constant movement between culture and combativeness as possible principles that would ensure national freedom. The liberation of Serbian territories achieved during the First and Second Balkan Wars, as well as the First World War, led to an expansion of the observed horizon, which will be visible in the interwar essays primarily through the problematization of the term *small people*, the conceptualization of the term *racial* and breakthroughs into the Balkanist discourse.

Keywords: Isidora Sekulić, essay, nationalism, national identity, cultural heritage, collective memory.

Рад је предат 28. фебруара 2025. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 821.163.41.09 Максимовић Д.
81'255.4
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina35-56430

Оригинални научни рад

*Дајана М. ЛАЗАРЕВИЋ**
Институт за политичке студије, Београд

УЛОГА ДЕСАНКЕ МАКСИМОВИЋ У РАЗВИЈАЊУ БЕЛОРУСКО-СРПСКИХ КЊИЖЕВНИХ ВЕЗА

Апстракт: Чувена српска књижевница Десанка Максимовић (1898–1993) преводила је са руског језика на српски углавном руске, а потом и јерменске, грузијске, украјинске и друге совјетске песнике. У низу њених превода налазе се и две песме белоруских песника: „А ко тамо иде" Јанка Купале и „Од чега почети" Јевдокије Лос, које је такође превела са руског језика.

Рад који се нуди на увид научној и стручној јавности настао је из потребе да се објасне везе између Десанке Максимовић и белоруске књижевности, разјасне погрешна тумачења и реално представи њена улога у развијању белоруско-српских књижевних веза. Успут су, ради бољег поређења и тражења каузалности, представљене њене везе са руским књижевницима.

Кључне речи: Десанка Максимовић, белоруско-српске везе, књижевност, књижевно превођење, поезија.

МЕТОДОЛОГИЈА РАДА

У овом раду ауторка користи мултидисциплинарни приступ који укључује историјско-литерарну анализу и критичко-аналитичке методе истраживања преводилачког и књижевног рада Десанке Максимовић. Циљ је представити њене књижевно-преводилачке везе са народима Совјетског Савеза, а посебно са Белорусима и Русима, као и утврдити утицаје руске и белоруске књижевности на стваралаштво Десанке Максимовић. Тиме овај рад представља јединствену анализу њеног доприноса српско-белоруским културним везама, али и српско-руским и југословенско-совјетским.

Рад је подељен у више целина: везе Десанке Максимовић са писцима Совјетског Савеза, везе са руским и белоруским књижевницима. Извори литературе су разноврсни, а осликавају социо-културне услове у којима је деловала Максимовић, анализу преводилачког опуса и књижевне везе, као и услова и квалитета Десанкиног превођења поезије Јанка Купале, у чему се огледа њен допринос белоруско-српским књижевним везама.

У току израде овог рада, ауторка се консултовала са живим изворима: проф. др Ирином Антанасијевић са Филолошког факултета Универзитета у Београду и Мирјаном Станишић, библиотекарком Народне библиотеке Србије. У току писања рада, ауторка се консултовала и са проф. др Иваном А. Чаротом (1952–2024),

* Докторанд, ORCID 0009-0001-2534-450X, dajanalazarevic93@gmail.com

који је више од пет деценија свог живота посветио успостављању и развијању белоруско-српских књижевних веза, као преводилац и професор Филолошког факултета Белоруског државног универзитета. Последњу деценију живота био је ауторкин ментор у превођењу и највећи узор у научног раду, пружајући безрезервну подршку.

ВЕЗЕ ДЕСАНКЕ МАКСИМОВИЋ СА ПИСЦИМА СОВЈЕТСКОГ САВЕЗА – ПОСЕБАН ОСВРТ НА РУСИЈУ

Десанкини преводи руске књижевности

Познато је да је чувена српска песникиња Десанка Максимовић (1898–1993) преводила поезију скоро свих совјетских народа са руског језика на српски. Интересовале су је старе словенске паганске традиције и начин живота којима је посветила и многе своје песме (Тутњевић 2020: 60–61), као и савремене културе словенских народа, нарочито њихове књижевности. Како многи теоретичари књижевности наводе, Десанка је преводила књижевна дела из руске, словеначке, бугарске, украјинске, чешке, словачке, пољске, белоруске, јерменске, грузијске, азербејџанске, балкарске, јакутске, киргиске, летонске, литванске, норвешке, француске, узбечке и кинеске књижевности (Тутњевић 2020: 33–34).

У периоду између два светска рата Десанка Максимовић је била запослена у издавачкој кући „Панорама“ код руског емигранта Анатолија Ивановича (право презиме Прицкер, јеврејског порекла. Касније га је изоставио, да би користио уметничко „Ивановић“, како би се приближио српској култури) (Божовић 2020: 245–255). Седиште издавачке куће је било у Београду, а Десанка је радила као преводилац са руског (углавном Ф. М. Достојевског, али и других аутора) и сарадник у приређивачком раду (Вольд 1927). Истовремено, њене колеге и сарадници из истих литерарних кругова пишу приказе-анализе њене поезије и одређена њена дела преводе на руски језик (Тарановский 1935: 230).

Удајом за руског глумца и песника Сергеја Сластикова 1933. године, Десанка Максимовић је учврстила своје интересовање за источнословенске књижевности и културу, пре свега руску. Узмимо у обзир да је исте године у издању Народне просвете изашао роман Фјодора Михајловича Достојевског *Записи из мртвог дома* у два дела, а међу преводиоцима са руског језика нашла се и Десанка Максимовић. Преводе је контролисала Косара Цветковић, преводилац са руског језика, док се на позицији уредника оба издања налазила чувена српска књижевница Исидора Секулић (Достојевски 1933а, 1933б).

Десанку је на руски језик преводила и Јекатерина Таубер (1903–1987), која се са њом лично познавала и дружила. Таубер је емигрирала у Београд 1920. године, где је заједно са Алексејем Дураковом и Иваном Голењишчевом-Кутовом радила на *Антологији нове југословенске лирике* у преводу на руски језик. Књига је изашла 1933. године у издању Удружења руских књижевника и новинара у Југославији (Дураков 1933).

Преводи највећег броја песама, прича и приповедака руских књижевника резултат су Десанкиног самосталног преводилачког прегнућа, док је имала и копреводилачке пројекте са Маријом Петрусинском, Јаром Рибникар, Љубишом Рајићем,

Даном Милошевић (Станишић–Калезић 2013, 30; Станишић–Калезић 2017: 585). Године 1939. у издаваштву Народне просвете излазе *Прūовеūке* руског писца Антона Павловича Чехова (1860–1904) на српском језику, на чијем је превођењу радила и Десанка Максимовић (Чехов 1939).

Период после Другог светског рата је за Десанку био стваралачки врло плодан. Уз помоћ супруга, руског емигранта Сергеја Сластикова, превела је бројна књижевна дела. Вероватно је један од њихових заједничких преводилачких подухвата била је и збирка *Руске народне бајке*, коју је приредио Михаил Булатов (1913–1963), а објавио ИПРОЗ у Београду. Бајке су намењене деци предшколског узраста (Булатов 1945).

Мање је познато да је Десанка Максимовић преводила и научно-публицистичке текстове, не само књижевне. Године 1945. објављена је Потемкинова *Исūорија дипломаūије*, коју је српска књижевница превела с руског (Потемкин 1945).

Дела руског књижевника Максима Горког (1868–1936) преводили су многи српски преводиоци. Максимовићева је преводила његову поезију, те је 1946. године у коиздаваштву у Београду и Загребу изашла збирка *Прūовеūке* Максима Горког у преводу Мире Чехове и Вере Стојић, као и неколико песама у Десанкином преводу у оквиру исте збирке (Горки 1946).

Књижевни опус Достојевског јој је био прилично добро познат, како смо навели горе, била је део преводилачког тима на роману *Заūиси из мрūвоī дома*. Године 1950. штампано је *Село Сūеūанчиково* Достојевског у њеном преводу на српски (Достојевски 1950). Исто тако је 1952. године објављена приповетка „Кротка – фантастична прича" Ф. М. Достојевског (Достојевски 1952).

Десанка је преводила и поезију једног од најпознатијих руских књижевника Бориса Пастернака (1890–1960) и објављивала је у *Леūойису Маūице срūске* 1958. године (Пастернак 1958а, 40; Пастернак 1958б, 42).

Људмила Татјаничева (1915–1980), руска књижевница и новинарка, у свом поетском стваралаштву има много додирних тачака са Десанком Максимовић. То поетска блискост вероватно је била разлог зашто је Десанка у више наврата преводила и објављивала њену поезију у *Леūойису Маūице срūске* (Татјаничева 1963а, 583; Татјаничева 1963б, 583–584).

Године 1963. у издању НОЛИТ-а излази једно од најпознатијих преводних дела Десанке Максимовић: *Пеūнаесūт совјеūских йесникиња* (Максимовић 1963), међу којима су биле и Ана Ахматова, Маргарита Алигер, Вера Инбер и др. Четири године касније додељена јој је почасна повеља Удружења књижевника СССР за превођење руске и совјетске књижевности (1967). Године 1968. добија Орден части у Русији и Орден Републике са златним венцем од Тита (Красић Марјановић 2013: 17). Узмимо у обзир да се тих година штампају збирке поезије Десанке Максимовић у скоро свим републикама и на скоро свим језицима бившег Совјетског Савеза, али и на језицима западнословенских и јужнословенских народа.

Десанка је преводила поезију своје савременице Маргарите Алигер (1915–1992) у више наврата. Године 1977. излази збирка поезије *Можда у сну* Алигер у Десанкином преводу (Алигер 1977).

Десанку Максимовић љубав према превођењу руске поезије није напустила ни у познијем периоду живота, те је 1979. објављен превод књиге *Талас и камен* Давида Самојлова у издању Центра за културу Кикинде (Самојлов 1979). Године 1982. у Београду је изашла збирка песама Марка Сергејева *Чуда Бајкала* (Сергејев 1982).

Преводи Десанкиних дела у Совјетској Русији

Што се тиче Десанкиних збирки песама на територији данашње Русије, прва излази 1960. године под насловом *Мирис земље* (Максимович 1960), у преводу Десанкине пријатељице, руске књижевнице јеврејског порекла – Вере Инбер (1890–1972). Следећа збирка излази 1961. године у Москви под насловом *У сусрет пролећу* (Максимович 1961). У питању су биле песме за децу до 6 година, које је богато илустровао познати руски уметник Арнолд Табовкин (1933–1998), док је поезију превео Давид Самојлов (1920–1990). Четири године касније (1965), у издању *Художественые литературе* излази роман за младе Д. Максимовић *Деца одрастају*, у преводу Н. Лебедеве (у питању је исти преводилац који је радио на препеву песама Мире Алечковић) (Максимович 1965).

Године 1971. у издању *Художественые литературе* у Москви излази нова збирка поезије Десанке Максимовић, симболичног назива *Песме* (Максимович 1971). Ова збирка је садржала избор из Десанкине поезије (*Песме*, *Нове песме*, *Зелени витез*, *Тражим помиловање* итд.) који је приредио чувени руски књижевник и критичар Владимир Огњев (1923–2017).

Следеће две књиге Десанке Максимовић на територији Русије излазе 1977. године. Прва за децу, *Зелени витез,* је званично аутопревод на руски језик (претпоставка је да је на преводу радио Десанкин супруг, Сергеј Сластиков, који је преминуо нешто мање од годину дана пре изласка књиге). Предговор је написала Олга Кутасова, књижевница са којом се Десанка дописивала, а књигу је илустровао Георгиј Клот (1923–1994) (Максимович 1977а). Истовремено излази збирка *Изабране песме* означена, као књига за одрасле (Максимович 1977б), коју је приредила Олга Кутасова, а предговор написао српски књижевник Стеван Раичковић (1928–2007).

Осим горенаведене *Антологије нове југословенске лирике* из 1933. године, преводи Десанкине поезије објављени су и у антологији *Строфе века* у Москви, у издању Полифакта 1998. године. Приређивач Антологије је Јевгениј Витковски (1950–2020) (Витковский 1998: 366–367), а преводилац Јекатерина Таубер.

ДЕСАНКА МАКСИМОВИЋ И БЕЛОРУСКА КЊИЖЕВНОСТ

Када се покрене прича о везама Десанке Максимовић и белоруске књижевности, очитава се велики број стереотипа у вези са вођеном „тета Десом“, које је обележила детињство и младост неколико генерација. Имајући у виду дела савремених аутора о Десанкином животу и раду, стиче се утисак да је преводила са белоруског језика и да су конкретно њене заслуге пред белоруском књижевношћу прилично велике. Дакле, не прави се јасна разлика између „превода са белоруског језика” и „превода белоруске књижевности (или киргиске, грузијске, украјинске) са руског језика”.

Наравно, овде се ради о њиховом неразумевању и недовољном знању о источнословенским језицима и друштвено-културним приликама, па и о самој природи превођења књижевности. Према тумачењима Ивана А. Чароте, најзначајнијег белоруског познаваоца југословенске и српске књижевности, Десанка Максимовић је увек уредно означавала да су њени преводи поезије били са руског језика (Чарота 2000: 87). У наставку овог рада представићемо конкретне везе између Десанке Максимовић и белоруске књижевности, указати на стварне околности и погрешно протумачене.

Станиша Тутњевић у својој монографији *Лирска мисаоност Десанке Максимовић* наводи следеће: „Доста је преводила и са бугарског и словеначког, а потом и са украјинског, белоруског, пољског, чешког, словачког, француског". (Тутњевић 2020: 158). Да би се преводила књижевна дела, потребно је добро познавање језика са којег се преводи, те овако написана фраза нас наводи на закључак да је Десанка одлично владала бугарским, словеначким, украјинским, белоруским и осталим поменутим језицима, што свакако није био случај. Грешка аутора је вероватно ненамерна, али води ка погрешним закључцима, које ће наредни истраживачи и читаоци погрешно тумачити и цитирати. Узмимо у обзир да се и сам Тутњевић вероватно двоумио, те се у његовој анализи може пронаћи још једна тврдња: „Преводила је дјела из руске, словеначке, бугарске, украјинске, чешке, словачке, пољске, белоруске, јерменске" (Тутњевић 2020, 33–34).

Иста грешка се налази у каталогу *Памīћу све* ауторке Олге Красић Марјановић. У поменутом каталогу налази се следећа тврдња: „За то време писала је и објављивала поезију, прозу и путописе и преводила поезију на српски језик са 25 страних европских језика (са свих језика Јужних, Источних и Западних Словена)" (Красић Марјановић 2013: 4). Као прво, преводити поезију, односно познавати довољно добро 25 светских језика да би се са њих преводило на матерњи језик је немогуће и неизводљиво, бар у досадашњој науци о књижевности такав случај није познат. Даље, у каталогу се наводи да су то европски језици, а у парентези се наводи да су то сви словенски језици.

У конференцијском раду објављеном 2017. године библиотекари Мирјана Станишић и Биљана Калезић о Десанкиној преводилачкој заоставштини износе конкретне чињенице: „Са Јаром Рибникар у коауторству је превела чешке и словачке песнике, са Љубишом Рајићем норвешке песнике, а са оригинала је преводила руске и украјинске. Са неких језика је преводила посредством руских подстрочника – дословних превода које су јој често достављали у писмима сами аутори песама" (Станишић–Калезић 2017: 585). Дакле, подстрочници су буквални превод који објашњава искључиво смисао дела, што је темељ, односно, смисао будућег превода – препева.

Веома је значајан подухват Народне библиотеке Србије и Задужбине Десанке Максимовић да се у 10 томова представи њено целокупно стваралаштво (Тутњевић 2012). Уредник поменутог подухвата је Станиша Тутњевић, док је Мирјана Станишић уредник 1, 2, 3, 6, 7. и 9. тома. Приређивач 4. тома је Ана Ћосић Вукић, 5. тома Нада Мирков Богдановић, 8. тома Биљана Калезић и 10. тома Бојан Ђорђевић. Морамо да приметимо да су сва наведена имена прилично позната у библиотекарству.

Сходно теми дефинисаној на почетку рада, задржаћемо се на претпоследњем, 9. тому *Преводи*, чији је приређивач познати српски преводилац и теоретичар превода

Миодраг Сибиновић (1937–2020). Сибиновић је у сарадњи са горенаведеним стручњацима из области библиотекарства и архивистике сакупио све преводе Десанке Максимовић, приказавши тачно шта је и колико преводила чувена српска књижевница (Сибиновић 2012).

Преводи су врло занимљиво организовани. Том је подељен у три целине: 1. Поезија Источних Словена (руски, украјински и белоруски песници); 2. Поезија Западних Словена (чешки, словачки и пољски песници); 3. Поезија несловенских народа (азербејџански, балакирски, грузијски, јакутски, јерменски, кабардински, казахски, киргиски, летонски, литвански, норвешки, таџички, туркменски, узбечки и француски песници).

По овом изузетно значајном опусу види се да је Десанка преводила највише руску поезију, која заузима највећи део ове књиге, али и бугарску, норвешку, грузијску, јерменску и француску поезију.

Миодраг Сибиновић је истакао у поменутом 9. тому целокупних Десанкиних дела да постоје свега два превода из белоруске књижевности на српски језик, на којима је Десанка заиста радила. Прва песма припада песнику Јанку Купали (псеудоним Ивана Доминиковича Луцевича, 1882–1942) – „А ко тамо иде“ (Сибиновић 2012: 461), а друга песма Јевдокије Лос (1929–1977), под називом „Од чега почети“ (Сибиновић 2012: 462).

Занимљиво је да у *Преводима* у напомени о белоруским песницима Купали и Лос стоји следећа примедба: „Пошто нема сачуваних података о томе да се бавила белоруским, претпостављамо да је поезију белоруских песника Д. Максимовић преводила посредством руског језика“ (Сибиновић 2012: 973).

У наставку ћемо анализирати Десанкине преводе и доказати да је заиста преводила са руског, а не белоруског језика.

АНАЛИЗА ДЕСАНКИНОГ ПРЕВОДА ЈАНКА КУПАЛЕ

Прво ћемо се осврнути на контекст настанка превода песме „А ко тамо иде“ Јанка Купале на српски језик. Наиме, како наводи проф. др Иван Чарота, године 1982. се у Белорусији обележавала стогодишњица од рођења Јанка Купале, а како поменута песма представља својеврсну незваничну белоруску химну (Чарота 2000: 89), одлучено је да се објави зборник *Јанко Купала на језицима света*, у којем ће поменута песма бити преведена што више светских језика. Пошто превода на српски језик није било, састављач зборника В. Рагојша обратио се песникињи Десанки Максимовић 1979. године преко професора Ивана Чароте. Она је преведену песму објавила у *Песничким новинама* и доставила белоруском колеги превод (Чарота 2000: 89).

Десанка Максимовић је превела велики број дела из опуса руског књижевника Максима Горког, те се и у овој прилици обратила његовом преводу Купале на руски језик. Са превода песме на руски, Десанка је превела на српски језик.

Сада ћемо се осврнути на превод песме са белоруског језика на српски, према издању Алме 2020. године, под насловом „Наслеђе“, чији је приређивач Иван Чарота, а преводилац Дајана Лазаревић (Купала 2020: 13).

А КО ТАМО ИДЕ?

А ко тамо иде, а ко тамо иде
У огромној таквој заједници?
– Белоруси.

А шта они носе на мршавим леђима,
На рукама у крви, ногама у пашучама?
– Своју кривицу.

А куда они носе ту кривицу своју,
А куда је носе да покажу своју?
– Целоме свету.

А ко је њих, не само један милион,
Кривњу носити научио, сан њихов разбио?
– Невоља, туга.

А шта је то, шта желе они,
Понижени за век, слепи и глуви?
– Да се људима зову.

(1905–1917)

Ако погледамо оригинал на белоруском језику и овај превод песме, можемо да закључимо да је њен смисао пренет у целости. Песничке слике су мрачне и туробне и после читања остаје мучан осећај.

Да бисмо доказали да је Десанка Максимовић преводила са руског језика, осврнућемо се превод песме Максима Горког.

А КТО ТАМ ИДЕТ...

А кто там идет по болотам и лесам
Огромной такою толпой?
– Белоруссы.

А что они несут на худых плечах,
Что подняли они на худых руках?
– Свою кривду.

А куда они несут эту кривду всю,
А кому они несут напоказ свою?
– На свет божий.

А кто ж это их, не один миллион, –
Кривду несть научил, разбудил их сон?
– Нужда, горе.

А чего ж теперь захотелось им,
Угнетенным века, им, слепым и глухим?
– Людьми зваться.

Следи Десанкин превод песме. Обратићемо пажњу на одређене песничке слике којих нема у оригиналу (Купала 1983: 98).

А КО ТАМО ИДЕ?

А ко иде ту, кроз мочвар, шумом том,
У друштву таквом огромном?
– Белоруси.

А шта носе ту на сухом рамену,
Руци крвавој, по мокром тлу?
– Своју кривду.

А куда ли носе ову кривду сву,
А куда ли носе да је покажу?
– Целом свету.

А ко ли их то, милион не један,
Кривду носит учи, ремети им сан?
– Нужда, јади.

А чега се то прохте свету том
Презираном одувек, слепом, наглухом?
– Људма се зват.

Мочваре и шуме, као песничке слике у првом стиху, не постоје у оригиналу на белоруском језику код Јанка Купале, али се зато појављују код Максима Горког, па код Десанке Максимовић. Код Максима Горког се губе белоруске плетене ципеле (код Чароте – зване папучама), као проста и сиротињска обућа белоруских сељака, те и код Десанке, наравно, њих нема, али се појављује и „мокро тло" по којем ходају.

Морамо да прокоментаришемо и Десанкино разумевање речи *кривда* на руском језику. Ако се осврнемо на речничка тумачења, добићемо *лаж* и *нейправду*, односно – *кривду*. У тумачењима Купалиног оригинала Иван А. Чарота наводи *кривицу*, а то је због белоруске пасивности, ћутања и трпљења, немогућности да се отргну и крену напред (Чарота 2000: 89). Стога је Десанкин превод речи оправдан.

Овде можемо обратити пажњу и на превод Миодрага Сибиновића, који реч *кривда* преноси као неправда, што у потпуности одговара смислу (Купала 1983, 99).

Руску реч *нуждá* Десанка је на српски језик пренела као *нужда*. Горки је употребио ову реч као веран превод белоруске речи *бяда* која означава „оскудицу, немаштину, беду. Може се рећи да су оба преводиоца, Горки и Максимовић, тиме исправно превели оригиналну белоруску реч и пренели слику убогости коју је Купала желео да представи.

Дакле, превођење је у овом случају текло на следећи начин: Купалину песму на белоруском језику је превео Горки на руски, а потом Десанка – са руског на српски, у чему се слажу и Чарота и Сибиновић.

Осим поменутог контакта са Вјачеславом Рагојшом, Десанка Максимовић је одржавала преписку са белоруском песникињом Еди Агњацвет (1913–2000),

која је превела низ њених песама на белоруски језик. Белоруски књижевник Пимен Панчанка (1917–1995), док је као члан делегације совјетских књижевника боравио у Југославији 1956. године, Десанки Максимовић је посветио песму „Бол Србије" (Панчанка 1982). Јанко Сипаков је на основу Десанкине „Крваве бајке" написао „српску баладу" под насловом „Час. Српска балада. XX век" (Сіпакоў 2024). Према тумачењима Ивана А. Чароте, Сипаков можда није имао јасну свест о дубини и реалности целе трагедије.

По мишљењу Миодрага Сибиновића, Десанка је инспирисала и белоруске књижевнике, који су њену поезију преводили на белоруски и руски језик. Осим поменуте књижевнице Еди Агњацвет, Десанкину поезију су преводили и: Нил Гиљевич (1931–2016), Јанко Сипаков (1936–2011), Пјатрус Бровка (1905–1980), Микола Чарњавски (1938), Вјачеслав Рагојша (1942), Микола Мјатлицки (1954–2021), Људмила Рубљевска (1965), Виктар Шнип (1960). Највећи број Десанкиних песама са српског на белоруски језик је превео Иван Чарота.

Већ три деценије избор песама Десанке Максимовић у преводу на белоруски језик налази се у рукописном стању. Припремио га је проф. др Иван А. Чарота, а преводиоци су бројни савремени белоруски књижевници. Такође, под његовим менторством две студенткиње су браниле своје дипломске радове: Ксенија Курчич – дипломски рад (2010) и мастер (2011), а Олга Бересњева дипломски рад (2020).

ЗАКЉУЧАК

Чињеница је да веза између Десанке Максимовић и белоруске књижевности постоји. Десанка је превођена и објављивана на белоруском језику, остваривала је контакте са белоруским књижевницима, превела је две белоруске песме са руског језика, једну Јанка Купале и једну Јевдокије Лос.

Десанкина поезија је била позната у Совјетском Савезу, и говорници белоруског језика су имали прилике да се упознају са њеним стваралаштвом. Била је у контакту са Савезом белоруских писаца, стога и позвана да преведе најпознатију песму Јанка Купале „А ко тамо иде" (Купала 1979, 3–4), а неколико година касније је превела и песму белоруске књижевнице Јевдокије Лос, за потребе збирке „Дечје поезије народа СССР" (Лос 1987: 18). Лос и Максимовић су писале поезију за децу, што чини овај књижевно-преводилачки спој природним.

Дела Десанке Максимовић до данас изазивају пажњу белоруских књижевних преводилаца и стручњака.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Божовић 2020: Ивана Божовић. „Анатолиј Иванович Прицкер: биографија". *Слависшика*, год. 24, 1, 245–255.

Красић Марјановић 2013: Олга Красић Марјановић. *Памшићу све: Десанка Максимовић (1898–1993)*. Београд: Библиотека града Београда.

Станишић–Калезић 2013: Мирјана Станишић, Биљана Калезић, Бранкица Ресан. *„Осшавићу вам једино речи" : каšалоī изложбе рукойисне заосшавшшине Десанке Максимовић*. Београд: Народна библиотека Србије.

Станишић–Калезић 2017: Мирјана Станишић и Биљана Калезић. „Рукописна заоставштина Десанке Максимовић : необјављени преводи.“ Посебне збирке у контексту заштите културног наслеђа и као подстицај културног развоја : зборник радова са међународне конференције Одељења посебних фондова Народне библиотеке Србије, Београд, 2–4. октобар 2017. Београд: НБС.

Сибиновић 2012: Миодраг Сибиновић. *Преводи (Десанке Максимовић)*. Београд: Задужбина Десанка Максимовић : Службени гласник : Завод за уџбенике.

Тутњевић 2012: Станиша Тутњевић (ур.). *Целокупна дела Десанке Максимовић*. Београд : Службени гласник : Завод за уџбенике.

Тутњевић 2020: Станиша Тутњевић. *Лирска мисаоност Десанке Максимовић*. Београд: Свет књиге.

Чарота 2000: Иван Чарота. „Десанка Максимовић и Белорусија“. *Дело Десанке Максимовић у токовима српске и светске књижевности : зборник радова*. Београд: Задужбина „Десанка Максимовић, 86–91.

ИЗВОРИ

Алигер 1977: Маргарита Алигер. *Можда у сну*. Београд: Рад.

Булатов 1945: Михаил Булатов. Руске народне бајке – за предшколско и млађе доба. Београд: ИПРОЗ.

Витковский 1927: Евгений Витковский (сост.). *Строфы века – 2*. М.: Полифакт, 366–367.

Вольд 1927: Владимир Вольд, П. Михайлов, М. Погодин, В. Соколов и М. Таганскій (редакціонная коллегія). *Ступени: Общественно-литературный сборник*. Бѣлградъ : Изданіе Русской Студіи Искусств при „Земгорѣ“.

Горки 1946: Горки, Максим. Приповетке. Београд : Загреб : Култура, 1946.

Достојевски 1933а: Ф.М. Достојевски. *Записи из мртвог дома. Део 1*. Београд: Народна просвета.

Достојевски 1933б: Ф.М. Достојевски. *Записи из мртвог дома. Део 2*. Београд: Народна просвета.

Достојевски 1950: Ф.М. Достојевски. *Село Степанчиково*. Београд: Ново поколење.

Достојевски 1933: Ф.М. Достојевски. *Кротка – фантастична прича*. Нови Сад: Матица српска.

Дураков 1933: А. Дураков. *Антология новой югославянской лирики*. Белград : Изд. Союза Русских Писателей и Журналистов в Югославии.

Лос 1987: Јевдокија Лос. „Од чега почети?“ *Дечја поезија народа СССР*. Крушевац: Багдала, 18.

Купала 2020: Јанко Купала. *Наслеђе*. Београд: Алма.

Купала 1983: Янка Купала. *А хто нам ідзе? – на мовах свету*. Мінск: Мастацкая літаратура.

Купала 1979: Јанко Купала. „А ко тамо иде?“ *Песничке новине*. Београд, 3–4.

Максимович 1960: Десанка Максимович. *Запах земли*. Москва: Гослитиздат.

Максимович 1961: Десанка Максимович. *Навстречу весне*. Москва: Детгиз.

Максимович 1965. Десанка Максимович. *Дети становятся взрослыми*. Москва: Худож. лит.

Максимович 1971: Десанка Максимович. *Стихотворения*. Москва: Худож. лит.

Максимович 1977а: Десанка Максимович. *Зеленый витязь*. Москва: Дет. лит.

Максимович 1977б: Десанка Максимович. *Избранное*. Москва: Худож. лит.

Максимовић 1963: Десанка Максимовић (прир.). *Петнаест совјетских пјесникиња*. Београд: НОЛИТ.

Потемкин 1945: В. П. Потемкин: *Историја дипломатије 1*. Београд: Државни издавачки завод Југославије.

Панчанка 1982: Пимен Панчанка. *Збор твораў: У 4-х т. Т. 3. Вершы 1963–1981 гг*. Мн.: Маст. Літ.

Пастернак 1958а: Борис Пастернак. „Деветсто пета : из збирке Поеме.“ *Летопис Матице српске*, вол. 134, 382, 40.

Пастернак 1958б: Борис Пастернак. „Свитање : из зборника ‘Дан поезије’“. *Летопис Матице српске*, вол. 134 382, 42.

Самојлов 1979: Давид Самојлов. *Талас и камен*. Кикинда: Центар за културу.

Сергејев 1982: Марк Давидович Сергејев. *Чуда Бајкала*. Београд: „Вук Караџић“.

Татјаничева 1963а: Људмила Татјаничева. „*** [Ловац из тајге...].“ *Летоūис Маūице срūске*, вол. 139, 391, 583.

Татјаничева 1963б: Људмила Татјаничева. „После буре“. *Летоūис Маūице срūске*, вол. 139, 391, 583–584.

Тарановский 1935: Кирилл Тарановский. „Десанка Максимовић: Гозба на ливади, Београд, 1932, Издање часописа ‘Мисао’“. *Летоūис Маūице срūске*, 331, 1/3, 230.

Чехов 1939: Антон Павлович Чехов. Приповетке. Београд: Народна просвета, 1939.

Сіпакоў 2024: Янка Сіпакоў. „Урок. Сербская балада. XX стагоддзе“. *Кароткі змест.* <https://karotkizmest.by/%D0%B1%D0%B5%D0%BB%D0%B0%D1%80%D1%83%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%8F-%D0%BB%D1%96%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%B0%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B0/%D1%8F%D0%BD%D0%BA%D0%B0-%D1%81%D1%96%D0%BF%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D1%9E/%D1%8F%-D0%BD%D0%BA%D0%B0-%D1%81%D1%96%D0%BF%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D1%9E-%D1%83%D1%80%D0%BE%D0%BA-%D1%81%D0%B5%D1%80%D0%B1%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%8F-%D0%B1%D0%B0%D0%BB%D0%B0%D0%B4%D0%B0-%D1%85%D1%85-%D1%81%D1%82%D0%B0.html> [03. фебруар 2025].

ДОДАТАК

БИБЛИОГРАФИЈА ПРЕВОДА ДЕЛА ДЕСАНКЕ МАКСИМОВИЋ У БЕЛОРУСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ И НАУЦИ

ПРЕВОДИ У БЕЛОРУСКОЈ ШТАМПИ

1. Максімавіч Дэсанка. Каханне: [Верш] / Пер. П. Броўка // Літаратура і мастацтва. 19.07.1957.
2. Максімавіч Дэсанка. Просьба: [Верш] / Пер. Н. Гілевіч // Літаратура і мастацтва. 4.02.1970.
3. Максімавіч Дэсанка. Дзеці: [Верш] / [Пер. ?] // Літаратура і мастацтва. 22.08.1975.
4. Максімавіч Дэсанка. З нізкі “Патрабую памілавання”: У абарону звяроў; У абарону бяздзетных жанчын; У абарону ерэтыкоў; У абарону ласных заказнікаў; У абарону наіўных;У абарону фанабэрыстых; У абарону песеннай зямлі: [Вершы] / Пер. Н.Гілевіч // Па камянях, як па зорах: Выбр. старонкі сучаснай югасл. паэзіі. – Мн.: Мастац. літ., 1981.– С. 9–16.
5. Максімавіч Дэсанка. Веру: [Верш] / Пер. К.Севярынец і І.Чарота // Беларусь. 1985. – С. 16.
6. Максімавіч Дэсанка. Ты абяцала, што будзеш вечнай; Жанчына: [Вершы]/ Пер. Э. Агняцвет // Работніца і сялянка. 1985, № 6. – С. 7.
7. Максімавіч Дэсанка. У абарону батрака Ернея: [Верш] / Пер. Я.Сіпакоў// Ідзе Кастрычнік па зямлі. – Мн.: Мастац. літ., 1987. С. 100–101.
8. Максімавіч Дэсанка. Крывавая казка: [Верш] / Уступ. слова: І.Чарота. Пер. К.Севярынец і І.Чарота // Літаратура і мастацтва. 24.06.1988. – С. 14.
9. Максімавіч Дэсанка. Карагод; Заечае вуха.; Хмарка: [Вершы] / Пер. Э.Агняцвет // Ветразь, 1988. – Мн.: Юнацтва, 1988. – С. 178–179.
10. Максімавіч Дэсанка. Паводка.; І наступіла цішыня; Смерць лісіцы; У абарону зямлі, па якой праходзіць войска; У абарону салдацкіх пагостаў; У абарону Марый Магдалін; У абарону звяроў; У абарону бяздзетных жанчын; У абарону ерэтыкоў: [Вершы] / Пер. Н.Гілевіч // Сербская паэзія. – Мн.: Мастац. літ., 1989. – С. 12–19.
11. Максімавіч Дэсанка. У абарону батрака Ернея: [Верш] / Пер. Я.Сіпакоў // Сіпакоў Я. На волю птушку выпускаю. – Мн.: Мастац. літ.,1989. – С. 188–189.
12. Максімавіч Дэсанка. У абарону салдацкіх пагостаў: [Верш] / Пер. Н.Гілевіч // Полымя. 1990, № 5. – С. 7–8.
13. Максімавіч Дэсанка. Карагод; Заечае вуха; Хмарка: [Вершы] / Пер. Э.Агняцвет // Агняцвет Э. Рэчка, рэчанька мая. – Мн.: Юнацтва, 1991. – С. 44–45.
14. Максімавіч Дэсанка. Размова манахіні з Богам; Голас манахіні: [Вершы] / Пер. Л.Рублеўская // Наша слова.13.02.1995. – С. 5.

15. Максімавіч Дэсанка. … / Пер. Э.Агняцвет // Полымя. 1998, № 5.
16. Максімавіч Дэсанка. Знак крыжа: [Верш] / Пер. І.Чарота // Праваслаўе. 1998, № 6. – С. 93.
17. Максімавіч Дэсанка. Закаханасць; І настала ціш; Цуд у царкве : [Вершы] / Пер. І.Чарота // Літаратура і мастацтва. 16.05.1998. – С. 16.
18. Максімавіч Дэсанка. Размова з Косавам: [Верш] / Пер. І.Чарота // Беларусь.1999, № 9 –С. 41.
19. Максімавіч Дэсанка. Размова з Косавам: [Верш] / Пер. І.Чарота // Косовская битва продолжается. Сб-к... Мн.: Православное Братстство во имя Архистратига Михаила, 2000. – С. 59–60.
20. Максімавіч Дэсанка. Цуд у царкве: [Верш] / Пер. І.Чарота // Полымя. 2003. № 7. С. 107.
21. Максімавіч Дэсанка. Знак крыжа: [Верш] / Пер. І.Чарота // Літаратура і мастацтва. 3.04.2004. С. 11.
22. Максімавіч Дэсанка. Рука [Верш] / Пер. І.Чарота // Полымя. 2006. № 7. С. 121.
23. Максімавіч Дэсанка. Размова з Косавам: [Верш] / Пер. І. Чарота // Полымя.2008, № 5. – С. 6.
24. Максімавіч Дэсанка. Цуд у царкве [Верш] / Пер. І.Чарота// Галасы з-за небакраю: Анталогія паэзіі свету ў беларускіх перакладах ХХ стагоддзя / склад. М.Скобла. – Мінск: Лімарыус, 2008. С. 610.
25. Максімавіч Дэсанка. Патрабую памілавання: [Вершы] / Пер. Н. Гілевіч // Галасы з-за небакраю: Анталогія паэзіі свету ў беларускіх перакладах ХХ стагоддзя / склад. М.Скобла. – Мінск: Лімарыус, 2008. С. 300.
26. Максімавіч Дэсанка. Размова манахіні з Богам; Голас манахіні: [Вершы] // Пер. Л. Рублеўская // Галасы з-за небакраю: Анталогія паэзіі свету ў беларускіх перакладах ХХ стагоддзя / склад. М.Скобла. – Мінск: Лімарыус, 2008. С. 749.
27. Максімавіч Дэсанка. Сон [Верш] / Пер. М. Мятліцкі // Полымя. 2009, № 12. С. 121–122.
28. Максімавіч Дэсанка. Сон; Эпітафія [Вершы] / Пер. М. Мятліцкі // Мятліцкі М. Лучнасць: Пераклады Міколы Мятліцкага: з паэзіі народаў свету. – Мн., 2011. С. 137 –138.
29. Максімавіч Дэсанка. У буру [Верш] / Пер. В.Рагойша // Рагойша В. Вочы ў вочы, мыслі ў мыслі . – Мінск, 2013. С. 105–106.

ЧЛАНЦИ И САСТАВНИ ДЕЛОВИ ПУБЛИКАЦИЈА

1. Максімавіч Дэсанка // Янка Купала. Энцыклапедычны даведнік. У 3 т. – Мн.: БелЭ, 2018. Т.2. С. 188.
2. „Я буду рядом...“. Десанка Максимович: Сербия - Россия / Предисл. к кн.: Щеглов С. Оставляю вам только слова. Красноярск, 2008. С. 5–11.
3. Свядомасць і сумленне народа // Славянскія літаратуры: Постаці (ІІ). Зборнік артыкулаў. Мінск: РІВШ БДУ, 2003. С. 24–39.
4. Десанка Максимовић и Белорусија // Дело Десанке Максимовић у токовима српске књижевности. Зборник радова. – Београд: Задужбина Десанке Максимовић, 2000. С. 86–91.
5. Максімавіч Д. // Беларуская Энцыклапедыя. – Мн.: Беларуская энцыклапедыя. Т. 9. 1999. С. 545.
6. І сляза, і праўда агульныя: Да 100-гадовага юбілею Дэсанкі Максімавіч // Літаратура і мастацтва. 1998, 15 мая. С. 16.
7. Талент не старэе: Да 90-годдзя Дэсанкі Максімавіч // Літаратура і мастацтва, 24.06.1988. С. ?

РУКОПИСНА ГРАЂА ПРОФ. ДР ИВАНА ЧАРОТЕ

1. СВЯДОМАСЦЬ І СУМЛЕННЕ НАРОДА : ДЭСАНКА МАКСІМАВІЧ (1898–1993) –послесловие к «Избранному» на бел. языке.
2. ДЕСАНКА МАКСИМОВИЧ И БЕЛАРУСЬ – текст выступления на книжной ярмарке 2018. года.
3. „… Я БУДУ РЯДОМ…“ (Десанка Максимович – Сербия – Россия) – предисловие к книге С.Щеглова.

ДИПЛОМСКИ РАДОВИ И МАГИСТАРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ ПОД РУКОВОДСТВОМ ПРОФ. ДР ИВАНА ЧАРОТЕ

1. Курчыч Ксенія Фёдараўна «Раслінны свет у паэзіі Дэсанкі Максімавіч і Наталлі Арсенневай» (2010). – дипломски рад.
2. Береснева Ольга Игоревна. "История в поэзии Десанки Максимович (На примере «Прошу помилования» и «Кровавая сказка»)» (2020). – дипломски рад.
3. Курчыч Ксенія Фёдараўна «Адметная краса Радзімы ў паэзіі Дэсанкі Максімавіч і Наталлі Арсенневай» (2011). – магистарска дисертација.

Dajana M. LAZAREVIĆ

THE ROLE OF DESANKA MAKSIMOVIĆ IN THE DEVELOPMENT OF BELARUSIAN-SERBIAN LITERARY CONNECTIONS

Summary

The renowned Serbian writer Desanka Maksimović (1898–1993) translated into Serbian mainly Russian poets, followed by Armenian, Georgian, Ukrainian, and other Soviet poets. Among her numerous translations, there are also two poems by Belarusian poets: "Who Goes There?" by Yanka Kupala and "Where to Begin?" by Yevdokiya Los, both translated from Russian.

The study presented to the academic and professional public arises from the need to explain the connections between Desanka Maksimović and Belarusian literature, clarify misinterpretations, and realistically depict her role in developing Belarusian-Serbian literary relations. Her connections with Russian writers are also presented for better comparison and causal analysis.

Keywords: Desanka Maksimović, Belarusian-Serbian relations, literature, literary translation, poetry.

Рад је предат 28. јануара 2025. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 012 Миланков М.
821.163.41:929 Миланков М.
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina35-53686

Прегледни рад

*Гордана Ј. СТАНЧИЋ**
ЈУ „Андрићев институт“ у Вишеграду

СЕЛЕКТИВНА БИБЛИОГРАФИЈА МОМЧИЛА МИЛАНКОВА

Апстракт: Рад представља селективну библиографију Момчила Миланкова, насталу поводом стогодишњице његовог рођења. Библиографија се састоји од ауторских дела Момчила Миланкова и дела других аутора о њему и ограничена је на монографске публикације и на саставне делове часописа који су аналитички обрађени у системима COBISS.SR и COBISS.RS. При изради библиографије, коришћени су Завичајно одељење Народне библиотеке „Ђура Јакшић“ у Српској Црњи, Узајамни каталог COBISS.SR и Узајамни каталог COBISS.RS. Библиографија обухвата период од 1956. до 2016. године. Рад је настао са идејом да се скрене пажња јавности на лик и дело Момчила Миланкова, да буде информативни прилог за истраживаче који би се бавили његовом биографијом или књижевним опусом и као полазна тачка у изради персоналне библиографије Момчила Миланкова и/или завичајне библиографије Општине Нова Црња.

Кључне речи: библиографија, Завичајно одељење Народне библиотеке „Ђура Јакшић“ у Српској Црњи, Момчило Миланков, COBISS.SR, COBISS.RS.

УВОД

Завичајна одељења јавних библиотека представљају јединствене и вредне колекције грађе која се односи на одређено подручје и представљају „основни инструмент представљања историје развија материјалне и духовне културе једног региона@ (Вранеш 2013: 133). Обухватају публикације и некњижну грађу која се својим садржајем односи на завичај, која је издата или штампана на територији завичаја и дела аутора који су припадници завичаја. Дејан Вукићевић (2011: 17) наводи да прикупљање грађе завичајних фондова „представља аутентичан материјал за проучавање историје и културне историје једне области, пружа материјал за израду локалне, регионалне или националне библиографије“. Истражујући Завичајно одељење Народне библиотеке „Ђура Јакшић“ у Српској Црњи, заинтересовала нас је збирка књига аутора Момчила Миланкова, српског писца и драматурга, једног од „седам знаменитих Црњана“, како у књизи *Драгиња Гавриловић: живот и дело* наводи Владимир Миланков (1989: 46). Са идејом да стекнемо целовитију слику о његовом књижевном опусу, претражили смо доступне базе података и том претрагом установили да до сада није урађена његова персонална библиографија.

* Научни сарадник, ORCID 0009-0002-2868-4208, gordana.nedeljkov06@gmail.com

Како се ове године навршава стогодишњица рођења Момчила Миланкова, узели смо тај податак као повод за израду библиографије овога аутора, коју смо одредили као селективну. У њу су укључена дела у којима је Момчило Миланков наведен као примарни или секундарни аутор, као и дела других аутора о њему.

Будући да је Момчило Миланков писањем почео да се бави још као студент, четрдесетих година двадесетог века, и да је објављивао у часописима као што су: *Млада култура*, *Дело*, *Савременик*, *Летопис Матице српске*, *Књижевност*, *НИН*, *Политика* (Миланков 1989: 52), до чијих свих бројева нисмо овом приликом могли доћи, библиографију смо ограничили на монографске публикације и на чланке из часописа који су аналитички обрађени у системима COBISS.SR и COBISS.RS и из тог разлога је дефинисали као селективну. Следећи корак у проучавању књижевног дела овога аутора био би темељно и посвећено истраживање библиотечких збирки новина и часописа из наведеног периода и представљало би пут ка формирању персоналне библиографије Момчила Миланкова. Овом приликом желели смо да, поводом стогодишњице рођења, скренемо пажњу на овог можда заборављеног, али нарочито за новоцрњанску завичајну заједницу важног писца и овом селективном библиографијом успоставимо полазну основу за даља истраживања.

Момчило Миланков рођен је 6. новембра 1924. године у Српској Црњи. Основну школу завршио је у Српској Црњи, а даље школовање наставља у Зрењанину, тадашњем Петровграду, где завршава Грађанску школу. Економски факултет у Београду завршио је 1951. године. Радио је као новинар, а једно време и уредник Радио Београда. Од 1960. године па до смрти радио је као уредник Издавачког предузећа Просвета. Умро је 22. октобра 1979. године у Београду.

Библиографија Момчила Миланкова урађена је на основу узајамног каталога COBISS+ и где год је то било могуће de visu. Библиографске јединице обрађене су према међународном стандарду за опис монографских публикација ISBD(M) и међународном стандарду за опис саставних делова публикација ISBD(CR). Описане су језиком и писмом публикације. Библиографија је подељена на два дела: у првом делу су наведене публикације у којима је Момчило Миланков аутор, и то раздвојено у смислу примарног (аутор) и секундарног ауторства (уредник, приређивач, аутор додатног текста). Други део састоји се из библиографских јединица дела у којима су други аутори писали о Момчилу Миланкову. У сваком делу јединице су разврстане према наслову по алфабетском, односно абецедном реду. Уколико је нека публикација имала више издања библиографске јединице које се на њу односе, разврстане су хронолошки. Библиографија садржи 72 библиографске јединице. Обухвата период од 1956. до 2016. године.

Рад је настао са идејом да се скрене пажња јавности на лик и дело Момчила Миланкова, да буде информативни прилог за истраживаче који би се бавили његовом биографијом или књижевним опусом и као полазна тачка у изради персоналне библиографије Момчила Миланкова и/или завичајне библиографије општине Нова Црња.[1]

1 На проблем у изради завичајних библиографија и неопходност подизања свести о њиховом значају указује Дејан Вукићевић у књизи *Завичајни фондови*. Више о томе у: Вукићевић 2011: 158.

МОМЧИЛО МИЛАНКОВ – ПРИМАРНО АУТОРСТВО

Монографске публикације

1. Банатска хроника : роман / Момчило Миланков ; поговор Павле Угринов ; цртежи Јавор Рашајски. – Вршац : Књижевна општина Вршац, 1981. – 70 стр. : илустр. ; 19 cm.

2. Време мушких : приповетке / Момчило Миланков. – Београд : Просвета, 1963 (Београд : „Слободан Јовић“). – 309 стр. : ауторова слика ; 19 cm.

3. Јесењи догађај / Момчило Миланков. – Нови Сад : Матица српска, 1958 (Београд : Београдски графички завод). – 207 стр. ; 20 cm.

4. Клупа на крају света : роман / Момчило Миланков. – Београд : Просвета, 1964 (Београд : „Слободан Јовић“). – 172 стр. ; 19 cm.

5. Летња варка / Момчило Миланков ; избор и предговор Зоран Глушчевић. – Београд : Просвета, 1981 (Београд : Просвета). – 284 стр. ; 20 cm.

6. Одломци трагања за Мајом : приповетке / Момчило Миланков. – Београд : Омладина, 1957 (Нови Сад : Змај). – 136 стр. ; 20 cm. – (Библиотека Алфа ; 5)

7. Потонуло острво : приповетке / Момчило Миланков. – Београд : Нолит, 1967 (Београд : Просвета). – 152 стр. ; 20 cm.

8. Ухваћен у мрежу предвечерја : изабране приповетке / Момчило Миланков. – Београд : Службени гласник, 2016 (Београд : Гласник). – 273 стр. ; 20 cm.

9. Човек с лоптом : роман / Момчило Миланков. – Београд : Нолит, 1961 (Београд : Просвета). – 132 стр. ; 19 cm.

* * *

10. A labdás ember / Momčilo Milankov ; [fordította Utasi Csaba]. – Novi Sad : Forum, 1967 (Novi Sad : Fórum). – 151 str. ; 19 cm.

11. Crveni krovovi / Momčilo Milankov. – Novi Sad : Progres, 1960 (Novi Sad : „Kosta Šokica“). – 223 str. ; 19 cm.

12. Junak našeg doba / Momčilo Milankov. – Novi Sad : Radnički univerzitet „Radivoj Ćirpanov“, 1973 (Novi Sad : Prosveta). – 132 str. ; 19 cm.

13. Pesma : drama u dva dela po romanu Oskara Daviča / Pavle Ugrinov, Momčilo Milankov. – Beograd : Kulturno prosvetno veće Jugoslavije : Stožer, 1959 (Beograd : Novi dani). – 81 str. ; 16 cm.

Чланци и саставни делови

14. Иво Андрић и нове књижевне генерације / Момчило Миланков // Књижевне новине : орган Савеза књижевника Југославије. – ISSN 0023-2416. – год. 24, бр. 425 (16. окт. 1972), стр. 1–2.

15. Јулски дан без неба / Момчило Миланков // Летопис Матице српске. – ISSN 0025-5939. – 134, 382, 4 (октобар 1958), стр. 262–270.

16. О разлозима и хумору / Момчило Миланков // Летопис Матице српске. – ISSN 0025-5939. – год. 156, књ. 426, св. 4 (окт. 1980), стр. 626–630.

17. Одломци трагања за Мајом / Момчило Миланков // Летопис Матице српске. – ISSN 0025-5939. – год. 156, књ. 425, св. 1 (јан. 1980), стр. 1–13.

18. Почетак / Момчило Миланков // Летопис Матице српске. – ISSN 0025-5939. – 135, 384, 2–3, (август – септембар 1959), стр. 100–136.

19. Размишљање о једном ненаписаном путопису / Момчило Миланков // Летопис Матице српске. – ISSN 0025-5939. – год. 156, књ. 425, св. 1 (јан. 1980), стр. 6–8.

20. Сутон на граници тишине / Момчило Миланков // Летопис Матице српске. – ISSN 0025-5939. – 132, 378, 4, (октобар 1956), стр. 295–301.

21. У изгнанству / Момчило Миланков // Летопис Матице српске. – ISSN 0025-5939. – год. 156, књ. 425, св. 1 (јан. 1980), стр. 9–13.

* * *

22. Neke nove dimenzije dela Đure Jakšića / Momčilo Milankov // Ulaznica : časopis za kulturu, umetnost i društvena pitanja. – ISSN 0503-1362. – god. 13, br. 69–70 (1979), str. 19–23.

23. Povratak / Momčilo Milankov // Ulaznica : časopis za kulturu, umetnost i društvena pitanja. – ISSN 0503-1362. – god. 14, br. 75 (1980), str. 41–46.

МОМЧИЛО МИЛАНКОВ – СЕКУНДАРНО АУТОРСТВО

24. Из литературе о Стевану Сремцу / Момчило Миланков и др. // Izabrane pripovijesti / Laza Lazarević. Vukadin / Stevan Sremac ; priredio Franjo Grčević. – Zagreb : Školska knjiga, 1977 (Zagreb : Vjesnik). – Стр. 249–255.

25. Из наше књижевности феудалног доба / избор, редакција, превод и коментари Драгољуб Павловић, Радмила Маринковић ; [уредник Момчило Миланков]. – Београд : Просвета, 1975 (Нови Сад : Будућност). – 254 стр. ; 19 cm.

26. Избор из критике о Вељку Петровићу / Момчило Миланков // Изабрана дела / Вељко Петровић ; приредио и поговор написао Александар Пејовић. – Београд : „Драганић“, 1998 (Суботица : Минерва). – Стр. 259.

27. Папрат и ватра / Антоније Исаковић ; [уредници Светлана Велмар Јанковић, Вук Крњевић, Момчило Миланков]. – 2. изд. – Београд : Просвета, 1982 (Београд : БИГЗ). – 209 стр. ; 22 cm.

28. Папрат и ватра / Антоније Исаковић ; [уредници Светлана Велмар-Јанковић, Вук Крњевић, Момчило Миланков]. – 4. изд. – Београд : Просвета : БИГЗ, 1985 (Београд : БИГЗ). – 209 стр. ; 22 cm.

29. Празни брегови / Антоније Исаковић ; [уредници Светлана Велмар Јанковић, Вук Крњевић, Момчило Миланков]. – 2. изд. – Београд : Просвета, 1982. – 214 стр. ; 22 cm.

30. Празни брегови / Антоније Исаковић ; уредници Светлана Велмар-Јанковић, Вук Крњевић, Момчило Миланков. – 4. изд. – Београд : Просвета : БИГЗ, 1985 (Београд : Београдски издавачко-графички завод). – 214 стр. ; 22 cm.

31. Последняя высота : рассказы : перевод с сербскохорватского, словенского, македонского / [составитель Н. Яковлева ; предисловие Владимира Огнева]. – Москва : Художественная литература, 1970. – 398 стр. ; 18 cm.

32. Приповедач Вељко Петровић / Момчило Миланков // Молох : изабране приповетке / Вељко Петровић . – Београд : Просвета, 1963 (Београд : „Слободан Јовић"). – Стр. 5–20.

33. Пуста земља : приповетке / Михаило Лалић ; предговор Драган М. Јеремић ; [приредио Момчило Миланков]. – Београд : Просвета, 1976 (Београд : Београдски издавачко-графички завод). – 182 стр. ; 20 cm.

34. Сабрана дела Стевана Сремца у 6 књига. Књ. 2 : Ивкова слава ; Зона Замфирова ; Приповетке / уредници Момчило Миланков, Милорад Павић ; приредио Бошко Новаковић. – Београд : Просвета, 1977. – 527 стр. ; 20 cm.

35. Сабрана дела Стевана Сремца у 6 књига. Књ. 4 : Дим у дим / уредници Момчило Миланков, Милорад Павић ; приредио Ђуро Гавела. – Београд : Просвета, 1977. – 525 стр. ; 20 cm.

36. Стеван Сремац – сликар и коментатор паланачког менталитета / Момчило Миланков // Вукадин / Стеван Сремац. – Београд : Рад, 1976 (Београд : Просвета). – Стр. 5–15.

37. Трен 1 : Казивања Чеперку / Антоније Исаковић ; [уредници Светлана Велмар-Јанковић, Вук Крњевић, Момчило Миланков]. – 4. изд. – Београд : Просвета : БИГЗ, 1985 (Београд : БИГЗ). – 262 стр. ; 22 cm.

38. Трен 2 : Казивања Чеперку / Антоније Исаковић ; [уредници Светлана Велмар-Јанковић, Вук Крњевић, Момчило Миланков]. – 4. изд. – Београд : Просвета : БИГЗ, 1985. – 350 стр. ; 22 cm.

* * *

39. Otrovna biljka / Momčilo Milankov // Antologija TV drame. – Specijalna izd. – Beograd : Radio-televizija, Redakcija dramskih emisija, 1969–1975 (Beograd : Slobodan Jović). – 3 zv. (268, 259, 322 str.) ; 18 cm.

40. Paprat i vatra / Antonije Isaković ; [urednici Svetlana Velmar-Janković, Vuk Krnjević, Momčilo Milankov]. – Beograd : Prosveta ; Zagreb : Globus, 1983 (Beograd : Kultura). – 216 str. ; 21 cm.

41. Prazni bregovi / Antonije Isaković ; [urednici Svetlana Velmar-Janković, Vuk Krnjević, Momčilo Milankov]. – Beograd : Prosveta ; Zagreb : Globus, 1983 (Beograd : Kultura). – 222 str. ; 21 cm.

42. Prazni bregovi / Antonije Isaković ; [urednici Svetlana Velmar-Janković, Vuk Krnjević, Momčilo Milankov]. – 2. izd. – Beograd : Prosveta, 1983. – 222 str. ; 21 cm.

43. Tren 1 : kazivanja Čeperku / Antonije Isaković ; [urednici Svetlana Velmar-Janković, Vuk Krnjević, Momčilo Milankov]. – 2. izd. – Beograd : Prosveta, 1983 (Beograd : Kultura). – 270 str. ; 22 cm.

44. Tren 2 : kazivanja Čeperku / Antonije Isaković ; [urednici Svetlana Velmar-Janković, Vuk Krnjević, Momčilo Milankov]. – Beograd : Prosveta ; Zagreb : Globus, 1983 (Beograd : „Slobodan Jović"). – 355 str. ; 22 cm.

45. Velika deca / Antonije Isaković ; [urednici Svetlana Velmar-Janković, Vuk Krnjević, Momčilo Milankov]. – Beograd : Prosveta ; Zagreb : Globus, 1983 (Beograd : Kultura). – 234 str. ; 21 cm.

ДРУГИ О МОМЧИЛУ МИЛАНКОВУ

46. Добар дан писци : шездесет осам разговора са књижевницима / Душан Попов. – Нови Сад : Д. Попов, 1991 (Нови Сад : Citizen Swift 24). – 223 стр. ; 21 cm.

47. Књижевност и ритуали / Зоран Глушчевић ; избор и предговор Марко Недић. – Београд : Српска књижевна задруга, 1998 (Нови Сад : Будућност). – XXXVIII, 362 стр. ; 19 cm.

48. Критике и огледи / Петар Џаџић ; избор и предговор Мирослав Егерић. – Београд : Српска књижевна задруга, 1973 (Београд : Култура). – XXXII, 392 стр. ; 19 cm.

49. Момчило Миланков : зборник : (о седамдесетпетогодишњици пишчевог рођења) / [уредници Михајло Пантић, Васа Павковић]. – Српска Црња : Народна библиотека „Ђура Јакшић“, 1999 (Београд : „Филип Вишњић“). – 157, VIII стр. : фотогр. ; 21 cm.

50. Момчило Миланков = Momčilo Milankov // Огледало : лист за културу Демократског савеза Срба и Карашевака Румуније и Културно-просветне заједнице Сечањ = Oglinda : ziar pentru cultură al Comunitatii cultural-instructive Sečanj şi Uniunii domocratice a Sârbilor şi Caraşovenilor din România. – ISSN 1452-4686. – год. 14, бр. 39 (дец. 2009), стр. 1.

51. Момчило Миланков, узгредни снимак : једна дневничка забелешка / Бошко Ивков // Летопис Матице српске. – ISSN 0025-5939. – год. 167, књ. 448, св. 6 (дец. 1991), стр. 872–875.

52. Момчило Миланков, Црвени кровови : (Прогрес, 1960) / Слободан Милетић // Летопис Матице српске. – ISSN 0025-5939. – год. 136, књ. 385, св. 5 (мај 1960), стр. 469–471.

53. Момчило Миланков: Одломци трагања за Мајом : („Омладина“, Београд, 1957) / Миодраг Протић // Летопис Матице српске. – ISSN 0025-5939. – 133, 380, 5 (новембар 1957), стр. 483–484.

54. Момчило Миланков: Потонуло острво : Нолит, Београд, 1967. / Михаило Харпањ // Летопис Матице српске. – ISSN 0025-5939. – 143, 400, 5 (новембар 1967), стр. 490–492.

55. Не реци да си књижевник / Драгомир Попноваков. – Нови Сад : Папирус : Ivan Ivan company, 1996 (Петроварадин : Magenta). – 236 стр. ; 21 cm.

56. Од истог читаоца : Миланков Момчило: Јесењи догађај / Драшко Ређеп // Летопис Матице српске. – ISSN 0025-5939. – 135, 383, 4 (април 1959), стр. 389–390.

57. Одломци драме живљења / Милан Пражић // Летопис Матице српске. – ISSN 0025-5939. – год. 156, књ. 425, св. 1 (јан. 1980), стр. 15–18.

58. Откриће и смисао / Милан Пражић. – Вршац : Књижевна општина Вршац, 2001 (Београд : Жиг). – 139 стр. : ауторова слика ; 19 cm.

59. Поглед кроз прозу : есеји о српским прозаистима XX века / Васа Павковић. – Нови Сад : Дневник, 2006 (Нови Сад : Дневник). – 187 стр. ; 21 cm.

60. Ратне године у Банату / Драгомир Попноваков // Летопис Матице српске. – ISSN 0025-5939. – год. 158, књ. 429, св. 3 (март 1982), стр. 549-552.

61. Савремена проза / приредио М. И. Бандић. – Београд : Нолит, 1973 (Београд : Просвета). – 834 стр. ; 21 cm.

62. Савременици / Светлана Велмар-Јанковић. – Београд : Просвета, 1967 (Београд : Просвета). – 211 стр. ; 21 cm.

63. Таласање равнице : [прикази, чланци, расправе] / Владимир Миланков. – Зрењанин : Tamina, 2000 (Зрењанин : Тамина). – 243 стр. : илустр. ; 20 cm.

64. Три ступња поређења / Драган М. Јеремић. – Крагујевац : Светлост, 1978 (Крагујевац : „Никола Николић“). – 260 стр. ; 21 cm.

65. У мрежи баналног / Дејан Тадић // Летопис Матице српске. – ISSN 0025-5939. – год. 159, књ. 431, св. 1 (јан. 1983), стр. 159–161.

* * *

66. Književni zapisi. Knj. 2 / Nikola Disopra. – Split : Čakavski sabor, 1976 (Split : Slobodna Dalmacija). – 231 str. ; 17 cm.

67. Momčilo Milankov (1924-1979) / Vladimir Milankov // Ulaznica : časopis za kulturu, umetnost i društvena pitanja. – ISSN 0503-1362. – god. 14, br. 75 (1980), str. 39–41.

68. Momčilo Milankov / Petar Milosavljević // Polja : mesečnik za umetnost i kulturu. – ISSN 0032-3578. – god. 6, br. 46 (jun 1960), str. 6.

69. Momčilo Milankov 1924-1979 / Vladimir Stojšin // Ulaznica : časopis za kulturu, umetnost i društvena pitanja. – ISSN 0503-1362. – god. 13, br. 69–70 (1979), str. 17–18.

70. Momčilo Milankov: „Junak našeg doba“, „Kairos“, Radnički univerzitet „Radivoj Ćirpanov“, Novi Sad, 1973. / Nikola Grdinić // Polja : mesečnik za umetnost i kulturu. – ISSN 0032-3578. – god. 20, br. 182 (april 1974), str. 27.

71. Momčilo Milankov: Čovek s loptom / I. B. [Ivan Banjai] // Index : mesečni list novosadskih studenata. – ISSN 0353-717X. – god. 4, br. 37 (1961), str. 7.

72. S tekuće trake 20. veka / Jasna Melvinger. – Novi Sad : Orpheus, 2013 (Novi Sad : Sajnos). – 255 str. ; 19 cm.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

Вранеш 2013: Александра Вранеш. *Библиоїрафија*. Београд: Филолошки факултет.

Вукићевић 2011: Дејан Вукићевић. *Завичајни фондови*. Београд: Службени гласник; Инђија: Народна библиотека „Др Ђорђе Натошевић”.

Кооперативни онлајн библиографски систем и сервис Републике Српске COBISS.RS https://rs.cobiss.net/ [10. 9. 2024]

Кооперативни онлајн библиографски систем и сервис Републике Србије COBISS.SR https://plus.cobiss.net/cobiss/sr/sr/bib/search [10. 9. 2024]

Миланков 1989: Владимир Миланков. *Драїа Гавриловић: живош и дело*. Кикинда: Књижевна заједница Кикинде.

Gordana J. STANČIĆ

SELECTIVE BIBLIOGRAPHY OF MOMČILO MILANKOV

Summary

The work presents a selective bibliography of Momčilo Milankov, created on the occasion of the 100th anniversary of his birth. It is made up of the author's works of Momčilo Milankov and the works of other authors about him. In creating the bibliography the Local collection of the "Đura Jakšić" National Library in Srpska Crnja, the mutual catalog COBISS.SR and the mutual catalog COBISS.RS, both monographic and serial publications (up to the level of constituent parts), were used. The bibliography covers the period from 1956 to 2016. The work was created with the idea of drawing the public's attention to the character and work of Momčilo Milankov, to be an informative contribution for researchers who would deal with his biography or literary oeuvre, and as a starting point in creating the entire personal bibliography of Momčilo Milankov.

Bibliographic units are processed according to the International standard for the description of monographic publications ISBD(M) and the International standard for the description of constituent parts of publications ISBD(CR). The units are sorted according to the title in alphabetical order. If a publication had several editions, the bibliographic units that refer to it are classified chronologically.

Keywords: bibliography, Momčilo Milankov, Local collection of the National Library "Đura Jakšić" in Srpska Crnja, COBISS.SR, COBISS.RS.

Рад је предат 24. септембра 2024. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ИСТОРИЈА

УДК 94:314.117(497.115)"1851"(093.2)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina35-54653

Оригинални научни рад

*Милош О. МИЛЕТИЋ**
Универзитет у Приштини
Филозофски факултет, Катедра за историју

БУГАРИЋЕ (СРБОВАЦ) У ПОПИСУ ИЗ 1851. ГОДИНЕ

Апстракт: Село Бугариће, које од ослобођења 1912/13. године носи назив Србовац, први пут се у историјским изворима спомиње у Светостефанској хрисовуљи манастира Бањска, српскога краља Милутина и његов се развитак може пратити кроз историјске изворе све до данашњих дана. Село бележе турски пописи током читавог периода османске власти, као и путописци. Стручној јавности је последњих година постао доступан и први модерни попис мушког становништва, који је спровела османска управа на читавој својој територији. Област у коме се налазило село Бугариће, као и цела нахија Митровица у Новопазарском кадилуку, пописана је 1267. хиџретске године, односно 1851. године. На тај начин смо добили веома битне податке за овај турбулентни период на простору Косовске Митровице и околине, који могу бити од значаја у многим научним областима.

Кључне речи: Бугариће, Србовац, дефтер, нахија Митровица, попис.

Село Бугариће се први пут у историјским изворима спомиње у Светостефанској хрисовуљи краља Милутина, манастиру у Бањској из 1319. године. Припадало је манастирском властелинству, под називом Бугарски катун, у тадашњем облику Катоунь Бльгар`ски (Ковачевић, 1890: 8). Село је било једно од 8 влашких катуна са више од 500 породица (Ковачевић, 1890: IX). Само село бројало је 39 породица (Божанић, 2006: 162–164). Забележено је и у првом османском дефтеру на нашим просторима, у оквиру крајишта Иса-бега Исхаковића из 1455. године. Забележено је као село Булгари, један од тимара града Звечана. Село је било тимар Караџе, Иса-беговог хизмећара и имало је 10 домова, удовица 1 и хасса-бостана 1. Приход села износио је 954 акчи. Овај тимар обухватао је и село Дољани, које је имало 16 домова (Šabanović, 1964: 26). Следећи турски попис који бележи Бугариће, које се налазило у нахији Звечан је онај из 1604. године. И тада је уписано као село Булгари. У њему је пописано 8 немуслимана са баштинама и 1 муслиман са баштином, са приходом села од 3000 акчи (Gazić, 2000: 40). За скоро век и по село као да је стагнирало, али је свакако задржало свој хришћански карактер. Након више од једног века од овог пописа, тачније 1711. године, у попису босанских спахија, Бугариће се не спомиње. Може се само претпоставити да је село опустело током Великог рата и Велике сеобе Срба 1690. године. Међутим, сам континуитет имена можда говори да село ипак није потпуно замрло, односно можда није било део спахилука.

* Мастар историчар, ORCID 0009-0005-7258-0475, milos.miletic@gmail.com

Након реформе султана Махмуда II, који је 1826. године распустио јањичаре и укинуо тимарски систем, појавила се потреба за новим видом регрутовања војске и опорезивања. Као решење, започет је процес пописа становништва у Цариграду 1827. године. Међутим убрзо је обустављен због руско-турског рата 1828–1829, а настављен је 1831. године. Пописивано је само мушко становништво због регрутовања (муслимани) и пореза (немуслимани). У Босанском пашалуку су се услови стекли тек крајем четрдесетих година 19. века. Декларацијом Танзимата из 1840. године усвојена су нова административна правила, која су имала за циљ да се спрече грешке и манипулације током пописа (Demir, 2020: 13). Овај попис делимично је преведен и публикован за одређене делове Босанског пашалука, попут Височке и Зеничке нахије из 1850. године (Demir, 2020: 1–449), као и кадилука Бихор и Трговиште из 1830/31. године (Adrović, 2020: 1-361), који су били део Призренског санџака. Ове две публикације подстакле су многе истраживаче да се заинтересују за овај јако битан попис и започну рад на његовој популаризацији. Сам попис још увек није јавно доступан. Нахија Митровица је тек сада први пут обрађена и преведена. Село Бугарић је у овом попису припадало управо нахији Митровица, која се налазила у кадилуку Нови Пазар у Босанском пашалуку. Попис је извршен 1267. године по хиџри, односно 1851. године. У селу је тада живело само српско становништво. Пописано је 9 кућа, са 46 мушких глава, што би било отприлике око 100 становника.

Село Бугарић:

Кућа 1.

1. Чифчија **Јован**, син **Миљка**; средњег раста и седих бркова; има 95 година;
2. Његов син, **Радојко**, син **Јована**; високог раста и црних бркова; има 40 година;
3. Његов син, **Радисав**, син **Јована**; средњег раста и смеђих бркова; има 38 година;
4. Његов син, **Стојан**, син **Јована**; средњег раста и светлих бркова, има 28 година;
5. Његов син, **Вићан**, син **Јована**; средњег раста и светлих бркова; има 23 године;
6. Његов унук, **Анђелко**, син **Радојка**; има 10 година;
7. Његов унук, **Милутин**, син **Радојка**; има 4 година;
8. Његов унук, **Вукашин**, син **Радисава**; има 3 године;
9. Његов унук, **Вукашин**, син **Стојана**; има 2 године;

Кућа 2.

1. Чифчија **Ћирко**, син **Миљка**; високог раста и седих бркова; има 105 година;
2. Његов син, **Нича**, син **Ћирка**; средњег раста и смеђих бркова; има 55 година;
3. Његов унук, **Раденко**, син **Ниче**; малодобан; има 15 година;
4. Његов унук, **Миленко**, син **Ниче**; има 14 година;

5. Његов унук, **Здравко**, син **Ниче**; има 7 година;
6. Његов унук, **Миљко**, син **Радована**; има 22 године;
7. Његов унук, **Недељко**, син **Радована**; има 11 година;
8. Његов унук, **Радомир**, син **Радосава**; има 14 година;

Кућа 3.

1. Чифчија **Вилић**, син **Јакова**; средњег раста и смеђих бркова; има 28 година;

Кућа 4.

1. Чифчија **Арсеније**, син **Андрије**; средњег раста и смеђих бркова; има 40 година;
2. Његов син, **Вукић**, син **Арсенија**; има 2 године;
3. Његов брат, **Васо**, син **Андрије**; средњег раста и црних бркова; има 29 година;
4. Његов брат, **Ђука**, син **Андрије**; средњег раста и светлих бркова; има 28 година;
5. Његовог брата син, **Атанаско**, син **Ђуке**; има 4 године;
6. Његовог брата син, **Вучина**, син **Ђуке**; има 1 годину;

Кућа 5.

1. Чифчија **Милета**, син **Михајла**; високог раста и седих бркова; има 75 година;
2. Његов син, **Вукомир**, син **Милете**; средњег раста и светлих бркова; има 25 година;
3. Његов брат, **Мирован**, син **Михајла**; средњег раста и црних бркова; има 60 година;
4. Његовог брата син, **Михајло**, син **Милована**; има 14 година;

Кућа 6.

1. Чифчија **Мирован**, син **Михајла**; средњег раста и црних бркова; има 60 година;
2. Његов син, **Стефан,** син **Милована;** средњег раста и црних бркова; има 25 година;
3. Његов син, **Петар,** син **Милована;** малодобан, средњег раста; има 15 година;[1]
4. Његов брат **Вучко,** син **Михајла**; средњег раста и смеђих бркова; има 40 година;
5. Његовог брата син, **Миљко**, син **Вучка**; средњег раста и смеђих бркова; има 24 године;
6. Његовог брата син, **Живко,** син **Вучка**; младић; има 20 година;
7. Његовог брата син, **Крсман**, син **Вучка**; има 5 година;

1 У напомени наведено да је нем.

8. Његов брат, **Андрија**, син **Михајла;** високог раста и црних бркова; има 40 година;

9. Његовог брата син, **Деспот,** син **Андрије**; има 5 година;

10. Његовог брата син, **Мирко**, син **Радивоја**; малодобан; има 15 година;

Кућа 7.

1. Чифчија **Радован**, син **Петра**; средњег раста и смеђих бркова; има 50 година;

2. Његов брат, **Филотије**, син **Петра**; средњег раста и црних бркова; има 40 година;

Кућа 8.

1. Чифчија **Милутин**, син **Гаше**; средњег раста и смеђих бркова; има 65 година;

2. Његов син, **Васо**, син **Милутина**; средњег раста и смеђих бркова; има 30 година;

3. Његов унук, **Коста**, син **Васа**; има 5 година;

Кућа 9.

1. Чифчија **Стефан**, син **Лазара**; средњег раста и црних бркова; има 38 година;

2. Његов син, **Лазар**, син **Стефана**; средњег раста и смеђих бркова; има 22 године;

3. Његов син, **Миленко,** син **Стефана;** младић; има 18 година.[2]

У попису се може приметити да су негде године произвољно писане, вероватно онако како су укућани говорили пописивачу. Није јасан разлог тога, али се може претпоставити да тада нису ни знали тачне године рођења, већ су се оријентисали на основу неких догађаја из прошлости. Могући разлог је и могућност ослобађања плаћања пореза старијих укућана.

Неколико година након овог пописа, односно 1858. године, Александар Гиљфердинг, руски конзул и путописац, кренувши из Митровице за Пљевља, идући према Бањској, спомиње два сеоцета: Бугариће и Бољетин. Око њих су се виделе мале плантаже дувана, ниског квалитета, које су му запале за око (Гиљфердинг, 1972: 259). Након Берлинског конгреса 1878. године, када је започео зулум како турских власти, башибозука, али и мухаџира, пре свега из Топлице, талас исељавања са простора Косовског вилајета није заобишао ни Бугариће. У депеши председнику Министарског савета од стране министра унутрашњих дела Таушановића, којим га обавештава о пребезима из Турске на територију Краљевине Србије, спомињу се Вића Радомировић, вероватно син Радомира пописаног у кући 2,

2 T.C. Osmanli Arşivi Daire Başkanlığı (BOA), Istanbul- Nüfus defterleri no. 05768; 1267. hiçri/1851, 246–248.
Превео са османског-турског Кемал Нуркић, Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa, Tuzla.

под редним бројем 8, као и Сретко Васић. Обојица из Бугарића. Вића је очекивао прелазак фамилије, док Сретко није имао фамилију. Документ је датован на 27. јун 1889. године (Перуничић 1989: 72). Негде у то време, јавила се и идеја о изградњи Храма Св. Саве у Косовској Митровици. Најпре је одлучено да то буде на месту где се касније налазила касарна. Али власник тог земљишта, извесни Ђока Козобаша, то није прихватио. Зато је донета одлука да се црква гради на платоу испод тог плаца. То је било земљиште у власништву Раденка Ћирковића из Бугарића, који је на наговор свога зета Витка Мијатовића тај плац поклонио као добротвор цркви (Пантовић, 1996: 22–23). Раденко је пописан 1851. године у кући број 2, под редним бројем 3, као син Ниче, а унук Ћирка, по коме је носио презиме. Да су осим ове парцеле Раденко и његова породица били власници и других парцела говоре нам тапије о куповини земље или давању земље у најам. Прва таква тапија је из 19. ребиул-ахира 1273. године, односно 17. децембра 1853. године, где Нича Ћирковић купује чаир (ливаду) у месту Жаже, тада селу са 4 муслиманске (арбанашке) куће. Друга је из 11. сафера 1289. године, односно 20. априла 1871. године, где исти купац купује њиву у Поповици у селу Валач.[3] Нича је могуће био и власник земље у Топлици, још пре Берлинског конгреса 1878. године. У једној тапији, која је у власништву породице Раденковић, наводи се да се Адему (или Адаму), у селу Висока, кадилук Куршумлија, џемат Ниша, издаје на коришћење њива Баре, површине 1,5 данума (око 15 ари), која се граничи са путем и Гојковим њивама, у вредности од 45 гроша. Тапија је издата 29. сафера 1291. године, односно 17. априла 1874. године.[4] Ова тапија би имала смисла, уколико је писар погрешно навео име Ниша, уместо Нича. Врло ретко је у 19. веку џемат гласио на лично име, већ је то карактеристика касног средњег и раног новог века. Али изузеци су постајали. Из тог разлога, ова тапија остаје за сада још увек неразјашњена, иако постоје одређене индиције. Ово су битни документи који показују да су Срби у Косовском вилајету, али и пре његовог оснивања, куповали земљу и били власници те исте земље, иако је у попису из 1851. године већина њих пописана као зависни сељаци, чифчије. Негде у исто време када је црква у Косовској Митровици почела са градњом, некадашњи српски конзул у Приштини, Тодор Станковић, путовао је тим крајем, тачније током 1897. године и забележио у Бугарићу 12 српских кућа (Станковић, 1910: 167).

Наиме, синови Раденка Ћирковића, Богдан и Огњан Раденковић, били су истакнути представници српског народа, како Митровице и околине тако и читавог Косовског вилајета. О Богдану се много више зна као политичком и културном прегаоцу (Вучетић, 2018: 1–355). Док је Огњан, иако мање познат, био у средишту борбе за ослобођење од турске власти и човек на терену. У једном писму конзула у Приштини М. Ракића министру иностраних дела, датованог на 4. мај 1911. годину, спомиње се Огњан Раденковић који има проблема са агом, који жели да их отера са земље. Ага тражи 600 лира, па Ракић моли да се Раденковићу помогне са 400 лира

3 На полеђини обе тапије постоји превод на српском језику. Превод и корекцију тачног датума за обе тапије урадио Кемал Нуркић.

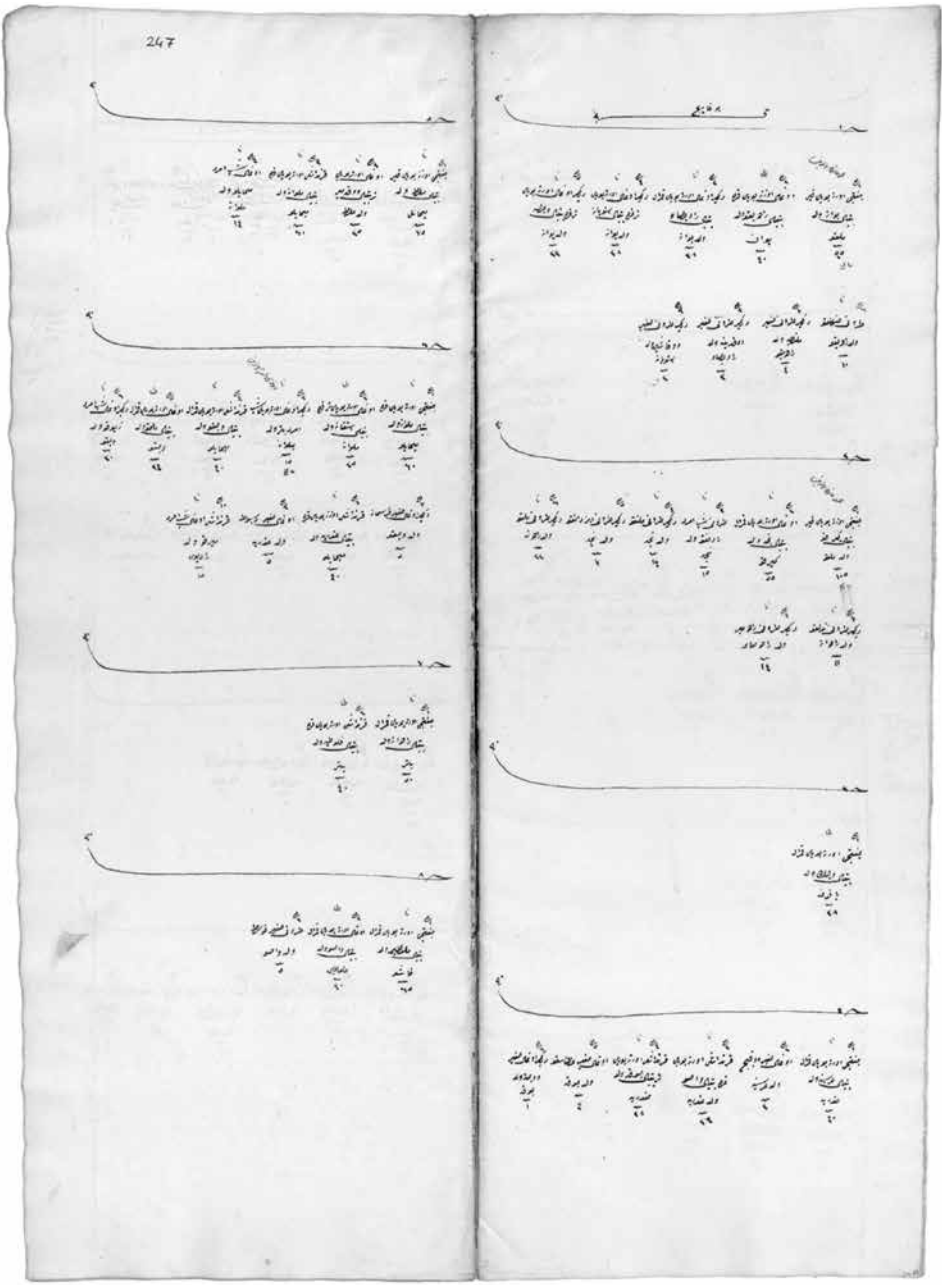
4 Тапију из 1874. године превео са османског-турског Кемал Нуркић, Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa, Tuzla.

да би откупили земљу (Перуничић, 1989: 593–594). Писмо је наставак првог писма из 16. септембра 1910. године, где је министарство такође обавештено о претњама аге Огњану и његовој породици у Бугарићу (Перуничић, 1989: 465). Иако смо видели да су били власници земље већ средином 19. века, очито је да су у самом Бугарићу и даље радили на агинској земљи. У каснијем периоду Огњан је одликован од стране краља Александра I Карађорђевића и био је носилац Албанске споменице, издате 23. 11. 1921. године.

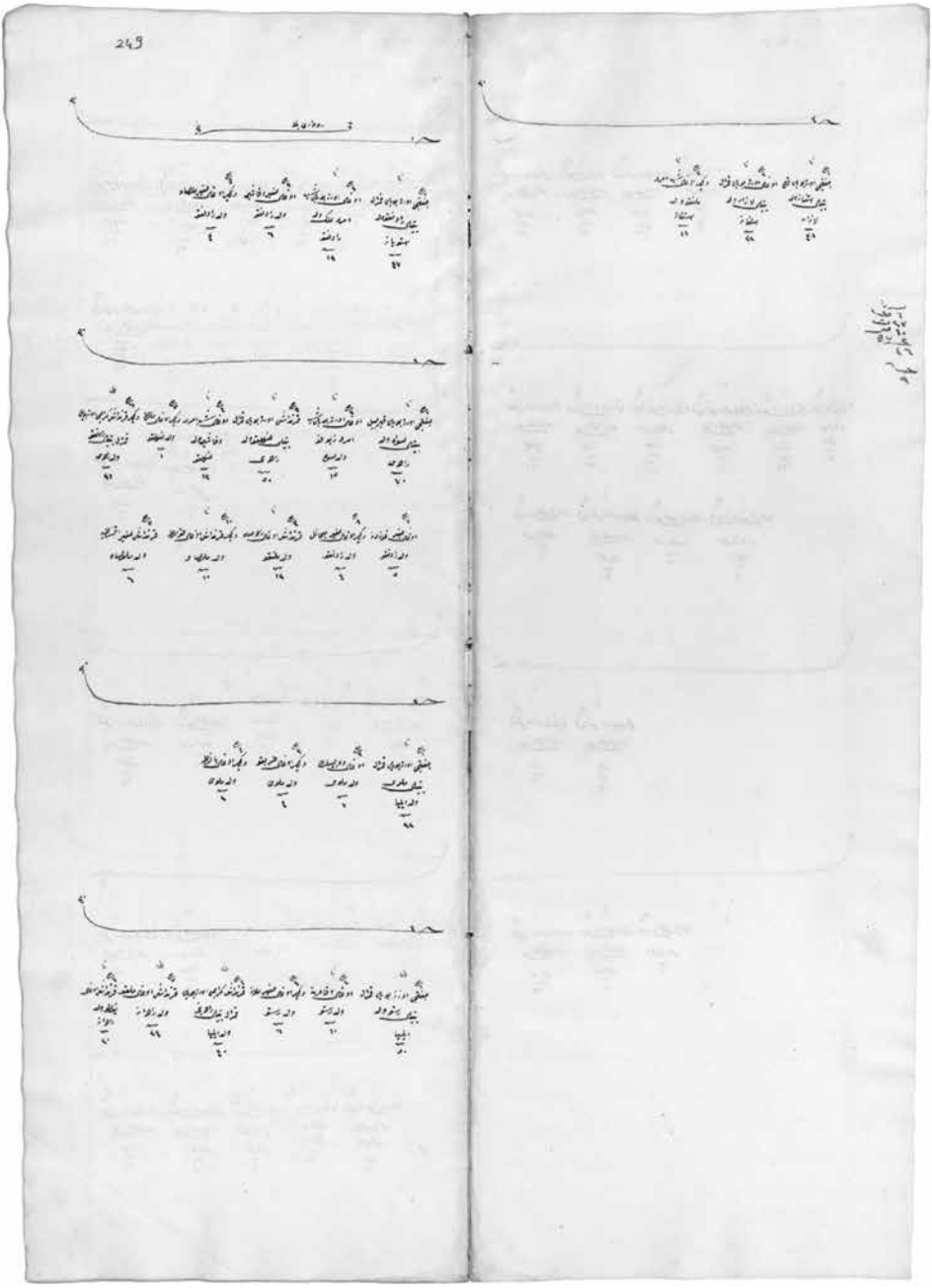
Након ослобођења 1912. године село је било у саставу Соколичке општине, која је припадала Митровичком срезу у Звечанском округу. Према попису који је извршен у новоослобођеним областима током 1913. године, село је имало 181 становника. Први пут се ту спомиње под именом Србовић (Вујичић, 1914: 46). У Шематизму источне православне српске патријаршије за 1924. годину јавља се под именом Србовац. (Шематизам, 1925: 269). И Глиша Елезовић тридесетих година 20. века говори о Србовцу (Бугарићу) као својеврсном примеру, где једна релативно мала река попут Ибра, обележава границу између два дијалекта. У Србовцу је чисто екавско наречје, а у суседном Валачу преко Ибра, ијекавско (Елезовић, 1931: XIII). Данас, непун век касније, та разлика не постоји, како због интеракције становништва, тако и због медија и школства, где се екавско наречје једино користило.

Пописани појединци у попису из 1851. године директни су преци данашњем становништву села. И ранија предања претежно су у корелацији са овим пописом. Тако је забележено оно из 1936. године, где Јеротије Радомировић, старешина задруге од 32 члана, говори да је његов чукундеда Ћирко дошао у Бугариће из Житиње у Врховини (у Лабу) средином 18. века. Те године у селу пописана су презимена, чија патронимска имена можемо наћи у попису из 1851. године. Набројана су презимена: Крсмановић, Раденковић, Радомировић, Анђелковић, Васић, Вукмировић, Јевтић, Вучић, Нешић, Радојковић (Павловић, 2012: 247–249). Иначе, Јеротије Радомировић је за време диктатуре био председник Соколичке општине (Станковић, 2012: 63), а такође је и одликован Орденом југословенске круне петог реда, 6. септембра 1930. године (Томић, 1996: 330).

Попис из 1851. године даје нам увид у структуру становништва, пре свега у етничком смислу, о броју становника, изгледу појединаца тога времена и као такав је веома важан у многим научним дисциплинама: етнологији, антропологији, демографији, статистици, али као што можемо видети, пре свега је битан у генеалогији, као помоћној историјској науци. Попис заправо расветљава један веома битан период у историји самог села и околине, из кога су поникли познати актери у политичком и културном животу тога краја и истакли се као велики борци за слободу.

Прилог 1: NFS.d. 05768, 246-247.

Прилог 2: NFS.d. 05768, 248-249

Прилог 3: Тапија из 1853. године

Прилог 4: Тапија из 1872. године

Прилог 5: Тапија из 1874. године

Његово Величанство

АЛЕКСАНДАР I.

по милости Божјој и вољи народној

КРАЉ СРБА, ХРВАТА и СЛОВЕНАЦА

Благоволео је указом Својим од 6. Новембра, 1921 год. Бр. А. № 11221, на предлог Министра Војног и Морнарице, а на основу Указа од 5 Априла, 1920 год. Бр. К. № 51855, за верности Отаџбини 1915 год. одликовати Орлом ратног друга:

Огњана Ђ. Раденковића

редова у резерви

Албанском Споменицом,

што му овим посведочује.

Канцелар Краљевских Ордена,
Генерал

Пав. Ђурић

Бр. К. О. № 7517

23. Новембра, 1921 год.
у Београду

Секретар
Канцеларије Краљевских Ордена

Ђорђе Ђ. Бараћић

Прилог 6: Албанска споменица Огњана Раденковића

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

T.C. Osmanli Arşivi Daire Başkanlığı (BOA), Istanbul- Nüfus defterleri no. 05768; 1267. hiçri/1851.
Пописе из 1853, 1872 и 1874. године су у власништву породице Раденковић из Србовца.

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Adrović 2020: Admir Adrović. *Stanovništvo kadiluka Bihor i Trgovište u Osmanskim popisima 1830/31. godine*. Podgorica:Fond za zaštitu i ostvarenje manjinskih prava Crne Gore.

Aličić 2012: Ahmed Aličić. *Sidžili kadije kaze Novi Pazar od 1766. do 1768. godine*. Novi Pazar--Sarajevo: Istorijski arhiv „Ras", Historijski arhiv.

Вуjичић 1914: Мил. Ант. Вуjичић. *Речник места у ослобођеној области Старе Србије: йо службеним йодацима*. Београд: Краљевска Српска Државна штампарија.

Gazić 2000: Lejla Gazić. *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*. Sarajevo: Orijentalni Institut u Sarajevu.

Demir 2020: Emir Demir. *Popisni Defter stanovništva i domaćinstava Visočke i Zeničke (Brod) nahije za 1266.h.g./1850.g*. Kakanj: Dobra knjiga d.o.o. Sarajevo.

Гиљфердинг 1972: Александар Гиљфердинг. *Путовање йо Херцеїовини, Босни и Староj Србиjи*. Сарајево: Библиотека културно наслеђе.

Ковачевић 1890: Љубомир Ковачевић. *Свеїостефанска хрисовуља*, Београд: Споменик I, Српска Краљевска Академија.

Перуничић 1989: Бранко Перуничић. *Зулуми аїа и беїова у Косовском вилаjеїу 1878-1913*. Београд: Нова књига.

Станковић 1910: Тодор Станковић. *Путне белешке йо Староj Србиjи*, 1871-1898. Београд: Штампарија Ђ. Мунца и М. Карића.

Šabanović 1964: Hazim Šabanović. *Krajište Isa-Bega Ishakovića, Zbirni katastarski popis iz 1455. godine*. Sarajevo: Orijentalni Institut u Sarajevu.

ЛИТЕРАТУРА

Божанић 2006: Снежана Божанић. Ибарско језгро Светостефанског властелинства. Сремска Митровица: Историјски архив „Срем".

Вучетић 2018: Биљана Вучетић. *Боїдан Раденковић (1874-1917)*. Београд: Историјски институт Београд.

Елезовић 1932: Глиша Елезовић. *Речник косовско-мешохијскої дијалекша*. Београд: Српска Краљевска Академија.

Павловић 2012: Радослав Љ. Павловић. *Коїаоник, анїроїоїрафска исїраживања*. Крушевац: Копи студио.

Пантовић 1996: Љубиша Д. Пантовић. *Храм Свеїої Саве у Косовскоj Миїровици*. Косовска Митровица: Архив у Косовској Митровици.

Станковић 2012: Ђорђе Станковић. *Државна уйрава у Зеїскоj бановини за време дикїаїуре*, Подгорица: Историјски записи.

Томић 1996: Слободан Томић. *Сйоменица одликованих лица из Зеїске бановине (Црне Їоре)*. Београд: Стручна књига.

Miloš O. MILETIĆ

BUGARIĆE (SRBOVAC) ACCORDING TO THE 1851 CENSUS

Summary

The village Bugariće, Srbovac since 1913, is mentioned for the first time in sources in the Svetostefanska Hrisovulja of the monastery of Banjska, from Serbian King Milutin, and its development can be traced through a historical source. The village is recorded by Turkish censuses during the entire period of rule, as well as by various travel writers. In recent years, the first modern census of the male population, conducted by the Ottoman administration throughout its territory, has become available to the professional public. The area in which the village Bugariće is located, as well as the entire nahija Mitrovica in the Novi Pazar kadiluk, was listed in 1850/51. year. Thus, we obtained very important data for this turbulent period in the area of Kosovska Mitrovica and its surroundings.

Keywords: Bugariće, Srbovac, nahija Mitrovica, Ottoman empire, Census.

Рад је предат 7. новембра 2024. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 94:341.222(497.11)"1833/1843"(093.2)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina35-56720

Оригинални научни рад

*Бојан Д. ПАНИЋ**
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Департман за историју

*Мирослав Д. ПЕШИЋ***
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Департман за историју

СТАЊЕ НА ГРАНИЦИ КРУШЕВАЧКОГ ОКРУГА ОД 1839. ДО 1843. ГОДИНЕ

Апстракт: У раду је дат приказ стања на граници Крушевачког округа у периоду након абдикације кнеза Милоша до успостављања уставобранитељске епохе и времена кнеза Александра Карађорђевића. Крушевачки округ је био погранични и то је условило сталне упаде Турака и Арбанаса, који су се огледали у нелегалним преласцима, неовлашћеној трговини, непоштовању карантинских правила, крађи стоке која је у овом периоду била на врхунцу, али је настављена и током целокупне владавине уставобранитеља. Јошанички и Кознички срез су посебно били угрожени, али ништа боље стање није било и у Бугар Моравском и Крушевачком срезу. Српске власти су реаговале, обавештавале представнике званичне османске власти, али и на све друге начине гледале да сачувају своју територију, а самим тим и аутономију.

Кључне речи: Бугар Моравски срез, граница, Јошанички срез, кордонопреступници, Кознички срез, крађа стоке, Крушевачки срез.

Крушевачка нахија прикључена је Кнежевини Србији након Хатишерифа из 1833. године. Наредне године извршено је разграничење. Граница Крушевачке нахије простирала се од Суповца преко Малог и Великог Јастрепца, Батота, Лепенца, Шошића, Копаоника, где је ишла до реке Ибар код села Јариња које је било део Крушевачке нахије/округа, до ушћа реке Рашке у Ибар (Петровић 1901[2]: 297; 299; 320–324; Љушић 2004: 43; Стојанчевић 1995: 237; Илић 2022: 307–309).

* Докторанд, Филозофски факултет у Нишу, ORCID 0009-0007-2354-2856, bojanscp@gmail.com
** Ванредни професор, Филозофски факултет у Нишу, ORCID 0000-0002-9249-0646, miroslav.pesic@filfak.ni.ac.rs

Још након разграничења извршеног 1834. проблеми на граници Крушевачког округа постајали су актуелни. Посебно је било проблема у Козничком, Бугар Моравском и Јошаничком срезу. Од већих сукоба могуће је издвојити оне из 1834. на простору Јанкове клисуре, затим код села Шошића и Брзећа, Вукањске карауле, да би 1837. поново дошло до сукоба на простору Козничког среза, када ће доћи и до рањавања капетана козничког среза Милосава Браљинца. И у наредним годинама долазиће до сукоба и нелегалних прелазака (Марковић-Мишковић 2010: 206; Љушић 2004: 326–328; Бојић 2009: 173–174;176; Стојанчевић 1995: 226–228; Илић 2022: 313).

Стање на граници Крушевачког округа било је нарочито тешко у периоду након абдикације кнеза Милоша Обреновића и није се битније мењало током периода владавине уставобранитеља.

Након промене на престолу Кнежевине Србије 1839. арбанашки и турски одреди су стално изазивали узнемиреност, али и проверу спремности српских пограничних служби да интервенишу и сачувају српску аутономију. Ипак, подршка руског цара и османског султана новој уставобранитељској власти имала је велики значај у спречавању евентуалних упада и напада на српске пограничне области (Савић 2021: 256–258; 266–267)

Средином 1840. начелник Козничког среза известио је да људи из Турске непрестано прелазе границу, највише ради куповине хране. Погранични стражари карауле Шошићи су током редовног патролирања ноћу 22. јуна ухватили тројицу људи који су са собом водили пет коња. Они су затворени у једну кошару, али су двојица преступника успела да побегну повевши три коња са собом. Пошто су и даље била на снази санитетска правила, тражено је од Алексиначког карантина да пошаљу једног латова који је требало да поменута лица отпрати до карантина, као и све оне који су били у контакту са преступницима. И на караулама Бећировцу и Кошарама ухваћени су преступници са 14 коња и сви су затворени на караули у Мрамору. У вези са кордонопреступницима, Министарство унутрашњих дела предлагало је кнезу да их треба најстрожије казнити, одузети им имања, али и наградити стражаре који су их ухватили. Кнез Михаило Обреновић је сматрао да сва лица која су неовлашћено прешла границу треба послати надлежном суду, који је требало да након суђења утврди висину казне, сразмерно учињеном прекршају. У међувремену су десеторица преступника предати суду, док су осморица успели да побегну, али је при Начелству остала њихова храна и рачуни.[1]

Начелник Јошаничког среза цели капетан Филип Прибаковић известио је о хватању појединих људи који су прешли из Турске у Кнежевину Србију ради куповине жита на караули Гувништу са шест коња. Сви су похватани и затворени.

1 Државни Архив Србије (=ДАС), Министарство унутрашњих дела (=МУД) – Полицајно одељење (=ПІ), 1840, Ф I, Р 18, Начелство Крушевачког округа – Министарству унутрашњих дела, 14. јун 1840; Министарство унутрашњих дела – кнезу, 18. јун 1840; Кнез Михаило М. Обреновић – Министарству унутрашњих дела, 1. јул 1840; Начелство Крушевачког округа – Министарству унутрашњих дела, 29. август 1840. године.

Када је буљукбаша поменуте карауле Танаско Лисинац сазнао да су неки људи из села Борова Глава прешли неовлашћено у Кнежевину Србију и отишли према Моравi ради куповине хране, организовао је четворицу стражара и сачекали су их током повратка код места Елице, изнад села Крива Река. Током јуна 1840. успели су да ухвате тројицу наоружаних људи који су са собом водили шест коња натоварених житом. Како је наведено у рапорту старешине Прибаковића, када су видели да су преступници наоружани, они узимају „једну добру батину" и крећу на преступнике који остављају оружје. Након тога су везани, одузето им је оружје и сви су отишли на караулу. На основу Уредбе о уређењу пограничних састанака, обавеза Начелства била је да обавести најближи састанак, у овом случају Рашки, и да затражи санитетског службеника који је требало да изврши чишћење кордонопреступника и свих сељана са којима су били у контакту „прописаним начином манипулације". Након тога слати су Окружном суду на даљи поступак, што је и током наведеног случаја учињено.[2]

У вези са кордонопреступницима, Начелству Крушевачког округа обраћали су се и нишки мухафиз Ферик Сабри Мустафа-паша и новопазарски муселим Мемет-ефендија. Они су тражили да се Младен Чеља, Максим и Милосав из Равништа пусте из затвора. Ипак, радило се о лицима која су имала више преступа, чак и крађе стоке, па Начелство није могло да удовољи турским захтевима, што је још један од показатеља да су иза злочина и зулума вршених на граници Крушевачког округа стајали званични представници турске власти. На маргинама сачуваних докумената које су послали турски представници поред поменутих лица стајала су и имена: Митар, Мијаило, Јовица, Вучко, Милош, Вукосав. Један од аргумената турских званичника био је и тај да су они у неким сличним случајевима након хватања таквих лица на својој територији исте отпратили до границе, а нису их хапсили, па су то исто тражили и у овим случајевима[3] (Савић 2021: 287–288).

Суд Крушевачког округа послао је списак ухапшених кордонопреступника 22. августа 1840. који су се налазили у затвору (табела 1), као и списак са лицима која су успела да побегну из затвора (табела 2). Министарства су даље проследила другим окружним начелствима ради обавештења уколико се наведена лица појаве да их ухапсе и пошаљу Окружном суду у Крушевцу.[4]

2 ДАС, МУД – II, 1840, Ф II, Р 13, Начелство Крушевачког округа – Министарству унутрашњих дела, 30. мај 1840; Начелство Јошаничког среза – Начелству Крушевачког округа, 27. мај 1840. године; Министарство унутрашњих дела – Начелству Крушевачког округа, 7. јун 1840. године. Министарство унутрашњих дела – Начелству Крушевачког округа, 18. септембар 1840. године.

3 ДАС, МУД – II, 1840, Ф XIV, Р 159, Начелство Крушевачког округа – Министарству унутрашњих дела, 4. јул 1840. године.

4 У наредним месецима Окружна начелства су слала обавештења да поменут лица нису пронашли на територијама њихових округа. ДАС, МУД – II, 1840, Ф XV, Р 4, Министарство правосуђа и просвете – Министарству унутрашњих дела, 16. август 1840;Министарство унутрашњих дела – Свим окружним начелницима и управи вароши Београда, 17. август 1840. године.

Табела 1. Списак ухваћених кордонопреступника који су се налазили у затвору у Крушевцу августа 1840. године

Број	Име и презиме	Место боравка	Износ купљене хране	Број коња	Примедбе
1.	Младен Чеља	Равниште	196 ока	2 коња	
2.	Мијаило Милоевић	Бозолин		2 коња	Ухваћени чим су прешли границу и послати капетану Протићу
3.	Гмитар Стевановић	Бозолин		2 коња	
4.	Давид Гавриловић	Кричић		2 коња	Ухваћени одмах након преласка границе
5.	Ђорђе Стефановић	Кричић		2 коња	
6.	Вучко Миловановић	Радоње	143 оке	2 коња	
7.	Јован Ђурђевић	Бело Поље	91 ока	1 коња	
8.	Милош Миљковић	Парада	200 ока	2 коња	
9.	Тома Радоичић	Борова глава	312 ока	3 коња	
10.	Јанко Томић	Дренова	177 ока	2 коња	
Укупно:			1119 ока	20 коња	

Тома Радоичић и Јанко Томић првобитно су били ухваћени на Копаонику са купљеним житом, које им је одузето, а њих је буљукбаша истукао и пустио их на коњима да оду у Турску. Након четири недеље, преваром су домамљени код капетана Филипа Прибаковића и одмах чим су прешли границу бивају похватани, послати у Рашки састанак на контумац и након тога допраћени у суд.

Табела 2. Списак кордонопреступника који су успели да побегну из затвора и за којима се трагало

Број	Име и презиме	Место боравка	Износ купљене хране	Број коња	Примедбе
1.	Максим Петровић	Равниште	145 ока	2 коња	
2.	Милосав Ђорђевић	Равниште	195 ока	2 коња	
3.	Јовица Петровић	Бозолин		1 коња	Ухваћен чим је прешао границу
4.	Сава Стевановић	Бело Поље	185 ока	2 коња	
5.	Вукосав Милутиновић	Бабице	88 ока	1 коња	
6.	Филип Кричанин	Кричић	38 ока	1 коња	
7.	Милић Кричанин	Кричић	38 ока	1 коња	
8.	Еремија Рајчевић	Борова глава	38 ока	1 коња	
Укупно:			727 ока	11 коња	

У извештају је додато још осам коња и два ждребета који су остали након бекства поменутих људи, тако да се при суду у Крушевцу налазило 39 коња, два ждребета и 1846 ока хране.

КРАЂА СТОКЕ

На основу извештаја среских начелника Крушевачког округа упућиваних окружном начелнику и министарствима сазнајемо да је у периоду од 1840. до 1842/43. крађа стоке на простору Крушевачког округа била веома изражена. Крађе стоке у Крушевачком округу интензивиране су од 1840. године. Надлежна министарства обавештавала су турске паше и бегове, али стока није враћена, а често није било никаквог повратног одговора. Писано је Јакуп-паши у Нишу, Асан-бегу у Прокупљу, за ког су српске власти сазнале да је претио оним људима који би издали имена разбојника.[5]

Арбанаси су на простору Козничког среза априла 1840. украли Петру Ђорђевићу из Разбојне два вола и Сими Павловићу из Жупе једног коња, које су продали. Као разбојници означени су Ахмет Пашић и Амет Сеиди Спасић из Сибнице, Прокупачке нахије. Неком Милоју из села Батота побегла су два вола и четири краве, а Арбанаси из Велике Плане су их ухватили и продали. Кузману Петаковићу и Василију Синђелићу из Шошића украдени су волови и то Кузману два, а Василију један, а као кривци су означени становници села Куршумлијске нахије. Према извештају старешине Козничког среза Марка Протића од 26. маја, Арбанаси су украли око 20. маја 1841. Сими Павловићу из Жуња и Рачићу Јанићу из Батота по четири вола. Сазнало се да је Мемет из Музаћа, Прокупачке нахије учествовао у тим крађама. Поменути Сима је прешао у Турску да би пронашао украдене волове, али пошто није успео он је украо шест волова са турске стране и пребацио их у шуму у свом селу. По тужби Станоја Гавриловића из села Равништа, Крушевачког среза, Арбанаси из села близу границе (Јошанице и Пребрезе) у Прокупачкој нахији 31. маја 1841. прешли су на српску страну и пошто нису нашли никог код његове куће, јер су сви били на копању кукуруза, украли су му једног коња доратаста и једну кобилу доратасту са ждребетом, пет кошуља, једне сукнене чакшире и велику секиру[6] (Савић 2021: 270–272)

Неки Ахмет и Таир, Кубуров син, обојица из Мавриња, украли су септембра 1841. Ћирку Арсићу из Бобота у Козничком срезу две кобиле са ждребадима и коња који је био на паши у алији Копаоник. Исти су украли од Милије Вуксановића из Шарпеља, Јошаничког среза 15, Илији Симоновићу три, Тодору Ниничу једног и Павлу Вучетићу једног коња. Арбанас Селман из села Пребрезе украо је августа 1841. Вукићу Вукајловићу из села Мајдева Крушевачког среза два вола који су били у шуми села Суваје.[7]

Крајем октобра 1841. послат је нови извештај о крађама стоке у Крушевачком округу. Јовану Вириевићу из Разбојне украдено је седам оваца и 20 коза из тора.

---

5 ДАС, Министарство иностраних дела (=МИД) – Иностранo одељење (=И), 1841, Ф VII, Р 62, Министарство унутрашњих дела – Министарству иностраних дела, 10. јун 1841;Начелство Крушевачког округа – Министарству унутрашњих дела, 5. јун 1841. године.

6 ДАС, МИД – И, 1841, Ф VII Р 62. Списак покрадене стоке у Крушевачком округу у периоду 1840–1841. године.

7 Ове податке српске власти добиле су од бесације Максута из Латове и Муставе спахије. ДАС, МИД – И, 1841, Ф VII Р 62, Министарство унутрашњих дела – Нишком приштинском и прокупачком паши, 22. септембар 1841. године.

Сазнало се да је ту стоку украо неки Ибрахим Шабановић из Сибнице, Прокупачке нахије. Начелник Козничког среза Протић јавио је крајем октобра 1841. да је погранична ограда између карауле Јанкове клисуре и Мачије шапе за један пушкомет изгорела и да су тада украдене две кобиле М. Ерићу из Разбојне. Сазнали су да је неко из Сибнице то урадио и да су погранични плот упалили сибнички чобани. У Јошаничком срезу је крајем августа 1840. украдено седам комада волова и једна јалова крава Стојану Зорићу из Каменца код Груже, који је исте дао на чување у алији Копаоник неком Тиодору Петровићу из села Рајчића, Јошаничког среза. Дошло се до информација да су ову стоку украли неки Вучко и Милован и да су је продали на Косову.[8]

Крајем 1841. на простору Козничког среза Арбанаси из Куршумлијске нахије, Мурат из Бањо Главе, Сеишеј из Куршумлије, Баресов из Жагрова и Асан Барја из Сирнице су током ноћи из државне механе на састанку Јанкова клисура и то испод катанца украли и одвели четири коња, једног ђумрукџији Мијаилу Браљинцу, другог латову састанка Обраду Јовановићу, трећег Петру Меанџији исте механе и четвртог Јакову Штитарцу из Крушевца, који је ту ноћ преноћио на састанку. Према сазнањима до којих су дошле српске власти, украдени коњи су се налазили у Куршумлији код арбанашких коџабаша. Према извештају Начелства Крушевачког округа крајем 1841. Арбанаси из Предворице, Прокупачке нахије извршили су крађу 33 брава коза и једног овна од Радоице Дмитровића из села Витановца. Надлежне српске власти тражиле су од турских представника да се поменута стока врати, а кривци казне. Арбанаси су и крајем 1841. током ноћи, прешавши границу у селу Батоту, Миленку Радосављевићу из тог села украли из обора 44 овце и 24 козе. Сазнали су да се стока налазила код неког Арнаутина Елезовића у селу Сагоњеву, Куршумлијске нахије, удаљеном један сат од границе.[9]

Српске власти су на основу свих информација које су добијале саставиле списак покрадене стоке током прве половине 1842. године.[10]

Списак покрадене стоке из Крушевачке нахије од почетка 1842.
до јула исте године

1. Цветку Стевановићу из Брзећа, Козничког среза украдена су два вола и то од стране Мијаила Милетића из села Блажева Пазарске нахије, који је према сазнањима оба вола заклао и појео;
2. Веселину Мијаиловићу из Батота, Козничког среза украдено је 15 говеда од стране Ишљамовића из Сагоњева, Куршумлијске нахије;
3. Сави Здравковићу из Батота украдена су четири вола од стране непознатог лица, а према сазнањима животиње су отеране у Куршумлијску нахију;

8 ДАС, МИД – И, 1841, Ф VII Р 62. Списак покрадене стоке у Крушевачком округу у периоду 1840–1841. године.

9 ДАС, МИД – И, 1841, Ф VII Р 62, Начелство Крушевачког округа – Министарству иностраних дела, 1. децембар 1841. године; Исто, Ф II Р 152, Министарство иностраних дела – Исмаил-паши лесковачком 22. јануар 1842. године.

10 ДАС, МИД – И, 1842, Ф II Р 152.

4. Милојку Врањанцу из Породина у Бугар Моравском срезу украден је један коњ који се према тадашњим сазнањима налазио код паше у Нишу. Окривљен је Стојко Шоп из Бреснице, Нишке нахије. Окривљени Стојко је ухваћен и затворен због истог и сличних злочина у Нишу;
5. Стојану Павловићу из Вукање, Бугар Моравски срез, украдено је шест коња који су отерани у Нишку нахију;
6. Петру Веселиновићу из Рлице, Бугар Моравски срез, украдена су три вола;
7. Милосаву Антониевићу (из истог села) украден је један во;
8. Лази Баићу (из истог места), два вола;
9. Стеви Цветковићу (из истог места), два вола;
10. Стоји Цветковићу из истог села шест волова и две краве;
11. Ђорђу Н. из Дашнице, Бугар Моравски срез два вола.

Крајем 1841, шесторица Арбанаса са још једним Србином прелазе границу на простору Бугар Моравског среза и изнад села Породина налазе неког момка, Миленка Миљковића, из истог села, који је кренуо у лов и приморавају га да крене са њима по планини Јастрепцу и тек га предвече пуштају, а они одлазе према Равној гори. Због поменутог случаја Миленко је морао да буде подвргнут карантинским правилима. Поред тога, двојица Арбанаса, синови Амера и Муставе из Новог Села – Прокупачке нахије прешли су код Вукањске (Гребачке) карауле где су запуцали и ранили српског стражара Јакова.[11]

Интервенција српских државних органа имала је ефекте у неким случајевима, јер су Арбанаси морали да врате отете овце, 38 брава украдених од неког Миленка из Крушевачког округа. Међутим то је био само мали део, враћен уз помоћ Исмаил-паше лесковачког марта 1842. године. Уз његову интервенцију враћен је и део стоке која се налазила у селу Сагоњеву и она је враћена преко састанака Јанкова клисура Пирку и Обраду. Према извештају лесковачког паше део стоке није успео да пронађе јер је била послата у Приштинску нахију. Представници приштинског и прокупачког паше нису били расположени за сарадњу у вези са покраденом стоком. Посебно се истицао захтев Милије Вукосављевића из села Шарпеља у Јошаничком срезу који је молио да му се врати 20 комада кљусади, који су се налазили код сина Таира Кубуровића, код Ахмета, Аличиног брата, Мале Турчина, његовог брата из села Мавриња и Ездимира и Ђурковића, Срба из Градца[12] (Савић 2021: 272).

Крајем 1841. и почетком 1842. група разбојника неовлашћено прелази границу и краде пет говеда која су се налазила на паши, али том приликом наилазе

11 ДАС, МИД – И, 1842, Ф II Р 152, Министарство иностраних дела – Исмаил-паши лесковачком 20. фебруар 1842. године.

12 ДАС, МИД – И, 1842, Ф II Р 152, Министарство иностраних дела – Исмаил-паши лесковачком 28. фебруара 1842; Министарство иностраних дела – Начелству Крушевачког округа, 27. март 1842; Начелство Крушевачког округа – Министарству иностраних дела, 23. марта 1842. године.

на Србе из села Омашнице који су ограђивали пограничний плот, па их они спречавају да говеда пребаце у Турску. О свему овоме Министарство иностраних дела обавестило је нишког пашу.[13] И током фебруара и марта 1842. настављени су сукоби на граници. Тада је дошло чак 40 Арбанаса на састанак Јанкову клисуру, предвођени коџабашом из Блаца Незиром Севићем. Они су тражили да пређу границу да би повратили стоку коју су према њиховим речима њима узели као капару за жито које још нису добили. На основу извештаја видимо да су они стално провоцирали и чекали погодан тренутак да запуцају и убију неког српског стражара. Када им није дозвољен прелазак, они су запуцали. Такви испади настављани су и у наредним месецима, када су Арбанаси пуцали из пушака и граничну капију пробили на три места. Они су и претили да ће након завршетка зиме и отапања снега поново са још већим снагама напасти српску границу. Министарство иностраних дела писало је турским пашама, тражећи од њих да обуздају Арбанасе, што они или нису могли или нису желели. Исмаил-паша је у својим одговорима истицао да су погранична места и састанци близу, да многи Арбанаси често долазе због трговине, а и да су „Арнаути људи немирни", па је предлагао српским властима да укину састанак Јанкова клисура и да га пребаце на Суповац или негде другде, што наравно српске власти нису прихватале, већ су наређивале да се на сваку сило адекватно одговори.[14]

Током 1842. дошло је до убиства стражара Мајдевачке карауле Милисава Богдановића. Првобитно је био оптужен Азир Јашаревић, Арбанас из села Гргура, Прокупачке нахије, али пошто је то била погрешна информација, утврђено је да су убице Демир из села Станаца, Куршумлијске нахије, Весел Лаучиа из Приштинске нахије и Осман Трампакија из села Гашице у Прокупачкој нахији[15] (Савић 2021: 285–286).

У Козничком срезу марта 1842. Арбанаси из Гргура, Куршумлијске нахије, украли су Миленку Павловићу и Цветку Симоновићу из Златара по два вола, с тим што је један во побегао и стигао до састанка Јанкова клисура, па је враћен оштећеном.[16]

Током јула 1842. Арбанаси краду у Козничком срезу Радовану Виријевићу из Разбојне седам волова, затим кмету села Брзећа Мијаилу Јаћовићу коња и кобилу са ждребетом. У селу Богишу украли су пет кобила и пребацили у Нови Пазар. У Крушевачком срезу Филипу Богоевићу, кмету из Купаца украдена су два вола,

13 ДАС, МИД – И, 1841, Ф VII Р 62, Министарство унутрашњих дела – Министарству иностраних дела, 30. децембае 1841; Министарство иностраних дела – нишком паши, 2. јануар 1842. године.

14 ДАС, МИД – И, 1842, Ф II, Р 9, Министарство иностраних дела – Исмаил-паши лесковачком, 7. март 1842; Министарство иностраних дела - Министарство унутрашњих дела, 30 априла 1842. године.

15 ДАС, МИД – И, 1842, Ф II, Р 69, Министарство иностраних дела – Исмаил- паши лесковачком, 24. април 1842. године

16 О овоме је Министарство известило лесковачког Исмаил-пашу 21. марта 1842. године. ДАС, МИД – И, 1842, Ф II Р 152, Начелство Крушевачког округа – Министарству иностраних дела, 16. март 1842. године.

Миладину Миљковићу и Благоју Ђорђевићу по један во. У селу Јабланица украдено је 12 волова и 16 крава у истом периоду.[17]

О упадима Арбанаса крајем септембра 1842. извештавао је начелник Крушевачког среза Илија Павић. Тада је дошло до сукоба на караули Суво брдо и након пушкарања Арбанаси су се повукли. Два дана након споменутог догађаја у селу Кущима Арбанаси су украли две кобиле са једним мушким и једним женским ждребетом од Николе Марковића. Благоју Мијаиловићу украли су једну кобилу са женским ждребетом и прешли у Турску. Истог дана сукобили су се и на караули Средњак са српским стражарима. Неколико дана након поменутих крађа и сукоба исти се понављају. У Мајдевском потоку пуцали су на Пауна Николића из села Мајдева. Крушевачко начелство дошло је до сазнања да се радило о Арбанасима из Лесковачког пашалука, али остале појединости није успело да сазна. Више власти су о свему обавестиле лесковачког пашу, а Начелство је добило савет да се појача чување границе, да старешине чешће обилазе сва погранична места и проверавају спремност и присутност стражара на караулама.[18]

Поред Крушевачког, посебно су били изложени Јошанички и Кознички срез. Према извештају капетана Јошаничког среза Филипа Прибаковића током октобра 1842. турски сејмени из Новог Пазара неовлашћено су прешли границу и украли четири коња из села Поповог Поља и то од: Глигориа Арсениевића из Руднице једног коња, а од Мине Коминца три коња. Латиф Турчин из села Жарче, Пазарске нахије, украо је коња од Аксентија Видевића из села Руднице и то испред његове куће са све самаром и букагијама. Према сазнањима капетана Прибаковића стока је представљена као мангуп (без власника) и пребачена у Нови Пазар где је предата муселиму. У Козничком срезу начелник Марко Протић је известио од преласку 40–50 Арбанаса из Куршумлијске нахије који су напали караулу Мала липа, где је дошло до пушкарања са српским стражарима. Тада је рањен један Арбанас[19] (Савић 2021: 283).

Пошто стање на граници Крушевачког округа није било сигурно и током 1843, а крађе стоке су настављене становници Јошаничког среза тражили су дозволу да пређу у Турску и поврате украдену стоку. Пошто их је начелник Прибаковић смиривао, обећали су да ће сачекати три дана и да ће након тога морати сами да се организују. Начелник Јошаничког среза доставио је Начелству Крушевачог округа списак украдене стоке у повереном му срезу у периоду од септембра 1842. до јуна 1843, што је приказано у Табели 3.[20]

17 ДАС, МИД – И, 1842, Ф II Р 152, Начелство Крушевачког округа – Министарству иностраних дела, 13. јула 1842; Начлество Крушевачког округа, рапорт – Министарству иностраних дела, 16. јула 1842; Начелство Крушевачког округа – Министарству иностраних дела, 20. јул 1842. године.

18 ДАС, МУД – II, 1842, Ф I, Р 118, Начелство Крушевачког округа, рапорт – Високославном Привременому Правлениjу Србија, 21. септембар 1842. године.

19 ДАС, МУД – II, 1842, Ф I, Р 118.Начелство Крушевачког округа, рапорт –Привремена српска управа, 21. септембар 1842. године; Привремена српска управа – Начелству Крушевачког округа, 29. септембра 1842. године; Начелство Крушевачког округа – Привременој српској управи, 28. септембра 1842. године

20 ДАС, МУД – II, 1843, Ф XIII, Р 11, Начелник Јошаничког среза капетан Прибаковић – Начелству Крушевачког округа, 16. јун 1843. године.

Табела 3. Списак украдене стоке народу Јошаничког среза у периоду од септембра 1842. до 15. јуна 1843. године

Бр.	Име и презиме	Име села	Коња	Кобила	Ждребци од 2 и 3 год.	Волови	Краве
1.	Вучић Лугоња	Бања	1	2			
2.	Јаков Величковић	Црна Глава	1				
3.	Тома Ђорђевић	Исто	1	1	1	1	
4.	Мина Јанковић	Крива Река				2	
5.	Стеван Чомаш	Доброевина				1	
6.	Мина Прдњак	Казановић	1			2	
7.	Ђорђе Поповић	Кугоровица				2	
8.	Радивој Вукоевић	Селиште				3	
9.	Нико Секулић	Исто	1				
10.	Радоица Секулић	Исто	1				
11.	Лазару Крушевац	Исто	1				
12.	Еремија Крушевац	Исто	1				
13.	Антоније Крушевац	Исто		1	1		
14.	Никола Трикошанин	Лисине				4	1
15.	Милић Крушевац	Чајтина				1	
16.	Милета Кретић	Исто	1				
17.	Евта Ћосовић	Гумнитић				3	
18.	Јован Гуша	Равна њива				4	
19.	Милица удовица	Исево				2	
20.	Милета Пешаковић	Исево	1				
21.	Тодор Нинић	Јариње	1				
22.	Ђорђе Живковић	Ново село	1				
23.	Димитрије Пеић	Рудница	1	1			
24.	Ћира Карановић	Исто		1			
25.	Стеван Лазић	Шипачна		2	2		
26.	Анђелко Лазић	Исто		1			
27.	Филип Баловић	Исто		1			
28.	Риста Чеперковић	Исто	1				
29.	Милутин Ћирковић	Џеп				2	
30.	Петрар Мишовић	Бадањ				2	7
31.	Мина Котинац	Рудница	1	1	1		
32.	Глигорије Бошњак	Исто	1				
33.	Аксентије Вириевић	Исто	1				
34.	Јован Радивоевић	Казановић		2	1		
35.	Игњат Ђурчић	Исто	1				
36.	Мила Вуксановић	Шарпел	2	10	4		
37.	Јаблан Лештанин	Казановић	1	2	1		

Бр.	Име и презиме	Име села	Коња	Кобила	Ждребци од 2 и 3 год.	Волови	Краве
38.	Тривун Живковић	Црноглава	1	4	1		
39.	Вукосав Живковић	Исто		2	1		
40.	Илија Петровић	Исто		2	1		
41.	Диша Богдановић	Исто	2	3	1		
42.	Миленко Личкир	Исто		2			
43.	Ђора Прдњак	Казановић		1	1		
44.	Петар Прдњак	Исто		1	2		
45.	Сава Лиштанин	Исто			1		
46.	Витор Лиштанин	Исто		1			
47.	Милутин Ћирковић	Цеп					9
Укупно:			24	41	19	29	17

У Јошаничком срезу покрадена су 24 коња, 41 кобила, 19 ждребаца, 29 волова и 17 крава и то само од септембра 1842. до јуна 1843. године.

Током маја 1843. дошло је до сукоба са Турцима код карауле Мечкина шапа која се налазила близу састанка Јанкова клисура. Тада је рањен један српски стражар, док су нападачи након тога отерани од границе. И код карауле Церови дошло је до преласка осморице Турака на које су српски граничари запуцали и успели да ране једног Турчина. И током јула 1843. настављени су напади на српску границу, а према извештајима са састанака и карантина „кордонски плот" је био на више места развађен и налазио се у веома лошем стању. На српским караулама налазила су се четири стражара, а Арбанаса је било током напада 15–16, што је свакако био велики проблем за српске граничаре. С друге стране, Арбанаси су били сложнији и, уколико би неки њихов племенски члан био убијен, они су организовали крвну освету и одмах се појављивали на граници, чак по њих 50–60 (Савић 2021: 283).

Током новембра 1843. Радовану Накићу из села Бука украдено је 50 брава оваца. Зато је начелник округа Радован Петровић изашао на границу и договорио састанак са Сеиди Менџом, који му је дао бесу да ће он, ако се било шта украде од Јанкове клисуре до Суповца, докле се његов фис простирао, он да врати.[21]

У Крушевачком округу у периоду од 23. априла 1842. до 19. јула 1843. евидентиран је следећи број крађа: у Крушевачком срезу евидентирано је 40 људи и 117 комада покрадене стоке; у Јошаничком срезу 60 људи и 282 комада стоке (146 коња, 94 говеда, 8 оваца и 24 коза); у Козничком срезу уписано је 27 људи и 394 комада стоке, док је из Бугар Моравског среза евидентирано 15 људи и 528 комада стоке (180 коња, 182 говеда, 123 оваца и 48 коза)[22] (Савић 2021: 272).

Јошанички срез био је посебно угрожен јер је, са једне стране, имао проблем са Арбанасима из Куршумлијске нахије, а с друге стране, проблеме су задавали

21 ДАС, МУД – II, 1843, Ф XIII, Р 11, Начелство Крушевачког округа – Министарству унутрашњих дела, 21. октобар 1843. године.

22 ДАС, МУД – II, 1843, Ф XIII, Р 11,Списак покрадене стоке у Крушевачком округу од 23. априла 1842. до 19. јула 1843. године

Турци из Пазара. Буљукбаша Новопазарске нахије Ариа Берберишганин организовао је упад у село Џеп у Јошаничком срезу са 80 Турака, са циљем да опљачкају 60 грла говеда. У тој намери нису успели јер је старешина Прибаковић успео да организује народ и сачува стоку. Напади из Новог Пазара настављени су и наредном периоду, а поред буљукбаше Арие спомиње се и буљукбаша Аидин. Они су стално организовали нападе на границу, крађу стоке, злочине, убиства људи. Аидин је са неколико сејмена покушао да украде 20 комада говеда из села Рудничког, али су српски стражари успели да то спрече. Буљукбаша Ариа је са 20 сејмена прешао у село Равна Њива и Стевану Гуши украо 11 комада говеда, које је успео да пребаци преко границе[23] (Савић 2021: 283–284).

Током септембра 1843, догодило се убиство буљукбаше Исевске карауле која се налазила у Јошаничком срезу. Према сачуваним извештајима, сазнајемо да се око 60 Арбанаса из села Мавриња организовало са циљем крађе стоке. Они су тада организовали диверзију. Наиме, њих око 25 чекало је код Гумничке карауле са циљем да убију неког стражара, што би збунило страже и сељаке и Арбанаси би могли неометано да опљачкају село. У намери нису успели, осим што су украли неколико коза од неког сиромашног човека. Ипак, том приликом страдао је Милован Ковачевић, буљукбаша Исевске карауле, на кога су Арбанаси запуцали и убили га на пола пута између Исевске и Гумничке карауле. Када су остали стражари чули пуцње, кренули су према том месту, али су затекли мртвог буљукбашу кога су Арбанаси опљачкали, тј. скинули су му одећу и „само га у гаћама оставили били". Поред тога, одсекли су му ухо и однели са собом. Одмах по сазнању на лице места изашао је и старешина Прибаковић, који је преко бесаџија сазнао да су злочинци Арбанаси из села Мавриња који су имали подршку и сарадњу појединих Срба и то: Еремије Даничића из села Црнитава у Пазарској нахији, Јована Белчевића из Белог Брда, Стевана Чеде из Равништа и Максима Вучића из Бозољина, Вучитрнске нахије. Поред тога, истакнуто је да су они све то чинили уз прећутну подршку турских буљукбаша. О свему је обавештено и Министарство унутрашњих дела, док су страже на поменутим караулама биле дуплиране[24] (Савић 2021: 284).

О свим наведеним догађајима и проблемима на границама Крушевачког округа Министарства су прикупила податке и обавестила Порту. Алекса Симић је предао такрир (извештај о злочинима над српским народом) и то два пута, први у јулу, други у септембру 1843. године. Порта је издала наређење румели валису муширу Саид-паши и предала му писану заповест да умири Арбанасе и надокнади учињену штету, као и да се злочинци, хајдуци и њихови помагачи казне[25] (Савић 2021: 272–273).

23 Начелство Крушевачко писало је о овом случају новопозарском муселиму Јусуф-бегу 27. новембра 1843. године. ДАС, МУД – II, 1843, Ф XIII, Р 11, Начелство Крушевачког округа – Министарству унутрашњих дела, 21. октобар 1843. године; Начелство Крушевачког округа – Министарству унутрашњих дела, 29. новембар 1843. године.

24 ДАС, МУД – II, 1843, Ф XIII, Р 21,Начелство Крушевачког округа – Министарству унутрашњих дела, 9. септембар 1843; Начелник Јошаничког среза – Начелству Крушевачког округа, 4. септембар 1843; Начелство Крушевачког округа - Министарство унутрашњих дела, 13. септембар 1843. године.

25 ДАС, МУД – II, 1843, Ф XIII, Р 21, Министарство иностраних дела – Министарству унутрашњих дела.

Упади пљачкаша и крађа стоке на простору Крушевачког округа, али и пограничним крајевима Кнежевине Србије, настављени су и у наредним годинама, током уставобранитељске владавине (Савић 2021: 273–279; Савић 2022: 9; 15–16).

Један од значајнијих догађаја који је довео до проблема на границама Крушевачког округа и појаве великог броја збегова била је Нишка буна 1841. године. Она је довела и појаве хајдучије и представника српске власти који су јавним или тајним каналима помагали српски народ ван граница тадашње Кнежевине Србије (Перуничић 1978: 593, 598; Савић 2021: 331, 336; Андрејевић 2003: 108-115;131–132; Стојанчевић 1991: 56; Недељковић 2012: 16–23).

Још од периода разграничења 1834. године, стање на граници Крушевачког округа било је нестабилно. Пушкарања, прелази, напади, рањавања српских стражара, старешина, чак и убиства обележила су посматрани период. Посебно се истичу нелегални преласци који су у почетку били у вези са обрадом имања, коришћења воденица или ливада, а након 1839. спомињу се догађаји везани за нелегалну трговину, непоштовање карантинских правила и крађу стоке, која је посебно била изражена у Крушевачком округу. Као злочинци најчешће се спомињу Арбанаси, Турци, али било је у тим групама и Срба, који су живели ван Кнежевине Србије. Српске власти су реаговале на све могуће начине, чувале границу, добијале информације од бесаџија и највећу помоћ имале од лесковачког паше, који је по некад организовао повратак украдене стоке. На основу свега изложеног закључујемо да је стање на граници Крушевачког округа у периоду након разграничења, а посебно након 1839. било веома тешко и испуњено великим бројем изазова за аутономну српску кнежевину.

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Државни архив Србије (ДАС)
Министарство унутрашњих дела (МУД) – Полицајно одељење (П)
Министарство иностраних дела (МИД) – Инострано одељење (И)

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Марковић-Мишковић 2010: Марковић Зоран-Мишковић Светлана. *Књажеска канцеларија, Јагодинска нахија, трећа књига (1830–1835)*. Јагодина: Историјски архив „Средње Поморавље“ Јагодина.

Перуничић 1978: Перуничић Бранко. *Алексинац и околина*. Београд: Скупштина општине Алексинац.

Петровић (1901[2]): Петровић Мита. *Финансије и установе обновљене Србије до 1842. године, књига I*. Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.

ЛИТЕРАТУРА

Андрејевић 2003: Андрејевић Севделин. *Нишке буне, ослободилачки покрети од 1833. до 1842. године*. Ниш: Просвета.

Бојић 2009: Бојић Славољуб. „Војска и гранични сукоби у Козничком срезу“. Д. Бонџић, И. Брборић (ур.), *Жупски зборник 4*. Александровац: Завичајни музеј Жупе, 165 –184.

Љушић 2004: Љушић Радош. *Кнежевина Србија 1830–1839*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Илић 2022: Илић Жарко. „Разграничење Кнежевине Србије и Османског царства 1830 –1834.“ *Историјски часопис LXXI*. Београд: Историјски институт, 283 –330

Недељковић 2012: Недељковић Славиша. „Учешће Арбанаса у гушењу Нишке буне 1841. године“. *Устанци и побуне Срба у Турској у XIX веку, Поводом 170 година од избијања Нишке буне*. Ниш: Филозофски факултет Универзитета у Нишу, 7 –24.

Савић 2021: Савић Александар. *Кнежевина Србија и Османско царство (1839 –1858).* Необјављена докторска дисертација. Београд: Филозофски факултет.

Савић 2022: Савић Александар. „Нишки валија Мехмед Хуршид-паша и крађа стоке у пограничним селима Крушевачког округа 1850 –1851.“ *Сведок времена 1*. Крушевац: Удружење историчара Расинског округа, 7 –18.

Стојанчевић 1995: Стојанчевић Владимир. „Два оружана сукоба на српско-турској граници из времена прве владе кнеза Милоша Обреновића. Прилог познавања прилика прошлости Крушевачког краја“. *Из историје Србије Другог устанка и кнез Милошеве владе 1815 –1839*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 225 –239.

Стојанчевић 1991: Стојанчевић Владимир. *Устанак 1841. године у Југоисточној Србији*. Лесковац: Народни музеј.

Bojan D. PANIĆ
Miroslav D. PEŠIĆ

THE SITUATION ON THE BORDER OF THE KRUŠEVAC DISTRICT FROM 1839 TO 1843

Summary

The paper presents the situation on the border of the Kruševac district in the period after the abdication of Prince Miloš until the establishment of the era of constitutional defenders and the time of Prince Aleksandar Karađorđević. The Kruševac district was on the border and this led to constant incursions by Turks and Arbanas, which were reflected in illegal crossings, unauthorized trade, non-compliance with quarantine rules, cattle theft, which was at its peak in this period, but continued during the entire rule of the defenders of the constitution. Jošanički and Kozničkі srez were especially threatened, but the situation was no better in Bugar Moravski and Kruševac srez. The Serbian authorities reacted, informed the representatives of the official Ottoman authorities, but also tried in all other ways to preserve their territory, and thus their autonomy.

Keywords: Bugar Moravski srez, border, Jošanički srez, cordon offenders, Kozničkі srez, cattle theft, Kruševacki srez.

Рад је предат 7. децембра 2024. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 314.011(497.11 Трнава)"1839/1945"
94(497.11 Трнава)"1839/1945"
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina35-53604

Оригинални научни рад

*Јово М. МЕДОЈЕВИЋ**
Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици,
Природно-математички факултет, Одсек за географију

*Предраг С. ПРЕМОВИЋ***
Универзитет у Новом Саду, Природно-математички факултет,
Департман за географију, туризам и хотелијерство

ИСТОРИЈСКО-ДЕМОГРАФСКЕ ДЕТЕРМИНАНТЕ ОПШТИНЕ ТРНАВА ОД 1839. ДО 1945. ГОДИНЕ

Апстракт: Село Трнава налази се у југозападном делу Србије и припада Рашком управном округу. Трнава добија статус административног центра – општине 1839. године у време Кнежевине Србије. Стицањем независности Кнежевине Србије на Берлинском конгресу 1878. године, општина Трнава постаје значајна територијална управа према Османлијском царству. Циљ историјско-демографских проучавања општине Трнава јесте да се на основу досадашњих истраживања и архивске грађе, проуче и анализирају административно-територијалне промене и динамика популационог развоја општине Трнава. Историјско-демографска проучавања базирана су на детерминантама: кретању укупног броја становника, броју домаћинстава, здрављу становништва, смртности становништва и њиховог утицаја на величину и структуру популације у периоду од 1900. до 1941. године. Истраживање је спроведено историјско-демографском, историјско-компаративном и демографско-статистичком методом уз коришћење досадашњих истраживања и на основу архивских извора из Историјског архива у Краљеву, који до сада нису публиковани. Наведени архивски извори откривају нова сазнања о општини Трнава. Резултати истраживања указују на комплексне историјско-демографске процесе у општини Трнава у периоду од 1839. до 1945. године.

Кључне речи: историјска-демографија, Рашка, Трнава, Студенички срез.

УВОД

Рашка област једна је од најзначајнијих историјско-географских регија у средњевековној Србији. Област која се простире између река Ибар, Лим и Рашка, вековима је представљала политичко, културно и верско средиште српског народа. У средњем веку, Рашка је била престоница средњовековне Србије и седиште великих српских владара као што су Стефан Немања, Стефан Првовенчани и Стефан Немањић (познат као Свети Сава). Управо због великих српских владара Рашка је постала важно средиште културе и духовности, где се стварала српска средњовековна књижевност и архитектура (Динић, 1978).

* Ванредни професор, ORCID 0000-0002-2347-7712, jovo.medojevic@pr.ac.rs
** Докторанд, ORCID 0009-0001-5961-9276, premovicpredrag@gmail.com

На источним обронцима планине Голије налази се сеоско насеље Трнава које данас административно припада општини Рашка и удаљено је 9 км западно од градског центра. Село је ратарско-сточарског типа. Под именом *Дрнава* помиње се у XV веку у попису крајишта Иса-бега Исаковића из 1455. године са 25 кућа. У селу постоји црква Свете Петке која је сазидана и фрескописана у периоду од 1579–1580. године. Око цркве се формирао центар Трнаве (Сочанац, 2006: 241–242).

Општине као административне управе у Србији формиране су у првој половини XIX века, у периоду када је Кнежевина Србија постала модерна држава са уређеним институцијама и системом власти (Савић, 2021). Сочанац (2006: 242) указује „да је општина Трнава формирана 1839. године", припадајући општинама „треће класе" (Свирчевић, 2011: 130).

Карта 1. Насеља општине Трнава (1899. до 1945) која данас припадају територији општине Рашка (Аутор: Ј. Медојевић)

На основу *Закона о устројству општина и општинских власти* из 1866. године Трнава одржава свој статус административног центра. Општина Трнава се у периоду од 1899. до 1912. године налазила између Моравичког среза на западу и северозападу, општине Градац на северу, општина Беоци и Рашка на североистоку, док су јужна и источна граница трнавске општине представљале државну границу према Османлијском царству. Природна граница на истоку била је река Рашка. Територијално проширење Краљевине Србије и нестанак Османлијског царства са наших простора по завршетку Првог балканског рата условили су да се на источној и јужној граници трнавске општине нађе Дежевски срез (Виријевић, 2000: 13).

Општина Трнава егзистирала је 106 година, од свог оснивања 1839. до укидања 1945. године (Административно-територијалне промене у НР Србији од 1834–1954, 1955: 57). Етничку структуру чинило је српско становништво

и током наведеног периода никада није долазило до промене етничког састава становништва трнавске општине.

На територији општине опстаје неколико цркава. У селу Боровиће налази се црква Светог првомученика и архиђакона Стефана и црква Светог Илије. У селу Плешин налази се црква Свете Марије Магдалине. У Носољину (заселак Бело Поље) налази се црква Свете великомученице Марине.

Циљ историјско-демографских проучавања општине Трнава у временском интервалу од 1839. до 1945. године јесте да се на основу постојећих истраживања и архивске грађе, проуче и анализирају историјско-демографске промене које су се десиле у прошлости, како би се боље разумела динамика популационог развоја општине Трнава.

Хипотетички оквир у истраживању укључује посматрање демографских варијабли од 1900. до 1941. године, које се у истраживању посматрају као и предложене везе између њих. Историјско-демографска истраживања општине Трнава у временском оквиру од једног века могу постати корисна за разумевање историјских догађаја и промена у друштву, као што су административне промене, ратови, епидемије, друштвене реформе, што је важно за препознавање контекста и утицаја ових догађаја и промена на целокупан развој општине Трнава.

МЕТОДОЛОГИЈА

Методолошка истраживања историјско-демографских детерминанти општине Трнава од 1839. до 1945. године заснована су на корелацији ранијих истраживања и новим архивским изворима. Рад је методолошки састављен од две целине које су сублимиране у јединствену целину. Први део чини теоријски део, базиран на ранијим истраживањима општине Трнава, који детерминише административно-територијалне и друштвене промене од 1839. до 1945. године. Други део чини историјско-демографска анализа детерминанти природног кретања становништва и домаћинства од 1900. до 1941. године, који је утемељен на новим архивским изворима. Током корелација наведених метода истраживања, водило се рачуна о логичкој структури и јасној аргументацији. Временски оквир истраживања обухвата период од 106 година.

Теоријска сазнања о општини Трнава развијена су на темељу ранијих истраживања која су спроведена кроз различите приступе и методологије истраживања. Прва, обимнија истраживања датирају из 1905. године, у делу Радомира Илића: *Ибар –Антропогеографска истраживања,* у којима Илић проучава географски положај свих села, порекло родова у селима трнавске општине (Илић, 1905). Такође, опширна антропогеографска истраживања општине Рашка извршио је Радослав Д. Павловић кроз дело *Становништво и насеља општине Рашка у функцији привредног развоја* (Павловић, 1995). Историјска истраживања Владана Виријевића обележавају проучавања Рашке области (и општине Трнава) у првим деценијама XX века кроз дела: *Студенички срез 1918–1941 друштвено-економске и политичке прилике* (Виријевић, 2000: 15, 17, 207) и *Рашка 1912–1941 – портрет варошице* помиње општину Трнава (Виријевић, 2013: 90). Истраживањима Рашког краја

са регионално-географског аспекта бавила се и Ивана Пењишевић кроз монографију *Фактори и правци регионалног развоја Рашког краја* (Пењишевић 2011).

Предмет проучавања историјско-демографских детерминанти у општини Трнава од 1900. до 1941. године базиран је на архивским истраживањима која су реализована у Историјском архиву Краљево (ИАК)[1]. Коришћена је архивска грађа три фонда: Фонд: *Суд општине трнавске од 1892. до 1918.* године, кутија број 6. Затим, Фонд: *Општина трнавска од 1918. до 1941.* године, кутије број 8, 10, 12 и 14. Такође, коришћени су и архивски извори из Фонда: *Верске установе и организације – архивске књиге Цркве у Трнави*: *Матична књига умрлих за период од 1911. до 1935.* године и *Матична књига умрлих за период од 1936. до 1949.* године.

Циљ рада је да се на основу досадашњих истраживања и примарних извора – архивске грађе, реконструише прошлост популације, његова демографска структура и динамика на територији општини Трнава. Истовремено, предмет истраживања фокусиран је на квантитативно-квалитативним проучавањима протеклих популационих процеса на простору општине Трнава чију је географску средину тада чинило шест села: Боровиће, Милатковиће, Носољин, Плешин, Себимиље и Трнава. Демографске детерминанте од 1900. до 1941. године, груписане су по обележјима: укупно кретање становништва, рађање, смртност, домаћинства, здравље становништва и миграциона кретања.

Компаративно-историјски метод истраживања (Tancic – Elezovic – Gordic, 2018) коришћен је за поређење демографских образаца у различитим друштвено-историјским контекстима. Примена ове методологије, значајна је за разумевање историјских процеса, као и за сагледавање ширих друштвених и економских промена које су се догодиле у општини Трнава у посматраном временском периоду.

Статистичко посматрање становништваопштине Трнава, сагледано је као реална јединица посматрања јер за такав вид истраживања поседујемо архивске изворе (за посматрани временски период од 1900. до 1941. године). Статистички подаци утврђени су директним пребројавањем из архивских (докумената) извора – фондова Историјског архива Краљево, што детерминише релевантност коришћених података. Добијене статистичке серије груписане су према географском просторном обележју и представљају распрострањеност демографских појава. Након груписања статистичких података и добијања статистичких серија, подаци су приказани у табелама и графиконима са статистичким вредностима израженим у процентима.

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

Општина Трнава формирана је 1839. године, на основу *Закона о устројству општина и општинских власти*. Наведеним административно-територијалним уређењем Кнежевине Србије постојале су варошке и сеоске општине.[2]

1 ИАК – скраћеница за Историјски архив Краљево

2 Закон о устројству општина и општинских власти Књажевине Србије: 1866, члан.9. Доступно на http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=publications&id=3330&m=2#page/4/mode/2up[24. 5. 2023].

Приликом формирања, општину Трнава сачињавала су три села: Трнава, Вртине и Носољин. Исте године успостављена је и општина у суседном селу Плешин у чији састав су укључена три села: Плешин, Бркуше и Бојевићи. Општински чиновници, свештеници и учитељи имали су статус државних чиновника.[3] Административну управу су чинили: Општински збор, општински суд и општински одбор.[4]

Плешинска општина припојена је општини Трнава на основу *Административно-територијалног уређења округа и срезова Краљевине Србије* од 31. јануара 1899. године Границе новоствореног општине Трнаве остале су непромењене до завршетка Другог светског рата (Административно-територијалне промене у Народној Републици Србији од 1834–1954 године, 1955: 206, 232, 273). Укупна површина општинског атара износила је 145 km^2.

Законом о обласној и срескоj самоуправи од 26. априла 1922. године и територијалним уређењем Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Студенички срез се нашао у Рашкој области, чије седиште је било у Чачку (Виријевић, 2000: 13–14). Оваква административно-територијална подела остала је на снази до доношења *Закона о називу и подели Краљевине на управна подручја* 3. октобра 1929. године (Виријевић, 2000: 14) којим је држава установљена у Краљевину Југославију, а њена територија подељена у девет бановнина. Студенички срез ушао је у састав Зетске бановнине, чије се седиште налазило на Цетињу. У оквиру Зетске бановине Студенички срез остао је до краха југословенске државе 1941. године.

Према сачуваним подацима из 1923. године у трнавским општинским установама запослени су примали плате из општинског буџета. Административну управу чинили су: председник општине, шест сеоских кметова, деловође општинског суда, благајник општинског суда, чувар општинских шума, поштански коњаник, канцеларијски послужитељ, шест сеоских послужитеља, општински поштар, руководилац кошевне хране.[5] Општина је имала једну школу.[6] Трнаву је са Рашком повезивао сеоски пут. На територији општине није било здравствене установе. Становници трнавске општине лечили су се у срескоj болници у Рашки. Од 1924. године, лекар из Рашке, поред дужности Управника среске болнице, обављао је и дужност среског лекара за трнавску општину.[7] На територији општине налазило се 170 бунара, цистерни, чесми и извора воде за пиће. Општина је имала 51 воденицу поточару.[8] Највећу површину у трнавској општини заузимала су зиратна (оранице) земљишта која су се простирала на 1.992 ха. Површина под ливадама износила је 993 ха, док је под шумама било 380 ха.[9] Од предузетничких радњи у трнавској општини биле су:

---

3 *Исто*

4 Закон о устројству општина и општинских власти, Књажевине Србије: 1866, члан.11.Доступно на http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=publications&id=3330&m=2#page/4/mode/2up[24. 5. 2023].

5 ИАК, *Фонд*: *Општина трнавска 1918–1941*, кутија број 10. Годишњи рачун прихода и расхода суда општине трнавске за 1923. годину, 31. децембар 1923. године.

6 *Исто*

7 ИАК, *Фонд*: *Општина трнавска 1918–1941, кутија број 10.* Допис Начелника среза студеничког свим општинским судовима, 27. фебруар 1924. године.

8 ИАК, *Фонд*: *Општина трнавска 1918–1941, кутија број 12*, Преглед статистичких података општине Трнаве, 10. јуни 1927. године.

9 *Исто*

две кафане, две стругаре, једна столарска радња и једна ковачница.[10] Од 1931. године Трнава је имала сталну жандармеријску станицу, која се налазила на месту „Шеремetовица".[11] Законом о административној подели Србије од 1. септембра 1945. године општина Трнава је званично укинута после 106 година постојања (Административно-територијалне промене у НР Србији, 1955: 57).

КРЕТАЊЕ УКУПНОГ БРОЈА СТАНОВНИКА У ОПШТИНИ ТРНАВА

Укупно кретање становништва детерминисано је искључиво његовом природном динамиком и чини резултат разлике између природног прираштаја (односа наталитета и морталитета) и миграционих односа емиграције и имиграције (Медојевић и Милосављевић, 2021: 106). Укупно кретање становништва општине Трнава у посматраном временском периоду својеврстан је синтетички показатељ општих процеса у вези са становништвом општине Трнава. На основу анализираних података, може се закључити да је укупан број становника варирао у периоду од 1900. до 1931. године. Најмањи број становника забележен је 1927. године – укупно 2.423, док је највећи број становника забележен 1910. године – укупно 2.925.

Графикон 1. Кретање укупног броја (изражено у хиљадама) становника општине Трнава по пописима од 1900. до 1931.[12]

10 ИАК, *Фонд*: *Општина трнавска 1918–1941*, кутија број 12, Списак сопственика зграда из општине Трнавске, 1. децембар 1928. године.

11 ИАК, *Фонд*: *Општина трнавска 1918–1941*, кутија број 14, Земљиште за жандармерију на Шеметовици, 5. јануара 1931. године.

12 *Статистика Краљевине Србије – Попис становништва у Краљевини Србији, 31. децембар 1900,* Државна штампарија Краљевине Србије, Београд 1903, стр. 554; Историјски архив Краљево, *Фонд: Суд општине трнавске 1892–1918,* кутија број 6, *Број становника по селима и засеоцима, 14. децембар 1910.;* 1920 – ИАК, *Фонд*: Општина трнавска 1918–1941, кутија број 8, *Списак насељених места општине Трнавске, 11. новембар 1920;* 1927 – ИАК, *Фонд: Општина трнавска 1918–1941,* кутија број 12, *Статистички подаци општине Трнава, 10. јун 1927;* 1931; Виријевић, 2000.

Балкански ратови и Први светски рат, оставили су тешке последице на демографску структуру општине Трнава. Виријевић (2000) у својим истраживањима указује на то да је у овом периоду велики број породица у биолошком смислу, најблаже речено, десеткован. Подаци о броју жртава у општини Трнава не постоје, јер је последњи (предратни) попис становништва у трнавској општини извршен 14. децембра 1910. године, док је први послератни попис организован 11. новембра 1920. године. Очито, упоређивањем резултата пописа из 1910. и 1920. године могуће је сагледати страдања између два пописа. Уочавамо (табела бр. 1) да укупна популација у општини Трнава између два пописа 1910 – 1920. бележи *апсолутно умањење*[13] за 15,9 %.

Табела број 1. Кретање укупног броја становника по селима у општини Трнава од 1900. до 1927. године [14]

Насеље	1900. год.	1910. год.	1920. год.	1927. год.
Боровиће	522	591	446	434
Милатковиће	385	464	434	434
Носољин	358	384	326	325
Плешин	461	526	424	418
Себимиље	354	418	335	327
Трнава	459	542	494	485
Укупно	2.539	2.925	2.459	2.423

На основу података о кретању укупног броја становника по селима општине Трнава, за период 1910. до 1927. године, демографски развитак трнавске општине може се поделити на два периода. Први период од 1900. до 1910. године, код којег запажамо повећање броја рођених[15] у свим селима. Укупно повећање броја становника по селима трнавске општине у овом периоду износило је: Трнава 83 (15,31%), Милатковиће 79 (17,03%), Боровиће 69 (11,68%), Плешин 65 (12,36%), Себимиље 64 (15,31%) и Носољин 26 (6,77%).[16]

Други период од 1910. до 1927. године карактерише смањење укупног броја становника у свим селима. На ову појаву утицале су високе стопе смртности становништва које су проузроковане ратовима и заразним болестима. Укупно смањење броја становника по селима трнавске општине у овом периоду износило је:

13 *Апсолутни пораст* представља разлику између два пописа. По правилу, апсолутни пораст становништва може бити већи или мањи. Израчунава се помоћу формуле $\mathbf{R}=\mathbf{P}_2-\mathbf{P}_1$, где **R** означава апсолутни пораст $\mathbf{P}_2$ други попис, а $\mathbf{P}_1$ први попис становништва (Медојевић и Милосављевић, 2021, стр. 106).

14 *Статистика Краљевине Србије – Попис становништва у Краљевини Србији, 31. децембар 1900*, Државна штампарија Краљевине Србије, Београд 1903, стр. 554; ИАК, *Фонд: Суд општине трнавске 1892–1918,* кутија број 6, Број становника по селима и засеоцима, 14. децембар 1910*;* ИАК, *Фонд: Општина трнавска 1918–1941*, кутија број 8, Списак насељених места општине Трнавске, 11. новембар 1920*;* ИАК, *Фонд: Општина трнавска 1918–1941*, кутија број 12, *Статистички подаци општине Трнава, 10. јуни 1927.*

15 Наталитет представља број рођених у календарској години.

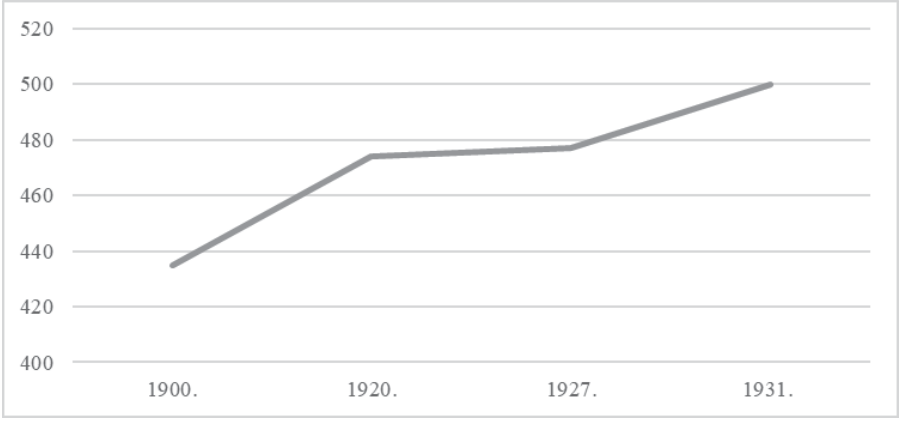
16 *Статистика Краљевине Србије – Попис становништва у Краљевини Србији, 31. децембар 1900*, Београд 1903, стр. 554; ИАК, *Фонд: Општина трнавска 1892–1918,* кутија број 6, Број становника по селима и засеоцима, 14. децембар 1910.

Боровиће 157 (26,57%), Плешин 108 (20,53%), Себимиље 91 (21,77%), Носољин 59 (15,36%), Трнава 57 (10,52%) и Милатковиће 30 (6,47%).[17]

Након 1927. године, у архивским изворима Историјског архива Краљево, не постоје сачувана документа о броју становника по насељима у трнавској општини. Међутим, сачувани су архивски извори који омогућавају да демографске процесе између 1927. и 1941. године можемо пратити на нивоу општине Трнава.

БРОЈ ДОМАЋИНСТАВА

Број домаћинстава општине Трнава у временском периоду од 1900. до 1931. године константно се повећавао. Најмањи број домаћинстава забележен је 1900. године, укупно 435. По попису из 1920. године број домаћинстава износио је 474, да би 1927. године на територији општине егзистирало 477 домаћинстава. Подаци о броју домаћинстава трнавске општине из 1931. године указују на то да је у трнавској општини у то време било 500 домаћинстава или 4,6% више него приликом пописа 1927. године.[18] (Попис становништва у Краљевини Србији, 31. децембар 1900, 1903: 554; Виријевић, 2000: 17).

Графикон бр. 2. Кретање броја домаћинстава у општини Трнава од 1900. до 1931. године[19]

Појаву повећања броја домаћинстава можемо сагледати кроз чињеницу да се становништво трнавске општине у првој деценији XX века увећало за 13,2 %.

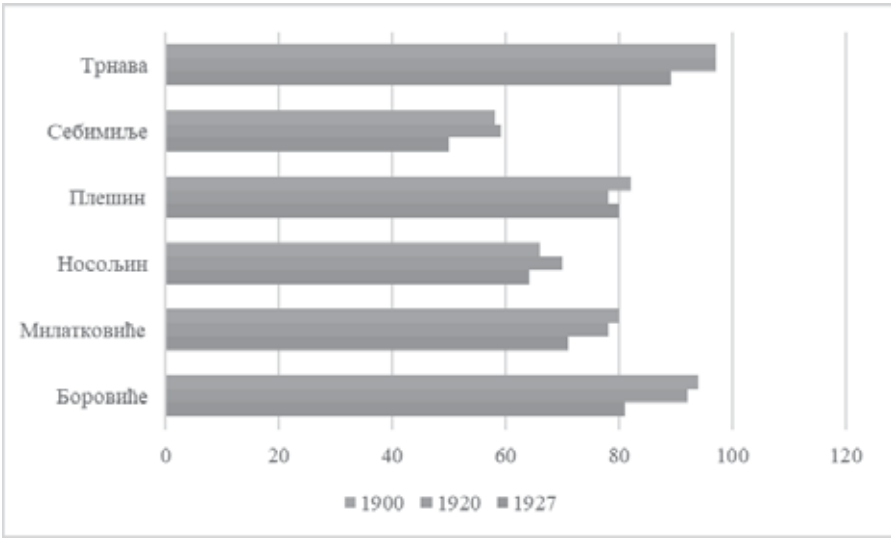
17 ИАК, *Фонд: Општина трнавска 1918–1941,* кутија број 8, Списак насељених места општине Трнавске, 11. новембар 1920; ИАК, *Фонд*: Општина трнавска 1918–1941, кутија број 12, Статистички подаци општине Трнава, 10. јуни 1927.

18 ИАК, *Фонд: Општина трнавска 1918–1941,* кутија број 8, Списак насељених места општине Трнавске, 11. новембар 1920; ИАК, *Фонд: Општина трнавска 1918–1941,* кутија број 12, Статистички подаци општине Трнава, 10. јуни 1927.

19 *Статистика Краљевине Србије – Попис становништва у Краљевини Србији, 31. децембар 1900,* Државна штампарија Краљевине Србије, Београд 1903, стр. 554*;* ИАК, *Фонд: Општина трнавска 1918–1941,* кутија број 8, Списак насељених места општине Трнавске, 11. новембар 1920*;* ИАК, *Фонд: Општина трнавска 1918–1941*, кутија број 12, Статистички подаци општине Трнава, 10. јуни 1927*; (*Виријевић 2000, стр. 17).

У таквим околностима, пораст броја становника утицао је на повећање броја домаћинстава као саставне компоненте демографског развоја (Попис становништва у Краљевини Србији, 31. децембар 1900, 1903: 554).

Идентична демографска тенденција пораста броја становника детерминисана је и *Пописом становништва од 31. марта 1931.* Повећање популације у општини Трнава условило је интеракцију на динамику домаћинстава. Интеракција ове две демографске детерминанте одразила се на унутрашњу структуру домаћинстава[20] и на његову величину. Највећи просечан број чланова домаћинства забележен је 1900. године и износио је 5,9 чланова, док је најмањи број забележен 1927. године, са просечно 5,08 чланова по домаћинству.[21]

Графикон бр. 3. Кретање броја домаћинстава по насељима у општини Трнава од 1900. до 1927. године[22]

Анализом кретања броја домаћинстава по насељима у општини Трнава од 1900. до 1931. године уочава се да је Трнава 1900. године, била сеоско насеље са највећим бројем домаћинстава – укупно 89. Најмањи број домаћинстава у истом периоду имало је село Себимиље са 50 домаћинстава (Попис становништва у Краљевини Србији, 31. децембар 1900, 1903: 554). Две деценије касније, архивски извори из 1920. године, указују на исту демографску појаву у укупном броју

20 *Структура домаћинства* према броју чланова показује колико у некој популацији има самачких, двочланик, трочланих, четворочланих, петочланих, шесточланих и домаћинстава са већим бројем чланова, као и колика је средња величина домаћинства и какве су његове тенденције (Медојевић и Милосављевић, 2021, стр.171).

21 ИАК, *Фонд: Општина трнавска 1918–1941,* кутија број 12, Статистички подаци општине Трнава, 10. јуни 1927.

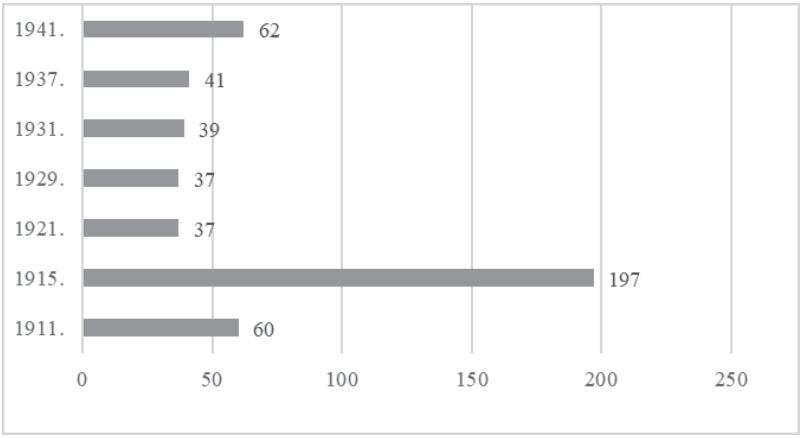
22 *Статистика Краљевине Србије – Попис становништва у Краљевини Србији, 31. децембар 1900,* Државна штампарија Краљевине Србије, Београд 1903, стр.554; ИАК, *Фонд*: Општина трнавска 1918–1941, кутија број 8, *Списак насељених места општине Трнавске, 11. новембар 1920;* ИАК, *Фонд*: Општина трнавска 1918–1941, кутија број 12, Статистички подаци општине Трнава, 10. јуни 1927.

домаћинстава. Доминирала је, Трнава са 97 домаћинстава, док је најмањи број од 59 домаћинстава забележен у селу Себимиље.[23]

Пописом из 1927. године евидентиран је највећи број домаћинстава у селима Трнава, Боровиће и Плешин. У селима Боровиће, Милатковиће и Трнава у свим пописним годинама бележи се повећање броја домаћинстава, док је у осталим селима општине тај број варирао.[24]

СМРТНОСТ СТАНОВНИШТВА

Сагледавајући временски период од 1911. до 1941. године запажа се да је највећа смртност становништва општине Трнава забележена 1915. године и износила је 197 умрлих. Најмањи број, од 17 умрлих, забележен је 1930. године. Висока смртност у 1915. години условљена је дејством ширења болести, посебно тифуса који је захватио цело подручје Студеничког среза.[25] У трнавској општини епидемија тифуса највећу смртности изазвала у старосној доби од 20 до 59 године. Узрок овако високе смртности у наведеном старосном контингенту сигурно је био тај што је становништво наведене старосне доби било најмобилније, па је сходно томе и највише подложно ширењу заразе. Са учешћем од 37,6% у смртности становништва тифус је био водећи узрок смрти у трнавској општини током 1915. године.[26] На размере смртности, најбоље указује податак да је само током ратне 1915. године, у општини Трнава умрло више становништва него у периоду од 1929. до 1933. године.[27]

Графикон бр. 4. Смртност становништва општине Трнава од 1911. до 1941. године [28]

23 ИАК, *Фонд: Општина трнавска 1918–1941*, кутија број 8, Списак насељених места општине Трнавске, 11. новембар 1920. године.

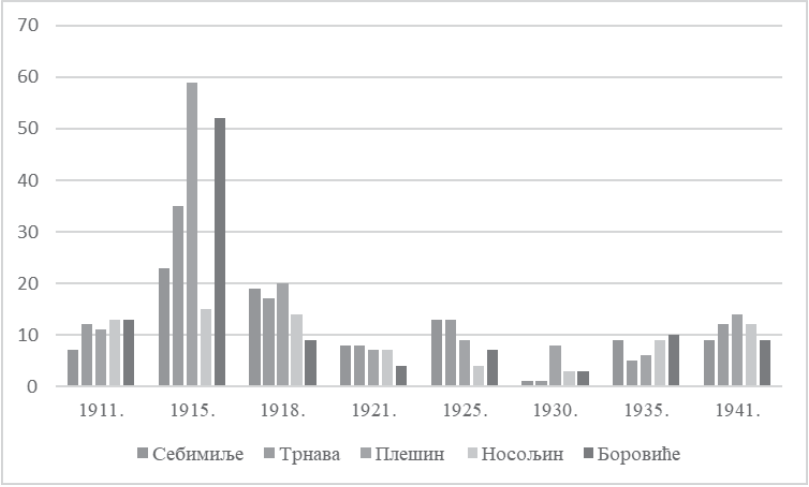
24 ИАК, *Фонд: Општина трнавска 1918–1941*, кутија број 12, Статистички подаци општине Трнава, 10. јуни 1927.

25 ИАК, *Фонд*: *Верске установе и организације – архивске књиге Цркве у Трнави*, Матична књига умрлих 1911–1935. стр. 75–131.

26 *Исто*

27 ИАК, *Фонд: Верске установе и организације – архивске књиге Цркве у Трнави*, Матична књига умрлих 1911–1935. стр. 75–131, 321–374

28 ИАК, *Фонд: Верске установе и организације – архивске књиге Цркве у Трнави*, Матична књига умрлих 1911–1935. стр. 2–398; Матична књига умрлих 1936–1949, стр. 2–101; У *Матичној*

Графикон бр. 5. Смртност становништва општине Трнава по насељеним местима од 1911. до 1941. године[29]

Посматрано по насељима општине Трнава највећа смртност у 1915. години, забележена је у селу Плешин где је било 59 умрлих. Најнижа смртност за исту годину забележена је у селу Носољин, укупно 15 умрлих. Најмања смртност становништва забележена је 1930. године, где су села Себимиље, Трнава и Милатковиће имали по једног преминулог.[30] Анализирано за периоде 1911. до 1941. године највећу смртност становништва бележи село Плешин са укупно 379 умрлих, док је најмања смртност за пописни период забележена у селу Милатковиће, са укупно 147 умрлих становника.[31] Један од узрока за такву разлику у броју умрлих између ова два села можемо пронаћи у њиховој удаљености од среске болнице која се налазила у Рашки. Село Плешин је у то време од Рашке било удаљено четири сата хода, док су Милатковићи били удаљени два сата хода.[32] Истовремено, не смемо занемарити чињеницу да је саобраћајна инфраструктура на читавој територији трнавске општине била неразвијена, што је отежавало одлазак на лечење у Рашку.

У сачуваним архивским изворима за 1915, 1918–1920, 1922–1923. године, уочавамо да су на високу смртност популације утицале епидемије заразних болести: тифус, шпански грип, шарлах и дифтерија.[33]

књизи умрлих 1911–1935, у одељку где су уписана лица која су умрла у 1915. години, уписано је 11 лица која су умрла у 1914. години, стр. 169;

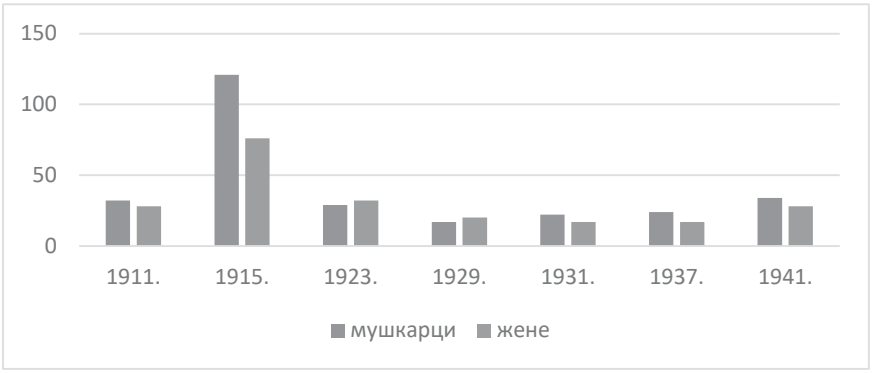
29 *Исто*

30 ИАК, *Фонд*: *Верске установе и организације – архивске књиге Цркве у Трнави*, Матична књига умрлих 1911–1935. стр. 333–338.

31 ИАК, *Фонд*: *Верске установе и организације – архивске књиге Цркве у Трнави*, Матична књига умрлих 1911–1935. стр. 2–398; Матична књига умрлих 1936–1949, стр. 2–101.

32 ИАК, *Фонд*: *Суд општине трнавске 1892–1918, кутија број 6*, Статистички подаци за општину трнавску, 14. децембар 1910. године.

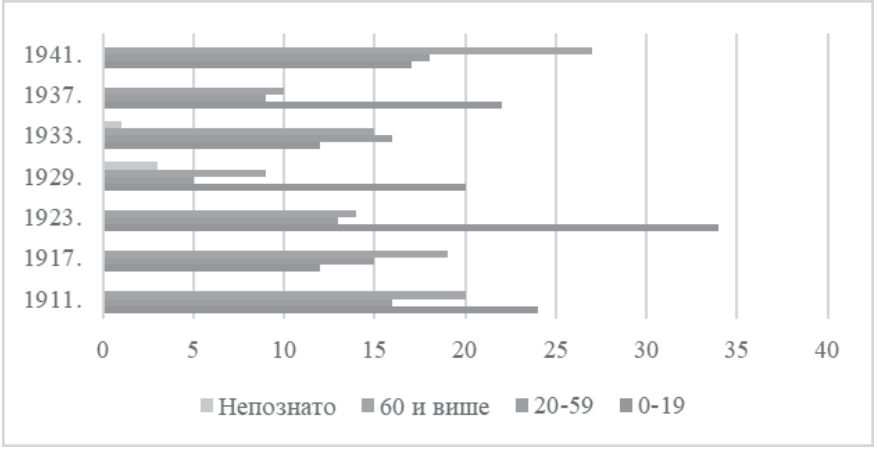
33 ИАК, *Фонд*: *Верске установе и организације – архивске књиге Цркве у Трнави*, Матична књига умрлих 1911–1935. стр. 75–131, 149–208, 221–252.

Графикон бр. 6. Смртност становништва општине Трнава по полу од 1911. до 1941. године[34]

У свим пописним годинама од 1911. до 1941. године већа смртност становништва забележена је у мушкој популацији, са укупно 841 умрлих. Поменуто стање у популацији општине Трнава је очекивано, с обзиром на то да је анализирани временски период обележен ратним дешавањима на овом простору. У истом периоду укупан број умрле женске популације износио је 804.[35]

У периоду ратних сукоба (1912–1918. и 1941) смртност мушке популације износила је 356, док је смртност у женској популацији била 283. Обрнута ситуација је у периодима без рата (1911. и 1919–1940) где је смртност жена била већа од смртности мушкараца и износила је 521 поред 485 умрлих мушкараца.[36]

Графикон бр. 7. Смртност становништва општине Трнава по старосној структури од 1911. до 1941. године[37]

34 ИАК, *Фонд*: *Верске установе и организације – архивске књиге Цркве у Трнави*, Матична књига умрлих 1911–1935. стр. 2–398; Матична књига умрлих 1936–1949, стр. 2–101.

35 *Исто*

36 *Исто*

37 *Исто*

Примарна демографска детерминанта трнавске општине у првој половини XX века јесте висока смртност младог становништва старости до 19 година. У 1915. години шарлах и дифтерија постају основни узрочници смрти код младе популације. За разлику од дифтерије чији је проценат смртности у константном паду после 1915. године, епидемија шарлаха свој максимум достиже у 1922. и 1923. години, што проузрокује високу смртност младог становништва.[38]У овом периоду у трнавској општини преминуло је 636 лица узраста до 19 година.[39] Поред високе смртности младих од 0 до 19 година, висока смртност забележена је и у старосном контингенту преко 60 година са укупно 501 умрлим лицем. Најнижа смртност становништва регистрована је код старосне доби од 20 до 59 година, са укупно 480 умрлих.[40]

ЗАКЉУЧАК

Област Стара Рашка једна је од најистакнутијих историјско-географских регија у средњевековној Србији. Средњовековна Рашка била је престоница Србије и седиште српских владара из лозе Немањића. Управо из тог разлога Рашка је постала важно средиште српске средњовековне културе и духовности. На обронцима планине Голије, у близини градског насеља Рашка, налази се село Трнава. Ово сеоско насеље је у периоду од 1839. до 1945. године прошло кроз значајне политичке и историјско-демографске промене. Промене државних уређења од Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, затим Краљевине Југославије, утицале су на формирање специфичне општинске управе и судства чији је центар било село Трнава. Географску средину општине чинило је шест села: Боровиће, Милатковиће, Носољин, Плешин, Себимиље и Трнава. Балкански ратови, Први светски рат и Други светски рат условили су комплексне историјско-демографске промене. Демографски развитак општине Трнава трајао је од половине XIX века до Првог балканског рата. Стварањем Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (1918. године) трнавска општина прерасла је у област оптерећену тешким бременом ратних последица које су се осећале у свим сферама живота. Најиндикативније су биле оне које су утицале на демографске последице. У два балканска и током Првог светског рата становништво је поднело велике жртве, тако да је укупан број становника крајем 1920. године био за 15,93% мањи од броја становника забележеног пописом из 1910. године. Највећи број настрадалих у том периоду чинили су мушкарци старосне доби од 18 до 55 година. Поред ратова, на високу смртност становништва утицале су и заразне болести. У току 1915. године општину Трнава задесила је епидемија тифуса. Ратни услови, недостатак хране и лоша хигијена довели су до брзог ширења епидемије која је усмртила велики број војника и цивилног

38 ИАК, *Фонда*: *Верске установе и организације – архивске књиге Цркве у Трнави*, Матична књига умрлих 1911–1935. стр. 221–252

39 ИАК, *Фонда*: *Верске установе и организације – архивске књиге Цркве у Трнави*, Матична књига умрлих 1911–1935. стр. 2–398; Матична књига умрлих 1936–1949, стр. 2–101.

40 *Исто*

становништва. Истовремено, распрострањеност заразних болести шарлаха и дифтерије, затим болести дисајних органа, недостатак лекара, стручних бабица и нестручни порођаји, допринели су високој смртности код становништва. Значај историјско-демографских истраживања општине Трнава у временском оквиру од 106 година (1839–1945) треба да допринесе новим сазнањима за Рашку област и сеоска насеља: Боровиће, Милатковиће, Носољин, Плешин, Себимиље и Трнава. Добијена истраживања ће помоћи у разумевању и објашњењу сложених питања административно-управних и демографских промена у централном делу Рашке регије од 1839. до 1945. године. Овакав вид истраживања треба да побољша постојећа сазнања и развије нове концепте истраживања у функцији доприноса раста и развоја науке из области историјско-демографских истраживања.

ЛИТЕРАТУРА

Административно-територијалне промене у НР Србији од 1834–1954 године. Завод за статистику. Београд 1955.

Виријевић 2000: Виријевић Владан. *Студенички срез 1918–1941 друштвено-економске и политичке прилике,* Историјски архив Краљево, Центар за културу „Градац". Рашка.

Виријевић 2013: Виријевић Владан. *Рашка 1912–1941 – портрет варошице,* Центар за образовање, културу и информисање „Градац". Рашка.

Доступно на https://publikacije.stat.gov.rs/G1955/Pdf/G19556001.pdf. [23.5.2023].

Динић 1978: Динић Михаило: *Српске земље у средњем веку*. Српска књижевна задруга. Београд.

Закон о устројству општина и општинских власти, Књажевине Србије: 1866, члан. 9. Доступно на http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=publications&id=3330&m=2#page/4/mode/2up. [24. 5. 2023].

Илић 1905: Илић Радомир: *Ибар – Антропогеографска истраживања.* Српска краљевска академија. Београд.

Историјски архив Краљево, *Фонд: Општина трнавска 1918–1941, кутија број 8, кутија број 10, кутија број 12 и кутија број 14.*

Историјски архив Краљево, *Фонд: Суд општине трнавске 1892–1918, кутија број 6.*

Историјски архив Краљево, *Фонд: Верске установе и организације – архивске књиге* Цркве у Трнави: Матична књига умрлих за период од 1911. до 1935. године, и Матична књига умрлих за период од 1936. до 1949.

Медојевић и Милосављевић, 2001. Медојевић Јово и Милосављевић Саша. *Демографија*. Универзитет у Приштини, Природно – математички факултет. Косовска Митровица.

Павловић 1995: Павловић Радослав. *Становништво и насеља општине Рашка у функцији привредног развоја.* Српска академија наука и уметности – Етнографски институт. Београд.

Петровић 1903: Петровић Петар, *Рашка – антропогеографска проучавања,* Етнографски институт српске академије наука и уметности. Београд 1984, 200.

Пењишевић 2011: Пењишевић Ивана. *Фактори и правци регионалног развоја Рашког краја*. Центар за културу „Градац". Рашка

Попис становништва у Краљевини Србији, 31. децембар 1900, 1903. Доступно на: https://pretraziva.rs/show/statistika-kraljevine-srbije-23-popis-stanovnistva-31-decembra-1900-1.pdf. [24. 5. 2023].

Савић 2021: Савић Александар. *Кнежевина Србија и Османско царство (1839–1855)*. Докторска дисертација. Универзитет у Београду Филозофски факултет. Доступно на https://reff.f.bg.ac.rs/bitstream/id/8771/Disertacija_12171.pdf [25.5.2023].

Свирчевић 2011: Свирчевић Мирослав. Локална управа и развој модерне српске државе. Балканолошки институт Српске академије наука и уметности. Београд.

Сочанац 2006: Сочанац Драгољуб. Друштвено-географска проучавања промена на простору Рашке области применом метода теледетекције. Докторска дисертација. Универзитет у Новом Саду, Природно-математички факултет департман за географију, туризам и хотелијерство. Нови Сад. Доступно на: https://nardus.mpn.gov.rs/bitstream/id/64996/. Disertacija.pdf. [25. 5. 2023].

Tancic – Elezovic – Gordic, 2018: Tancic Dragan – Elezovic Dalibor – Gordic Miodrag. *The Specificities of the Relationship of the Comparative and the Historical Methods in the Research of Political History*. Mediterranean Journal of Social Sciences, Vol 9 No 2. p. 55–60. Rome – Italy. Доступно на https://www.mcser.org/journal/index.php/mjss/article/view/10170/9802. [1. 6. 2023].

Jovo M. MEDOJEVIĆ
Predrag S. PREMOVIĆ

HISTORICAL-DEMOGRAPHIC DETERMINANTS FOR TRNAVA MUNICIPALITY FROM THE 1839 TO THE 1945

Summary

Stara Raška was the medieval capital of Serbia and an area that became an important center of Serbian Nemanjić rulers, Serbian culture and spirituality. On the eastern slopes of the Golija mountain, at a distance of 9 km from the town of Raška, there is the village of Trnava. In the period from the 1839 to the 1945, this rural settlement went through significant political and historical-demographic imbalances. Frequent changes in state structures: the Principality of Serbia, the Kingdom of Serbia, the Kingdoms of Serbs, Croats and Slovenes, then the Kingdom of Yugoslavia influenced the formation of a specific administration and judiciary, the center of which was the village of Trnava. The municipal area consisted of six villages: Boroviće, Milatoviće, Nosoljin, Plešin, Sebimilje and Trnava. The Balkan wars, the First World War and the Second World War caused complex historical-demographic changes. With the creation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (1918), the municipality of Trnava became an area burdened by the consequences of the war, which were felt in the living conditions of the population. In the period between the Balkan Wars and the First World War, the total number of inhabitants was reduced by 15.93%. In addition to wars, the high mortality of the population was also affected by epidemics of infectious diseases. The goal of the historical-demographic studies of the municipality of Trnava is to study and analyze the administrative and territorial changes and the dynamics of the population development of the municipality of Trnava based on previous research and collected archival material. The research was carried out using the historical-demographic and demographic-statistical method using previous research and based on archival sources from the Historical Archive in Kraljevo, which have not been published so far. The importance of historical-demographic research of the municipality of Trnava in the time frame of 106 years (1839–1945) tends to contribute to new knowledge about the Raška region and rural settlements: Boroviće, Milatoviće, Nosoljin, Plešin, Sebimilje and Trnava. The resulting research will help in understanding and explaining the complex administrative-territorial and demographic changes in the central part of the Raška region from the 1839 to the 1945. This type of research should improve existing knowledge and develop new concepts research in the function of contributing to the growth and development of science in the field of historical-demographic research.

Keywords: Historical-demographics, Raška, Trnava, Studenički srez.

Рад је предат 18. марта 2024. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 94:314.114(560-89)"1864/1896"
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina35-57126

Оригинални научни рад

*Вукашин Д. ДЕДОВИЋ**
ОШ „Светозар Марковић", Краљево

БЕРАНСКА КАЗА 1864–1896.[1]

Апстракт: У раду је реч о приликама у Беранској кази у периоду од 1878. до 1896. године. Рад је написан на основу архивске грађе која се налази у Државном архиву Црне Горе и Државном архиву Србије, релевантне литературе и извештаја са терена који су објављени у оновременој штампи. Одлукама Берлинског конгреса, једна трећина области Васојевића (Доњи Васојевићи или Беранска каза) остала је у саставу Турског царства. Те одлуке покопале су сав труд, људске жртве, патње и страдања заграничног народа поднесене у Васојевићком устанку и црногорско-турском рату 1875–1878. године. Тиме је за српско становништво у Беранској кази настало поново време „злог живота и борбе". Али, народ и главари овог краја не губе наду и веру у себе и своје сународнике у Црној Гори и Србији, већ настављају са отпором, бунама и устанцима са циљем коначног ослобођења и уједињења са Горњим Васојевићима и економског, територијалног, војног и државног интегрисања са једном од слободних српских држава, Србијом или Црном Гором. Пратећи процес борбе српског становништва у Беранској кази за социјално и национално ослобођење анализом историјских извора и друштвених процеса, долази се до закључка да је повољнији положај сељака, получифчија у овој области био резултат управо те ослободилачке борбе и специфичних друштвених односа, карактеристичних по одржавању племенске организације и њених институција, које турска власт није успела да разбије. Владе Србије и Црне Горе будно су пратиле шта се догађало у Беранској кази и чиниле све што је било у њиховој моћи да заштите српско становништво на овом подручју.

Кључне речи: Беране, каза, санџак, Србија, Црна Гора, Доњи Васојевићи, Горње Полимље, Берлински конгрес, српско становништво, чивчије.

Горње Полимље (некадашње српске средњовековне жупе: Будимље, Плав и Изла Река) од пада под турску власт 1455. године па до краја 17. века прелази из једног санџака у други: скадарски, херцеговачки, призренски (Јиричек, 1952: 164, 189; Лутовац, 1967: 14–15; Божић, 1970: 223–232; Станојевић, 1975: 501). Ове три српске средњовековне жупе прва два века турске владавине административно-територијално егзистирале су као три посебне нахије. Почетком 18. века од ове три нахије створена је једна Гусињска нахија, која је до нових административно-управних реформи фебруара 1864. односно 1865. године била стално у саставу

* Научни сарадник, ORCID 0009-0002-5229-2503, v.dedovic@hotmail.com

1 Датуми у главном тексту су наведени по новом календару, а у напоменама као у коришћеној архивској документацији.

Скадарског санџака, од 1757. до 1831. године пашалука, којим су управљали везири из породице Бушатлија (Ризај, 1969: 77–78; Дашић, 1980: 23; Дашић, 2011: 197–202). Тако је читаво Горње Полимље чинило једну нахију, мудирлук, са седиштем у Гусињу, која је обухватала подручје до границе Бихора на северу. Пошто су овом нахијом управљали плавски и гусињски бегови Шабанагићи, по њима се она често и називала Шабанагића нахија (Вуковић, 1985: 389; Вешовић, 1998: 111). Горње Полимље је у целини остало у саставу Гусињске нахије све до разграничења 1858/59. године, када је једна трећина области, источно од Кома и Трешњевика, у границама Мојански поток – Перућица – Злоречица – Лим – Требачка ријека – Турија – Бјеласица – Кључ, међународном одлуком припала Црној Гори. Остали део Горњег Полимља остао је у саставу Турске (Велимировић, 1898: 123; Дашић, 2011: 520–524).

После закључења мира са Црном Гором и оснивања Берана 1862. године, скадарски гувернер је Доње Васојевиће издвојио у посебан берански мудирлук (срез). У састав мудирлука Беране, поред Хаса и околних села на ободу Беранске котлине улазила је територија преосталог дела Горњег Полимља до реке Љешнице на северу, укључујући и Шекулар (Дашић, 2011: 197–202).

Од прве половине 18. века за Горње Полимље почео се користити географско-етнички назив Васојевићи, изведен од имена истоименог племена које се у долину Лима крајем 17. века доселило из своје матице Лијеве ријеке. У неким документима с почетка 19. века за Горње Полимље разликују се два појма: Васојевићи, до села Трепче, и Хас (Доња нахија), данашња Беранска котлина (Стојановић 1905, 138). Међутим, од тридесетих година тога века преовладава заједнички назив Васојевићи, укључујући и Хас (Ровински, 1889: 458). Од црногорско-турског разграничења 1858/59. године онај део Васојевића који је укључен у састав црногорске државе називао се Горњи Васојевићи, а део који је остао и даље у склопу турске државе звао се Доњи Васојевићи. Упоредо с овим називима, за турски део често се употребљавају и називи Шабанагића нахија, по имену најбогатије феудалне породице из Плава и Гусиња која је имала највише беглука и агалука у овом крају (Вуковић, 1985: 389; Дашић, 1980: 14), Беранска нахија и Беранска каза.

Беранска каза[2] је административно-управним реформама од фебруара 1864. године издвојена из скадарског санџака и прикључена новоформираном Новопазарском санџаку, који је чинио део Босанског ајалета, односно од 1865. године Босанског вилајета. Декретом о организацији вилајета из 1865. године из скадарског санџака је издвојена и Гусињска каза и такође припојена Новопазарском санџаку, односно вилајету Босна. Уредбом о организацији вилајета из 1867. године они су се делили на санџаке, санџаци на казе (срезове), казе на нахије и села (Аличић, 1964: 213–214).

Када је 1871. године формиран Призренски санџак (Јагодић, 2009: 4–5; Зарковић, 2021: 375) у његов састав је ушло и Гусиње као центар истоимене казе. Тако је

2 Беранска каза је захватала територију беранског краја, која се у документима често назива и Беранском нахијом. Црна Гора и православно становништво од 1878. године оба та појма замењују, најчешће, називом Доњи Васојевићи. Овој кази припадала су 32 села (Дашић,1980: 29; Косанчић, 1912: 7).

Горње Полимље овим реформама подељено на две територијално-административне јединице – казе (среза) – и нашло се у два различита вилајета: босанском и призренском (Дашић, 1980: 28).

Новопазарски санџак остао је у саставу Босанског вилајета од фебруара 1864. до 29. јануара 1877. године, када је новим административним реформама у Турској формиран Косовски вилајет (Нушић, 1902: 34; Јагодић, 2009: 4–15; Зарковић, 2021: 376). Политичке прилике у Новопазарском санџаку после Берлинског конгреса приморале су Порту на извесну реорганизацију управе у овој области. Порта је у овој области основала Пљеваљски санџак (мутесарифлук), чије су границе одговарале подручју поседнутом од стране аустроугарских трупа (казе Пљеваљска, Пријепољска и Прибојска). Септембра 1881. године, основаном мутесарифлуку Пећ (раније каза у саставу Приштинског санџака), због изванредних прилика у граничној зони, прикључене су казе Трговиште и Беране, које су до тада биле у саставу санџака Нови Пазар.[3] Пећки санџак обухватао је Пећку, Ђаковачку, Трговиште, Гусињску и Беранску казу (Доње Васојевиће). Беранска каза се задржала у саставу Пећког санџака до 1912. године (Дедовић, 2022: 146, ф.н. 3; Дедовић, 2024: 218).

Највећи део становништва Беранске казе чине Васојевићи, који су се током 18. века у Горње Полимље доселили из матице Лијеве ријеке,[4] а који своје порекло везују за родоначелника Васа и лозу Немањића. Остали део православног становништва чине други родови, братства и мања племена, односно њихови делови, било да су староседеоци или досељеници из Брда, Старе Црне Горе и Херцеговине (Лутовац, 1957: 55–58; Барјактаревић, 1973: 189–191, 194).[5]

У току 19. века дошло је до промена у структури становништва у Беранској кази. На ово су утицале политичке и економске прилике, како у самој области тако и у непосредној околини. Пошто су турске власти давале привилегије исламизираном

3 Новопазарски санџак је у званичној турској територијално-административној подели престао да постоји 1902. године, када су из њега издвојене казе Нови Пазар и Митровица и припојене Приштинском санџаку. Тада је од остатака Новопазарског санџака званично формиран Сјенички санџак, са казама: Сјеничка, Бјелопољска, Бродаревска и Нововарошка. Тиме је Новопазарски санџак престао да постоји као управна јединица. Али појам „Новопазарски санџак" се одржао у употреби и након 1902. године, под којим се подразумевао целокупан простор између Србије и Црне Горе који је био под турском влашћу од Берлинског конгреса све до Првог Балканског рата 1912–1913. године (Костић, 1940: 96–99; Јагодић, 2009: 7–8; Зарковић, 2016: 112).

4 Ово српско племе се под овим именом први пут помиње 1444. године (Јиричек, 1952, 46; Вешовић, 1998: 76). Први помен Васојевића у географско-етничком значењу у долини Лима налазимо у изворима из 1737. године. Те године Васојевићи се, заједно са Кучима, Братоножићима, и другим брдским племенима дижу на устанак и боре на страни Аустрије и Русије против Турске. Нема сумње да је у то време број Васојевића пресељених источно од Комова и Трешњевика морао бити велик, кад је по њима знатан део Горњег Полимља добио име. Да се велики део Горњег Полимља називао Васојевићи види се и из једног документа, у коме се каже да је крајем 1737. и у 1738. години пећки санџакбег Махмутбеговић нападао на Васојевиће (Стојановић, 1903, 114, бр. 2725; Томић, 1913: 59–60; Вукосављевић, 1953: 51; Цвијић, 1966: 391: Станојевић, 1975: 294–295).

5 О овоме видети поред наведених радова о Васојевићима и Горњем Полимљу још и ово: Вукосављевић, 1957: 2–5, 19, 63, 83–85; Лутовац, 1971: 215–242.

становништву, у првој половини 19. века настао је снажан талас прихватања ислама, како од васојевићких тако и од невасојевићких братстава. До промене структуре становништва дошло је и после досељавања муслиманског становништва (мухаџири) из Босне и Херцеговине и оних крајева који су припали Србији и Црној Гори на основу одлука Берлинског конгреса (Цвијић, 1966: 138). Повећање броја муслиманског живља, тешки аграрни односи и све јачи притисак турских власти условљавали су нова исељавања Срба из Беранске казе. Но, тај број није био много велики па су захваљујући компактности, нешто повољнијим аграрним односима и снажном национално-ослободилачком покрету Срби и даље остали најбројнији етнос у Беранској кази. Укупан број српских домова у овој области крајем 19. века био је 1501, и то у вароши 87, а у селима 1414. Док су околна села претежно насељена српским живљем, у самој вароши Беране био је бројнији муслимански живаљ (Косанчић, 1912: 18). То се захваљује чињеници да су у питању трговци и разне занатлије досељени из околних градова и концентрисани око турских војних објеката (услужне делатности). Тек крајем 19. и почетком 20. века у варош се досељавају богатији Срби из околине, пре свега они који су се бавили трговином или учествовали у органима (турске) локалне власти (Косанчић, 1912: 20). Историчар Милош Јагодић је у својим студијама разматрао етничку и верску структуру становништва у европском делу Турске, али не на нивоу насеља, већ се задржао на нивоу већих административно-територијалних области санџака, епархија и вилајета (Шешум, 2015: 75–135; Јагодић, 2008: 343–354; Јагодић, 2009: 241–304; Јагодић, 2010: 62–68). Јагодић је на основу турских извора који садрже резултате пописа из 1874, 1881. и 1903. године и Епархијалника рашко-призренске митрополије који садрже преглед броја православних домова у сваком протопрезвитеријату и то посебно варошких и сеоских кућа, приказао како се мењала структура становништва у Косовском вилајету од Берлинског конгреса до 1910. године (Јагодић, 2009: 251).

Из упоредног прегледа процене укупног броја и верске структуре становништва Косовског вилајета који је приказао М. Јагодић, на први поглед се види да је у периоду од 1874. до 1881. године дошло до смањења броја и процента српског становништва у Беранској кази. Број српског становништва смањио се са 7.518 на 3.116, што износи 4.402 лица, односно 59%, а број муслиманског становништва је порастао са 819 на 1.178, што значи за 359 лица, односно 44%, а укупан број становника је смањен са 8.337 на 4.294, што значи за 4.043 лица, односно 48% (Јагодић, 2009: 264, Табела бр. 35). У периоду од 1881. до 1903. године дошло је до повећања броја и процента српског становништва у Беранској кази. Број српског становништва повећао се са 3.116 на 10.296 лица, што износи 7180 лица, односно 230%, а број муслиманског становништва се повећао са 1178 на 1565, што значи за 387 лица, односно 33%, а укупан број становника је повећан са 4.294 на 11.861 лице, што значи за 7.567 лица, односно 176% (Јагодић, 2009: 266, табела бр. 36б). У периоду од 1874. до 1895. године дошло је до повећања броја и процента српског становништва у Беранској кази, и то са 7.518 на 10.296 лица, што износи 2.778 лица, односно 37%. Истовремено и број муслиманског становништва се повећао са 819 на 1.565, што значи за 746 лица, односно 91%. Укупан број

становника је повећан са 8.337 на 11.861 лице, што значи за 3.524 лица, односно 42% (Јагодић, 2009: 268, табела бр. 38).

Беранска каза је била јединствена и није била подељена на мудирлуке и нахије. У Беранама се налазио мудир (старешина народу) и бимбаша (заповедник, мајор) са до хиљаду људи, (низама и жандарма). Уз мудира су се од почетка налазила два Србина, „као нека контрола", али у ствари без икаквих функција. Свако село је бирало кмета, а потврђивао га је мудир. Кмет је био дужан да буде на услузи турским властима „да наређује људе с колима или с коњима", „да збере порез и однесе мудиру", „а никоме не може пресудити ништа ни за две паре". Због тежње православног становништва да са турским властима има што мање посла, кнезови у Беранској нахији имали су велики утицај у свом селу, а често су одбијали да изврше наређења турских власти (Ракочевић, 1994: 265; Пејовић, 1973: 23).

Чланом 28. Берлинског уговора Црној Гори није признато право на велики део територије коју је њена војска ослободила током херцеговачко-васојевићког устанка и српско-црногорског рата против Турске 1875–1878. године. Област Васојевића је и даље остала подељена између Турске и Црне Горе. У Васојевићима црногорска граница је померена незнатно преко Лима, тако да је Црна Гора добила само 13 села (Ракочевић, 1977: 129), а било је одлучено да јој Турска уступи и Плав и Гусиње са околином. Међутим, како до предаје Плава и Гусиња није дошло мирним путем, ту је уследио тешки и дуготрајни заплет између Црне Горе и Турске.Турска је задржала Плав и Гусиње, а у накнаду за то, на предлог великих сила, крајем 1880. године предала је Црној Гори Улцињ са територијом до Бојане, коју су црногорске трупе иначе већ у рату освојиле (Ражнатовић, 1995: 20; Дедовић, 2022, 146, ф.н. 3)[6].

Главни иницијатор ревизије Санстефаноског мировног уговора и одржавања Берлинског конгреса била је Аустроугарска. Она је била највећи противник ширења Србије и Црне Горе и њиховог уједињења. Залагала се да област (Новопазарског) Санџака и Доњи Васојевићи остану и даље у поседу Турске, како би Србија и Црна Гора биле што више раздвојене (Ракочевић, 1994: 276) а и да би себи омогућила лакши продор према Солуну и везу с Албанцима, код којих је настојала да учврсти свој утицај (Isović, 1957: 121, 134; Kapidžić, 1971: 415). Интерес Аустроугарске утицао је да се Беране одвоје од Црне Горе, како би простор који раздваја Србију и Црну Гору био што шири, а тиме и што безбеднији прометни пут од Босне за Солун.[7] Руски посланик на Цетињу (Јонин), у телеграму грофу Горчакову, руском представнику на Берлинском конгресу, пише: „Велика је неправда што се Црној Гори неће присајединити Беране, тј. цијели Васојевићи који су се три године јуначки борили за уједињење са Црном Гором" (Ражнатовић, 1973б: 329).

Беранска каза представљала је једно од важнијих стратегијских подручја, како у ранијем периоду тако и од Берлинског конгреса па до коначног ослобођења 1912.

6 О овоме постоји велики број радова: Ражнатовић, 1973а: 33–72; Ражнатовић, 1973б: 321–340; Ражнатовић, 1982: 19–20; Вукић, 1929; Вуковић, 1985; Вешовић,1998; Станојевић, 1960; Бакић, 2017, 52–96, 402–408.

7 О овоме опширније видети у: Дедовић, 2019: 146.

године. Турци су настојали да задрже контролу над овом територијом и организују власт, а Аустроугарска да изазове нереде како би стекла право да на основу тачке 25 Берлинског уговора интервенише и тако загосподари и овим просторима. Тим плановима Турске и Аустроугарске супротставило се православно становништво бранећи своја огњишта, истовремено борећи се за економско и национално ослобођење и уједињење са Горњим Васојевићима и прикључење једној од слободних српских држава.

Какав је стратегијски значај имала ова област можемо најбоље уочити на основу развијене путне мреже, броја варошица и турских утврђења – фортица (кула) како у самој области тако и у њеном окружењу. Да би одржавала везе између појединих крајева и градова, турска власт је тежила да изгради што више путева, неопходних за кретање војске и њено снадбевање материјалним потребама као и за обављање трговине. Било је више путева значајних за повезивање Беранске казе са главним турским правцима у Европи: „Цариградским друмом" и „Босанским путем" (Недић, 1910: 284; Бешић, 1967: 27–31). Из Берана је према северу и североистоку водило неколико путних праваца: један, преко планине Мокре горе у правцу Пећи и Метохије; други, на Трговиште (Рожаје) и долином Ибра ка градовима на Косову; трећи, преко Бихора, Пештери и Сјенице ка Западној Морави; четврти, долином Лима према Пријепољу ка Вишеграду. Осим ових главних путева, била је разграната мрежа путева мањег значаја који су омогућавали везу са овим главним. Тако је Беранска каза била релативно добро повезана и са најудаљенијим областима на Балкану. Да би обезбедила сигурност кретања овим путевима, турска власт је подизала утврђења на њиховим раскрсницама, као и на важнијим стратегијским тачкама. Одатле су, поред надзирања и чувања путева, вршили и контролу околних српских села. Мало је области око којих је било подигнуто толико турских војничких утврђења – фортица (кула) (Више о томе: Дашић, 1977: 49–71).

Масовни ослободилачки покрети и устанци изазивани ратовима хришћанских сила против Турске убрзавали су распад тимарско-спахијског система, а упоредо с тим је слабила и турска администрација. У 18. веку нестало је потпуно хаса земље (султанови поседи) на простору Горњег Полимља. Ранији имовинско-правни односи на овом подручју замењени су читлучким. Напуштену земљу скадарске паше су поделиле за верност угледним исламизираним родовима, братствима у Плаву и Гусињу. Читава територија Горњег Полимља била је у другој половини 18. века издељена на читлуке који су припадали беговским породицама Пашића и Шабанагића из Плава и Гусиња и Ђоровића из Бихора. Највише читлука у Горњем Полимљу имала је беговска породица Шабанагића (Вуковић, 1985: 418–423; Јовићевић, 1921: 506–509; Вешовић, 1998: 111).

После истребљења Пашића у борбама са Шабанагићима, Шабанагићи су приграбили део њихових поседа и тако постали најимућнија беговска породица у Горњем Полимљу (Вуковић, 1985: 418–423; Јовићевић, 1921: 506–509; Вешовић, 1998: 111), док је други део по праву наследства по женској линији припао феудалној породици Махмутбеговића из Пећи. Тако су се и Махмутбеговићи појавили као феудалци у Лимској долини (Вешовић, 1998: 112). Нешто читлука у Беранској нахији имали су и бегови Ганићи из Рожаја.

Чивчијски систем у Горњем Полимљу није никада успео да се потпуно учврсти и добије оне форме и садржаје које је имао у другим турским областима, те зато није био нарочито тежак ни положај сељака. Ту је више био у питању получивчијски систем где се Турци нису мешали у унутрашњи поредак села, кнежине и племена. Сељаци, получивчије, имали су слободу кретања и организовања сеоских насеља. Представници господареће турске класе – аге и бегови – нису живели међу својим чивчијама у селима већ су само повремено долазили у села, односно на своје читлуке, обично у време сабирања летине, да одвоје четврти део прихода за себе (Цемовић, 1914: 5–6; Цемовић, 1993: 369–371; Лутовац, 1957: 62–63; Дашић, 1979: 5–72).[8]

Захваљујући извесним историјским условима, компактности становништва и томе што власници земље аге и бегови нису живели у непосредној близини имања, већ у Плаву и Гусињу, аграрни односи у Беранској кази били су знатно сношљивији. Чивчија је био обавезан да даје власнику земље само четвртину рода белих житарица и кукуруза. Сељак је у Беранској кази био готово у свему слободан баштиник. Прокламовањем права откупа сељака[9] од феудалних господара, убрзан је процес еманциповања чивчија од читлучких односа. Но, иако су сељаци чивчије у Беранској кази плаћали мање пореза и дажбина него они у суседним областима, они су се и на те порезе често жалили, како турским властима тако и Београду и Цетињу, тражећи њихову интервенцију. Према М. Ђ. Милићевићу, Турци су у другој половини 19. века од српског становништва у Беранској кази захтевали следеће порезе: „1. четвртину од свега што му годишње земља рађа, 2. десетину од свега тога што му остане иза четвртине, 3. порез од 700–1000 гроша од куће колико нареже Турчин, 4. прireза од 100–300 гроша од куће колико нареже Турчин, 5. низам паре од 24 гроша од сваке куће, 6. ћумрука на све што прода из куће и то: на оку дувана 6 гроша, од вола и коња по 6 гроша, од овце 60 пара, за крсно име што се слави 60 гроша, и кад ко умре у којој кући, Турци траже и од те куће некаквих 60 гроша“ (Милићевић, 1867: 75–76).

Иако је наведени износ давања мањи него у осталим казама Новопазарског санџака, ипак је био доста висок. Али, Турци готово никада нису успевали да наплате све наведене износе пореза, а аге и бегови су се задовољавали ако би добили и мање од четвртине дела прихода. Марко Цемовић, савременик и познавалац турских правних прописа о аграрном питању, за чифчијске односе у овој области каже да су били најповољнији на читавом Балкану, јер је доњовасојевићки сељак, получивчија, слободно располагао имовином коју је могао отуђити путем продаје,

8 О томе како су Васојевићи у Горњем Полимљу претварани у чивчије има више података у радовима Богдана Лалевића, Ивана Протића, Марка Цемовића, Радослава Вешовића, Милисава Лутовца и Миомира Дашића.

9 Саферском наредбом 1859. године (уредба о чифлуцима која је донета 14. сафера 1276/12. септембра 1859. године) озакоњени су аграрни односи у Турској створени чифлучењем. Дотадашњи корисници земљишних поседа (аге и бегови) постају власници (чифлук сахибије) који то земљиште могу уз сагласност државе продати. Овим законом утврђено је првенство права чивчије у откупу чифлук сахибијине земље, ако се она изложи продаји. Уредбом је и тачно утврђена обавеза чивчије према чифлук сахибији а не као до тада да они могу произвољно узимати део прихода са земље (Косанчић, 1912: 55).

при чему је купац преузимао само обавезе према аги и бегу или их откупљивао. Сељак је подизао велике и удобне куће са уверењем да је земља његово власништво, да припада само њему, негирајући истовремено право власништва аги или бегу. Цемовић каже да су ова права сељака, получивчија, у Беранској кази највише одговарала „духу позитивних турских закона и исламској верској морално-правној филозофији", али да су проистицала и из месних правних обичаја. Због тога, по њему, чифчија није отео „део спахијских права" у Беранској кази, већ су она била заснована на позитивним турским прописима (Цемовић, 1914: 5–6). Цемовић није довољно уочио улогу и значај постојања јаке племенске организације и национално-ослободилачке борбе у успостављању повољнијег положаја сељака, на стварање једне врсте получифчијског система у овој области.

Пратећи процес борбе за социјално и национално ослобођење анализом историјских извора и друштвених процеса, долази се до закључка да је повољнији положај сељака, получифчија, био резултат управо те ослободилачке борбе и специфичних друштвених односа, карактеристичних по одржавању племенске организације и њених институција, које турска власт није успела да разбије. Сељаци су кроз ту борбу измицали феудалним обавезама, као што су то постизали и крчењем шума, претварањем племенских комуница у обрадиве површине, куповином земље, односно откупом од ага и бегова, и тако стварали слободну земљу.

Турски порески систем притискао је сељачке масе, али се не би могло рећи да је био и искључиви узрок њихових револуционисања. Мада је постојао читав систем прописаних дажбина, сељак у Беранској кази није био много оптерећен. Војница (низамија, беделија) је уведена 1856. године уместо ранијег харача, а разрезивана је прво на вилајете, затим на санџаке, а онда на казе и унутар њих на села (кнежине). Према томе, војница (бедељ – аскерија) је била различита у разним крајевима. Обично је износила од 10–15 гроша на мушку главу, односно по сваком мушком становнику хришћанину од 15 до 60 година старости. Ова врста пореза у Беранској кази је износила 24 гроша годишње по мушкој глави, што није било мало, поготово за многочлане породице. Пошто је и вергија (порез на покретну и непокретну имовину) наплаћивана не само од градског становништва (трговаца и занатлија) него и од сељака, сеоско домаћинство је плаћало двоструки износ на приходе: десетину и вергију. Вергија се узимала од дохотка свих поданика султана, без обзира на веру, и то одсеком.

Десетина (ушур) је порез који је такође наплаћиван од свих сељака без обзира на веру и нацију. Постојала је само разлика у томе што се негде на рачун десетине узимао десети део од свега што роди земља, док се у Беранској кази узимао само десети део житарица.[10] Сви други порези (казанија, жировина, монополи, таксе на сечу дрва, траварина, ћумрук и др.) слабије су прикупљани, па се може рећи да су мање теретили сељаке ове области.

Надајући се да ће разграничењем припасти Црној Гори, становништво Беранске нахије није хтело да турским властима плаћа порез све до пролећа 1883. године.

10 Упореди: Цемовић, 1914: 5–6; Јовићевић, 1921: 506. и Вешовић, 1998: 110–114.

Тада им је за више година уназад (чак и ратне) тражено 800 ћеса гроша (ћеса 500 гроша) „а народ не да без погибије". У марту је, на пример, похапшено 25 главара а сви други су били у „ћоз апсу" (затвор у коме није дозвољено да се вађа с неким све док не плати порез или дуг).

Највршћи отпор пружало је становништво Трепче, које је одбило позив турских власти да иде у Беране на преговоре и пристанак да плаћа знатно веће дажбине него што су биле пре рата.[11] Почетком 1885. године становници више села Беранске казе (Шекулара, Трепче, Виницке, Горњих Села и Буча) нису хтели да одлазе у Беране, нити поново да плаћају порез у знатно већим износима него што је писало у књигама које су раније биле уништене.[12]

Према томе, иако су наведене дажбине сељака из Беранске казе биле мање у поређењу са обавезама хришћанског становништва у другим деловима Турске, оне су ипак представљале велики издатак. Значи, у Беранској кази, чија су села била удаљена од плавогусињских ага и бегова, положај сељака је био нешто бољи и подношљивији, али су се односи све више компликовали и затегнутост је расла. Многи Срби су, без икакве кривице, трунули месецима у прљавим и лоше уређеним турским затворима. Најчешће су осуђивани на затвор, зато што су се жалили турским судовима на незаконите поступке војске, жандармерије и турских службеника. Ови преступници су добијали благе казне или само укор, а често су се лажима и одбранили, али одмах су спремали освету Србима који су их тужили. Већину сељака турска власт је хапсила да би им се лакше могла опљачкати стока и друга имовина.[13]

Одлуком Берлинског конгреса да још једна трећина области Васојевића (Беранска каза) остане у саставу Турског царства настало је поново време злог живота и борбе за православно становништво уз долину Лима. Иако тиме тешко погођен, народ и главари овог краја не губе наду и веру у себе и своје сународнике у Црној Гори и Србији. У периоду од 1878. до 1896. године код српског становништва у Беранској кази (Доњим Васојевићима) владало је немирно стање, које се одражавало у незадовољству, протестима, нередима и бунама које су имале национално-ослободилачки и социјални карактер. То незадовољство подстрекивали су и нерешени проблеми двовласничких имања. Наиме, дуж читаве црногорско-турске границе кроз Васојевиће поданици Црне Горе и Турске имали су имовину на обема странама. Граница је раздвајала једноплеменике, понегде блиске рођаке, па и браћу. Због сталног повећавања пореза и других намета, поједини угледнији људи и народни прваци напуштали су своја имања у турском делу Васојевића и емигрирали на црногорску територију. Појединци су остајали у селима поред Лима, одакле су

11 ДАЦГ, МУД, 1883, док. бр. 500, 794 и 1135, Обласни капетан Јеврем Бакић из Андријевице – министру унутрашњих дјела Божу Петровићу, 10. март, 3. мај и 24. јун 1883.

12 ДАЦГ, МУД, 1885, док. бр. 147, Ј. Бакић – Б. Петровићу, 22. фебруар 1885. Сељаци чије су се куће налазиле између Главачке ријеке и Виницке нису хтели да плаћају порез ни касније, истичући да се до доласка посебне комисије не зна којој држави припадају (ДАЦГ, МИД, 1887, док. бр. 111).

13 АС, МИД – ПП, 1891, док. бр. 145, Стеван Радомировић, Симо Јанићијевић и Никола Вукајловић из Берана – министру унутрашњих дела Србије, 9. фебруар 1891.

чешће ускакали на турску територију и бодрили народ да истраје до новог устанка. Да би онемогућиле ово пребацивање, турске војне и управне власти су предузимале читав систем мера за утврђивање границе. Тако су Турци подигли карауле и фортификационе објекте дуж границе, затим поред комуникација, поред мостова и газова на Лиму, на доминантним висовима и стенама, па и у неким селима. Куле на висовима доминирале су околним селима и положајима, а размештене су биле тако да се са једне на другу могло видети и за какав случај дати потребан знак (на Јерињином кршу, на улазу у Тифранску клисуру и сада се налазе остаци једне турске осматрачнице). Са кула – стражарница дуж границе надзирали су и знатан део Васојевића у црногорској граници.

У караулама дуж границе и у кулама у унутрашњости биле су смештене сталне војне посаде, састављене од низама (редовне војске) и муслиманског елемента, претежно арбанашког етничког порекла. Тако је образован кордон који је делио и опкољавао област Васојевића. Православно становништво у Васојевићима није могло мирно гледати где се подижу утврђења која га раздвајају, спречавају заједничке везе и онемогућавају му слободу. И у Беранама су се од 1862. године налазиле јаке војне посаде (Велимировић, 1898: 123–124), што је јачало читав систем утврђења и контроле над Доњим Васојевићима. Таква концентрација војних и полицијских снага на релативно малом простору омогућавала је агама и беговима да више и безбедније експлоатишу сељака (чифчију), што није био случај раније.

Берански кајмакам, Муратага Ганић, затражио је 1883. године да се плати порез у Беранској нахији за све године за које није плаћан, тј. од 1875. године када је почео Васојевићки устанак. Укупан дуг на име пореза за протеклих осам година износио је 800 кеса гроша (једна кеса има 500 гроша). Да би успео у својој намери, наредио је да се похапси четрдесет познатих људи у Беранској нахији, међу њима и неколико мувтара (сеоских главара), који су се супротстављали његовој намери.[14] Већи број села изван црногорске границе прихватио је Ганићев захтев, ради чега је почео попис становника за наплату пореза. Становништво Виницке и Трепче одбило је да плати порез, па је турска војска намеравала да их нападне и силом наплати све дажбине. Разлог за напад је био и тај што становништво наведених села није ишло на позив власти у Беране и што неки носе црногорске грбове и медаље.[15]

Због оваквог понашања кајмакама Ганића српски народ у Беранској нахији је тражио његову смену, говорили су да ће уколико он остане и даље за кајмакама у Беранама то изазвати немире у целој Нахији. Ганићева жеља је и била да дође до немира и исељавања српског живља како би на његово место насељавао мухаџире, муслимане који су се исељавали из крајева додељених Црној Гори. Он сноси највећу кривицу за погоршано стање православног живља у Беранској нахији, за затварање и прогањање српских сеоских главара.[16]

14 ДАЦГ, МУД, 1883, док. бр. 500, 502, 542, Ј. Бакић – Б. Петровићу, 10. и 21. март 1883.
15 ДАЦГ, МУД, 1883, док. бр. 794, Ј. Бакић – Б. Петровићу, 3. мај 1883.
16 ДАЦГ, МУД, 1883, док. бр. 727, Ј. Бакић – Б. Петровићу, 20. април 1883.

Становници Буча, Трепче, Шекулара и Горњих Села ни у току 1885. године нису хтели да плаћају дажбине и да силазе у Беране. Као оправдање за ово они су наводили да је изгорела канцеларија у Беранама, а са њом и протоколи о дажбинама, па им Турци траже већ једном наплаћене дажбине.[17] На ово их је подстрекавао и Васо Саичић, који се вратио из заробљеништва.[18] Међутим, са Цетиња им је поручивано да одлазе у Беране и да се добро опходе према Турцима, „да се примире да се не би какви неред међу њима догодио сљедством којега би народ страдао без да би му се могло помоћи". Главарима је речено да иду у Беране и да не дозволе да због њих дође до сукоба или да сву имовину која им се налази у Црној Гори однесу или ће им се одузети.[19]

Арбанаси из Ругове су веома често упадали у села Беранске казе, а посебно на поличка села. Тако је у пролеће 1884. године дошло до сукоба између Поличана и Руговаца. Поличани су на Васкрс, 7. априла 1884. године, на Горажду убили 12 Руговаца који су са својим стадима оваца наносили штете њиховим имањима.[20] После неколико дана, дошло је у Беране 30 Руговаца, од беранског кајмакама узели су 30 низама и 1. маја 1884. године око пола ноћи опсадирали куће Губеринића на горашком засеоку Јодоле и у освети убили 12 Губеринића и са њима Зарију Пешића.[21] Руговци су и после овог убиства наставили да нападају на Полицу, тако да су Поличани живели под сталним страхом. Војска није хтела да их заштити, а када су се обратили мушир он им је одговорио: „Ви сте људи који примате књажево оружје и џебану, а носите црногорске капе, зато се браните како сами знате, ја на вас низам шиљати нећу, а с Арнаутима што учините".[22]

Турске власти у Беранама су потајно наоружавале Арбанасе, што их је храбрило да наставе са нападима и на друга села. Тако су крајем јула 1885. године напали на Шекулар. Руговци су почели да косе ливаде у територији која је припадала доњовасојевићким селима. Српско становништво се организовало и супротставило томе, због чега је дошло до борбе у којој су погинула два Руговца и један рањен. Тако су Срби из доњовасојевићких села протерали Руговце преко планине Скробутаче к Ругови.[23]

Ни Срби нису седели скрштених руку, већ су често чинили освету. Тако су почетком септембра 1885. године у Надборје више Доње Ржанице Ржаничани

17 ДАЦГ, МУД, 1885, док. бр. 107 и 147, Ј. Бакић – Б. Петровићу 7. и 22. фебруара 1885.

18 ДАЦГ, МУД, 1885, док. бр. 107, Ј. Бакић – Б. Петровићу, 7. фебруара 1885.

19 ДАЦГ, МУД, 1885, док. бр. 223 и 438, Б. Петровић – Ј. Бакићу, 23. фебруара и 27. марта 1885.

20 ДАЦГ, МУД, 1884, док. бр. 581/1, 2, 3, 4, 5, Изјаве оптужених Васојевића на саслушању Радула Вулетића на саслушању на Цетињу поводом погибије Руговаца, Цетиње, 16. јуна 1884; Исто, док. бр. 580, Ј. Бакић – Б. Петровићу, 14. јуна 1884; ДАЦГ, МИД, 1884, док. бр. 391, турски посланик на Цетињу Џавид-паша – министру иностраних дјела Станку Радоњићу, 17. јуна 1884.

21 ДАЦГ, МУД, 1884, док. бр. 580, Ј. Бакић – Б. Петровићу, 14. јуна 1884; Исто, док. бр. 687, Б. Петровић – Ј. Бакићу, 17. јуна 1884; ДАЦГ, МУД, 1884, док. бр. 688/5, Б. Петровић – црногорском отправнику послова у Цариграду, Гавру Вуковићу, 18. јуна 1884; ДАЦГ, МУД, 1885, док. бр. 742/5, Ј. Бакић – Б. Петровићу, 11. јуна 1885; ДАЦГ, МИД, 1884, док. бр. 391, турски посланик на Цетињу Џавид-паша министру иностраних дјела Станку Радоњићу, 17. јуна 1884.

22 ДАЦГ, МИД, 1884, док. бр. 928, Министар војни Илија Пламенац – С. Радоњићу, 2. августа 1884.

23 ДАЦГ, МУД, 1885, док. бр. 1060, Ј. Бакић – Б. Петровићу, 21. август 1885.

и Петњичани направили заседу и убили два Руговца и једног Гусињца, а једног Руговца заробили. Ово су били трговци који су се са осам коња натоварених разном робом кретали према Пећи.[24]

И у току јуна 1890. године дошло је до нових сукоба између Шекулараца и Руговаца око ливада које су Руговци упорно хтели да косе, иако су по разграничењу припадале Шекуларцима. Ти нови сукоби били су повод да црногорски посланик у Цариграду, Митар Бакић, посети великог везира Саит-пашу и министра иностраних дела Турске Муктар пашу и да са њима поразговара о овим пограничним сукобима и још једном покуша да убеди турску власт да умири Руговце да не нападају на српска села у околини Берана.[25] Он се такође састао и са Етем-пашом, командиром војске и султановим изаслаником за умиривање Албанаца, Салих-пашом Бибезићем, мутесарифом пећким и Тахир-пашом, царским комесаром за уређење границе. Разговарали су о догађајима на граници и уређењу границе. Том приликом Етем-паша му је саопштио да је у Шекулару растерао око 6000 Албанаца и натерао их да се повуку у Ругову. У даљем разговору је рекао да намерава да оде у Плав и Гусиње и да тамо успостави ред. После тога ће на граници од округа Плавогусињског до Бјелопољског распоредити четири батаљона царске војске, које ће непрестано стајати на граници. Комесар Тахир-паша га је обавестио о плану за градњу 16 кула ради граничног утврђивања. Он је тачно назначио места и величину сваке куле.[26]

Црногорски посланик у Цариграду уочава да се ово велико интересовање турских власти око разграничења пасишта Шекулараца и Руговаца поклапа са новим захтевима за прикупљање четвртине у Горњим Васојевићима за плавогусињске аге и бегове. Дакле, њему не промиче да запази да се иза срдачности и пријатељства турских паша крије тежња извлачења четвртине од горњовасојевића, а онда да се опет ради по старом, тј. на руку Руговцима.[27]

Министар иностраних дела Црне Горе, Гавро Вуковић дао је инструкције посланику Бакићу да са турским представницима добро разјасни питање пограничних блокхауза, да ли ће то бити просте стражарнице или која врста фортификација. Што се тиче дажбина за плавогусињске бегове, Вуковић подсећа Бакића да се Црна Гора на то обавезала Берлинским уговором и Цариградском конвенцијом, те да је једина шанса да се то избегне да се тражи компензација за узурпиране шекуларске планине.[28]

Крајем 1890. године дошло је до смене беранског кајмакама Мехмед-бега, на његово место је по други пут дошао Муратага Ганић. Доласком Ганића српско становништво је било незадовољно. Он је 1885. године са ове дужности био смењен управо због њихових честих жалби на рачун његовог држања према нападима Руговаца на становништво Беранске казе.[29] Одмах после доласка кајмакам Муратага

24 ДАЦГ, МУД, 1885, док. бр. 1203 и 1286, Ј. Бакић – Б. Петровићу, 4. септембра и 3. октобра 1885.
25 ДАЦГ, МИД, 1890, док. бр. 729, Отправник послова Црне Горе у Цариграду, Митар Бакић – министру иностраних дјела, Гавру Вуковићу, 3. јула 1890.
26 ДАЦГ, МИД, 1890, док. бр. 972, Г. Вуковић – М. Бакићу, 10. август 1890.
27 ДАЦГ, МИД, 1890, док. бр. 772 и 773, М. Бакић – Г. Вуковићу, 19. и 20. јул 1890.
28 ДАЦГ, МИД, 1890, док. бр. 1805, Г. Вуковић – М. Бакићу, 21. децембар 1890.
29 ДАЦГ, МИД, 1891, док. бр. 98, М. Бакић – пограничном комесару у Андријевици Бају Гардашевићу, 2. фебруар 1891.

Ганић је наредио да се ухапси Васо Саичић и његов комшија Илија Лакетић, које је оптужио да су црногорским властима достављали податке о стању у Беранској кази. Ово је још више заоштрило односе српског становништва и кајмакама Ганића.[30]

Пошто је између турских поданика из Косовског вилајета и црногорских поданика који се граниче с њиме извршено много убистава, рањавања, крађа и пљачки, формирана је мешовита комисија, на челу са пограничним комесарима Тахир-пашом и Бајом Гардашевићем, која је имала за задатак да изврши помирење и да заведе ред. Покупивши податке о убиствима и рањавањима, којих је с обе стране било приближно једнако, комесари су одлучили да је немогуће да се појединачно изврши умир, па су прихватили предлог народних главара о заједничком помирењу по старом народном обичају „бацајући камен у воду", да све што се до тада догодило с једне и с друге стране буде опроштено. Ако би у будуће неко учинио неко убиство или нанео неку повреду, народни главари су се обавезали да ће сами таквога ухапсити и предати месним властима, да га ове по закону казне. Ову претставку потписали су у Виницкој 19. децембра 1892. године 32 црногорска и 34 турска народна главара. Детаљно прикупљене податке и наведени предлог народних главара потписали су погранични комесари и написали потребно решење о помирењу. „Када је све то урађено, решење је прочитано цијелом окупљеном народу и сви, почевши од комесара, почели су бацати камење у ријеку Лим; уз то су комесари и неки главари, по двојица, турски и црногорски поданици, узимали и бацали по један камен. При бацању камења изражавала се жеља и обећање да буду заборављене све прошле увреде као што оно (камење) бесповратно ишчезава у воденој пучини", каже руски научник Павле Ровински, иначе савременик догађаја" (Драгићевић, 1948: 90).

На списковима је било заведено 115 турских поданика и 107 црногорских. Но, помирење није важило само за њих, него и за све дотадашње случајеве убиства и рањавања. Помирење је важило и за случајеве крађа и отмица, да се ништа не тражи за накнаду, већ да обе владе своје грађане намире. Али, ко би се од тада усудио убити поданика суседне државе или какво друго зло учинити тај ће потпасти под закон своје државе, која ће о свему обавестити месне власти друге државе.

Протокол помирења написан је у два једнака примерка, оба и на турском и на српском језику, а потписани су од стране пограничних комесара Тахир-паше и Баја Гардашевића (Драгићевић, 1948: 89–106).

После овако организованог помирења између становника Косовског вилајета и становника пограничне области Црне Горе, сматрало се да је стављена тачка на сва дотадашња међусобна непријатељства. Али ни ово помирење није било дугог века, па се убрзо наставило са новим убиствима и пљачкама. Овај погранични мир није био по вољи ни Аустрији, те је она убрзо почела радити да га поквари, интригирајући чак толико далеко да таквим путем „црногорски књаз припрема себи пут у Призрен, Пећ и даље" (Драгићевић, 1948: 90).

Оновремени извори говоре о облицима појединачног насиља у којима су учествовали не само домаћи феудални силници, осиромашени аге и бегови већ и органи власти. Убиства Срба у Беранама и околини постала су честа појава.

30 ДАЦГ, МИД, 1891, док. бр. 225, Б. Гардашевић – Г. Вуковићу, 20. фебруара 1891.

Насиља и зулуми су учестали, скоро није било дана а да не буде убијен неки Србин у овој области. Представници народа у меџлису, у Беранама, због ових насиља су протестовали, запретивши одметањем народа у шуме (Цемовић, 1993: 347). И заиста, расположење за борбу против феудалних односа и турске власти, у сарадњи и са ослонцем на Србију и Црну Гору, готово није јењавало у Доњим Васојевићима. Напротив, из године у годину то је расположење све више расло, добијајући нове подстицаје. Из жалби, писама и друге документације да се закључити да је код доњовасојевићких сељака била веома развијена свест о потреби борбе за насилно сламање и оних лабавих феудалних односа и освајање пуног права власништва над земљом. Та свест и тежња да се до краја измакне власти феудалаца била је у основи покретачки мотив свих протеста и побуна. Доњовасојевићки сељак је водио битку за то да докрајчи чифчијске односе, да освоји право слободног власништва над земљом, да постане потпуно слободан сељак – по примеру сељака у Србији и Црној Гори.

Из горенаведеног да се закључити да је у Беранској кази у назначеном периоду владало немирно стање, које се одражавало у незадовољству, протестима, нередима и бунама. Од раније заоштрене супротности између српског становништва, с једне стране, и турских власти, околног муслиманског и арбанашког становништва, са друге, настављени су и после Берлинског конгреса. Српско становништво из ове области било је још чешће изложено нападима муслимана и Арбанаса из Бихора, Рожаја и Ругове који су косили њихове ливаде, пленили им стоку, односили жито и сав покретни иметак. Арбанаси из Ругове су често нападали на поједина села,[31] а турске власти из Берана нису хтеле да их заштите, него су хапсиле поједине доњовасојевићке прваке.[32] Положај српског сељака у Беранској кази се све више погоршавао нерешеним и сваког дана све заоштренијим аграрним односима, увођењем нових и повећавањем старих пореза, злоупотребама локалних турских власти, њиховом неспособношћу и немарношћу да заведу ред и законитост, да обезбеде имовинску и личну сигурност становништва.

Из жалби, писама и друге оновремене документације може се закључити да је код српског становништва у Беранској кази била веома развијена свест о потреби борбе за сламањем постојећих феудалних односа и освајањем пуног права власништва на земљу. Та свест и тежња да се до краја измакне власти феудалаца била је у основи покретачки мотив буна и устанака. Циљ је био насилно освојити право слободног власништва на земљу и тако постати потпуно слободан сељак, по угледу на сељаке у Србији и Црној Гори. Слободан сељачки посед и слободан сељак, који је чинио темељ Србије и Црне Горе, представљали су у то време узор коме је стремио сељак свих заграничних области, па према томе и сељак Беранске казе. Остварење својих социјалних и националних права, еманциповање од турске власти сељачке

31 ДАЦГ, МУД, 1882, док. бр. 2099, Ј. Бакић – министру унутрашњих дјела Машу Врбици, 13. јун 1882; ДАЦГ, МИД, 1884, док. бр. 395,Турски царски посланик на Цетињу Џевад Паша – Министарству иностраних дјела Црне Горе, 17. јун 1884; ДАЦГ, МУД, 1884, док. бр. 567(2), Полички капетан поп Мина Михајловић – Б. Петровићу, 5. јун 1884; ДАЦГ, МУД, 1883, док. бр. 580, Ј. Бакић – Б. Петровићу, 14. јун 1884.

32 ДАЦГ, МУД, 1883, док. бр. 553, 711, 712, 897, 1098, 1135, 1271, Ј. Бакић – Б. Петровићу, 22. март, 11. и 12. април, 27. мај, 11. и 24. јун, 30. јула 1883.

масе овог простора су везивале за Србију и Црну Гору и њихове ослободилачке програме, њихове политичке акције, материјалну, војну и моралну помоћ. На ту чињеницу су рачунале и Србија и Црна Гора, па су своје националне програме и националну пропаганду у борби за ослобођење неослобођених крајева од Турске усмеравали и према овој области. У тим програмима, поред констатације о тешком положају српског становништва, навођене су и мере које је требало предузети ради сузбијања турско-албанског насиља (Дедовић, 2019: 350). Србији је постао јасан сав значај овог дела Старе Србије за реализацију државних и националних планова, па је преко царинарница у Рашки и на Јавору упућивала новчану и друге врсте помоћи угледним људима из овог краја (учитељима, свештеницима, трговцима, народним првацима), што је изазивало подозрење турских власти, али и неретко и црногорских.[33] Обавештена о разним злоупотребама и притисцима турских власти, разузданом понашању нерегуларних војних јединица, црногорска влада је много пута енергично стављала на знање Порти да ће се свим расположивим средствима борити за обезбеђење сношљивијег положаја својих сународника. Редовним интервенцијама код Порте, црногорска влада је покушавала да реши безбедоносне и материјалне проблеме православног становништва у Беранској кази (одстрањивање повода за спорове око пасишта у Шекулару, помоћ у житу, установљење поштанске службе између Андријевице и Берана и др.).[34] Оваквим помоћима, као и редовним контактима са истакнутим појединцима, пружањем помоћи школама и испорукама оружја, Црна Гора је успела да појача свој утицај код православног становништва у Беранској кази.

Сталне претње, хапшење главара, напади Арбанаса из Ругове и Метохије и муслимана из Бихора и Рожаја, отимање стоке и жита, као и забрана ношења оружја на пазарима додатно је подстакло српско становништво у Беранској кази на отпор. Очекујући шире сукобе, Турска је довлачила нове таборе војске од Пећи, Ругове и Бихора, тако да је у Беранама и околини било сконцентрисано 15 табора турске војске, који су распоређени по селима и граничним караулама. Нагомилана војска почела је још више да хара и пљачка по околини Берана, нарочито у приградским селима. Њихово присуство је односе српског становништва и војске, посебно агресивних Арбанаса, чинило још тежим и опаснијим. Сељаци су индивидуално давали отпор, али, ненаоружани нису могли изаћи на крај са наоружаном турском војском и Арбанасима који су предњачили у зулумћарењима.

Насиља и безакоње турских власти довели су до још већих немира 1898. године, који су почетком 20. века попримали широке размере и израстали у национално-ослободилачки и социјални устанак 1912. године. Тако је Први балкански рат затекао ослободилачке тежње српског народа у Беранској кази и његово настојање за укидање турских феудалних односа у пуном замаху.

---

33 ДАС, МИД–ПП, 1892, пов. бр. 202, Српски цариник на, Јавору Ђорђе Радуловић – председнику Министарског савета Николи Пашићу, 11. јул 1892; ДАС, МИД–ПО, 1893, бр. 179, Ђ. Радуловић – Н. Пашићу, 8. децембра 1892; ДАС, МИД–ПП. 1893, пов. бр. 268, Српски цариник на Јавору Јосиф Студић – Н. Пашићу, 6. септембра 1892; ДАЦГ, МИД, 1893, док. бр. 774, Г. Вуковић – беранском кајмакаму, Мехмед-бегу Јајчанину, 25. априла 1893.

34 ДАЦГ, МИД, 1884, фасц 13, док. бр. 213. 365; ДАЦГ, МИД, 1884, фасц. 13, док. 258; ДАЦГ, МИД, 1888, док. бр. 742; МЦ – фонд Никола I, док. бр. 14, стр. 31.

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Државни архив Србије (=ДАС), Министарство иностраних (=МИД), Политичко-пропагандно одељење (=ПП), 1891, 1892;
Државни архив Србије (=ДАС), Министарство иностраних (=МИД), Политичко одељење (=ПО), 1893;
Државни архив Црне Горе (=ДАЦГ), Министарство иностраних дјела (=МИД), 1884, 1887, 1888, 1890, 1891, 1993;
Државни архив Црне Горе (=ДАЦГ), Министарство унутрашњих дјела (=МУД) 1882, 1883, 1884, 1885.
Музеј Цетиње (МЦ), Архивско одељење (АО), фонд Никола I, док. бр. 14, стр. 31

ЛИТЕРАТУРА

Аличић, 1964: Алија Аличић. „Уредба о организацији вилајета 1867. године". Прилози за оријенталну филологију, св. XII–XIII (1962–63). Сарајево, 219–235.
Бакић, 2017: Дарко Бакић. *Политика Црне Горе према Османском царству од Берлинског конгреса до Првог балканског рата, необјављена докторска дисертација*. Универзитет у Београду. Београд: Факултет политичких наука у Београду.
Барјактаревић, 1973: Мирко Барјактаревић. „Етнички развитак Горњег Полимља". Гласник Цетињских музеја, књ. VI (1973). Цетиње.
Бешић, 1967: Зарија Бешић. „Геоморфолошки развитак Црне Горе". У: Историја Црне Горе, књ. I. Титоград: 27–31.
Божић, 1970: Иван Божић. „Зета у Деспотовини". У: *Историја Црне Горе,* књ. II, том 2. Титоград: 135–275.
Велимировић, 1898: Милош Велимировић. „Васојевићи, Полимље и Метохија". Годишњица Николе Чупића, књ. 18 (1898). Београд.
Вешовић, 1998: Радослав Вешовић. *Племе Васојевићи*. Андријевица-Подгорица.
Вукић, 1929: Јово Вукић. *Плавско-Гусињска афера и ослобођење Улциња 1880. године*. Сарајево.
Вуковић, 1985: Војвода Гавро Вуковић. *Мемоари*. Том I–III. Цетиње – Титоград.
Вукосављевић, 1953: Сретен Вукосављевић. *Историја сељачког друштва*. Београд.
Вукосављевић, 1957: Сретен Вукосављевић. *Организација динарских племена*. Београд.
Дашић, 2011: Миомир Дашић. *Васојевићи од помена до 1860.* Никшић, 2011.
Дашић, 1977: Миомир Дашић. „Постанак Берана и утицај беранског тржишта на развој привредних и друштвених односа у Горњем Полимљу шездесетих и седамдесетих година XIX вијека". Историјски записи, год. XXX, књ. XXXIV, св. 1 (1977). Титоград: 49–71.
Дашић, 1979: Миомир Дашић. „Хајдучија и четовање на горњим токовима Лима и Таре од средине XIX вијека до почетка велике Источне кризе (1875–1878)". Историјски записи, год. XXXII (LII), књ. XXXVIII, св. 1 (1979). Титоград: 5–72.
Дашић, 1980: Миомир Дашић. „Феудални односи и етничка кретања у Горњем Полимљу у 18. и првој половини 19. вијека". Историјски записи, год. XXXIII (LIII), св. 3 (1980). Титоград: 5–63.
Дашић, 2011: Миомир Дашић. Васојевићи од помена до 1860. Никшић.
Дедовић, 2019: Вукашин Дедовић. „Планови деловања Србије у Старој Србији и Македонији и методе њиховог спровођења од 1878. до 1884. године". *Баштина*, св. 48. Приштина–Лепосавић: 327–355.
Дедовић, 2022: Вукашин Дедовић. „Устанак у Доњим Васојевићима и ослобођење Берана 1912. године". Српске студије, 13(2022). Београд: Центар за српске студије, 145-172.
Дедовић, 2024: Вукашин Дедовић. „Положај Срба у Беранској кази у време младотурског режима (1908–1912)". Српске студије, 15(2024). Београд: Центар за српске студије, 217–239.

Драгићевић, 1948: Ристо Драгићевић. „Протокол о мирењу између становника Косовског вилајета и пограничних црногорских племена из 1892. године". Историјски записи, год. I, књ. I, св. 2 (1948). Титоград: 89–106.

Зарковић, 2016: Весна Зарковић. „Утицај Аустроугарске на збивања у Пљеваљском санџаку у првој деценији XX века". *Баштина,* св. 41. Приштина–Лепосавић: Институт за српску културу, 111–127.

Зарковић, 2021: Весна С. Зарковић. „Каза Митровица 1889–1900". *Баштина*, св. 55. Приштина–Лепосавић: Институт за српску културу, 375–390.

Јагодић, 2008: Милош Јагодић. „Нуфуско питање: Проблем званичног признања српске нације у Турској 1894–1910". Историјски часопис, 57 (2008), 343–354.

Јагодић, 2009: Милош Јагодић. *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878–1912).* Београд: Завод за уџбенике: 343–354.

Јагодић, 2010: Милош Јагодић. „Процена броја Срба (1880–1910)". Српске студије 1 (2010), 39–80.

Јовићевић, 1921: Андрија Јовићевић. *Плавогусињска област, Полимље, Велика и Шекулар*. Београд.

Isović, 1957: K. Isović. „Austro-Ugarsko zaposjedanje Novopazarskog sandžaka 1879. godine". Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine, IX (1957). Sarajevo.

Јиричек, 1952: Константин Јиричек. *Историја Срба,* II. Превео Јован Радонић. Београд: Научна књига.

Kapidžić, 1971: Hakija Kapidžić. „Pripreme za austrougarsko prodiranje u albansko etničko područje iz novopazarskog sandžaka". Radovi, 6 (1870–1871). Sarajevo.

Костић, 1940: Мита Костић. „Из историје Срба у Новопазарском санџаку после Берлинског конгреса 1878". Гласник Скопског научног друштва, књ. XXI (1940). Скопље: 93–108.

Косанчић, 1912: Иван Косанчић (Мита Димитријевић). *Ново-пазарски санџак и његов етнички проблем*. Београд.

Лалевић–Протић, 1991: Богдан Лалевић, Иван Протић. *Васојевићи у црногорској граници и Васојевићи у турској граници.* Репринт издање. Андријевица.

Лутовац, 1967: Милисав Лутовац. *Бихор и Корита.* Београд.

Лутовац, 1957: Милисав Лутовац. *Иванградска (беранска) котлина.* Београд.

Лутовац, 1971: Милисав Лутовац. „Симбиоза, племенске трансплатације и саплемењивања у неким областима Југославије". Гласник Етнографског института, књ. XVII – XVIII (1971). Београд: САНУ: 215–242.

Милићевић, 1867: Милан Ђ. Милићевић. „Нешто о Васојевићима". Гласник Српског ученог друштва, књ. V, св. XXII (1867). Београд: 67–76.

Недић, 1910: Милан Ђ. Недић. „Ново-пазарски санџак. Војногеографска студија". Ратник, св. II (1910). Београд: 246–364.

Нушић, 1902: Бранислав Нушић. *Косово – опис земље и народа*. Књ. II. Нови Сад.

Пејовић, 1973: Ђоко Пејовић. *Политика Црне Горе у Затарју и Горњем Полимљу 1878–1912.* Титоград.

Ражнатовић, 1973а: Новак Ражнатовић. „Покушај разграничења Црне Горе и Турске 1880. године путем компензације за Плав и Гусиње". Историјски записи, год. XXVI, књ. XXX, св. 1–2 (1973). Титоград.

Ражнатовић, 1973б: Новак Ражнатовић. „Црна Гора на Берлинском конгресу". Историјски записи, год. XXVI, књ. XXX, св. 3–4 (1973). Титоград.

Ражнатовић, 1982: Новак Ражнатовић. „Плавско-гусињска афера 1879. и Марко Миљанов". Историјски записи, год. XXXV (LV), св. 1–2 (1982). Титоград.

Ражнатовић, 1995: Новак Ражнатовић. „Разграничење Црне Горе и Турске 1883–1887". Историјски записи", бр. 2 (1995). Подгорица: 1–33.

Ракочевић, 1977: Новица Ракочевић. „Аустријски покушај продора у Полимље у 18. и 19. вијеку". Токови, бр. 14 (1977). Иванград.

Ракочевић, 1994: Новица Ракочевић. „Политичке и друштвене прилике“. У: Историја српског народа, шеста књига, први том, Од Берлинског конгреса 1878. до уједињења 1918, ур. Андреј Митровић. Београд: 263–290.

Ризај, 1969: Скендер Ризај. „Албанија у XVIII и првим деценијама XIX века“. *Из историје Албаната*. Београд: 77–98.

Ровински, 1889: Павле Ровински. *„Грађа за историју Васојевића“*. Нова Зета год. I, 1889, св. 1, I–XII (1889). Цетиње: 453–460.

Станојевић, 1960: Глигор Станојевић. „Прилози за дипломатску историју Црне Горе од Берлинског конгреса до краја XIX века“. Историјски часопис, XI (1960). Београд.

Станојевић, 1975: Глигор Станојевић. „Црна Гора у XVIII вијеку“. У: Историја Црне Горе, књ. III, том 1. Титоград.

Стојановић, 1903: Љубомир Стојановић. *Стари српски записи и натписи,* II, (1903). Београд: Српска краљевска академија: 114. запис бр. 2725.

Стојановић, 1905: Љубомир Стојановић, *Стари српски записи и натписи,* III(1905), Београд: Српска краљевска академија: 138, запис бр. 5913.

Томић, 1913: Јован Н. Томић. *О Арнаутима у Старој Србији и Санџаку*. Београд.

Цемовић, 1914: Марко Цемовић. *Аграрно питање* – реферат правничком удружењу. Београд.

Цемовић, 1993: Марко Цемовић. *Васојевићи: историјска истраживања*. Београд.

Цвијић, 1966: Јован Цвијић. *Балканско полуострво и јужнословенске земље,* основи антропогеографије. Београд.

Шешум, 2015: Урош Шешум. „Утицај сеобе мухацира на промену етничке и верске структуре насеља северне и западне Старе Србије (1878–1910)“. Српске студије, 6 (2015). Београд: Центар за српске студије: 79–135.

Vukašin D. DEDOVIĆ

BERAN CASA 1864–1896

Summary

After concluding an armistice with Montenegro and the foundation of town of Berane in 1862, Skadar governor separated Donje Vasojević from Gusinje nahija into special Beran district. After Montenegrinian – Turkish confining 1858/59 the part of Vasojević that remained inside the Turkish state is called Donje Vasojević. They often called this area as Šabanagić nahija, after the name of the richest feudal family from Plav and Gusinje which possesed the most of bey's and aga's estate, in the area of Beran nahija and Beran casa. Reformation of Beran casa administration in February 1864 separated it from Skadar sandzak and attached to newly established Novi Pazar sandzak, which was part of Bosnian alayet, in fact from 1865, Bosnian vilayet. By the decision of Berlin contract Beran casa remained inside tht Turkish Empire. Since September 1881 until 1912 Beran casa was inside of newly established Peć sandžak which belonged to Kosovo vilayet. The most population in Beran hahija were Vasojević who attached their origin to the founder of a family Vasa and Nemanjić family. The other part of orthodox population were other clans, brotherhoods and smaller tribes, in fact their parts, either they were natives or immigrants from Brdo, Old Montenegro and Herzegovina. In XIX century there were changes in the structure of population in Beran casa. Political and economic situation had an influence on this, as well as inside the area itself and in their surrounding. Since the Turkish authorities gave some privileges to islam population, in the first half of XIX century there was a huge wave of accepting Islam, as well as Vasojević and non-Vasojević brotherhoods. Immigration of Muslim population (muhadziri) from Bosnia and Herzegovina and those parts that belonged to Serbia and Montenegro according to the decision of Berlin Congress, also led to the changes in population structure. Increasing in number of Muslim population, hard agricultural relationships

and harder pressure of Turkish authorities have led to new immigrations of Serbs from Beran casa. But that number was not big enough, so thanks to compactness, better agricultural relationships and strong national-liberation movement Serbs remained the most numerous population in Beran casa. Villages around Berane were inhabited with Serbian population, and in Berane itself there were more Muslim population.

Beran casa was unique and was not separated in mudirluk and nahija. In Berane there was a mudir (chief to people) and bimbasha (commander, major) with a thousand of people (soldiers and policemen). From the beginning there were two Serbs next to a mudir. Each village elected prince or peasant, and the mudir confirmed the election. Prince was obliged to be at service for Turkish authorities. Because of striving of ordhodox population not do interfere with Turkish authorities, princes in Beran nahija had a great influence in their village and they often refused to carry out an order from Turkish authorities.

Beran casa represented one of the most strategic areas in this period. Turks tended to supervise their control over this teritory and organise their authorities and Austro-Hungary tended to impose their rule over this area and to provide the path to Thessaloniki. Orthodox population were opposed to these plans of Turkey and Austro-Hungary defending their homes, at the same time they fight for economic and national exemption, they wanted to unite and to attach themselves with Gornje Vasojević and to one of the free Serbian States.

Keywords: Berane, casa, sandžak, Serbia, Montenegro, Donji Vasojević, Gornje Polimlje, Berlin Congress, Serbian population, peasant.

Рад је предат 15. јануара 2025. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 94:656.2(497.11)"1837/1888"
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina35-57171

Прегледни рад

*Милош Д. ТИМОТИЈЕВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ИЗГРАДЊА ПРВЕ ПРУГЕ У СРБИЈИ: ИЗМЕЂУ КОРУПЦИЈЕ, ДИПЛОМАТИЈЕ И ИНТЕРЕСА ВЕЛИКИХ СИЛА**

Апстракт: Кнежевина Србија је 1878. године на Берлинском конгресу добила независност, али и обавезу да изгради пругу преко своје територије, што би Европу повезало са Цариградом. У годинама до коначног пуштања пруга у саобраћај, српске дипломате радиле су на достизању тог циља: српски суверен Милан Обреновић, затим председници влада Јован Ристић и Милан Пироћанац, те министри и посланици Чедомиљ Мијатовић и Стојан Новаковић, као и други актери. Бројни проблеми, попут оптужби за корупцију чланова владе и посланика, те банкротства „Генералне уније", који су довели до кризе у Србији, морали су бити исправљени готово искључиво на политичком нивоу, у унутрашњој политичкој сфери, али и за столом са великим европским силама.

Кључне речи: Србија, Аустроугарска, Русија, дипломатија, корупција, железница, Генерална унија.

Грађење железница на Балкану је идеја која је сазревала деценијама пре њене реализације. Први помен у вези са тим датира се у 1837. годину, након посете барона Хердера Србији (Самарџић 2007: 139–141). Питање изградње железница кроз Србију пред Портом покренуо је кнез Александар Карађорђевић 1851. године, али без успеха (Ивковић 1909: 3–4). Ипак, 1852. године Британци су започели агитацију за градњу пруге од Београда до Цариграда (Самарџић 2012: 316), што потврђују писања европских (Самарџић 2016: 33–34) и српских листова (Арнаутовић 1934: 20–21). Процес је настављен позивом за студију терена и постављање трасе за пругу Београд-Алексинац, на основу којих је израђен пројекат успостављања железничког саобраћаја (Арнаутовић 1934: 22). После смрти Михаила Обреновића, учињени су још неки кораци у овом правцу, али на решавање железничког питања кренуло се тек по завршетку Велике источне кризе.

Берлински конгрес, на коме је Велика источна криза добила своје епилог, сем независности и територијалног проширења, за Србију је донео и битне споразуме

* Истраживач-приправник, ORCID 0009-0001-2328-1760, milostimi89@gmail.com

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-136/2025-03 од 27. 1. 2025. године.

о железничкој вези и трговинском уговору. Чланом 38 Берлинског уговора предвиђено је да Србија преузме обавезе да изгради железничке пруге (Ристић 2011: 523).[1]

У вези тиме, председник Министарског савета Јован Ристић писао је министру правде Сави Грујићу:

> „...Уговор берлински биће потписан у суботу, тад ћу поверљиво добити текст, који се јавности сме предати тек после ратификације...".[2]

Након што је аустријски делегат Швегел 3. јула 1878. уручио нацрт конвенције Ристићу, он је известио Грујића:

> „На Србију прелазе све обавезе... о завршетку везе и експлоатације гвоздених пруга, које имају да се подижу на земљишту, које је Србија сада задобила. Потребне конвенције за уређење ових питања биће закључене одмах по потпису ових Уговора између Аустро-Угарске, Порте, Србије и Бугарске...".[3]

Конвенција је подразумевала и повезивање српских железница са пругом Солун– Цариград. Након кратког времена, Ристић је 8. јула добио овлашћење да предложени документ потпише (Живојиновић 2011: 89).

Приоритет српске владе био је трговински уговор, док се од железничког уговора зазирало, због постојања страха да издаци градње Србију не одведу у финансијску кризу (Живановић 1970: 268). Међутим, у Бечу су мислили да је повезивање пруга од првобитног значаја, а да трговачки уговор може сачекати (Samardžić 2008: 62). Зато је договор постигнут и на састанку Ристића и Андрашија (Живановић 1970: 268).

Прве недоумице дошле су веома брзо. Званични Беч је сматрао да преговори са Османским царством, Србијом и Бугарском треба да дођу тек после договора Србије и Аустроугарске. Србија је, пак, желела да обезбеди своју економију, инсистиравши да преговоре о железници воде све четири државе (Самарџић 2008: 92). Ристић је на ту тему писао аустроугарском посланику у Београду:

> „Ви знате за цело да наша линија има будућности само као линија међународног преноса, и грађење српске линије, без једновременог грађења свих линија које су одређене за везу Истока са Западом, имало би за кнежевину само ту последицу да је економски упропасти" (Јовановић 1990: 20).

Осим „жуто-црне монархије", интересе у градњи пруге имали су и Уједињено Краљевство и Русија. Британски посланици мотрили су преговоре у вези са изградњом железнице, која је у њеној експлоатацији видела могућност већег продора своје економије на Балкан и до Цариграда (Растовић 2000: 175).

Иако је Русија наступала са релативно малим економским интересима на Балкану, она није желела да Србију препусти западној економској сфери. Зато је у Петрограду одлучено да се приватним путем покуша учешће у градњи српске железнице.

---

1 Државни архив Србије (=ДАС), Министарство иностраних дела (=МИД), политичко одељење (=ПО), фасцикла I, 1878, досије III-VI, I/232.

2 ДАС, МИД, ПО, I, 1878, III-VI, I/242, Јован Ристић – Сави Грујићу.

3 ДАС, МИД, ПО, I, 1878, III-VI, I/234, Јован Ристић – Сави Грујићу.

Српска влада је разматрала сарадњу са Русима, па је у Петроград 1879. године упућен министар просвете Алимпије Васиљевић, који се састао Гирсом, руским предузетницима и царем Александром II. На тим састанцима речено је да Русија не жели да „конкурише са Европом", али и предложено да Србија на себе преузме радове на железници, а да их потом преда лицу или друштву из Русије (Ковачевић 2003: 88–89). Такав став Русије произашао је и из чињенице да је она 1878. године признала Двојној монархији право да овлада саобраћајним правцем кроз Србију (Рајић-Леовац 2018: 208).

Посета Васиљевића Петрограду имала је негативне одјеке у Аустроугарској, а Ристић је морао да демантује писања бечке штампе да је концесија за грађење железница дата једном руском друштву (Ковачевић 2003: 94). Хајмерле, нови министар спољних послова Аустроугарске, говорио је да се „изнервира и од саме помисли на железнице и Србију, јер су у оптицају и руске компаније које хоће да уђу у Србију са својим капиталом" (Рајић 2021: 92).

Свакако, Русија је наставила да буде укључена у процес заговарања могуће изградње железнице. Руски министар резидент Персијани помињао је интересовање предузимача Баранова за изградњу српске железнице (Самарџић 2011: 402), а своју понуду, на препоруку генерала Фадејева, дао је и Мамонтов (Пејић 2016: 225). Након тога, руски предузетници почели су да посећују Србију. Јануара 1879. године делегацију Баранова предводио је главни инжињер Сахански (Ковачевић 2003: 94), а већ следеће године Фадејев је, као изасланик Мамонтова, преговарао о железничком питању (Пејић 2016: 225).

За то време, преговори о конвенцији са Аустроугарском, без којих градња није могла почети, били су у току. У Беч је од стране владе био послат министар грађевина Ранко Алимпић, коме је на састанцима пренето да Монархија планира потписивање уговора са Србијом, док би накнадни споразум укључио Бугарску и Османлијску империју. Српска страна пристала је да уз пругу Београд–Ниш сагради и деоницу од Ниша до Врања, али о релацији ка Пироту, због страха од економске кризе, није желела да преговара. Пошто је Ристићев услов прихваћен, железничка конвенција је потписана 28. марта/9. априла 1880. године (Ђоровић 1997: 546).

Конвенција је Србију обавезала да направи пругу од Београда до Ниша и од Ниша до Врања и границе са Османлијским царством (Јовановић 1990: 20). Рок за радове почињао је од 15. јуна 1880. и трајао до 15. јуна 1883. године, када би железница требало да буде пуштена у саобраћај. Након тога, са градњом би се започело и на релацији Ниш-Пирот (Растовић 2000: 175).

По потписивању конвенције, она је морала бити потврђена у Народној скупштини Кнежевине Србије. Ту је 13. маја 1880. изабран одбор за претресање потписаног уговора (Српске новине, 14.05.1880). Током 10 дана расправе, опозициони посланици рушили су конвенцију, док су министри побијали њихове аргументе (Арнаутовић 1934: 92).

Разлози зашто је опозиција нападала конвенцију били су двојаки. Први је што су сматрали да конвенција није смела бити потписана пре трговинског уговора, јер је то могло довести Србију у економску зависност од Аустроугарске; други разлог

је обећање српске владе за грађење пруге до Врања, пре договора о спајању са трачницама у Османлијском царству (Јовановић 1990: 21).

Пред само гласање, Ристић је образложио изградњу железнице нужношћу да Србија пронађе нове путеве својој трговини и тако је ослободи зависности од Беча (Илијин 2014: 22):

> „Не гледајте нашу пругу од Врања ка Београду, него од Београда ка Врању. Онда ћете видети да је она јемство наше економске независности, јер нас вуче к Солуну, на море." (Јовановић 1990: 21).

Ристићев говор подржао је и кнез Милан, што је утицало на гласање у Народној скупштини, која је конвенцију већински усвојила (Ковачевић 2003: 98).

Након завршених протокола, требало је да се почне са тендером за грађење пруге. У том процесу активно учешће узео је и „Штасбан" (Самарџић 2011: 414). Ово аустро-француско друштво већ је имало у експлоатацији линију од Будимпеште до Кикинде, а било је потребно да се изгради деоница од Кикинде до Земуна. По том питању је избила расправа у Монархији, па је Управни савет „Штасбана" донео одлуку да одустане од пројекта (Самарџић 2011: 414).

Међутим, актуелна политичка криза у Србији и притисци на кнеза Милана (Samardžic 2008: 77) довели су до оставке владе, што је успорило радње неопходне за проналазак понуђача. Формирањем кабинета Милана Пироћанца 2. новембра 1880. такве препреке су уклоњене. Нова администрација одмах се ухватила у коштац са решењем питања железничког уговора.

Након расписаног позива за градњу железница, у Србију је пристигло неколико понуда. По њиховом прегледању, влада је одлучила да се уговор потпише са француским друштвом „Генерална унија", као јединим понуђачем који је могао да обезбеди средства неопходна за извођење радова (Samardžić 2008: 135).

„Генерална унија" је оформљена у Паризу 1878. године са капиталом од 25 милиона франака. Тај капитал је већ 1879. године удвостручен, а 1881. износио је 100 милиона франака (Стојић 2023: 188). Након што је за њеног директора постављен Бонту, „Генерална унија" отвара банке у Бечу и Пешти, које су јој биле потребне за продор на тржиште Балкана (Јовановић 1990: 89–90).

Са „Генералном унијом" влада је закључила укупно три уговора, и то: уговор о зајму за грађење железнице; уговор о грађењу железнице и уговор о експлоатацији железнице. По уговору о зајму, влада је код „Генералне уније" закључила зајам од 100 милиона франака номиналних, а 71.400.000 стварних, са номиналним интересом од 5% а стварним од 7%. Тај зајам се имао исплатити за 50 година. (Јовановић 1990: 86–87). Уговором о грађењу железнице „Генерална унија" обавезала се да сагради пругу са једним колосеком од Београда до Ниша и Врања, а за сваки километар инкасирала би 198.000 франака, што је, по Бонтуовој рачуници, добит од око 16 милиона за изградњу целе пруге. Уговор о експлоатацији дао би железницу на коришћење „Генералној унији" на период од 25 година. Ред вожње прописивала би српска страна, док би се Бонтуово друштво старало о техничкој страни саобраћаја. Од експлоатације пруге „Генерална унија" зарадила би 5–6 милиона франака (Јовановић 1990: 88).

У свом листу „Самоуправа" радикали су критиковали:

> „Овај је уговор штетан по земљу, јер у свима својим опредељењима товари на Србију огромне и често ничим неоправдане материјалне обавезе и терете … Уговор за експлоатацију је још најцрњи и најопаснији. Ако се у члановима 48. и 61. садрже заиста сви основи уговора за експлоатацију, онда смо ми обрали бостан." (Самоуправа 04.03.1881).

Закључен уговор дошао је на разматрање у Народну скупштину, где се развила расправа власти и опозиције, која је потрајала неколико месеци и привукла велику пажњу јавности, где су колале приче да је Бонту морао да подмити и власт и опозицију, да би добио оно што жели. Напредњачка влада је због тога у народу изгубила углед, који их је чак пежоративно називао „Бонтуовцима" (Стојић 2023: 194).

О бројним махинацијама владу у Лондону обавештавао је Гулд. Сем тога, он је у разговору са Чедомиљом Мијатовићем, када му се овај пожалио како му је нуђено мито које је одбио, рекао:

> „А што нисте примили? Ви сте луд човек … Теразијама протиче читав поток од златних наполеондора" (Мијатовић 2017: 299; Политика 19.05.1932).

Сазнавши да Гулд алудира на корупцију у српском државном врху, кнез Милан је инсистирао да британски дипломата буде повучен из Београда, што се убрзо и десило. (Растовић 2000: 176).

Иако су алузије о корупцији испрва навођене само у шаљивим листовима, касније се испоставило да су оне истините. Године 1882. Милан Пироћанац је напао Пашића да је примио мито од 20.000 франака да са својим посланицима остане у скупштини приликом гласања о конвенцији и да јој легитимитет (Samardžić 2008: 136–137). Годину дана после, Персијани је добио податке о миту које су примили напредњачки министри и посланици (Јовановић 1990: 112–116), а након што је Милан Пироћанац у Београду саградио огромну кућу, почело се говорити и о његовој умешаности у мито (Марковић 2001: 258).

Ипак, највећи документ изашао је у јавност тек 1889. године у брошури „Бомбе". Према њој, укупно мито износило је шест милиона динара, од чега су два милиона припала кнезу, 800.000 председнику владе Пироћанцу, 300.000 министру унутрашњих дела Гарашанину, а 200.000 динара министру просвете Новаковићу (Јакшић 1953: 208). Бонту је на тај чланак запретио тужбом. Огласио се и Стојан Новаковић, који је кнеза Милана означио као особу код које је Бонту ишао по савет кога треба подмитити (Samardžić 2008: 137).

Сем тога, Чедомиљ Мијатовић је у својим мемоарима навео да су многи политичари добили мито, да је њему било намењено 300.000 динара, али да их је одбио. 1928. године он је навео да је кнез Милан имао дуг од три милиона франака, а да му је Бонту, на име потписа Железничког уговора, то исплатио (Јовановић 1990: 116–117).

Ипак, мора се имати на уму да је Мијатовић могао да прећути о својој могућој умешаности у корупцију, будући да је као дипломата био укључен у процес одабира „Генералне уније". Свакако, његови мемоари представљају значајан исказ, који потврђује спекулације о корупцији у овом случају.

Посланици су уговор „напали“ и са политичке стране, навевши да је „Генерална унија“ под покровитељством Аустроугарске и да, ступајући у договор са њом, Србија „копа гроб“ својој политичкој слободи. (Јовановић 1990: 94).

Ипак, сви напори опозиције да оспоре уговор били су узалудни, пошто га је Народна скупштина 10/22. марта 1881. ипак усвојила (Јовановић 1990: 94). Након отклањања свих препрека, радови на изградњи железнице отворени су 21. јула 1881. године (Говедаревић 2014: 173). Али, већ 19. јануара 1882. уследио је крах „Генералне уније“. Фирма је банкротирала, а Бонту је завршио у затвору (Mijatović 1997: 261).

У „Самоуправи“ ова вест обелодањена је читаоцима овог листа сутрадан:

> „Генерална унија банкротирала је, а при томе је Србија закачена са преко 40 милијуна динара… Два рата коштају Србију 33 милијуна, а један Бонтуов каиш 40 милијуна динара“ (Самоуправа, 20.1.1882).

„Генерална унија“ је у моменту банкрота дуговала Србији 42,9 милиона динара, иако су њихова потраживања до тада била мало преко осам милиона. Пошто је ово друштво пропало, постојала је опасност да обвезнице које се налазе у поседу „Генералне уније“ уђу у стечајну масу и буду расподељене међу повериоцима на сразмерне делове.

У Србији се убрзо поставило питање откуд толико српског новца код Бонтуа, а оно се разрешило када су се сазнали разлози зашто је дошло до пропасти његовог друштва. Први је последица општег пада акција на берзи у Француској. Други разлог је политички, зато што је Бонту започео кампању против француске владе. Тиме је на себе изазвао гнев власти и јеврејског капитала, који су заједнички радили против „Генералне уније“ (Мијатовић 2017: 304). Трећи разлог је грешка коју је направила управа „Генералне уније“ која је почела да купује сопствене акције, што је довело до губитка од 80 милиона франака, чиме се ово друштво нашло пред банкротом. Бонту је затражио помоћ Чедомиља Мијатовића, што је он, без знања владе, учинио, пребацивши „Генералној унији“ обвезнице српске владе у вредности од 40 милиона динара (Mijatović 1997: 261–262).

Државни врх је пропаст „Генералне уније“ покушао да прикрије уздизањем Србије у ранг краљевине. Персијани је у извештају послатом у Петроград написао да проглашење краљевине за напредњачку владу представља начин да Србију изведе из кризе у коју је она запала (Ковачевић 2003: 191).

Краљевина је проглашена 22. фебруара/6. марта 1882, али то у Србији није смирило духове. Девет дана после тога, радикали су у Народној скупштини тражили одговоре на питање колико ће крах „Генералне уније“ погодити Србију. Пошто се влада оглушила на „недостојну интерпелацију“, 53 опозициона посланика поднело је оставке на свој мандат у скупштини. То је довело до тога да је краљ два пута морао да расписује допунске изборе, на којима су радикали доминантно побеђивали, да би затим одмах дали оставке на своје позиције. У епилогу кризе, српски суверен успео је да изигра изборну вољу грађана, а радикали су дигли протест у Крагујевцу. Ипак, покушај атентата на краља, са којима радикали нису имали никакве везе, Милан Обреновић је искористио за обрачун са овом странком (Ковачевић 2003: 195–200).

Иако је Србији претио финансијски колапс, влада је од самог старта пошла путем ангажовања нове фирме, која би преузела обавезе „Генералне уније". Филип Христић преговарао је са председником „Штасбана" у Бечу (Mijatović 1997: 261), а Чедомиљ Мијатовић отпутовао је за Париз, где се срео и са представницима „Генералне уније" који су га уверавали да Србија неће имати велике губитке (Мијатовић 2017: 306).

Мијатовић је разговарао и са високим званичницима Двојне монархије, а влади је пренео речи Бењамина Калаја да је адреса за решење проблема искључиво Беч. У том моменту предвиђало се да ће губици Србије бити око 10 милиона динара.[4] Убрзо, на сцену се појављује „Лендербанка" из Беча.[5] Преговори са њом започели су неколико дана касније[6], али до конкретних резултата није се дошло. Чедомиљ Мијатовић је пренео Калајеву изјаву да ће Аустроугарска „свим могућим подпомоћи" да изађемо што пре из неприлике.[7] Ипак, конкретни кораци нису учињени.

Пошто успеха није било, краљ Милан је извршио притисак на свог савезника, Аустроугарску. Под изговором да напредњачка влада неће моћи да задржи власт у Србији уколико прихвати штету од 4–5 милиона динара, тражио је да царска влада пронађе друштво које би преузело обавезе „Генералне уније" према Србији (Mijatović 1997: 262).

Само пар дана након овог разговора, као озбиљан преговарач појавила се париска банка „Народни контоар за есконт". Чедомиљ Мијатовић је са њима склопио споразум, али га је српска влада првобитно одбацила, из разлога што они нису пристали да се уговором обавежу да ће примити за изградњу све српске железничке обвезнице. Након додатних преговора, споразум је постигнут. На тај начин, уговор Србије са „Генералном унијом" није оставио велик губитак у српској државној благајни (Mijatović 1997: 263–266).

Опозиција је, као и раније, критиковала потезе владе у вези са железничким уговором. Међутим, процена за „Контоар" била је потпуно погрешна, пошто су даљи радови прошли без већих проблема. У јануару 1884. пруга је изграђена до Ниша, одакле је колосек продужен ка Врању (Говедаревић 2014: 173). Редовни железнички саобраћај на релацији Београд-Ниш започео је 23. августа 1884., док је деоница Ниш–Врање отворена септембра 1886. године (Терзић 1976: 118).

Даље се поставило питање повезивања пруге са пругама Османлијског царства. Рад на том задатку припао је новом посланику у Цариграду Стојану Новаковићу, чији је приоритет био и потписивање железничке конвенције са Портом. Његово ангажовање на том питању резултирао је стварањем српско-османлијске комисије која је саставила текст о конвенцији, која је потписана је 4. јуна 1887. године у Цариграду (Војводић 2012: 219).

Након што је поново постао председник владе, Јован Ристић је узео на себе да ствар око железница, уз помоћ Новаковића, доврши. Тако је српском посланику у Цариграду писао да спајање српских и османских пруга не треба да чека крај радова на бугарском делу колосека:

---

4 ДАС, МИД, ПО, I (1882), IV-VII, I/195, Чедомиљ Мијатовић-Милану Пироћанцу, 25.1.1882.
5 ДАС, МИД, ПО, I (1882), IV-VII, I/222, Чедомиљ Мијатовић-Милану Пироћанцу, 31.1.1882.
6 ДАС, МИД, ПО, I (1882), IV-VII, I/245, Чедомиљ Мијатовић-Милану Пироћанцу, 4.2.1882.
7 ДАС, МИД, ПО, I (1882), IV-VII, I/279, Чедомиљ Мијатовић-Милану Пироћанцу, 17.2.1882.

> „Из тих разлога ми морамо желети, да се линија Врање-Солун преда што пре експлоатацији, и ја вас молим, г. Посланиче, да изволите у том смислу управити ноту Високој Порти и тражити да се одмах по ратификацији наше конвенције, Солунска линија преда експлоатацији … “[8]

Новаковић је поступио по препоруци српског председника владе, па је убрзо писао османском министру Саид-паши:

> „… По налогу своје владе, а позивајући се на одредбе уговора о железничким везама од 9. маја 1883. године узима слободу замолити Вашу … да Влада Њ. В. Султана реши, да се што пре приступи извршењу уговора од 9. маја 1883. године, и да се железничка линија међу Солуном и Београдом по одредбама тога међународног уговора преда јавном саобраћају.“[9]

Новаковић је Ристићу у писму од 4. септембра 1887. године написао и одговор Саид-паше на нашу ноту, која је схваћена са пуно разумевања, те да ће бити учињено по жељи Србије.[10]

Порта је железничку конвенцију ратификовала у децембру 1887. године, а српска влада је то учинила 30. јануара 1888. године (Војводић 2012: 221). Почетком маја 1888. године на новоизграђеном колосеку запиштала је прва локомотива, тиме означивши пуштање у саобраћај пруге Врање–Скопље–Солун.

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Државни Архив Србије, Министарство иностраних дела, Политичко одељење.
Државни Архив Србије, Лични фонд Стојана Новаковића.

ЛИТЕРАТУРА

Арнаутовић 1934: Драгомир Арнаутовић. Историја Српских железница 1850-1918. Београд: Издавачко предузеће „Привредник“.

Војводић 2012: Михаило Војводић. Стојан Новаковић у служби националних и државних интереса. Београд: Српска књижевна задруга.

Говедаревић 2014: Ненад М. Говедаревић. *Пруге југоисточне Србије*. https://www.masfak.ni.ac.rs/images/upload/Nauka/publikacije/pruge_jugoistocne_srbije.pdf [15. децембар 2024].

Живановић 1970: Милан Ж. Живановић. „Један неуспели план српске владе о царинском рату са Аустро-Угарском 1880. године у борби за економску и политичку независност Србије“. *Историјски часопис*, мај 1970. https://books.google.com/books?id=WEp3CgAAQBAJ&pg=PA269&lpg=PA269&dq=%D0%B6%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%B7%D0%BD%D0%B8%D1%87%D0%BA%D0%B0+%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D1%86%D0%B8%D1%98%D0%B0&source=bl&ots=QAR2Lq5ajp&sig=ACfU3U1zscl_q2VdsFtoxhTF5zMWMb9fHg&hl=en&sa=X&ved=2ahUKEwi5_Jfj0YLnAhWn_CoKHQ7cDZkQ6AEwAXoECAoQAQ#v=onepage&q=%D0%B6%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%B7%D0%BD%D0%B8%D1%87%D0%BA%D0%B0%20%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D1%86%D0%B8%D1%98%D0%B0&f=false [14. децембар 2024].

8 ДАС, Лични фонд Стојана Новаковића (=СН), 121, Јован Ристић-Стојану Новаковићу, 30.7.1887.

9 ДАС, СН, 123, Стојан Новаковић-Саид-паши, стр 2-3.

10 ДАС, СН, 125, Стојан Новаковић-Јовану Ристићу, 4.9.1887.

Живојиновић 2011: Драгољуб Р. Живојиновић. *Надмени савезник и занемарено српство: британско-српски односи 1875-1941*. Београд: Албатрос плус.

Ивковић 1909: Таса Ђ. Ивковић. *Споменица двадесетпетогодишњице српских државних железница: од 3. септембра 1884. до 3. септембра 1909. год*. Београд: Штампа Савића и комп.

Илијин 2014: Душан М. Илијин, *Обнова железнице у Краљевини СХС (1919-1924)*. Докторски рад. Београд: Филозофски факултет.

Јакшић 1953: Гргур Јакшић. *Из новије српске историје: Абдикација краља Милана и друге расправе*. Београд: Просвета.

Јовановић 1990: Слободан Јовановић. *Влада Милана Обреновића, књ. 2*. Београд: БИГЗ.

Ковачевић 2003: Душко М. Ковачевић. *Србија и Русија 1878-1889: од Берлинског конгреса до абдикације краља Милана*. Београд: Историјски институт.

Marković 2001: Slobodan G. Marković. „Grof Čedomilj Mijatović – protestantski duh među Srbima". *Liberalna misao u Srbiji: prilozi istoriji liberalizma od kraja XVIII do sredine XX veka*. Ur. Jovica Trkulja i Dragoljub Popović. Beograd: Centar za unapređenje pravnih studija, 247-280.

Mijatović 1997:, Boško Mijatović. „Finansiranje prve srpske železnice", *Ekonomska misao,* 1997. https://www.academia.edu/30005671/Finansiranje_prve_srpske_%C5%BEeleznice [15. децембар 2024].

Мијатовић 2017: Чедомиљ Мијатовић. Успомене балканског дипломате, Београд: ЈМУ Радио-телевизија Србије.

Пејић 2016: Јована Блажић Пејић. „Ростислав Фадејев и Источно питање". *Историјски часопис*. https://www.iib.ac.rs/istorijskicasopis/assets/files/65(2016).pdf [20. март 2025].

Рајић 2021: Сузана Рајић. „Сто четрдесет година од првог политичког уговора независне Србије (1881-2021). Добро и зло тајне конвенције". *Српске студије*, 2021. https://reff.f.bg.ac.rs/bitstream/handle/123456789/5701/96845783.pdf?sequence=1&isAllowed=y [20. март 2025].

Рајић-Леовац 2018: Сузана Рајић-Данко Леовац. *Историја српског народа у 19. и почетком 20. века*. Београд: Завод за уџбенике.

Растовић 2000: Александар Растовић. *Велика Британија и Србија 1878-1889*. Београд: Историјски институт.

Ристић 2011: Љубодраг П. Ристић „Утицај српског законодавства на улагање британског капитала". *Просторно планирање у југоисточној Европи (до Другог светског рата)*, ур. Бојана Миљковић-Катић. Београд: Историјски институт, 523-547.

Самарџић 2007: „Посета барона Хердера Србији и први план за изградњу железнице". Истраживања, 18, 2007 https://www.academia.edu/3055799/Poseta_barona_Herdera_Srbiji_i_prvi_plan_o_izgradnji_%C5%BEeleznice [20. март 2025].

Samardžić 2008: Momir Samardžić. *Roads to Europe Serbian Politics and the Railway Issue, 1878-1881.* https://www.academia.edu/2759935/Roads_to_Europe_Serbian_Politics_and_the_Railway_Issue_1878_1881 [21. март 2025].

Самарџић 2008: Момир Самарџић. *Од Сан Стефана до Сливнице: Србија против Бугарске 1878-1886*. Нови Сад: Филозофски факултет.

Самарџић 2011: Момир Самарџић. „О споразуму српске владе и Штасбана о изградњи железнице у Србији 1879. године". *Историјски часопис*, 2011, https://www.iib.ac.rs/assets/files/IC60(2011)-M.Samardzic-OSporazumuSrpskeVladeIStatsbanaOIzgradnjiZeleznicеUSrbiji1879Godine.pdf [21. март 2025].

Самарџић 2012: Момир Самарџић. „Пројекат трансбалканске железнице и политика Србије у време уставобранитеља 1851–1858." *Српске студије*, 2012. https://www.academia.edu/99719958/Projekat_transbalkanske_%C5%BEeleznice_i_politika_Srbija_u_vreme_ustavobranitelja_1851_1858 [20. март 2025].

Самарџић 2016: Момир Самарџић. „Аустријски извори о почецима железничке политике Србије 1852". *Зборник Матице српске за историју*. Ур. Војин Дабић. Нови Сад: Матица српска.

Стојић 2023: Биљана Стојић. „Француска политика према Србији од Берлинског конгреса до проглашења краљевине (1878–1882)“. *Краљево-град и људи*. Београд: Историјски институт; Краљево: Историјски архив Краљево.

Терзић 1976: Славенко Терзић. „Стојан Новаковић и железничка конвенција са Турском 1887. године“. *Историјски часопис*. https://books.google.com/books?id=nc5qCgAAQBAJ&pg=PA117&lpg=PA117&dq=%C5%BEelezni%C4%8Dka+konvencija&source=bl&ots=a1UsQEueXB&sig=ACfU3U17EqTVbvSeVXL-LSdwGkHv-3J2QQ&hl=sr&sa=X&ved=2ahUKEwic_4iZk4jnAhWBxIsKHf9hCEQQ6AEwBnoECAkQAQ#v=onepage&q=%C5%BEelezni%C4%8Dka%20konvencija&f=false [15. децембар 2024].

Ћоровић 1997: Владимир Ћоровић, *Историја српског народа*. Београд 1997. https://archive.org/details/corovic-vladimir-istorija-srpskog-naroda/page/642/mode/2up [16. децембар 2024].

ШТАМПА

Политика.
Самоуправа.
Српске новине.

Miloš D. TIMOTIJEVIĆ

CONSTRUCTION OF THE FIRST RAILWAY IN SERBIA: BETWEEN CORRUPTION, DIPLOMACY AND THE INTERESTS OF THE GREAT POWERS

Summary

This work will deal with the role of Serbian diplomacy in the construction of the first railway on Serbian territory. The Duchy was granted independence at the Berlin conference in 178, something that brough along with it the obligation to construct a railroad through its territory to connect Europe with Constantinople. Serbian diplomats worked to achieve that goal in the years that led up to the railway's completion: They included one of the policy's chief standard-bearers, the Serbian sovereign, Milan Obrenović, as well as government representatives Jovan Ristić and Milan Pirećanac, and Minister and Ambassadors Čedomilj Mijatović and Stojan Novaković, among other actors. Numerous tribulations, such as accusations of corruption on the part of members of the government and parliament, and the bankruptcy of the 'General Union' led to internal political crises that had to be addressed almost exclusively at the highest levels of internal politics as well as during the course of negotiations with European powers. Credit for the successful construction of the railways ultimately goes to the above-mentioned figures.

Keywords: Serbia, Austro-Hungary, Russian Empire, Ottoman Empire, diplomacy, railway, General union.

Рад је предат 28. фебруара 2025. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 616-002.5:94(497.1-13)"1929/1939"
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina35-57125

Оригинални научни рад

*Dalibor Z. VELOJIĆ**
Institute for Serbian Culture Priština-Leposavić

THE STRUGGLE AGAINST TUBERCULOSIS IN THE TERRITORY OF MORAVA BANOVINA**

Abstract: This paper presents the efforts of the Banovina and local authorities in suppressing tuberculosis, as the most common infectious disease in the territory of the Morava Banovina. Considering that this disease was the result of mainly bad lifestyle habits and unhygiene, the way of life and diet of the population were also addressed. The paper was created on the basis of archival materials, as well as published statistical data of civilian and military provenance.

Keywords: Kingdom of Yugoslavia, Morava Banovina, tuberculosis, health care.

As a widespread infectious disease, tuberculosis was characterized as a disease of the poor at the turn of the 19th and 20th centuries. Its spread was favored by migrations from villages to cities and the accumulation of population in a small area with poor hygiene habits. About 14% of the patients died from this disease, which was labeled as a disease of unsanitary conditions, poor living conditions and, in general, a disease of uncultured people. Mari-Žanin Čalić's research stated that medium-sized cities, with 15–40,000 inhabitants, showed the highest rate of patients (Čalić 2004: 322). According to the same data, about 32% of social insurance recipients, for example, died in 1932 from tuberculosis and 9% from other infectious diseases (Čalić 2004: 327). According to the research of Dr. Žarko Ruvidić, Yugoslavia was at the very top among European countries in terms of the number of deaths from tuberculosis. Bulgaria, Poland and Hungary shared the infamous first place with her. If the statistics of annual mortality from tuberculosis per 100,000 inhabitants are observed, the European countries would be divided into three groups: the first, with the lowest percentage of mortality (64–100 deaths per 100,000 inhabitants) included the countries of Northern Europe: Denmark, the Netherlands, Germany, Belgium, Great Britain. The second group would consist of France, Italy, Austria and, Switzerland with 100–150 deaths per 100,000 inhabitants. The third group (150–200 and over) included, in addition to Yugoslavia, Hungary, Bulgaria, Romania, and Czechoslovakia.[1]

* Виши научни сарадник, ORCID 0000-0002-2896-275X, d.velojic@yahoo.com

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-136/2025-03 од 27. 1. 2025. године.

1 *"We show the highest mortality of all European nations (269 per 100,000 inhabitants) and in this respect we stand at the same height as the cultured northern nations (Holland, Belgium, Denmark and England) were 40 years ago. And while those countries have reduced their mortality from tuberculosis to ¼ or even 1/5 of what they showed 40 years ago, at the same time, our mortality from tuberculosis fell to 2/3 of the*

This would specifically mean that, for example, the Netherlands (mortality 64 per 100,000) has 38 sanatoriums and 135 dispensaries, Germany (mortality 79) has 275 sanatoriums with 30,000 patient beds, Denmark has 156 beds per 100 deaths, while in Yugoslavia, where 400,000 fall ill and 38,000 die annually, there are only 1,680 beds or 13 beds per 100 deaths (Ruvidić, 1937, 92–94). According to state data, of the total number of beds, the largest part, about 1,400, was located in the territories of the Drava and Sava Banovina.[2]

Health conditions in the Moravian Banovina depended on the culture of living. The way of life in an environment where there was often no electricity, no running water, and no solid communications was accepted by the new generations as an inevitability, which is a consequence of the low general culture that prevailed in the countryside. Accustomed to hard work, peasants often did not care about satisfying their personal needs and obtaining a more comfortable life (Dimić 1996: 50–52). The modest life was also reflected in the diet. The small farm holdings and the way of farming affected the quality of food, which could certainly be saved upon. According to the data in 120 counties, about 50% of peasant families were hungry (Dimić 1996: 57). Life in the city provided the population with certain benefits related to health care and education. The culture of living in the city, considering the requirements of the modern urban industrial environment which implies a more educated and enlightened population recorded a significantly better quality compared to the countryside. However, with the strengthening of industry in cities, especially in less developed regions, rural-urban migration drastically changes the urban structure and way of life. The structure of the city was changed by sudden industrialization, considering the demand for cheap labor, which came from the countryside. Cities, which were otherwise unplanned, suffered a sudden influx of rural population due to industrialization and therefore became overcrowded and unhealthy for life. In a very short time, wild settlements sprung up in the suburbs, creating opportunities for the spread of infections. Urbanization of the rural population, however, did not exclusively lead to an increase in the cultural level, considering the rapid development of industrial settlements in which living conditions were unsatisfactory (Čalić 2004: 322).

General conditions in the Moravian Banovina also determined the state of health. In the report of the Banovina health officer, unfavorable conditions are mentioned in Niš itself, and then in other places as well. A large number of deaths are the result of »*desperate*« hygienic conditions.[3] Detailed inspection of living conditions in certain sections was carried out by the military-sanitary authorities, and their reports provide a first-class source of information. In the villages around Niš, the sanitary conditions, as assessed by health officials, were "desperate". Due to winter and shortage of firewood, they point:

---

previous mortality, i.e. it decreased by only 1/ 3." (Рувидић, 1937, 91–92). Stevan Ivanić calculates 22 dead per 10,000 inhabitants, and taking into account the statistics of 7–10 patients per number of deaths, he estimates the number of patients at 280,000–400,000. (Иванић, 1931, 431–432).

2 Архив Југославије (АЈ), 37 Милан Стојадиновић, 73–65.

3 Историјски архив Ниш (ИАН), Varia, 685, Санитетеско одељење Моравске бановине. Извештај о стању у Нишу и околини из 1933.

> *"There were houses where children were suffocating in rooms full of dust and smoke lack of fresh and warm air contributed to the fact that the flu appeared in our region, which caused not only a greater number of illnesses, but also caused a greater number of deaths. Sign below, every time he went to the village he talked about the role and importance of clean air. The main excuse for not carrying out the given advice was the lack of firewood."*[4]

Similar conditions prevailed in other parts of Banovina. For example, in the vicinity of Pirot, three-quarters of the population used water from springs for drinking, while the remaining quarter was supplied with water from wells or water supply systems in towns. The wells were mostly unhygienic, uncovered, the surroundings were not elevated so puddles were created around the wells, as well as waves for watering livestock. The lack of water in certain villages caused the construction of pools, but due to the inexperience of the builders, there was a possibility of infection.[5] Tuberculosis was widespread in these areas as a result of poor nutrition and excessive labour. Despite this, mortality from tuberculosis was not high (about 3%). The health conditions in Belički, Timočki, Paraćinski and Ražanjski counties were satisfactory, while in Zaglavski, Aleksinački, Moravski and Banjski, due to the proximity of the mine, they were assessed as worrisome. The largest number of deaths was from tuberculosis, which is a characteristic of regions where there are active mines.[6] A high mortality rate from tuberculosis, as well as other infectious diseases, was recorded in the counties of Rasina, Župa, Žiča and Trstenik Poor housing conditions, insufficient nutrition, widespread alcoholism and ignorance of basic hygiene principles are the cause of unfavorable health conditions.

> *»The majority of the population eats corn bread, rye bread and very rarely wheat bread, then dairy products and various stews are used: the basis of the rural diet is vegetarianism. Meat is eaten two to three times a year, on major holidays, by middle-class households. In the cities, the diet is more complex and abundant and unhygienic to the extent that rare and excessively abundant meals are prepared. The poor classes do not get enough food.....Water from wells and springs is mostly meteoric by origin, wells and springs are insufficiently protected from pollution, and the water is rarely clean. In close vicinity of wells and springs there are often garbage dumps, mud pits and regular watering troughs for livestock which is another cause of water pollution.«* [7]

In the territory of Negotin, Zaječar and Krajina counties, despite the greater number of doctors, health conditions were far from satisfactory. The main cause of such actions was insufficient awareness of the rural population and ignorance of the most basic health measures.

> *"The habit of not bringing the doctor to the patient immediately, but at the end of life, so to speak, still prevails. If someone breaks down in a house in the countryside, be it rich or poor, in the towns too, the first thing to do is to start with various fairy tales and folk remedies and quack doctors, and finally, when it is clear that there is no help for the sick person, then the doctor is called."*[8]

4 Ibid.

5 *Војно-санитетски статистички годишњак (ВССГ) 1926–1927* (Београд: Министарство војске и морнарице, 1928), 211.

6 Ibid, 212–213.

7 Ibid, 214.

8 Ibid, 218–219.

Proposals to organize courses in hygiene and basic first aid in rural schools were discussed alongside literacy and courses for training housewives. A simple diet also caused diseases.

> »Most often they eat corn flour used to make proja and kačamak. As for wheat flour, it is used in the countryside, but especially during some festivities and receptions. The doctor had the opportunity to see people on the road selling wheat from this year in order to buy corn for food, ignoring the fact that the price of corn was higher than the price of wheat. Then there is the following food: onions, beans, potatoes, cabbage; meat is used only on Sundays and holidays. Milk is consumed but in small quantities because it is made into cheese and then until the cheese ripens they eat the whey that is drained from the curdled milk. In winter, we could say that the peasant eats better, because almost the majority of the peasants slaughter some kind of pig and always have bacon and meat in the house. Drinking water is taken mainly from bucket wells throughout the territory. Then there are various unregulated and unfenced forest springs from where people collect water and directly from which cattle drink water. Fountains come in third place, in wealthier villages and closer towns, if there is a suitable source for that.«[9]

Tuberculosis spread on a large scale in these areas. Municipal court reports indicate a few deaths, but according to doctors, the death rate is much higher. Tuberculosis spread rapidly in Boljevac, Zaječar, Negotin and Poreč counties, especially in the villages near the mines.[10]

The trend of tuberculosis can best be followed through statistical data, based on tables. The registered number of examined tuberculosis patients can be presented in the following table[11]:

Banovina	**1930.**	**1931.**	**1932.**	**1933.**	**1934.**	**1936.**	**1937.**	**1938.**	**1939.**
Drava	332	748	688	31	36	27	66	51	67
Drina	594	920	715	201	153	102	182	161	165
Danube	1.176	1.242	998	221	140	51	76	79	76
Moravian	*297*	*275*	*334*	*101*	*223*	*223*	*211*	*103*	*80*
Primorje	558	415	473	959	869	551	572	643	691
Sava	1.246	1.484	1.547	584	776	404	336	327	462
Vardar	1.565	1.282	1.101	329	499	221	279	158	191
Vrbas	296	260	173	533	538	236	381	445	488
Zeta	287	199	209	269	359	271	500	433	338
Belgrade	540	434	452	-	-	-	-	-	-

9 Ibid.

10 Ibid.

11 Sources: *Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1930*, Beograd: Državna štamparija Kraljevine Jugoslavije 1933: 362; *Статистички годишњак Краљевине Југославије 1931*, Београд: Државна штампарија Краљевине Југославије 1934: 360; *Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1932*, Beograd: Državna štamparija Kraljevine Jugoslavije 1934: 372; *Статистички годишњак Краљевине Југославије 1933*, Београд: Државна штампарија Краљевине Југославије 1935: 356; *Статистички годишњак Краљевине Југославије 1934–1935*, Београд: Штампарија Раденковић 1936: 342; *Статистички годишњак Краљевине Југославије 1936*, Београд: Државна штампарија Краљевине Југославије 1937: 422; *Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1937*, Beograd: Državna štamparija Kraljevine Jugoslavije 1938: 316; *Статистички годишњак Краљевине Југославије 1938–1939*, Београд: Државна штампарија Краљевине Југославије 1939: 404; *Статистички годишњак за 1940. годину*, Београд: Државна штампарија Краљевине Југославије 1941: 382.

Compared to the other provinces, Moravia recorded fewer examined patients, which, however, can be taken relatively, considering the fact that the majority of the rural population did not report symptoms. The reason for this should be found in the low level of education, but also in the lack of medical staff in the villages.

From the following table, the work of antituberculosis dispensaries can be seen, as well as the backlog of Moravian Banovina in relation to other parts of Yugoslavia in the detection of this disease (Velojić 2023: 358–359):[12]

1929.	**Total No of inspections**	**No of consultations**	**Diagnosis tbc**
Drava	5.401	6.796	806
Drina	14.106	29.676	2.808
Danube	13.739	44.659	2.594
Moravian	-	-	-
Primorje	45.135	56.004	1.650
Sava	8.300	16.423	1.053
Vardar	2.301	3.384	316
Vrbas	5.262	6.191	508
Zeta	6.324	10.314	686
Belgrade	5.915	8.945	1.125
1933.	**Total No of inspections**	**No of consultations**	**Diagnosis tbc**
Drava	8.678	22.963	2.865
Drina	14.283	30.903	1.855
Danube	9.102	28.777	1.757
Moravian	-	-	-
Primorje	2.798	8.459	560
Sava	15.127	27.754	2.245
Vardar	3.021	3.521	537
Vrbas	4.982	5.807	1.882
Zeta	5.527	11.402	471
Belgrade	5.573	23.949	817
1936.	**Total No of inspections**	**No of consultations**	**Diagnosis tbc**
Drava	20.504	45.503	3.250
Drina	15.622	33.090	2.965
Danube	8.720	21.522	2.067
Moravian	-	-	-
Primorje	7.054	23.390	1.156
Sava	19.472	32.582	1.917
Vardar	7.229	8.698	1.331
Vrbas	9.175	12.531	2.601
Zeta	1.678	3.391	347
Belgrade	6.040	24.428	730

12 *Statistički godišnjak 1929*: 404; *Statistički godišnjak 1932:* 376; *Статистички годишњак 1936*: 426.

Antituberculosis dispensaries on the territory of Moravian Banovina, as presented in the table, did not function until 1937, so we are deprived of relevant statistical data for that period.

Considering that antituberculosis dispensaries on the territory of Moravian Banovina were not registered until 1937, only after that we have a more complete picture of the movement of this disease (Velojić 2023: 360):[13]

Moravian Banovina	**1937.**	**1938.**	**1939.**
No of inspected persons without a diagnosis	21	2.347	3.179
With diagnosis tbc	214	501	841
With some other diagnosis	154	114	288
Repeated inspection	581	526	1.486
Total No of inspections	970	3.488	5.794
No of consultation	1.568	4.114	6.962
Total No of visits by doctors and nurses	203	70	111
Referred to hospital	24	18	54
Referred to institution	59	-	-
Referred to spa	23	7	10
Referred to seaside	-	-	-

Based on the table, there is a noticeable increase in the number of examined patients, as well as the number of patients. A smaller number, however, were referred to sanatoriums, and an even smaller number to recovery. For the sake of comparison, in 1939, 956 patients were referred to convalescent centers from Drinska Banovina, with approximately the same number of patients, and 352 patients from Savska, with a smaller number of patients.[14]

According to statistics, the death rate from tuberculosis in the Moravian Banovina reached up to 20% (in some cities, every fifth person died, and in villages, every eighth person died). The mortality rate was especially high among children in the first three years, around 25%.[15] Official statistical data for the period 1934–1937. they give the exact number of deaths by section:[16]

County	**Died 1934.**		**Died 1935.**		**Died 1936.**		**Died 1937.**	
	in total	**from tbc**	**in total**	**from tbc**	**in total**	**from tbc**	**in total**	**from tbc**
1	**2**	**3**	**4**	**5**	**6**	**7**	**8**	**9**
Aleksinac	426	87	442	75	409	68	421	78
Banja	406	37	406	40	378	26	385	35
Bela Palanka	405	44	452	37	392	41	321	45

13 *Статистички годишњак 1937*: 318; *Статистички годишњак 1938–1939*: 406; *Статистички годишњак 1940*: 384.

14 *Статистички годишњак 1940*: 384.

15 *Бановина Моравска општи преглед*, 17.

16 *Статистички годишњак 1938–1939:* 414–415.

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Belica	645	79	613	90	523	68	535	73
Boljevac	580	73	538	59	563	72	590	79
Brza Palanka	326	70	313	62	372	66	360	68
Caribrod	298	41	366	48	380	54	330	46
Despotovac	402	41	424	37	304	41	384	40
Dobrič	1.094	156	854	124	887	106	713	100
Golubac	238	36	295	28	205	22	199	23
Homolje	385	57	398	56	358	55	379	54
Jagodina, city	114	9	108	18	95	24	97	22
Ključ	464	56	428	74	400	47	375	43
Kopaonik	305	39	282	31	294	32	329	36
Kosanica	412	45	425	48	498	46	425	27
Krajina	271	33	311	43	337	47	304	46
Kruševac, city	157	30	160	37	154	31	180	46
Lab	723	31	586	32	561	38	496	31
Levač	479	77	443	70	397	62	427	69
Lužnica	508	73	642	61	573	88	533	60
Mlava	796	134	820	127	729	101	781	140
Morava	476	80	415	61	425	66	489	75
Negotin	621	101	623	86	545	63	560	60
Niš	1.364	205	1.315	206	1.173	171	1.251	164
Niš, city	514	96	596	110	554	116	551	101
Nišava	967	127	1.053	133	1.024	113	833	85
Paraćin	538	85	493	76	462	78	498	79
Pirot, city	179	41	206	36	181	36	197	47
Poreč	220	28	280	31	251	26	250	30
Prokuplje	1.225	176	1.181	176	1.008	141	1.016	129
Rasina	1.078	165	860	154	868	140	1.048	196
Ravanica	393	70	333	54	339	65	357	61
Ražanj	362	70	350	76	313	42	362	56
Resava	634	107	601	100	513	90	543	86
Svrljig	515	61	440	71	431	47	471	52
Temnić	467	55	397	70	337	51	379	63
Timok	231	34	227	24	195	24	234	31
Trstenik	663	91	603	86	644	85	705	114
Vučitrn	699	97	591	37	592	35	508	44
Zaglavak	554	65	468	64	566	55	550	47
Zaječar	661	95	706	92	571	62	649	80
Zaječar, city	151	19	142	21	127	18	131	17
Zvižd	338	58	395	47	367	56	345	49
Žiča	775	122	699	115	740	116	782	124
Župa	354	41	309	34	271	23	365	39
in total Morava banovina	23.413	3.337	22.579	3.157	21.306	2.854	21.638	3.019

The percentage of mortality from tuberculosis in relation to the total number of deaths ranged from 5% (Lab) and 8% (Banja and Vučitrn), to 20% (city of Pirot), 22% (city of Kruševac) and 19% (city of Niš). At the level of the entire Moravian Banovina, the total percentage of mortality was about 14%.[17]

Work on the suppression of tuberculosis in Moravian Banovina was limited to examinations within health centers, general clinics and hygiene institutes. In the report of the Institute of Hygiene in Niš to the State Sanatorium for Tuberculosis patients from 1931, it is stated that there are no anti-tuberculosis dispensaries in Banovina, and that two convalescent centers were built: in Brus and in Ozren, near Soko Banja. There were also five polyclinics, which, among other things, were involved in the study of tuberculosis among students (Velojić 2023: 358). It further states:

> »*Since we still do not have annual reports on their work (the clinics), it is impossible to announce something about the morbidity of students from tuberculosis. Out of the three centers of public health, there is not a single anti-tuberculosis dispensary. The institute is aware of the importance of these institutions for the suppression of tuberculosis, but insufficient budget funds did not allow their realization. During the last year, all health stations, of which there are seven, were ordered to keep records of patients with pulmonary tuberculosis, to visit them at least twice a month and to teach the nearest environment about protective measures.*« [18]

The report also cites the example of Niš, as a Banovina center, where in the last ten years 20.6% of deaths were from tuberculosis. At the same time, the average mortality was 34 per 10,000 inhabitants. The most devastating data is that the highest mortality rate was among children up to age 14. It is interesting that in the report they state that the BSŽ vaccine has not been produced, that is, it is not available.[19]

As far as health propaganda is concerned, according to the data, 24 lectures were held in 1929, which were attended by 4,761 people, while in 1930, 8 lectures were held with 739 listeners. In addition, exhibitions were held, one permanent and 12 mobile, which were visited by 20–30,000 people a year. Two hygiene courses per year were also held at health stations in Pukovac, Beloljin and Žiča. The great interest of the participants was stated, considering the fact that up to 40 girls visited the courses.[20] During the year, seven smaller waterworks and two bathrooms in the village were built and six pumps and 626 meters of water pipes were allocated. A bathhouse was also built in Ozren, and a new health station was built in Đakuš.[21] In addition, a Fund was established in the army to build a hospital for tuberculosis officers and soldiers from the territory of the V Army Region, under the authority of the manager of the Permanent Military Hospital from Niš. This fund, under the patronage of Queen Maria, organized concert balls, whose role in collecting funds was of great help in the treatment of members

17 Ibid.
18 ИАН, Завод за јавно здравље Ниш, к. 41. Хигијенски завод Ниш Државном санаторијуму за туберкулозне бр. 13999 од 28. јануара 1931.
19 Ibid.
20 Ibid.
21 Ibid.

of the army.[22] In the army, examinations of tuberculosis members were carried out more often, considering the fact that with the arrival of new recruits, the disease could also affect other members of the unit (Velojić, Stojanović 2022: 91). Triage was carried out on three levels – first through the recruitment committee in the place where the recruit lived, then the reception committee, when the young man would already be on duty, and finally, during the examination carried out by the troop doctor, in his troop (Živanović 1930: 274–275).

In the institute's report for 1933, it is stated that due to the lack of special institutions for the suppression of tuberculosis, a larger number of patients was registered in regions and bigger cities. Mortality in Niš and Pirot varied from 32 to 46 persons per 1,000 inhabitants. The average mortality rate in the sections was 26%, while 3,500–4,000 people died annually at the Banovina level.[23]

Despite the fact that tuberculosis was the most prevalent disease in the territory of the Moravian Banovina, greater attention could not be paid to its suppression due to the lack of loans. A private initiative in Niš was activated with the approved loans (about 80,000 dinars), and through the League for the Fight against Tuberculosis, which was allocated 40,000 dinars, with the aim of opening a dispensary.[24] In addition, 500 indoor spittoons were purchased at the expense of the League in Niš, of which 187 pieces were distributed free of charge.[25]

With the cooperation of the League and the Institute for Public Health, an anti-tuberculosis dispensary was established for the city of Niš and the district of Niški and a designated building was rented out, but due to the lack of professional staff, the dispensary was delayed in its work. According to the report, the average number of people who died from tuberculosis in Banovina was about 4,000, while the number of patients was four times higher.[26]

A significant advance in the treatment of this disease is represented by the construction of a sanatorium on Ozren near Sokobanja. For the needs of the Gendarmerie Command, the main investor of the works, the Gendarmerie Support Fund allocated the sum of 8,600,000 dinars for the construction of a sanatorium, where gendarmes and their families would be treated for pulmonary tuberculosis. Work began in 1935, and the sanatorium was completed four years later. Nevertheless, due to the lack of finances in the gendarmerie fund, the building was left without the necessary inventory and instruments, so it was handed over to the Ministry of Social Policy and Public Health. In the beginning, the sanatorium had four doctors and each of them had an average of 54 patients, which speaks of the workload of this institution.

As a »disease of unhygiene and lack of culture« tuberculosis was the most widespread in the territory of the Moravian Banovina. Considering the poor hygiene habits

22 The Fund often organized parties to collect donations for treatment, and a concert-ball under the auspices of Queen Maria was especially accompanied. AJ-74 Краљев двор, 79–178. Извештај команданта Моравске дивизијске области о присуству концерт-балу бр. 237 од 26. јануара 2939.

23 ИАН, Завод за јавно здравље Ниш, к. 40. Извештај Завода за јавно здравље Ниш из 1933. године.

24 Ibid. Извештај о сузбијању туберкулозе на територији Моравске бановине.

25 Ibid.

26 Ibid.

of the population and the sudden overcrowding of urban areas, this disease had an excellent ground for its emergence and spread. The efforts of the Banovina and local authorities were focused on prevention, which was realized primarily through education of the population, but also through treatment in the dispensary and hospital in Ozren. Despite everything, the number of patients, according to statistical data, increased, and the lack of modern devices for treatment and the general lack of financial resources to a quality recovery contributed to this disease being at the top in terms of mortality throughout the entire period.

UNPUBLISHED SOURCES

Архив Југославије
Збирка 37 Милан Стојадиновић
Фонд 74 Краљев двор

Историјски архив Ниш
Збирка Varia
Фонд Завода за јавно здравље

PUBLISHED SOURCES

Бановина Моравска, општи преглед, Загреб: Главно уреднишшво Алманаха Краљевине Југославије, 1931.

Војно-санишешски сшашисшички їодишњак 1926–1927, Београд: Министарство војске и морнарице, 1928.

Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, I–IV, Beograd-Sarajevo: Državna štamparija, 1937–1940.

Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1929, Beograd: Državna štamparija Kraljevine Jugoslavije, 1932.

Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1930, Beograd: Državna štamparija Kraljevine Jugoslavije, 1933.

Сшашисшички їодишњак Краљевине Југославије 1931, Београд: Државна штампарија Краљевине Југославије, 1934.

Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1932, Beograd: Državna štamparija Kraljevine Jugoslavije, 1934.

Сшашисшички їодишњак Краљевине Југославије 1933, Београд: Државна штампарија Краљевине Југославије, 1935.

Сшашисшички їодишњак Краљевине Југославије 1934–1935, Београд: Штампарија Раденковић, 1936.

Сшашисшички їодишњак Краљевине Југославије 1936, Београд: Државна штампарија Краљевине Југославије, 1937.

Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1937, Beograd: Državna štamparija Kraljevine Jugoslavije, 1938.

Сшашисшички їодишњак Краљевине Југославије 1938–1939, Београд: Државна штампарија Краљевине Југославије, 1939.

Сшашисшички їодишњак за 1940. їодину, Београд: Државна штампарија Краљевине Југославије, 1941.

PRESS AND MAGAZINES

Службени лисш Моравске бановине

LITERATURE

Велојић, 2023: Далибор Велојић, *Моравска бановина 1929–1941*, Лепосавић: Институт за српску културу Приштина, 2023.

Велојић, Стојановић, 2023: Далибор Велојић, Нина Стојановић: Хигијенске прилике у нишком гарнизону и збрињавање оболелих војника 1920–1934, *Пешчаник*, 23/2022: 89–99.

Димић, 1996: Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије*, I, Београд: Стубови културе, 1996.

Живановић, 1930: Тодор Живановић, Тријажа туберкулозних рекрута при рекрутним комисијама, при пријемној комисији и у кадру, *Војно-санитетски гласник* I/3–4, 1930.

Иванић, 1931: Стеван Иванић, Социјални узроци туберкулозе у Југославији, *Војно-санитетски гласник*, 2/1931: 429–441.

Рувидић, 1937: Жарко Рувидић, Лечење туберкулозних официра и војних чиновника-војно лечилиште и фонд за сузбијање туберкулозе у војсци и морнарици-подизање и одржавање војних лечилишта, *Ратник*, VII/1937: 91–100.

Чалић, 2004: Мари-Жанин Чалић, Социјална историја Србије 1815–1941, Београд: Клио, 2004.

Далибор З. ВЕЛОЈИЋ

БОРБА ПРОТИВ ТУБЕРКУЛОЗЕ НА ТЕРИТОРИЈИ МОРАВСКЕ БАНОВИНЕ

Резиме

Апстракт: Као веома распрострањена заразна болест, туберкулоза је на прелазу из 19. у 20. век окарактерисана као болест сиромашних. Њеном ширењу погодовале су миграције из села у градове и гомилање становништва на малом простору уз лоше хигијенске навике. Од ове болести која је означена као болест нехигијене, лоших стамбених услова и, уопште, болест некултуре, умирало је око 14% оболелих. У Моравској бановини велики број смртних случајева био је последица лоших хигијенских прилика. С обзиром на то да до 1937. године антитуберкулозни диспанзер на територији бановине није регистровао оболеле од ове болести, немамо прецизних података о њеном кретању, осим оних везаних за смртност. За период након 1937. године приметан је пораст броја евидентираних, као и упућених на лечење. Пацијенти са евидентираном дијагнозом слати су углавном у болнице, док је незнатан број могао да рачуна на опоравилишта и санаторијуме. Оснивањем антитуберкулозног диспанзера, као и санаторијума на Озрену код Сокобање, створени су услови за озбиљније лечење, као и за обуку медицинског особља.

Кључне речи: Краљевина Југославија, Моравска бановина, туберкулоза, здравствена заштита.

Рад је предат 17. фебруара 2025. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 322(497.1)"1945/1951"
272-67(497.1)"1945/1951"
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina35-53850

Оригинални научни рад

*Игор Ђ. ВУКАДИНОВИЋ**
Балканолошки институт САНУ, Београд

ПРОЦЕСУИРАЊЕ ЗЛОЧИНА ИЛИ ПОКУШАЈ САРАДЊЕ: ОДНОС КОМУНИСТИЧКИХ ВЛАСТИ У ЈУГОСЛАВИЈИ ПРЕМА РИМОКАТОЛИЧКИМ БИСКУПИМА У ХРВАТСКОЈ 1945–1951.

Апстракт: Циљ истраживања је да утврди каква је била природа односа комунистичког режима и Римокатоличке цркве у Хрватској након Другог светског рата. Посебна пажња биће посвећена односу власти према бискупима који су активно у подржавали усташки режим Независне Државе Хрватске и руководили акцијама покатоличавања православног становништва. Рад указује на значајна одступања у односу послератних власти према римокатоличким бискупима у односу на политику Комунистичке партије Југославије према свештеним лицима из других верских заједница у Југославији, као и на незаинтересованост режима да темељно и доследно процесуира ратне злочине почињене током Другог светског рата. Истраживање је засновано на необјављеној архивској грађи из Архива Србије, Војног Архива, Дипломатског архива Министарства спољних послова, Архива Југославије и Хрватског државног архива.

Кључне речи: Католичка црква, ратни злочини, Комунистичка партија Југославије, Јосип Броз Тито, Алојзије Степинац.

УВОД – ОДНОСИ КОМУНИСТА И РИМОКАТОЛИЧКЕ ЦРКВЕ ТОКОМ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА И ПОСТОЈАЊА „НЕЗАВИСНЕ ДРЖАВЕ ХРВАТСКЕ"

Допринос истраживању односа послератних власти и Римокатоличке цркве међу првима је дао историчар Бранко Петрановић у чланку из 1963. под називом „Активности католичког клера против срећивања прилика у Југославији (март 1945 – септембар 1946)" (1963: 263–313). Британски истраживач Стела Александер (Stella Alexander) је 1979. објавила књигу о односима цркве и државне власти у Југославији након 1945. године. Иако је интерпретирала догађаје на супротан начин од Петрановићевог, заједничка тенденција у оба рада била је истицање конфронтације и непријатељства две стране. Драгољуб Живојиновић је у књизи објављеној 1994. године проучавао односе Римокатоличке цркве са југословенским властима од 1941. до 1958. године, откривајући честе покушаје повезивања и сарадње између комунистичког режима и Римокатоличке цркве, о чему није било популарно

* Научни сарадник, ORCID 0000-0001-7496-1128, vukadinovicigor3@gmail.com

писати у претходном периоду (Живојиновић 1994). Значајан број питања на ову тему расветљен је радовима Радмиле Радић, која је истраживала положај верских заједница у федеративној Југославији (Радић 1989; Radić 1995; Radić 2000; Радић 2002). Одлука Хрватске безбедносне агенције из 2015. године да Хрватском државном архиву уступи документа југословенских и хрватских тајних служби из периода 1937–1990 резултирала је откривањем нове архивске грађе у вези са односима католичке цркве и комунистичког режима. Осим тога, одређена документа некадашње Управе државне безбедности у вези са верским заједницама у Југославији последњих година постала су доступна и у Државном архиву Србије. Отварање досијеа тајних служби и појава нове архивске грађе, уз анализу осталих извора, доносе нешто другачији поглед на политику комунистичког режима у Југославији према римокатоличким бискупима, према питању ратних злочина и другим осетљивим националним и верским питањима у земљи.

Темељна и свеобухватна подршка Римокатоличке цркве представљала је један од главних стубова усташке власти у Независној држави Хрватској (НДХ) за време фашистичке окупације Југославије (Jelić Butić 1977: 214–220; Мирковић 2016: 561–601). Римокатолички бискупи, као највиши духовни ауторитети код католичких верника, су од почетка до краја окупације изражавали лојалност усташким властима и Анти Павелићу, учествујући у изградњи његовог култа личности. Бискупи у НДХ су, у домену својих могућности, кроз посланице, окружнице, проповеди и говоре на јавним скуповима и празницима, настојали да у што већој мери мобилишу католичке вернике у корист усташког режима (Димић–Жутић 2017: 386–423). За своју делатност многи бискупи били су награђени додељивањем ордена од стране Павелића.[1]

Као што је приметила историчарка Фикрета Јелић Бутић, отворена подршка вишег католичког клера усташком режиму пресудно је обликовала држање Римокатоличке цркве у НДХ као целине (Jelić Butić 1977: 218). У истом периоду, делови нижег свештенства су учествовали у злочинима над Србима. Поједини католички свештеници издавали су наређења о убијању Срба, јавно позивали на њихово протеривање и предводили групе наоружаних усташа (Жутић 1997: 212). Многе акције убијања Срба изведене су у координацији са католичким свештеницима, који су, поред своје верске функције, преузели задужења у усташком покрету (Alexander 1979: 28–29; Novak 1989; Horvat–Štambuk 1946: 130–135). Постојали су и случајеви интервенција католичких бискупа код власти НДХ са циљем избављења одређених људи.[2] Ипак, број ових случајева занемарљив је у поређењу са бројем људи који су убијени под окриљем НДХ и количином јавне и моралне подршке католичких бискупа усташком режиму.

1 Орден за заслуге првог степена од Павелића примили су бискуп хварски Михо Пушић, бискуп сењски Виктор Бурић, бискуп ђаковачки Антун Акшамовић, бискуп шибенички Јероним Милета, бискуп сплитски Квирин Клемент Бонефачић, бискуп бококоторски који је управљао Дубровачком бискупијом Павао Буторац, бискуп крчки Јосип Сребрнић, бискуп бањалучки Јозо Гарић, надбискуп сарајевски Иван Шарић, надбискуп загребачки Алојзије Степинац, као и још преко сто свештеника, фрањеваца, жупника, каноника, капелана и других лица из хијерархије Римокатоличке цркве (Horvat–Štambuk 1946: 194–202).

2 Хрватски државни архив (ХДА), Досије Алојзија Степинца бр. 301681, Судски материјал Степинац. Материјали одбране.

На подстицај из Ватикана и у координацији са властима НДХ, римокатолички клер је 1941. године покренуо акцију превођења православних Срба на територији НДХ у католичку веру (Koljanin 2019: 13–100; Димић 2022: 48–49; Мирковић 2016: 590–601; Jelić Butić 1977: 220).[3] Хрватски католички епископат формирао је трочлани одбор за решавање питања верских конверзија, у који су ушли надбискуп загребачки Алојзије Степинац, бискуп сењски Виктор Бурић и администратор крижевачке бискупије Јанко Шимрак, као и петочлани радни извршни одбор за конверзије (Horvat–Štambuk 1946: 378–379). Бискупи су упућивали католичке свештенике у српска села са задатком да у што краћем року спроведу конверзију православних становника на католичанство, а доступна архивска грађа указује на то да је број извршних верских конверзија био нарочито велик на простору бањалучке и ђаковачке бискупије (Mišina 2002: 118).[4]

За то време, комунистички партијски врх настојао је да придобије подршку што већег броја утицајних лица из Римокатоличке цркве, због чега су критике на рачун њене улоге у НДХ биле ретке и углавном изостављане из комунистичких пропагандних летака. Земаљско антифашистичко веће Хрватске (ЗАВНОХ), као парадржавни орган који је КПЈ формирала 1943. године, на иницијативу Срба у овом телу, у августу 1944. донело је одлуку о поништавању свих верских конверзија на католичанство у Хрватској у току рата (Опачић Ћаница 1989: 141). Међутим, ЗАВНОХ је избегао да у одлуци о осуди верских конверзија спомене и улогу римокатоличке цркве у овом процесу (Sirotković 1975: 268). Осим тога, у том тренутку, готово целокупни западни део Југославије био је под контролом Немаца, односно НДХ, тако да одлуке донете од стране комунистичких органа власти нису могле бити имплементиране у пракси. Питање колико верских конверзија на католичанство је након рата заиста поништено, а колико је остало на снази, још увек није у потпуности разјашњено (Stojanović 2017: 270).

Према наводима америчког адвоката Џемса Мареја, који је 1952. год. разговарао са Степинцем, Броз је већ 1943. понудио Алојзију Степинцу да постане „генерални викар партизанских снага", што је загребачки надбискуп одбио (Живојиновић 2007: 80). Немачки изасланик у НДХ, Глез фон Хорстенау (нем. Glaise von Horstenau) у мемоарима је навео да је током 1944. „римокатоличко свештенство са партизанима склопило неку врсту прећутног мира" (Horstenau 2007: 330). Приликом формирања „земаљских антифашистичких већа", као заметака своје будуће власти и поделе Југославије на федералне јединице, комунисти су формирали и комисије за верска питања, чија функција је била остваривање одређеног степена сарадње између верских организација и КПЈ.

Средином 1944. Броз и Кардељ покренули су иницијативу за остваривање контаката са Ватиканом, како би добили прећутну подршку Свете Столице за долазак на власт. Мисија са овим циљем поверена је Едварду Коцбеку, словеначком хришћанском

3 ХДА, Досије Алојзија Степинца бр. 301681, омот 65.90, Стенографске белешке суђења, једанаести дан, 1. 10. 1946.

4 ХДА, Акшамовић Антун, 301455 МФ, Бискуп Акшамовић – подаци, 20. 6. 1959, а.ј. 3–4; Војни архив (ВА), фонд Независне Државе Хрватске, кутија 199, документ 1. Редарствено равнатељство Бањалука.

социјалисти који се током рата придружио комунистима. Коцбек је у Италији саставио текст својеврсне „свечане изјаве“ у којој се комунистички Национални комитет ослобођења Југославије представља као нова југословенска државна власт, гарантује се да ће католичка црква задржати сва права која је и раније имала, а обећано је да ће бити пронађена решења и за оне проблеме који нису били решени у односима католичке цркве са властима Краљевине Југославије пре рата. Послата је и молба за упућивање „војних свештеника“ при партизанима, као и званичног представника Свете Столице при „Националном комитету ослобођења Југославије“ (НКОЈ), како би се додатно учврстио легитимитет ове организације код католичког становништва у Југославији. Коцбек је током лета 1944. обављао незваничне разговоре са људима из ватиканског Државног секретаријата (Живојиновић 2007: 82, 85).

Током боравка у Италији, Броз је 9. августа 1944, обезбеђен са пет британских војних возила и у пратњи британског обавештајца Фицроја Меклејна, „туристички“ обишао Ватикан и Базилику Светог Петра. Осталим туристима било је забрањено да фотографишу и прате Брозову делегацију, која се, по свему судећи, састала са неким од представника Свете Столице, иако никада није званично потврђена информација да се састао и са папом Пијом XVII (Живојиновић 2007: 82–83; Đoković 2021: 163).[5]

Италијански амбасадор при Светој Столици Бабушо Рицо (Babuscio Rizzo) је 29. септембра обавештен да су „два Брозова официра“ боравила у Ватикану, где су разговарали са Петром Сиђисмондијем (ит. Pietro Sigismondi) из Државног секретаријата Свете Столице, а покушали су да дођу и до државног секретара Монтинија (Giovanni Battista Montini). Према Рицовом извештају, они су дошли да би дали појашњење о оптужбама за убијање католичких свештеника од стране партизана, као и да „изразе поштовање које Јосип Броз Тито има према католичкој цркви“. Амбасадор Рицо навео је да „то није био први контакт Титових емисара са Ватиканом“ (Đoković 2021: 163).

У спровођењу политике приближавања католичкој цркви у Хрватској долазило је и до размирица у партијском руководству. На трећем заседању Председништва ЗАВНОХ-а 24. и 25. августа 1944. у Топуском одлучено је да веронаука буде обавезни школски предмет у основним школама (Sirotković 1975: 261). Ускоро се испоставило да ова одлука ЗАВНОХ-а и Андрије Хебранга, првог човека Комунистичке партије Хрватске, није имала сагласност руководства КПЈ (Ćanica 1989: 141).

Због одлуке о веронауци, као и појединих других потеза вођства КПХ, Хебранг је у другој половини 1944. год. критикован од стране руководства КПЈ, које га је оптуживало за претерано националистичку политику (Kalinić 1991; Manolić 2015: 67). Међутим, Хебранг тада није уклоњен из партијског и државног руководства, него је са високих позиција у хрватској комунистичкој партији премештан на министарску позицију у новоформираној Влади Демократске Федеративне Југославије.[6] (Kalinić 1991: 26).

---

5 Историчар Драгољуб Живојиновић сматрао је да Броз ипак није успео да се лично сусретне са папом Пијом XII приликом посете Ватикану 1944, док је правница Смиља Аврамов тврдила супротно, и у прилог томе објавила фотографију наводног Брозовог пријема код папе (Живојиновић 2007: 82–83; Аврамов, 2008).

6 У првом послератном периоду, Хебранг је имао кључну улогу у управљању југословенском привредом, заузимајући позиције председника Привредног савета, председника Савезне планске комисије и министра индустрије Југославије.

Након избијања сукоба Комунистичке партије Југославије са Комунистичком партијом Совјетског Савеза, Хебранг је ухапшен у склопу Брозовог обрачуна са потенцијалним Стаљиновим присталицама у КПЈ. Умро је током суђења под неразјашњеним околностима (Kalinić 1991: 27–40). У оптужници против њега, наведено је да се 1942. године писмено обавезао на сарадњу са властима НДХ. У пресуди Војног суда из 1952. против Владимира Фрајтића наведено је да је Хебранг био агент усташке надзорне службе и да је Фрајтић служио као курир у комуникацији Хебранга са властима НДХ (Kalinić 1991: 127–132). Генерал Управе државне безбедности (Удба) Миле Милатовић, који је био истражитељ у Хебранговом случају је 1952. објавио књигу у којој је оптужио Хебранга за активну сарадњу са усташким режимом у НДХ (Milatović 1952: 204).

ПОВЕЗИВАЊЕ КОМУНИСТИЧКОГ РЕЖИМА СА РИМОКАТОЛИЧКИМ БИСКУПИМА 1945. ГОДИНЕ

Андрију Хебранга је на месту првог човека КП Хрватске наследио Владимир Бакарић, чије политичке позиције по националном питању нису биле много различите од Хебрангових. На ванредној седници Председништва ЗАВНОХ-а у Сплиту, 14. априла 1945, проглашена је прва „Народна влада Хрватске", а за њеног председника изабран је Владимир Бакарић, који је тако објединио позицију првог човека ХКП-а и премијера Хрватске на сличан начин на који је Броз исте године објединио функцију првог човека КПЈ и премијера југословенске владе. На свечаности поводом проглашења владе у Сплиту, 14. априла 1945. године, присуствовали су и бискуп шибенички Јероним Милета, бискуп хварски Михо Пушић и викарни бискуп Вицко Фулгоси, који је мењао сплитског бискупа Бонефачића (Petranović 1963: 277). Шибенички бискуп Јероним Милета је на овој свечаности одржао говор, у којем је честитао новој влади Хрватске и изразио захвалност „борцима Народноослободилачке војске са својим прослављеним вођом, народним херојем, маршалом Јосипом Брозом Титом, а особито онима који пожртвовано положише своје животе за домовину" (*Antifašistički vjesnik*, 1945). Био је то један од првих случајева да римокатолички бискуп у Југославији јавно хвали комунистичку власт и Јосипа Броза.

Мандатар за састав нове владе, Бакарић, је значајан део говора на оснивању владе у Сплиту посветио односима са католичком црквом. Он је осудио посланицу католичког епископата Хрватске од 24. марта 1945. у којој је нападнут комунистички покрет и индиректно пружена подршка властима НДХ (Sirotković 1985: 625–626). Бакарић је оптужио пет хрватских бискупа који су потписали посланицу (Степинца, Акшамовића, Шимрака, Шарића и Гарића), да су тим чином правдали усташке покоље и да су тај текст објавили из „чисто фашистичких потреба". Ипак, Бакарић је поручио да ће пружати подршку свештенству које жели да служи свом народу, као и да ће подупирати „окупљање хрватског националног свештенства" (Sirotković 1985: 625–626).

Два месеца касније, од пет бискупа које је Бакарић оптужио за правдање усташких покоља, са двојицом, Степинцем и Акшамовићем, остварио је изузетно блиске односе. Српски министар у послератној влади НР Хрватске Станко Опачић

Ђаница касније је сведочио о Бакарићевом изразито пријатељском односу према загребачком надбискупу Степинцу, којем је упутио позив да учествује на првом заседању Сабора НР Хрватске у јулу 1945. године. Српски министри у хрватској влади, реагујући на Бакарићев потез, одлучили су да на заседање Сабора позову и епископа Арсенија Брадваревића, који је у то време био администратор Загребачке митрополије, као и суседних православних епархија у далматинске, славонске и горњокарловачке. На конститутивној седници Сабора, Бакарић је одбио да се рукује са православним епископом Брадваревићем, док је, с друге стране, срдачно поздравио надбискупа Степинца (Diklić 2016: 185).

Српски министри у Хрватској влади били су забринути због начина на који се Бакарић опходио према Степинцу, и њиховим изразито честим међусобним састанцима, некарактеристичним за комунистичке режиме тог времена. Они су приметили и да је Бакарић имао потпуно другачији приступ према проблемима Српске православне цркве (СПЦ) у Хрватској. Када је администратор епархије горњокарловачке Јован Рајачић питао за помоћ у обнови оштећеног владичанског двора и саборне цркве у Плашком, министар Душан Бркић је обећао да ће држава изаћи у сусрет овој молби. Међутим, обећану помоћ је зауставио Владимир Бакарић. Према Бркићевом каснијем сведочењу, Бакарић је тада поручио да „хрватски народ никада неће дозволити да се иједна православна црква поново гради у Хрватској" (Diklić 2016: 186).

Етнички мотивисани конфликти и неспоразуми наставили су да повремено избијају између Бакарића и најутицајнијих српских комуниста у Хрватској. У августу 1950. године, Бакарић је организовао политички обрачун са тројицом српских министара у Влади Хрватске. Министри Душан Бркић, Раде Жигић и Станко Опачић осуђени су као „информбировци" у монтираном партијском процесу, а потом су ухапшени и послати у логор на Голом Отоку (Вукадиновић 2021: 174–175; Mitrović 1998: 179–191; Previšić 2019: 177–194).

Иако се у литератури наводило да је „Степинац био ухапшен одмах по ослобођењу" 1945, двонедељни кућни притвор, од 17. маја до 3. јуна, Степинцу је одређен као заштита од евентуалног убиства, које му је претило у првим недељама нове власти у Загребу. На заштити безбедности надбискупа Степинца посебно се ангажовао први човек „Одељења за заштиту народа" (ОЗН) Хрватске и касније вишедеценијски шеф хрватских служби безбедности Иван Крајачић (Manolić 2015: 384–385).

Националистичка оријентација водећих хрватских комуниста Андрије Хебранга, Владимира Бакарића и Ивана Крајачића била је један од предуслова да католички бискупи у Хрватској не буду процесуирани за активно учешће у усташкој политици током рата.[7] Осим тога, неки од бискупа успоставили су добре односе са локалним властима. Ђаковачки бискуп Антун Акшамовић уступио је аутомобил на коришћење Југословенској народној армији, а зграду католичког семеништа уступио је да буде коришћена као болница Југословенске армије.[8]

7 Поред мемоара водећих српских комуниста, националном политиком хрватских комунистичких функционера бавио се Момчило Диклић (Diklić 2007: 35; Diklić, 2006; Opačić 1989).

8 ХДА, Акшамовић Антун, 301455 МФ, Бискуп Акшамовић – подаци, 20. 6. 1959.

Три недеље након заузимања Загреба од стране Југословенске армије, 2. јуна 1945, у овом граду одржан је састанак између председника Владе Југославије Јосипа Броза Тита и делегације загребачке надбискупије, коју је предводио помоћни бискуп загребачки Фрањо Салис-Севис. На састанку је генерално прихваћена препорука да се сва отворена питања између католичке цркве и државних власти решавају споразумом заснованом на међусобном разумевању (Radić 1995: 221–222; Jandrić 2005: 217). Броз је тада обећао Севису да ће нова власт поштовати верске слободе и позвао католички клер на сарадњу (Jerković 1993: 92–107). Упечатљиво је да је Броз на састанку изјавио да „говори као Хрват и као католик, који није задовољан поступцима једног дела католичког свештенства током рата" (Radić 1995: 221–222). Пошто је ово могло да отвори јавну дискусију о томе како комунистички лидер може да буде католик, чланови Политбироа КПЈ Едвард Кардељ и Милован Ђилас наредили су Службеном листу да уклони овај део Брозове реченице у новинском извештају.[9] Међутим, Службени лист загребачке надбискупије већ је објавио оригиналну верзију извештаја са састанка, у којој се Броз декларисао као католик (Radić 1995: 380).

Два дана касније, 4. јуна 1945, у Загребу је одржан састанак Степинца и Броза, а разговору је присуствовао и председник хрватске владе Бакарић (Jandrić 2005: 219). Сачувани извештај са састанка, који се чува у Хрватском државном архиву, демантује популарну слику која у јавности постоји о односима комунистичког режима и надбискупа Степинца. Према доступном записнику, на састанку није било речи о деловању Степинца за време Другог светског рата, о његовој улози као водећег духовног ауторитета Независне Државе Хрватске, нити о његовом односу са Павелићем и усташама. Главна тема састанка била је заштита хрватских националних интереса у зонама измешаности хрватског становништва са другим католичким народима – Италијанима у Истри и деловима Далмације и Мађарима у Међумурју. Осим тога, Степинац је, на учтив начин, Брозу упутио неколико „државничких савета", чија је суштина била да „мудар државник поштује религиозни осећај држављана и слободу савести".[10]

Једина држава која је у разговору Броза и Степинца у Загребу споменута у негативном контексту није била Независна Држава Хрватска, него Краљевина Југославија. Степинац је поручио да је „бивша држава" (мислећи на Краљевину Југославију) „правно уредила положај православаца, али не и католика, што је била страховита погрешка".[11] Овакве речи биле су на линији Брозових ставова, пошто је лидер КПЈ током и после рата у својим јавним наступима и текстовима велику пажњу посвећивао дехуманизацији демократских власти Краљевине Југославије и оптужбама да су „држале хрватски народ у стању покорености".[12]

---

9 Ђилас је у мемоарима навео да је касније размишљао о томе колико би Стаљинови напади на рачун Броза након 1948. имали већу тежину да је совјетски врх дошао до транскрипта разговора у којем се Броз изјаснио као католик (Đilas 1985: 39; Radić 1995: 380).

10 ХДА, Досије Алојзија Степинца, бр. 301681, Омот 46, Биљешка о сусрету са Маршалом Титом 14. 6. 1945, Сусрет маршала Јосипа Броза Тита са загребачким надбискупом у Загребу 4. 6. 1945, а.ј. 1.

11 Исто.

12 Броз је у различите владе Краљевине Југославије етикетирао као „великосрпска хегемонистичка клика", коју је оптуживао за национално угњетавање хрватског народа" (Broz 1945; Видети: *Drugo zasedanje Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije* 1944: 12)

Одлука Броза да се лично састане са Степинцем у Загребу три недеље након колапса усташког режима којег је Степинац до краја подржавао, представљала је израз његовог поштовања према загребачком надбискупу. Према доступном записнику, Броз на састанку није отварао теме одговорности Степинца, загребачке надбискупије и бискупске конференције за деловање током постојања НДХ, а питање ратних злочина дотакнуто је у контексту Степинчевог захтева да ниједан католички свештеник не одговара због тога што је писао или говорио у јавности од 1941. до 1945. Према Степинчевим наводима, Броз му је тада обећао да ће испунити овај захтев. На молбу Степинца да се „штеде животи где је могуће", лидер КПЈ је одговорио да је „то и њему на срцу" и да ће „све учинити".[13]

Министар за Словенију у Привременој влади Демократске федеративне Југославије (ДФЈ) Едвард Коцбек неколико дана касније замолио је Степинца да састави записник са састанка са Брозом, како би га доставио потпредседнику владе ДФЈ Едварду Кардељу, што је загребачки надбискуп и учинио.[14] Насупрот популарном наративу, записник са састанка не оставља простора за тврдње о његовом „неуспеху". Уместо тога, разговор Броза и Степинца резултирао је, како је Степинац касније навео у писму Бакарићу, пуштањем на слободу великог броја католичких свештеника. Једина два католичка бискупа у Хрватској који су након промене власти 1945. били ухапшени, бискуп крижевачки Јанко Шимрак и бискуп крчки Јосип Сребрнић, након састанка Степинца и Броза убрзо су ослобођени и против њих није подигнута оптужница (Живојиновић 2007: 159–160).

До краја 1945. ниједан католички бискуп у Југославији није био судски процесуиран. Осим тога, ниједан активни католички бискуп за време окупације није после рата био убијен од стране комуниста, што је издвајало ову верску заједницу од осталих.[15] Комунисти су у том периоду хапсили, осуђивали и убијали великодостојнике Српске православне цркве и Евангелистичке цркве у Југославији као и исламске заједнице у Хрватској.

Ђаковачки бискуп Акшамовић поздравио је састанак Броза са представницима загребачке надбискупије и нагласио да „можемо имати пуно поверење у наше државно руководство на челу са Јосипом Брозом Титом" (Akmadža–Batorek 2012: 33–34). Након шибеничког бискупа Јеронима Милете, који је сличну поруку упутио приликом формирања владе Хрватске, био је то други случај да католички бискуп отворено хвали лик и дело Јосипа Броза Тита. Ово ће имати важну улогу у привилегованом положају бискупа Акшамовића код власти током наредних година.

13 ХДА, Досије Алојзија Степинца бр. 301681, Омот 46, Биљешка о сусрету са Маршалом Титом 14. 6. 1945, Сусрет маршала Јосипа Броза Тита са загребачким надбискупом у Загребу 4. 6. 1945, а.ј. 2.

14 ХДА, Досије Алојзија Степинца бр. 301681, омот 65.90, Стенографске белешке суђења, тринаести дан, 3. 10. 1946.

15 Једини великодостојник католичке цркве у Југославији који је, по свему судећи, убијен од стране комуниста након рата био је Јосип Марија Царевић. Он је вршио дужност дубровачког бискупа од 1929. до 1940, када је одлуком Свете Столице умировљен, тако да за време окупације и у тренутку нестанка 1945. године није управљао ниједном бискупијом.

УЗРОЦИ ДЕЛИМИЧНЕ ПРОМЕНЕ ПОЛИТИКЕ БРОЗОВЕ ВЛАСТИ ПРЕМА РИМОКАТОЛИЧКОЈ ЦРКВИ

Југословенски комунисти су очекивали да ће, након срдачних сусрета Броза и Бакарића са делегацијом загребачке надбискупије и Степинцем почетком јуна 1945, као и пуштања одређеног броја ухапшених римокатоличких свештеника на слободу, режим обезбедити прећутну сагласност римокатоличког клера за своју политику. Међутим, до тога није дошло, а прве критике Степинца на рачун власти уследиле су већ средином јуна 1945. године.

Када су 1944. успоставили контролу над источним деловима земље, у којима је доминантно живело православно становништво, комунисти су веронауци одузели статус обавезног школског предмета и свели су је на статус факултативног предмета (Качарић 2014: 54). Свети архијерејски синод СПЦ упутио је молбу да се ова одлука преиспита, али је она одбијена. Верска политика нових власти почела је да се спроводи без великог отпора, а број родитеља у Србији који су се определили да им деца похађају веронауку био је изузетно низак (Todosijević 2016: 321–324). Другачија ситуација десила се у Хрватској неколико месеци касније, где је укидање веронауке као обавезног школског предмета изазвало оштру реакцију римокатоличког клера, који је одбацивао могућност да католичка веронаука од обавезног постане изборни школски предмет.

Свега десет дана након састанка са Брозом, Степинац је 14. јуна 1945. упутио окружницу католичким верницима у којој је саопштио: „У нашој домовини, противно божанском и народном праву, противно позитивним одредбама свете цркве и свим кршћанским обичајима хрватског народа, докинута је у вишим разредима средњих школа, посве вјеронаучна обука, у нижим је и пучким факултативна, и о томе би имали одлучивати родитељи деце“ (Radić 1989: 275). Он је католичким верницима поручио да су „дужни тражити за своју децу верску обуку у школама“ и да је „најстрожија дужност власти да то право поштује“ (Radić 1989: 275). Својеврсни ударац новом режиму представљао је податак да су се родитељи и ђаци у Хрватској током 1945. год. масовно изјаснили за похађање католичке веронауке, што су Степинац и католички бискупи с поносом истицали у критикама верске политике нових власти.

Намере комунистичког режима да успоставе пријатељске односе са Римокатоличком црквом током 1945. год. могу се препознати и на основу дописа отправника послова Југославије у Ватикану Бранимира Габричевића. Након што је ватиканска штампа током лета објавила вест да ће у Југославији бити „укинута веронаука“, Габричевић је у допису састављеном у критичном тону, од Министарства иностраних послова затражио да посланство Југославије у Ватикану убудуће буде „правовремено обавештено о свим одлукама у нашој земљи која тангирају католичку цркву, тако да би Посланство било у стању да ствар правилно интерпретира, што би, у случају контакта с ватиканским личностима, свакако имало одлучујућег удјела у стицању Посланству потребног ауторитета“.[16] На овај допис

16 ДАМСП, ПА, 1945, д. 26, с. 4325, Допис Бранимира Габричевића Министарству иностраних послова ДФ Југославије, 12. 9. 1945.

Министарство просвете ДФЈ морало је да обавести Министарство иностраних послова ДФЈ да веронаука у школама није укинута, него да је од обавезног школског предмета постала изборни предмет.[17]

Степинац је 21. јула 1945. године послао писмо Бакарићу у којем је подсетио да му је Броз обећао да ће сви свештеници који нису окрвавили руке, „него су само говорили или писали" бити по кратком року амнестирани и пуштени кућама. Степинац је навео да је ово обећање дато у једном „свечаном часу" и да је требало да буде темељ добрих односа између комунистичких власти и Римокатоличке цркве. Он је признао да је у наредна два месеца велики број ухапшених католичких свештеника заиста пуштен на слободу, али и да су многи стрељани, на шта је имао примедбе.[18] У жалбама које је упућивао Бакарићу, Степинац је, поред констатовања незаконитости и недоследности у раду послератних судова, неформално стављао до знања да очекује потпуну амнестију Римокатоличке цркве у Хрватској за њену подршку усташама током рата, као и то да јој нова власт осигура повлашћен положај у новој држави.

Степинац се није задовољавао чињеницом да је Римокатоличка црква, премда је давала директну подршку фашистичким окупационим властима, била једна од ретких верских заједница у Југославији чије више свештенство, односно бискупи, нису били правоснажно осуђени након рата, нити је против иједног бискупа била подигнута оптужница. Он се фокусирао на то што је међу нижим свештенством Римокатоличке цркве било ухапшених и стрељаних, због чега је улагао протесте код власти. У оваквом приступу загребачког надбискупа налазе се корени каснијих сукоба и размимоилажења са комунистичким властима.

Критике због стрељања свештеника стизале су и из Ватикана. У ватиканској штампи је у 17. јуна 1945. године наведена тврдња да су партизани убили 202 католичка свештеника, а да је у само једном случају недвосмислено утврђена кривица свештеника. У Ватикану су сматрали да, без обзира на масовно учешће римокатоличког клера у усташким формацијама, нове комунистичке власти у Југославији немају право да убијају, хапсе и прогоне људе без правичног судског поступка нити да пале и уништавају туђу имовину.[19] Уочљива је диспропорција у жалбама Степинца и ватиканске штампе на рачун масовних убистава и кршења људских права под комунистичким режимом током 1945. год. и одсуства сличних жалби за време фашистичких и усташких масовних злочина. Сличне методе два тоталитарна режима у кратком периоду су од стране Римокатоличке цркве третирана на два различита начина.

Колико су везе нових власти у Југославији са Ватиканом ипак биле интензивне током 1945. сведочи то да је католички свештеник Никола Москатело (Nikola

17 ДАМСП, ПА, Ватикан, 1945, ф. 33, д. 26, с. 4664, Допис Министарства просвете ДФЈ Министарству иностраних послова ДФЈ у вези са натписима католичке штампе о укидању веронауке, 25. 9. 1945.

18 АЈ, фонд 144, Савезна верска комисија, ф. 1, а.ј. 4. Писмо загребачког надбискупа Алојзија Степинца председник Владе НР Хрватске Владимиру Бакарићу, 21. јул 1945.

19 ДАМСП, ПА, Ватикан, 1945, ф. 33, д. 24, с. 5230, Превод чланка објављеног у билтену агенције Ц.И.П. 17. јуна 1945.

Moscatello) званично био „духовни саветник југословенског посланства у Ватикану", а дефакто је обављао дужност југословенског посланика.[20] Током августа и септембра, Степинац и Броз размењивали су писма у вези са аграрном реформом и питањем статуса имовине Римокатоличке цркве у Југославији. Иако су обе стране писма састављала са уважавањем и поштовањем, Броз није могао да уважи све примедбе Степинца, па је хрватски надбискуп на крају оштро критиковао усвојени Закон о аграрној реформи.[21]

Упркос симболичним гестовима Броза и Бакарића, у којима су исказивали лично поштовање према Степинцу, редовној комуникацији између Степинца и Бакарића, као и интензивној дипломатској сарадњи нове владе у Југославији и Ватикана, отворена питања између Католичке цркве и комунистичког режима била су бројна. Хапшење нижег свештенства, аграрна реформа, црквени бракови и верска настава била су део неспоразума који су постојали између цркве и нове власти. У таквим условима, до компромиса је тешко могло да дође упркос напорима комунистичких лидера. Степинац је исказивао незадовољство што пријатељска реторика Броза и Бакарића није у довољној мери праћена конкретним потезима по питању излажења у сусрет његовим захтевима. Уместо прихватања Брозове пружене руке, Степинац је одлучио да преузме улогу опозиције новом режиму.

Конференција католичких бискупа у Југославији, која је одржана у Загребу од 17. до 22. септембра 1945. године, означила је прекретницу у односима Римокатоличке цркве и нових власти. Разлог за то било је „пастирско писмо" католичким верницима, које је објављено на конференцији 20. септембра. У писму су били резимирани разлози за незадовољство католичке цркве, о којима су надбискуп Степинац и други бискупи претходних месеци расправљали са представницима власти – саопштени су подаци о броју убијених свештеника, критикована је недоследност комунистичког правосуђа и убијање људи без јасно утврђене кривице, објављени су подаци о тешком положају свештеника по логорима, аграрна реформа названа је „пљачком" имовине Римокатоличке цркве, слабљење статуса веронауке у школском систему названо је кршењем верских слобода, а критиковане су и друге појаве карактеристичне за прве месеце успостављања комунистичке власти.[22] Главна разлика у односу на претходне ситуације у којима су изношене ове критике била је у томе што је „пастирско писмо" било јавно, и намењено широком аудиторијуму, а не само уском кругу партијских функционера. Свештеници су добили упутство да текст писма прочитају пред верницима.

Јавна критика у „Пастирском писму" од стране Броза оцењена је као прелазак црвене линије, након које је југословенска штампа започела кампању оштрих напада на рачун римокатоличког клера. На „Пастирско писмо" реаговали су председници

---

20 ДАМСП, ПА, Ватикан, 1945, ф. 33, ф. 24, с.5895, Допис Комисије за верска питања Хрватске Министарству иностраних послова ДФЈ, 11. октобар 1945.

21 ХДА, Досије Алојзија Степинца бр. 301681, Омот 46, Биљешка о сусрету са Маршалом Титом 14. 6. 1945, Сусрет маршала Јосипа Броза Тита са загребачким надбискупом у Загребу 4. 6. 1945, а.ј. 3–8.

22 АЈ, 144, Савезна комисија за верска питања, ф. 1, Пастирско писмо католичких бискупа Југославије, 20. 9. 1945.

влада Хрватске и Словеније Владимир Бакарић и Борис Кидрич, а загребачки „Вјесник" је у октобру 1945. године пренео и Брозову изјаву у којој је оптужио римокатоличке бискупе да распирују мржњу, а том приликом први пут је споменуо њихово „ћутање" током усташких злочина за време рата (Alexander 1979:73; Живојиновић 2007: 269).

С друге стране, католичка штампа интензивирала је критику на рачун нове власти у Југославији, тако да је католичка новинска агенција ЦИП у децембру 1945. објавила чланак у којем је анализиран начин на који је КПЈ успоставила једнопартијску диктатуру у земљи, симулирајући плурализам помоћу организација које је чврсто контролисала, попут „Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије" и Југословенског народноослободилачког фронта.[23] Југословенско посланство је тада приметило да ЦИП „систематски и тенденциозно" извештава о Југославији, као и да је званична ватиканска агенција *L'Osservatore Romano* имала много умеренији и опрезнији приступ од ЦИП-а.[24]

Упркос Брозовом бесу након објављивања „Пастирског писма", делови власти и државних служби у Југославији неко време su и даље били ангажовани на успостављању блиске сарадње између Југославије и Ватикана. Комисија за верске послове при Председништву Владе Хрватске предложила је Министарству иностраних послова Југославије да се преко југословенске мисије у Риму врши поштански саобраћај између секретара Апостолске делегације у Загребу и апостолског делегата код хрватског епископата, који се налазио у Риму.[25]

СЕЛЕКТИВНА ПРАВДА У ПРОЦЕСУИРАЊУ ВЕЛИКОДОСТОЈНИКА РАЗЛИЧИТИХ ВЕРСКИХ ЗАЈЕДНИЦА НАКОН РАТА

Комунистичке власти су након објављивања „Пастирског писма" почеле да мењају своју политику према Римокатоличкој цркви (Alexander 1979: 73–77). Поред медијске кампање против цркве, безбедносне службе добиле су задатак да почну да откривају „непријатељске елементе" међу свештеним лицима на високим положајима у верским заједницама. Владимир Бакарић је у децембру 1945. године обавестио Едварда Кардеља да је „добијено доста материјала којим се компромитује римокатолички клер, али је о томе говорио као о средству за остваривање интереса КПЈ у односима са Римокатоличком црквом, а не у контексту процесуирања ратних злочина (Живојиновић 2007: 271). У извештају Удбе од 14. децембра 1945 Степинац је означен као „загрижени поборник клерикализма и ватиканства", који је током рата „активно био на страни непријатеља", због чега је био одликован

23 ДАМСП, ПА, Ватикан, 1945, ф. 33, д. 26, с. 7535, Допис југословенског посланства у Ватикану Министарству иностраних послова и препис чланка у билтену католичке агенције ЦИП, 17. 12. 1945.

24 ДАМСП, ПА, Ватикан, 1945, ф. 33, д. 26, с. 7535, Допис југословенског посланства у Ватикану Министарству иностраних послова и препис чланка у билтену католичке агенције ЦИП, 17. 12. 1945.

25 ДАМСП, ПА, Ватикан, 1945, ф. 33, ф. 24, с. 5895, Допис Комисије за верска питања Хрватске Министарству иностраних послова ДФЈ, 11. октобар 1945.

од стране Павелића.[26] Период у којем су комунистичке власти нудиле пружену руку сарадње Степинцу и покушавале да успоставе добре односе са њим, у извештају Удбе окарактерисан је као „период у којем је Степинац био пасиван".[27] Период који је уследио након Пастирског писма у извештају је означен као период у којем се Степинац „активирао".[28]

Уочљива је неусклађеност између оптужби комунистичких безбедносних служби на рачун римокатоличког клера и конкретних акција на судском процесуирању римокатоличких бискупа. У децембарском извештају Удбе о верским заједницама бискуп босанско-сријемски (ђаковачки) Антун Акшамовић оптужен је да је активно помагао окупатору, а за шибеничког бискупа Јеронима Милету наведено је да је за време рата био потпуно на страни усташа и Немаца. За бискупа сплитског Клемента Бонефачића наведено је да је био „одушевљени присталица усташа и Италијана" и да је за своје деловање одликован од стране Павелића. Орден од поглавника НДХ добио је и хварски бискуп Михо Пушић, за кога је наведено да је сарађивао са усташама и Немцима. Бококоторски бискуп Павао Буторац, који је током рата управљао и дубровачком бискупијом, оптужен је за сарадњу са усташама, Италијанима и Немцима, као и то да је радио на припајању Боке Которске НДХ, због чега је награђен орденом од стране Павелића.[29] Упркос овим налазима, ниједан од поменутих римокатоличких бискупа није био судски процесуиран због учешћа у окупационом режиму и подршци усташама у току рата.

Један од ретких католичких бискупа који је непосредно након рата био ухапшен је бискуп гркокатоличке крижевачке бискупије Јанко Шимрак, кога је Бакарић у говору у Сплиту 14. априла 1945. године назвао „петоколонашем, хитлеровцем и фашистом из Хрватске страже". Након комунистичког преузимања власти у Крижевцима, Шимрак је ухапшен 12. маја 1945. године,. Највероватније под утицајем разговора Степинца и Броза, Шимрак крајем јуна није изведен на суђење пред Војни суд у Загребу. Уместо тога, он је 9. јула 1945. године пребачен у болницу, где је обавештен да је пуштен на слободу „због недостатка доказа" (Bunjevac 2005: 25).

Крчки бискуп Јосип Сребрнић током рата је одбио понуду председника АВНОЈ-а Ивана Рибара за сарадњу са комунистичким покретом, а у наредном периоду забранио је свештеницима из своје бискупије да приступају партизанима. Због тога је у извештају Удбе означен као „фанатични присталица Ватикана и велики идеолог клерикализма, који је током рата сарађивао са свим непријатељима НОП-а". Сребрнић је ухапшен по успостављању нове власти на острву Крк, 18. априла 1945, али је пуштен на слободу одмах након разговора Степинца и Броза почетком јуна исте године.[30]

---

26 АС, фонд БИА, 12–5, Извештај о непријатељском деловању клера из редова верских заједница, Општи преглед стања и рада католичке и православне цркве у Југославији. Извештај за 14. децембар 1945, а.ј. 2.

27 Исто.

28 Исто.

29 Исто, а.ј. 3.

30 Степинац је америчком отправнику послова Шанцу саопштио да му је Броз приликом разговора обећао да ће Сребрнић бити пуштен на слободу, што је испуњено након састанка (Живојиновић 2007: 159–160)

Колико је рад на утврђивању ратних злочина у Хрватској након рата био лоше организован сведочи и податак да је „Анкетна комисија Земаљске комисије за утврђивање ратних злочина окупатора и њихових помагача" 16. јуна 1945. године обавестила Председништво хрватске Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора да је, након напорног и тешког рада са опсежним материјалом, донела одлуку о утврђивању злочина бискупа сплитског Квирина Клемента Бонефачића, као и још осам лица, углавном хрватских новинара и интелектуалаца из Загреба. Не само да Квирин Клемент Бонефачић није био ухапшен нити судски процесуиран него то није био случај ни са осталим лицима са списка, за које је Комисија утврдила да су починили злочин (Rupić 2008: 437–438). Бонефачић је током наредних година улазио у сукобе са властима, критикујући њихову политику, али није био ухапшен (Akmadža 2008: 773–799).

Овакав однос Брозовог режима према Римокатоличкој цркви посебно је упечатљив уколико се упореди са његовим односом према осталим верским заједницама. Војни суд у Загребу је 29. јуна 1945. год. организовао суђење за 58 лица, на којем су загребачки муфтија Исмет Муфтић, евангелистички бискуп Загреба Филипо Поп, поглавар „Хрватске православне цркве" (ХПЦ) Гермоген Максимов и сарајевски епископ ХПЦ Спиридон Мифка, осуђени на смрт вешањем (Radić 1995: 222). Водећи сарадници усташког режима у НДХ из редова православне, исламске и протестантске верске заједнице на том простору осуђени су на смрт, док суђење није организовано ни за једног католичког бискупа који је деловао на простору Хрватске током рата.

Упечатљива су образложења Војног суда у Загребу за смртне пресуде различитим лицима у овом процесу. Евангелистичком бискупу Филипу Попу је као кривица у пресуди наведено састајање са Павелићем и усташким министрима, давање јавне подршке властима НДХ и примање ордена од Павелића (Rupić 2008: 465). Загребачком муфтији Муфтићу је као кривица у пресуди наведено то што је у априлу 1941. издао проглас у којем је позвао муслиманске вернике на сарадњу са окупатором и што је присуствовао седницама Владе НДХ (Rupić 2008: 466). Наведене оптужбе на рачун Попа и Муфтића, као и оптужбе на рачун сарадње бискупа Хрватске православне цркве са властима НДХ, биле су присутне у деловању сваког од осам активних римокатоличких бискупа у Хрватској за време рата. Поп, Муфтић и Гермоген су 1945. били само придружени потписници прогласа подршке Павелићу и усташким властима коју је саставила Бискупска конференција Римокатоличке цркве у НДХ. Надбискуп Степинац и хрватски бискупи Акшамовић, Бурић, Пушић, Сребрнић, Бонефачић, Буторац и Милета имали су значајнију улогу у функционисању НДХ од евангелистичког бискупа, загребачког муфтије и појединих нижих католичких свештеника и жупника који су након рата осуђени на смрт и стрељани.

Лошији третман од католичких бискупа у Хрватској у првим послератним годинама имали су епископи Српске православне цркве. У склопу масовне ликвидације православних свештеника из Црне Горе у јуну 1945. убијен је митрополит црногорско-приморски Јоаникије Липовац (Џомић 2003: 64).[31] Епископ Бачки

31 Према подацима Синода Српске православне цркве, током и након Другог светског рата од стране комуниста убијено је 212 православних свештеника у Југославији (Јевтић 1992: 102–103).

Иринеј Ћирић је по успостављању комунистичке власти провео годину и по дана у затвору.[32] Након пуштања из затвора 1946, владика бачки је у Оџацима тешко претучен од стране батинашких одреда КПЈ, а од последица пребијања преминуо је неколико година касније (Јовић 2012: 146; Јевтић 1992: 131). Слични физички напади и јавни линч од стране организованих чланова КПЈ извршени су над митрополитом дабробосанским Нектаријем Круљом, митрополитом скопским Јосифом, епископом бањалучким Василијем Костићем и викарним епископом хвостанским Варнавом Настићем (Јовић 2012: 113–114, 122, 135–136.).

Бројни подаци указују на бољи положај Римокатоличке цркве у односу на Српску православну цркву у Југославији након Другог светског рата. У извештају Удбе из децембра 1945. наведено је да „Православна црква и њено свештенство по својој снази, материјалним средствима, позицијама и морално-политичком угледу, ни издалека није приближна католичкој цркви".[33]

Према подацима безбедносних служби, у Хрватској је крајем 1945. год. било активно 2.346 католичких свештеника, а на територији Србије 1.414 православних свештеника, од чега 336 у Војводини. Иако је број православних верника на територији Србије ван Војводине био за преко 50% већи од броја католичких верника у Хрватској, број православних свештеника на том простору био је дупло мањи од броја римокатоличких свештеника у Хрватској.[34]

Утицај Римокатоличке цркве у Југославији видљив је и из података о похађању верске наставе у првим послератним годинама, када овај школски предмет још увек није био потпуно укинут, већ је имао статус изборног предмета. Током 1947. године, на подручју НР Хрватске веронауку у школама је похађало 80% ученика основних школа. С друге стране, у НР Србији те године је верску наставу похађало свега 13% ученика основних школа. Разлика у утицају две верске заједнице била је још већа ако се узме у обзир да су међу оним ученицима у Хрватској који нису похађали веронауку натпросечно били заступљени Срби, а да је у Србији највећа популарност веронауке била у општинама у Војводини са значајним процентом бунјевачког и мађарског становништва католичке вероисповести (Тодосијевић 2018: 304–305). То је значило да је 1947. године веронауку похађало око 90% деце из римокатоличких породица у Хрватској и свега око 10% деце из православних породица у Србији.

Недоследност и примена двоструких критеријума у кажњавању ратних злочина од стране комуниста након рата наставили су да се испољавају приликом суђења Степинцу 1946, као и у политичким процесима против православних епископа у наредним годинама. Одлука о судском процесу против Степинца није донета због

32 Као разлог за притварање владике наведена је његова сарадња са мађарским властима, иако су ови контакти били мотивисани заштитом српског православног становништва у Бачкој у условима стране окупације и нису били ни приближни активностима римокатоличких бискупа у Независној Држави Хрватској, које комунисти нису процесуирали.

33 АС, фонд БИА, 12-V, Општи преглед стања и рада католичке и православне цркве у Југославији. Извештај за 14. децембар 1945, а.ј. 10.

34 АС, фонд БИА, 12-V, Општи преглед стања и рада католичке и православне цркве у Југославији. Извештај за 14. децембар 1945, а.ј. 3, 8–9.

бројних прикупљених доказа о његовом проусташком деловању за време рата, него због његовог опозиционог постављања према Брозовом режиму 1945. и 1946. године. Хапшењу и суђењу претходила је вишемесечна медијска кампања у штампи, што је указивало на Брозову неодлучност и бојазан од овог случаја, с обзиром на то да су већина његових политичких противника у земљи након рата ухапшени и ликвидирани, уз евентуална суђења по кратком року, без претходних медијских припрема. У извештају Удбе из августа 1946, наведено је да су „у Капитолу почеле припреме како да се поставе у случају да дође до хапшења неког од високих људи у јерархији".[35]

Преовлађивање режимских калкулација у односу на доследно спровођење критеријума за одређивање казне видљиво је и у пресуди Степинцу од 11. октобра 1946. године. Пошто је проглашен кривим за преко тридесет различитих дела у вези са активним служењем окупатору, присилним верским конверзијама и помагањем оружане побуне хрватских крижара након рата, суд је Степинца осудио на 15 година затвора.[36] У пресудама нижем римокатоличком свештенству, као и у пресудама вишем свештенству појединих других верских заједница, којима су утврђена иста дела која и Степинцу, донете пресуде су подразумевале смртну казну.

Највећа недоследност комунистичког правосуђа у процесу Алојзију Степинцу била је у томе што су већину дела наведених у оптужници, за која је Степинац пресудом проглашен кривим, починили и остали римокатолички бискупи у Хрватској – Акшамовић, Бурић, Пушић, Сребрнић, Бонефачић, Буторац и Милета, али против ниједног од њих није била подигнута оптужница.

Током суђења Степинцу, 30. септембра 1946. судија је као један од доказа о подршци католичке цркве усташама преко култа „крижара" прочитао текст бискупа ђаковачког Антуна Акшамовића из 1941 у којем је овај навео да „омладина треба да буде васпитана у витешком духу према високим начелима Поглавника и НДХ".[37] Акшамовић је на суђењу Степинцу више пута споменут и у контексту присилних верских конверзија и отимања имовине СПЦ. Ипак, то није довело до његовог привођења и процесуирања.

Историчар Виктор Новак је 1948. године, објавио књигу „Magnum Crimen", која је била посвећена учешћу католичког свештенства у злочинима Независне Државе Хрватске. Књига је била базирана на документима државног апарата НДХ, које је делом користило тужилаштво у процесу Степинцу и садржала је бројне оптужбе на рачун католичких бискупа. Између осталог, у њој су изнети подаци о активностима бискупа Акшамовића на покатоличавању Срба у Славонији и на узурпацији православних храмова (Novak 1989: 567–571; 689–700, 969–974).

Објављивање Новакове књиге, спомињање Акшамовићевих изјава и дела на суђењу Степинцу, као ни бројни други докази о његовим активностима током рата, нису угрозили повлашћени статус ђаковачког бискупа код нових власти.

35 АС, фонд БИА, 12-V, Предмет: Месечни извештај о раду клера за август 1946, а.ј. 71.

36 ХДА, Досије Алојзија Степинца бр. 301681, Омот 65.40, Пријепис пресуде, 11. 10. 1946.

37 ХДА, Досије Алојзија Степинца бр. 301681, Омот 65.90, Стенографске белешке суђења, десети дан, 30. 9. 1946.

Акшамовић је 1950. године изабран у Извршни одбор „Националног комитета Југославије за одбрану мира".[38] О његовом третману говори и то што му је Југословенска народна армија 1950. упутила званичан позив да присуствује војној свечаности у Ђакову (Akmadža–Matijević 2006: 436). Акшамовић је користио добре односе са властима за интервенисање у корист интереса Римокатоличке цркве. Када је 1949. послао писмо Ивану Крајачићу и затражио ослобађање неколико ухапшених католичких свештеника, министар унутрашњих послова Хрватске је одговорио да ће „бискупови захтеви бити уважени".[39]

Односи са Акшамовићем, који су крунисани његовим одликовањем од стране Јосипа Броза 1959, указују на суштинску незаинтересованост комуниста да процесуирају ратне злочине из времена Другог светског рата. У фокусу новог режима након рата био је прогон политичких противника и „класних непријатеља" и завођење владавине страха међу становништвом државе, због чега су масовним стрељањима, хапшењима, пребијањима и суђењима често били изложени и недужни људи (Cvetković 2014: 57; Cvetković–Dević 2019).[40] Процесуирање ратних злочина било је споредно и подређено тренутним партијским интересима. О томе сведочи и случај из 1956. године, када су органи безбедности на Косову и Метохији открили око 200 тешких и лакших ратних злочинаца, након чега су од надређених из партијског врха Савеза комуниста Југославије затражили упутства како да се поступи у овим случајевима. Према сведочењу обласног секретара унутрашњих послова Косова и Метохије Чедомира Мијовића, добијен је одговор да се обуставе све радње на даљем откривању ратних злочинаца, а да се до сада откривени пусте на слободу и да се не покреће поступак против њих.[41]

Опрезну политику према римокатоличким бискупима комунистички режим је „компензовао" агресивним односом према српским епископима. Поред једног убијеног епископа и организованих физичких напада на петоро епископа, од којих је један – напад на владику бачког Иринеја – резултирао смртним исходом, комунистички режим је почетком 1948. године у Сарајеву организовао суђење епископу хвостанском Варнави, под оптужбом за „шпијунажу у корист западних сила". С обзиром на то да се оптужба „доказивала" тиме да је епископ учио сестру енглески језик, јавности је било јасно да је монтирани процес против епископа покренут како би се, након суђења Степинцу, створила слика о „једнаком непријатељству" великодостојника Српске православне цркве и Римокатоличке цркве у Југославији (Јовић 2012: 125–127). Епископ Варнава је осуђен на 11 година затвора, а тужилац у овом процесу био је Чедомир Мијовић, који је неколико година касније, по налогу партијског врха, као обласни секретар унутрашњих послова ослобађао ратне злочинце на Косову и Метохији. У међувремену, без суђења и пресуде, 1950. године,

38 ХДА, Акшамовић Антун, 301455 МФ, Национални комитет Југославије за одбрану мира – извјештај, 9. 5. 1951, а.ј. 48.

39 Исто, а.ј. 47.

40 Регистар имена и података о убијеним особама у Србији након Другог светског рата доступан је на сајту „Отворена књига" http://www.otvorenaknjiga.komisija1944.mpravde.gov.rs/

41 Архив Косова, Dosja Procesi Prizrenit 1956, Izjava Čedomira Mijovića pred pokrajinskom komisijom za utvrđivanje deformacija u radu Službi bezbednosti na Kosovu i Metohiji, 11;

претучен је и потом готово две године у кућном притвору држан митрополит скопски Јосиф (Јовић 2012: 122–123).

Упркос благој пресуди против Степинца, ако се узме у обзир пракса комунистичког правосуђа и пресуде у сличним случајевима након рата, Брозов режим није истрајао на њој. Комунистички функционери случај Степинца нису посматрали са становишта његове објективне и утврђене кривице, него кроз призму учвршћивања власти у земљи и односа са западним државама. Због тога су врло брзо показали спремност да ревидирају донету пресуду, а након 1948. године, видели су у њој једно од средстава за стицање веће подршке са Запада. Коначно, крајем 1951, као акт уступка југословенске власти западним силама, Степинац је ослобођен из затвора, након чега је живео у свом родном селу Крашић.[42] Верска и правосудна политика комунистичког режима симболично је заокружена 1954. године, када је, три године по ослобађању Степинца из затвора, ухапшен и на пет година затвора осуђен митрополит црногорско-приморски Арсеније Брадваревић, због његове изјаве из 1945. да је „католичка црква за време рата учинила велика зла према православном живљу" (Џомић 2003: 32).

ЗАКЉУЧАК

Потези комунистичког режима 1945–1952. показују да умешаност римокатоличког клера у усташке злочине на територији Независне Државе Хрватске није представљала препреку за настојање партијског врха КПЈ да успостави што боље односе са римокатоличким бискупима у Хрватској. Комунисти су били спремни да амнестирају Римокатоличку цркву и њене бискупе у Хрватској за активно подупирање усташког режима. Тиме је клеру ове верске заједнице обезбеђен повољнији третман од оног који су имале остале цркве и верске организације у Југославији након Другог светског рата. Заузврат, комунистички режим је очекивао својеврсни исказ лојалности од стране католичких бискупа, као и одсуство учесталих и строгих критика на његов рачун.

Послератна власт у Југославији није доследно процесуирала ратне злочине и злочине против човечности извршене за време фашистичке окупације. Уместо тога, режим је делимично наставио да чини злочине над недужним лицима, док су судови и тужилаштво били стављени у функцију учвршћивања диктатуре Комунистичке партије Југославије. У таквим околностима, исти прекршаји и кривична дела су код различитих лица третирани на потпуно другачије начине. Велики број људи је током 1945. године осуђен на смрт због вербалног деликта и сарадње са окупатором, док ниједан од римокатоличких бискупа није изведен пред суд због ових дела. Иако је за време рата спроводио кампању покатоличавање православних

42 Договор да Степинац након ослобођења живи под полицијском присмотром у свом родном селу Крашићу, а не у Загребу, од стране комуниста је коришћено као доказ да режим није потпуно капитулирао пред римокатоличком црквом, док је од стране католичких кругова ово тумачено као још један вид „мученишта" и „жртве" загребачког надбискупа. Видети: ХДА, Досије Алојзија Степинца бр. 301681, Омот 51, Коментари клера о увјетном пуштању А. Степинца из КПД Лепоглава у Крашић, Омот 52, Боравак, дјеловање, посјети, здравствено стање и саслушање у Крашићу.

Срба у НДХ, ђаковачки бискуп Антун Акшамовић је, уместо оптужнице, стекао уважавање комунистичког режима. Повлашћени статус Акшамовића је касније додатно учвршћен због његових вербалних похвала на рачун Јосипа Броза. Још већа наклоњеност режима је у првим месецима после рата била указана и загребачком надбискупу Степинцу, али је она касније обустављена због његове неспремности на сарадњу и јавне критике комунистичких власти. Систематско подређивање кажњавања ратних злочина тренутним интересима Брозове власти, довело је до тога да је једина изречена пресуда за ратне злочине неком од римокатоличких бискупа у Хрватској након рата, фактички поништена одлуком о ослобађању Степинца из затвора крајем 1951. године.

ИЗВОРИ

Државни архив Министарства спољних послова
– Политичка архива: Ватикан

Архив Србије
– Безбедносно информативна агенција

Архив Југославије
– 144, Савезна комисија за верска питања

Војни архив
– Архива Независне Државе Хрватске

Хрватски државни архив
– Досије Алојзија Степинца, Досије Антуна Акшамовића

Архив Косова
– Досије „Призренски процес“

ЛИТЕРАТУРА

Аврамов 2008: Смиља Аврамов. *Геноцид у Југославији: 1941-1945, 1991*. Београд: Академија за дипломатију и безбедност.

Akmadža–Matijević 2006: Miroslav Akmadža–Margareta Matijević. „Odnos biskupa Antuna Akšamovića prema komunističkoj vlasti“. *Časopis za suvremenu povijest*, 38, 2, 433–456.

Akmadža 2008: Akmadža, Miroslav. „Prilog poznavanju djelovanja biskupa Kvirina Klementa Bonefačića u vrijeme komunističke vlasti“. *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3, 773–799.

Akmadža–Batorek 2012: Miroslav Akmadža–Slađana Josipović Batorek. *Stradanja svećenika Đakovačke i Srijemske biskupije 1944–1960*, Slavonski brod – Đakovo: Hrvatski institute za povijest.

Akmadža 2003: Miroslav Akmadža,. „Uzroci prekidanja diplomatskih odnosa između Vatikana i Jugoslavije“, *Croatica Christiana periodica*, vol. 27, 52, 171–202.

Antifašistički vjesnik 1945: „Osnovana prva narodna vlada Hrvatske“, 14. 4. 1945, *Antifašistički vjesnik*, https://antifasisticki-vjesnik.org/hr/kalendar/4/14/182/

Broz 1945: Josip Broz Tito. *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u svjetlosti narodnooslobodilačke borbe*. Zagreb: „Naprijed“.

Bunjevac 2005: Stipan Bunjevac, „Biskup dr. Janko Šimrak (2). Historiografske krivotvorine o 'ustaškom biskupu'“, *Glas Koncila*, br. 17 (2005), 25

Cvetković–Dević 2019: Srđan Cvetković–Nemanja Dević. *Ozna. Represija komunističkog režima u Srbiji 1944–1946. Dokumenti*, Beograd: Catena mundi.

Cvetković 2014: Srđan Cvetković. *U ime naroda. Politička represija u Srbiji 1944–1953*, Beograd: Evro Giunti.
Diklić 2016: Momčilo Diklić. *Može li Alojzije Stepinac biti svetac?*, Beograd: Institut za evropske studije.
Diklić 2006: Momčilo Diklić. *Srpsko pitanje u Hrvatskoj 1945–1990*. Beograd: Udruženje Srba iz Hrvatske.
Diklić 2007: Momčilo Diklić. *Srbi u Hrvatskoj 1945–1991. Period potiranja nacionalnog identiteta*, Beograd: Institut za evropske studije.
Димић 2022: Љубодраг Димић. „Геноцид над српским народом у Независној Држави Хрватској (1941 – 1945)“, *Напредак*, III, бр. 2.
Димић–Жутић 2017: Љубодраг Димић–Никола Жутић. Алојзије Степинац – Држава, црква и надбискуп (1934–1941). Београд: Филип Вишњић.
Drugo zasedanje Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije, Petrovgrad: Slobodna Vojvodina, 1944.
Đilas 1985: Milovan Đilas. *Rise and fall*, London: Macmillan.
Đoković 2021: Milosav Đoković. „Posete najviših jugoslovenskih državnika Svetoj stolici (1920 – 1944)“. Zbornik radova. Ur. Miloš Tubić, Milosav Đoković. *Beograd i Vatikan: segmenti diplomatske istorije*, Beograd: Beogradska nadbiskupija, 139–164.
Живојиновић 2007: Драгољуб Живојиновић. *Ватикан, Католичка црква и југословенска власт 1941–1958*, Београд: Службени гласник.
Жутић 1997: Никола Жутић. *Римокатоличка црква и хрватство*. Београд: Институт за савремену историју.
Jandrić 2005: Berislav Jandrić. *Hrvatska pod crvenom zvijezdom. Komunistička partija Hrvatske 1945–1952*. Zagreb: Srednja Europa.
Jerković 1993: Marko Jerković. „Školski vjeronauk u Hrvatskoj nakon Drugoga svjetskog rata“, *Diacovensia: teološki prilozi*, br. 1, 92–107.
Јевтић 1992: Атанасије Јевтић. *Српска црква у Другом светском рату: из Архива Св. Архијерејског Синода Српске Православне Цркве*, Београд: Задужбина Милоша Црњанског.
Јовић 2012: Саво Јовић. *Утамничена црква: страдање свештенства Српске православне цркве од 1945. до 1985. године*, Нови Сад: Православна реч.
Kalinić 1991: Pavle Kalinić. *Andrija Hebrang. Svjedoci govore*. Zagreb: Azur Journal.
Качарић 2014: Нинослав Качарић. „Српска православна верска настава у Србији – историјат и перспективе“. *Истраживања у педагогији*, год. 4, бр. 2, 49–64.
Koljanin 2011: Milan Koljanin. „Ideologija i politika uništenja Srba u NDH“. Vojnoistorijski glasnik, 1, 66–90.
Koljanin 2019: Milan. „Preveravanje Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj“, u: *Pokrštavanje Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*. ur. Milan Radanović. Zagreb: Srpsko narodno vijeće, 13–100.
Manolić 2015: Josip Manolić. *Politika i domovina: moja borba za suverenu i socijalnu Hrvatsku*. Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga.
Milatović 1952: Mile Milatović. *Slučaj Andrije Hebranga*, Beograd: Kultura.
Мирковић 2016: Јован Мирковић. *Страдање Српске православне цркве у Независној Држави Хрватској*. Београд: Свет књиге.
Mitrović 1998: Momčilo Mitrović. „Tri ibeovca u Hrvatskoj 1950. godine“. *Tokovi istorije*, 1–4, 179–191.
Mišina 2002: Veljko Đurić Mišina. *Srpska pravoslavna crkva u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941–1945. godine*. Veternik: Dijam – M – pres.
Novak 1989: Viktor Novak. *Magnum Crimen. Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*. Beograd: Nova knjiga.
Previšić 2019: Martin Previšić. „Pad Stanka Opačića Ćanice – od Korduna do logora i natrag“, *Istorija 20. veka*, 2, 177–194.
Petranović 1963: Branko Petranović. „Aktivnosti rimokatoličkog klera protiv sređivanja prilika u Jugoslaviji (mart 1945 – septembar 1946)“, *Istorija XX veka*, V, 263–313.

Радић 1989: Радмила Радић. „Документи о односу народних власти и верских заједница у Југославији после Другог светског рата“, *Токови револуције*, бр. 1, 267–287.
Radić 1995: Radmila Radić. *Verom protiv vere. Država i verske zajednice u Srbiji 1945–1953*, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.
Radić 2000: „Država, Rimokatolička i Srpska pravoslavna crkva od 1945. do polovine 60-ih godina“. Zbornik radova. Prir. Hans-Georg Fleck, Igor Graovac. *Djialog povjesničara – istoričara 2. Pečuh 19 – 21. studenoga 1999*. Zagreb: Fridrich Naumann. 653–670.
Радић 2002: Радмила Радић. *Држава и верске заједнице: 1945-1970*. Београд: Институт за новију историју Србије.
Opačić 1989: Stanko Opačić Ćanica. *Srbin u Hrvatskoj. Kazivanje kordunaškog seljaka, ratnika, ministra, osuđenika*. Beograd: Litera.
Rupić 2008: Mate Rupić, ur. *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944-1946: dokumenti: Zagreb i središnja Hrvatska. Drugi dio*. Slavonski Brod – Zagreb: Hrvatski institut za povijest: Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje.
Stojanović 2017: Aleksandar Stojanović. „A Beleaguered Church The Serbian Orthodox Church in the Independent State of Croatia (NDH) 1941–1945“, *Balcanica*, XLVIII, 269–287.
Alexander 1979: Stella Alexander. *Chruch and State in Yugoslavia since 1945*. Cambridge: University press.
Todosijević 2016: Sanja Petrović Todosijević. “Socijalizam u školskoj klupi. Reforma osnovnoškolskog sistema u Srbiji 1944–1959”. Doktorska disertacija, Univerzitet Singidunum, Fakultet za medije i komunikacije.
Тодосијевић 2018: Сања Петровић Тодосијевић. *Отећемо светлост бучном водопаду. Реформа основношколског система у Србији 1944–1959*. Београд: Институт за новију историју Србије.
Sirotković 1975: *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske. Zbornik dokumenata 1944 (Od 10. svibnja do 31. prosinca)*. Ur. Hodimir Sirotković. Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske.
Sirotković 1985: *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske. Zbornik dokumenata 1945 (Od 1. siječnja do 25. srpnja)*. Ur. Hodimir Sirotković, Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske.
Horstenau 2007: Glez Fon Horstenau. *Između Hitlera i Pavelića (memoari kontroverznog generala)*, prev. Nikola Živković. Beograd: Nolit.
Horvat–Štambuk 1946: *Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera*. Ur. Joža Horvat i Zdenko Štambuk, Zagreb: Štamparija Rožankowski.
Џомић 2003: Велибор Џомић. *Страдање Српске цркве од комуниста. Књ. 1–3*. Цетиње: Светигора.

Igor Đ. VUKADINOVIĆ

PROSECUTING CRIMES OR ATTEMPTING COLLABORATION: THE RELATIONSHIP OF THE COMMUNIST REGIME IN YUGOSLAVIA WITH ROMAN CATHOLIC BISHOPS IN CROATIA 1945–1951

Summary

The research aims to explore the nature of the relationship between the Communist regime and the Roman Catholic Church in Croatia after World War II. From the 1945 to the 1951, the Communist leadership sought to establish favourable relations with Roman Catholic bishops despite their clergy's involvement in Ustasha crimes. The Communists offered amnesty to the Church and its bishops, granting them more favourable treatment compared to other religious communities in

Yugoslavia. In exchange, the regime expected loyalty and minimal criticism from the bishops. The regime inconsistently prosecuted war crimes and crimes against humanity committed during the fascist occupation. While continuing to commit crimes against innocent people, the regime used courts and prosecutors to reinforce its dictatorship. Offenses were handled differently depending on the individual's stance. Bishops who showed loyalty to Tito's regime, such as Bishop Akšamović, were rewarded, whereas Archbishop Stepinac was sentenced for his criticism of the regime, despite being formally charged with supporting fascist authorities during the war.

Keywords: Roman Catholic Church, War crimes, Josip Broz Tito, Communist Party of Yugoslavia, Alojzije Stepinac.

Рад је предат 18. септембра 2024. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 94:325.3(497.1)"1941/1951"
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina35-57602

Оригинални научни рад

*Никола Д. СТАНКОВИЋ**
Универзитет у Нишу, Департман за историју

ЈУГОСЛОВЕНСКА КОЛОНИЈА У ЕГИПТУ 1941–1951.

Апстракт: Рад има за циљ да предочи све факторе утицаја на груписање, делатност и положај југословенских исељеника у Египту у назначеном периоду. Такође, да на микро плану одгонетне збивања унутар расуте и хетерогене заједнице, именује њене најистакнутије припаднике и разврста их у датом временском контексту. Посебни акценат стављен је на проучавање континуитета присуства југословенске краљевске администрације, односно владе и војске на Блиском истоку почевши од 1941. године, закључно са њеним преосталим експонентима активним 1951. године. Чланак је заснован на необјављеној грађи конспиративне провенијенције, похрањеној у Војном архиву у Београду.

Кључне речи: Египат, Други светски рат, југословенска колонија, емигрантска влада Краљевине Југославије, краљ Петар II Карађорђевић, посланство у Каиру, југословенски домови, југословенска војска ван Отаџбине.

Истраживање проблематике југословенске, емигрантске популације у Египту, није изостало у српској историографији. Бавећи се првенствено тематиком југословенско-египатских односа у целини, дати сегмент међудржавних веза прилично детаљно је обрадио проф. др Александар Животић. Но, осим парцијалног проучавања у домену билатералних односа двеју земаља, интересовање за дату тему, проф. Животић је преточио у посебан рад, који се тиче српске емиграције у Египту у годинама по завршетку Другог светског рата (1945–1956). Међутим, имајући у виду чињеницу да новооткривена архивска грађа конспиративне природе пружа увид који нам обезбеђује још дубље понирање у вишегодишње стање унутар колоније, додатни научни осврт намеће се као императив. Самим тим, што је тежиште поменутих истраживања смештено изван хронолошки граница Другог светског рата, када је услед присуства југословенског емигрантског апарата на тлу Блиског и Средњег истока, значај Египта надилазио до тада успостављене односе. Иако је иницијална намера да се расветли стање у колонији почевши од избијања Другог светског рата, нужно је укратко приказати њену предисторију, поготово јер нам доступни документи дају могућност да обогатимо већ познати наратив.

Рачунало се да је у Египту 1935. године, живело од четири до пет хиљада лица пореклом из Југославије. Структура исељеништва била је прилично неуједначена, будући да се радило о групама различите националне припадности, бројних професија,

* Истраживач приправник, nikolastandza1994@gmail.com

која се налазила расута у различитим областима. У зони Суецког канала (Порт Саиду, Исмаилији и Суецу) били су насељени Бокељи и Далматинци који су учествовали у изградњи Суецког канала. По бројности, иза ове групе налазили су се насељеници из Македоније (тадашње Јужне Србије), који су се у потрази за зарадом доселили из још неослобођених делова Османског царства у Египат. Настанили су се у Каиру, бавећи се претежно угоститељским пословима, поседовали су млекацијске радње, кафане или пекаре. У Каиру се сабрао и мањи број Црногораца, ангажован на портирским дужностима у банкама или хотелима. Десетак богатијих трговачких породица, пореклом из околине Крушева, Врања и Лесковца живело је у Мит Гамру. Најмногољуднија скупина југословенских емиграната, била је пак сконцентрисана у Александрији. Сачињавало је углавном словеначко становништво из Јулијске крајине, које је под притиском аустроугарских или послератних, италијанских власти потражило уточиште и надницу у далеком Египту. Махом се радило о женама које су радиле као кућна послуга, мада је било и људи разних, других занимања. Стога је управо у Александрији основан први југословенски дом 12. октобра 1936. године, (Животић 2006: 66–67; Животић 2007: 367–368).

Поверљиви извештаји (које су оперативци са кодним именима достављали новим комунистичким властима по завршетку рата), у потпуности подржавају валидност наведених истраживања, мада са много више детаља. Наводи се да су први насељеници учествовали у прокопавању Суецког канала и показали се као највреднији и најспособнији радници. Затим и да су се многи са зарадом вратили у „стари крај." Код деце преосталих констатује се изражен космополитски дух стечен похађањем француских школа, што се негативно одразило на њихову националну свест. Истакнуте су три преломне године, важне за досељавање словеначког елемента. Прва, 1905. година, када су словеначке жене почеле пристизати у нову средину као собарице, куварице и дадиље. Друга, 1914. година (приближно одређена), до када су словеначке часне сестре (колудрице) из Марибора, већ основале свој Азил у Александрији (*Asilo Francesco Giuseppe*), који је за време Првог светског рата био заплењен као непријатељска имовина, а након рата предат Италији. Међутим, доцније је обновљен, а у свом саставу имао је пансионат и капелу. Трећа разделница била је 1920. година, када је уследио последњи талас имиграције словеначког живља, изазван неповољним економским приликама и италијанском репресијом. Овај талас карактерисало је то што су поред жена почели упоредо мигрирати и мушкарци, који су радили као зидари, механичари и ковачи. Египатске власти забраниле су даље усељавање 1938. године. Број Југословена у Александрији процењивао се тада на укупно 1.400–1.600 лица. Обухватајући Словенце, Македонце, Црногорце и Хрвате. У цркви Св. Катарине службовао је фратар, отац Бегели, а у Абукиру отац Серафин. Захваљујући томе, на недељној миси у цркви Св. Катарине одржавана је проповед на словеначком језику.[1]

1 Војни архив (ВА), Архива емигрантске владе (АЕВ), кут(ија) 348, Бр. Рег. 9/1–5, 1. Националну поделу не треба схватити дословно. Творац извештаја наступао је са позиција нових комунистичких власти, које су прихватиле начело многонародности, насупрот централизму или тријализму. Из српског етничког корпуса издвојени су Црногорци и Македонци, код првих је био неоспоран српски национални сентимент, док су Македонци били подељени. Знатнији део осећао се Србима, они се у извештајима називају само као „краљевци", док је незнатна мањина била пробугарски оријентисана.

Повезаност југословенског дома са посланством Краљевине Југославије у Каиру, осетно је појачана у току 1938. и 1939. године. Одржаване су манифестације забавног карактера, као и пригодни патриотски и политички говори. Чланство дома се омасовљавало, а на годишњим скупштинама смењивале су се управе. Посредством посланика Марковића у просторијама дома одликована су поједина лица. Од 130 припадника дома, 1939. године, изабрано је седам заслужних.

Име и презиме	Орден	Степен
С. Катаринчек	Орден Југословенске круне	Четвртог степена
А. Бјанки	Орден Југословенске круне	Четвртог степена
Х. Слодре	Орден Југословенске круне	Четвртог степена
К. Тодоровић	Орден Светог Саве	Четвртог степена
И. Влаховић	Орден Светог Саве	Четвртог степена
Ђ. Суботић	Орден Светог Саве	Петог степена
А. Димитријевић	Орден Светог Саве	Петог степена

Већ почетком 1940. године, била су изражена превирања унутар дома, по питању политике кнеза–намесника Павла Карађорђевића. Изабрана је и нова управа у саставу: председник С. Катаринчек, секретар Ј. Зибилић, благајник Ђ. Суботић, затим С. Марвовић, С. Станковић, И. де Рења Охмучевић, Е. Кубелић у својству чланова и В. Брегинг као заступник Словенаца. Наиме, у то доба, већину Словенаца британске војне власти присутне у Египту интернирале су као италијанске држављане.[2] Напад удружених снага земаља Осовине на југословенску краљевину, предвођен нацистичком Немачком, почео је 6. априла 1941. године. Убрзо је уследио слом отпора Краљевине Југославије у краткотрајном Априлском рату. Увидевши да је пораз неумитан, поучена искуством из Великог рата, краљевска влада је на наговор генералитета одлучила да напусти земљу. Руковођена јасном мотивацијом да из иностранства, у заједници са својим британским савезником, настави пружање отпора завојевачу. Монарх, влада, поједине војне јединице, државни чиновници и цивилне избеглице евакуисани су из земље 14. и 15. априла. Државни апарат, повлачио се преко Грчке и Египта, а своје трајније уточиште пронашао у Палестини. Суверен са језгром кабинета, од 21. јуна налазио се у Лондону, где је измештено седиште владе (Plenča 1962: 10–12; Đuretić 1983: 16–25; Глигоријевић 2001: 13–14).

Египат су поближе упознале пре свега војне јединице које су избегле заробљавање. Морнарица која је доспела у Александрију, где је управо живео највећи број југословенских исељеника, ускоро се упознала са њеним одликама. Утисак посаде

2 ВА, АЕВ, к. 348, Бр. Рег. 9/1–6, 9/1–7, 2–3; Англо-египатским уговором од 26. августа 1936. године, фактички је успостављен одбрамбени савез Египта и Велике Британије. Британској оружаној сили било је допуштено да њене посадне трупе буду трајно распоређене у зони Суецког канала, али ван египатских насеља. По упаду италијанске армије маршала Грацијанија из Либије у Египат, септембра 1940. године, Египат је постао разбојиште две велике силе. У децембру је отпочела британска офанзива, која је у потпуности потисла фашистичке снаге, наневши им низ пораза, закључно са борбама код Бенгазија до 7. фебруара 1940. године. Око 115.000 заробљених војника било је интернирано у британске логоре (Stojanović 2015: 148–149; McGregor 2006: 227–229).

подморнице „Небојша“ која је априла 1941. године, упловила у александријску луку, морао је бити другачији него утисак пређашњих подморничара, који су као представници своје слободне државе 1930. године, у мирнодопском периоду, осетили све погодности и добродошлицу која им се могла пружити (Животић 2006: 63). Док су 1941. године, као изгнани ратници једне поробљене земље, храбри официри, подофицири и војници у неизвесности ишчекивали будуће догађаје, са надом да ће осветити свој војнички пораз.

Упечатљиво је сведочење капетана Ђорђа Ж. Ђорђевића, који бележи:

> „Улице су заиста непролазне од света, есми, аутомобили само миле и бесомучно трубе, али се нико не склања. Људи се уклоне, тек кад их гурне предњи део аутомобила. Ларма и вика су скоро неподношљиве. Сваки нешто из свег гласа виче, продаје, објашњава или се просто свађа, а све то оним грлатим, храпавим арапским језиком. На сву ову ларму, вреву, још и радио-апарати пуштени свом снагом. Источњачка музика, непријатна на први мах, звучи Европејцу као мачеће маукање. Прљавштина на улици за нас несхватљива, нема познатог упоређења. На улици је све, од црknутих животиња, ђубрета, до поспалих људи, уз зидове кућа на голом тротоару (Đorđević 1969: 31).

Став египатске јавности према окупираној Југославији, могу илустровати наводи у листовима *Le Journal d' Egypte* и *La Patrie*, где се подвлачио наставак отпора слободних јединица у пределима Босне и Црне Горе, апострофирао неравноправни положај у односу на агресора и оглашавало утамничење патријарха српског Гаврила (Дожића). Положај тадашње египатске владе према Великој Британији, осликава невољно преузимање даљих обавеза, са жељом да сарадња остане ограничена англо-египатским уговором из 1936. године. Тако је ситуација изгледала крајем маја 1941. године. Недуго затим, посланик Краљевине Југославије у Египту, Бранко Аџемовић, био је разрешен дужности, вероватно зато што је својевремено дочекао кнеза Павла када је пролазио кроз Каиро (Павловић 1983: 16).[3] На његово место именован је помоћник министра иностраних послова, Милоје Смиљанић. Главна преокупација владе у том тренутку била је организација трупа, односно мобилизација. Египатска влада одобрила је начелно регрутацију на својој територији 22. маја, међутим тек крајем јуна, председник владе Сири-паша, саопштио је Смиљанићу да ће изаћи у сусрет свим југословенским захтевима по питању војних јединица. Југословенима су признате исте привилегије као Енглезима и Грцима у погледу регрутације. Једина разлика у опхођењу према југословенском емигрантском апарату била је оличена у Смиљанићевом личном положају. Наиме, он је до даљњег прихваћен за отправника послова, а не посланика. Наглашавало се да је мера привремена, она је свакако била продукт намере египатских званичника да се не замерају Немцима (Станковић 2022: 36).[4]

Најчешћи посетиоци југословенског дома у Александрији били су пристигли морнарички официри. Састав управе за 1941. годину, остао је исти, сем што је

3 Архив Југославије (АЈ), фонд 103, Емигрантска влада Краљевине Југославије 1941–1945, фасцикла 55, архивска јединица 264.

4 АЈ, 103–55–264, Извештај од 24. јуна 1941. године, Пов. Бр. 323.

Александар Гина заменио Ива де Рељу Охмучевића. Извор смешта мобилизацију југословенских држављана у 1942. годину, мада по свему судећи–нетачно. Преглед обвезника, старости до 40 година, обављен је у просторијама дома. Њих четрдесетак проглашено је способним и позвано у војску. Дом је постао стециште војника у толикој мери, да је то изискивало постојање војног референта. Александар Гина заузео је ту позицију, примајући месечну надокнаду у висини од 10 фунти. Одржавана су чества предавања о борби српског народа коју је предводио генерал Драгољуб Михаиловић, а његова фотографија красила је почасни кутак дома. Истовремено, лист *Југословенски гласник* почео је бити штампан у Каиру, уредник листа био је Манфред Паштровић из Сплита.

Паштровићеве умерене написе, наводно је заменио екстремнији став потоњег уредника који је „отворио страшну хајку против читавог хрватског народа и на све оно што није било српско". Зибилић и Катаринчек су протестовали у својству чланова управе, забранивши дељење новина у дому, но забрана није поштована.[5] Колонија у Каиру била је дезорганизована у већем степену, него што је то био случај у Александрији. Дом у Каиру основан је 1940. године. Осим окупљања исељеника, циљ формирања је био да се од прикупљене чланарине помажу сиромашнији земљаци из заједнице и они који се у пролазу затекну у Каиру. Први одбор/управу, чинили су: председник Петровић-бег адвокат из Каира, потпредседник Мухамед Прозорац трговац, затим Гаврило Исајевић посластичар, Филип Војводић чиновник, Иво Барбић приватни чиновник, гостионичар Трајан Цубалевић и други (у улози чланова). Стални раздори обележили су рад дома од почетка. Неслога, проузрокована личним интересима онемогућавала је да се спроведу и оне одлуке које су донете. У састав одбора 1941. године, одабране су поједине нове личности, али се неконструктивна пракса наставила. Осим Исајевића и Коловића, чија се имовина процењивала на неколико стотина хиљада фунти, остали чланови колоније били су углавном ситне занатлије и трговци, млекари или гостионичари. Већину су чинили Македонци, потом Словенци, Црногорци, Хрвати са далматинских острва и „нешто мало Срба". Конспиративни извор навео је и како се на рад дома одразио долазак југословенског емигрантског апарата:

> „Доласком емиграције из Југославије 1941 године, овај Дом је потпуно изгубио своју сврху и постао је поприште разних туча, лумповања и неморалних испада итд. С друге стране на политичком пољу, настојало се је да се у њему шири шовинизам и вјерска мржња. У томе су и успјели. Колонија је била поцијепана по народностима. Једни су долазили у Дом, други опет нијесу, док су се Словенци, којих је у Каиру био приличан број, потпуно били отцијепили и нашли своје уточиште код словеначких часних сестара, које су опет са своје стране, настојале да их одвоје од Дома по вјерској линији."[6]

5 ВА, АЕВ, к. 348, Бр. Рег. 9/1–8, 4.

6 ВА, АЕВ, к. 348, Бр. Рег. 9/1–21, Извештај „Југословенски Дом у Каиру", који је јануара 1947. године, испоставио агент са кодним именом Паша; Словенци из Јулијске крајине и Трста, без обзира да ли су се на афричком тлу обрели као поражени војници италијанске армије или људи слободних професија још пре избијања ратног сукоба, добили су прилику да стекну југословенско држављанство, што их је ослобађало репресије британских војних власти. Посебном уредбом

Залагање владе на војном плану уродило је плодом у Египту. На седници владе 26. маја 1941. године, добијен је податак да су енглески надлежни органи допустили да се из њихових заробљеничких логора у Африци и Индији регрутују припадници бивше италијанске армије. Одлучено је да се на Средњем истоку оснује моторизована јединица краљеве гарде, већином од заробљених Словенаца са којима ће остати најбољи официри. Заклетва првих регрута одржана је 31. августа 1941. године, у логору Агами, код Александрије (Станковић 2022: 32–33, 39–40). Сарадња колоније са посланством и војском, пре свега остварила се на хуманитарном пољу.

Бивши посланик, Бранко Аџемовић, основао је Комитет за помоћ пре него што је разрешен дужности. Колонија је прикупила 5.600 фунти и средства поверила комитету. Дата сума остала је на располагању новом посланику, Милоју Смиљанићу. Међутим, пододбор Црвеног крста за Средњи исток, основан 25. августа, добио је од наведене своте само 1.000 фунти, остало је утрошено на слање пакета југословенским заробљеницима. Без обзира на одлуку скупштине у југословенском дому у Каиру, да комитет уђе у састав Црвеног крста, посланик је одбијао да га званично укине. У октобру је уследио низ протеста од делагата из Александрије, Исмаилије и Порт Саида. Генерал Богољуб Илић, министар војни, упозоравао је на неправилности у раду посланика Смиљанића и указивао на постигнуте резултате. До краја децембра 1941. године, набављено је доста материјала, превасходно за опремање планиране болнице. Упоредо је снабдевена амбуланта у логору Агами са шест кревета и потребном опремом, а планирано је проширење на двадесет места. Женски део радне секције Црвеног крста, израдио је 1.170 вунених џемпера за интернирце и борце генерала Михаиловића у земљи. Пододбор Црвеног крста поделио је хиљаду пакета војницима на Средњем истоку за Божић и Нову годину. Средства за овај подухват обезбеђена су од прихода са концерта одржаног у југословенском дому у Каиру. Догађај су свесрдно помогли војни капелник и војници певачи. Почетна зарада од 160 фунти, досегла је 250 фунти са добровољним прилозима.[7]

Међутим, поремећени односи између цивилних и војних власти, који се могу назрети из ранијих извештаја генерала Илића, већ почетком 1942. године, потпуно су поништили сав позитивни учинак предузетих подухвата. Побуна дела југословенске војске стациониране на Блиском и Средњем истоку, против смене пучистичких кадрова са кључних дужности у влади и војсци у току јануара и фебруара 1942. године, сасвим је паралисала сваки даљи рад. Побуна коју називамо „Каирска афера", поклопила се са британским мешањем у унутрашње политичке прилике у Египту. Наиме, египатски краљ Фарук одбио је ултиматум енглеског амбасадора Лампсона, да мандат за образовање нове владе повери пробритански оријентисаном Нахас-паши. Немири у Египту, изазвали су нелагоду Британије, која је по сваку цену хтела да га задржи у сфери свог утицаја, првенствено настојећи да осигура

од 26. маја 1941. године, измењен је до тада важећи закон о држављанству и прописано да сваки Србин, Хрват и Словенац, страни држављанин, који ступи у војну силу Краљевине Југославије и положи заклетву верности краљу, по аутоматизму добија југословенско држављанство. Уредбом из децембра 1941. године, обзнањено је да југословенско држављанство могу стећи и лица југословенске народности из Јулијске крајине које не обухвата војна обавеза, ако су својим држањем и радом доказали привржености Краљевини Југославији (АЈ, 103–114–424).

7 АЈ, 103–105–396.

безбедност Суецког канала и Црвеног мора у случају немачког десанта. Четвртог фебруара 1942. године, тенковске и моторизоване јединице Новозеланђана опколиле су краљев двор и извршиле државни удар, приморавши га да изврши вољу дипломатије Уједињеног Краљевства. Слични наметљиви поступак, примењен је и у случају југословенске кризе, протежирањем побуњених официра на уштрб југословенске владе и остатка лојалних трупа. Афрички корпус Ервина Ромела, напао је Египат 26. маја 1942. године, али здружене немачко-италијанске снаге потучене су прве недеље јула у првој бици код Ел Аламејна. У то доба, југословенске јединице измештене су из Египта у Палестину, укључивши се у ратна дејства. Побуњене трупе остале су у Египту и такође добиле свој удео у одбрани. Крајем октобра нацистичке трупе биле су поражене и потиснуте у другој бици код Ел Аламејна (Станковић 2022: 58–67, 70–108; Stojanović 2015: 176–178).[8] По окончаном хаотичном периоду, почео је повратак југословенске војске у Египат и поновно успостављање односа са исељеништвом. Управни одбор дома у Александрији за 1942. годину, сачињавали су: председник Антун Јозовић, потпредседник Стефан Катаринчек, секретар Јозо Зибилић, благајник Ђорђе Суботић и чланови управе Емилије Кубелић, Стилија Мауровић, Александар Гина, П. Геровић и Јосип Цеј. Након повратка са положаја, вероватно подстакнута минулим држањем британских војних структура, војска се умешала у рад дома. Капетан Трајко Ф. Гоговић (формално вршилац дужност команданта гардијског батаљона, у ствари командант Наставног центра у Сиди Бишу) у својству заповедника најјаче пешадијске формације, отишао је у стан Јозе Зибилића и саопштио му да за време ратног стања цивилна власт прелази у руке војске. Тврдећи да има доказе да се у југословенском дому „води антидржавна и антидинастичка пропаганда" наредио му је да у року од 48 часова сазове седницу Управног одбора, у којој ће он узети учешће и уредити ствари. Капетан је намеравао да распусти постојећу управу и постави нову.[9] На сутрашњем састанку дошло је до узавреле дискусије. Војсци је оспораван ауторитет над домом, који се водио као приватна институција у једној страној земљи. Управни одбор је телеграфисао посланику Смиљанићу, који је након два дана дошао у Александрију. Смиљанић је потврдио да капетан Гоговић нема право да смени управу, истакавши ипак да постоје докази да се у дому води антидржавна пропаганда. Управа дома за 1943. годину била је састављена од следећих особа: председник Антун Јозовић, потпредседник Емилије Кубелић, секретар Јозо Зибилић, благајник Ђорђе Суботић и Стилија Мауровић, П. Геровић, Стефан Катаринчек, Јосип Цеј, Франц Фаганељ као чланови.[10]

Исте године, простор Египта постао је средиште југословенске политике доласком монарха и владе на његово тле и пристизањем партизанских кадрова из земље посредством енглеских власти. Метеж који је дисхармонија овакве врсте изазвала, фатално се одразио на исељеништво, поларизујући га заувек. Својом непоколебљивошћу у току војне побуне, посланик Смиљанић је стекао статус непожељног

8 AJ, 103–55–264, Извештај посланика Смиљанића од 11. фебруара 1942. године, по питању државног удара у Египту, 2–3.

9 BA, AEB, к. 348, Бр. Рег. 9/1–8, 4.

10 BA, AEB, к. 348, Бр. Рег. 9/1–9, 5.

дипломате у очима британског саговорника. Стављен је на расположење 16. октобра 1942. године. Наследио га је, одлуком од 14. јануара 1943. године, Љубомир Хаџи–Ђорђевић, пређашњи генерални конзул у Цариграду.[11] Агреман за долазак југословенске владе под председништвом Божидара Пурића, египатска влада дала је 23. августа 1943. године, (Николић 2008: 195–197).[12] Амбасада у Лондону известила је посланство у Египту, да су краљ, влада и група чиновника на пут у Каиро кренули 14. септембра 1943. године. На одредиште су стигли 29. септембра. Ручак у част председника Пурића уприличен је у ресторану Блаже Теофиловића угледног угоститеља из Каира. Суверен и влада боравили су на египатском тлу све до марта 1944. године (Глигоријевић 2001: 52–55; Трбић 1996: 250).[13]

Подвојеност између присталица покрета генерала Михаиловића и следбеника партизанске гериле, из ширег окружења пренела се на посетиоце дома. Заоштрени односи резултирали су изгредима и сукобима између две струје у самим просторијама дома. Аутор извештаја, вођен идеолошким назорима, две групе грубо је поделио на радничку класу и буржоазију са војском. Састав управе за 1944. годину, био је: председник Антун Јозовић, потпредседници Стефан Катаринчек и Емилије Кубелић, секретар Јозо Зибилић, благајник Ђорђе Суботић, а потом и Иво де Реља Охмучевић, Јосип Цеј, П. Геровић, Франц Фаганељ, као чланови Управног одбора. Секретар Зибилић позвао је шефа партизанске војне мисије у Египту, пуковника Мату Јакшића, да посети дом и одржи политички говор. Једини услов био је да Зибилић гарантује да у дому неће доћи до изгреда. Одазив и одушевљење исељеника били су потпуни. Јакшић је Зибилићу поклонио две фотографије Јосипа Броза Тита, од којих је једна закачена у просторијама дома уместо слике генерала Михаиловића. Овај симболички чин, већина је наводно одобравала, док је мањина „прикривено претила". Након два месеца слика Јосипа Броза је украдена, сумњало се на Александра Гину и неколицину официра. Доласком избеглица из Далмације са партизанским збегом у логор Ел Шат, поново настаје потреба за хуманитарним радом. Образован је „Југословенски одбор за помоћ народних избеглица–Александрија", на чијем челу су били: Е. Кубелић, С. Катаринчек, А. Јозовић, И. де Реља Охмучевић, Е. Линди, В. Брегинг, А. Папакозиа, Пх. Танасовић, П. Геровић, К. Тодоровић и Ђ. Суботић. Организација је упоредо помагала избеглице у кампу Толумбат у коме су били смештени борци и симпатизери четничких формација, настојећи да без разлике третира све расељене. Истовремено, забрањено је војним лицима да посећују дом због сталних нереда узрокованих њиховим присуством. Конспиративни прегалац смешта ову забрану у 1945. годину; иако судећи по писму капетана Зенона В. Адамича (команданта поморске базе „А") од 22. октобра 1944. године, упућеном председнику дома, можемо утврдити да је уследила те године. Наиме, поменутим писмом укинута је забрана посећивања, чиме се настојало да се утицај војске на колонију поспеши.[14]

11 AJ, фонд 334, Министарство иностраних послова Краљевине Југославије–Персонални одсек Управног одељења, фасцикла 191, архивска јединица 514; AJ, 334–200–523.

12 AJ, 103–81–313.

13 AJ, 103–1–1.

14 BA, AEB, к. 348, Бр. Рег. 9/1–9, 5–7, 9/1–13.

Краљевска дипломатија губила је позицију за позицијом образовањем влада Ивана Шубашића. У раздобљу од 1. јуна 1944. године, до 29. јануара 1945. године, а закључно са 5. мартом 1945. године, учињен је низ уступака Народноослободилачком покрету. Компромис у Египту био је отелотворен у личности новог посланика, Милана Мартиновића, у чијем се присуству краљ Фарук врло похвално изражавао о антикомунистички расположеним југословенским официрима. Он је на функцији био формално од октобра 1944. до јануара 1945. године. Атмосфера у колонији неминовно се одразила на посећеност дома. На годишњој скупштини 1945. године, било је присутно свега 40 чланова.

Нови састав управе гласио је: председник Антун Јозовић, први потпредседник Стефан Катаринчек, други потпредседник Емилије Кубелић, секретар Јозо Зибилић, благајник Ђорђе Суботић, Антун Бјанки, Франц Топликар, Стилија Мауровић и Јосип Цеј као чланови Управног одбора. Приликом прославе проглашења нове Федеративне Народне Републике Југославије у дому је истакнута нова државна застава са петокраком звездом и сликом маршала Јосипа Броза Тита и уклоњена слика краља Петра II. Водећи поборник сарадње са новим властима био је Јозо Зибилић. Официри су све мање залазили у просторије дома (Николић 2008: 197–200; Petranović 1981: 401–403).[15] Новооснована комунистичка Југославија именовала је за новог посланика у Египту Ешрефа Бадњевића, јануара 1946. године. Услед трвења супротстављених струја у александријском дому, управа изабрана на редовној скупштини, смењена је на ванредној сазваној у мају 1946. године. Првовремено изабрану управу, замењује нова у саставу: председник Антун Бјанки, потпредседник Јозо Зибилић, секретар Морис Бити, благајник Ђорђе Суботић, чланови Франц Топликар, Франц Фаганељ, Јосип Цеј и Шериф Таировић. Агитацију Зибилића за промену управе помогао је и секретар посланства, извесни Ђурчија. Управни одбор се затим постарао да се просторије дома „поправе и уреде". Приступило се уписивању нових чланова, чији је број достигао 200 лица. Посланик Бадњевић био је покровитељ прославе приликом обележавања десетогодишњице од оснивања југословенског дома. Међутим, својим упадљивим уплитањем у унутрашња политичка питања државе домаћина, он је убрзо завредио статус непожељне особе, бивајући оптужен за спровођење „пропагандне активности против Египта". За новог посланика изабран је извесни Шахинпашић (Petrović 2007: 43).[16] Јануара 1947. године, изгласани Управни одбор подразумевао је пре свега: председника Антуна Бјанкија, поморског агента и директора филијале шведске фабрике шибица, Јосипа Зибилића службеника фабрике пива „Стела", секретара Александра Суботића банкарског чиновника и Бити Мориса као благајника. У својству чланова били су заступљени: Франц Топликар механичар-занатилија, трговац Јосип Цеј директор поморске агенције, Брегинц Виљем и ресторатер Шериф Таировић.

Састав Управног отпора дома у Каиру изабраног за 1947. годину, гласио је: председник ресторатер Милан Зелчевић, секретар Јован Војводић судски чиновник, потпредседници Јованка Житкоф и професор Мирко Кодрић. Чланови:

15 AJ, 334–170–493; BA, AEB, к. 348, Бр. Рег. 9/1–11, 7.

16 BA, AEB, к. 348, Бр. Рег. 9/1–11, 9/1–12, 7–8.

апотекар Алдо Јоанковић, механичар Јосип Фурлани, портир Мирко Војводић, ресторатер Методије Черепњалковић и радница Роза Павлица (која је убрзо отишла у Југославију). Као кључни недостатак клубова идентификује се неорганизованост просветне, социјалне и спортске секције. Истиче се чак немар према постојећим ресурсима. Штампа која је стизала у посланство, прослеђивана је и у домове и на адресе појединих исељеника у Порт Саиду, Суецу и Исмаилији. То је укључивало све ревије, изузев публикација органа комунистичке партије, која је била забрањена у Египту. У моменту када је настао извештај из кога црпимо сазнања (27. октобар 1947. године), подаци о укупном броју од 3.000 исељеника већ су били застарели. Посланству се јављало 1.000–1.500 људи, а замењено је укупно 248 старих пасоша. У Југославију је преко посланства репатрирано 160 људи, док је нешто преко 60 о сопственом трошку отпутовало у Истру и Јулијску крајину. На приредби одржаној у дому у Каиру 12. октобра 1947. године, под покровитељством отправника послова Шахинпашића, присуствовало је око 170–200 чланова.[17]

Развлашћени ројалистички кадрови присутни на подручју Египта, врло активно су радили на подривању комунистичког режима. Подстрек за субверзивно деловање проналазили су у антибољшевичком сентименту краља Фарука и египатске владе. Логори југословенске краљевске војске у којима су биле распоређене непредате снаге (Ел Ариш, Ел Шат, Гилбана и Тимсах) вољне да се боре за своје идеале, уливали су наду да рат није дефинитивно завршен. Као заступник интереса краља Петра II на египатском двору и веза са албанским краљем Ахметом Зогуом деловао је пуковник Милоје Динић. Национални комитет за Блиски исток предузимао је пропагандне и обавештајне напоре у циљу сузбијања бољшевичке опасности унутар колоније. Комитетом је дириговао бивши посланик Бранко Аџемовић као потпредседник и вршилац дужности председника у одсуству (Јована Ђоновића), а као његови најужи сарадници фигурирали су: Здравко Томић, запослен као цензор поште која је слата и бивала примана из Југославије, Петар Иванковић и извесни официр Паранос. Осим као старешина комитета, Аџемовић је дејствовао уједно као представник краља Петра у Египту. Комитет је заиста био представништво свргнутог монарха, чији се рад огледао углавном у достављању меморандума и петиција египатској влади. Сасвим сигурно су постојале јаке везе Аџемовића са појединим обавештајним службама. Уочљива је била интересна спрега муслиманских студената шеријатског универзитета „Ал-Азхар“, са националним комитетом, заснована на противљењу постојећем систему у земљи. Мајор Милован Глигоријевић, до тада на различитим војним дужностима, ступио је у службу египатске полиције у департману за контролу странаца. Мајор је некада радио у садејству са комитетом, али чешће засебно. Будући да је и сам желео да буде на његовом челу, што није могао постићи због помућених односа са Јованом Ђоновићем, који је као председник комитета и највећи стручњак за Египат слао упутства сарадницима из Сједињених Америчких Држава. По избијању арапско израелског–рата 1948. године, Глигоријевићев утицај је нагло порастао. Све што се карактерисало као прокомунистичка и ционистичка пропаганда било је забрањивано, а људи оптужени као агитатори бивали су хапшени. Настале су врло погодне околности да се потказивањем уцене

17 ВА, АЕВ, к. 348, Бр. Рег. 9/1–16, 9/1–17.

многи. Бекством посланика Шахинпашића и дела особља југословенском посланства у Москву по објављивању Резолуције Информбироа и његовим претходним утицајем на египатске комунисте, међудржавне везе Египта и Југославије прилично су нарушене. Размера непријатељства изазвана интернацијом југословенских исељеника осумњичених за симпатисање ционизма и комунизма, продубљена је забраном рада југословенских домова и представљала паралишући удар за већ ускомешану колонију (Станковић 2022: 198–210; Животић 2007: 368–373; Petrović 2007: 30, 38, 43).[18] У извештају надређенима о стању исељеништва након интернирања, конспиративни информатор „Паша", о напорима антидржавних чинилаца напомиње пре свега тежњу да се дискредитује посланство. Појалистичка емиграција настојала је да у свакој прилици истакне немоћ посланика да помогне ухапшеним грађанима. Припадници колоније били су умногоме поколебани, изгубивши поверење у покровитељство југословенске дипломатије. Панична атмосфера захватила је управу југословенског дома у Каиру, на чију иницијативу је разматрана обустава сваког рада. Страх за имовину, радно место и положај у друштву преовладао је над патриотизмом. Југословенски дом у Каиру посетила су два неидентификована лица и разбила урамљену фотографију Јосипа Броза Тита. Слична психоза завладала је и у Александрији, где је благајник предлагао да се фотографија Јосипа Броза склони, чиме је утицао да словеначки радници престану долазити у просторије дома. О методама застрашивања исељеника привржених дому, наводи се:

> „Поједини појалистички емигранти као Лазар Банашевић, Јурјевић, Анђелковић, Радичевић и други, лове у мутном развијајући кампању против нашег Посланства и наше земље, обраћајући се нарочито породицама ухапшених, а затим и осталима Југословенима међу којима је може се рећи завладао страх. Тако је Лазар Банашевић био толико дрзак да је одлазио код неких наших Македонаца који држе мале ресторане и уцењивао их да му дају паре или ће их оптужити као комунисте."[19]

Службеник посланства Михаљинац, добио је 22. јуна дозволу да посети интерниране Југословене заточене у логору Хакстеп надомак Каира. Посета је одобрена након 15 дана ишчекивања и две интервенције (војном гувернеру и министарству иностраних послова у Каиру). Интернирци су изјавили да до тада још увек нису били саслушавани. Услови логорског живота били су на незавидном нивоу. Утамничени Југословени су свој животни простор делили са Египћанима, Јеврејима, Грцима, Италијанима и Албанцима, ухапшеним због „напредног става". Забележено је и да су приликом посете чиновника посланства, заробљеници скандирали Јосипу Брозу, аплаудирали и певали револуционарне песме. Такође, од 1. јула планирали су да почну штрајк глађу. Из посланства затражена је посета и логору у Александрији, где се налазио 21 притвореник. У ствари, сам логор се налазио у оближњем Абукиру. Чиновници Михаљинац и Пилкати су успели да издејствују посету 30. јуна 1948. године. Са затвореницима пак, могли су разговарати само у присуству команданта логора и то на француском језику. Свеукупно гледано, исељеници су испољили дозу кајања што су се толико залагали на

18 ВА, АЕВ, к. 348, Бр. Рег. 9/1–32, 9/1–33, 4–5.
19 ВА, АЕВ, к. 348, Бр. Рег. 9/1–24.

пословима око југословенског дома. Антун Бјанки и Јосип Зибилић били су мишљења да ће египатске власти праведно расуђивати у даљем току поступка. Овом приликом, посланство је доставило скромну помоћ логорашима (1.200 цигарета, 2 килограма бомбона и 60 лимунова).[20]

Када је 1949. године, за новог југословенског посланика наименован Милош Московљевић, званична дипломатија претрпела је огроман удар, будући да је он био присан пријатељ са одређеним људима из такозваних „реакционарних" кругова, тако да су информације које су сматране службеном тајном доспевале до ушију противника. Московљевић је ускоро смењен. Последњи извештај конспиративног порекла везан за рад југословенских домова, поднет је 27. марта 1951. године. Тада је најављено поновно отварање домова, после трогодишње забране рада. На наговор посланика, подстицај је морао доћи из редова колоније. Молбу и нови статут властима морали су упутити исељеници, међутим чак и они најревноснији, попут Јосипа Зибилића, устручавали су се да је потпишу. Осим познатих разлога, поверење у посланство опадало је и због вишемесечног чекања виза (Животић 2007: 373).[21] Препорука за кохезију колоније подразумевала је најпре оснивање добротворног друштва. Постојање мензи, јефтиног привременог смештаја, курсева језика, стенографије, као и периодични излети у Фајум и Луксор, означени су као потенцијална средства да се људи приволе да долазе у југословенске клубове. Предлагало се и довођење лекара који би бесплатно лечио сиромашне Југословене.[22]

Револуционарни војни преврат, који је у Египту извела група младих официра, у ноћи између 22. и 23. јула 1952. године, предвођена Гамалом Абделом Насером, окончао владавину краља Фарука (Stojanović 2015: 265). Уз то, нагло је прекинут примат југословенскихројалиста над другачије опредељеним сународницима. Владислав Марковић, некадашњи министар двора краља Петра II Карађорђевића за време док је боравио у Каиру, писао је тим поводом бившем југословенском пуковнику Жарку Поповићу 8. септембра 1952. године:

> „Овако се праве револуције. А не као наш пилећи мозак који је покупио све политичаре са конца и конопца па довео у Лондон да га тамо изнемогли старци удесе. Мора да наши Египћани цвиле јер је дошао и за њих црни петак."[23]

О томе да се статусројалиста суштински променио, можемо закључити имајући у виду судбину мајора Милована Глигоријевића, који је 1967. године, узгредно написао једном свом кореспонденту следеће: „Моје здравље није најбоље, као последица Насеровог затвора, а ноге попуштају али се још не дам."[24] Неутралисањем југословенске монархистичке, националне и демократске опозиције након војног пуча, југословенско-египатски односи наставили су се искључиво на званичном међудржавном колосеку, где је питање исељеништва имало трећеразредни значај.

20 BA, AEB, к. 348, Бр. Рег. 9/1–26.
21 BA, AEB, к. 348, Бр. Рег. 9/1–28.
22 BA, AEB, к. 348, Бр. Рег. 9/1–35, 6–7.
23 Zarko Rista Popovic papers, box 1, folder 8, Hoover Institution Library & Archives.
24 AJ, фонд 859, др Милан Гавриловић, фасцикла 10, архивска јединица 20, Писмо Милована Глигоријевића К. Кљајевићу од 28. новембра 1967. године.

Коначно, важно је закључити да је сврха научно-истраживачке обраде југословенске колоније у Египту и анализа југословенско-египатских односа у периоду од 1941. до 1951. године, кроз призму односа државних органа са исељеништвом на основу поверљивих извештаја, има за циљ да буде само још један прилог за изучавање југословенске дијаспоре на Средњем истоку.

АРХИВСКИ ИЗВОРИ

Архив Југославије
фонд Емигрантска влада Краљевине Југославије 1941–1945. (103)
фонд Министарство иностраних послова Краљевине Југославије–Персонални одсек Управног одељења (334)
фонд др Милан Гавриловић (859)

Војни архив
Архива емигрантске владе
Hoover Institution Library & Archives
Zarko Popovic papers

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Petranović 1981: *Jugoslovenske vlade u izbeglištvu 1943–1945,* Dokumenti, priredio Branko Petranović, Beograd–Zagreb: Arhiv Jugoslavije, Globus, 1981.

Трбић 1996: Војвода Василије Трбић, *Мемоари. Казивања и доживљаји војводе велешкоī (1912–1918, 1941–1946),* Књига 2, приредили проф. др Александар Драшковић, Стојанче Ристевски, Београд: Култура, 1996.

ПЕРИОДИКА

Đorđević 1969: Đorđe Živ. Đorđević, „Egipat i Aleksandrija u proleće i leto 1941. godine. Prvi izlazak u varoš Aleksandriju i poslednji dani na 'Medveju'", *Poezija i proza,* br. 23, Cirih 1969.

Павловић 1983: Коста Ст. Павловић, Од Доробанца до Кингстона. Од Букурешта до Каира, *Гласник Српскоī културно-историјскоī друштва „Његош",* св. 51, Чикаго 1983.

ЛИТЕРАТУРА

Глигоријевић 2001: Др Бранислав Глигоријевић, *Краљ Петар II Карађорђевић у врtлоīу бриtанске полиtике или Како је укинуtа монархија у Југославији,* Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2001.

Đuretić 1983: Veselin Đuretić, *Vlada na bespuću. Internacionalizacija jugoslavenskih protivrječnosti 1941–1944,* Beograd: Narodna knjiga, IRO „Svetozar Marković", 1983.

Животић 2006: Александар Животић, Југословенско-египатски односи 1922–1941. *Зборник Маtице срtске за исtорију,* бр. 74/2006, 49–69.

Животић 2007: Мр Александар Животић, Емиграција из Србије у Египту 1945–1956., *Срби и Југославија: држава, друtтво, полиtика,* зборник радова, Београд: Институт за новију историју Србије, 2007.

McGregor 2006: Andrew McGregor, *A Military History of Modern Egypt. From the Ottoman Conquest to the Ramadan War,* Westport, Connecticut–London: Praeger Security International, 2006.

Николић 2008: Коста Николић, *Владе Краљевине Југославије у Другом свеtском рату 1941–1945,* Београд: Институт за савремену историју, 2008.

Petrović 2007: Vladimir Petrović, *Jugoslavija stupa na Bliski istok. Stvaranje jugoslovenske bliskoistične politike 1946–1956,* Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2007.
Plenča 1962: Dušan Plenča, *Međunarodni odnosi Jugoslavije u toku drugog svjetskog rata,* Beograd: Institut društvenih nauka,1962.
Станковић 2022: Никола Станковић, *Југословенска војска ван отаџбине 1941–1948,* Нови Сад: Прометеј, 2022.
Stojanović: Dubravka Stojanović, *Rađanje globalnog sveta 1880–2015. Vanevropski svet u savremenom dobu,* Beograd: Udruženje za društvenu istoriju, 2015.

Nikola D. STANKOVIĆ

THE YUGOSLAV COLONY OF EGYPT 1941–1951

Summary

The Yugoslav community settled in Egypt had a heterogeneous composition. It consisted of mainly of Slovenes from the unliberated regions of Italy, but it also contained a considerable number of settlers from Macedonia, then Montenegro and other Serbian regions of the then Yugoslav kingdom. The most direct contact between the Yugoslav state administration and the colony in Egypt was achieved after the collapse of the resistance of the Yugoslav army and the departure of the state apparatus into exile in the Middle and Near East in April 1941. The drama of Yugoslav internal politics took place precisely in Egypt during the military rebellion that we call the 'Cairo Affair', throughout 1942. After the arrival of the government and the king from London in October 1943, the seat of the state apparatus was moved to Cairo. With the arrival of partisan refugees and officials in the Middle East at the end of the same year and the beginning of the following year, the Yugoslav colony was forever divided into supporters of the communist movement and royalists. The confidential reports of the agents of the new communist Yugoslavia, established in 1945, on which the article is based, provide insight into the situation in the colony on a micro level. Providing us with an opportunity to observe the leading members of the community, its internal strife and its position in relation to the official policy of the Egyptian state in the specified time frame.

Keywords: Egypt, World War II, Yugoslav colony, Yugoslav government in exile, King Peter II Karađorđević, Yugoslav royal army in exile, Yugoslav clubs.

Рад је предат 30. фебруара 2025. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 94:616.912-036.22(497.11 Краљево)"1972"
616.98:578.834]:351.862.21
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina35-56721

Оригинални научни рад

*Предраг Р. ТЕРЗИЋ**
Институт за политичке студије, Београд

*Јован Д. СИМИЈАНОВИЋ***
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

КРАЉЕВО ТОКОМ ЕПИДЕМИЈА ВАРИОЛЕ ВЕРЕ И ПАНДЕМИЈЕ ИЗАЗВАНЕ ВИРУСОМ КОРОНЕ***

Апстракт: У раду се истражује епидемија вариоле вере и пандемија вируса корона на територији Краљева. Циљ рада је да проучи начине институционалног деловања у ванредним околностима проузрокованим епидемијом, односно пандемијом смртоносних заразних болести на нивоу локалне заједнице. Коришћењем компаративне анализе пореде се друштвене и здравствене прилике, као и функционисање институција за време епидемије вариоле вере из пролећа 1972. године и пандемије изазване вирусом корона у време трајања ванредног стања, од 15. марта до 6. маја 2020. године. Истраживањем доступних извора, штампе и још увек малобројне литературе, аутори су настојали да прошире сазнања о овој тематици. Закључак је да је пандемија дуже трајала и да је неупоредиво више људи заражено вирусом короне у односу на вариолу веру, па је и деловање Градског штаба за ванредне ситуације током пандемије било сложеније.

Кључне речи: вариола вера, вирус короне, епидемија, пандемија

УВОД

Заразне болести изаване вирусом вариола вере и вирусом короне донеле су низ заједничких, али и специфичних последица по друштво у целини. Епидемија вариоле у Југославији у пролеће 1972. релативно је кратко трајала. Деловањем надлежних органа, али и уз много среће, успешно је савладана. Упркос распону од око 15 дана од прве жртве до званичног проглашења епидемије, она је захватила само поједина мања подручја и веома мали проценат популације. Епидемија је званично проглашена 25. марта и трајала је до 23. маја 1972. године. Међутим, први случај заразе вирусом вариоле вере потврђен на Институту за имунологију и вирусологију Торлак 16. марта (Vučetić 2022: 47), док је 22. марта лабораторијски потврђено да је званично прва жртва вариоле вере преминула још 10. марта (Vučetić 2022: 59; Вучетић 2021: 65).

* Научни сарадник, ORCID 0000-0003-3896-6217, predrag.terzic@ips.ac.rs
** Научни сарадник, ORCID 0000-0002-3714-9445, jovan_simijanovic@yahoo.com
*** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-136/2025-03 од 27. 1. 2025. године.

За разлику од епидемије вариоле вере, вирус корона је проузроковао глобалну пандемију. Реч је била о новом, до тада непознатом вирусу, а процес ширења заразе и појаве пандемије је измакао сваком покушају сузбијања много пре његове појаве међу становништвом у Србији. Пандемија вируса короне је трајала много дуже, али управо због референтности и компаративности аутори су се у овом тексту одлучили да обраде само почетак пандемије, односно период од 15. марта до 6. маја 2020. године, у ком је трајало ванредно стање на територији Републике Србије (Градска управа, Одељење за послове цивилне заштите, Бр: Сл/24 – XI, од 29. 02. 2024).

Иако је вариола вера 1972. године, била позната научној и стручној медицинској јавности, она је релативно касно дијагностификована, тако да је могућност заустављања даљег ланца преноса постала готово немогућа. Ипак, у време појаве епидемије у Југославији постојала је вакцина против вариоле, која је имала велики проценат успешности у имунизацији становништва, односно у заустављању даљег ширења епидемије.

Насупрот томе, вирус короне је од пролећа 2020. године, почео да се шири у пандемијским размерама, па ни Република Србија није била зузетак. Висока заразност и брзина преноса инфекције, која је у широј научној јавности тада још увек била недовољно истражена, довели су до прибегавања примени карантина и ограничења кретања становника, а све у циљу успоравања процеса преноса и покушаја сузбијања заразе. „Пандемија је изоловала људе једне од других и утицала на смањење блискости." (Ђорић 2023: 1286).

„Мада се почетком 2020. године, веровало да ће болест изазвана вирусом COVID-19 бити само још једна у низу пролазних епидемија, то није (био) случај. Наиме, ова епидемија је и по својој манифестацији јединствена имајући у виду да је узроковала најпре делимичну, а потом и потпуну инертност глобалног света" (Banović-Stekić 2020: 86). Када је званично потврђено да се вирус корона појавио на територији Србије искуства других земаља које су већ тада водиле борбу против наведене пошасти постала су драгоцена (Кина, САД, Француска, Италија, Хрватска, Северна Македонија, Иран, Словенија).

Појава вируса короне у Србији је „изискивала брз одговор државних органа, ставила је на пробу спремност републичких и институција јединица локалне самоуправе, како би се заједничким капацитетима ухватили у коштац с епидемијом." (Терзић 2021: 264). Увођење карантина (епидемиолошка мера којом се спречава ширење заразних болести изолацијом инфицираних или оболелих особа) и ограничавања кретања сановништва имали су као примарни циљ да успоре ширење заразе како би се избегао колапс постојећих капацитета здравствене инфраструктуре. На глобалном нивоу наведене мере су препоручене и од Светске здравствене организације, а у тежњи да се „купи време" до напретка у сазнањима у вези с борбом против тада мало познате болести, до евентуалног открића лека, или вакцине (World Helth Organization, 2020).

Заједничка особина епидемије из 1972. и пандемије из 2020-2022. године, је њихов утицај на стварање услова за тестирање капацитета здравствених, политичких и ширих друштвених структура на изненадну кризну ситуацију која је

захватила све поре друштва, при чему је највећа одговорност била на надлежним државним органима и службама на свим нивоима.

БОРБА ЛОКАЛНЕ ЗАЈЕДНИЦЕ КРАЉЕВА ПРОТИВ ЕПИДЕМИЈЕ ВАРИОЛЕ ВЕРЕ

У пролеће 1972. године, када се појавила епидемија вариоле вере на територији Србије и Југославије, Краљево се налазило у подручју надлежности Међуопштинског здравственог центра у Краљеву. *Програм здравствене заштите за територију СО (Скупштине општине) Краљево за 1972. годину* (*Програм*) представља драгоцен извор за упознавање са стањем и капацитетима здравствене заштите на наведеном подручју. Прва тачка овог *Програма* дефинисала је обавезне видове здравствене заштите, „прописивала је мере за откривање, спречавање, сузбијање и лечење заразних и венеричних болести." *Програм* је обухватао „и побољшање начина обавештавања становништва, појачавање контроле извршења вакцинације и активан епидемилошки надзор" (Терзић-Симијановић 2023: 296-297).[1]

Сусрет Краљевчана с опасношћу од опаке заразне болести се десио 23. марта, када је дијагностификовано да ђак Шумарске школе у Краљеву и станар интерната ученика средње Шумарске школе, Никола Накарадић, болује од вариоле. Ученик је био заражен на Кожном одељењу болнице у Чачку где је боравио од 8. до 14. марта, а од отпуштања из болнице до дијагностификовања болести прошло је девет дана. Тек након сазнања да је Накарадић могао бити у контакту с оболелим у чачанској болници, припадници СУП-а су 23. марта из села Моровић, где се тада ученик налазио на адреси свог сталног пребивалишта, пребацили у карантин „Чарапићев брест" на подручју Београда, те се због тога он формално није водио као заражени из Краљева (Видети: Vučetić 2022: 61-62). Одмах потом у Краљеву су Шумарска школа и њен интернат били стављени под карантин (Ђорђевић-Глишовић 1972а: 3). Просторије Антитуберкулозног диспанзера у Краљеву и просторије хотела „Добре воде" на планини Гоч, у околини Краљева, су, такође, биле претворене у карантин за лица за која се сумњало да су била у контакту са зараженима (Ђорђевић-Глишовић 1972б: 3; Милошевић 1972: 142).[2]

Дакле, упркос страховањима да би велики број контаката, касно откривање и стављање у карантин потврђено заражене особе довело до ширења заразе у широком опсегу уз могуће трагичне последице, такав сценарио се, ипак, није догодио. Свакако и захваљујући томе што се, одмах по откривању да је потврђено заражени становао у Дому ученика у Краљеву, приступило одлучним мерама вакцинације и карантина.

Иначе, у то време је у Југославији вакцина против вариоле вере била обавезна. Деца су се вакцинисала између 6. и 18. месеци по рођењу и ревакцинисала у 7. и 14. години.

---

1 Историјски архив Краљево (ИАК), фонд: Скупштина општине Краљево (СО Краљево), 1972, 2/1972, *Програм здравствене заштите за територију СО Краљево за 1972. годину*, усвојен 20. марта 1972. године.

2 ИАК, Фонд: Завод за заштиту здравља – Краљево (ЗЗЗК), Кутија: 1972, 1973, 1974, 1975, 1976, *Извештај о раду Службе за борбу против туберкулозе за 1972. годину,* од 17. јануара 1973. године.

У време појаве вариоле, Савезна епидемиолошка комисија и Савезни штаб су постигли сагласност око одлуке да се у најкраћем року обави ванредна вакцинација целокупног становништва тадашње државе (Вучетић 2021: 66). На нивоу општине Краљево се брзо приступило реализацији, а Општински штаб за здравствену заштиту становништва од великих богиња је извештавао да је до 2. априла 1972. године, на подручју тадашње општине Краљево било вакцинисано 108.867 грађана, при чему су вакцинисана и лица која нису живела на краљевачкој територији, већ су се у том периоду нашла у Краљеву. Након седамнаест дана постојања карантина без појаве случајева симптома вариоле вере, они су распуштени 4. априла (Марковић 1972: 1; Терзић-Симијановић 2023: 300).

Наведен број вакцинисаних лица, као и брзина којом је тај број постигнут, указују на висок степен успешности, јер је према попису становништва одржаном у априлу 1971. године, на подручју општине Краљево живело 106.153 становника, а само градско насеље је тада бројало 27.839 житеља (Popis 1994: 330-331). Крајем исте године становништво општине се увећало за 451 становника, „а број активних осигураника је био 24.664, односно 23,1% од укупног броја становника" (Терзић-Симијановић 2023: 296).[3]

На седници Савета за народно здравље и социјалну заштиту СО Краљево, од 14. априла 1972. године, констатовано је да на подручју општине до тог дана није било оболелих. Отуда је Општински штаб за здравствену заштиту становништва од великих богиња похваљен због благовремено предузетих активних мера превентивне заштите. Док је делатност Штаба, у координацији и субординацији с надлежним институцијама била усредсређена на брзу и свеобухватну вакцинацију, организацију строгих карантина за сумњиве на ризичне контакте, као и ограничење и контолу кретања осталог становништва, односно њихов улазак и излазак из града, предузете су и ванредне, појачане хигијенске мере (дезинфекција улица, јавних просторија и сл.), у самом граду, приградским насељима и околним селима (Терзић-Симијановић 2023: 301).[4]

Чињеница да, осим станара Дома ученика (који се није заразио на територији општине Краљево, а никоме није ни пренео заразу), није било више ни једног случаја вариоле на подручју краљевачке општине може се сматрати срећним сплетом околности. Ипак, тај „резултат се потпуно оправдано сматра успехом, узевши у обзир лоше стање у здравству, како по питању материјално – техничких услова, тако и у погледу неспремности на изазов изненадне епидемије", па и недостатка медицинског особља (Терзић-Симијановић 2023: 305-306).

Процес истраживања делатности здравства и надлежних институција током кратке епизоде епидемије вариоле вере 1972. године, осветљава и тадашње прилике у погледу стања здравствене службе. Тако документација Савета за народно здравље и социјалну заштиту СО Краљево сведочи о материјално - техничким условима у здравственим установама у Краљеву током епидемије вариоле 1972.

3 ИАК, фонд: СО Краљево, 1972, 2/1972, *Билтен за питања организације и рада здравствене службе и здравствене заштите општине Краљево*, број X, мај 1972, год, 1.

4 ИАК, СО Краљево, 1972, 2/1972, *Записник VI седнице Савета за народно здравље и социјалну заштиту СО Краљево,* од 14. априла 1972. године.

године, који у неким сегментима нису задовољавали тадашње стандарде. Највише проблема је било због лоших, неусловних просторија здравствених установа, затим због лоше опремљености материјалним средствима, медицинским материјалом и дијагностичким средствима. Било је и кадровских проблема, али не у погледу квалитета, већ бројности стручних радника. Будући извештаји о стању здравства на подручју општине Краљево све до средине седамдесетих година XX века сведоче да се услови и уочени проблеми ни након епидемије нису значајније побољшали, ни решили. Нацрт програма здравствене заштите за 1973. годину, а који се односио на подручје Скупштине општине Краљево, је у великој мери био конципиран под утиском искуства епидемије вариоле вере. Већ прва тачка Нацрта програма садржи мере за откривање, спречавање, сузбијање и лечење заразних болести (Терзић-Симијановић 2023: 304-305.)[5] Практично знање, правилно постављање дијагнозе и правовремена исправна реакција здравствене службе су се показали као најважнији за успешну победу над епидемијом.

ПОЈАВА ПРВИХ СЛУЧАЈЕВА ЗАРАЗЕ ВИРУСОМ КОРОНЕ И УВОЂЕЊЕ ВАНРЕДНОГ СТАЊА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ 2020. ГОДИНЕ

Први случај заразе вирусом короне у Србији је званично потврђен 6. марта 2020. године (Влада 2020а). Након још три потврђена случаја заразе, Влада Републике Србије је 10. марта донела додатне мере у спречавању ширења ковида, а уведена је и привремена забрана уласка у Србију за стране држављане из подручја с интензивном трансмисијом вируса короне (Влада 2020б).[6] У циљу обезбеђивања благовремених и усклађених активности надлежних органа, организација и служби, као и других субјеката које се односе на сузбијање заразне болести изазване вирусом короне, 13. марта је образован Кризни штаб за сузбијање заразне болести COVID-19 (Влада 2020в). У дану када је регистровано 48 потврђених позитивних случајева заразе, 15. марта, донета је и Одлука о увођењу ванредног стања, које је на снагу ступило одмах (Службени гласник РС 15. март 2020). Будући да је тада зараза досегла озбиљне размере у светским оквирима (вирус је до тада био регистрован у 142 земље и у свету је укупно било регистровано 156 хиљада заражених) нужност корака који би предупредили озбиљне последице по становништво државе је била неспорна (BBC 2020).

Министарство државне управе и локалне самоуправе је 18. марта донело инструкције за организовање рада у државним органима и локалним самоуправама у периоду ванредног стања, а на основу Уредбе о организовању послодаваца за време ванредног стања (Бережнов 2023: 351). Инструкција је дефинисала планирање организације рада у циљу смањења ризика од ширења заразе. У њој је

5 ИАК, СО Краљево, 1972, 5/1973, *Нацрт програма здравствене заштите за 1973. год. за подручје СО Краљево*, Завод за здравствену заштиту Краљево, децембра 1972, стр. 2-3.

6 То се тада односило на особе које су боравиле у Италији, појединим провинцијама Народне Републике Кине, Јужне Кореје, Ирана и деловима Швајцарске.

посебно наглашено да је посебно угроженим лицима старијим од 60 година и родитељима деце до 12 година (нарочито самохраних, или ако је другом родитељу установљена радна обавеза) омогућен рад од куће, у складу с планом рада који утврђује послодавац или руководилац (Министарство 2020). Ванредно стање је трајало до 6. маја 2020. године, када је укинуто одлуком Народне скупштине (Службени гласник РС 6. мај 2020).

БОРБА ГРАДА КРАЉЕВА ПРОТИВ ЗАРАЗЕ ИЗАЗВАНЕ ВИРУСОМ КОРОНЕ

Када је у питању организација надлежних служби и органа локалне самоуправе у Краљеву током пандемије вирусом короне, важно је истаћи, да је најважнију улогу у организацији и координацији борбе против вируса имао Градски штаб за ванредне ситуације, који је већ првог дана ванредног стања фокус својих активности посветио борби против заразе на простору своје надлежности (Штаб за ванредне ситуације на територији града Краљева, Наредба бр. 2-6/20-XI, 16. март 2020). О опсегу одговорности сведочи и чињеница да се на подручју надлежности Градског штаба за ванредне ситуације крајем 2019. године налазило 117.169 становника (Демографска статистика 2019: 346).

На седници Градског већа, од 26. марта 2020. године, усвојен је и *План заштите и спасавања у случају епидемија-пандемија* (*План*), који је садржао процену ризика, план организације, начин поступања и мере надлежних служби. Иначе, вредно истицања је и то да овај *План* представља први документ-план заштите и спасавања од заразе вирусом короне који је усвојила нека локална самоуправа у Србији (Градско веће, 011-74/2020-I, 4; Терзић 2021: 263).

Док је, према овом *Плану*, Завод за јавно здравље Краљево био надлежна установа за праћење епидемиолошке ситуације и издавање упутстава и обавештавање јавности, Градски штаб за ванредне ситуације је своју оперативну делатност (издавање наредби, препорука и закључака) заснивао на препорукама, стручном мишљењу и упутствима за поступање Завода за јавно здравље. Градски штаб за ванредне ситуације је и координисао делатност свих значајних субјеката у циљу минимализације ризика од ширења заразе (Градско веће, 011-74/2020-I, 6; Терзић 2021: 267-268.).

АНАЛИЗА ДЕЛАТНОСТИ ЛОКАЛНЕ САМОУПРАВЕ И ОСТАЛИХ ОДГОВОРНИХ ОРГАНА НА ЛОКАЛНОМ НИВОУ

Управо захваљујући постојању и примењивању *Плана заштите и спасавања у случају епидемија-пандемија* Краљево је, у периоду трајања ванредног стања, било међу градовима који су имали мали степен заражених у односу на број становника. У време ванредног стања на подручју Краљево умрле су три особе за које је званично потврђено да је смрт наступила као последица инфекције вирусом короне. Прва особа је преминула 4. априла у Инфективној клиници у Крагујевцу, друга 11. априла у КБЦ Звездара у Београду, док је трећа изгубила живот 14. априла

у крагујевачкој Инфективној клиници. У истом периоду званично је било регистровано 39 заражених особа (Градска управа, Одељење за послове цивилне заштите, Бр: Сл/24 – XI, од 29. 02. 2024.)

Ови резултати су последица активности Градског штаба за ванредне ситуације, који је координисао делатност читавог низа важних установа и организација: Одељења за послове цивилне заштите, Сектора за ванредне ситуације, Завода за јавно здравље Краљево, Опште болнице „Студеница", Дома здравља Краљево, Ветеринарског специјалистичког Института, Црвеног крста, Регионалне привредне коморе Рашког и Моравичког округа, Школске и Полицијске управе, Друге бригаде копнене војске, јавних предузећа чији је оснивач локална самоуправа, јединица цивилне заштите и добровољних ватрогасних друштава. (Терзић 2021: 264).

Градски штаб за ванредне ситуације града Краљева је своју делатност организовао путем рада Стручно-оперативног тима за заштиту од епидемија.[7] Такође, одржавани су и састанци оперативног дела Штаба за ванредне ситуације, као и седнице Штаба за ванредне ситуације у пуном сазиву (Терзић 2021: 266.). Припремање нацрта нормативних аката и њихово усклађивање с актима које су усвајали Кризни штаб и Влада Републике Србије, вршило је Одељење за послове цивилне заштите, које је основано и функционише као организациона јединица у оквиру Градске управе (Терзић 2021: 267).

Задатак Завода за јавно здравље био је да обавља „епидемилошки надзор и контролу, координацију, комуникацију, издавање инструкција, упутстава и процедура за поступање у случају епидемије" (Терзић 2021: 268), док је Сектор за ванредне ситуације Министарства унутрашњих послова, Одељење за ванредне ситуације у Краљеву било „надлежно за руковођење и предузимање свих неопходних мера и активности у циљу заштите и спасавања" (Градско веће, 011-74/2020-I, 8-9; Терзић 2021: 268). Дом здравља је имао надлежност да се „стара о пријему, збрињавању и обиласку болесних, старих и непокретних, пружању прве медицинске помоћи и евакуацији" (Градско веће, 011-74/2020-I, 7, Терзић 2021: 268), а допремање пакета помоћи социјално угроженим грађанима и особама под мерама изолације је био задатак волонтера Црвеног крста (Терзић 2021: 268).

Будући да се истраживани период у овом раду односи на време ванредног стања, од 15. марта до 6. маја 2020. године, главни аспект сваког вида борбе против заразе вирусом короне се заснивао на превентиви и спречавању – прекидању ланца заразе, а то је био главни вид борбе и на нивоу Краљева. Тих дана је у недостатку других видова борбе, као што су лекови и вакцине, конзервативни вид превенције представљао суштину активности Градског штаба за ванредне ситуације града Краљева.

---

7 Градски штаб за ванредне ситуације је 24. марта 2020. године формирао посебан стручно-оперативни тим (СОТ) за заштиту од епидемије. Задатак овог тима је био праћење епидемиолошке ситуације на дневном нивоу, анализирање значајних информација и поступање у случају претње или појаве епидемије. Осим наведеног, СОТ је имао и могућност да предлаже усвајање аката у циљу провођења потребних мера. (Штаб за ванредне ситуације на територији града Краљева, 2-29/20-XI).

Мере превенције су се спроводиле путем дезинфекције јавних и стамбених површина, дистрибуцијом заштитне опреме и едукацијом становништва. (Детаљније о овоме видети: Терзић 2021: 271).

УПОРЕДНА АНАЛИЗА И ЗБИРНИ ЗАКЉУЧЦИ

Када се сагледа и упореди анализа делатности локалне самоуправе и осталих одговорних органа на сузбијању епидемије вариоле 1972. године и пандемије вируса короне у 2020. и 2021. години, може се констатовати неколико значајних разлика.

Једна од главних разлика у методама борбе против епидемије вариоле вере 1972. и првих месеци борбе против заразе вируса короне на глобалном нивоу је била на пољу имунизације, као вида превентиве и као средства колективне бране од масовног ширења заразе. Док је за вариолу 1972. године, постојала вакцина, у првим месецима пандемије истраживања на пољу развоја вакцина за вирус короне су тек најављивана.

Свеукупни технолошки напредак и убрзани процес глобализације су управо на примеру вариоле вере и вируса короне показали свој утицај. Док је за вариолу било потребно шест хиљада година да стигне до сваког дела планете, вирус короне је целу Земљу обухватио муњевитом брзином (Шуваковић 2022: 10). Пандемија вируса короне, њено брзо ширење и истовремени напори с најразличитијих страна света да се зараза заустави су, без сваке сумње, производ глобализације. Међутим, како је то већ у научној заједници примећено, и епидемија вариоле у Југославији 1972. године, је такође, директна последица глобализације. Појава вируса у тадашњој Југославији је била омогућена савременим транспортним средствима, могућношћу много бржег, лакшег и јефтинијег превоза људи и добара у односу на прећашњи период. Поред тога, и успешно сузбијање ове заразе је продукт глобализације, јер је у том циљу веома доприносила и међународна научна заједница под окриљем Уједињених нација, која је организовала акције искорењивања вариоле вере од 1959. године (Šuvaković-Baljošević-Obradović 2014: 305-306). Проблем који је пандемија вируса короне донела друштву у целини јесте глобалан, али жртве су индивидуалне. Ипак, размере утицаја пандемије и сложени друштвени процеси које је она изазвала су довеле до кризе таквих размера, које су чак и државе учиниле жртвама. „Државе су реаговале превентивно да спрече такав развој догађаја. Али, било би погрешно када би, због тога што државе још увек имају највећи утицај на организовање безбедносног одговора, сав одговор био етатистички, без узимања у обзир других сектора и нивоа безбедности. Држава се нашла у сендвичу између глобалног и индивидуалног." (Јовић 2020: 482).

На нивоу локалне самоуправе, односно конкретно на примеру града Краљева, можемо увидети да су институције на почетку пандемије изазване вирусом короне деловале у складу с прописима и препорукама надлежних државних органа и да су били у сталном контакту са стручним лицима из релевантних установа, упознатим с актуелним научним сазнањима.

Институције на подручју града Краљева су имале сасвим другачије видове задатака у време епидемије вариоле од послова из времена првих месеци присуства вируса короне. Разлика у видовима задатака и начину борбе је произилазила из природе заразних болести, начина и брзине преноса, укупне смртности које оне узрокују и заступљености болести ван подручја локалне самоуоправе. Осим наведеног, разлика се огледала и у доступној технологији, при чему треба узети у обзир општи технолошки развој током 38 година колико је прошло између епидемије вариоле вере и пандемије вируса короне. Парадоксално је да се приликом појаве вируса короне на самом почетку могло ослонити само на најстарије и најтрадиционалније методе борбе – карантини и контролу кретања. Упркос технолошком напретку, пракса је показала да су могућа изненађења, која на тест могу ставити научна и технолошка достигнућа. С друге стране, диталне технологије, интернет и бројност електронских медија, као и техничке могућности за бржу и транспарентнију обраду статистичких података су у време пандемије ковида омогућиле широј јавности увид у број заражених и преминулих, готово у реалном времену. Доступност интернета и неограничене могућности пласирања непроверених информација у сајбер простору од стране било ког појединца или интересне групе су у време пандемије вируса короне допринеле појави разноврсних терорија завере, од којих су неке биле и међусобно противуречне (Видети: Павловић 2021: 93-108).

Околности су довеле до тога да је и организацијама на локалном нивоу припала велика одговорност и задатак да својом транспарентном делатношћу очувају поверење становништва. Институције на нивоу града Краљева су стога посвећивале велику пажњу правилном и благовременом обавештавању јавности свим доступним средствима.

Током епидемије вариоле 1972. године, осим брзе и свеобухватне имунизације, једнако важан задатак је био и организација карантина за све за које се сумњало да су били у контакту са зараженима, али мере изолације ширег опсега становништва нису биле предузимане. Отуда су најважније задатке и највећу одговорност у погледу организације карантина и вакцинације имале медицинске установе и медицински радници. Такође, значајне задатке, а самим тим и одговорност имали су и припадници органа унутрашњих послова, који су били ангажовани на обезбеђивању карантина, проналажењу контаката заражених и спровођењу вакцинације. Важну координациону улогу на оперативном нивоу је одиграо *Савет за народно здравље и социјалну заштиту СО Краљево*, чија се делатност тада најдиректније тицала свих текућих питања у вези с епидемијом. Извештаји и материјали са седница овог савета сведоче о материјално - техничким условима у здравственим установама у Краљеву током епидемије вариоле вере 1972. године, који у неким сегментима нису задовољавали тадашње стандарде.

Савет за народно здравље и социјалну заштиту СО Краљево, Општински штаб за карантинска обољења против великих богиња на територији тадашње Општине Краљево, као и остали органи локалне самоуправе и надлежне установе на локалном нивоу су имали задатке који су проистицали из њихових надлежности, али тежиште организације мера превенције и борбе против вариоле вере је било на вишим, републичким и савезним нивоима. Сама природа и распрострањеност

епидемије ставила је Краљево ван главног фокуса, јер на његовој територији није било више случајева заразе. С обзиром да је једини заражени био само на привременом боравку у Краљеву, да се у Краљеву није заразио и да није био даљи преносник, није ни било потребе за значајнијим ангажовањем људских и материјалних ресурса у дужем периоду, као што је био случај за време ванредног стања током пандемије изазване вирусом короне. Епидемија вариоле је тако била само краткотрајна епизода у време када су здравствени систем и надлежна општинска тела задужена за здравство били затечени и заокупљени текућим питањима решавања проблема у вези с побољшањем квалитета здравствене заштите грађана.

Насупрот томе, за време трајања ванредног стања, проглашеног услед пандемије изазване вирусом короне, локална самоуправа је имала већи низ оперативних задатака, па је било неопходно да се формира више оперативних тела и административно обухвати шири круг институција, како би се адекватно борило с вирусом који је тада био непознаница и за који у то време није постојала вакцина, нити познати успешни лекови и други видови терапије.

Главну улогу у организацији и координацији борбе против ковида у Краљеву имао је Градски штаб за ванредне ситуације. Резултати његовог рада у превенцији ширења заразе вирусом короне се могу се исказати и бројем заражених лица у периоду од 15. марта до 6. маја 2020. године. Према званичним извештајима, на наведеном подручју је регистровано укупно 39 особа заражених вирусом короне, од којих је троје лица преминуло (Градска управа, Одељење за послове цивилне заштите, Бр: Сл/24 – XI, од 29. 02. 2024).

Историјско искуство целокупног човечанства указује на неизмеран и неизоставан утицај заразних болести на људско друштво. Борба за њихово заустављање, искорењивање, као и борба за сваки људски живот подстичу научни, технолошки и, у крајњем низу, цивилизацијски напредак. Насупрот томе, епидемије и пандемије производе и негативне појаве у људском друштву. Злоупотребљаване су током ратова, додатно су успоравале послератни опоравак, а и даље су претња у виду биолошког оружја и неретко се користе у циљу испуњења политичких и економских циљева. „Политизација је у таквим околностима неизбежна, јер сам карактер догађаја – претварање здравственог проблема у безбедносни – нужно укључује управо политизовање нечега што у нормалним околностима није превасходно политичко.“ (Јовић 2020: 475). Управо због наведених негативних друштвених последица, наравно и директних, као што је губитак људских живота од болести, намеће се се нужност свестраних истраживања разноврсних утицаја заразних болести на људско друштво. Само мултидисциплинарни приступ овој тематици приликом истраживања може понудити релевантне научне одговоре (Ристовић 2021: 8).

Изучавања утицаја вируса на људско друштво, а зарад што потпунијих и тачнијих сазнања, имају значај и из перспективе локалних заједица. Зато истраживања о друштвеним околностима на нивоу локалне заједнице током епидемија и пандемија могу пружити значајан прилог детаљнијој спознаји друштвених појава и процеса у ширим оквирима. На примеру Краљева можемо увидети пресек глобалних процеса у локалној заједници и истражити како су институције на локалном нивоу деловале у време изненадне кризе.

Овај рад је показао да одговарајућа припремљеност, нормативна документа у којима су тачно одређени поступци, послови и надлежности појединих субјеката и координација рада локалне самоуправе и републичких органа који делују на подручју локалне самоуправе, као што је то био случај током вируса короне 2020. године, имају пресудан утицај на смањење могућности заражавања становништва. Зато је важно да се евидентирају сви начини реаговања и праксе и имплементирају у нормативна акта и стручну литературу како би били од користи у будућим кризним ситуацијама, да се врши континуирано усавршавање, обука и координација рада свих органа, организација и служби у борби против заразних болести, при чему треба користити знања и искуства других земаља, која се стичу како кроз коришћење савремене стране литературе, тако и кроз размену резултата научних истраживања и практичних искустава, семинаре, студијске посете и друге видове сарадње с иностраним институцијама, међународним организацијама, универзитетима и научно-истраживачким организацијама.

ИЗВОРИ

Град Краљево
Штаб за ванредне ситуације на територији града Краљева, Наредба бр. 2-6/20-XI, 16. март 2020.
Градско веће, 011-74/2020-I.
Градска управа, Одељење за послове цивилне заштите, Бр: Сл/24 – XI, од 29. 02. 2024.
Штаб за ванредне ситуације на територији града Краљева, 2-29/20-XI.

Историјски архив Краљево
фонд: Скупштина општине Краљево. (СО Краљево)
фонд: Завод за заштиту здравља – Краљево (ЗЗЗК)

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Демографска статистика 2019: Демографска статистика 2019, Београд: Републички завод за статистику, 2020. <https://publikacije.stat.gov.rs/G2020/Pdf/G202014017.pdf>. [28.1.2024].

Закон 2018: Закон о смањењу ризика од катастрофа и управљању ванредним ситуацијама, *Службени гласник Републике Србије,* 87/2018, <https://www.paragraf.rs/propisi/zakon-o-smanjenju-rizika-od-katastrofa-i-upravljanju-vanrednim-situacijama.html>. [18.1.2024].

Popis 1994: Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1971. godini. Nacionalni sastav stanovništva SFR Jugoslavije, podaci po naseljima i opštinama, Knjiga II, Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1994, <https://pod2.stat.gov.rs/objavljenepublikacije/g1971/pdf/g19714001.pdf>. [29.11.2023].

Службени гласник РС 15. март 2020: *Службени гласник РС*, 29/2020, <https://www.pravno-informacioni sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/predsednik/odluka/2020/29/1/reg>. [28.1.2024].

Службени гласник РС 31. март 2020: *Службени гласник РС*, 39/2020, <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/ministarstva/naredba/2020/39/2/reg>. [28. 1.2024].

Службени гласник РС 6. мај 2020: *Службени гласник РС*, 65/2020, <http://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/viewdoc?uuid=1077413e-e11e-4f29-88f-1-82688260a6f5>. [28.1.2024].

Устав: Устав Републике Србије, <http://www.parlament.gov.rs/upload/documents/Ustav_Srbije_pdf>. [18.1.2024].

ЛИТЕРАТУРА

Banović-Stekić 2020: Banović Božidar, Nenad Stekić, „Security sector's adaptability to atypical manifestations of security phenomena : the coronavirus epidemic in the Republic of Serbia." *Култура полиса XVII* (посебно издање 2): Нови Сад : Удружење за политичке науке СЦГ, Огранак у Новом Саду, 2020, 85-96.

Бережнов 2023: Александар Бережнов „Утицај корона вируса на рад са истраживачима у Историјском архиву Краљево", Зборник радова = Collection of papers. 6, *Међународно архивистичко саветовање [Архивска грађа у теорији и пракси], Чувамо прошлост мислимо на будућност, 5-7. октобар 2022*, Међавник = *International Archival Conference [Archive material in theory and practic],Preserving the past caring about the future, 5-7 October 2022*, Mećavnik; Београд: Архивистичко друштво Србије, 2023, 349 – 361, <http://arhivistickodrustvosrbije.org.rs/images/Zbornik%206/aleksandar_bere%C5%BEnov.pdf>

Ђорић 2023: Марија Ђорић, „Утицај пандемије COVID-19 на десничарски екстремизам". *Социолошки преглед/ Sociological Rewew, vol LVII, no 4*, Београд : Српско социолошко друштво 2023, 1279-1304. doi: 10.5937/socpreg57-46860, <https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0085-6320/2023/0085-63202304279Q.pdf>.

Јовић 2020: Дејан Јовић „Пандемијска криза и њени изазови за студије безбедности." *Социолошки преглед/ Sociological Rewew, vol LIV no 3*: Београд : Српско социолошко друштво, 2020, 471-497. doi: 10.5937/socpreg54-28537, <https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0085-6320/2020/0085-63202003471J.pdf>.

Павловић 2021: Зоран Павловић, „„Планирана пандемија"? Теорије завере о корона вирусу", зборник радова: *Свакодневица и друштвени одговори на епидемијске кризе 1914-2020*, Београд : Филозофски факултет, 2021, 93-108.

Ристовић 2021: Милан Ристовић, „Реч уредника", зборник радова: *Свакодневица и друштвени одговори на епидемијске кризе 1914-2020*, Београд: Филозофски факултет, 2021, 7-8.

Šuvaković-Baljošević-Obradović 2014: Uroš Šuvaković, Stevan Baljošević, Žarko Obradović, "Variola i globalizacija ili prvi ostvareni planetarni cilj". *Vojnosanitetski pregled*, 71, (3), Београд: Универзитет одбране Министарства одбране Републике Србије, 2014, 301-306, doi: <https://doi.org/10.2298/VSP1403301S>.

Шуваковић 2022: „Пандемија COVID-19 и глобални капитализам", Српска политичка мисао, број 2/2022, Vol. 76, Београд : Институт за политичке студије, 09-26, doi: https://doi.org/10.22182/spm.7622022.1, <file:///C:/Users/Win%207%20RBC/Downloads/SPM-76-1.pdf>.

Терзић 2021: Предраг Терзић, „Улога Штаба за ванредне ситуације града Краљева у борби против епидемије вируса COVID-19", *Култура полиса*, год. 18, бр. 45, 2021, Нови Сад : Удружење за политичке науке СЦГ, Огранак у Новом Саду, 263-276. doi: 10.51738/Kpolisa2021. 18.2r.4.02, <https://kpolisa.com/index.php/kp/article/view/45/41>.

Терзић-Симијановић 2023: Предраг Терзић, Јован Симијановић, „Краљево током епидемије вариоле вере 1972. године", *Баштина*, Вол. 33, св. 61, 2023, Приштина–Лепосавић: Институт за српску културу, 293-308, doi: https://doi.org/10.5937/bastina33-46358, <https://iskp.co.rs/wp-content/uploads/2023/12/BASTINA-61-za-arhivu.pdf>.

Вучетић 2021: Радина Вучетић, „Вариола вера и вакцинација Београђана 1972. године", зборник радова: *Свакодневица и друштвени одговори на епидемијске кризе 1914-2020*, Београд : Филозофски факултет, 2021, 63-75.

Vučetić 2022: Radina Vučetić, *Nevidljivi neprijatelj – Variola vera 1972*, Beograd: Službeni glasnik, 2022.

ШТАМПА

Ђорђевић-Глишовић 1972а: Љ. Ђорђевић, М. Глишовић, „После једне успешне акције, битка против Вариоле завршена – али не и рат", *Ибарске новости*, 14. април, 3. <https://kraljevcani.rs/0130000892051.pdf>. [14.8.2023].

Ђорђевић-Глишовић 1972б: Љ. Ђорђевић, М. Глишовић, „После једне успешне акције, две недеље неизвесности“, *Ибарске новости*, 21. април, 3. <https://kraljevcani.rs/0130000893051.pdf>. [14.8.2023].

Марковић 1972: П. Марковић, „У краљевачкој општини вакцинисано 95 одсто грађана“, *Ибарске новости*, 7. април, 1. <https://kraljevcani.rs/0130000891051.pdf>. [15.8.2023].

Милошевић 1972: Ц. Милошевић, „После карантина на Гочу и Шумарско – техничкој школи у Краљеву храброст и одговорност“, *Ибарске новости*, 14. април 2. <https://kraljevcani.rs/0130000892051.pdf>. [14.8.2023].

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ

ВВС 2020: ВВС на српском, *Корона вирус: У Србији уведено ванредно стање*, 15. март 2020, <https://www.bbc.com/serbian/lat/srbija-51900743>. [16.9.2020].

Влада 2020а: Влада Републике Србије, *Потврђен први случај коронавируса у Србији*, Београд, 6. март 2020, <https://www.srbija.gov.rs/vest/449130/potvrdjen-prvi-slucaj-koronavirusa-u-srbiji.php>. [31.1.2024].

Влада 2020б: Влада Републике Србије, *Влада донела додатне мере у спречавању ширења коронавируса*, Београд, 10. март 2020, <https://www.srbija.gov.rs/vest/449874/vlada-donela-dodatne-mere-u-sprecavanju-sirenja-koronavirusa.php>. [31.1.2024].

Влада 2020в: Влада Републике Србије, *Образован Кризни штаб за сузбијање COVID-19*, Београд, 13. март 2020, <https://www.srbija.gov.rs/vest/450999/obrazovan-krizni-stab-za-suzbijanje-covid-19.php>. [31.1.2024].

Министарство 2020: Влада Републике Србије, Министарство државне управе и локалне самоуправе, *Препорука*, Београд 18. март 2020, <https://www.media.srbija.gov.rs/medsrp/dokumenti/preporuka227_cyr.pdf>. [5.3.2024].

World Helth Organization, 2020: *Coronavirus disease (COVID-19)*, <https://www.who.int/health-topics/coronavirus#tab=tab_1>. [8.2.2024].

Predrag R. TERZIĆ
Jovan D. SIMIJANOVIĆ

KRALJEVO DURING THE SMALLPOX EPIDEMIC AND THE COVID-19 PANDEMIC CAUSED BY THE CORONAVIRUS

Summary

Using the example of Kraljevo, we can see the intersection of global processes on a micro-social entity and explore how institutions at the local level acted in times of sudden crisis. By comparing and analyzing the activities of local governments in suppressing the smallpox epidemic in 1972 and the COVID-19 pandemic in 2020 and 2021, several significant differences and similarities can be noted. The difference in the types of tasks and methods of combating them arose from the nature of infectious diseases, the method and speed of transmission, the overall mortality they cause, and the territorial spread. One of the main differences in the methods of combating the epidemic and pandemic during the first months was the existence of vaccines.

During the smallpox epidemic of 1972, in addition to rapid, comprehensive and effective immunization, an important task was the organization of quarantine for all those suspected of having been in contact with the infected. The Council for Public Health and Social Protection of the Municipal Assembly of Kraljevo, the Municipal Headquarters for Quarantine Diseases against Smallpox, as well as other local government bodies and competent institutions had tasks that arose from their competences, but the focus of the organization of the fight against smallpox was at higher, republican and federal levels.

The smallpox epidemic was thus only a short-lived episode in the city's history; fortunately, there were no casualties.

Contrary to this, during the state of emergency caused by the COVID-19 pandemic, the local government had a wider range of operational tasks. The main role in organizing and coordinating the fight against COVID in Kraljevo was played by the City Emergency Headquarters. The results of its work in preventing the spread of the infection are also evident in the number of infected people in the period from March 15 to May 6, 2020. According to official reports, a total of 39 people infected with the COVID virus were registered in the aforementioned area, of which three people unfortunately died.

Keywords: Smallpox, COVID-19, an epidemic, pandemic.

Рад је предат 9. фебруара 2025. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ИСТОРИЈА УМЕТНОСТИ

УДК 75.052.046.3(497.115)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina35-57237

Оригинални научни рад

*Ивана С. ЖЕНАРЈУ РАЈОВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

О ИКОНОСТАСУ ЦРКВЕ СВЕТОГ НИКОЛЕ У ВЕЛИКОЈ ХОЧИ**

Апстракт: У тексту се анализира иконостас у Цркви Светог Николе у Великој Хочи који је настао у трећој деценији XIX века. Његову конструкцију украшену резбом израдио је Петар Дебарлија, који је највероватније и осликао све делове иконостаса осим престоних икона које су до данас остале непрепозната дела бјелопољског сликара Алексија Лазовића. Према специфичним жељама наручилаца, иконостас је израђен тако да се на њему нађе и икона чувеног зографа Лонгина. Циљ овог текста је презентација иконостаса као целине, при чему се публикује прилог познавању опуса бјелопољског сликара Алексија Лазовића и отварају нова питања попут идентитета Петра Дебарлије и идентитета аутора иконостаса у Цркви Светог Стефана у Великој Хочи. Намера овог текста је и да се скрене пажња на нововековну црквену уметност, која сведочи о дугом и непрекинутом животу Срба на тлу данашњег Косова и Метохије, а која је, осим политичким приликама, угрожена и новим естетско-практичним тенденцијама.

Кључне речи: зограф, дуборезац, Петар Дебарлија, Алексије Лазовић, дуборез, престоне иконе, двери, натписи

Црква Светог Николе у Великој Хочи средњовековна је задужбина родитеља челника Градислава Сушенице, изграђена и украшена до 1345. године (Петровић 1984: 62; Ивановић 2003: 46). Ова једноставна, једнобродна грађевина од камена, у другој половини XVI века је обновљена, повишена, засведена и поново осликана (Смирнов, Бошковић 1933–1934: 268; Петровић 1984: 62). Током 1557. године је вероватно добила и нови иконостас и на њему иконе Исуса Христа, Богородице са Христом и Светог Николе, које је сликао чувени зограф Лонгин (Ivanović, Pajkić, Lazović 1958; Ћоровић-Љубинковић 1958/59). Олтарску преграду која данас краси цркву израдио је 1825–1826. године Петар из Дебра, мијачки мајстор недовољно познате биографије. На овај иконостас први је скренуо пажњу Радомир Петровић 1987. године, целог га приписујући познатом дуборесцу Петру Гарки и он потом није више био предметом стручне пажње и обраде (Петровић 1987: 116–118). Иконостас је био конструисан за икону Светог Николе коју је сликао зограф Лонгин 1576–77. године и престоне иконе Алексија Лазовића, које до сада

* Виши научни сарадник, ORCID 0000-0001-5025-578X, ivanazenarju@yahoo.com

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-136/2025-03 од 27. 1. 2025. године.

нису биле публиковане, које су или сликане у време израде иконостаса или су се већ налазиле у цркви.[1] Иконостас Цркве Светог Николе послужио је потом као узор за конструкцију и програм иконостаса у Цркви Светог Стефана у Великој Хочи, на којем се налазе иконе зографа Јосифа из Лазаропоља.

Иконостас је настао удруженим снагама верника из Велике Хоче и Ораховца. На греди иконостасног крста се налазио натпис о приложницима који је у потпуности избледео: „сн҃ї крстъ прилоӂнш оу с(вѣ)т(а)го никола у хоча хаџи ѧка, ѧладенъ, ѧница, ссоле, станко, ѧинна, колу, сава, катина, попъ ѧонса, стоша, стоѧн цевгаръ, євта, радосавъ, исанѧ, станон, ѧарко, 1825 ѧ(є)с(є)цъ 20 ѧан“.[2] На греди између два појаса светитељских ликова, изнад престоних икона, сачуван је натпис у којем се помиње аутор: „вѫча троѣела сна апостолй҃ ї крестъ сѫградйѫ исписа и древета ископа и позлатй҃ се нз єдна рѫка излегла петоръ зѫгравъ дебрелна 1825 ѧцз їюннѧ за 500 гроша, ї писаръ петоръ зѫгравъ поклонйѫ 500 гроша за поѧеъ за дѫшѫ свою“. Поменути мајстор Петар Дебарлија је, судећи по овом натпису сликао све осим престоних икона и двери. Али на царским дверима се налази други натпис, писан истим рукописом, у којем се помињу ктитори из Ораховца који су их приложили 1826. године: „1826 сїа двери прилоӂнле оу стого николе оу хоч҃ѫ велїѫ ѧнко велнкй҃ ншанъ петровнч҃ (...) ѧнко ѧали ѿ ѡрешвъ“. И на северним дверима иконостаса је делимично сачуван приложнички натпис писан истом руком, али на жалост није сасвим видљива година настанка. Исписан је поред леве ноге архангела Михаила и у њему стоји: „сй҃ѧ їкона прилож(..) / вѫчо́ дѫга́н(..) / оу҃ сѣ҃го ни́кол(а) 18(…)“.

О ПРОГРАМУ ИКОНОСТАСА

Иконостас у Цркви Светог Николе састоји се од високих парапетних плоча без резбарене декорације, престоних икона, царских и северних двери и једне зоне са два реда. На врху је резбарени иконостасни крст са сликаним Распећем Христовим. Цео иконостас је веома декоративно уобличен, комбиновањем резбарије са акцентима златне, црвене и спорадично зелене боје. Међу дуборезним мотивима најчешћи су биљни, попут листова акантуса на архитраву изнад престоних икона, или цветних грана и гроздова који повезују медаљоне са ликовима пророка. Такође, стубићи који носе лукове и раздвајају ликове апостола су тордирани и акцентовани по једним цветом, а цветни аранжмани украшавају и надверја. У надверју царских двери јављају се и птице, а најбогатију декорацију имају царске двери и иконостасни крст.

1 Зограф Лонгин је за ову цркву сликао и престоне иконе Богородице са Христом и Христа, које се сада налазе у Цркви Светог Јована у истом месту (Ivanović, Pajkić, Lazović 1958: 196). О иконама зографа Лонгина видети и: Ђоровић-Љубинковић 1958/59; Миљановић 1997: 83–89; Матић 2017: 399–401. Икона Светог Николе је такође премештана и познато је да је неко време била и у Цркви Светог Стефана и у ризници конака манастира Дечана у Великој Хочи (Ивановић 2004а: 40).

2 Овај натпис публикован је према препису у Петровић 1987: 116, где стоји 1852. година, што је грешка. С обзиром да има словних грешака и у преписима других натписа, могуће је да их има још и у овом.

* * *

Иконостас има предвиђена места за три престоне иконе, оне које по традицији представљају неизоставан део олтарских преграда – иконе Богородице, Христа и патрона храма. Како је већ речено, приликом израде новог иконостаса, задржана је стара престона икона патрона Светог Николе, рад зографа Лонгина и по њеним димензијама је конструисан отвор на иконостасу до јужног зида. О овој икони, коју је зограф Лонгин сликао 1576–1577. године по наруџбини дечанског јеромонаха Георгија, у науци је била посвећена прилична пажња. Георгије је истовремено поручио и престоне иконе Богородице и Христа које више нису у цркви, али је ова икона будила нарочиту пажњу истраживача због портрета Георгијевог који је насликан на њој.[3] Монументална представа Светог Николе на трону заузима читаву површину иконе, а у самом дну, под супедионом представљено је чудо у којем светитељ враћа вид Светом Стефану Дечанском, и у левом углу лик ктитора у клечећем положају. Сликан овако, у проскинези и са свитком у рукама, осим што указује на то да је заслужан за сликање ове иконе, ктитор истиче и подређеност и скрушену молитву (Војводић 2007: 382). На овај начин пре њега је насликан митрополит Никанор на икони Христа Милостивог у манастиру Грачаници, вероватно у трећој деценији XVI века, и након њега митрополит Виктор на икони Свете Февроније, такође у Грачаници 1607/1608. године (Љубинковић 1955–56: 130–137; Ђурић 1991–1992: 297–317; Тодић 1989: 272–273; Матић 2017: 149–150, 437–438).

Икона Светог Николе тренутно није на иконостасу на којем се налазе само престоне иконе Богородице и Христа које је сликао бјелопољски зограф Алексије Лазовић. Лазовићеве иконе, сликане према моделу зографског сликарства, краси богата барокна декоративност која се огледа у мноштву флоралних детаља и златних елемената. Креирајући сопствени ликовни израз угледањем на разнородне изворе[4], Лазовић је злато и декор користио за наглашавање царског достојанства Христа и Богородице (уп.: Макуљевић 2008: 103). Богородица (ꙗ҃р҃ ⷭ҃ѵ҃) је насликана као небеска царица са круном на глави, према иконографском моделу Ружа која не вене. Приказана је исподпојасно, одевена у тамно зелену хаљину и црвени мафорион, све са златним цветним дезеном и златним рубовима. У десној руци држи процветали скиптар, што је додатно наглашено трачицом која се вијори око њега, а на којој су исписане речи литерарног извора ове иконографије: „цвѣте невѣдаемыи радѣїсѧ еди́на прозѧбшиа. ѧ҃блоко бл҃гове́ние, радѣйсѧ рождша бл҃годѣтеле́ едино́“ (уп: Попова 2002: 45). На левој руци држи Христа Младенца који је обучен у владарску тунику

3 Ова икона публикована је и анализирана у много наврата у српској историји уметности, због чега јој нећемо посветити више пажње, нити ћемо се у даљем раду бавити добро проученим делом зографа Лонгина. О њој видети: Матић 2017: 399–400; иста 2021: 220–221, са старијом литературом.

4 У заоставштини Лазовића из манастира Никоља налази се разноврстан материјал, попут цртежа световног карактера, сликарских предложака сакралног типа, гравира немачког, холандског, руског порекла, различите раноренесансне студије портрета, богослужбене књиге, што упућује на свестраност Алексија Лазовића и његово широко ликовно образовање (Милосављевић 2020: 90–117).

са златним лоросом, једнако украшену златним флоралним мотивима. Христос (ї҃нс х҃с) десном руком благосиља, а у левој има сферу. Позадина иконе је једноставна – у доњем делу је зелени појас који представља схематизовани пејзаж, док је над њим небо у нијансама плаве и беле, које се на врху завршава црвеним појасом. Прелаз ка црвеној боји представљају облаци са по три анђеоске главе са крилима са обе стране Богородичине фигуре. Поред златног древног рама са плитко резаном цветном декорацијом, икона има и сликани златни рам барокне провенијенције.[5]

Исус Христос (ї҃нс х҃с) је на престоној икони десно од царских двери представљен као Велики Архијерej како седи на златном и дуборезом украшеном трону високог наслона. Одевен је у раскошну епископску одежду која се састоји од плавог стихара, тамно црвеног сакоса и плавог омофора са златним крстовима. Такође, има златне епиманике, надбедреник са представом шестокрилог серафима, крст и панагију, као и митру на глави. Све је украшено флоралним мотивима. Док десном руком благосиља, у левој руци држи отворену књигу са речима из Јеванђеља по Матеју: „тогда҆ рече҆ть / цр҃ь҆ свши́мь / ѡ҃ десн҃ю ѥ҆ /гѡ: прі҃идите / бл҃гослове́нні҃ ѻ҆ц҃а҆ мое҃гѡ҃, / наслѣ́дѧ́ите / (...)то́ ван~ / ное҃ ва҆мь ц~ / рт҃ві҃е ѡ҃ слож / ені҃ѧ мі́ра҆. / в҆ ѕ҆алка҆хсѧ / бо ѝдастемн / ꙗ҆́стѝ: возж~/ адахсѧ“ (Мт. 25, 34). Позадина је изведена истоветно као на икони Богородице са Христом.

* * *

Северне двери иконостаса осликане су тако да њихову читаву површину заузима монументална фигура Светог архангела Михаила (ст҃ѝ а҆рхангелъ ми́хаилъ) који стоји на раменима побеђеног демона који је окружен змијама. Насликан је са крилима и у војничкој одећи. У десној руци држи уздигнути мач, док у левој има ланац којим је везан демон. Горња половина двери је зелене боје, док је доња црвена. Аутор је на веома занимљив начин насликао лик архангела, контуришући га видљивим потезима четкицом у различитим бојама, што није било својствено зографима чији се радови срећу на тлу Рашко-призренске епархије. Царске двери су богато украшене – имају израђене барокне картуше за представу Благовести, и испод њих по два уска поља у полукружним нишама за ликове црквених архијереја. На горњим угловима картуша са ликовима архангела и Богородице стоји по једна велика резбарена птица. Ликови старозаветних царева и пророка су сликани изнад Благовести у округлим медаљонима у прозрачној флоралној резби којој оквир обликују извијена тела змајоликих бића. Вратнице су при врху украшене са по две птице које у кљуновима држе цветну грану. Готово идентичан репертоар, само за нијансу једноставнији, имају царске двери на иконостасу Цркве Светог Стефана у Великој Хочи. Резба на дверима је бојена у злато, са подлогом у зеленој боји и акцентима црвене. Централно место и највећу површину заузимају два велика сликана поља

5 Икона има видно оштећење, односно распуклину која се протеже вертикално у десном делу где су се раздвојиле дрвене даске на којем је платно, те је платно поцепано од корена Христове десне обрве до златног обруба његове тунике. Такође, на полеђини иконе, на дрвету су два потписа писана графитном оловком – „15 марта 1912 клисар Јован Савић“ и „7. маја (име и презиме нечитки) ђак IV разреда гимназије из Велике Хоче, Ђурђевдан“.

са тематиком Благовести (сѵ̑е благо́вѣщанїе). На северним вратницама насликан је арханђел Гаврило (сѵ̑ѭ архангелъ гаврі́їлъ), у ставу обраћања Богородици која је насликана на јужним вратницама. Крилати архангел десном руком благосиља док у левој држи црвени цвет. Богородица стоји окренута ка њему, благо погнуте главе и са десном руком на грудима. У другој руци држи свитак са текстом на грчком језику: „Ηδου ηδου η Κυριου γενητομοι (…)“.[6] Над њеним златним нимбом су два тамна облака, између којих пролеће голуб Светог Духа који се спушта ка њој. Стојеће фигуре су сликане спрам једноставне позадине, чија је доња трећина црвене боје са црним тачкама и представља тло на којем стоје, док су њене две горње трећине плаве боје и представљају небо. Изнад медаљона са ликовима архангела Гаврила и Богородице налазе се мањи медаљони у којима су насликани старозаветни цареви и пророци Соломон и Давид на плавој подлози. Изнад архангела Гаврила је старији цар Давид (сѵ̑ї пророкъ давїдъ), у тамној владарској хаљини и са круном на глави, који у руци држи свитак са речима: „Αχου σοι θηγατερες ιδε (…)“. Изнад Богородице је млађи цар Соломон (с҃ слі̑и), идентично обучен, са свитком на којем су исписане нечитке речи. Испод Благовести су насликана четири архијереја у архијерејским орнатима, која десном руком благосиљају а у левој носе затворену књигу. Испод архангела су Свети Василије Велики (сѵ̑ѭ васі̑лиа вл҃кі) и Свет Јован Златоусти (сѵ̑ѭ і҆ѡ̑ан҃ъ златоустї), док су испод Богородице Свети Григорије Богослов (сѵ̑ѭ гри́горїа҃) и Свети Никола (сѵ̑ѭ ни́ко́лае). Позадина на којој стоје је решена идентично као на Благовестима. Сликани део царских двери одликује карактеристичан ликовни израз – ликови изражених црта лица, тамних и сенчених инкарната, као и необично тло на којем стоје. Представа Благовести представља најуспелије остварење аутора иконостаса.

* * *

Изнад престоних икона нижу се резбарени медаљони са сликаним ликовима старозаветних пророка. Сви су насликани на неутралној подлози, допојасно и окренути ка централној икони на којој су Света Тројица. Обучени су у једноставне хитоне и химатионе и у рукама држе свитке на којима су исписана њихова имена. Овде су редом насликани старозаветни пророци: Софонија (с҃ прр҃к софонѝа҃), Језекиљ (с҃ прр҃к єзекиліъ), Данаил (с҃ прр҃к данаїла), Илија (с҃ пр҃ ілиа҃), Мојсије (с҃ прр҃к мої̈сі̑), Давид (с҃ прр҃к давїд), Соломон (ст҃ пророк соломонъ), Арон (стаго пророка арона), Јеремија (с҃ пр҃к̀ иереміа҃), Гедеон (с҃ прк҃ гедеон), Авакум (стаго пророка авакѵма) и Јаков (ста́го і҆акова пророка). Између Давида и Соломона су насликана Света Тројица, као централна икона изнад царских двери. На златном фону насликани су Исус Христос са великим крстом у рукама и Бог Отац са златним скиптром, док је над њима голуб Светог Духа.

Изнад старозаветних пророка су допојасни ликови светих апостола са ротулусима у рукама: Јаков (сѵ̑ї́и̇ а҃ і҆ако́въ), Вартоломеј (сѵ̑ї́и̇ а҃ вартолом҃е), Тома (сѵ̑ї́и̇ а҃ ѳо́ма), Марко (сѵ̑ї́и̇ а҃ ма́рко), Лука (сѵ̑ї́и̇ а҃лѵка), Матеј (сѵ̑ї́и̇ а҃ маѳе́а҃), Петар

6 Текстови на свицима, у рукама Богородице и старозаветних пророка говоре о рођењу Христовом али су доста нејасно писани и тешко их је исправно транскрибовати.

(сѵ҃ѩ апостолъ петръ), Богородица (матръ бо҃жіа), Исус Христос (і҃с х҃с), Свети Јован Претеча (сѵ҃ѩ іѡаннъ предїтечїи), Свети Павле (сѵ҃ѩ павелъ), Свети Јован (сѵ҃ѩ а҃ іѡан ѳ҃), Свети Андреј (сѵ҃ѩ а҃ андреа), Свети Симон Зилот (сѵ҃ѩ а҃ симѡн (ζ҃)), Свети Филип (сѵ҃ѩ а҃ филїпъ), Свети Јуда (сѵ҃ѩ а҃ іѵ҃да), и светитељ нејасне сигнатуре, Варнава или Варсава (сѵ҃ѩ вє..ва). По атрибутима у рукама издваја се Свети апостол и јеванђелиста Марко, који држи отворену књигу са речима: „ѕачѧ / ло / іева / і҃с ха / сіна / бжіѧ“. Јеванђелисти Лука и Јован држе затворене књиге, док Матеј држи перо и књигу отворену према себи. На овај начин књигу држи и Свети апостол Андреј, док Свети Петар и Јуда имају ротулус свијен са две стране. Сви су окренути ка централној икони на којој је Исус Христос, чиме је остварено приказивање Деизиса према поствизантијској сликаној традицији коју карактерише такозвана Деизисна табла, сликана или изведена комбинацијама техника дубореза и сликарства (Ракић 1998а: 133–142; Матић 2017: 210–213), која је у последњем веку османске власти прилагођена новим потребама.

* * *

Врх иконостаса наглашен је дуборезно обликованим и осликаним крстом који има рељефно назубљени оквир и око њега расцветале гранчице, а краци су му тролисни и додатно наглашени листовима акантуса који штрче са средишњег листа. На крсту је насликан распети Христос клонуле главе, док читаву површину тролисних завршетака испуњавају сликани симболи јеванђелиста. На врху је орао, на дну је крилато теле, десно од Христа је анђео, а лево је крилати бик. Крст стоји на полукружној бази са рељефним оквиром, у чијем равном пољу је Адамова лобања. На крајевима ове базе стоје адосиране скулптуре птица, које су окренуте ка адосираним скулптурама змајоликих бића. Тела ових животиња су дуга и увијена, са наглашеним крљуштима, а имају и крила. Главе су им подигнуте увис и отворене чељусти им служе као постоља за рипиде са иконама Богородице и Светог Јована. Иконе су такође уоквирене расцветалим гранама, а на полукружном врху имају нагласак у виду цвета са три велика листа и насликаним Недреманим оком у средини. Такође, на врху стубића који држе овај полукружни завршетак иконе, стоје скулптуре птица. Читавом конструкцијом доминирају злато и црвена боја.

О АУТОРИМА

На иконостасу су сачувана четири вредна натписа из којих се може видети да је његова конструкција настала већим делом 1825. године, са царским дверима из наредне 1826. године. Димензије отвора за престоне иконе недвосмислено указују да је нови иконостас израђен за старију икону Светог Николе коју је сликао зограф Лонгин у XVI веку и две престоне иконе које је сликао Алексије Лазовић у XIX веку.[7] Према сећањима мештана, Лонгинове иконе Богородице и Христа су у овом храму наводно остале до 1912. године, када су пренете у Цркву Светог Јована

7 Димензије Лонгинових икона су: Исус Христос 120 x 70 цм, Богородица са Христом 117 x 72 цм, док су димензије обе иконе Алексија Лазовића, са рамовима 104, 5 x 83, 5 цм.

у Великој Хочи (Ivanović, Pajkić, Lazović 1958: 196). Али, ако су толико дуго биле у цркви нејасно је зашто се нису налазиле на иконостасу, односно зашто он није конструисан по њиховим димензијама.

У погледу ауторства, које се у проучавању овог иконостаса испоставља као најизазовније питање, најизвесније је да су престоне иконе Богородице са Христом и Исуса Христа дела Алексија Лазовића (1774, Бијело Поље – 1837, Бијело Поље). Син свештеника и сликара Симеона, Лазовић је био један од најплоднијих сликара на почетку XIX века на потезу од Старе Србије до Далмације, односно од Старог Влаха до Јадранског мора. У Рашко-призренској епархији, он је око 1803. године боравио у Пећкој патријаршији са оцем Симеоном који је сликао иконе за иконостас у Цркви Светог Димитрија и осликао кивот за мошти Светог Никодима. Том приликом Алексије је обновио царске двери митрополита Антонија из XVI века. Након десет година, Лазовићи су били ангажовани и у манастиру Дечанима, где су током 1813. и 1814. године сликали иконе за иконостас у параклису Светог Димитрија. Истовремено, Алексије је осликао Акатист Стефану Дечанском, где је насликао ликове Светог краља и наручилаца, архимандрита хаџи Данила и игумана хаџи Захарија. Током 1817. и 1818. године, поново се вратио у Дечане, када му је било поверено исписивање и осликавање Парусије и сликање икона за иконостас параклиса Светог Николе.[8] Иконе из Велике Хоче остале су ван интересовања истраживача, а по квалитету спадају у ред његових најуспелијих радова, попут Деизиса из Мостара, престоних икона из Баошића, престоних икона из Доње испоснице Светог Саве код Студенице, или икона Светог Николе у ризницама Старе цркве у Сарајеву и манастира Раковице.[9] У овом тренутку није могуће прецизно утврдити време њиховог настанка, односно да ли су сликане пре конструкције иконостаса или за иконостас. Могло би се претпоставити да су настале у периоду између 1814. и 1818. године када је Алексије, прво са оцем а потом и самостално, радио у Дечанима. Такође, осим ангажмана у чачанској Цркви Светог Георгија, заправо није познато кретање Алексија Лазовића у периоду између 1820, када је насликао икону Богородице са Христом за Јована Орловића из Нове Вароши и 1824. године када је вероватно радио у Савини, односно 1825. када је сигурно радио у Сарајеву и Шибенику (Зарић 2011: 532; Тодић 2013: 33; Матић 2017а: 177).[10] Стога би се израда хочанских престоних икона могла сместити у шири хронолошки оквир између 1814. и 1825. године.

На основу сачуваног натписа који тече дуж архитравне греде иконостаса, зна се да је аутор резбе и сликаних партија на крсту и архитраву зограф Петар Дебарлија. У овом опширном натпису на греди између два појаса светитељских ликова види се какав је био опис послова мајстора Петра који је израдио целу дрвену

8 О радовима у Пећи и Дечанима видети: Станић 1992: 230–240; Макуљевић 1998; Тодић 2013: 24–34; Макуљевић 2017: 317–321.

9 О овим иконама видети: Станић 1974; Станић 1982: 34–35; Ракић 1998: 175–177; Катић 2019: 48–50, 67; Недељковић 2019; 185–193; Матић 2020; Женарју Рајовић 2023: 215–217. Иконе из Дечана смо изузели као сигурно најрепрезентативнија позната дела Лазовића.

10 Да је икона Светог Николе из манастира Раковице сликана 1820. године (Вујовић 1973: 272; исти 1986: 299) само је претпоставка.

конструкцију, осликао крст и насликао апостоле на иконостасу, а за тај посао био плаћен 500 гроша које је потом поклонио цркви. На први поглед, од светитељских ликова на архитраву и иконостасном крсту, царске и северне двери доста се разликују. Међутим, детаљнија анализа сликаних ликова, као и рукописа указује на то да се можда ипак радило о истом сликару, односно тајфи. Сви натписи писани су истом руком, а квалитет сликања светитеља може се пратити од најмање вешто насликаних ликова пророка, преко апостола, иконостасног крста, до северних и на крају најуспелијих царских двери. Овај ритам вероватно је одговарао и хронологији вршених радова који су трајали сукцесивно 1825. и 1826. године. Такође, извесно је и да је Петар Дебарлија био на челу тајфе са којом је радио на изради овог иконостаса, како је било уобичајено у то доба.

Петар Дебарлија је име које се могло видети и на три иконе које су се налазиле у Цркви Успења Богородице у Ђаковици. Иконе Светог Стефана и Светог Јована је сликао 1823. и на њима оставио своје име (писарь петар дебарлиѣ), а икону архангела Гаврила насликао је 1824. године (Ивановић 2004: 170–171). Верује се да је у питању исти Петар који се потписао као „зограф грешни Петар Филиповић из Дебра" на крсту иконостаса у Цркви Светог Георгија Руновића у Призрену 1829. године (Костић 1928: 80; Ќорнаков 1986: 81; Петровић 1987: 117; Ивановић 2004: 171). У овом натпису је, према Петру Костићу, стајало: „Свети крст у (цркви) Светог Георгија награди се у време епитропа Тоде мутавције у Призрену. Зограф грешни би Петар Филиповић из Дебра. Изврши се и дрво и писмо и злато гроша 500. 1829 месец април 5" (Костић 1928: 80). У радовима конзерватора Радомира Петровића овај Петар Дебарлија је идентификован као Петар Гарка (Петровић 1987: 116–117), најзначајнији мијачки дуборезац прве половине XIX века, који је био ангажован на изради најзначајнијих дуборезбарских радова тога доба у Бигорском, Рилском и Лесновском манастиру, Цркви Светог Николе у Крушеву и Цркви Светог Спаса у Скопљу (Nikolovski 2015: 131–138). Неке од поменутих иконостаса израдио је као протомајстор тајфе у којој су била и његова браћа, а приписује им се и поменути иконостас из Призрена (Грујић 1929: 198; Василиев 1965: 237; Ќорнаков 1988: 20). Приликом пожара који је захватио призренску цркву, незнано када, све иконе су нагореле и загарављене, а када су 1994. године вршени истраживање и конзервација зидних слика у цркви, иконе и делови иконостаса су уклоњени (Петровић 1996: 130). Иконе су пренете у Музеј револуције у Призрену ради чишћења (Петровић 1996: 130), и није познато шта се са њима даље десило јер иконостас више никада није враћен на своје место.

Уколико се ради о Петру Гарки, онда је иконостас у Великој Хочи настао одмах након иконостаса у Цркви Светог Спаса у Скопљу, и представљао би у том случају знатно лошији рад његове тајфе. Истовремено би представљао и веома занимљив пример њихове делатности, јер је на другим иконостасима она израђивала само дуборез, не и иконе. Такође, Петрова тајфа је за Цркву Светог Николе наводно направила и дрвене певнице које су се распале 1873. године (Петровић 1987: 117), што не иде у прилог идеји о ангажману Петра Гарке, врхунског мајстора обраде дрвета. Евентуална могућност поређења са уништеним призренским иконостасом би била од велике помоћи у потврђивању овакве атрибуције, јер, као

што је поменуто, на осталим иконостасима Петар није сликао иконе. Нажалост, у надлежним Заводима за заштиту споменика културе нисмо успели да дођемо ни до фотографија икона из Ђаковице, које би могле помоћи у одгонетању идентитета Петра Дебарлије.[11]

Важан је помена и иконостас у Цркви Светог Стефана у Великој Хочи, за који се претпоставља да је настао 1864. године, када и зидно сликарство у цркви чији је аутор зограф Јосиф из Лазарополја (Ивановић 2004: 172). Међутим, његова конструкција, значајно богатије резбе, у великој мери понавља изглед иконостаса Цркве Светог Николе. Зона сокла је једноставна и без украса. Облик царских двери и распоред дуборезних украса на њима је изузетно сличан онима на иконостасу у Цркви Светог Николе, уз веома мала одступања. Богатији иконостасни крст са Распећем Христовим из Цркве Светог Стефана понавља основне замисли са основом коју држе птице и змајеви, њихове облике, и облике и украс рипида. Исто је и са архитравом на којем се налазе кружни медаљони у врежи са ликовима пророка, и над њима нише са ликовима апостола. Северне двери такође немају резбарени украс, а краси их лик архангела Михаила идентичне постуре и иконографије. Највеће одступање представља уметнута зона богато резбарених надверја која у Светом Стефану раздваја престоне иконе и ликове пророка, и која представља једини део тог иконостаса који није обојен. Иконе на овом иконостасу је сликао Јосиф из Лазарополја, али се поставља питање када је настала његова конструкција. Велике сличности са иконостасом у Цркви Светог Николе, упућују да је иста тајфа конструисала и ову олтарску преграду, али да она није тада осликана већ је њено сликање чекало до велике обнове Цркве Светог Стефана 1863. године.[12]

ЗАКЉУЧАК

Препознатљив стилски израз лако одаје мајсторство Алексија Лазовића на престоним иконама Исуса Христа и Богородице са Христом, које спадају у ред његових најуспешнијих радова. Натпис у којем се помиње опис послова мајстора Петра Дебарлије и упоредна анализа сликарства на крсту и архитраву указују да је овај мајстор био њихов аутор. Заправо, изглед читавог иконостаса, пре свега иконе које на први поглед одају утисак као да нису настале руком истог мајстора, указују да је Петар био на челу тајфе задужене за читав иконостас. Остаје отворена сумња ради ли се о чувеном мијачком копаничару Петру Гарки. Својим изгледом овај иконостас у Цркви Светог Николе у Великој Хочи представља интегрално уметничко

11 Није од помоћи ни то што је познато да је постојао најмање још један зограф који се потписивао као Петар Дебарлија – Петар Пачаров из Тресонча, који је био рођен у време настанка иконостаса у Великој Хочи (Василиев 1965: 201–202).

12 Р. Петровић помиње да је у Цркви Светог Стефана у Великој Хочи зограф Јосиф радио са још једним мајстором који се потписао као: „мајстор добротел Никола Деберлија Лазарополец Дарковски Караџович во лето од Христа 1833“ (Петровић 1987: 188). Потпуно је нејасно где се тај натпис налази, у каквој релацији могу да буду два поменута аутора с обзиром на године у натписима, и да ли је тај натпис заправо само преузет из текста на који се позива на том месту, где се говори о аутору иконостаса Цркве Богородице Болничке у Охриду (Ќорнаков 1959: 16–17).

односно мајсторско дело које репрезентује дуборезбарство и зографско сликарство на тлу Рашко-призренске епархије пре ере танзиматских реформи. Конструисан је и осликан према потребама цркве и верника, а у складу са уметничким токовима актуелним на Балкану. Послужио је и као модел за израду иконостаса у цркви Светог Стефана у Великој Хочи, чија детаљнија анализа тек предстоји

ЛИТЕРАТУРА

Василиев 1965: Асен Василиев. *Бълѓарски възрожденски майстори, живойисци, резбари, сѓроиѓели*. София: Наука и изкуство.

Војводић 2007: Драган Војводић, „'Обавијен земаљском сликом'. О представама византијских и српских средњовековних владара у проскинези". *Црквене сѓудије* 4, 379–401.

Вујовић 1973: Бранко Вујовић. *Црквени сйоменици на йодручју ѓрада Беоѓрада књ II, Шире йодручје ѓрада*. Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда.

Вујовић 1986: Бранко Вујовић. *Умеѓносѓ обновљене Србије 1791–1848*. Београд: Просвета; Републички завод за заштиту споменика културе.

Грујић 1929: Радослав Грујић. „Дрворез Св. Спаса и Св. Богородице у Скопљу". *Гласник Скойскоѓ научноѓ друшѓва* V/2, 165–204.

Ђурић 1991–1992: Војислав Ј. Ђурић. „Икона о хиротонији грачаничког митрополита Никанора". *Зборник Маѓице сриске за ликовне умеѓносѓи* 27–28, 297–317.

Женарју Рајовић 2023: Ивана Женарју Рајовић. *Манасѓир Раковица*. Београд: Манастир Раковица.

Зарић 2011: Ирена Зарић. Лазовић. „Алексије, сликар (Бијело Поље, око 1774 – Бијело Поље, 1837)". *Срйски биоѓрафски речник, књ. 5, Кв–Мао*. Ур. Чедомир Попов. Нови Сад: Матица српска, 531–532.

Ивановић 2003: Милан Ивановић. „Цркве Велике Хоче". *Велика Хоча – бисер Меѓохије*. Ур. Мирјана Менковић. Београд: Центар за очување наслеђа Косова и Метохије Mnemosyne, 46–61.

Ивановић 2004: Милан Ивановић. „Прилози упознавању делатности сликара (зографа), дуборезаца, градитеља и донатора из Македоније на српским црквеним споменицима Косова и Метохије". *Вардарски зборник* 3, 169–185.

Ивановић 2004а: Милан Ивановић. „Велика Хоча кроз векове". 21–44.

Катић 2019: Марко Катић. „Прилог познавању опуса Алексија Лазовића у Херцеговини". *Сѓудије визуелне културе Балкана књ. II*. Ур. Ана Костић, Ненад Макуљевић. Београд: Центар за визуелну културу Балкана Филозофски факултет, Друштво историчара уметности и визуелне културе новог века, 47–70.

Костић 1928: Петар Костић. *Црквени живоѓ йравославних Срба у Призрену и њеѓовој околини у XIX веку (са усйоменама йисца)*. Београд: Графички институт „Народна мисао".

Љубинковић 1955–56: Радивоје Љубинковић. „Две грачаничке иконе на портретима митрополита Никанора и митрополита Виктора". *Сѓаринар* V–VI, 129–137.

Макуљевић 1998: Ненад Макуљевић. „Портрети дечанског архимандрита Хаџи Данила и игумана Хаџи Захарија, рад Алексија Лазовића у Акатисту светом Стефану Дечанском". *Милешевски зайиси* 3, 119–133.

Макуљевић 2006: Ненад Макуљевић. *Црква Свеѓоѓ Арханѓела Гаврила у Великом Грaдишѓу*. Велико Градиште: Српска православна црквена општина.

Макуљевић 2008: Ненад Макуљевић. „Литургија, симболика и приложништво: иконостас цркве Свете Тројице у Врању". *Саборни храм Свеѓе Тројице у Врању*. Ур. Ненад Макуљевић, Врање: Фонд „Свети Прохор Пчињски" Православне епархије врањске, 45–105.

Макуљевић 2017: Ненад Макуљевић. „Између себа и борбе за одржање (1690–1839)". *Умеѓничко наслеђе срйскоѓ народа на Косову и Меѓохији. Исѓорија, идениѓиѓеѓ, уѓроженосѓ, значај*. Ур. Драган Војводић, Миодраг Марковић. Београд: САНУ, 313–323.

Матић 2017: Миљана Матић. *Сρūски иконоūис у доба обновљене Пеħке ūатријаршије 1557–1690*. Београд: Музеј Српске православне цркве.

Матић 2017а: Марина Матић. „Сликарски радови Алексија Лазовића у манастиру Савина". *Саоūшūења* XLIX, 171–183.

Матић 2020: Марина Матић. „Две престоне иконе из Цркве Светог Николе у Баошићима". *Зборник Маūице сρūске за ликовне умеūности* 46, 31–39.

Миљановић 1997: М. Миљановић. „Иконе из Велике Хоче". *Сūарине Косова и Меūохије* 10, 77–100.

Недељковић 2019: Вук Недељковић. „Иконостас у Цркви Покрова Пресвете Богородице у Доњој испосници Светог Саве код Студенице". *Сūудије визуелне кулūуре Балкана књ. II*. Ур. Ана Костић, Ненад Макуљевић. Београд: Центар за визуелну културу Балкана Филозофски факултет, Друштво историчара уметности и визуелне културе новог века, 175–214.

Петровић 1984: Радомир Д. Петровић. „Фреске XIV века из цркве св. Николе у Великој Хочи". *Зборник за ликовне умеūности* 22, 61–82.

Петровић 1987: Радомир Д. Петровић. „Прилог кон проучувањето на творештвото од македонските зографи во Косово". *Кулūурно наследсūво* X– XI, 115–118.

Петровић 1996: Радомир Петровић. „Црква Св. Ђорђа Руновића у Призрену: истраживачки и сликарско-конзерваторски радови 1995. године". *Гласник Друūшūва конзерваūора Сρбије* 20, 29–31.

Попова 2002: Елена Попова. „Богородица – Хестия". *Проблеми на изкусūвоūо* 1, 41–50.

Ракић 1998: Светлана Ракић. *Иконе Босне и Херцеīовине (16–19. вијек)*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе.

Ракић 1998а: Зоран Ракић. „Деизисни чин на иконостасу црноречког манастира". *Манасūир Црна Ријека и Свеūи Пеūар Коришки*. Ур. Драгиша Бојовић, Приштина: Друштво пријатеља манастира Црна ријека, Народна и универзитетска библиотека, Друштво за обнову србистике; Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 133–142.

Смирнов, Бошковић 1933–1934: „Архитектонске белешке из Метохије и Прекорупља". *Сūаринар* 8–9, 255–275.

Станић 1974: Радомир Станић. „Једно непознато дело Алексија Лазовића". *Повеља, часоūис за књижевносū, умеūносū, кулūуру, ūросвеūна и друūшūвена иūања* 9–10, 73–82.

Станић 1982: Радомир Станић. *Иконе из Херцеīовине*. Мостар: Експозитура Умјетничке галерије БиХ.

Станић 1992: Радомир Станић. „Сликарска заоставштина Симеона и Алексија Лазовића у Дечанима". *Саоūшūења* XXIV (1992), 229–262.

Тодић 1989: Бранислав Тодић. *Грачаница: сликарсūво*. Београд: Просвета; Приштина: Јединство.

Тодић 2013: Бранислав Тодић. *Сρūски сликари од XIV до XVIII века*, књ. 1. Петроварадин: Покрајински завод за заштиту споменика културе; Нови Сад: Платонеум.

Ћоровић-Љубинковић 1958/59: Мирјана Ћоровић-Љубинковић. „Иконостас цркве Светог Николе у Великој Хочи. Прилог проучавању култа Стевана Дечанског". *Сūаринар* 9/10, 169–178.

Шакота 1961: Мирјана Шакота. „Два илуминирана рукописа из XVIII–XIX века у збирци манастира Дечана". *Саоūшūења* IV, 57–66.

Шакота 1984: Мирјана Шакота. *Дечанска ризница*. Београд: Просвета: Републички завод за заштиту споменика културе; Приштина: Јединство.

Ќорнаков 1959: Димитар Ќорнаков. „Иконостасот во црквата св. Богородица Болничка во Охрид". *Кулūурно наследсūво* V, 15–18.

Ќорнаков 1986: Димитар Ќорнаков. *Творешūвоūо на Мијачкиūе резбари на Балканоū од крајоū на XVIII и XIX век*. Прилеп: Институт за истражување на старословенската култура.

Ќорнаков 1988: Димитар Ќорнаков. *Македонска резба*. Скопје: Мисла.

Ivanović, Pajkić, Lazović 1958: Milan Ivanović, Predrag Pajkić, R. Lazović, „Tri Longinove ikone iz Velike Hoče". *Glasnik Muzeja Kosova i Metohije* III, 195–207.

Nikolovski 2015: Darko Nikolovski. *Macedonian woodcarving*. Skopje: Calamus.

Сл. 1 Иконостас у Цркви Светог Николе у Великој Хочи (Покрајински завод за заштиту споменика културе, Приштина)

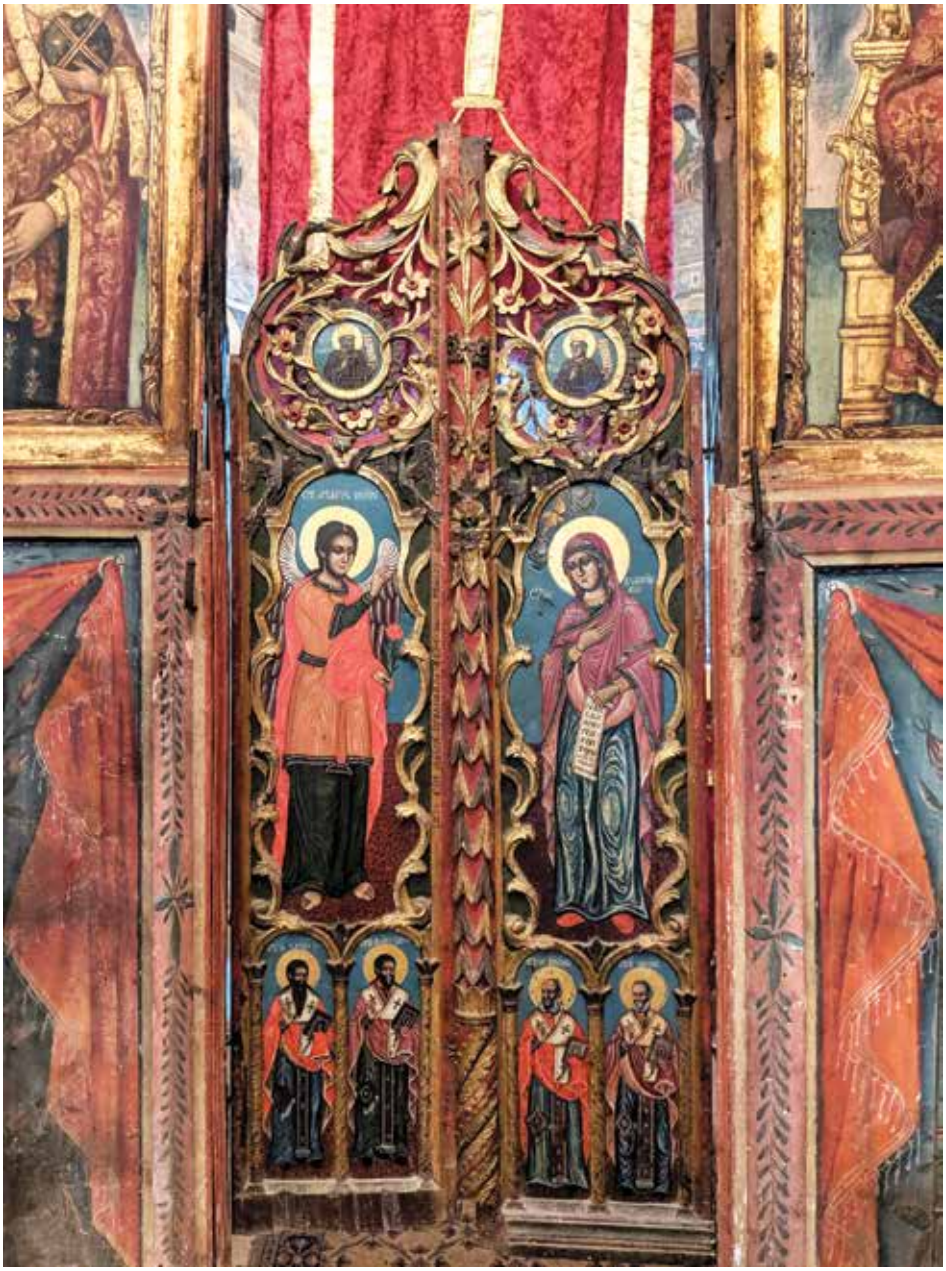
Сл. 2 Престона икона Богородице са Христом, Алексије Лазовић (И. Ж. Р.)

Сл. 3 Престона икона Исуса Христа, Алексије Лазовић (И. Ж. Р.)

Сл. 4 Северни део иконостаса са бочним дверима (И. Ж. Р.)

Сл. 5 Царске двери (И. Ж. Р.)

Ivana S. ŽENARJU RAJOVIĆ

ABOUT THE ICONOSTASIS OF THE ST. NICHOLAS CHURCH IN VELIKA HOČA

Summary

The iconostasis from the Church of Saint Nicholas in Velika Hoča was made in 1825 and 1826, for the icon of Saint Nicholas painted by the monk and painter Longinus in 1576–77 and for the throne icons that were painted either at the time of the iconostasis' creation or were already in the church. The iconostasis was made by Petar from Debar, a Mijak master who left an inscription saying that he made it out of wood and painted it. There was an assumption that it was the famous woodcarver Petar Garka, but this cannot be confirmed based on his existing works in Macedonia, such as the iconostasis in the Lesnovo or Bigorski monasteries, and the Church of the Holy Savior in Skopje. The iconostasis from the Church of Saint George Runović in Prizren, which is also attributed to him, and where he worked as both a carver and a painter, has also not been preserved, making it impossible to compare. Petar probably painted everything on the iconostasis in Velika Hoča except the throne icons, whose author was famous painter Aleksije Lazović from Bijelo Polje. These icons of Christ and the Virgin Mary are among his most successful works and it is not clear when they were created, so the most certain is the broader time frame between 1814 and 1825.

The iconostasis consists of high parapet panels without carved decoration, already mentioned throne icons, richly decorated imperial doors, painted northern doors, and a zone with two rows with images of prophets and apostles. A carved cross with a painted Crucifixion of Christ is placed at the top. The entire iconostasis is constructed according to aesthetics of that time, with wood carvings combined with painted accents in gold and red and sporadically green. Four valuable inscriptions have been preserved on the iconostasis, from which it can be seen that its construction was created for the most part in 1825, with the imperial doors from the following year, 1826. The great similarities with the iconostasis in the Church of St. Stephen in Velika Hoča indicate that the same master and his team also constructed this altar partition, but its painting waited until the major renovation of the Church of St. Stephen in 1863.

Keywords: icon-painter, woodcarver, Petar Debarlija, Aleksije Lazović, throne icons, royal doors, inscriptions

Рад је предат 25. фебруара 2025. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНА

ПОЛИТИКОЛОГИЈА СОЦИОЛОГИЈА ПРАВО И ЕКОНОМИЈА

УДК 327(497.1:44)"1982"
32(497.1)"1981/1982"(093.2)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina35-53795

Оригинални научни рад

*Јелена Б. ТОДОРОВИЋ ЛАЗИЋ**
Институт за политичке студије, Београд

*Александра М. КОЛАКОВИЋ***
Институт за политичке студије, Београд

ФРАНЦУСКИ ПОГЛЕД НА КРИЗУ У СФРЈ 1982. ГОДИНЕ***

Апстракт: На основу архивске грађе Дипломатског архива Министарства спољних послова Републике Француске у Паризу, у овом научном раду биће представљени ставови Француске према политичкој и економској кризи кроз коју је пролазила СФРЈ у периоду 1981–1982. За анализу информација доступних француској дипломатији о СФРЈ у овом периоду посебно је значајна свеобухватна нота, коју је сачинила француска радна група на челу са представницима неколико француских министарстава и служби (одбране, спољних послова, економије, безбедности), а који нам, поред осталог, даје неколико сценарија како се може развијати криза у СФРЈ. Пажња ће бити посвећена и перспективи дипломата о темама оживљавања национализама у СФРЈ. Циљ овог научног рада је да се представљањем српској јавности до сада непознатих докумената дође до потенцијално нових сазнања о ставовима Француске, као једног од најважнијих међународних актера према дешавањима у СФРЈ током последње деценије постојања ове државе.

Кључне речи: Француска, СФРЈ, криза на Косову 1981, економска криза, сценарији кризе, национализам.

КРИЗА У СФРЈ 1981–1982.

У марту 1981. године, нешто мање од годину дана након смрти Јосипа Броза Тита, председника Социјалистичке Федеративне Републике Југославије (СФРЈ), на Косову и Метохији избиле су демонстрације Албанаца и оне су крајем марта постепено попримиле размере масовних демонстрација, а „током прва три дана априла прерасле су у покушај отворене побуне" (Ристановић 2019: 203; Todorović Lazić 2024: 455). Првобитни нереди почели су у оквиру студентске мензе у Приштини, где су студенти испољили незадовољство због лоше хране и услова студентског живота, док је шире посматрано, то био глас студената против незапослености

* Виши научни сарадник, ORCID 0000-0001-5924-7516, todorovic.j82@gmail.com
** Виши научни сарадник, ORCID 0000-0003-3903-258X, kolakovicaleksandra@gmail.com
*** Овај чланак настао је у оквиру научно-истраживачке делатности Института за политичке студије из Београда за 2024. годину, коју финансира Министарство науке и технолошког развоја Републике Србије.

и немогућност федерације да препозна демографски бум високог образовања на Косову (Pavlović 2009: 60–62; Todorović Lazić 2024: 455).

Масовно незадовољство, изазвано првенствено социјалним разлозима и лошом економском ситуацијом, ескалирало је када су се студентима прикључиле и друге социјалне категорије – радници у фабрикама, средњошколци, професори (Todorović Lazić 2024: 455). Како се покрет ширио тако су економске и социјалне захтеве заменили национални који су се заснивали на томе да САП Косово постане република и да се уједини са Албанијом (Ристановић 2018: 371; Todorović Lazić 2024: 455). Мир у јужној српској покрајини успостављен је тек након што су у покрајину ушли савезни одред милиције, затим специјалне снаге милиције из других република и јединице Југословенске народне армије (ЈНА) (Ристановић 2019: 197; Todorović Lazić 2024: 455).

Друга половина 1981. године прошла је у покушајима смиривања ситуације и спречавања нових насилних немира (Ристановић 2019: 301). Инцидент на кошаркашкој утакмици у Приштини фебруара 1982. био је увод у нове демонстрације 11. марта 1982. Дошло је до демонстрација у неколико градова покрајине у којима је учествовало око 2000 људи (претежно студената и ученика) (Ристановић 2019: 311). До октобра 1982. у јужној српској покрајини забележено је 7 случајева демонстрација и 15 покушаја демонстрација (Ристановић 2019: 313).

После година нереалног раста животног стандарда у СФРЈ, наступиле су године економске кризе која је била видљива чак и голим оком без увида у економске показатеље. О озбиљности кризе сведочили су ниска продуктивност рада, висока инфлација, висока стопа незапослености, несташица робе (Селинић 2024: 7). Крајем 70-тих година XX века спољни дуг СФРЈ постао је важан политички и економски проблем, а почетком 80-тих најважнији показатељ дубине кризе. Постајући зависна од кредита (првенствено са Запада), СФРЈ је постепено изгубила економску независност. Међународни актери од којих је СФРЈ била највише економски зависна крајем 70-тих и почетком 80-тих година XX века били су: Међународни монетарни фонд, Међународна банка за обнову и развој, западне комерцијалне банке, владе 15 западних држава (Селинић 2024: 8). Суочени са опасношћу да економска криза прерасте у спољну неликвидност, југословенске власти су покушале да проблем реше спровођењем програма економске стабилизације али истовремено и путем нових задуживања током 1981. и 1982. године.

Програму економске стабилизације претходиле су хроничне несташице основних намирница (уље, млеко, месо, кафа, лекови) и повремене несташице брашна, шећера, јужног воћа током 1981. године (Ристановић 2019: 267). Председништво СФРЈ је октобра 1981. формирало Комисију на челу са Сергејом Гајгером – резултат рада те Комисије био је Дугорочни програм економске стабилизације (ДПЕС) (Ристановић 2019: 267).

Почетком мандата председнице Савезног извршног већа Милке Планинц (1982–1986) интензивно се говорило о економској кризи у СФРЈ и њеним решењима. Убрзо, чула су се мишљења да криза има системски карактер и да засеца и у питање уставног и политичког устројства Југославије (Petrović 2015: 112). Током 1982. неликвидност је била све већа а воља западних кредитора да одобре нове кредите

све мања. Укупан дуг СФРЈ према иностранству 1981. износио је 21 милијарду долара (Селинић 2024: 353). Дуговања према западним земљама порасла су са 5,9 милијарди, колико су она била 1975. године, на 18,9 милијарди половином 1981. године (Селинић 2024: 27). Француска се налазила међу значајним западним кредиторима – заузимала је 4. место са 1,19 милијарди долара (испред ње су се налазиле Велика Британија са 2,5, Немачка са 2 милијарде и САД са 1,6 милијарди долара) (Селинић 2024: 28). У периоду 1980–1981. из Француске су у СФРЈ стигли кредити у вредности од 300 милиона долара (по 150 милиона сваке године), међутим, током 1982. године Француска почиње да затеже преговоре око добијања треће транше у износу од 150 милиона (Селинић 2024: 170). Као што смо могли видети из овог уводног дела и политичка и економска ситуација у СФРЈ била је изузетно сложена током 1981. и 1982. године. У наставку рада даћемо приказ ставова Француске према свеобухватној политичкој и економској кризи у којој се задесила СФРЈ у поменутом периоду.

ФРАНЦУСКИ СЦЕНАРИЈИ РАСПЛЕТА КРИЗЕ

При анализи ставова Француске према ситуацији у СФРЈ 1982. године од посебног је значаја документ под називом „Сценарији кризе“[1], нота која је настала као активност једне мултиперспективне француске радне групе коју су чинили представници Генералног секретаријата за одбрану и националну безбедност (Secrétariat général de la Défense et de la Sécurité nationale – SGDSN), Министарства за иностране послове (Дирекција за централну Европу), Министарства одбране (Војно-обавештајни центар), Министарства економије и финансија (Управа за трезор) и Генералног директората за спољну безбедност.[2] Ова радна група је проучавала унутрашње и спољне факторе који би могли да утичу на ситуацију у СФРЈ и разматрала сценарије за решавање кризе. Интересовања Француске на основу овог документа обухватала су и анализу улоге Југославије у међународним односима, али је унутрашње стање у Југославији имало приоритет. Недостаци и проблеми у југословенском систему покренули су чланове радне групе да представе и три сценарија расплета кризе у СФРЈ. Односи између Француске и СФРЈ и улога Француске у поменутим сценаријима, као и могућности за надоградње постојећих односа између две државе који су овде дати, могу се посматрати и као потенцијално важна тачка од које почиње конструкција и каснијих француских ставова када долази до распада државе и грађанских ратова.

Две године након смрти Јосипа Броза Тита, СФРЈ је по оцени Француза „успела да сачува наслеђе које је оставио њен цењени вођа. Међутим, немири на Косову

1 Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Француске (ДА МСРФ), 1930 ИНВА, Дирекција за Европу, Југославија 1981–1985, фасцикла 2, досије 14, сигнатура бр.42, нота радне групе, „Сценарији кризе“, поверљиво одбрана, 28. април 1982.

2 Документ који је припремила радна група као додатак садржи и неколико Анекса у којима се налазе мапе са нацртаним републичким границама, списак националних мањина у СФРЈ, састав становништва по републикама и по националностима са пописа из 1981. године, географија Југославије, економија Југославије, историја (објашњава се укратко порекло проблема на Косову).

из 1981. подстакли су преиспитивања око будућег развоја федерације чија унутрашња равнотежа тренутно делује крхко".[3]

СФРЈ је, по мишљењу француске радне групе, аутономан међународни актер коме не недостаје адута:

> „Земља са марксистичким уређењем која је одбила старатељство Москве, федерална и мултинационална држава коју чини мозаик народа, језика и религија, Југославија представља једну изузетну комбинацију фактора ризика. Њена унутрашња стабилност је саставни део европске равнотеже и односа Исток–Запад".[4]

Као додатни адут, Французи виде чињеницу да је у таквој разноликости „Маршал Тито знао како прилагодити институције да опстану и у његовом одсуству – кохезију би заједно обезбеђивале СКЈ И ЈНА. Јединствена партија присутна је у свим деловима друштва и у свим центрима за одлучивање док је ЈНА фактор јединства и независности земље".[5]

Следећи адут Југославије обележен је формулама које су усвојене у области економије у виду самоуправљања[6] и у области одбране са концептом општенародне одбране што је код Југословена развило осећање које се све чешће тумачи као позивање на југословенски идентитет.[7]

Изузетно важан адут СФРЈ је њен геостратешки положај на раскрсници два блока, при чему добија значај који далеко превазилази његове димензије и његову стварну моћ.

> „Југославија је успевала до сада да очува своју аутономију у оквиру Покрета несврстаних. Дипломатска активност коју она спроводи, како за одржавање сопствених позиција, тако и за промовисање принципа аутентичне несврстаности, отвара јој могућности за развој повољних трговинских односа и доприноси јачању унутрашње кохезије".[8]

Ипак, оцена је и да међузависност између стабилности Југославије и равнотеже Исток–Запад

> „оправдава забринутост коју је међу западним актерима донео период посттитоизма. То значи да недостаци система које је прекривала Титова личност изгледају јасније током последње две године када су они додатно погоршани неповољном економском ситуацијом".[9]

---

3 ДА МСРФ, 1930-2-14-42

4 *Исто*

5 *Исто*

6 У круговима интелектуалаца, припадника француске левице посебно су биле проучаване идеје концепта француског самоуправљања, што се задржало до данас и представља једну идеју дугог трајања о СФРЈ као земљи у којој се поштовала једнакост и различитост. Ова перцепција била је важна у доба кризе, а потом и одређујућа. Детаљније видети у: Frank Žorži, *Samoupravljanje u izgradnji – Francuska levica i jugoslovenski model 1948–1981*, Beograd: Akademska knjiga, 2023.

7 ДА МСРФ, 1930-2-14-42

8 *Исто*

9 *Исто*

Међу узроцима кризе у СФРЈ издвајају се, по оцени Француза, две главне групе узрока – национални проблеми и економске потешкоће.

Национални проблеми се јављају у односима које Срби имају са другим народима, посебно са Хрватима и Албанцима.

> „Српски народ, ујединитељ Југославије, бројчано је највећи народ у федерацији. На бројним кључним позицијама у федерацији, Савезу комуниста Југославије и ЈНА, Срби изазивају општу реакцију неповерења код других националности које им замерају склоност ка хегемонизму и склоност ка Русима."[10]

При анализи хрватског национализма, Французи наглашавају да он има традицију насиља. Поред историјског контекста, за француске дипломате значајне су и тада актуелне манифестације које потврђују хрватски национализам.

> „Претходних месеци догодили су се инциденти у студентским домовима у Сплиту и Загребу који могу да нас подсете на неке негативне догађаје из прошлости: слогани живела Независна држава Хрватска, песме које величају Анте Павелића, вршњачка малтретирања, и слично".[11]

Француски став је да у Хрватској преовладава осећај да ова република своје тренутне тешкоће (дуг, несташице робе) има искључиво због обавеза према остатку земље и да ће их захваљујући сопственим приходима, лакше решавати сама (мисли се на приходе који долазе од туризма, нафте, пољопривреде).[12]

За Французе, психологија српског национализма одговара једној шеми која је врло једноставна и може се представити на следећи начин:

> „српски народ чија је средњевековна историја блистава жртвовао је током пет векова своју слободу и напредак да би потом од својих побуна створио нову Југославију; међутим од 1945. губе Македонију и морају да напусте своју браћу у Босни и Хрватској а тренутно јој „беже" и Косово и Војводина".[13]

Француски став је да се

> „везаност Срба за националне вредности данас испољава јаче него икада пре посматрано од 1945. године: масовно присуство публике на уметничкој представи[14] додатно доприноси уздизању тих вредности као и споменици који су се појавили а који су посвећени блиставој историји Београда 1878–1939".[15]

10 ДА МСРФ, 1930-2-14-42

11 ДА МСРФ, 1930-2-14-944/ЕУ, Извештај из амбасаде у Београду, „Оживљавање национализма у СФРЈ, 8.децембар 1982.

12 ДА МСРФ, 1930-2-14-944/ЕУ

13 *Исто*

14 Ради се о јавном извођењу Мокрањчевог дела Литургија током изложбе о средњевековној уметности. Ово дело има религијски карактер и практично је било забрањено од 1945. године. ДА МСРФ, 1930-2-14-944/ЕУ

15 ДА МСРФ, 1930-2-14-944/ЕУ

Као и у случају Хрватске, оваква помама за националним вредностима често уступа место насиљу: „линчовање Албанаца, каменовање аутобуса са фудбалерима Хајдука из Сплита итд.“.[16] Неретко може да се чује „да се наши српски пријатељи усуђују да припишу одговорност за садашње тешкоће политици коју је од 1966. водио Јосип Броз Тито“.[17]

Став француске радне групе био је да су за националне проблеме често „одговорни“ религија и историја.

> „Историја и религија одавно раздвајају Србе и Хрвате. Улога које је имала католичка црква за време Другог светског рата користи се као изговор за федералне власти (у којима доминирају Срби), за спровођење једне рестриктивне политике, некада и репресивне против католичког свештенства и против хрватских националистичких покрета. Они заузврат, испољавају непријатељство према Србима кроз истрајавање снажног националног осећања и кроз деловање усташке организације у емиграцији“.[18]

Поред инсистирања на проблемима националних односа на релацији Срби–Хрвати, француска перспектива према кризи у СФРЈ апострофира да

> „главни национални проблем остаје проблем Косова где већину чини етничко албанско становништво које испољава врло активни национализам који је могао да се види у насилним нередима у марту и априлу 1981. године. Уз обнављање немира током 1982. године, кашњење у друштвено-економском развоју Косова додатно храни захтеве за добијање статуса републике. Неприхватљиви за Србе који страхују од отцепљења покрајине коју доживљавају као национално огњиште, ови захтеви представљају дуготрајну опасност за територијални интегритет Југославије“.[19]

Током кризе на Косову 1981. године извештаји који су долазили из Амбасаде Француске у Београду указивали су на то да албанске демонстрације на Косову представљају упозорење да су националистичке експлозије могуће и могу се тумачити истовремено као знак за опасност и прва потврда тешкоћа након Титове смрти (Todorović Lazić 2024: 457). Француске дипломате у овим извештајима долазе до закључка да ће политички кредибилитет и очување националне равнотеже у СФРЈ умногоме зависити од начина на који ће се косовски проблем решавати у будућности.[20]

У извештајима Амбасаде Француске који су слати из Београда 1982. године констатује се да су немири 1981. године на Косову „показали снагу коју националистичка осећања и даље могу имати у СФРЈ – инциденти који су се десили од тада навели су неке аналитичаре да предвиде опште оживљавање свих национализама“.[21]

16 *Исто*
17 *Исто*
18 *Исто*
19 ДА МСРФ, 1930-2-14-944/ЕУ
20 Детаљније погледати у: Jelena Todorović Lazić, „Kriza na Kosovu 1981. godine iz perspektive država „velike petorke“, Istorija 20. veka, 2/2024, 453–470.
21 ДА МСРФ, 1930-2-14-944/ЕУ

Један од узрока француске дипломате виде у „погоршању економске ситуације које доводи у питање деликатну равнотежу успостављену 1966. године и велику аутономију која је препуштена различитим републикама и покрајинама“.[22] Албански национализам је Французима посебно интересантан због немира 1981. године. Француски став је да „овај национализам може бити само ојачан политиком систематске репресије која се спроводи на Косову, чак и ако албански руководиоци који желе да очувају стечену аутономију пруже руку властима и ако изгледа да се целокупна ситуација нормализује“.[23]

Словеначки национализам, по оцени Француза, не само да је мање познат међународној јавности већ се наглашавају и његове две компоненте – економска и културна.

> „Свесни да представљају економску елиту федерације, желећи да сачувају отвореност ка Западу, грађани ове републике кажу да су узнемирени због тога што морају да плате да исправе грешке које су други направили. Веома су лоше прихватили мере које донела Савезна влада које теже равномерној расподели робе која је у несташици, чак смо били сведоци и мучних сцена у словеначким општинама на граници са Хрватском, где је држављанима ове републике ускраћено право да купују један или други дефицитарни производ“.[24]

Када је реч о културном национализму, једнако је карактеристично неповерење које Словенцима изазива било какав балкански увоз у њихову републику, чак и на културном нивоу: „чистота њиховог језика била би угрожена присуством радника из других региона, који заједно са мађарском и италијанском мањином чине 10% становништва Словеније“.[25]

Македонски и црногорски национализам Французи посматрају паралелно с обзиром да се „македонски и црногорски националисти дефинишу као опозиција Србима који желе да их асимилују“.[26] Када је реч о Црногорцима, наводе полемику о етногенези црногорског народа (илирско или словенско порекло).[27] За Македонце пак, пишу да су били „ништа друго до јужни Срби између два рата и да они одржавају свест о свему што се тиче њиховог младог националног идентитета: о историји, језику, књижевности, поготово што их ни Грчка ни Бугарска не признају као народ и први су на удару албанског експанзионизма“.[28] Французи анализирају и муслимански национализам у Босни и Херцеговини и наглашавају да је он „охрабрен од стране различитих исламистичких покрета широм света који желе да уједине све муслимане“. Као подстицај за развој муслиманског национализма виде „страх да ће Срби или Хрвати једног дана поништити признавање републике БиХ и муслиманску националност“, а током 1982. године као пример манифестације

22 *Исто*
23 *Исто*
24 *Исто*
25 *Исто*
26 *Исто*
27 *Исто*
28 ДА МСРФ, 1930-2-14-944/ЕУ.

овог национализма препозната је „реакција на оптужбе које долазе од српских књижевника према босанским интелектуалцима да су их издали у прошлом рату".[29]

При анализи економских узрока кризе констатује се како је упркос пољопривредним, индустријским и енергетским ресурсима, Југославија држава у процесу развоја чија је економија лоше структуирана.[30] „Систем кредитирања и фиксирања цена генерише снажне инфлаторне тенденције. Осим тога, федерализам представља извор некохерентности који открива постојање несташица поред дуплирања инвестиција и расипања ресурса".[31]

Ове структуралне слабости препознате су од стране Француза као чинилац рањивости југословенске економије, а посебно њене осетљивости на ефекте економске ситуације која јој не дозвољава да превазиђе последице другог нафтног шока из 1979. године.[32]

> „То, такође, доводи до смањења раста што је извор незапослености који погађа 9% радно способног становништва. Велики проценат инфлације који је ишао до 46% до краја 1981. разлог је пада куповне моћи (13% током две године), повећао се трговински дефицит са Западом и порастао спољни дуг што изазива неповерење западних кредиторских институција. На крају, то невољно води да размена склизне ка истоку, према СЕВ-у и СССР-у".[33]

У француској ноти се детаљно разматра однос ММФ-а и Југославије током 1981. године.

> „ММФ је 1980. године подредио своју финансијску помоћ Београду до извршења озбиљног трогодишњег плана опоравка. Циљ смањења дефицита је достигнут и прекорачен. Од 2,3 милијарди током 1981. године враћено је 750 милиона што је довело до тога да Југославија добије похвале од ове организације. Али овај релативни успех је остварен на уштрб огромног смањења извоза и инвестиција без којих ниво инфлације тешко да је могао да се смањи. Од тада па на даље, јачају ризици за трајну економску рецесију и пораст незапослености након повратка Југословена на раду у Аустрији и Западној Немачкој".[34]

Апострофирана је и економска презадуженост СФРЈ.

> „Већ 1981. године потребе државе за финансирањем нису биле потпуно покривене а перспективе за 1982. су неизвесне. Главни снабдевачи нафтом Југославије (Ирак, Либија, Алжир) не показују вољу да буду кредитори. Губитак поверења код банкара могао би да доведе до тога да пресуши финансирање спољне трговине а Југославија би могла да буде принуђена да тражи мораторијум, што би водило озбиљној рецесији".[35]

29 *Исто*
30 ДА МСРФ, 1930-2-14-42
31 *Исто*
32 *Исто*
33 *Исто*
34 Исто
35 ДА МСРФ, 1930-2-14-42

Сценарији за даљи развој кризе у СФРЈ који су у оптицају, према мишљењу француске радне групе, су: распад Југославије, повратак под совјетски утицај или наставак вођења политике равнотеже и блоковске независности.

Према првом сценарију, промена консензуса који су постигли различити народи Југославије да коегзистирају у оквиру федералног система може се догодити ако би се удружили ефекти социо-економске кризе, националистичких притисака и спољног притиска.[36]

„Иницијатива за сецесијом могла би доћи најпре са Косова, с тим да би ова покрајина прво требало да добије статус републике који јој једини омогућава да оствари право које је теоријски признато југословенским Уставом само републикама".[37] Није спорно да је овакав став Косова у сукобу са ставовима других чланица федерације, посебно се то односи на Србију.

У овом сценарију се наглашава да

> „перцепција кашњења социо-економског развоја Косова, у комбинацији са атрактивношћу албанског иредентизма вероватно ће помоћи да се међу Албанцима са Косова одржи упорна жеља да се оспоре све иницијативе које је федерација предузела у циљу решења проблема. Овај став систематског одбијање може да произведе на дужи рок ефекат одбијања и код других народа Југославије који би заузврат били у искушењу да напусте државу којој прети дотрајалост институција и економски банкрот".[38]

На крају, у првом сценарију се долази до закључка да би кохезија федерације у великој мери била зависна од одржавања европске равнотеже.[39]

> „Појава тензија између Истока и Запада или неравнотеже у односу моћи у Европи допринело би развоју националистичких тенденција и у СФРЈ. Оваква ситуација би понудила суседним државама искушење да прихвате републике које ће се вероватно отцепити. То би се учинило пожељним средством за СССР да начини притисак на Београд и да наведе Југословене да траже помоћ од Совјета".[40]

Други сценарио предвиђа евентуални повратак под совјетски утицај и наводи разлоге због којих то није тако нереално да се догоди. Први разлог је идеолошки –

> „раскид између Тита и Стаљина и жеља Београда за независношћу нису спречили успостављање економских односа са СЕВ-ом и одржавање контаката између две комунистичке партије. Идеологија марксистичко-лењинистичка је у основи режима а војска је у погледу порекла опреме и начина образовања кадрова под великим утицајем Москве".[41]

36 *Исто*
37 *Исто*
38 *Исто*
39 *Исто*
40 *Исто*
41 *Исто*

Други разлог је економски:

> „југословенска предузећа проналазе лакше послове у земљама СЕВ-а, посебно у СССР-у са којим је размена значајно порасла. Проблеми са готовином и компетитивношћу смањили су број југословенских извозника на западно тржиште. Овакав развој, олакшан и подстакнут совјетским понудама, повећао је постепено економску зависност и могло би да се догоди да се повећа русофилство код Срба".[42]

Овај сценарио затим, износи француско виђење позиције СССР-а према приближавању Југославије њиховом блоку.

> „Став СССР је опрезан али остаје дубоко повезан са жељом да се Југославија приближи њиховом блоку. Било је покушаја да се нормализују односи између две државе након Титове смрти а томе је требало да допринесе и недавна посета Громика СФРЈ. СССР одржава најбољи ниво односа са југословенском војском кроз посете војних званичника, опремање армије као и коришћењем права успутног заустављања у јадранским југословенским лукама за СССР морнарицу".[43]

У закључку другог сценарија можемо наћи тврдњу да би „економско умрежавање и војне везе могле у случају озбиљне унутрашње кризе, заједно са симпатијама руководства, да доведу и до политичког приближавања".[44] Ипак, француски коначан став је да је „интеграција Југославије у Варшавски пакт, упркос потенцијалном приближавању, мало вероватна".[45]

Трећи сценарио предвиђа наставак спровођења политике независности балансирањем између два блока. У њему се истиче:

> „одани лику и делу Тита, југословенски челници могли су да траже да одрже независност своје земље ребалансом односа са два блока. Успех овога приступа претпоставља да Југославија успева да конкретизује политичку вољу да ограничи совјетски утицај превазилажењем економских тешкоћа захваљујући сопственим напорима".[46]

Међутим, то све није могуће без финансијске помоћи Запада – „значајна помоћ Запада која иако скупа и неизвесна у својим ефектима, ипак представља неопходан услов за економски опоравак".[47] Према мишљењу француске радне групе, Југославија би морала да тражи да поврати ауторитет у оквиру Покрета несврстаних, ојачавајући и трговинске односе са земљама трећег света а све то у циљу јаснијег означавања своје политике независности.[48]

Трећи сценарио бави се и односима према суседима као и нуклеарном политиком.

---

42 *Исто*
43 *Исто*
44 *Исто*
45 *Исто*
46 ДА МСРФ, 1930-2-14-42
47 *Исто*
48 *Исто*

„Иако одржава задовољавајуће односе са земљама региона, упркос постојању тензија са Бугарском око Македоније и са Албанијом око Косова, Југославија треба да буде заинтересована за стварање зоне мира тако што би била тампон између два блока. Међутим, да би гарантовала своју независност, Југославија би морала да покуша да допринесе одвраћању од коришћења нуклеарног наоружања".[49]

Трећи сценарио закључује да ће бити илузорно очекивати промену Југославије ка западном блоку. „Природа режима, марксистичко лењинистичка, предности које добија у СЕВ-у и опрез СССР-а искључују такву радикалну промену оријентације".[50]

Иако се распад федерације или повратак у совјетску сферу утицаја као сценарији не могу у потпуности одбацити, наставак политике блоковске независности делује као највероватнији сценарио за Французе.

„Овај сценарио највише одговара југословенским интересима, у складу је са политиком коју је трасирао Тито пре више од 30 година али не треба заборавити да укључује западну финансијску помоћ, комплетирану трговинским олакшицама које би биле важан фактор за инвестиције у будућности. Насупрот томе, одсуство ове помоћи могло би да изазове унутрашњу кризу која би расла, довела до заоштравања националистичких осећања и насртаја република и покрајина на федералне институције. То је разлог зашто не треба у потпуности одбацити ни први ни други сценарио".[51]

При креирању поменутих сценарија кључна је француска перцепција национализма у СФРЈ – заједничка карактеристика је да се они заснивају се на врло старим предрасудама.

„Предрасуде се кристалишу око неколико тема које се понављају: историја (сваки догађај из ближе или даље прошлости је извор потенцијалне расправе), књижевност и језик[52], спортски догађаји у којима учествују тимови из различитих република. Теме које су тренутно актуелне у вези су са економским искоришћавањем': у доба штедње примамљиво је да се за економске тешкоће оптуже други народи".[53]

Улога коју имају цркве, посебно у Хрватској и Србији препозната је као друга константа.

„Након догађаја на Косову, православна црква оличава боље интересе српског народа него друге институције, чак и у очима атеиста. Црква се може похвалити и својим деловањем током турске окупације што је умногоме допринело очувању националног идентитета. Према добрим познаваоцима овог питања, присталице

49 *Исūо*
50 *Исūо*
51 *Исūо*
52 Били су неопходни месеци преговарања да се различити уредници Југословенске енциклопедије, од којих је сваког од њих одредила република, сложе око одређених чланака. ДА МСРФ, 1930-2-14-944/ЕУ
53 ДА МСРФ, 1930-2-14-944/ЕУ

> православне цркве и начини финансирања бележе велико повећање током последњих годину и по дана. Незанемарљив број свештенства осуђеног на две године због националистичке пропаганде, као и одбрана политичких затвореника од стране загребачког надбискупа (1980.) показује да и Католичка црква у Хрватској остаје уско повезана са очувањем хрватских националних вредности".[54]

Још једна заједничка карактеристика је подједнака активност у иностранству бројних група исељеника из СФРЈ које су често непријатељски настројене према актуелном режиму, што понекад доводи до крвавог обрачуна (као на пример у Белгији 1981. године).[55] То су вести резервисане за хрватске или албанске емигранте али „словеначка, македонска и српска емиграција су, такође, добро организоване посебно у Северној Америци и покушавају да одрже контакт са отаџбином".[56]

Французи су 1982. године посебно забринути због учешћа младих у националистичким инцидентима иако се званична крвна организација младих суочава са озбиљном кризом идентитета.[57] За Французе, „немири на Косову у којима је учествовао велики број студената и ученика, често врло младих, деловали су као хладан туш и питају се како је било могуће да читаве генерације ученика у самоуправном систему СФРЈ подлегну позиву националистичких сирена".[58]

Подједнако забрињава утицај националистичких идеја код елите, укључујући и политичку.[59] Пример за то је случај Ђурековић „који нас оставља да се запитамо о моралним особинама хрватске владајуће класе: овај некадашњи директор нафтног предузећа INA који је побегао у Минхен а оптужен је за проневеру огромне суме новца, био је усташа од малих ногу".[60]

Анализирајући да се по резултатима пописа из 1981. године више од 5% грађана СФРЈ изјаснило као Југословени, Французи су били у дилеми да ли су поједини национализтички инциденти преувеличани са циљем да се уплаше грађани и поврати јединство.[61]

Закључак француских дипломата при анализи национализма у СФРЈ указује на перцепцију „нове фазе експанзије", која носи двоструки ризик „од настанка сукоба, на нивоу становништва и у оквиру конфедерализованог колегијалног руководства".[62] Ипак, Французи у овом периоду очекују и унитарну реакцију јер: „национализам се појављује као значајна сила која, ако се њоме интелигентно управља, може да гурне Југославију у једном или другом правцу, али која у овој фази није у стању (из разлога своје унутрашње динамике), да изазове општу експлозију".[63]

54 *Исто*
55 *Исто*
56 *Исто*
57 *Исто*
58 *Исто*
59 *Исто*
60 *Исто*
61 *Исто*
62 *Исто*
63 *Исто*

Коначно, Французи дају једну пројекцију према којој ће сила национализама више оптерећивати политичку равнотежу и општу атмосферу у држави како се материјалне потешкоће буду повећавале али остаје да се види у којој мери ове националистичке реакције могу утицати на будући политички развој Југославије.[64]

Када је реч о анализи француско-југословенских односа и ставовима Француске према изазовима са којима се суочава СФРЈ, традиционално се полази од историјске перспективе развоја односа и постоји почетно виђење да „иако Француска чува лепу слику о Југославији, она не заузима привилеговано место у односима које Југославија одржава са западним државама".[65]

Одмах се наводи и појашњење ове меланхоличне реченице: „Југословени имају утисак да Париз не посвећује довољно пажње њиховој земљи и пореде наше ставове са ставовима Западне Немачке са којом СФРЈ има најразвијеније трговинске односе".[66] Иако Француска помаже финансијски Југославији и испоручује јој војну опрему закључак је да

> „Југословени од наше земље (Француске, примедба Ј.Т. Л. и А. К.) очекују већу комерцијалну динамику која би им омогућила да уравнотеже превелики утицај Немачке и рестриктивни утицај источних земаља. Поред тога, они желе подједнако боље разумевање њихове позиције од стране Француске, утицајне чланице ЕЕЗ да би добили њену подршку како би им се олакшао приступ заједничком европском тржишту".[67]

Иако су постојале фазе дисконтинуитета, за Французе је од значаја и војна сарадња између две државе. „У области наоружања СФРЈ испољава заинтересованост за кооперацију са нашом индустријом и жељу да диверзификују изворе снабдевања ослањајући се више на француску опрему, посебно у области морнарице и аеронаутике".[68]

Поред војне сарадње, акценат се ставља и на дипломатске односе. Француска страна препознаје одржавање актуелне равнотеже и охрабривање политике независности као тачке конвергенције између две државе. Веровало се да Француска може омогућити Југославији да пронађе алтернативу совјетској привлачности

> „кроз подстицање сарадње међу народима Балкана или са грађанима Медитерана, подржавајући иницијативе земаља трећег света, посебно земаља блиског истока", а утицај и олакшице које су на располагању Југославији у земљама несврстаних препознате су као корисне за француске интересе и политику.[69]

У том погледу, радна група је предложила и заједничке акције Француске и СФРЈ у земљама трећег света као форму индиректне економске помоћи Југославији.

64 *Исто*
65 ДА МСРФ, 1930-2-14-42
66 *Исто*
67 *Исто*
68 *Исто*
69 *Исто*

У овом периоду није било спорних момената у односима две државе што је стварало простора и да се сагледа могућност да Француска може имати „улогу добрих услуга“ у случају међународне кризе која би укључила Југославију.[70]

Француска страна је препознала да постоји простор за продубљивања односа две државе, а који би омогућио одржавање постојеће равнотеже и мира на Балкану. „Заједница регионалних интереса, геостратешка важност земље и стварне емотивне везе“ су аргументи који иду у прилог продубљивања односа са Југославијом.[71]

ЗАКЉУЧАК

Француска је систематски и студиозно настојала да сагледа изузетно сложену политичку и економску ситуацију у којој се СФРЈ нашла у периоду 1981–1982. Формирање радне групе доказ је присуства појачаног француског интересовања за СФРЈ непосредно након смрти Јосипа Броза Тита и у периоду када су се већ уочавале прве пукотине у југословенском јединству. На основу обиља информација Французи граде комплетну слику узрока и последица односа између Срба, Хрвата и Албанаца, при чему уочавају главне линије развоја национализама у свим републикама и код свих народа који чине СФРЈ. Не само да је у овим анализама присутна историјска паралела и приказ развоја појединих народа у националном погледу, већ су јасно назначени простори сукобљавања и неповерења. Поред политичких и економских фактора, као узрока и фактора који ће продубити кризу, раст национализама, улога цркве и културне разлике јасно се апострофирају као битне. Француска дипломатија, односно поменута интерсекторска радна група коју је формирала је у контексту кризе и дешавања у СФРЈ 1981–1982. године, разрадила је и неколико могућих сценарија како ће се она даље развијати. Оно што је још значајније за француско-југословенске односе јесте приметна француска посвећеност анализи стања ових односа, како економских, тако и војних, политичких, дипломатских али свакако је значајно то што се помињу и могућности за продубљивање ових односа. Француска у овом периоду разматра и могућу сарадњу међу балканским народима што се може узети као претеча идеје регионалне сарадње на Балкану. Француска перспектива је и да се може помоћи СФРЈ око изласка на тржиште ЕЕЗ што је и тема која је актуелна када су започеле европске интеграције Републике Србије неколико деценија касније.

Француска анализа национализама на простору СФРЈ је детаљна и целовита, без предрасуда и без потенцирања који је од њих опаснији. За Французе, сваки национализам југословенских народа подједнако је опасан за будућност СФРЈ. Анализа различитих национализама у СФРЈ указује како би било неправедно приписати овај феномен искључиво догађајима на Косову или, како се то често чини, искључиво српском национализму. Један од аутора извештаја који су стизали из Амбасаде Француске у Београду до Министарства спољних послова Француске био је тада млади дипломата на почетку каријере Филип Етјен (Philippe Étienne).[72]

70 *Исто*

71 *Исто*

72 Филип Етјен (Philippe Étienne, 1955), дипломата, амбасадор и професор. Школовао се на најпрестижнијим француским школама – Висока нормална школа (l'École normale supérieure,

Он је показао да одлично познаје југословенске прилике, како актуелне тако и оне из прошлости, што перцепције које смо анализирали у овом раду чини драгоценим, а посебно ако се има у виду да су настале око годину дана пре званичне посете Франсоа Митерана СФРЈ 1983. године. Овај француски поглед на кризу у СФРЈ потенцијално је значајан и за разумевање данашњих перспектива француских дипломата, политичара и државника у контексту Србије и Балкана јер је један од тадашњих француских дипломата и аутор извештаја био Филип Етјен, касније угледни француски амбасадор, шеф кабинета Бернара Кушнера у време док је био министар спољних послова Француске (2007–2009) и када је Француска признала независност Косова*, као и саветник француског председника Емануела Макрона од 2017. до 2019. године.

Анализирана документа из француског Дипломатског архива потврђују да је две године након смрти Тита током кризе у СФРЈ, Француска држава и политички и економски заинтересована за даљу судбину народа на овим просторима, као и да се припрема и за улогу арбитра у могућим ескалацијама кризе и њеним прерастањем у међународну кризу. Перцепције Срба су остале повезане са историјским наративима и везама које су дуготрајније од актуелних југословенских перспектива. Документа дају јасне потврде југословенско-француског пријатељства – кроз помињање „стварних емотивних веза" међу народима као и коришћењем израза „наши српски пријатељи".

АРХИВСКИ ИЗВОРИ

Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Француске (ДА МСРФ), Фонд Европа, Југославија 1981–1985

класа S1974) и Школа за националну администрацију (l'École nationale d'administration, класа Voltaire, 1980), дипломирао је српско-хрватски језик на Националном институту за оријенталне језике и цивилизације (l'Institut national des langues et civilisations orientales). Дипломатску каријеру започео је при Амбасади Републике Француске у Београду (1981–1983), а наставио у Бону (1985–1987), Бриселу (1988–1991), Москви (саветник за сарадњу и културу, 1991–1994), опет у Бриселу (1997–2002) и као амбасадор у Букурешту (2002–2005). У паузама дипломатских мисија обављао је више важних функција у Министарству спољних послова, од којих је посебно значајна позиција генералног директора за међународну сарадњу и развој, као и председника агенције која се бави наставом француског језика у иностранству (L'Agence pour l'enseignement français à l'étranger). Од маја 2007. до априла 2009. године био је шеф кабинета Бернара Кушнера, тада министра за Европу и спољне послове Француске. Од 2009. године Етјен је на позицији сталног представника Француске при Европској унији, а потом је именован и за генералног секретара Министарства спољних и европских послова. Са ове позиције постаје амбасадор Француске у Немачкој (2014), а потом у Русији (2017) и САД (2019). Између две дипломатске мисије на западу и истоку, од 15. маја 2017. године до 20. маја 2019. године Филип Етјен је дипломатски саветник Емануела Макрона, француског председника. Од 2023. године професор је јавне дипломатије и међународних односа на Универзитету Колумбија. Видети: Madelin Thibaut, Philippe Étienne, de Berlin à l'Élysée sur *Les Échos*, le 14 mai 2017; Jean-Dominique Merchet, Emmanuel Bonne arrive à l'Élysée comme conseiller diplomatique, sur *L'Opinion*, le 22 mai 2019; Arrêté du 14 mai 2017 portant nomination à la présidence de la République, JORF, No. 0114 du 15 mai 2017, https://www.legifrance.gouv.fr/jorf/id/JORFTEXT000034698702

ЛИТЕРАТУРА

Ingrao-Cohen 2009: Charles W. Ingrao, Gary B. Cohen (Уред.), *Confronting the Yugoslav Controversies,* Washington: United States Institute of Peace Press, 48–82.

Pavlović 2009: Momčilo Pavlović. Kosovo under Autonomy 1974–1990 У: *Confronting the Yugoslav Controversies*. (Уред.) Charles W. Ingrao, Gary B. Cohen, 48–82. Washington: United States Institute of Peace Press, 2009.

Petrović 2015: Vladimir Petrović. Raspad SFRJ: kriza, erozija, pat. Beograd: Institut za savremenu istoriju, Istorija 20. veka. 1/2015, 117–132.

Todorović Lazić 2024: Jelena Todorović Lazić. Kriza na Kosovu 1981. godine iz perspektive država „velike petorke". Beograd: Institut za savremenu istoriju, Istorija 20.veka. 2/2024, 453–470.

Žorži 2023: Frank Žorži. *Samoupravljanje u izgradnji – Francuska levica i jugoslovenski model 1948–1981*, Beograd: Akademska knjiga, 2023.

Ристановић 2018: Петар Ристановић. „Платформа за Косово – одговор Централног комитета Савеза комуниста Југославије на демонстрације Албанаца и покушај побуне 1981. године". Приштина, Лепосавић: Институт за српску културу, Баштина, 45/2018, 367–381.

Ристановић 2019: Петар Ристановић. *Косовско питање 1974–1989.* Нови Сад, Београд: Прометеј, Информатика.

Селинић 2024: Слободан Селинић. *Југославија и Запад 1980–1983.: спољни дуг и унутрашња криза.* Београд: Институт за новију историју Србије.

ШТАМПА И ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ

Arrêté du 14 mai 2017 portant nomination à la présidence de la République, JORF, No. 0114 du 15 mai 2017, https://www.legifrance.gouv.fr/jorf/id/JORFTEXT000034698702 [25.09.2024].

Merchet 2019: Jean-Dominique Merchet, „Emmanuel Bonne arrive à l'Élysée comme conseiller diplomatique", *L'Opinion* 22. мај 2019.

Thibaut 2017: Madelin Thibaut, „Philippe Étienne, de Berlin à l'Élysée", *Les Échos* 14. мај 2017.

Jelena B. TODOROVIĆ LAZIĆ
Aleksandra M. KOLAKOVIĆ

SFRY CRISIS IN THE 1982 – THE FRENCH VIEW

Summary

Based on the archival materials of the Diplomatic Archives of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of France in Paris, this scientific paper presents the attitudes of France towards the political and economic crisis that the SFRY was going through in the 1981–1982. For the analysis of the information available to the French diplomacy about the SFRY in this period, the comprehensive note prepared by the French working group made up of representatives of several French ministries and services (defense, foreign affairs, economy, security) is particularly significant, which, among other things, gives us several scenarios how the crisis in SFRY can develop. The formation of the working group is evidence of increased French interest in the SFRY immediately after the death of Josip Broz Tito, in a period when the first cracks in unity were already visible. Based on the abundance of information, the French build a complete picture of the causes and consequences of the relationship between Serbs, Croats and Albanians, while observing the main lines of development of nationalism

in all the republics and among all the nations that make up the SFRY. In addition to political and economic factors, as causes and factors that will deepen the crisis, the growth of nationalism, the role of the church and cultural differences are clearly apostrophized as important. What is even more significant for Franco-Yugoslav relations is the noticeable French commitment to analyzing the state of these relations, both economic, military, political, diplomatic, but it is certainly significant that the possibilities for deepening these relations are also pointed out.

Keywords: France, SFRY, 1981 crisis in Kosovo, economic crisis, crisis scenarios, nationalism.

Рад је предат 6. октобра 2024. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 327::911.3(497.1)"20"
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina35-54230

Прегледни рад

*Гордана Ж. МИШЕВ**
Факултет за дипломатију и безбедност, Београд

*Немања Р. СТЕВАНОВИЋ***
Факултет за дипломатију и безбедност, Београд

ПОЛИТИЧКИ ИДЕНТИТЕТ СРБИЈЕ У ДИСКУРСУ ВОЈНЕ НЕУТРАЛНОСТИ У ЕВРОПИ***

Апстракт: Динамика развоја савремених геополитичких односа са тенденцијом заоштравања сукоба глобалних центара моћи додатно је усложена растом и развојем спољнополитичких амбиција регионалних сила, које теже да креирају нов глобални поредак. У том контексту није постигнут глобални консензус о одржавању светског мира и безбедности. Државе значајно мање политичке, економске и војне моћи, односно слабе државе или државе периферије, како би осигурале опстанак морају да се ослоне на сопствене снаге или приклоне актуелним војним савезима. У времену када број оружаних сукоба расте и захвата све делове света, укључујући Европу, поставља се питање да ли је војна неутралност најсигурнији начин одбране виталних националних интереса и најбољи концепт изградње политичког идентитета. Рад анализира савремене праксе изградње политике идентитета Европских држава кроз стратешке обрасце успостављања војне неутралности, као и специфичног положаја Србије у НАТО окружењу. Закључак је да Србија у свом спољнополитичком деловању мора да пронађе ефикасне механизме за имплементацију концепта војне неутралности кроз афирмацију политике идентитета и стратешке безбедносне културе, посебно имајући у виду решавање статуса АП Косова и Метохије.

Кључне речи: војна неутралност, политички идентитет, Косово и Метохија, Србија, Европа.

УВОД

Тренд развоја политичког идентитета Србије после петооктобарских промена утемељена је доношењем две Резолуције Народне Скупштине: *Резолуција о придруживању ЕУ Републике Србије из 2004. години*, којим је уцртала пут евроинтеграцијама и *Резолуција о заштити суверенитета, територијалног интегритета и уставног поретка Републике Србије 2007. години*, којом је проглашена војна неутралности Србије. Већ две деценије Србија не мења свој спољнополитички правац развоја, без обзира на

* Доцент, ORCID 0000-0002-8525-088X, gmisev77@gmail.com
** Асистент, ORCID 0009-0001-1893-603X, nemanjastevanovic04@gmail.com
*** Рад је настао у оквиру научноистраживачког пројекта: „Изазови војне неутралности и политичких идентитета у савременим геополитичким изазовима" у партнерству Факултета за дипломатију и безбедност и Министарства спољних послова, који се спроводио 2023–2024. године.

динамичне геополитичке промене и турбулентне потресе који су довели до кршења темељног принципа међународног права и урушавања најважнијих националних интереса: суверенитета и територијалног интегритета. У стручним и научним круговима нико не оспорава проевропски политички идентитет Србије, али питање војне неутралности, као најважнијег правца развоја безбедности и одбране, поставља се као централна тема савременог политичког, а посебно безбедносног дискурса. Политички идентитет не постоји сам по себи већ је резултат сложених геополитичких односа и праваца изградње спољне и безбедносне политике држава. Безбедност сваке државе, у модерном времену, не обухвата само војну снагу већ и квалитет животне средине, енергетске ресурсе и стабилност, поштовање људских права, економске односе. Дакле, дефинисање политичког идентитета сложеније је него што се чини и мора обухватити све наведене аспекте (Vujačić 2015). У складу са савременим геополитичким односима политички идентитет захтева континуитет који подразумева сталне политичке трансформације у оквирима и у сврху заштите националних интереса, а подразумева релативно трајно опредељење државе у правцу стратешког развоја спољне политике. У суштини, *политика идентитета* обухвата скуп политичких, економских и друштвених вредности које држава у међународним односима заступа с циљем заштите најважнијих националних интереса. Најважнији национални интерес сваке државе јесу очување територијалног интегритета и суверенитета, које држава штити јачањем економских и војних капацитета било развојем принципа војне неутралности и тоталне одбране или кроз систем колективне одбране, односно чланство у војним савезима. *Војна неутралност* политичка је одлука која подразумева свесно одрицање државе од војних савезништава, учешћа у ратовима и помагања зараћеним странама, али и обавезу одбране војне неутралности ако је угрожена, укључујући и оружана средства (Blagojević 2022: 233). Две Хашке конвенције из 1907. кодификују кључне аспекте права о неутралности – Конвенција (V) о поштовању права и дужности неутралних сила у случају рата на копну и Конвенција (XIII) о правима и дужностима неутралних сила у поморском рату, према којима неутрална држава не може отворено учествовати у непријатељствима (Schmitt 2023). У том смислу неутрална држава не би требало да: 1) пружи помоћ зараћеним странама; 2) регрутује трупе за зараћене стране или дозволи трећим странама да то учине на својој територији; 3) омогући снабдевање војне опреме под било којим изговором и 4) обезбеди снабдевање војним обавештајним подацима. Према принципима војне неутралности, војно неутрална држава не би требало не само да учествује у рату и помаже једну страну, већ треба да има идентичан став према странама у сукобу. Неутрална држава може дозволити прелазак територије и хуманитарну помоћ рањеним борцима, али не и наоружаним борцима и трупама. Осим тога, неутрална држава задржава право трговине са свим зараћеним државама. Ако, међутим, наметне забране или ограничења те врсте, мора их применити на све зараћене стране (Casebook 2024). Овако постављена правила указују на то да је принцип неутралности бинарни. Држава је или ратоборна или неутрална; нема правне средине (Schmitt 2023).

Креирање војне неутралности као најзначајније компоненте политичког идентитета има за циљ осигуравање безбедности државе од негативног утицаја спољних

фактора. За једне је тај концепт застарео, док други сматрају да он још увек може да доприноси јачању мира и стабилности у свету. Међутим, иако радикално модификована, неутралност није ишчезла, већ и даље представља концепт који је важан сегмент међународне политике (Stojanović-Šaranović 2022). Статус војно неутралне државе, после чланства Финске и Шведске у НАТО, данас има 23 државе, међу којима је и Србија (Review, 2024). Неки од трендова савремене међународне политике додатно увећавају контраверзе и дилеме које прате овај концепт, почев од тога шта тај концепт данас значи, да ли је то кредибилан, реалан и морално утемељен концепт, посебно да ли се може сматрати за рационалан безбедносни избор малих држава (Karsh 1988). На једној страни су заговорници „строге неутралности", који позивају на једнаку примену правила неутралности на зараћене стране, осим када су Уједињене нације деловале. То значи да неутрална држава мора на сваки начин да се чува од мешања у рат и од показивања фаворизовања или предрасуда према било којој зараћеној страни. На другој страни су заговорници „квалификоване неутралности", који тврде да правила неутралности не морају да се примењују непристрасно када постоји јасна агресија, као што је случај оружаног напада Русије на Украјину (Schmitt 2023). У суштини, ради се о прилагођавању правила неутралности како би се фаворизовала једна страна. Питање правде и неправде не тиче се неутралних држава и није њихова дужност да пресуђује између својих пријатеља који се можда боре једни против других да одобри или одбије било шта било којој зараћеној страни (2023: 1). Како је на Савету безбедности УН да процењује да ли постоји претња миру, повреда мира или агресија, односно ко је агресор, а ко жртва, у случају вета ове одлуке је често немогуће спровести. Овакво стање у Савету безбедности омогућило је глобалним центрима моћи да злоупотребљавају члан 51. Повеље УН по коме државе чланице у случају правовременог нереаговања СБ УН, имају право на индивидуалну и колективну самоодбрану. Како је напад на једну државу самоодбрана, као у случају западне агресије на Југославију или руске инвазије на Украјину, али и војних интервенција у Либији, Авганистану, Ираку, Сирији, такође је предмет бројних дискусија. Не желећи да учествују у оружаним сукобима које иницирају и воде глобални центри моћи, поједине, углавном мање државе Европе задржале су принцип војне неутралности и поштовања међународног права, градећи специфичне политичке идентитете.

Глобални центри моћи ретко се опредељују за војну неутралност, већ покушавају да око себе сконцентришу што више мањих држава кроз савезе. Пример су Сједињене Америчке Државе и *Организација Северноатлантског уговора* или Руска Федерација и *Организација уговора о колективној безбедности*. Ови војни савези настали су као потреба удруживања војних снага држава у циљу одбране и одвраћања од употребе силе потенцијалних агресора. Међутим, Снајдер сматра да је циљ војних савеза удруживање војне силе против заједничког непријатеља, а не да чланице заштите једна другу (Snyder 1997). Снајдерово виђење војних савеза утемељено је на геополитици великих сила, који пројекцију своје моћи имплементирају управо кроз међународне организације, користећи савезнике, друге чланице, за остварење својих амбиција. То показује НАТО агресија СР Југославије 1999. и Ирака 2003. године, војна интервенција Русије на Украјину од 2022. године, као и рат у Сирији

од 2011. године, од стране америчких и руских савезника, итд. Ни једна од наведених држава ни на који начин није угрозила чланице НАТО-а да би она војно интервенисале. С друге стране, Русија јесте указивала на кршење Минског споразума из 2014. и 2015. године, којим се гарантовала аутономија руског народа у Доњецку и Луганску, стварање демилитаризоване зоне и улога ОЕБС-а у заштити становништва и спровођењу споразума. Конфликт у Украјини кулминирао је после „обојене револуције" 2014. године укидањем основних права руског народа укључујући коришћење руског језика и назива, укључујући трговину, транспорт и школе, затим руске телевизије, радија, итд.[1] Слично се десило и на Косово и Метохији, када је српски језик био забрањен у трговинским радњама, угоститељским објектима, итд. Узимајући у обзир став Бжежинског да Русија без Украјине више није европска империја, јасни су интереси САД ка тежњи за доминацијом у овом региону Европе (Bžežinski, 2001: 47). Чињеница је да су наведене војне интервенције посреднички ратови између САД и њених савезника и Русије и њених савезника, а циљ је обезбедити сферу утицаја у државама од геостратешког и геополитичког значаја.

Више него икада у историји државе Европе ставиле су се у службу глобалних центара моћи, па се поставља питање опстанка војно неутралних, савезима непripадајућих држава. Моргентау је упозорио да о судбини неутралности „малих европских народа" на крају неће одлучивати они, већ велике силе и ова одлука ће бити донета, не по правним формулама и идеолошким принципима, већ према стварним или претпостављеним интересима тих сила (Morgenthau 1939: 486). Статус неутралности често се не поштује од стране великих сила уколико је стратешки положај те државе од великог значаја за њихове геополитичке амбиције. У историји памтимо примере екстерног и интерног кршења војне неутралности, као што је окупација Холандије, Белгије, Данске и Норвешке од стране нацистичке Немачке у Другом светском рату или сарадња Швајцарске и Шведске са Немачком, али и Ирске са савезницима. После завршетка Другог светског рата и рађања биполарне структуре међународног поретка, велике силе су преговарале о признању војне неутралности у складу са сопственим геополитичким интересима и поделе сфере утицаја. Тако је Русија повукла војне трупе и омогућила Финској да почне да примењује политику неутралности. Финска и Аустрија су као граничне државе, чија је неутралност успостављена под директним утицајем Совјетског Савеза, док око Немачке није успостављен консензус великих сила, због чега је остала подељена на две сфере утицаја. Када је у питању Швајцарска неутралност Вашингтонским споразумом 1946. године договорено је да Швајцарска исплати Савезницима 250 милиона швајцарских франака у злату и 121,5 милиона за имовину нациста и на тај начин плати статус војне неутралности (Novaković 2016: 35). Заједно са Југославијом, стално неутралне државе чиниле су појас који се протезао од Балтика до Јадрана и Егејског мора. Међутим, тамо где су државе биле у сфери интереса Русије, војна неутралност није била дозвољена. Када је 1956. године избила Мађарска револуција, Москва није желела да прихвати неутралност које је прогласило ново руководство, већ је војно интервенисала и револуција је доживела неуспех (2016: 40).

1 Расформирањем СССР-а око 16 милиона Руса остало је да живи ван Русије, отприлике половина од тог броја у Украјини (Šuvaković 2023).

Оваква структура Европског континента била је у складу са геополитиком глобалних центара моћи, али и поред отежаних геостратешких услова поједине државе су биле спремне да бране свој политички идентитет и војну неутралност, коју су наставиле да граде и у савременим геополитичким односима.

ЕВРОПСКИ КОНЦЕПТ БЕЗБЕДНОСТИ И ВОЈНА НЕУТРАЛНОСТ

Све већа конфронтација великих сила (САД-РФ), са тенденцијом повећања броја утицајних држава (Кина, Бразил, Индија, Турска), најављује још комплексније међународне односе. НР Кина заступа политику независности и не показује амбиције ка формирању одређеног војног савеза. Њен продор на Европски континент искључиво је резултат економских и политичких мера, односно коришћење меке моћи. Она је изградила тзв. конфучијски политички идентитет, који укључује мирнодопску политику решавања међународних проблема, позивајући се у својим стратегијама безбедности на чињеницу да преко 70 година није ратовала. Кина чврсто заступа став немешања у унутрашње ствари других држава, поштује територијални интегритет и суверенитет независних држава и једина је од великих сила која није признала ни једну сецесионистичку територију (Косово и Метохију, Абхазију. Ј. Осетију, Доњецк, Луганск, Приднестровље, Нагорно Карабах). Резултат ових сецесионистичких ратова управо је конфликт између Истока и Запада, чиме су велике силе, пре свега Русија и САД, без обзира на промовисање универзалних вредности као што су мир, слобода, људска права, демократија, изградиле политички идентитет глобалних центара моћи. САД не крије да жели да путем НАТО-а распоређује војне базе у Источној Европи, а посебно у близини Русије, док Русија жели да задржи контролу у државама које су од виталног интереса за заштиту њених граница. Најбољи пример јесте војна база на Косову и Метохији, што је суштински био разлог војне агресије на СР Југославију. Из истог разлога су у НАТО, као прве од некадашњих социјалистичких држава, већ 1999. примљене Пољска (која се граничи са Русијом), Чешка и Мађарска, све три десетак дана пре агресије те организације на СРЈ (Šuvaković 2023: 17).

Политички идентитет није само политичка одлука која се правно формално заступа у међународним односима, већ реално понашање државе и последице њених политичких, економских, војних и других активности, како на унутрашњем, тако и на спољашњем плану. Индија, Бразил и Турска такође желе већу улогу у глобалној политици, а Индију која је нуклеарна сила многи подржавају као будућу сталну чланицу Савета безбедности УН. Турска као евроазијска држава води веома преактивну политику у региону, а њене претензије да поврати острва Отоманске империје, које припадају Грчкој често изазива политичке тензије, а кулминирало је сукобом и поделом Кипра. Сличност Турске и Руске геополитичке и геостратешке амбиције јесте враћање историјских територија и повратак светске моћи које су имале као некадашња империја и царство, док се САД упорно намеће као светски хегемон и глобални управљач. Геополитички простор постаје све тешњи за надметање утицајних сила око сфера утицаја, а динамика избијања сукоба указује на то да ни постојећи глобални центри моћи не могу да успоставе консензус у ком правцу треба да еволуира међународни поредак и међународна безбедност. Док се регионалне

и глобалне силе боре за позицију у новом светском поретку, мале државе (неразвијене и државе у развоју) покушавају да балансирају и на тај начин заштите територијални интегритет и опстанак државе и одрже и очувају мир. Јачањем Русије, Кине, Индије и Бразила, назиру се обриси мултиполарности на глобалном нивоу, али без ефеката на бројност и распрострањеност сукоба (Mišev 2023).

Док већина земаља објављује своју неутралност као стратешки концепт развоја и безбедности, у односу на конкретан рат, друге земље су трајно неутралне било уставним декретом (Молдавија) или као део међународног уговора или мировног споразума (Швајцарска, Аустрија). Оне се ослањају на своју војску и одбрамбене капацитете. Међутим, одређене трајно неутралне државе као што су Исланд, Монако и Лихтенштајн у Европи, уопште немају војску. Неутралне земље које одржавају војску обично имају право, према међународном праву, да повуку своју неутралност и придруже се сукобу ако тако желе (Review 2024). Рат у Украјини, која се граничи са Финском, утицао је на то да Шведска и Финска напусте статус војне неутралности. Промена правца изградње политичког идентитета са војне неутралности на чланство у војном савезу, не значи да су те државе решиле да војно интервенишу и придруже се једној од страна у сукобу, већ су напустиле концепт војне неутралности сматрајући да им он не осигурава безбедност. Оне су опстанак државе препустиле међународној војној организацији, процењујући да немају капацитет да се одупру глобалним променама и све бројнијим и опаснијим видовима угрожавања безбедности држава. Међутим већина других неутралних држава Европе процениле су да развој војне неутралности изграђује стабилан политички идентитет, који доприноси миру и безбедности. У Европи, поред Србије војно неутралне државе су Швајцарска, Аустрија, Ирска, Малта, Кипар, Молдавија, Босна и Херцеговина, Ватикан и Лихтенштајн. Реално, сем Молдавије, ове државе су територијално не само далеко од глобалних центара моћи, већ удаљене и од актуелних сукоба у постсовјетском простору и Блиском истоку и углавном окружене чланицама НАТО пакта. Стратешки концепт изградње војне неутралности као препознатљивог политичког идентитета различит је од државе до државе. Аустрија и Швајцарска обавезале су се на неутралност међународним уговорима, Молдавија ја војну неутралност прогласила Уставом 1994, године, Малта Уставом 1987. године, Србија Резолуцијом Народне скупштине 2007. године. Ирска је једна од четири чланице Европске уније (Аустрија, Кипар и Малта) које нису чланице НАТО савеза. Војну неутралност Ирске потврдио је Европски савет *Севиљском декларацијом о Уговору из Нице* 2002. године, у којој признају Ирску „традиционалну политику војне неутралности" (CVCE 2002). Кипар је био члан Покрета несврстаних до 2004. године, када приступа Европској Унији. Кипар као средиште сукоба две НАТО чланице (Грчка и Турска) пример је да се у случају сукоба унутар НАТО чланица, организација држи по страни и не доприноси безбедности држава чланица. Лихтенштајн је 1868. године распустио своју војску и прогласио трајну неутралност, а спољне односе препустио је Швајцарској. Иако војно неутралне, већина ових држава сматрале су да треба да дају свој допринос миру кроз мисије Уједињених нација, НАТО програм Партнерство за мир и систем Заједничке спољне и безбедносне (одбрамбене) политике ЕУ. Може се рећи да европске државе имају флексибилан

облик војне неутралности или тзв. квалификовану неутралност, обзиром да су Србија, Босна и Херцеговина, Ирска, Молдавија, Аустрија и Швајцарска чланице НАТО програма *Партнерство за мир* (ПзМ). Монако је напустио Програм, док Кипар, Малта и Аустрија као чланице ЕУ спроводе Заједничку спољну и безбедносну политику (ЗСБП). Овако конциприран статус војне неутралности значи да су ове државе неутралне у односу на војне савезе, али не и у односу на политичке и економске савезе, које у неким облицима имају безбедносну компоненту. Оваква политика војне неутралности последица је геостратешког (НАТО-ЕУ) окружења, али и геополитичких односа глобалних центара моћи.

Међутим, чак и у оквиру међународних организација неутралне државе не одустају од гаранта политике војне неутралности. Када је у питању Заједничка спољна и безбедносна политика ЕУ, Уговор из Мастрихта предвиђао је поштовање специфичности националних политика безбедности, па се постепено усталио термин „диференцирана интеграција", која је првобитно означавала деловање једне државе или групе држава према различитим правилима од општих правила (TEU 1993). Данска као једна од држава оснивача НАТО-а „неће учествовати у припремању и примени одлука или подухвата Уније које имају последице у области одбране" (TEU 1993). Када је у питању Ирска, Севиљска декларација такође јасно наводи да Ирска неће усвојити ни једну одлуку коју је донео Европски савет да пређе на заједничку одбрану или ратификује било који будући уговор који би укључивао одступање од традиционалне политике војне неутралности, осим ако је претходно не одобри ирски народ на референдуму (CVCE 2002). Такође, иако је 1999. године донета одлука да уђе у ПзМ без сазивања референдума, током агресије СРЈ 1999. године, Ирска влада је задржала неутралан статус. Конструктивна уздржаност у фебруару –2008. године од стране Кипра, поводом усвајања одлуке Савета ЕУ о успостављању мисије Еулекса на КиМ, показала је флексибилност коју овај уговор омогућава државама чланицама ЕУ.[2] Кипар је једна од 5 држава ЕУ које нису признале независност Косова и Метохије (Шпанија, Румунија, Словачка, Грчка) и задржао је војну неутралност по питању актуелних сукоба као што је рат између Израела и Хезболаха. По питању рата у Украјини Малта, Грчка и Кипар добиле су одређене уступке од ЕУ када су економске санкције према Русији у питању, а на Малти је одржана трећа рунда мировних преговора 2023. године око решавања Украјинске кризе. Неутралне државе Европе показале су да не постоји компромис око вишедеценијске изградње и одржавања политике идентитета конциприране политиком војне неутралности и поштовања међународног права.

Војна неутралност схваћена као војно неангажовање и немешање у друге сукобе, али заузимања јасног политичког и економског става и поступака део је квалификоване или флексибилне неутралности. Швајцарска је 1992. увела економске санкције Ираку, а потом и СРЈ. Иако се придружила Партнерству за мир 1996, није учествовала у војним санкцијама нити је дозволила прелете за борбене летове коалицији коју су предводиле САД у ове две земље, као и копнени транспорт трупа током агресије СРЈ од стране НАТО савеза које није имало одобрење СБ УН.

2 Тренутни мандат ЕУЛЕКС-а покренут је за период до 14. јуна 2025. године на основу Одлуке Савета 2023/1095 и под оквиром Резолуције 1244 СБ УН.

Швајцарска је у годинама које су уследиле, на основу резолуција Савета безбедности УН увела санкције Либији (1992), Хаитију (1993), Сијера Леонеу (1997) и Анголи (1998). Такође, Швајцарска је у неколико случајева подржала и санкције које је примењивала ЕУ, а које нису биле одобрене од стране Савета безбедности УН (СРЈ 1998, Мјанмар 2000) (Novaković 2019). Сличан приступ војној неутралности у складу са динамиком дешавања на европском и светском тлу има и Аустрија. После одржаног референдума 1994. године Аустрија мења Устав чланом 23ф којим је омогућено Аустрији да се придружи економским санкцијама ЕУ против трећих држава. Наредне године после почетних недоумица око уласка, Аустрија приступа програму Партнерство за мир. Међутим, Аустрија задржава принцип војне неутралности и формално забрањује коришћење свог ваздушног простора за прелет авиона током агресије СРЈ од стране НАТО пакта (2019: 59). Статус Аустрије као „стално неутралне" земље значајно се променио откако је приступила Европској унији 1995. Више него икада, земља још увек маневрише између солидарности унутар ЕУ и учешћа у њеној заједничкој спољној политици и подржавања дугогодишње традиције немешања у сукобе (Janik 2023). Статус квалификоване неутралности дао је могућност неутралним државама да задрже део суверености и одбране војну неутралност као политички идентитет који граде деценијама, посебно кроз безбедносну културу којом промовишу мир, развој и демократију. Швајцарска је позната по својој хуманитарној политици и што је седиште Међународног црвеног крста, као организације која брине о свим страдалима широм света. Аустрија је седиште бројних међународних организација у којима се креирају и доносе стратешки најважније глобалне одлуке Међународни институт за мир, Организацију земаља извозница нафте (ОПЕК), као и низ организација Уједињених нација.

Пракса европских неутралних држава, без обзира на то што су неке од њих значајно редефинисале носеће постулате неутралности, посебно чињеница да су то државе које улазе у ред најуспешнијих савремених друштава, иде у прилог одрживости таквог концепта (Stojanović-Šaranović 2022). Више од осталих држава, које припадајући војном савезу, морају да спроводе и поштују колективне одлуке које често нису у складу, не само са њиховим интересима, него ни са међународним правом. Војно неутралне државе се, у свом правцу развоја спољне политике и безбедности, као и принципа војне неутралности управо ослањају на међународно право. На тај начин, војно неутралне државе имају не само обавезу мирног решавања спорова са другим државама, унапређење мира и безбедности немешањем у друге сукобе, већ и улогу одбране највиших принципа међународног права и Повеље УН. Војно агресивне државе главни су рушиоци међународног поретка заснованог на Повељи УН, дајући себи за право да креирају правила сходно својим интересима. У концептуалном смислу динамика и развој савремених сукоба не доприносе позитивној слици међународног система, нити иде у прилог глобалним центрима моћи, као креаторима глобалне политике. Политика силе постала је легитимнији алат за реаговање не само на међународне проблеме, већ и унутрашње проблеме независних држава. Политички идентитет глобалних центара моћи јесте политика силе и немогућност изградње глобалног мира и безбедности. Иако неки теоретичари сматрају да демократске државе не ратују, пракса учествовања европских

држава у бројним војним интервенцијама (Сирија, Ирак, СРЈ), показала је да једино неутралне државе не подржавају и не учествују у оружаним сукобима. Неутралне државе учествују и плодно су тло мировних преговора и део су међународних мировних мисија послератне изградње држава и на тај начин обликују политички идентитет који карактерише мирнодопска и хуманитарна политика.

ПОЛИТИЧКИ ИДЕНТИТЕТ У КОНТЕКСТУ ВОЈНЕ НЕУТРАЛНОСТИ СРБИЈЕ

Србија, суочена са динамичним геополитичким односима, све бројнијим и учесталијим видовима угрожавања безбедности и са нерешеним унутрашњим питањима, пре свега статусом АП Косово и Метохија, налази се пред озбиљним безбедносним изазовима и поставља се питање да ли је војна неутралност одговарајући политички правац изградње политичког идентитета. Са становишта безбедности једне земље, нужно је сагледати међународни положај у времену најновијих геополитичких односа (Stajić-Lazić 2015). Србија и српско питање у новијој историји углавном су део процеса у и око Балкана који су често решавани регионалним сукобима или у склопу светских ратова (Forca 2021). Текуће спољнополитичко позиционирање Србије *de facto* је обликовано од стране више геополитичких одредница током времена, међу којима су се издвојили нерешени међудржавни и међунационални проблеми, географско ширење НАТО у региону, процес европских интеграција Западног Балкана, економска стагнација балканских држава (Stanković 2023). Овакво стратегијско окружење наводи на преиспитивање безбедносне политике, уз процену безбедносних изазова, ризика и претњи и саме политике идентитета. Узимајући у обзир државе сличних историјских, економских и политичких карактеристика као Србија и анализирајући њихове спољнополитичке потезе могуће је јасније одредити војну неутралност као суштинску компоненту и најбољи избор изградње препознатљивог политичког идентитета и безбедносне културе у међународним односима. После распада Совјетског савеза, пост социјалистичке државе Молдавија, Украјина, Грузија, Азербејџан одлучиле су се за концепт војне неутралности у постхладноратовском периоду. Међутим, њихово приближавање ЕУ и НАТО-у сигнализирало је на преиспитивање искрености њихових политика од стране међународне заједнице, а посебно Русије која је желела да задржи сферу утицаја на просторима бившег СССР-а. Под организацијом Запада почиње епоха „обојених револуција" од Србије, Грузије, Украјине, Сирије, итд. Бројни сукоби на овим просторима последица су борбе глобалних центара моћи око сфера утицаја, а кулминирало је ратом у Украјини. Сличност Украјине и Србије је непоштовање међународних споразума, у случају Украјине Уговора из Букурешта 1994. године, као и Минских споразума 2014. и 2015. године, а у случају Србије Резолуције 1244 СБ УН и Кумановског споразума. Овим споразумима велике силе гарантовале су територијални интегритет земљама потписницама, што је у ствари значило само добијање времена за политичке потезе које ће ове две државе лишити дела територија. Србија је на АП Косово и Метохија успела да одржи мир и замрзне конфликт чекајући бољу спољнополитичку позицију, опредељујући се

својим стратешким документима за војну неутралност по угледу на развијене државе Европе, пре свега Швајцарске и Аустрије. Узроци због којих се Србије определила за војну неутралност, између осталог, јесте однос грађана Србије према НАТО, који је за дуги период обележен НАТО агресијом на СР Југославију и улогом коју НАТО има на Косову и Метохији (Kajtez-Starčević 2023). С друге стране, Украјина после губитка Крима, није повукла поуке у смислу одржавања војне неутралности и изградње стабилне безбедносне културе, већ је отвореним приклањањем НАТО савезу довела себе до тога да упадне у ратни вихор са својим најмоћнијим суседом.

Украјина је морала да буде свесна свог геостратешког значаја за Русију, али и геополитичких амбиција САД и Западне Европе, због чега је постала колатерална штета њихових све интезивниијих сукоба. Србија би деловањем на правном уређењу сопствене неутралности избегла могући развој догађаја по украјинском моделу, који је из намере да буде по страни моћних савеза и сарађује са њима када јој је то у интересу, постала простор на коме се центри моћи боре за утицај и контролу (Novaković 2016). У концептуалном смислу, ово показује да политика идентитета није само прокламовано начело, већ скуп вредности које држава кроз своју безбедносну културу брани и заступа у међународним односима, чиме постаје препозната у међународним односима. Србија се у Стратегији одбране и Стратегији националне безбедности из 2019. године ослања на принципе међународног права и војну неутралност као најважније концепте политичког идентитета и развоја безбедносне културе. Стратешке циљеве Србија брани у свом спољнополитичком деловању, јачајући концепт војне неутралности, али и показујући спремност за сарадњу са свим значајним актерима међународне заједнице. Такође, учешће и поштовање војних и економско политичких савеза као што су НАТО, ШОС, ОДКБ, ЕУ, БРИКС, дефинитивно показују да Србија има пријатељску и дефанзивну политику према другим државама и савезима. Чланство у војном савезу условљено је пре свега територијалном целовитошћу и контролом целокупне своје територије и граница. Без обзира што учествује у програму Партнерство за мир, чланство у НАТО савезу захтевао би да се Србија одрекне дела своје територије, како би стекла услове за пуноправно чланство. То значи угрожавање виталног националног интереса дефинисаног јавним политикама, које су између осталог дубоко укорењене у историјску и националну свест грађана Србије, а то је очување АП Косова и Метохије. Мировну мисију КФОР одобрио је Савет безбедности УН, што јасно показује инструментализацију УН у америчке сврхе. У том смислу, изградња система националне безбедности као војно неутралне државе је од кључног значаја за одбрану и заштиту српских најважнијих националних интереса, а то је решавање Косовске кризе. Имајући у виду да су Грузија, Молдавија и Украјина својим стратешким опредељењем за НАТО дозволила не само мешање Запада у њихове унутрашње ствари већ и коришћење њихових територија да војно, политички и економски угрозе Русију, Србија мора да остане принципијелно усмерена ка одбрани своје војне неутралности, како би сачувала своје виталне националне интересе. Кнежевић сматра да за Србију војна неутралност није малодушни и лукративни, већ егзистенцијални и морални избор међународног положаја земље (Kajtez-Starčević 2023). Поред европских држава, које нису признале независност самопроглашеног

Косова, државе БРИКС-а, предвођене Кином и Русијом, залажу се за територијалну целовитост Србије. У том смислу, вредности неутралности могу да се покажу као изузетно значајни оријентири у свету у коме се све чешће говори о новој геометрији моћи у међународним односима и о мултиполарности. Доследно изведена неутралност на дужи период постаје значајан чинилац политике идентитета и развоја друштвеног интегритета. Привржености миру у контексту неутралности не значи и одустајање од права на одбрану. Напротив, неутралност захтева од државе да развија капацитете за кредибилну одбрану (2023: 338).

ЗАКЉУЧАК

У савременим геополитичким односима државе Европе данас имају две могућности. Да се определе за политику идентитета војних савеза и тиме се одрекну дела своје суверености и постану продужена рука политике глобалних центара моћи и њихових интереса. Истовремено, опредељењем за одређени војни савез, државе чланице супротног блока, односно савеза аутоматски постају државе непријатељи. То значи да војне организације граде системе сталних непријатељстава и политичких тензија како на Европском, тако и на глобалном тлу. С друге стране, државе могу да изграде политику војне неутралности по угледу на најразвијеније државе Европе Швајцарску и Аустрију у којој промовисање мирнодопске политике и хуманитарног развоја безбедности осигурава мир, развој и стабилност, али и поштовање и углед у међународним односима. Војна неутралност препозната је као стабилан и вредан политички идентитет који доприноси миру и сарадњи и уткан је у грађанску свест војно неутралних држава постајући њихов колективни идентитет и кохезивни фактор. Територије војно неутралних држава су се у историји показале као погодан терен на коме могу да се организују преговори о решавању конфликта или прекида рата и успостављања мира, јер као војно неутралне не подржавају ни једну страну и не мешају се у сукоб, што гарантује објективност њиховог политичког ангажовања. Војно неутралне државе не залажу се само декларативно за универзалне вредности као што су мир, слобода, једнакост, демократија, владавина права, већ својом активном политиком чувају и промовишу вредности дефинисане међународним правом.

Поједине европске државе као што су Финска и Шведска одрекле су се војне неутралности, што показује све већу моћ Западне алијансе да под своју контролу стави скоро читаву Европу. Међутим, улазак у војни савез, као и у било коју међународну организацију захтева испуњење одређених услова. Када су војни савези у питању пуноправна чланица може постати само држава која има пуну контролу над својом територијом и својим границама. Отцепљењем дела територије држава, глобални центри моћи фактички су спречила Кипар, Грузију, Молдавију и Србију да буду пуноправне чланице било ког војног савеза, чак и кад би то било у њиховом интересу. То значи да су српски колективни идентитет и култура изграђени на негативној слици о суштини и сврси НАТО пакта. Да би сачувала своју територију, независност и суверености и променила погрешну слику агресивне и ратоборне нације из деведесетих година XX века, Србија мора да изгради стабилан политички идентитет војне неутралности и безбедносне културе који је утемељен

на миру, слободи, демократији, сарадњи, кооперацији и компромису. Развијајући све интензивније облике економске и политичке сарадње, како са суседством, тако и са земљама БРИКС-а, али и арапским светом, Србија у свом спољнополитичком деловању мора да пронађе ефикасне механизме за имплементацију концепта војне неутралности кроз афирмацију политике идентитета. Такође, изградња стратешке безбедносне културе кроз сарадњу са другим војно неутралним државама треба да буде приоритет спољнополитичке и безбедносне агенде којима промовише мир и стабилност као најважнији национални интерес.

ЛИТЕРАТУРА

Blagojević 2022: Veljko Blagojević. „Iskustvo i izazovi Srbije u realizaciji strateškog odvraćanja". Zbornik radova. Ur. V. Blagojević, *Neutralnost i strateško odvraćanje*. Beograd: Medija centar: Odbrana. 229–245.

Bžežinski 2001: Zbignjev Bžežinski. *Velika šahovska tabla*. Podgorica: CID.

Casebook 2024: International Committee of the Red Cross. *Neutral state*. https://casebook.icrc.org/glossary/neutral-state. [15. 7. 2024].

CVCE 2002: Centre virtuel de la connaissance sur l'Europe. *National Declaration by Ireland at the Seville European Council*. https://www.cvce.eu/content/publication/2005/6/17/a442cb-15-0528-4560-9d12-0b46fb5c75d4/publishable_en.pdf. [5. 7. 2024].

Forca 2021: Božidar Forca. „Zapadna antiteza i balkanska pitanja". Zbornik radova. Ur. M. Kovač. Bezbednosni forum 2/21. ISSN 2466-4448

Janik 2023: Ralph Janik. „Austrian Neutrality amid Russia's War on Ukraine". *Austrian Review of International and European Law Online 26(1),* https://doi.org/10.1163/15736512-02601006. 147–159.

Kajtez - Starčević 2023: Ilija Kajtez - Srđan Starčević. „Opravdanost vojne neutralnosti Republike Srbije u vremenu erozije neutralnosti u Evropi". *Srpska politička misao 4/24. DOI: 10.5937/spm82-46850.* 327–345

Karsh 1988: Efraim Karsh. *Neutrality and Small States.* Abingdon: Routledge, Taylor & Francis Group.

Mišev 2023: Gordana Mišev. „Bezbednosni aspekti globalizovanih kriza i fenomen proizvedene nestabilnosti u postsovjetskom prostoru". *Vojno delo 1/2023. DOI број: 10.5937/vojdelo2301018M Beograd.* 18–31.

Morgenthau 1939: Hans Morgenthau. „International Affairs: The Resurrection of Neutrality in Europe". *The American Political Science Review, Vol. 33, No. 3.* 473–486.

Morgenthau 1948. Hans Morgenthau. *Politics Among Nations: The struggle for power and peace.* New York: Alfred A. Knopf.

Novaković 2016: Igor Novaković. „Politika neutralnosti u Evropi kao „cena" za status stalne neutralnosti". Zbornik radova. Ur. T. S. Korać, uticaj vojne neutralnosti Srbije na bezbednost stabilnost u Evropi. *Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu i Hanns Seidel Stiftung SCG*. 29–51

Novaković 2019: Igor Novaković. *Stalna neutralnost u evropi u posthladnoratovskom periodu.* Beograd: Institut za evropske studije.

Review 2024: World Population Review: *Neutral Countries*. https://worldpopulationreview.com/country-rankings/neutral-countries. [15. 6. 2024].

Schmitt 2023: Michael Schmitt.*"Strict" versus "Qualified" Neutrality*. Lieber Institute for Law & Warfare at West Point: https://lieber.westpoint.edu/strict-versus-qualified-neutrality/. [15. 6. 2024].

Snyder 1997: Glenn Snyder. *Alliance Politics.* Ithaca: Cornell University Press.

Stajić - Lazić 2015. Ljubomir Stajić – Radojica Lazić. *Uvod u nacionalnu bezbednost.* Beograd: Akademija za nacionalnu bezbednot i JP Službenik glasnik.

Stanković 2023: Nevena Stanković. „Izazovi spoljne politike Republike Srbije u svetlu rusko-ukrajinskog sukoba". *BAŠTINA, Priština – Leposavić, sv. 61, DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-45513*, 157-171.

Stojanović - Šaranović 2022: Stanislav Stojanović – Jovanka Šaranović. „Vojna neutralnost i srpska strateška kultura". *Srpska politička misao, posebno izdanje. https://doi.org/10.22182/spm.specijal2022.1*, 11–40.

Šuvaković 2023: Uroš V. Šuvaković. Rat koji je izbio sa tri decenije docnje. Balkansk sinteze. DOI: 10.46630/bs.1.2023.01

TEU1993: Treaty on European Union: Maastricht Treaty. European Parliament. https://www.europarl.europa.eu/about-parliament/en/in-the-past/the-parliament-and-the-treaties/maastricht-treaty. [15. 5. 2024].

Gordana Ž. MIŠEV
Nemanja R. STEVANOVIĆ

THE POLITICAL IDENTITY OF SERBIA IN THE DISCOURSE OF MILITARY NEUTRALITY IN EUROPE

Summary

The dynamics of the development of contemporary geopolitical relations with the tendency to intensify the conflict between global power centers is additionally complicated by the growth and development of the foreign policy ambitions of regional powers, which strive to create a new global order. In this context, they did not reach a global consensus on maintaining world peace and security. States with significantly less political, economic and military power, i.e. weak states or peripheral states, in order to ensure their survival, must rely on their own forces or adhere to current military alliances. At a time when the number of armed conflicts is growing and affecting all parts of the world, including Europe, the question arises whether military neutrality is the safest way to defend vital national interests and the best concept for building a political identity. The paper analyzes the contemporary practices of building the identity policy of European states through strategic patterns of establishing military neutrality, as well as the specific position of Serbia in the NATO environment. Military neutral states do not only declaratively advocate for universal values such as peace, freedom, equality, democracy, rule of law, but with their active policy they protect and promote the values defined by international law. Identity policy is not only a proclaimed principle, but a set of values that the state defends and represents in international relations through its security culture, thus becoming recognized in international relations. The conclusion is that in its foreign policy, Serbia must find effective mechanism for implementing the concept of military neutrality through the affirmation of identity politics and strategic security culture, especially considering the resolution of the status of the Autonomous Province of Kosovo and Metohija.

Keywords: military neutrality, political identity, Kosovo and Metohija, R. Serbia, Europe.

Рад је предат 30. септембра 2024. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 355.1.072.6/.7
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina35-56354

Оригинални научни рад

*Срђан В. СТАРЧЕВИЋ**
Војна академија, Универзитет одбране у Београду

*Бојана И. РУЖИЧИЋ***
Факултет политичких наука, Универзитет у Београду

ДЕПОЛИТИЗАЦИЈА ВОЈСКЕ КАО УСЛОВ ЗА ЊЕНУ ЦИВИЛНУ ДЕМОКРАТСКУ КОНТРОЛУ***

Апстракт: Рад представља критичку анализу захтева и могућности за деполитизацијом војске. Аутори се баве начелним питањима и теоријским моделом цивилно-војних односа и деполитизације војске, са циљем да укажу на динамичност цивилно-војних односа. Деполитизација војске није могућа ако се политика схвати у најширем смислу, као општи друштвени процес управљања друштвом, одређивања заједничких циљева, доношења норми и одлука о најважнијим питањима друштвеног живота и регулисања односа са другим друштвима. Ако се политика схвати у ужем смислу, као борба за стицање власти и утицај на власт, онда је деполитизација војске нужни (иако не и једини) услов за постојање како демократије тако и ефикасне војске. Као полазне тачке у истраживању ауторима су послужили класични Хантингтонов концепт (објективне) демократске цивилне контроле војске и налази његових реномираних критичара, пре свих Мориса Јановица и Семјуела Фајнера. У раду се доказује слојевитост Хантингтоновог погледа на цивилно-војне односе, што аутори користе за формулисање предлога динамичког модела цивилно-војних односа.

Кључне речи: цивилно-војни односи, деполитизација војске, војни режими, демократска цивилна контрола војске, војни професионализам.

УВОД

Уобичајено функционисање модерних друштава почива на постојању великог броја различитих, мање или више међусобно повезаних друштвених институција. Уколико су ове институције повезане заједничким друштвеним делатностима, најчешће се налазе у системски регулисаним међусобним односима и творе један од подсистема датог друштва као „свеобухватног, сложеног, самодовољног и заокруженог социјалног поретка“ (Pavlović 2011: 11). Што су ове институције ближе политичкој сфери (или њеном језгру), то су веће моћ и власт којима располажу.

* Ванредни професор, ORCID 0000-0002-5046-6058, srdjan.starcevic@vs.rs

** Докторанд на Факултету политичких наука Универзитета у Београду, ORCID 0009-0008-0630-655X, ruzicic.bojana@gmail.com

*** Рад је настао као део истраживања на научном пројекту Института за стратегијска истраживања Универзитета одбране у Београду „Војна професија у Србији у савременом безбедносном окружењу“ који финансира Министарство одбране Републике Србије (број пројекта ИСИ-ДХ/3/24–26).

У политичком систему, као једном од друштвених подсистема, неке од институција конституишу се на основу воље грађана исказане на изборима, док су друге професионалне, засноване на посебним професионалним знањима неопходним за обављање одговарајуће друштвене делатности или њеног дела (Старчевић 2008: 68). У политичком смислу, првима припада предност, јер пролазе верификацију на изборима и делују под Егидом воље грађана; оне потом креирају државну политику. Друге постоје као бирократски апарат надлежан за обављање одређених послова; оне раде на спровођењу државне политике или једноставно пружају услуге грађанима повинујући се општеобавезујућим политичким одлукама које се доносе на другом месту, али са експертизом која их чини неопходним за ваљано обављање њихових послова. Укратко, прве воде политику коју би друге требало да следе, а друге поседују експертизу и аутономију у обављању послова за које су надлежне коју би оне прве требало да поштују.

Међу овим врстама институција у демократијама, ипак, постоји битна разлика како у погледу стабилности током дужих временских периода тако и у вези са компетенцијама за коришћење механизама за одлучивање и спровођење одлука. Прва разлика последица је (променљиве) воље бирача и уставних решења која ограничавају број узастопних мандата за обављање важних државних функција: институције које се конституишу на изборима чешће се кадровски мењају од професионалних институција, али чешће доживљавају и идеолошке метаморфозе што се битно одражава на промене њихових захтева према професионалним институцијама. Друга разлика произлази из различитог пута којим се стиже до врхова хијерархије у овим институцијама. Док професионалне институције фаворизују експертизу и искуство које се стиче током деценија службе, уз постепено напредовање на хијерархијској лествици, на изборима може да победи и онај који нема никаквог административног знања нити нарочитог искуства у управљању великим институцијама, међународним односима, безбедности или економији. На изборима, такође, већинску подршку може да задобије појединац или политичка партија која не дели исте вредности и/или визије које имају челници развијеног бирократског апарата, што може да изазове велике тензије између „новог естаблишмента" и „дубоке државе" (Станар 2019а: 556).

Иако владавина права, одрживи развој и квалитет живота у једном друштву умногоме зависе од рада професионалних, бирократских институција, демократски принципи не допуштају да оне, позивајући се на своју професионалност и експертизу, преузму вођење политике од оних које грађани бирају да то раде, јер би тиме били прекинути канали којима грађани допиру до (посредног) управљања друштвеним пословима, а друштво би било стављено под старатељство у некој врсти васпитне (самопроглашене и зато врло упитне) меритократске диктатуре или технократске олигархије (Stojiljković 2013: 236). Посебно је опасан случај када на такву врсту друштвеног осамостаљивања и политичке узурпације или на уплитање у политику ради фаворизације одређене политичке организације претендује институција која је оличење државног монопола силе, каква је војска. Управо зато је значајно анализирати постојеће концепте и моделе цивилне демократске контроле војске и иновирати их.

ХАНТИНГТОНОВ КОНЦЕПТ ДЕМОКРАТСКЕ ЦИВИЛНЕ КОНТРОЛЕ ВОЈСКЕ И ЊЕГОВИ КРИТИЧАРИ

Ако је тачна тврдња Мао Цедунга да моћ израста из пушчане цеви,[1] онда је јасно са коликом моћи располаже побуњена војска или политичка опција која придобије војску и служи се њоме као инструментом у унутрашњој политичкој борби (Hejvud 2004: 694). Ово је ауторитативно објаснио Морис Диверже (*Maurice Duverger*) који је сматрао да је војска већ по својој природи опасна по државу, јер су они који су наоружани склони да своје оружје злоупотребе једнако као што су властодршци склони да злоупотребе власт. „Оружје је крајњи израз власти, најпресуднији на краћи рок, и најнеодољивији у тренутку. Онај који држи мач пада, природно, у искушење да га баци на теразије. Наоружани војници су стална опасност за владу и ненаоружане грађане" (Diverže 1966: 104).

Будући да је поменута опасност стварна и озбиљна, демократска друштва покушавала су на неколико начина да је превладају и успоставе демократску цивилну контролу војске. Први покушај била је дисперзија војног ресурса. Овај покушај контроле (кошнене) војске карактеристичан је за Велику Британију, која је у 18. веку располагала малобројном и територијално расутом најамничком војском (Dal 1997: 60). Наравно, постојање такве војске неодвојиво је од специфичног друштвенополитичког и геополитичког контекста. Примера ради, незамисливо је да Руска Федерација или Кина и многе друге државе данас преузму британски војни модел из 18. века. Можда комбинација релативно малих професионалних војски и мреже приватних војних компанија може да подсећа на тај стари концепт преобучен у савремено рухо, али се и ту отвара питање контроле ових снага (Stanar 2020). Поред тога, смањена бројност и просторна дисперзија војних јединица не може да донесе сигурност влади, ако њена најорганизованија институција силе одбије да се покорава и задобије подршку важних друштвених група. Чињеница је да је у бројним примерима војних удара тек мањи део војске био ангажован у њиховом извођењу. Уосталом, савремена технологија и карактеристике наоружања и војне опреме чине да проблем демократске цивилне контроле оружаних снага не може да буде решен тиме што би се војне јединице бројно смањиле и просторно удаљиле једна од друге.

Други покушај јесте слабљење војске као пут за њено успешно контролисање. Гласови у овом тону појавили су се у Конгресу младих Сједињених Америчких Држава, непосредно после Рата за независност, са захтевом да се Уставом ограничи бројно стање америчке војске на пет хиљада људи (Vjatr 1987: 100). Мада тај предлог није усвојен, он сведочи о неповерењу које су поједини либерално настројени

1 Са овим становиштем полемише Хана Арент (*Hannah Arendt*) по чијем мишљењу моћ произлази из способности заједничког деловања док коришћење оружја представља чин насиљаа који може да произведе послушност, али не и моћ (Arent 2002: 18–19, 56, 67). Ипак, ако се моћ дефинише веберовски као способност да се сопствена воља спроведе упркос потенцијалном отпору других, чињеница располагања оружјем морала би се узети као један од извора моћи. У савременој социолошкој литератури тако и чини Мајкл Мен (*Michael Mann*) који поред три кључна облика моћи у класичној социолошкој традицији (политичка, економска и идеолошка) издваја и војну моћ, као четврти облик моћи који извире из организоване физичке снаге (Mann 2005: 11).

конгресмени имали према оружаним снагама. Постојање поверења највиших државних органа у војску је кључно да би држава могла да изгради војску способну да испуни своју основну друштвену улогу, то јест да успешно води оружану борбу, одбрани друштво од оружаног угрожавања споља и обезбеди ако не пожељан, онда макар прихватљив мир. Намерно ослабљена, деградирана војска била би институција неспособна да одговори функционалном императиву који је једна од две силе које обликују војне институције сваког друштва (Hantington 2004b: 4). Тиме би она изгубила и своју сврху, па би се с разлогом могли запитати шта оправдава њено постојање.

Трећи покушај подвргавања војске демократској цивилној контроли била је револуционарна трансформација друштвених односа унутар војске. Реч је о покушају да се ауторитарни обрасци карактеристични за феудалне најамничке војске, замене новим, заснованим на начелима грађанских револуција. Типичан и најпознатији пример овакве трансформације одиграо се током Француске буржоаске револуције, када је створена прва масовна војска, али је и репертоар војних идеја обогаћен захтевима за високом политичком свешћу старешина и војника и војничким изборима старешинског састава, осим команданата армија који су постављани „одозго" (Старчевић–Кајтез 2018: 780–781). Ипак, пред императивом победе у рату револуционарни експерименти са војском и у војсци су брзо напуштани у корист опробаних решења дисциплиноване стајаће војске (Старчевић 2020: 207–224).

Четврти покушај успостављања стабилне цивилне демократске контроле војске заснован је на концепту политичке неутралности војске. Овај концепт – који је темељно разрадио Семјуел Хантингтон (*Samuel P. Huntington)* – остварио је највећи теоријски и практичан утицај у другој половини 20. и на почетку 21. века. Хантингтон је пошао од тезе да су војне институције обликоване под утицајем функционалног и друштвеног императива. Први се односи на њихову способност да одговоре својој намени и држави испоруче оперативне способности војних јединица као важан сегмент способности друштва за кредибилну одбрану својих вредности и интереса, а други на њихову усклађеност са доминантним друштвеним снагама, владајућом идеологијом и највишим државним институцијама. По Хантингтоновом мишљењу, оба ова императива су важна и ниједан се не сме занемарити, јер би војска која се руководи искључиво ефикасношћу могла да постане опасна по друштво, док би војска устројена само по друштвеном императиву вероватно била веома неефикасна (Hantington 2004b: 4).

Цивилно-војни односи у демократијама су деликатни, јер треба да одржавају праву меру између ефикасности војске и њене усаглашености са карактером друштва и демократским вредностима. На додиру војске и демократије настаје проблем познат као цивилно-војни парадокс: како једна ауторитарна монистична институција каква је војска, са израженом хијерархијом, строгом дисциплином, неједнаким улогама претпостављеног и потчињеног, централизацијом одлучивања и командним односом, у којој се развија беспоговорна послушност, и коју најубојитије наоружање и врхунска организација чине супериорном у погледу располагања средствима физичке принуде у једном друштву, усклађује своје активности

са демократски уређеним друштвом чији је орган? Како се, дакле, војска која је утемељена на ауторитарним обрасцима потчињава демократским државним институцијама, па их још, устреба ли, и штити?[2] Сасвим је извесно да ова потчињеност не може да буде физичке природе. Војска је државни орган који представља најјачу силу физичке принуде у држави. Пошто држава овај монопол успоставља преко војске, могућа је опција да војска свој изузетни положај злоупотреби против демократски изабране власти.

Хантингтон је излаз из цивилно-војног парадокса пронашао у ономе што је назвао објективном контролом војске као државне институције којом се управља преко официра – професионалаца чије су експертизе разноврсне и зависе од вида, рода, службе и специјалности војске за које су се школовали и обучавали, али чији је заједнички именитељ управљање насиљем (Hantington 2004b: 14, 92). За разлику од субјективне цивилне контроле војске која подразумева продирање моћи цивилних група у војску, објективна контрола „постиже свој циљ милитаризацијом припадника војске чинећи их оруђем државе" (Hantington 2004b: 92). Механизам на коме почива оваква контрола војске јесте професионализам официра. Официр је схваћен као припадник важне професије „у чијем је систему вредности лојалност испред експертизе" (Старчевић 2011: 245). Пошто је војска у крајњем случају инструмент политике, официр упреже своје снаге у извршење државних одлука (легалних наређења) при чему он не одговара за циљеве који се остварују спровођењем одлуке. Хантингтон чак тврди и то да је војнички квалитет официра независан од циља за који се бори, а да његова професионалност зависи од мере „у којој његова лојалност представља војнички идеал" (Hantington 2004b: 82). С друге стране, официрска професија по Хантингтоновом мишљењу мора да има аутономију у војним пословима. Док професионална етика официра, која потенцира лојалност демократски изабраним властима, делује на војску као важан део друштвеног императива, аутономија војне професије чува ефикасност војске и одраз је деловања функционалног императива. Међутим, аутономија је ограничена само на извршење војних мисија и не обухвата одређивање коначних циљева који су по природи ствари политички. Према томе, официрски етос с акцентом на лојалности и усмереност официра на извршавање војних мисија заједно јачају професионализам официра, а чисти професионализам их чини „политички стерилним и неутралним", сматра Хантингтон (Hantington, 2004b: 93; Hantington 2004a: 234–238).

Хантингтонов концепт неутралности војске у унутрашњој политици уважио је (не-физичку) природу потчињености војске демократски изабраним носиоцима власти. Способности војне организације се не умањују, јер се војска и не организује да би била изнутра демократична, него да би била ефикасна. Али, она се потчињава правилима демократског друштва тиме што прихвата легитимност демократски

2 Цивилно војни парадокс последица је супротности у основним вредностима на којим почива грађанско демократско друштво с једне стране и војна организација с друге стране. Он се не односи на могућност да војска обори било који режим. Он постоји искључиво у демократским друштвима, док у недемократским, ауторитарним режимима нема цивилно-војног парадокса. Зато се намеће закључак да цивилно-војни парадокс и није самостална појава, него део цивилно-војних односа у демократски уређеном политичком простору и сржно питање цивилне демократске контроле војске.

изабране власти и легалне односе унутар политичког система. Потчињеност војске цивилним властима, као што је већ наглашено, није и не може бити по својој природи физичка (Makijaveli, 2005: 63). Ако војска као оружана организација одражава и одржава државни монопол физичке принуде и тиме гарантује сувереност државне власти, а државним законима обавезност утемељену на предиктабилности у очекивањима њиховог важења (Hejvud 2004: 694; Babić, 2018: 33, 113, 163), онда је физичка репресија власти према њој у крајњем случају немогућа. Међутим, постоје и други начини да се воља спроведе или наметне, суптилнији и ефикаснији од физичке репресије или страха који изазива физичка присила. „Најгоре нас савијају невидљиве руке" (Šušnjić 1999: 10). Тако Хантингтонов концепт објективне цивилне демократске контроле војске, који рачуна с тим да може војни простор да учини „политички стерилним", укључује етичке и социолошке механизме подвргавања војске правилима демократског друштва. Ови механизми усмерени су, опет, на развијање високог степена професионализма код војног особља, гарнираног војном етиком и нарочитом војном поткултуром чија је подлога конзервативни реализам (Hantington 2004b: 65–87, 291, 508–509).

Хантингтонов концепт неутралности војске у политици подразумева врло стриктно одвајање цивилне и војне сфере: да се официри не мешају у политику, а политичари у начин извршења мисија и задатака војске. Поред тога, он решава цивилно-војни парадокс сакрализацијом професионализма који војну сферу чини политички стерилном. Управо су ове две упоришне тачке Хантингтоновог концепта биле предмет вехементних критика других аутора који су проучавали цивилно-војне односе, пре свих Мориса Јановица (*Morris Janowitz*) и Семјуела Фајнера (*Samuel E. Finer*)

Јановиц је сматрао да је строго одвајање војске и политике немогуће, јер официри, а пре свих високопозиционирани војни команданти доносе одлуке с политичким последицама (Janowitz 1959: 11–22). Осим тога, тврдио је да војска мора да буде добро интегрисана у друштво и политички систем, јер су војни и политички циљеви међусобно повезани, па војни и политички естаблишменти морају да сарађују приликом одлучивања о правцу и остваривању војних циљева, као и да учествују у међусобном прилагођавању војних и политичких циљева (Janowitz 1960).

Снажну аргументацију против Хантингтоновог концепта објективне цивилне контроле војске изложили су и критичари професионализма као коначног решења цивилно-војног парадокса. Фајнер је установио да професионализам често доводи војску и цивилне власти у колизију (Finer 2002: 25–27). По његовом мишљењу, професионални војни етос који ову професију приближава идеалу служења држави утврђује код војних професионалаца мистично поимање државе и веза између државе и официра. Ово је само на корак од схватања да су официри, који служе држави као целини и јединству, предодређени да одређују националне интересе, а не политичари који су изабрани као представници политичких партија, дакле делова политичке целине. Фајнер затим тврди и то да официр као експерт ког се не тичу коначни циљеви, већ само инструменти којима се извршава (политички) налог, може да развије техницистички однос према друштву као резервоару људских и материјалних ресурса, због чега аутономија војне професије може да постане

опасна по општи интерес. Зато је предлагао проширивање друштвено-хуманистичке спреме војних лица ради прихватања супрематије цивилне моћи (Finer 2002: 28). То значи да је за спречавање војске да интервенише у (унутрашњем) политичком простору неопходно да њени припадници интериоризују основне друштвене вредности, то јест да се развије самоконтрола војске као наизглед танан, али најефикаснији начин цивилне демократске контроле војске (Старчевић 2011: 251–255). Фајнеровој аргументацији додата је и опсервација о незаинтересованости официра за политику као потенцијалној платформи за политичке злоупотребе војске од стране политичара, што је друга страна „медаље зване војни професионализам" (Born 2001: 220).

Фајнеров излаз из цивилно-војног парадокса има раскошнију идејну позадину од Хантингтоновог, мада оба конвергирају ка истом циљу: да се војска повинује одлукама легитимне државне власти. Он захтева од официра да прихвате супрематију цивилне моћи, а то подразумева интериоризацију основних друштвених вредности и појачано друштвено-хуманистичко образовање официра (Finer 2002: 28; Старчевић 2011: 251–255). Ипак, Хантингтонов концепт објективне цивилне контроле војске, са разрађеним упутствима за демократизаторе, остварио је велики утицај не само на теорију цивилно-војних односа, него и на политичку праксу реформи војски с циљем ограничавања војне моћи и успостављања демократске цивилне контроле војске у многим земљама које су биле захваћене „трећим таласом" демократизације, на крају 20. века (Hantington 2004a: 241–242).

ЕКСТРАКЦИЈА ВОЈСКЕ ИЗ ПОЛИТИКЕ: ЗАБЛУДА ПОЛИТИЧКЕ АЛХЕМИЈЕ

Политичари који су се прихватили реформи војске на постулатима Хантингтоновог концепта објективне контроле војске морали су да се суоче са кључним питањем: да ли је крута подела војне и политичке сфере могућа?

Ако политику схватимо у најширем смислу, као општи друштвени процес управљања друштвом, његовог усмеравања ка заједничким циљевима, доношења норми и одлука о најважнијим питањима друштвеног живота и регулисањем односа са другим друштвима, онда се суочавамо са немогућношћу, али и некорисношћу издвајања војске из политике и то из више разлога.

Прво, оружана борба коју војска изводи део је рата чији је смисао увек политички (Старчевић–Благојевић 2017: 130). Због политичког смисла рата, војска нужно остаје обавијена политиком све док је рат могућ. А без обзира на предвиђања краја историје и измирења унутрашњих друштвених противречности и упркос томе што је опасност од нуклеарне катаклизме светских размера трансформисала рат, он није нестао са лица Земље (Врачар–Парановић 2018: 141–150). Било у виду продуженог рата између и унутар неразвијених друштава или као инстант рат информационог доба, рат је остао неизоставни део наше стварности (Kastels 2018: 625–633).

Друго, вођење оружане борбе, као и организација војске и друштвени односи у њој, нису детерминисани само материјално-техничким факторима, него и идејама,

вредностима и нормама које прожимају друштво. Макар у конструктивистичкој парадигми, „правила, норме и друге културне преференције имају значајан утицај на безбедносна надметања и вођење рата“ (Daniel–Smith 2015: 236). Пошто политика подразумева креирање, одржавање и мењање општих и обавезујућих правила заједничког живота људи у једном друштву, неспоран је и њен дубоки, посредни утицај на начин осмишљавања, планирања и извршавања војних задатака.

Треће, политички циљеви рата битно утичу на морал војника (Вељковић 2006: 77–78). Војник који не прихвата циљеве рата у војној пракси се сматра неприлагођеним војником. Без осећања да је „наша ствар“ у рату праведна, „све друго је само губљење времена“ (Kreveld 2010: 178).

Четврто, начин на који се креирају војне доктрине, организује структура војске и друштво припрема за одбрану, умногоме је одређен унутрашњим политичким кретањима и међународним односима (Ђукић 2019: 21–60, 160–198).

Пето, могућност екстракције војске из политике врло је упитна и због тога што је војска једна од институција у политичком систему. Она извршава одлуке од којих су макар неке (управо оне опште и најважније) неспорно политичке. Војска спроводи политику и то се од ње очекује у толикој мери да многи аутори који су се бавили феноменом моћи војну моћ подводе под политичку моћ. Истина је да су војна и политичка моћ су у тесној вези. „Мада је војна моћ првенствено усмерена према споља, респектабилност војне моћи у међународним односима битно доприноси снази политичке моћи и на унутрашњем плану“ (Pavlović 2012: 346). „Ретко која професија као војна, осим можда саме политичке професије, је толико чврсто, блиско, стално и вишеструко повезана са административним (бирократским) апаратом државе и државном политиком“ (Кајтез 2019: 599)

Насупрот овоме, ако политику узимамо у њеном ужем значењу, сведену на „државну власт, борбу за освајање или утицај на друштвену власт“, тада се увиђају значај и корисност одвајања војске од политике (Pečujlić–Milić 2005: 142).

Потреба за неутралношћу војске, односно за њеним изузећем из политичке борбе за освајање власти, као и држање војне моћи у оквирима њених надлежности и свођење њених канала утицаја искључиво на институционалне, претпоставка је демократског плурализма. Војна диктатура можда изгледа као анахронизам на тлу Европе, али је чињеница да су војске успостављале своје владе или утицале на цивилне владе у 19 % држава у свету, у првој деценији 21. века (Geddes–Frantz и др. 2014: 147). Резултат друштвеног осамостаљивања војске и њеног вехементног деловања као засебне политичке институције, са посебним политичким и другим интересима, извесно не би била демократија, већ, вероватно, војна диктатура. Стављање војске у службу неке од политичких партија, такође би водило ка ауторитарном политичком исходу, могуће, опет, ка војној диктатури (Acemoglu–Ticchi и др. 2008: 49). Условљавање регуларно изабраних власти од стране друштвено осамостаљене војске или политички активног војног врха, представља не само грубо кршење воље грађана, него и нелегитимно и нелегално наметање посебних интереса политизованог војног руководства и нарушавање општих интереса. Поред тога што говори о дубокој друштвеној кризи и представља опасност од војне диктатуре, друштвено осамостаљивање војске додатно дестабилизује друштво,

јер је легитимност војног режима (чак и када може бити призната) увек привремена. „Војска ће или решити проблеме или не, али у оба случаја неће бити у стању да трајно врши власт... Мач неуспеха увек виси над режимима мача. У случају успеха, појачаће се захтеви за либерализацијом, јер се успех сматра пролазном фазом ка успостављању демократске владавине" (Старчевић 2010: 208; Geddes–Frantz и др. 2014: 158–159).

Уплитање војске у политику доводи у питање и ефикасност саме војске. (Hantington 2004a: 63–102). Реч је о томе да се у политичком режиму који успоставља или гарантује политизована војска, приликом именовања и унапређивања официра фаворизује лојалност режиму у односу на професионалне компетенције. То доводи до опадања квалитета официрског кора, узлета корупције, умањења перформанси командовања војним јединицама и слабљења етичког лидерства и етичког фактора борбеног морала трупа (Рајић 2001: 342–343; Čupić 2016: 79–80; Станар 2019б: 13–17).

Уплитање војних професионалаца у политику показало се као штетно, а за војну ефикасност чак и погубно, упркос Жоминијевој аргументацији да би свим генералима требало дати пасивно бирачко право јер они „неће бити најслабији међу посланицима" (Жомини 1952: 81). Немешање војске у политику је, дакле, значајно за демократију и корисно како за демократски уређено друштво тако и за саму војску. Цивилна демократска контрола војске је нужна и драгоцена, колико као лек за тзв. преторијански проблем, толико и за „здравље" војске као важне друштвене институције.

Друга могућност политизације војске јесте уплитање политике у оно што се мора сматрати искључиво војном сфером, чак и официрским забраном – командовање војним јединицама. Овде није проблем што стратегија од 19. века до данас функционише као један део ширег, политичког домена, с којим се војни експерти с неочекиваном лакоћом опраштају задовољавајући се планирањем и руковођењем војних операција (Domjančić 2018: 536-538). Проблем је у томе што се политичари (дакле, аматери у војном руковођењу) радо уплићу у оно што се традиционално сматра суштином официрске професије (Гаве 1993: 5–11). Професионални отпор официра бива скршен оним истим саветима демократизаторима које нуди Хантингтон. Као отров који у малој количини лечи, а у великој убија, тако и ови, иначе одлични савети у ситуацији када набујала војна моћ прети да поплави политичку сцену, доводе до опадања војне ефикасности (пре свега због фаворизације лојалности, што отвара простор и за политичку злоупотребу војске ако за то постоје одговарајући услови).

Команди однос, као једно од основних обележја војске као друштвене институције, има политички и функционално-координациони смисао. Први повезује војску са врхом политичке власти и омогућава извршавање његових одлука приликом ангажовања војске. Други омогућава да војска организовано и ефикасно изврши своју друштвену улогу; он подразумева поштовање строге војне хијерархије, субординације и дисциплине (Старчевић 2020: 215–216). Без њега би усклађивање дејстава различитих јединица, доношење брзих и рационалних одлука подвргнутих начелима и правилима којима суверено влада војна експертиза, али и извршавање

тих одлука, било немогуће. Војска у прејаком стиску цивилних и, у односу на војне послове, лаичких или аматерских структура, и сама подлеже кварењу командног односа. Тачније, политички смисао командног односа метастазира, а функционално-координациони одумире. Субординација се раствара у каријерној конкуренцији, значај положаја у војној хијерархији релативизује личним односима са носиоцима политичке моћи, војна дисциплина губи оштрину, а морал пати због доминације лојалности над професионалним компетенцијама. Због реченог, ефикасност војне организације бива знатно умањена. „Аматеризам је ефекат политичке лојалности...“ (Worrell 2011: 17)

Док се деполитизација војске схваћена као њена екстракција из политике показује као немогућа и некорисна, деполитизација војске схваћена као њено изузимање из политичке арене у којој се води борба за освајање власти или утицај на њу изгледа не само као пожељна и корисна, него и као нужан услов за функционисање демократски уређене државе и добро организоване војске.

Да ли је овако схваћену деполитизацију могуће спровести тако да њени резултати постану релативно трајно стање? На први поглед, рекло би се да јесте, пошто она одговара свим учесницима у демократској утакмици. Такође, војска традиционално игра улогу значајног актера у спољној, а не у унутрашњој политици (Rukavishnikov–Pugh 2018: 125). Дивержеовски аргумент бацања мача на политичке теразије, ипак, уједно је и теоријски јак и историјски много пута потврђен. Проблем искрсава из саме природе моћи – њене склоности да се шири и уједно, квари оне који је поседују (Pavlović 2012: 25). Друштво пати у загрљају војне моћи, али и војска губи дах у пречврстом загрљају својих цивилних господара. Биланс, у коначном, може да буде збир недемократске владавине и неефикасне војске.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА: КА ДИНАМИЧКОМ МОДЕЛУ ДЕМОКРАТСКЕ ЦИВИЛНЕ КОНТРОЛЕ ВОЈСКЕ

Када је изнео своје оштре критичке опсервације о Француској буржоаској револуцији, многи виговци зачудили су се што њихов политички представник Едмунд Берк (*Edmund Burke*), познат као поштовалац Америчке револуције, сада заступа становиште које је изразито конзервативно. У Берковој мисли о револуцијама, међутим, владао је савршен ред. Политички филозоф који је конзервативизам уздигао на ниво идеологије имао је „личну потребу да допринесе оним снагама које су у стању да поврате равнотежу лађи која се љуља и која је стога у опасности“ (Старчевић–Кајтез 2018: 783). Равнотежа у коју је Берк желео да уведе Европу, по чему је претеча легитимиста, захтевала је да у једном историјском моменту својим политичким деловањем подржи револуцију, а у другоме да буде корифеј реакције. Наше становиште је јасно: у друштвено-историјским процесима, не постоји статичка равнотежа, него само динамичка; мноштво фактора истовремено делује, али се њихове силе међусобно потиру. Да би се постигла релативно трајна, Хантингтон би рекао „практично одржива“, равнотежа у динамичним друштвеним односима, неопходно је наизменично подстицати њихове учеснике (Hantington 2004b: 343).

Хантингтонов модел цивилно-војних односа се најчешће интерпретира у духу круте поделе политичког и војног домена, при чему политика контролише војну моћ не угрожавајући њену аутономију. У Хантингтоновом делу, ипак, много је више слуха за деликатност и друштвено-историјску динамичност и променљивост цивилно-војних односа (Hantington 2004b: 149–498). Док се ауторитативни савети из „Трећег таласа" односе на владе које имају проблем са војскама склоним уплитању у политику, у „Војнику и држави" исти аутор приказује цивилно-војне односе као типичан динамички процес и завршава своја разматрања поглављем чији наслов гласи: „Ка новој равнотежи" (Hantington 2004b: 499).

Начела демократске цивилне контроле војске морају бити крута, али њихов живот у институционалним решењима током времена треба да прими на себе рухо флексибилности. У пракси, то би значило да када се успоставе снажни механизми демократске цивилне контроле војске и када војска и сама интериоризује демократске вредности, пажња мора да се усмери на снажење ауторитета професије. Ово се може постићи различитим средствима, нпр. формирањем официрског кора, оживљавањем традиције официрских скупова у војним клубовима, етичким образовањем официра, неговањем критичке војне мисли, редефинисањем надлежности војних и цивилних функционера унутар система одбране, прописивањем јасних критеријума за напредовање и постављења на високе позиције у војној хијерархији и сл. Неки од тих механизама били су познати српској војсци још у 19. и првој деценији 20. века (Ђукић 2019: 102, 105, 116, 157–159, 237–242, 294). Већа аутономија војне професије водила би ка већој ефикасности војске, али само дотле док се официри не мешају у политику (у ужем смислу), а то би се могло обезбедити сталним деловањем и повременим иновирањем механизама цивилне контроле.

Нови поглед на цивилну демократску контролу војске могао би да буде веома користан и за Републику Србију, уколико би се спровело редизајнирање њених националних институција и опоравак одбрамбених националних ресурса након налета неолиберализма (Стојадиновић–Станчић 2019: 25; Ђурић–Стојадиновић 2018: 46–51). У геополитичким специфичностима које Балкан, по мишљењу Миломира Степића, чине „потконтинентом", постоји „латентна нестабилност и конфликтни капацитет чији су истовремени и узрок и последица неадекватне границе" (Степић 2020: 13). Тим пре, могућност употребе Војске Србије у различитим кризама које би укључиле оружане сукобе не може се теоријски елиминисати (Stanar 2019: 236–237; Кораћ–Стекић 2018: 112–113).

ЛИТЕРАТУРА

Вељковић 2006: Видимир Вељковић. *Основи морала војске*. Београд: Војна академија: Војноиздавачки завод.

Врачар–Шарановић 2018: Милинко Врачар–Јованка Шарановић. „Трансформација рата на размеђу 20. и 21. века." *Српска политичка мисао*, год. XXV, књ. 60, 2, 135–153. doi: 10.22182/spm.6022018.8

Гаве 1993: Андре Гаве. *Вештина командовања*. Београд: Војноиздавачки и новински центар.

Ђукић 2019: Слободан Ђукић. *Страни утицај на развој српске војне доктрине у XIX и првој деценији XX века*. Београд: Војна академија Универзитета одбране: Медија центар „Одбрана".

Ђурић–Стојадиновић 2018: Живојин Ђурић–Миша Стојадиновић. „Држава и неолиберални модели урушавања националних политичких институција.“ *Srpska politička misao* год. XXV, књ. 62, 4, 41–57. doi: 10.22182/spm.6242018.2.

Жомини 1952: Анри де Жомини. *Преглед ратне вештине.* Београд: Војна библиотека.

Кајтез 2019: Илија Кајтез. *Социологија*. Београд: Војна академија: Медија центар „Одбрана“.

Кораћ–Стекић 2018: Срђан Кораћ–Ненад Стекић. „Етичке опречности тезе о демократском миру.“ *Srpska politička misao* год. XXV, књ. 62, 4: 95–117. doi: 10.22182/spm.6242018.5

Рајић 2001: Раде Рајић. *У име војничке части*. Београд: Војноиздавачки завод.

Станар 2019а: Драган Станар. „Демократија, стручност и лојалност: систем плена или олигархија експерата.“ *Зборник Матице српске за друштвене науке*, год. LXX, књ. 172, 4, 551–561. doi: 10.2298/ZMSDN1972551S

Станар 2019б: Драган Станар. „Етички чинилац борбеног морала.“ *Национални интерес,* год. XVI, књ. 37, 1, 7–22. doi: 10.22182/ni.3712020.1

Старчевић 2008: Срђан Старчевић. „Улога цивилног друштва у демократској цивилној контроли војске.“ *Војно дело*, год. LX, 1, 68–87.

Старчевић 2010: Срђан Старчевић. „Преторијански проблем у савременој политикологији.“ *војно дело,* год. LXII, 4, 193–209.

Старчевић 2011: Срђан Старчевић. „Самоконтрола као вид демократске цивилне контроле војске.“ *Војно дело* год. LXIII, 1, 242–255.

Старчевић 2020: Срђан Старчевић. *Револуција и легитимност.* Београд: Чигоја штампа.

Старчевић–Благојевић 2017: Срђан Старчевић–Срђан Благојевић. „Кревелдов спор са Клаузевицем – да ли је смисао рата политички?“ *Srpska politička misao* год. XXIV књ. 56, 2, 117–134.

Старчевић–Кајтез 2018: Срђан Старчевић–Илија Кајтез. „Берков допринос проучавању војске као друштвене институције.“ *Теме* год. XLII, 3, 779–797. doi: 10.22190/TEME1803779S

Степић 2020: Миломир Степић.. „Неадекватне границе: генератор нестабилности постјугословенског Балкана.“ *Српска политичка мисао,* год. XXVII, књ. 67, 1, 13–36. doi: 10.22182/spm.6712020.1.

Стојадиновић–Станчић 2019: Миша Стојадиновић–Вишња Станчић. „Демократски капацитет политичких институција Републике Србије у XXI веку.“ Политичка ревија, год. XIX, књ. 62, 4, 11–31. doi: 10.22182/pr.6242019.1

Acemoglu–Ticchi и др. 2008: Daron Acemoglu–Davide Ticchi–Andrea Vindigni. *A Theory of Military Dictatorships*. Bon: Forschungsinstitut zur Zukunft der Arbeit (IZA).

Arent 2002: Hana Arent. *O nasilju*. Beograd: Alexandria Press: Nova srpska politička misao.

Babić 2018: Jovan Babić. *Ogledi o odbrani*. Beograd: Službeni glasnik.

Born 2001: Hans Born. „Višestruka kontola oružanih snaga u demokratijama: slučaj Holandije.“ *Demokratska kontrola vojske i policije u SR Jugoslaviji: normativne pretpostavke*. Ur. Miroslav Hadžić. Beograd: Centar za civilno-vojne odnose, 191–228..

Čupić 2016: Čedomir Čupić. *Politika i pohlepa, Ogledi o ljudskoj pohlepi, korupciji i borbi protiv korupcije*. Beograd: Fakultet političkih nauka: Čigoja štampa.

Dal 1997: Robert Dal. *Poliarhija: participacija i opozicija*. Beograd: Filip Višnjić.

Daniel–Smith 2015: J Furman Daniel III–Brian A Smith. „Burke and Clausewitz on the limitation of war“. Journal of International Pilitical Theory vol. 11, 3: 313–330. doi: 10.1177/1755088215569368

Diverže 1966: Moris Diverže. *Uvod u politiku*. Beograd: Savremena administracija.

Domjančić 2018: Stjepan Domjančić. „Why strategy has come out from security and defence area?“ *Asymmetry and Strategy*. Ed. Dragana Marković. Belgrade: Strategic Research Institute: National Defence School: Media Center „Odbrana“, 531–546

Finer 2002: Samuel E. Finer. *The Man on Horseback: The Role of the Military in Politics*. New Jersey: Transaction Publisher.

Geddes–Frantz и др. 2014: Barbara Geddes–Erica Frantz–Joseph G. Wright. „Military Rule.“ *Annual Review of Political Science,* 17, 147–162. doi: 10.1146/annurev-polisci-032211-213418.

Hantington 2004a: Semjuel P. Hantington. *Treći talas: demokratizacija na kraju dvadesetog veka*. Beograd: Stubovi kulture.

Hantington 2004b: Semjuel P. Hantington. *Vojnik i država: teorija i politika civilno-vojnih odnosa.* Beograd: Prometej: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu: Diplomatska akademija Ministarstva spoljnih poslova SCG.
Hejvud 2004: Endru Hejvud. *Politika*. Beograd: Clio.
Janowitz 1959: Morris Janowitz, Morris. *Sociology and the Military Establishment*. New York: Russell Sage Foundtion.
Janowitz 1960: Morris Janowitz. *The professional soldier: a social and political portrait*. New York: Free Press.
Kastels 2018: Manuel Kastels. *Informaciono doba: ekonomija, društvo i kultura. Sv. 1, Uspon mrežnog društva*, drugo izdanje. Beograd: Službeni glasnik.
Kreveld 2010: Martin van Kreveld. *Transformacija rata*. Beograd: Službeni glasnik: Fakultet bezbednosti Univerziteta u Beogradu.
Makijaveli 2005: Nikolo Makijaveli. *Vladalac*. Beograd: Dereta.
Mann 2005: Michael Mann. *The Sources of Social Power, vol. I*. Cambridge: Cambridge University Press.
Pavlović 2011: Vukašin Pavlović. *Država i društvo*. Beograd: Čigoja štampa.
Pavlović 2012: Vukašin Pavlović. *Politička moć*. Beograd: Zavod za udžbenike.
Pečujlić–Milić 2005: Miroslav Pečujlić–Vladimir Milić. *Sociologija*. Beograd: Službeni glasnik.
Rukavishnikov – Pugh 2018: Vladimir Rukavishnikov–Michael Pugh. „Civil-Military Relation", *Handbook of the Sociology of the Military*, second edition. Ed. Giuseppe Caforio. Cham: Springer, 123–143.
Stanar 2019: Dragan Stanar. „Revisionism and new conflicts: negation of the possibility of war." *Српска политичка мисао,* год XXVI, књ. 63, 1, 227–240. doi: 10.22182/spm.6312019.12.
Stanar 2020: Dragan Stanar. „Paramilitary Organizations and Private Military Companies in War: How to Restrain What You Do Not Control?" *Jus Post Bellum: Restraint, Stabilisation and Peace*. Ed. Patrick Mileham. Leiden, Boston: Brill Nijhoff, 362–387.
Stojiljković 2013: Zoran Stojiljković. *Država i korupcija*. Beograd: Čigoja štampa.
Šušnjić 1999: Đuro Šušnjić. *Orvelijana*. Beograd: Čigoja štampa.
Vjatr 1987: Ježi Vjatr. *Sociologija vojske*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar.
Worrell 2011: Mark P. Worrell. *Why Nations Go to War? A Sociology of Military Conflict*. New York: Routledge Taylor & Francis Group.

Srđan V. STARČEVIĆ
Bojana I. RUŽIČIĆ

DEPOLITICIZATION OF THE MILITARY AS A CONDITION FOR ITS CIVILIAN DEMOCRATIC CONTROL

Summary

The paper presents a critical analysis of both the demands and the possibilities for depoliticization of the military. The authors deal with fundamental issues and the theoretical model of civil-military relations and depoliticization of the military, with the aim of pointing out the dynamism of civil-military relations and proving that depoliticization of the army (to the extent possible) is a social process, not a state that is not changeable since it has been reached once. Accepting such an approach to depoliticization of the military could be useful in redesigning national institutions.

The starting points in the research were the classic Huntington's concept of (objective) democratic civilian control of the military and the findings of his renowned critics, above all Janowitz and Finer. Huntington's concept of military neutrality in politics implies a very strict separation of the civilian and military spheres: military officers must not interfere in politics, and politicians must

respect the autonomy of the military profession. But politicians who embraced military reforms on the postulates of Huntington's concept of objective democratic civilian control of the military had to face a key question: is a rigid separation of the military and politics possible? However, the problem of insatiable political interference in military matters emerged. In the long-term, the depoliticization of the military has proved to be a attention-seeking process focused on the relationship between political power and the autonomy of the military profession.

While depoliticization of the military as its extraction from politics proves impossible and useless, depoliticization of the military as its exclusion from the political arena in which the struggle for power and / or influence is waged, seems not only desirable and useful, but also a necessary condition for the functioning of both a democracy and a military.

Keywords: civil-military relations, depoliticization of the military, military regimes, democratic civilian control of the military, military professionalism.

Рад је предат 28. јануара 2025. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 316.774:323.28
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina35-56326

Оригинални научни рад

*Бранко С. МАРКОВИЋ**
Академија за националну безбедност – Београд

КОМУНИКАТИВНИ АСПЕКТИ ТЕРОРИЗМА И РАДИКАЛИЗАЦИЈЕ У ДОБУ ГЛОБАЛНИХ МЕДИЈА

Апстракт: Терористички чин као резултат комплексних форми деловања појединаца и група не може се у савременом свету у потпуности реализовати без генерисања његовог публицитета. Због тога су терористичке активности углавном смишљено уподобљене и прилагођене савременим средствима масовних комуникација са циљем реализације стратегија политичког насиља и промоције радикалних наратива. У том смислу, терористички чин има своју реалну и медијско-симболичку димензију. Реална димензија терористичког чина је догађај непосредне терористичке активности, док је медијска димензија терористичког чина, масовним медијима посредована, вишесмислена симболичка порука која у наратив тероризма проналази свој смисао. Радикализација као процес неодвојиво је повезана са ширењем и промоцијом идеја тог наратива. Медији фокусирани на насиље и сензационализам, вољно и невољно охрабрују тероризам и отежавају противтерористичке активности. Симбиоза масовних медија и тероризма међутим има и позитивну димензију која се реализује кроз ширење наратива против тероризма у процесу превенције радикализације.

Кључне речи: тероризам, медији, радикализација, симбиоза, наратив тероризма, контранаратив тероризма, контекст, пропаганда.

УВОД

Развој комуникационо-дигиталних технологија омогућио је креирање глобалног, виртуелног симболичког простора у коме се сваки реални догађај тренутно може трансформисати у свој симболички отисак доступан свима. Инфраструктуру тог простора, између осталих, чине глобалне медијске индустрије засноване на дигиталним технологијама преко којих се креирају интерпретативни оквири тумачења реалности. И симболички простор и његова инфраструктура дизајнирани су тако да представљају огледало глобалног поретка моћи у коме се одражава економска, политичка, војна, институционална, идеолошко-културна и свака друга доминација једног дела човечанства над другим. Тај дизајн глобалног симболичко-медијског простора међутим омогућио је и симболичко форматирање у њему маргиналних и опозиционих оквира који своје значење и смисао проналазе у обрасцима различитим или сасвим супротним од доминантних. Терористи су искористили ту околност да се као актери терористичког чина позиционирају на глобалној

* Доцент, ORCID 0009-0009-0449-8620, brankomarkovic010@gmail.com

симболичкој комуникативној карти у којој њихов акт настоји да се трансформише у смисаону опозициону симболичку поруку.

Терористички чин сам по себи може имати симболичку природу када мете напада представљају одређене симболе као што су то биле „Куле близнакиње" Светског трговинског центра у Њујорку које су представљале „срце" капиталистичког финансијског система. Међутим, када је предмет терористичког напада мета која нема симболичке капацитете, сам догађај у комуникативној сфери има своју сврху искључиво у изазивању страха, поларизација и привлачењу глобалне пажње. Она се постиже бруталношћу терористичког дела које промовише смрт и разарање. Језива и са аспекта цивилизацијских вредности несхватљива слика представља везивно ткиво догађаја и његовог отиска у глобалном медијском простору. Углавном на друштвеним мрежама и платформама, али и традиционалним медијима терористички догађај се посредује готово у реалном времену, тренутно. У неким случајевима реализују се и најављени директни преноси (ритуалне егзекуције или акције бомбаша самоубица) који од терористичког чина праве телевизијски спектакл мешавину „беле светлости слике и црне светлости тероризма" (Бодријар 2007: 22).

Како би се оправдао и терористички чин у медијима трансформисао у смислену симболичку поруку он се смешта у наратив тероризма и интерпретира на такав начин да пружа аргументе о њиховој структурној симболичкој повезаности кроз коју добија смисао и значење. Кроз наратив и посредован медијима брутални терористички акт постаје смислена порука у контексту идеолошког, верског или било ког другог конфликта. Последице наведене трансформације различите су у односу на публику и огледају се, са једне стране, кроз радикализацију симпатизера и пораст популарности терористичке групе, а са друге стране кроз пораст страха од исте и предузимање мера од стране институција држава којим се ограничавају слободе грађана.

У медијском простору се поред намерне и ненамерне промоције тероризма и његовог наратива може на различите начине вршити и његова делегитимација, деконструкција са аспекта цивилизацијских вредности чиме се терористички чин „враћа на фабричка подешавања" своје антицивилизацијске позиције. Процес делегитимације није увек везан за наратив тероризма кроз креирање контранаратива. Он користи и могућност креирања алтернативних наратив како би се онемогућило опредељивање за и против терористичког дискурса и створио трећи пут неодлучним појединцима и групама.

МЕДИЈАТИЗАЦИЈА ТЕРОРИЗМА

Медијско посредовање терористичког чина или његова медијатизација омогућена је експанзијом нових медија и платформи базираних на интернету и дигиталним технологијама који не подлежу стриктној уређивачкој контроли, као и функцијом и природом традиционалних медија да пружају информације јавности о свим догађајима које су значајне за јавни интерес.

Извештавање медија о терористичком чину одвија се на фактографско чињеничном и вредносно интерпретативном нивоу. На фактографско чињеничном нивоу медији врше аудио визуелни трансфер „непосредне реалности" терористичког

акта, односно „голих чињеница" догађаја из угла његове социјалне статике. Кроз медијске садржаје у овој равни (аудио-визуелним извештајима) терористички акт задржава особености којим се шири пропаганда страха и смрти и његов ирационални и парадоксални карактер. На вредносно интерпретативном нивоу медији врше симболичко уоквиравање терористичког акта смештајући га у шири контекст интерпретативних структура које нужно не морају увек да представљају вредносне позиције уређивачке политике медија.[1] У овој равни медијским садржајима се терористички акт или оправдава и легитимише у наративу тероризма или се смешта у друге симболичке оквире уређивачких политика медија којим се он критикује, анализира и деконструише на друге начине. Сценарију трансформације терористичког догађаја у смислену комуникативну поруку на руку иде чињеница да медији по својој природи поред тога што преферирају извештавање о сензационалистичким и парадоксалним догађајима трагају за различитим тумачењима која догађаје лоцирају у координатама значења и смисла.

Веза између медија и тероризма је интригантна и не до краја разјашњена.[2] Поједини аутори попут Жана Бодријара (1991, 2007) и Мишел Гети (2008) сугеришу да се ради о симбиотској вези са негативним ефектима по друштво, док други аутори, попут Мишел Вивјорке (1993) и Антоана Гарапона (2015), опрезније прилазе том проблему.

Преломна тачка медијатизације тероризма представља привлачење пажње. У тој тачки тероризам нуди оно за чим медији вапе, а то су догађаји који имају потенцијале за изазивање емоција и других реакција код публике који подижу гледаност и профит медија. Привлачење пажње креира везивно ткиво симбиозе медија и тероризма и намеће питања не само о догађајном карактеру већ смислу и значењу терористичког чина. По Бодријару медији су део терористичког догађаја и терора и „функционишу у једном или у другом смислу" (2007: 23). Као носиоци и смисла и антисмисла, они истовремено креирају садржаје којима манипулишу у свим правцима, при чему критикујући тероризам истовремено шире „сирову фасцинацију" терористичким чином (1991: 88). У вези са тим, медијска експлоатација терористичког чина допринела је и нејасноћама и све већим проблемима у вези са његовим дефинисањем (Симеуновић 2009: 17).

Уздижући злочиначке активности терористичких група на ниво важних и хитних вести (top news, breaking news), медији истовремено креирају неадекватан степен њиховог значаја. Гети тврди да су терористу модерног доба креирали медији на тај начин што су преувеличали њихове моћи далеко изван њихових стварних димензија. Телевизија је омогућила свима да виде место злочина, али их је истовремено учинила беспомоћнима даураде било шта, што је продубило осећај анксиозности и страха који су главни инструменти утицаја којим се користе терористи.

---

1 Оне могу представљати интерпретативне оквире појединаца, власти, група и организација чак и терористичких непосредно заинтересованих за догађај које имају способност да на различите начине утичу на извештавање медија

2 Процес креирање поретка и идентитета доминантних вредности подразумева постојање идентитета супротних вредности без којих не би могао да се објективизује као такав. Добро постоји само ако постоји зло без кога се не би могло ни препознати. Интригантност медијског система и у посредовању терористичког чина лежи у његовој могућој улози у креирању идентитетске поделе света на добро и зло.

Због анксиозности јавности повећава се перцепција моћи терористе у његовим властитим очима и у очима припадника његове групе и других појединаца. То доводи до жеље за имитацијом ради стицања овакве моћи и тако се све врти укруг (Гети 2008: 495).

Мишел Вивјорка одбацује симбиотску природу медија и тероризма и истиче четири врсте односа терориста и медија и то потпуну индиферентност, релативну индиферентност када терористи имају алтернативне комуникационе канале, као што су: универзитети и верски објекти, медијски орјентисану стратегију када се медијима повећава резултат терористичких акција и потпуни раскид када медији постају мета терористичких организација (1993: 43–45).

Медији се према Гарапону у односу на тероризам налазе у великој дилеми. С једне стране, медијским извештавањем ненамерно могу се испунити ефекти које прижељкују терористи, док се аутоцензуром и прећуткивањем информација о терористичком чину могу изазвати негативни ефекти, с друге стране. Страх од тероризма према њему води ка ограничавању бројних слобода, што смањује разлику између демократских држава и ауторитарних режима што управо терористи желе да постигну (2015: 6).

У оквиру корпуса питања односа медија и државних органа према тероризму посебно се истиче питање регулације и етике извештавања. Према Вилкинсону, постоји више могућности регулације медијског извештавања о тероризму. Прва је политика laissez-faire, која се заснива на очекивању да ће демократско друштво само превладати терористичке претње, односно на веровању у саморегулацију односа између медија и тероризма јер се претпоставља да ће терористичке организације, користећи се медијима, ублажити своје поступке како би јавности били прихватљивији. Чврша законска регулатива рада медија и облик цензуре медија је према Вилкинсону друга могућност регулисања извештавања медија о тероризму. Рестриктивном медијском политиком може се смањити утицај терориста на друштво, али то мења природу демократског друштва, угрожава слободу мисли и изражавања. Трећа опција регулације медијској извештавања о тероризму је добровољно уздржавање медија, која потенцира одговорност медија. Суштина овог приступа је у избегавању манипулације и експлоатације медија од стране терористичких организација. Многе медијске куће израдиле су упутства која обавезују на пажњу и уздржаност, како се терористима не би пружала платформа за ширење утицаја. Препоручује се и коришћење стручних саветника у случајевима извештавања у кризним ситуацијама, поштовање полицијских наређења и упутстава, али и реакција да се не наруши суштина професионалног извештавања (2006: 154–157).

Вилкинсон увиђа позитивну улогу медија у борби против тероризма у смислу повећања будности и опреза јавности, пружања неопходних информација и упозорења као и упутстава у вези кризних ситуација, као и информација о терористичким покретима, организацијама и појединцима новим врстама оружја и могућим ризицима. Такође медији представљају апсолутно неопходан форум за квалитетну дискусију о социјалним и политичким импликацијама тероризма, као и за развој одговарајућих процедура и противмера при чему стално подсећају да одговор на тероризам треба да буде у складу са владавином права (2006: 152, 153).

Медији су потенцијално важно средство у борби против тероризма. Маргарет Тачер бивша премијерка Велике Британије је у више наврата сугерисала да би

медији требали да размисле да ли би деловање оних који, као и терористи, користе слободу да би уништили слободу, требало да добијају публицитет.

Савремени тероризам користи све тековине модерности у намери да оствари своје политичке, идеолошке или верске циљеве. Терористи су свесни значаја медија, имају инфраструктурне потенцијале за њихову употребу у процесу медијатизације терористичког чина. На руку им иде чињеница да су друштвене мреже промениле начин протока информација и омогућиле терористичким групама да саме креирају сопствене медијске садржаје којима се директно обраћају публици без посредовања новинара или неке посебне уређивачке политике. Поред тога, друштвене мреже су омогућиле активно учествовање грађана у ширењу и креирању информација без поштовања правила новинарске етике што терористима може ићи на руку.

Свест о значају глобалних медија и јавности за стицање публицитета у терористичком комуникативном моделу креира начине на који терористи настоје да постигну задовољавајући ниво публицитета. Пре свега, акције се планирају да привуку пажњу и имају значајну заступљеност у медијима. То се постиже одабиром најпогоднијег времена и места терористичког чина за привлачење публицитета, као и мета које имају симболички карактер и могу се адекватно уклопити у терористички наратив. Паралелно, повећавају се капацитети сопствене пропаганде са циљем одржавања контаката са медијима кроз издавање прогласа, изјава, као и признавање одговорности за одређене акције. Они провоцирају и покретање тема у другим медијима у вези са природом тероризма и контратероризма, покушавајући да их увуку у свој наратив. Питања да ли је тероризам резултат социјалних раслојавања и сиромаштва, међународног интервенционизма, религијске угрожености, под утицајем терористичких медија постају легитимне теме мејнстрим медија.

ТЕРОРИСТИЧКИ ЧИН КАО ПОРУКА ДЕЛОМ

Комуникативна природа тероризма развијала се са идејом „пропаганде дела", односно реализацијом насилног чина тако дизајнираног да пошаље поруку која генерише медијско извештавање (Болт 2012: 2). Ефекат таквих порука не разматра се само са аспекта непосредног учинка на жртве већ и у контексту изазивања пажње медија и ефеката на публика. Иако су насилна дела сама по себи носиоци порука, психолошке и пропагандне последице су појачане медијском пажњом (Рафик, Анјум и др. 2016: 13). Медији, дакле, нису само пуко средство преношења информација, они могу бити део терористичког комуникационог модела у коме се терористички чин тумачи у контексту наратива тероризма кроз који добија свој смисао. Порука је значајна, а не жртва јер је као вишесмислена подложна различитим тумачењима и упућена различитим појединцима, групама организацијама и институцијама (Шмид, де Граф 1982: 14).

Наратив тероризма и његова медијска дистрибуција кроз пропаганду дела неодвојив је чинилац терористичког акта и представља кључни елеменат радикализације, регрутације и привлачења нових чланова радикалних и терористичких група. На тај начин, посредован медијима и социјалним мрежама, терористички чин у контексту наратива који га оправдава представља основу креирања стварних и виртуелних терористичких група.

Терористички наратив дефинишемо као повезани систем прича којима се креира свеобухватан образац тумачења реалности са циљем подршке и оправдања терористичког чина. Концептуализација искустава кроз његову симболизацију ствара структуру значења кроз коју се додатно сагледава свет, оријентише и учи у реалном и виртуелно-симболичном простору, али и организују различити погледи на свет. Наративно се дакле не може искључиво посматрати као производ књижевности, већ се мора посматрати у ширем контексту формулисања семантичких модела, контроле и усмеравања дискурса и у крајњем облику контроле људског понашања (Марковић 2018: 39)

Наратив је по Корману снажан ресурс за утицај на циљану публику и он по њему нуди алтернативни облик рационалности који је дубоко укорењен у култури, а који се може искористити за интерпретацију и тумачење догађаја и стратешко подстицање одређених врста личног деловања. Он је инструмент „меке моћи" тероризма који се ослања на подстицање, убеђивање, преношење идеологије, вредности циљаној публици односно симпатизерима, потенцијалним члановима или широј јавности (2011: 42).

Базичне структуре терористичких наратива чине религиозне, економско-социјалне, геостратешке, политичке, идеологизоване симболичке дефиниције стварности. То су симплификоване структуре које нуде црно-белу, стереотипизовану слику света креирану из угла терористичких група са циљем стварања уверљивог контекста за наметање новог система вредности. Терористички наративи, с једне стране, јачају идентитет терористичких група истовремено идентификујући непријатеље група, као и нужности и пожељности сукоба са њима, с друге стране. Они обезбеђују архетипове и хероје који се глорификују, као и непријатеље који их чине неопходним који се стигматизују (Болт 2012: 66). Ослањање на стереотипне информације о себи и о другом оправдавају терористичке акције креирајући их као неопходне и нужне. Док се у наративима чланови терористичких група глорификују, истовремено се противници стигматизују, чиме се елиминише свака морална препрека њиховом уништавању.

Осим тога, терористички наративи обезбеђују легитимитет за противзаконите активности терористичких група и у том надилажењу законских оквира често се прибегава религијским формама којима се прибавља „дозвола виших сила" за терористичка дела и „праведну борбу" која се идеализује. Докази о узвишеној и праведној борби и жртви који се прибављају терористичким делом и који настоје да потврде наводе из наратива, често се брижљиво планирају и пре извршења терористичког дела уклапају у симболичке форме наратива. Преплитање симболичких наратива тероризма и симболичке димензије терористичког дела води ка сценарију терористичког чина који је лишен стихијског деловања у свакој етапи његове реализације. Без медијског извештавања то преплитање не би било ефикасно, а питање наметања нових вредности у стварању новог поретка не би имало глобални карактер.

Парадоксална терористичка акција смрти као део наратива који на дневни ред глобалне јавности ставља митску борбу између добра и зла ревитализујући идеју о моћи силе и потреби жртве, привлачи медије који су у сталном преиспитивању своје улоге у друштву. Према Вилкинсону, постоје четири главна циља терористичких

организација у односу са масовним медијима. Први је пропаганда дела и креирање страха у циљним групама. Други је добијање шире подршке међународног јавног мњења и становништва наглашавањем тема попут праведности сопствених циљева. Трећи је ометање активности снага безбедности кроз ширење информација да су антитерористичке активности контрапродуктивне и недемократске, док је четврти ширење мреже стварних и виртуелних присталица, регрутовање нових чланова и прикупљање финансијских средстава, као и подстицање нових терористичких активности (2006: 149).

ДЕЛЕГИТИМАЦИЈА НАРАТИВА ТЕРОРИЗМА

Терористички чин као порука делом представља карику комуникативног ланца дистрибуције терористичких идеја у процесу њихове промоције али и радикализације присталица и симпатизера и креирања поларизације. Порука о жртви и смрти изазива тектонске поремећаје система вредности развијеног света и медија који се увлаче у зачарани круг преиспитивања и превредновања.

Наратив тероризма није изум медија, али је тек са масовним медијима дигиталне ере добио глобални карактер и вишедимензионално значење, које није само резултат намере терориста већ и различитих тумачења домашене публике. У симболичкој архитектури коју конструишу медији успоставља се хијерархија вредности заснована на моћи кључних чинилаца друштвене стварности. Због тога поједини аутори сматрају да је терористички симболизам рођен на темељима асиметричних односа моћи. Према Крилинстену, насиље је језик нескладних и он је начин комуникације коју користе они који не могу изразити оно што осећају речима или писаним трактатима и публикацијама, па их изражавају на насилне начине. Насиље се може дефинисати као облик комуникације који коегзистира са другим облицима комуникације, а понекад се користи заједно или уместо њих (Крилинстен 2002: 77).

У вези са тим, терористички акт посматра се као покушај комуницирања, односно креирања порука пропаганде смрти и насиља да би се утицало на установљену хијерархију вредности и моћи. Мохсен такође препознаје комуникативни елемент у тероризму, који он назива „реторичком употребом насиља". За Мохсена је тероризам покушај терориста да комуницирају и убеде, при чему га дефинише као процес преношења поруке употребом симболичних дела у облику насиља, да би се створила промена у делу политичког понашања примаоца (1987: 56, 57).

Међутим, слање порука путем насилног чина не би било могуће без постојања развијене демократске јавности, чији су масовни медији основни генератор изградње транспарентности, вредновања и орјентације. Наиме, терористи користе околност да у развијеним демократијама грађани морају бити информисани о битним друштвеним процесима и догађањима, конфликтима, различитим мишљењима и интерпретацијама догађаја у реалном свету, на основу којих се изграђује јавно мњење.

Терористичке групе не само да прилагођавају различите поруке одређеној циљној публици већ чине да те поруке буду доступне на различитим језицима и различитим медијима (Так-Силверман 2016: 7). Због тога информације о циљаној публици наведеног наратива која је предмет кампање екстремистичких и терористичких група

помажу у креирању одговора односно одређивању садржаја поруке, медија који се користи и комуникатора који ће пренети жељену поруку делегитимације.

Препознавање психолошких, социо-економских, политичких и културних фактора друштвеног и симболичког контекста осетљивости публике на наратив тероризма, односно околности које омогућавају или спречавају ширење терористичких порука такође су значајан сегмент процеса делегитимације терористичког наратива. Калил и Зутен дефинишу наведене околности кроз факторе „гурања" који су структурни фактори и факторе „привлачења" који су комбинација индивидуалних подстицаја и треће категорије фактора „који омогућавају".

Под структурним факторима они подразумевају присуство репресије, корупције, незапослености, неједнакости, дискриминације, историјских непријатељстава као и спољне државне интервенције у једном друштву.

Индивидуални подстицаји подразумевају осећај сврхе појединца кроз деловање у складу са уоченим идеолошко-религијским начелима терористичких организација, потребе за авантуром, припадношћу, прихватањем, статусом, материјалном добити.

И на крају фактори „који омогућавају" укључују присуство радикалних ментора (укључујући верске лидере и појединце са друштвених мрежа), приступ терористичким медијима као и радикалним онлајн заједницама, приступ оружју уз истовремено одсуство активности државе или подршке породице (2016: 9).

Постављање јасних циљева супротстављања наративу тероризма, односно његове делегитимације у директној вези је са контекстом комуникације и дефинисањем осетљивости публике. Према Зајгеру, циљеви делегитимације наведеног наратива могу бити изазивање промене понашања појединаца и група које доводи до смањивања или прекида екстремистичких активности, као и спречавање да ризични појединци постану насилни екстремисти. Подизање нивоа свести публике нарочито инфлуенсера и лица од утицаја кроз пружање информација о свим аспектима тероризма и наратива тероризма представља посебан циљ делегитимације. И на крају циљ може бити ограничавање утицаја на појединце и мале групе кроз оснаживање капацитета њихове медијске писмености и смањивање рањивости појединаца и група нарочито у вези сегмента терористичког наратива који се односи на стварне или перципиране неправде (Зајгер 2016: 12).

Спознаја да наратив тероризма представља амалгам идеолошких, политичких, моралних, верских и друштвених аргументација којима се насилном терористичком чину, који представља његов део, даје значење и смисао у контексту ширем од непосредних околности у којима је реализован представља први корак у креирању симболичких садржаја његове делегитимације. Такође, имајући у виду да комбиновањем чињеница са полуистинама, лажима и теоријама завере, терористички наратив креира симплификовану црно-белу симболичку слику света којом се промовише дехуманизација, дистанцирање од другог, виктимизација и позива на активизам и борбеност, неопходно је креирати алтернативне обрасце тумачења реалности у тој виртуелној борби слика са тероризмом.

Према Бригсу и Фиву, делегитимисање порука терористичког наратива, са аспекта садржаја, може се реализовати стратешким комуникативним активностима

које реализује држава, затим креирањем контранаратива и креирањем алтернативног наратива тероризма (2013: 6).

Акти терора су комуникација кроз географију, културу и идеологију који крајњег примаоца често остављају без контекста да разуме или протумачи поруку (Крилинстен 2002: 77–122). Због тога стратешке комуникативне активности државе пружају основни оквир за тумачење терористичких дела, који касније усвајају медији. Поред тога, држава ради на подизању свести публике, сарађује са кључним актерима борбе против тероризма и спречава ширење дезинформација. Такође има улогу и у развоју и ширењу алтернативних наратива тероризма, кроз финансирање и подржавање приватног сектора и мрежа цивилног друштва на локалном нивоу, пласирањем алтернативног наратива преко политичара и јавности као и подршком алтернативним порукама кроз државне политике и праксе (Бригс, Фив 2013: 28).

Алтернативни наратив је симболичка конструкција којом се посредно у комуникативној сфери делегитимизује наратив тероризма. Ради се о систему порука и медијских садржаја креираних да промовишу легалне и ненасилне активности као и позитивне вредности у друштву које се сматрају пожељним и исправним. Алтернативни наративи нису експлицитно намењени директној конфронтацији са наративима тероризма, али могу проактивно довести до таквог исхода нарочито стварањем интелектуалног утемељења против терористичком дискурсу (Бјутел-Вејн и др 2016: 37). У креирању алтернативних наратива тежиште је на вредностима које заступамо, а не против којих се боримо. Носиоци и креатори алтернативних наратива поред државе су цивилни и приватни сектор.

Контра-наративи, у контексту супротстављања наративу тероризма дефинисани су као намерни и директни напори да се деконструишу, дискредитују и демистификују насилне екстремистичке поруке, било кроз идеологију, логику, чињенице или исмевање (Бригс, Фив 2013: 16). Креирање контра-наратива за разлику од алтернативног наратива директно је везано и усмерено на подривање логичких, интелектуалних, верских, идеолошких и других елемената наратива тероризма, кредибилитета медија преко којих се пласирају наведени наративи као и лица - комуникатора који у пропаганди терористичког наратива учествују.

У вези са наведеним, Хоган и Брадок формулисали су препоруке у вези са креирањем ефикасних контранаратива који имају за циљ да ублаже потенцијалне радикализирајуће ефекте терористичких наратива. Наиме, у креирању садржаја контранаратива треба избегавати наглашавање тема истакнутих у терористичким наративима како би се избегла могућност погрешне интерпретације и осигурала ефикасност комуникативне стратегије, која има за циљ да делегитимизује терористички наратив. Аутори који развијају контранаративе у својим контрааргументацијама не би требало да употребљавају термине које употребљавају терористи јер би код публике могли да створе погрешан утисак и да ненамерно пруже додатне подстицаје за јачање аргумената терориста.

Контранаратив треба да садржи теме које откривају неподударности и контрадикторности како у самим терористичким наративима, тако и у начинима на које терористи делују у односу на те наративе. У контранаративу треба разобличити аналогије које изједначавају аспекте терористичког наратива са догађајима

из стварног света. Наиме, у оквиру својих наратива, многе терористичке групе праве поређења између савремених и прошлих догађаја или измишљених доказа како би потврдили своје идеологије или оправдали своје понашање.

Осим тога, садржајима контранаратива треба дискредитовати поларизације које намећу неопходност опредељивања. У наративу тероризма углавном су присутне бинарне поделе (на вернике и неверника) које њиховим активностима дају природу борбе између истине и лажи, добра и зла. Оваквим конструкцијама се потискују у други план наративи у оквиру исте заједнице који оспоравају такву врсту категоризације и који се могу искористити у креирању контранаратива. Такође у креирању контранаратива треба формулисати и алтернативни поглед на мету терористичког наратива истицањем корисности мете за циљну публику, приказивањем мете као сличног публици којој је намењен терористички наратив, или одбацивањем негативне карактеризације мете. (2016: 389, 390)

Ипак одговор на пропаганду делом терористичког чина и његову медијски креирану смисленост и значење мора бити сложена конструкција порука, ангажованих посредника, медија, група и појединаца као и конкретних акција на терену како би био ефикасан и делотворан. Употребом различитих медија може се максимизирати домет поруке нарочито уколико су локалног карактера. Иако је интернет ефикасан медиј треба имати у виду да су СМС, телевизија, радио и штампани медији и даље понекад главни облици комуникације у многим земљама. Употреба нове комуникационе технологије и друштвених медија је олакшала ширење дезинформација путем гласина, али иста технологија такође се може користити у демантовању тих дезинформација.

Не треба губити из вида ни значај интерперсоналне и групне комуникације у пласирању контранаратива. Одређивање комуникатора у том смислу је кључно за начин на који се порука шаље и да ли ће она имати ефекта на циљану публику. Потенцијални комуникатори могу бити чланови вршњачких и етничких група, породице, лидери локалних заједница, верске власти, политичари, славне личности и спортске звезде.

ЗАКЉУЧАК

Терористички чин је интригантан насилни догађај чији ефекти изазивају бројне дилеме по питању реакције не само медија већ и институција и организација али и друштва у целини. Искористивши могућност позиционирања у поретку дискурса и симболичке реалности савременог света, кроз поруке делом, терористичке организације настоје да униште или прекомпонују тај исти поредак и ту исту реалност провоцирајући неадекватне реакције актера друштвеног живота. Као у својеврсном симболичком чудоу терористичке организације у поступку симболичке интеракције снагу демократских процедура комуницирања и слобода настоје да искористе против њих самих захватом симболичке провокације поруке делом.

Потенцирајући неправду као кључну реч свог дискурса у коме је порука делом основна полуга отпора, терористичке организације рачунају и на синергију са сличним дискурсима који не користе насиље у комуникацији критике глобализације и глобалног поретка чиме стичу симпатије шире јавности.

Такође они медије стављају пред дилему да бирају између извештавања о терористичком чину које добија облик његове пропаганде и самоцензуре као облика ограничавање слобода извештавања у савременом друштву.

Положај безбедносних и других институција друштва такође постају предмет преиспитивања јер претње терористичким чином изазивају реакције институција којима се смањују безбедносни ризици од терористичких напада али истовремено и ограничавају права и слободе грађана чиме се мења карактер друштвеног устројства.

Решење енигме односа терористичке поруке делом са једне и медија и државних институција са друге стране може се потражити у доминантном проактивном понашању актера друштвеног живота угрожених терористичким чином без заостављања и реактивног. Дизајнирање процедура стратегија перцепције терористичких догађаја од стране медија и њихово форматирање на начин да се умањи њихов значај и унапред на симболичком нивоу демантује њихово значење и смисао (па и изостављањем) представља први корак у раскидању симбиозе медија и тероризма. Нема симболичког захвата ако нема симболичке борбе, нема игре ако нема правила игре. Задржати медијским и активностима државних органа поруку делом терористичког чина на његовом баналном и лишеног смисла и значења нивоу је предуслов свих других активности у борби са терористичким организацијама. Наравно спречавање самог терористичког дела је ипак приоритет.

ЛИТЕРАТУРА

Бјутел-Вејн и др 2016: Beutel Alejandro-Weine Stevan-Saeed Aliya-Spahic Mihajlovic Aida-Stone Andrew- Beahrs John-Shanfield Stephen. „Field Principles for Countering and Displacing Extremist Narratives". *Journal of Terrorism Research*, 7 (3), 35-50.

Бодријар 1991: Жан Бодријар. *Симулакрум и симулација*. Нови Сад: Светови.

Бодријар 2007 : Жан Бодријар. *Дух тероризма*. Београд: Архипелаг.

Болт 2012: Bolt Neville. *The violent image: Insurgent propaganda and the new revolutionaries.* New York : Columbia University Press.

Бригс - Фив 2013: Briggs Rachel - Sebastien Feve. *Review of Programs to Counter Narratives of Violent Extremism: What Works and What are the Implications for Government?* London: Institute for Strategic Dialogue.

Вивјорка 1993: Wievorka Michel. *The Making of Terrorism*. University of Chicago Press: Chicago.

Вилкинсон 2006: Wilkinson Paul *Terrorism Versus Democracy: The Liberal State Response*. London: Routledge

Гарапон 2015: Antoine Garapon. „Que nous est-il arrivé?". *Esprit, Fevrier* 2015. 6.

Гети 2008: Michelle Ward Ghetti. „The Terrorist Is A Star! Regulating Media Coverage of Publicity Seeking Crimes" *Federal Communications Law Journal,* 60 (3), 482-530.

Зајгер 2016: Zeiger Sara. *Undermining Violent Extremist Narratives in South East Asia: A How-to Guide.* <https://core.ac.uk/download/pdf/51342523.pdf> [01.03.2024.]

Калил - Зутен 2016: Khalil James - Zeuthen, Martina. *Countering Violent Extremism and Risk Reduction.* <https://static.rusi.org/20160608_cve_and_rr.combined.online4.pdf> [05.03.2024.]

Корман 2011: Corman Steven. „Understanding the role of narrative in extremist strategic communication". In L. Fenstermacher; T. Leventhal; and S. Canna (eds.): *Countering violent extremism: Scientific Methods & Strategies*. Dayton: Air Force Research Laboratory, 36–43.

Крилинстен 2002: Crelinsten Ronald. „Analysing terrorism and counter-terrorism: A communication model." *Terrorism and Political Violence, 14*(2), 77–122.

Марковић 2018: Бранко С. Марковић. *Конструкција текста у функцији управљања значењем у савременој српској штампи*. Докторски рад. Београд. Факултет политичких наука.
Мохсен 1987: Mohsen Raed. *The communicative, persuasive, and agitational aspects of revolutionary "terrorism."* (Unpublished doctoral dissertation). Bowling Green. Bowling Green State University.
Рафик - Анјум и др. 2016: Rafique Rafia - Anjum Afifa - Raheem Shazza Shazdey. „Psychological effects and coping strategies in direct and indirect exposure to ongoing terrorism". *Pakistan Journal of Psychology*, *47*(1), 3–19.
Симеуновић 2009: Драган Симеуновић. *Тероризам*. Београд. Правни факултет.
Так-Силверман 2016: Tuck Henry - Silverman Tanya. *The counter-narrative handbook.* <https://www.isdglobal.org/wp-content/uploads/2016/06/Counter-narrative-Handbook_1.pdf> [10.03.2024.]
Хорган - Брадок 2016: Braddock Курт-Horgan, Јохан. *Towards a Guide for Constructing and Disseminating Counternarratives to Reduce Support for Terrorism.* <file:///C:/Users/HP%20korisnik/Downloads/BraddockHorgan2016%20(1).pdf > [10.02.2024.]
Шмид - де Граф 1982 : Schmid Peter Alex - de Graaf Janny. *Violence as communication: Insurgent terrorism and the Western news media.* London: SAGE,

Branko S. MARKOVIĆ

COMMUNICATIVE ASPECTS OF TERRORISM AND RADICALIZATION IN THE DIGITAL AGE OF GLOBAL MEDIA

Summary

Terrorist act as a result of complex forms of action of individuals and groups cannot be fully accomplished in the modern world without generating its publicity. That is why terrrorist activities are thoughtfully adapted to modern means of mass media in order to realize political violence strategies and promote radical ideologies. To this effect, a terrorist act has its own real and media-symbolic dimension. The real dimension of terrorist act is defined by immediate terrorist activities, while the media dimension of the terrorist act (mediated by mass media) is ambiguous symbolic message that finds its meaning only in the terrorist narrative. Radicalization as a process is inseparably connected to spreading and promoting these ideas. On the other hand, the media focused on violence and sensationalism, under pressure to be the first in reporting, voluntarily and involuntarily encourage terrorism and counterterrorist activities. However, the symbiosis between mass media and terrorism has a positive dimension realized through expanding the narrative against terrorism in the process of preventing radicalization.

Keywords: terrorism, media, radicalization, symbiosis, narrative of terrorism, counter-narrative of terrorism, context, propaganda.

Рад је предат 30. маја 2024. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 323.17(497.115)
352(497.115)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina35-57169

Прегледни рад

*Невена М. СТАНКОВИЋ**
Институт за међународну политику и привреду, Београд

ИЗАЗОВИ И ДОМЕТИ ЛОКАЛНОГ НИВОА У ПОЛИТИЦИ НОРМАЛИЗАЦИЈЕ ОДНОСА БЕОГРАДА И ПРИШТИНЕ КРОЗ ПРИЗМУ ЗАЈЕДНИЦЕ СРПСКИХ ОПШТИНА**

Сажетак: Аспекти проблематике овог истраживања у ширем смислу обухватају изазове политике нормализације односа Београда и Приштине која се води под окриљем Европске уније и захтева примену двоструког приступа. Политика нормализације ЕУ у протеклим годинама примарно се фокусирала на међувладин ниво, што је резултирало низом постигнутих споразума између Београда и Приштине, у различитим сферама живота. Са друге стране, ЕУ је у својој политици занемарила локални контекст, будући да је међуетничка динамика на Косову и Метохији остала оптерећена бројним факторима дестабилизације, као и даљим учвршћивањем постојећих конфликтних структура. У оквиру политике нормализације односа могло се идентификовати очигледно неподударање у резултатима на релацији постигнутих споразумних решења и стања на локалном нивоу, првенствено на северу покрајине. У раду се уочени диспаритет анализира у контексту питања изостанка формирања Заједнице српских општина. Коришћене методе истраживања оличене су у анализи садржаја релевантних докумената, анализи дискурса и квалитативној анализи медијских садржаја.

Кључне речи: нормализација, политика, Београд, Приштина, Европска унија, Косово и Метохија.

УВОД

Јединственост случаја Косова и Метохије у поређењу са већином познатих сецесионистичких захтева огледа се, између осталог, у значајној укључености међународног фактора у процесу његовог решавања. У том контексту, значајну улогу у решавању косовског питања имале су међународне организације и мисије попут УНМИК, КФОР, ЕУЛЕКС, уз водеће силе светске политике. Како се криза на КиМ убрзо смешта у шири контекст развоја Заједничке спољне и безбедносне политике ЕУ, од 2010. године Европска унија се наметнула као главни спољни актер у решавању „косовског чвора". Присуство Уније у јужној српској покрајини данас је

* Научни сарадник, ORCID 0000-0003-1800-6227, nevena@diplomacy.bg.ac.rs.

** Рад је настао у оквиру научноистраживачког пројекта „Србија и изазови у међународним односима 2025. године" који финансира Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије, а реализује Институт за међународну политику и привреду током 2025. године.

видљиво кроз мисију владавине права ЕУЛЕКС, процес стабилизације и придруживања (иако тзв. Косово није признало пет држава чланица ЕУ), као и дијалог између Београда и Приштине, који се уз неуравнотежену динамику води од 2011. године. У том смислу постоји јасна диференцијација функција између Европске комисије у чијем домену су реформски процеси на КиМ и Европске службе за спољне послове, директно одговорне за процес нормализације односа Београда и Приштине (Baracan 2019, 5).

Након усвајања резолуције Уједињених нација у септембру 2010. године, којом је утврђено да се процес преговора између Београда и Приштине ставља под покровитељство Европске уније, ЕУ је усмерила своје активности ка политици нормализације односа између две стране (UNA/RES/64/298). Фокусирајући се на унапређење међудржавног оквира преговора и ослањање на приступ одозго према доле, ЕУ је институционализовала однос између званичних представника Републике Србије и привремених институција власти у Приштини, кроз бриселски дијалог. Дијалог се не може сврстати у чист облик мирног решавања спорова, будући да комбинује елементе добрих услуга и посредовања. Иницијално се може дефинисати као процес успостављања политичких односа између власти у Београду и привремених институција у Приштини, који се одвија уз посредовање ЕУ и има за циљ нормализацију односа две стране (Недељковић 2016, 198). Према прокламованој логици, овај статусно-неутрални преговарачки процес, који се води до данашњих дана, требало је да буде „фактор мира, стабилности и безбедности у региону, да промовише сарадњу", и како је наведено да „оствари напредак обе тране на путу ка Европској унији" (Cooper 2015).

Са аспекта проблема овог истраживања, кључни изазови политике нормализације вођене под окриљем ЕУ, огледају се у потреби двоструког колосека и захтева да договори постигнути на међувладином нивоу, у условима сложених политичких и етничких односа на КиМ, омогуће квалитативну „прекретницу" на локалном нивоу, која би била видљива у друштвеном, политичком, економском и безбедносном домену. У том смислу, очекивани продор у односима двеју страна, огледао би се за почетак, у осигурању међуетничке сарадње, обезбеђењу функционалног суживота мањинских Срба и већинских Албанаца кроз адекватан модел самоуправљања за косовске Србе и осигурању њихових основних права, као предусловима функционалног мира у јужној српској покрајини. Премда је дијалог Београда и Приштине до данашњих дана исходовао већим бројем постигнутих споразума, створивши тиме утисак одређеног напретка у процесу нормализације, емпиријски налази упућују на изразити несклад између постигнутих споразумних решења и стања на локалном нивоу. Упркос последњем Споразуму о путу нормализације односа, постигнутом у Охриду 2023. године, процес стабилизације међуетничких односа остаје озбиљно нарушен, што се најконкретније огледа у неповољној безбедносној ситуацији у јужној српској покрајини. Ово стање додатно компликују различити дестабилизујући фактори, посебно на северу КиМ где су присутне изражене тензије и ризик од даљег продубљивања постојећих конфликтних структура. Квалитативни показатељи одсуства нормализације на локалном нивоу су бројни и манифестују се кроз изостанак супстантивне комуникације између етничких заједница, учесталим

случајевима политичког и етнички мотивисаног насиља, депопулацији српске заједнице, недостатку напретка у повратку интерно расељених лица, ускраћености основних права косовским Србима, недостатку интеграционог плана Приштине према Северу Косова. Напету ситуацију додатно усложњавају значајне потешкоће у слободи кретања људи и робе. С обзиром на вишеслојност ових изазова, процес постизања одрживог решења у оквиру сложеног политичког процеса, који се воде под надзором бриселске администрације, од самог почетка представљао је изразит изазов за све актере укључене у овај процес.

У раду се несклад између договорених споразума и стања на локалном нивоу, у оквиру политике нормализације односа Београда и Приштине, испитује у контексту изостанка формирања Заједнице српских општина (ЗСО), на темељу теоријско – концептуалног оквира нормализације.

ТЕОРИЈСКО-КОНЦЕПТУАЛНИ ОКВИР НОРМАЛИЗАЦИЈЕ

Иако се теоријски концепт нормализације првобитно доводи у везу са студијама о сецесији и *de facto* државности, концептуализација нормализације која се усредсређује на билатералне односе између сецесионистичких ентитета и њихових матичних држава издвојила се као засебан аналитички оквир. Ова теоријска перспектива, превасходно развијана у радовима Високе и Лемаја Хеберта (*Visoka and Lemay-Hébert* 2022), наглашава инхерентне разлике у односу на традиционалне приступе и доприноси специфичном разумевању процеса нормализације, као битног елемента политике управљања конфликтима од стране међународних актера. Подршка међународних актера процесу нормализације односа укорењена је у логици међународног управљања конфликтима и по дефиницији није повезана са прихватањем сецесионистичког ентитета као легитимног државног актера (Axyonova and Gawrich 2022, 12). У тим оквирима, нормализација се најчешће дефинише као процес који је усмерен ка постизању мирољубиве коегзистенције, повећању интеракције између матичне државе и сецесионистичког ентитета и састоји се од напора трећих страна да ограниче ширење или (поновну) ескалацију сукоба (Visoka and Lemay-Hébert 2022). Примарни циљ политике нормализације у оквиру овог аналитичког приступа није потпуно елиминисање, већ управљање сукобом. Ово се постиже путем конструктивних механизама који подразумевају стварање услова за дијалог између супротстављених страна, подстицање њиховог учешћа у преговарачким процесима и формулисање одрживих кооперативних оквира за регулисање и управљање међусобним разликама (Bloomfield and Reilly 1998, 7–28).

Премда се ова политика намеће као пожељна опција за страну која се у сукобу појављује у улози посредника, код постојања захтева за сецесијом, питање права етничких мањина постаје фактор који отежава решавање суштинских некомпатибилности између сукобљених страна и постизање дугорочног решења у односу на фундаментална питања међуетничких односа. Последично, сложеност конфликата у којима се проблематизују права етничких мањина захтева паралелно спровођење процеса нормализације на међувладином и локалном нивоу, уз запажање да се ови процеси неретко показују као узајамно неусаглашени (Axyonova and Kartsonaki 2024, 2).

Проблематика овог истраживања огледа се у изазовима нормализације односа под окриљем Европске уније, која подразумева интегрисани приступ на два споменута нивоа. У том смислу, суочавање са сложеном политичким и етничком динамиком захтева да договори постигнути у оквиру међувладиних преговора доведу до суштинске трансформације на локалном плану, која би била емпиријски утемељена и видљива кроз унапређење кључних параметара друштвено-политичког, економског и безбедносног аспекта живота између супротстављених етничких заједница.

ЗАЈЕДНИЦА СРПСКИХ ОПШТИНА КАО ПОЛИТИЧКИ И ПРАВНИ ИЗАЗОВ ЛОКАЛНОГ НИВОА

Ангажовање Европске уније на плану политичке нормализације односа Србије и тзв. Косова примарно је било мотивисано потребом окончања институционалног паралелизма, сходно намери појединих чланица Уније (у првом реду Немачке). Резултат оваквих настојања оличен је у Првом споразуму о принципима који регулишу нормализацију односа између две стране, постигнутим у априлу 2013. године у Бриселу (Преговарачки процес са Приштином, Канцеларија за Косово и Метохију, Влада Републике Србије). У споразуму од 15 тачака које представљају договор о различитим темама, које се првенствено тичу политичких питања везаних за аутономију Срба на КиМ, кључна тачка Бриселског споразума за Србију, односила се на успостављање Асоцијације општина са српском већином. Споразумом је предвиђено да ће Удружење/Заједница већинских српских општина функционисати у постојећем правном оквиру Косова, имати статут и сопствена тела на истој основи као и друге постојеће заједнице на Косову и репрезентативну улогу у централној власти (Први споразум о принципима који регулишу нормализацију односа). У фактичком смислу, Бриселски споразум за Србију значио је одрицање од управљачких функција у четири општине на северу КиМ (Лепосавић, Зубин Поток, Северна Митровица, Звечан), тј. пристанак на примену законодавства тзв. Косова у области општинске самоуправе, полиције, правосуђа, уз прописану обавезу приштинских власти да формирају ЗСО, као узвратну меру и кључни механизама додатне заштите колективних права Срба (Станковић 2024, 185). У тим оквирима, предвиђено је да ЗСО (као територијална категорија коју правни систем Републике Србије не познаје) буде формирана у складу са прописима тзв. Косова, остављајући питања образовања, здравства, економског развоја и урбаног и руралног планирања у надлежности косовских Срба. Док је План имплементације Бриселског споразума од 22. маја 2013. године прописао обавезу Приштине да модификује свој правни оквир, на начин да Заједница постане његов интегрални део, принципи Заједнице разрађени су у накнадним споразумима, постигнутим између Београда и Приштине у августу 2015. године. У таквој поставци, Заједница је формално препозната као „правни субјект дефинисан Статутом", а за њу су предвиђена конкретнија извршна овлашћења у односу на Први споразум[1] (Преговарачки процес са Приштином,

1 Према Споразуму о проширеним овлашћењима, ЗСО би обављала јавне функције, пружала услуге ради оснивања демократије на локалном нивоу, вршила надзор у области образовања и надзор над развојем локалне привреде.

Канцеларија за Косово и Метохију, Влада Републике Србије). Коначно, Охридским споразум и Планом његове имплементације из марта 2023. године, питање дефинисања самоуправе Срба на КиМ остаје једна од централних тема, чија се накнадна артикулација свела на обавезу формирања ЗСО.

На основу одредби Првог споразума о нормализацији односа, спровођење договора о Заједници српских општина, за Републику Србију, од самог почетка представљало је суштински корак за наставак преговарачког процеса, будући да успех решавања бројних питања утврђених у оквиру дијалога, у великој мери зависи од њеног формирања.

Ипак, трајање Бриселских преговора до данашњих дана обележило је континуирано избегавање Привремених институција самоуправе у покрајини да испуне кључне обавезе у погледу формирања ЗСО, преузете како Првим споразумом тако и свим потоњим споразумима о нормализацији. Такав став Приштине довео је до озбиљног застоја у дијалогу и одлагања примене договореног, што за српску страну до данашњих дана, остаје главна препрека у односима са приштинским властима. Додатно, дијалогу у овом периоду нису користиле ни бројне једностране мере друге стране, које су у више наврата онемогућавале слободу кретања људи и робе.

Позиција ЗСО, као једног од главних правно-политичких изазова унутар Бриселског дијалога, има своје упориште у већем броју фактора, који су присутни на више равни. Као кључни се могу издвојити пресуда покрајинског Уставног суда из 2015. године, различита тумачења потенцијалних овлашћења Заједнице међу преговарачким странама, различити ставови међународних актера према моделу и нацрту потенцијалне Заједнице и у коначници, условљавање формирања ЗСО ванредним дневно-политичким питањима, које приштинске власти настоје представити као део договора о њеном формирању.

Образложење власти у Приштини у погледу неформирања Заједнице, иницијално се ослањало на одлуку покрајинског Уставног суда који је утврдио да принципи ЗСО, разрађени у споразумима из 2015. године, нису у потпуности усклађени са уставним оквиром и правним стандардима тзв. Косова. С тим у вези, ови принципи су оцењени као потенцијално штетни по функционалност институција, што је послужило као формални основ за одлагање њихове имплементације (Пресуда Уставног суда КиМ КО130/15, 189). Додатна препрека у имплементацији договора о ЗСО огледа се у различитим тумачењима потенцијалних овлашћења Заједнице, које су међу странама присутне од самог почетка преговарачког процеса. У том контексту, очекивања од ЗСО значајно се разликују и унутар лидера и аналитичара српске заједнице на Косову и варирају од скепсе, до оптимизма о њеном потенцијалу за развој демократије и преобликовање политичког пејзажа косовских Срба (Дашић и Сурлић 2024, 17). Мада је Влада Србије у Споразуму о проширеним надлежностима о ЗСО инсистирала на извршним овлашћењима Заједнице, у јавном дискурсу и даље су присутне нејасноће по питању значења конкретних овлашћења Заједнице у пракси.[2]

2 Споразумом је предвиђено да Заједница буде посебан ентитет, који ће имати своју Скупштину, председника, Савет и Владу, а извори финансирања Заједнице потицали би од доприноса чланова, прихода од услуга које Заједница пружа, трансфера од централних власти, донација као и финансијске подршке од других удружења и организација, домаћих и међународних, те од Републике Србије.

Део косовских Срба који ЗСО перципира позитивно, претпоставља да би Заједница имала компетенције које промовише званични Београд, па се у том сценарију говори о облику „пренетих извршних овлашћења" са централног нивоа на ниво Заједнице (Актив 2020, 7). Са друге стране, међу приштинским властима дубоко је укорењено становиште да Заједница треба да има искључиво консултантски карактер, да делује као непрофитна организација, са структуром налик Асоцијацији косовских општина, која укључује и шест општина са српском већином јужно од Ибра. Из перспективе косовских Албанаца, Заједница је перципирана као институционална потврда утицаја Београда на косовска питања и угрожавање суверенитета Косова. У тим оквирима, проширена аутономија Заједнице у комбинацији са утицајем Београда, тумачи се као потенцијал за јачање етничких подела, успостављања двоструког суверенитета на тзв. Косову и ометање функционисања централних институција у јужној покрајини (Kelmendi 2015). На истим основама остаје и већи део албанске стручне јавности, који захтеве Србије за испуњењем обавезе око формирања ЗСО, подводи под патерналистички наступ српских власти, са територијалним претензијама повратка на тзв. Косово (Vesti Online 2024).

За Србију и српску заједницу на КиМ, модел Заједнице српских општина предвиђен Бриселским споразумом и даље се сматра најобухватнијим оквиром за институционалну организацију Срба на Косову, упркос дуготрајним изазовима у његовој имплементацији. Са друге стране, мишљења међународних актера према овом питању крећу се од става САД да Заједница треба бити основана у складу са пресудом Уставног суда Косова, до става ЕУ да питање статуса Заједнице треба решавати у оквиру дијалога, као један од поновљених захтева међународне заједнице (EUEA 2022). Неизвесна проблематика ЗСО у протеклом периоду резултирала је већим бројем референтних нацрта статута за имплементацију споразума о њеном формирању. Као истакнути издвојили су се нацрт статута Управљачког тима, нацрт визије премијера тзв. Косова Аљбина Куртија *(Albin Kurti),* нацрт статута премијера Албаније Едија Раме *(Edi Rama),* нацрт статута Удружења који је израдила немачка организација Friedrich-Ebert-Stiftung (FES). Након што је руска инвазија на Украјину оживела преговарачки процес Београда и Приштине, а Споразумом из Охрида поновљене раније тачке Бриселског споразума, питање дефинисања самоуправе за Србе на Косову и механизама заштите српске верске и културне баштине, остало је једна од централних тема (EUEA 2023). Ипак, ситуацију на терену обележило је обновљено насиље, стална нестабилност на северу КиМ, као и институционални вакуум услед изласка Срба из институција на северу, после низа дискриминаторних мера предузетих од стране власти у Приштини. Нестабилност је и овога пута била генерисана примарно политичким сукобљавањима на северу покрајине. Након два одлагања, у априлу месецу одржани су ванредни локални избори у четири општине са већинским српским становништвом које су Срби на северу Косова бојкотовали.[3] Прва озбиљна ескалација догодила се у мају 2023. године, када су новоизабрани градоначелници косовских Албанаца постављени у општинским

3 Избори су одржани као резултат напуштања свих косовских институција од стране косовских Срба у новембру 2022. године.

зградама у Лепосавићу, Зубином Потоку и Звечану, противно препоруци међународне заједнице, преузели локалну власт у општинама са српском већином (Цветковић 2023). Ово је покренуло протесте косовских Срба, те хапшења косовских Срба од стране Косовске полиције у вези са њиховим наводним учешћем у насиљу 29. маја у Звечану (Радио Слободна Европа 2024).[4] Друга криза, од 24. септембра 2023. године, представила је кулминацију инцидената, када је у драматичном оружаном сукобу у селу Бањска, у сукобу Срба и косовске полиције страдало четворо људи (EuroNews 2023).

У политичком смислу, последице неспровођења договорених споразума о ЗСО на локалном нивоу огледају се, између осталог, у зависности српске заједнице од Приштине, неучествовању косовских Срба у доношењу одлука које се тичу њихових права и статуса, изазовним и комплексним односима српских представника на Косову и институција у Приштини, безбедносној и економској условљености српске заједнице од званичног Београда. Цикличне кризе из 2023. године, резултирале су новим дипломатским преговорима у оквиру политике нормализације, са циљем дефинисања коначног предлога статута за Заједницу српских општина од стране европских званичника. Но, како је истакао тадашњи шеф европске дипломатије Жозеп Борељ (*Josep Borrell Fontelles*) на разговорима који су одржани у Бриселу, 26. октобра 2023., у присуству лидера Немачке, Француске и Италије, договор је поново изостао јер су „предуслови једне стране били неприхватљиви за другу" (Радио Слободна Европа 2023). У контексту изазовних околности на терену, специјални изасланик ЕУ, Мирослав Лајчак (*Miroslav Lajčák),* предложио је 15 различитих модела за функционалну заштиту мањина, заснованих на постојећим европским концептима самоуправљања, чекајући одговор Управљачког тима са севера КиМ. Међу предложеним моделима налази се и најновији Европски предлог статута Заједнице, представљен 5. новембра 2023. године, који је окарактерисан као савремен и „избалансиран" приступ аутономији за српску заједницу на северу Косова. За овај предлог (који је у складу са Уставом тзв. Косова), два председника су наговестила „начелну" спремност прихватања (Kosovo Online 2023).

Мада је већ План имплементације Бриселског споразума прописао обавезу Приштине да до краја 2013. године модификује свој тзв. уставни и законски оквир, како би у њега могла да се угради ЗСО, чињеница је да је Приштина до данашњих дана одбијала да спроведе ову обавезу, остајући јавно при ставу да Заједница никада неће ни бити основана у складу са предвиђеним договорима (Влада Републике Србије, Канцеларија за Косово и Метохију 2020). Овакво поступање приштинских власти може се тумачити у контексту изостанка ширих истинских мотива за рационалном нормализацијом односа са властима из Београда, у оквиру које се дијалог махом користи као оквир за промовисање националистичких планова са циљем „интеграција" севера покрајине. У контексту уздржане реакције Европске уније према овом питању, могуће је очекивати интензивирање активности власти

4 До избијања насиља у Звечану на северу КиМ дошло је током протеста косовских Срба који су се противили уласку албанског градоначелника у зграду општине, након победе на локалним изборима 29. маја 2023. године. Том приликом, више од деведесет припадника мисије КФОР задобило је теже и лакше повреде.

тзв. Косова, с циљем елиминисања сваког присуства и утицаја Србије из овог дела покрајине. Док у краткорочном смислу, Приштина настоји да минимализује уступке српској страни, задржавајући их на симболичном нивоу, формирање ЗСО са ограниченим надлежностима поставља као услов за фактичко признање такозване „Републике Косово".

У дугорочној перспективи, стални и неповратни одлив српског становништва са КиМ, указује да активности тзв. косовских власти имају за циљ постепену асимилацију Срба, трајну сегрегацију, те смањење њиховог друштвено-економског и културног простора, како би били приморани на „добровољно" исељавање из покрајине (Баришић 2024, 92–93). Овакве тенденције, не само да су у супротности са јачањем интеракције међу етничким заједницама већ дугорочно подривају процес дијалога, који је од стране ЕУ представљен као средишњи елемент политике нормализације односа.

Упркос чињеници да политика нормализације односа, до данашњих дана, није резултирала формирањем ЗСО, остављајући ово питање једним од горућих у преговорима Београда и Приштине, значајан део српске заједнице на КиМ очекује њено формирање и поред свих препрека у имплементацији овог концепта. Они у ЗСО виде начин очувања веза са Србијом, те механизам кроз који би се обезбедио наставак мера културне економске, образовне, здравствене, социјалне и пензионе подршке, као предуслова за опстанак крхке српске заједнице на подручју КиМ.

ЗАКЉУЧАК

ЕУ је у протеклих тринаест година, у оквиру своје политике нормализације посредовала у низу преговора на високом нивоу између Београда и Приштине, који су били усмерени на стварање услова за суживот и функционални однос косовских Срба и косовских Албанаца. Полазећи од концепта нормализације, који у својим радовима заступају аутори из домена постконфликтне стабилизације Гезим Висока и Лемај Хеберт, ефекти политике ЕУ евалуирани су у односу друштвено – политички аспект живота Срба на КиМ.[5] У том смислу се могла уочити претежна усмереност процеса нормализације на стратегију одозго према доле, која се у периоду од 2011. до 2023. године концентрисала на међувладин оквир преговора и резултирала низом постигнутих споразума под окриљем ЕУ, од којих су већину преговарачке стране различито тумачиле.

Иако Бриселски споразум, као окосница политичког дијалога Београда и Приштине, почива на ставу да је правни статус српске заједнице на Косову и Метохији формално уређен у складу са највишим стандардима, процес нормализације односа није довео до побољшања њеног положаја. Напротив, у пракси је српска заједница сведена на маргиналан друштвени статус, у оквиру чега су јој ускраћена и основна права, загарантована правним актима приштинских институција. Сагледавање проблематике Заједнице српских општина показује да поједина споразумна

5 Dr Gezim Visoka, Associate Professor of Peace and Conflict Studies at Dublin City University; Prof Nicolas Lemay-Hebert, Department of International Relations, Australian National University

решења постигнута између званичних представника власти двеју страна, не само да нису произвела квалитативни помак на локалном нивоу, него су подстакла нове међуетничке тензије. С тим у вези, напори ЕУ у домену политичке нормализације усмерени на осигурања основних интереса етничких Срба на КиМ, до данашњих дана бележе изостанак резултата, а у више наврата додају и нове слојеве постојећем етничком конфликту. Ово се најпре очитовало у константној нестабилности севера покрајине која је била генерисана примарно политичким сукобљавањима. У том смислу, уочава се да формализована обавеза приштинске стране у погледу формирања ЗСО, пуних тринаест година остаје неспроведена, а током времена постаје и предмет условљавања текућим дневно-политичким питањима. Додатно, политички уступци приштинске стране спроводе се искључиво на основама „реципроцитета", односно конкретних спољних и унутрашњих политичких добити. Директна последица оваквог поступања огледа се у честој инструментализацији насиља, наставку тензија и бројних видова насиља над српском заједницом и њеним наслеђем.

Упркос одређеним критикама ЕУ и САД на рачун ирационалног и једностраног поступања власти из Приштине, притисак коме је изложено српско становништво на северу покрајине, не губи на интезитету. Са друге стране, у околностима декларативног деловања, а без могућности да наметне спровођење договореног, Европска унија се у својој политици нормализације суочила са изазовом балансирања између принципијелног приступа и прихватања фактичког стања на терену.

РЕФЕРЕНЦЕ

Актив. 2020. Изван конструктивне двосмислености: Како да престанемо да бринемо и заволимо Асоцијацију/Заједницу српских општина. 7. Северна Митровица. https://ngoaktiv.org/aktiv-publikacije/.

Баришић. Игор. 2024. „Асиметрично угрожавање безбедности Републике Србије – теоријски оквир за анализу проблема на Косову и Метохији." *Политика националне безбедности*. Год. XV вол. 26, бр. 1: 83–103. DOI: https://doi.org/10.5937/pnb26-50171

Дашић, Марко и Сурлић, Стефан. 2024. Политички плурализам у оквиру српске заједнице на Косову и евентуалне последице по Дијалог о нормализацији односа, 17. Национални конвент о Европској унији – Радна група за Поглавље 35.

Канцеларија за Косово и Метохију. Влада Републике Србије. 2020. Извештај о напретку у дијалогу Београда и Приштине за период од 1. септембра 2019. године до 15. јуна 2020. године. https://www.kim.gov.rs/izvestaji.php.

Канцеларија за Косово и Метохију. Влада Републике Србије, Први споразум о принципима који регулише нормализацију односа.19.4.2013. http://www.kim.gov.rs/p03.php.

Канцеларија за Косово и Метохију. Влада Републике Србије. Преговарачки процес са Приштином. https://www.kim.gov.rs/pregovaracki-proces.php.

Недељковић, Стефан. (2016). *„Успостављање политичких односа између власти у Београду и Приштини у оквиру процеса глобализације"*, докторска дисертација, Факултет политичких наука, Универзитет у Београду.

Поповић, Софија. 2022. „Посета Лајчака и Ескобара Косову и Србији: Део кризног менаџмента ЕУ и САД." *European Westarn Balkans.* Internet: https://europeanwesternbalkans.rs/poseta-lajcaka-i-eskobara-kosovu-i-srbiji-deo-kriznog-menadzmenta-eu-i-sad/.

Радио Слободна Европа. „Борељ: Договор Куртија и Вучића није био могућ због узајамно неприхватљивих предуслова". 26. октобар 2023. Доступно: https://www.slobodnaevropa.org/a/kosovo-srbija-vucic-kurti-dijalog-brisel/32654589.html.

Радио Слободна Европа. 2024. „Оптужница на Косову због напада на КФОР у Звечану". 9. децембар 2024. Доступно: https://www.slobodnaevropa.org/a/optuznica-kosovo-nasilje--zvecan-kfor/33232644.html

Радио Слободна Европа. 2023. „Петковић: Свим возилима с Косова омогућено кретање у Србији" 25. децембара 2023. https://www.slobodnaevropa.org/a/srbija-kosovo--tablice/32746924.html

Радовановић, Ђорђе Д. 2023. „Српско-албански односи и етнички сукоби у оквиру савремених друштвених промена на Косову и Метохији". Докторска дисертација. Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, Филозофски факултет. Косовска Митровица.

Станковић, Невена. 2024. *Србија и Европска унија: спољнополитичке дилеме, ограничења, имплликације – Поглавља 35 и 31*. 91. ИМПП. Београд.

Уставни суд Косова. Пресуда КО130/15. Приштина 23. децембар 2015.

Цветковић, Сандра. 2023. „Паралелизам власти са 'алтернативних локација' на северу Косова". *Радио Слободна Европа*. https://www.slobodnaevropa.org/a/kosovo-opstine-privremeni--organi/32498766.html.

Axyonova, V. and Gawrich, A. 2022. „Conceptualizing Normalisation in International Organisations' Responses to Secessionist Conflicts: Insights from Eastern and South-Eastern Europe". In *Analysing Conflict Settings: Case studies from Eastern Europe with a focus on Ukraine,* eds. Gawrich A. Haslinger P. and Wingender M.,11–25. Harrassowitz Verlag. Wiesbaden.

Axyonova, V. and Kartsonaki, A. 2024. „The European Union's Normalisation Policies for Kosovo: Contributing to a Durable Peace?" *Ethnopolitics,* 1-18. DOI: https://www.tandfonline.com/action/showCitFormats?doi=10.1080/17449057.2024.2358647.

Baracan, Elena. 2019. "Evaluating EU Actorness as a State - Builder in 'Contested' Kosovo". *Geopolitics.* 25(2): 5.

Bloomfield, D. and Reilly, B. 1998, „The Changing Nature of Conflict and Conflict Management". In *Democracy and Deep-Rooted Conflict: Options for Negotiators*. eds. Harris P. Reilly B. 7–28. Stockholm.

Cooper, Robert. 2015. *European Western Balkans,* https://europeanwesternbalkans.com/2015/07/16/sir-robert-cooper-the-philosophy-of-the-belgrade-pristina-dialogue/.

COUNCIL DECISION (CFSP) 2021/470, L96/13 *Official Journal of the European Union*, 2 April 2020. https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX%3A32021D0470.

DW, 2021. „Nove trzavice između Beograda i Prištine", 27. 9. 2021. https://www.dw.com/sr/nove--trzavice-izme%C4%91u-beograda-i-pri%C5%A1tine/a-59322976.

EUEA. The Diplomatic Service of the European Union. 2023. Belgrade-Pristina Dialogue: Agreement on the path to normalisation between Kosovo and Serbia. https://www.eeas.europa.eu/eeas/belgrade-pristina-dialogue-agreement-path-normalisation-between-kosovo-and-serbia_en.

EUEA. 2022. Kosovo/Serbia: Statement by the High Representative on the recent developments. 5 November 2022. https://www.eeas.europa.eu/eeas/kosovoserbia-statement-high-representative-recent-developments_en.

EuroNews. 2023. „Više pitanja nego odgovora: Događaj u Banjskoj obavijen velom tajni, ključna tema da li je i kakvu ulogu imao Radoičić". 27. 09.2023. https://www.euronews.rs/srbija/politika/100661/vise-pitanja-nego-odgovora-dogadaj-u-banjskoj-obavijen-velom-tajni--kljucna-tema-da-li-je-i-kakvu-ulogu-imao-radoicic/vest.

Kelmendi, V. H. 2015. „Kosovo: The Association of Serb municipalities Pristina", *Osservatorio Balcani e Caucaso-Transeuropa.* https://www.balcanicaucaso.org/eng/zone/Kosovo/Kosovo-the-Association-of-Serb-Municipalities-163867.

Kosovo Online. 2023. „Stano: Novi predlog EU za osnivanje ZSO izbalansiran" 5. novembar 2023. www.kosovo-online.com/vesti/politika/stano-novi-predlog-eu-za-osnivanje-zso-izbalansiran-5-11-2023.

Radosavljević, Nevena. 2018. „Like all Serbian citizens." 30. 5. 2018. *Prishtina Insihgt.* https://prishtinainsight.com/like-serbian-citizens/.

Resolution Adopted by the General Assembly on 9 September 2010, UN A/RES/64/298

Vesti Online. 2024. „Formiranje ZSO značilo bi uništenje Kosova i uvođenje Srbije na Kosovo", 19. 05. 2024. https://www.vesti-online.com/formiranje-zso-znacilo-bi-unistenje-kosova-i-uvodenje-srbije-na-kosovo//.

Visoka, G. and Lemay-Hébert, N. 2022. Normalization in World Politics. University of Michigan Press.

Nevena M. STANKOVIĆ

CHALLENGES AND THE SCOPE OF THE LOCAL-LEVEL NORMALIZATION POLICY IN THE RELATIONSHIP BETWEEN BELGRADE AND PRIŠTINA THROUGH THE PRISM OF THE ASSOCIATION OF SERBIAN MUNICIPALITIES

Summary

The aspects analyzed in this research tackle the challenges of the European Union normalization policy in the relationship between Belgrade and Pristina, requiring a two-level approach. In recent years, the EU's normalization policy has primarily focused on the intergovernmental level, resulting in a series of agreements between Belgrade and Pristina across various sectors. However, the EU has largely overlooked the local context, as inter-ethnic dynamics remain burdened by numerous destabilizing factors and the further entrenchment of existing conflict structures.

The disparity between the agreed solutions and the realities at the local level within the normalization policy is primarily observed in the socio-political domain of the Serbian population, particularly in northern Kosovo and Metohija. The paper analyzes the observed disproportion in the policy of normalization in the context of issues of the failure to establish the Association of Serbian municipalities. The research methodology employed in this study includes content analysis of relevant documents, discourse analysis and qualitative analysis of media content.

Keywords: normalization, policy, Belgrade, Pristina, European Union, Kosovo and Metohija.

Рад је предат 19. фебруара 2025. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 355.02(4-6EU)
327.51
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina35-53966

Прегледни рад

*Дамјан С. ЋУПРИЋ**
Министарство привреде Републике Србије, Београд

ПРОЦЕС УВЕЋАЊА ЗАВИСНОСТИ ЕУ ОД БЕЗБЕДНОСНИХ ГАРАНЦИЈА НАТО-а (1999–2004)

Апстракт: У контексту измењеног безбедносног поретка у ЕУ на почетку 21. века, чланак прати еволуцију развоја ЗБОП ЕУ кроз достизање оперативне способности ове политике, све до приступања држава СИЕ у ЕУ.

Циљ чланка је да укаже на то да је, доношењем Уговора из Мастрихта, ЕУ имала озбиљну намеру да изгради своју геополитичку амбицију. Та амбиција довела је ЕУ у позицију да развије сопствену безбедносну и одбрамбену политику и да је учини оперативно способном.

Навођењем конкретних примера, објашњено је како је НАТО паралелним деловањем радио на подривању оних ЕУ иницијатива које су ишле у правцу чвршће интеграције у области безбедности и одбране.

Чланак указује на парадокс да је достизањем оперативне способности ЗБОП-а, ЕУ заправо, у пракси, увећала а не умањила зависност од безбедносних гаранција које обезбеђује НАТО, што јој је иницијално био главни циљ.

Кључне речи: ЕУ, ЗБОП, НАТО, безбедносне гаранције, САД, оперативна способност, стратешка аутономија.

УВОД

Предмет чланка је достизање оперативне способности Европске безбедносне и одбрамбене политике – ЕБОП (у даљем тексту: ЗБОП[1]), након нелегалне војне интервенције НАТО-а на Савезну Републику Југославију (СРЈ) 1999. године. Дакле, истраживачко питање гласи: На који начин је достизање оперативне способности ЗБОП утицало на увећање зависности ЕУ од безбедносних гаранција НАТО-а? Полазна премиса анализе је да је НАТО, ушавши у формалну сарадњу са ЕУ, директно допринео креирању елемената европске политике у безбедносној и одбрамбеној сфери, са специфичним начинима деловања, који су својствени НАТО-у (Ћупрић 2023: 13).

* Доктор наука – политичке науке, ORCID 0009-0001-4707-5240, damjan.cupric@gmail.com. Ставови изнети у тексту представљају искључиво лична гледишта аутора.

1 Заједничка безбедносна и одбрамбена политика. Претходно, почев од јуна 1999. године до децембра 2009. године, тј. до доношења Уговора из Лисабона, звала се Европска безбедносна и одбрамбена политика (ЕБОП). У чланку се користи актуелни, званичан назив ове политике, као и скраћеница ЗБОП.

Помоћу главне хипотезе, чланак настоји да понуди одговор на постављено истраживачко питање: Кроз паралелно покретање својих предлога, НАТО је подривао ЕУ иницијативе и активности које су ишле у правцу веће аутономије у безбедносном домену од НАТО-а (самим тим и САД). У истраживању се користи квалитативни садржај, анализа програмских докумената и студија случаја. Коришћена методологија заснива се на основним приступима – историјском институционализму и компаративној анализи.

Као резултат истраживања, чланак указује на то да је до увећања зависности ЕУ од безбедносних гаранција НАТО-а дошло закључењем Берлин плус аранжмана, деловањем заједничке НАТО-ЕУ групе за способности, договором ЕУ лидера за формирање борбених група и постизањем Споразума о Групи за војно планирање, доношењем Европске стратегије безбедности и преформулисањем Главних циљева. То је додатно учвршћено пријемом држава Средње и Источне Европе (у даљем тексту: СИЕ) у ЕУ. Тако је ЕУ постала разједињенија по питању даљег правца развоја своје политике у овој области.

ПОЧЕЦИ ПРАКТИЧНЕ ИЗГРАДЊЕ ЗБОП-а

Приликом рада на састављању Уговора из Мастрихта, чланови који се тичу безбедности и одбране одразили су старо неслагање између Велике Британије и Француске у односу на безбедност у Европи. Француска је тежила самосталности европске безбедности и одбране, док је Велика Британија инсистирала на укључивању ЕУ у систем НАТО-а у коме би она била један од његових стубова (Stojanović 1998: 122).

Преседан нелегалног бомбардовања СРЈ био је кључни фактор у убрзаном развоју активности ка Европској безбедносној и одбрамбеној политици. Као и у случају рата у бившој Југославији, сукоб на Косову и Метохији (КиМ) „поново је вратио на сцену идеју да је рат у Европи могућ“ (Buzan & Wæver 2003: 357).[2] При реализацији војних мисија у оквиру Петерсбуршких задатака[3], утврђено је да највећи број држава нема довољне капацитете, јер је за спровођење ових операција кључно да се њихове снаге упуте и обезбеде далеко од своје територије. Најозбиљнији проблем био је недостатак војне транспортне авијације (Haine 2006: 7).

У децембру 1998. године француски председник Ширак и британски премијер Блер су у Сен Малоу донели *Декларацију о европској одбрани*, изражавајући жељу њихових држава за стварањем посебне структуре одбране у оквиру институционалног механизма ЕУ. У Декларацији из Сен Малоа, децидно су навели да „Унија мора да има способност и капацитет за сопствену (аутономну) акцију, уз подршку кредибилних војних снага“, са владама чланица које делују „унутар институционалног

2 Превео Д.Ђ.

3 Декларација из Петерсберга, усвојена на састанку Савета министара ЗЕУ у јуну 1992. године, предвиђа деловање ЗЕУ у разним војним мисијама које се односе на задатке: од хуманитарних и спасилачких активности до спречавања сукоба и одржавања мира, укључујући и борбене акције за решавање криза и стабилизацију након конфликта. Видети у: https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/glossary/petersberg-tasks.html.

оквира Европске уније", укључујући „састанке министара одбране" и са „средствима да одлучује о њиховој употреби и спремности да се то учини у циљу одговора на међународне кризе" (*Franco–British St. Malo Declaration* 1998: 2).[4]

Током заседања Европског савета (ЕС) у Келну, јуна 1999. године, уведена је ЗБОП, као важан део спољне и безбедносне политике ЕУ. Намера ЕУ у Закључцима из Келна била је да од држава чланица добију јаче обавезивање како би се изградиле употребљиве Европске оружане снаге, затим да се Западноевропска унија (ЗЕУ)[5] споји са ЕУ у преговорима о ревизији Уговора о ЕУ на Међувладиној конференцији планираној за децембар 2000. године (*Conclusions of the Presidency* 1999: 2–3).

Током самита ЕС у Хелсинкију, који је одржан у децембру 1999. године, дефинисано је да ЗБОП има два главна елемента. Један се односио на институционално устројство, а други на стварање војних и одбрамбених способности. Утврђени су обрасци о обиму војних јединица и укупних капацитета држава ЕУ које би биле доступне за ове задатке, познати као „Главни циљ 2003" (*Helsinki Headline Goal* 1999: 1).

Тада је донета одлука да се успоставе неопходна политичка и војна тела за управљање ЗБОП-ом (*Conclusions of the Presidency* 1999: 5). Основани су Политичко-безбедносни комитет, Војни комитет, Војни штаб ЕУ, као посебни међувладини органи, који су у структури ЕУ били под надлежношћу Савета. Политичко-безбедносни комитет представљао је везу између ЗСБП и ЗБОП, чији је главни императив у деловању био да што је могуће више синхронизује спољну политику ЕУ са одбраном (Вукчевић 2013: 110).

Почео је да функционише на „привременој" основи у марту 2000. године до даље ревизије Уговора. Исто тако и Војни комитет, са представницима у виду националних начелника штабова (Wallace 2005: 449).

РАЗВОЈ ВОЈНИХ СПОСОБНОСТИ ЕУ

Дакле, ЕУ је започела јачање својих војних капацитета у оквиру ЗБОП-а након споразума из Сен Малоа и дефинисања „Главног циља" 1999. године. У Хелсинкију је договорено креирање јединица са потребним капацитетима за хитно стационирање, које би тиме биле оспособљене да обављају све задатке из Петерсберга. Чланице ЕУ су тако прихватиле прокламовани циљ да у наредне три године формирају *Европске снаге за брзо реаговање*, које би могле да реализују чак и најсложеније операције, са ороченим мандатом на годину дана (*Conclusions of the Presidency* 1999: 4–5).

Европске снаге за брзо реаговање[6] су „војно самоодрживе" јединице са потребним командним, контролним и обавештајним капацитетима, логистиком,

4 Превео Д.Ћ.

5 ЗЕУ је војнополитичка организација европских земаља, која је настала 1954. године, а престала је са радом 2011. године. Уговором из Мастрихта (1992) ЗЕУ је деловала у име ЕУ у одбрамбеним и безбедносним питањима. Улога ЗЕУ у управљању кризама пренета је на ЕУ 1999. године.

6 Ове формације би се састојале од једног корпуса или петнаест бригада, које би бројале до 60 хиљада војника, спремних за акцију тамо где су угрожени интереси ЕУ.

и другим службама борбене подршке и, осим тога, по потреби, са ваздушним и поморским елементима за операције изван њихових граница – са постизањем овог циља „до 2003. године" (Wallace 2005: 449).

У складу са „Главним циљем 2003", већ почетком 2000. године приступило се успостављању механизма планирања и контроле. Формирана је радна група за процену расположивих војних способности држава чланица. У новембру 2000. године, на *Конференцији о посвећености питању војних капацитета*, министри одбране држава ЕУ обећали су почетни национални допринос Снагама за брзо реаговање предвиђеним у главним циљевима.[7] На састанку ЕС у Ници, 7–9. децембра 2000. године, ЗБОП је добио и формални основ и уведен је у институционалну структуру ЕУ (Gligorijević 2007: 6). У уговоре су унети појмови Политички и безбедносни комитет (*COPS*, из француског назива), Војни комитет ЕУ и Војни штаб ЕУ (Wallace 2005: 446).

На *Конференцији о унапређењу војних капацитета*, која је одржана 19-20. новембра 2001. године, министри спољних послова и одбране држава ЕУ дали су додатна обећања по питању *Главних циљева* и сагласност за покретање *Акционог плана за европске војне способности* (Wallace 2005: 446). Акциони план је усвојен са циљем да установи процедуру за управљање доприносима држава чланица у НАТО-у, и да унапреди координацију између њиховог војног планирања и заједничког планирања на нивоу ЕУ. Ово се постиже преко стручних панела на којима се врше процене потребних способности. (Gligorijević 2007: 8). Такође, предложена је *Мапа пута* за спровођење Акционог плана, чији је најважнији део годишњи *Каталог напретка*, који су министри одбрана ЕУ претходно донели током новембра 2001. године у Бриселу (*The European Capability Action Plan* 2001: 5–6).

„Декларација о оперативној способности Заједничке европске безбедносне и одбрамбене политике" усвојена је крајем 2001. године у Лакену, од стране шефова држава и влада ЕУ. Кључни циљ био је јачање војних способности ЕУ (*Conclusions of the Presidency* 2001: 10). ЕУ је том приликом потврдила да је „Главни циљ" остварен раније него што је предвиђено и да је ова европска политика оперативно способна, упркос томе што се Уједињено Краљевство до последњег тренутка опирало доношењу одлуке на нивоу ЕУ да се војне способности ЕУ прогласе оперативним (Вукчевић 2013: 168).

Након стварног приказивања и деловања у пракси, „Петерсбуршки задаци" су накнадно проширени у „Петерсбуршке задатке и активности" (тзв. *Петерсберг +*), у јуну 2002. године, на састанку ЕС у Севиљи (Ђурић 2023: 104). Главни мотив који је стајао иза сваке од наведених активности на нивоу међувладиних институција ЕУ, био је достизање стратешке аутономије ЕУ у односну на НАТО. Већ приликом припреме првих каталога појавили су се проблеми, који су углавном били везани за брзу акцију на нивоу ЗБОП у кризним ситуацијама. Помак је постигнут тамо где су земље користиле своје већ оформљене снаге, али нису улагале у ново оруђе и оружје (Haine 2006: 7).

7 Тиме је „Главни циљ" озбиљно ојачан и увећан, јер је био заснован на програму за подизање контрибуција на нивоу сваке чланице. Снаге за брзо реаговање би тако биле проширене на сто хиљада војника, уз употребу четристо авиона и сто бродова (Wallace 2005: 450).

НАТО: ПАРАЛЕЛНО ДЕЛОВАЊЕ СА ЕУ ИНИЦИЈАТИВАМА

Након потписивања француско-британске Декларације из Сен Малоа, САД су преко Медлин Олбрајт, тадашњег државног секретара, формулисале свој однос према новој европској улози у безбедносним и одбрамбеним питањима. Садржај њеног излагања који је одржан крајем 1998. године на министарском састанку НАТО-а у Бриселу, познат је као „Три *D*", према главним порукама које је изрекла током обраћања – без раздвајања, без дуплирања, без дискриминације (Hunter 2005: 33).

НАТО је 1999. године реаговао на промењене стратешке околности и изазове примајући три нове државе чланице и почевши да распоређује своје снаге чак и у удаљене делове света, прелазећи традиционалне географске границе свог ангажовања (Gligorijević 2007: 8). На новембарском самиту НАТО-а у Прагу, који је одржан 2002. године, државе чланице су се обавезале да унапреде оперативне способности својих оружаних снага у одређеним областима, како појединачно тако и заједнички. Тада је представљен и концепт *НАТО снага за реаговање – NRF*.[8] На заседању је договорен сет мера и активности које за циљ имају оснаживање војних способности НАТО-а.

БЕРЛИН ПЛУС АРАНЖМАН

Берлин плус односио се на сарадњу НАТО-а и ЕУ у области управљања кризама, коју су марта 2003. године потписали Хавијер Солана, високи представник ЕУ и Џорџ Робертсон, генерални секретар НАТО-а. Неколико дана пре закључења Берлин плус аранжмана, ступио је на снагу безбедносни споразум између НАТО-а и ЕУ.

Озбиљан проблем у вези са закључивањем Берлин плус споразума појавио се у вези са трећим условом САД за развој безбедносне и одбрамбене димензије на нивоу ЕУ – недискриминација земаља НАТО-а које нису део ЕУ. Ту се показало да је статус Турске веома проблематично питање у контексту степена њеног утицаја на процес доношења одлука у вези са ЕУ операцијама (Ђупрић 2023: 182). Стога је усаглашавање и закључивање Берлин плус аранжмана било блокирано скоро три године од стране Турске и Грчке.

НАТО-ЕУ ГРУПА ЗА СПОСОБНОСТИ

Упркос кашњењу, ЕУ је од пролећа 2003. године почела активно да користи нове могућности које су јој дате Берлин плус аранжманом, тако да је до краја 2004. покренула пет мисија, војних и цивилних. Европске владе су обезбедиле 60.000–70.000 војника у операцијама ван граница ЕУ и НАТО-а током 2003. године – тиме испуњавајући ниво *Главних циљева*, иако пребацивши формални рок за то (Giegerich & Wallace 2004: 3).

Међутим, на плану развоја способности, будући да су НАТО и ЕУ имали претежно један извор снага којима се првенствено од трупа из европских држава

8 Ове снаге могу да се распореде у року од 5 до 30 дана, како за акције унутар евроатлантског простора, тако и *изван* њега. Оне делују самостално или могу бити употребљене као претходница већим снагама у некој операцији.

(које су у већини случајева и чланице ЕУ) попуњавају и НАТО снаге за реаговање и Европске снаге за брзо реаговање, током маја 2003. године започела је са активностима НАТО – ЕУ група за способности (*Vodič kroz Partnerstvo za mir* 2007: 51). Група је формирана с циљем да обезбеди постојаност, транспарентност и међусобно подстицање развоја способности како за НАТО тако и за ЕУ.

ДОМЕТИ ЕВРОПСКЕ ИНТЕГРАЦИЈЕ У ОБЛАСТИ БЕЗБЕДНОСТИ И ОДБРАНЕ

Интервенција предвођена САД у Ираку од 20. марта до 1. маја 2003. године представљала је најоштрију кризу у трансатлантским односима и била је посебно тежак тест за ЗСБП. Француско-немачка изјава да представљају „европску" опозицију инвазији изазвала је низ реакција других група влада (Wallace 2005: 445).

У јеку трансатлантске дебате о рату у Ираку, 29. априла 2003. године, белгијска влада погоршала је стање поделе сазивањем самита у главном граду Белгије, за успостављање независног европског штаба одбране, у Тервурену, надомак Брисела (Wallace 2005: 452). Највиши представници Француске, Немачке, Луксембурга и Белгије окупили су се у покушају да формирају језгро одбрамбене групе.

На самиту је изнет предлог да се успостави штаб за војно планирање ЕУ за европску аутономну акцију, који је створио много контроверзи код САД и Велике Британије (de Wijk, 2004: 77). Жак Ширак, Герхард Шредер, Жан-Клод Јункер и белгијски премијер, Ги Верхофстат (Guy Maurice Marie Louise Verhofstadt), своје ставове су артикулисали кроз доношење *Заједничке декларације о европској одбрани* (тзв. Бриселска декларација), у којој су предложили стварање Европске безбедносне и одбрамбене уније, што се у чланку посматра као највиши домет у правцу покушаја развоја европске интеграције у овом домену.

Декларацијом је планирано да у Тервурену буде створен независни и опремљени војни штаб (оперативни центар) ЕУ за планирање и командовање војним операцијама, у које НАТО не би био укључен (*Joint Declaration* 2003: 4).

Почетком октобра 2003. Године, Николас Бернс (Robert Nicholas Burns), тадашњи амбасадор САД при НАТО-у, оценио је да европски предлог о стварању независног војног штаба ЕУ, независног од НАТО-а, представља потенцијалан извор супарништва ЕУ и НАТО-а. Бернс је истако да САД „не могу и неће подржати стварање алтернативног војног штаба било где" и додао „мислимо да би то време, пажњу и новац требало потрошити на здруживање операција НАТО и ЕУ, а не на стварање институција које би, на дуже стазе, могле постати конкурентне НАТО-у, уместо да с њим сарађују" („SAD traže da EU napusti planove za nezavisni vojni štab" 2003: 1).

ФРАНЦУСКО-БРИТАНСКИ САМИТ У ЛОНДОНУ

Неколико месеци након војне интервенције на Ирак, европски лидери почели су да схватају да поделе међу европским државама неће само угрозити интеграциони процес ЕУ, већ могу да изазову озбиљне економске последице. Стога су лидери Француске, Немачке и Уједињеног Краљевства кренули у нове напоре за

помирење (de Wijk 2004: 79). Британска и француска влада форсирале су наставак агенде везане за ЗБОП само неколико месеци након инвазије на Ирак (Menon 2004: 631–633).

Међутим, наставак агенде сада се одвијао у измењеном контексту и био је квалитативно другачији, у односу на претходни период. Нови односи били су засновани на смањеној амбицији коју су лидери Француске и Немачке претходно исказивали у вези са даљим развојем ЗБОП-а.

Као плод политичких компромиса, француски председник Ширак и немачки канцелар Шредер одустали су од првобитне амбициозне идеје о успостављању центра за планирање у Тервурену. На француско-британском самиту 24. новембра 2003. године у Лондону, Ширак и Блер су предложили формирање капацитета ЕУ за брзо реаговање за аутономне операције, стварајући неколико заједничких и комбинованих оперативних или борбених група од 1500 војника који се могу лако распоредити (*Declaration Franco-British Summit* 2003: 2). Ако би таква способност била успешно остварена, то би пружило значајан подстицај за операције ЕУ у целом спектру задатака из Петерсберга (Gligorijević 2007: 13).

СПОРАЗУМ О ГРУПИ ЗА ВОЈНО ПЛАНИРАЊЕ

Француска, Велика Британија и Немачка су 12. децембра 2003. године, уместо центра у Тервурену, постигле Споразум о Групи за војно планирање, чиме је практично дошло до договора о успостављању ЕУ ћелије за планирање у оквиру НАТО-а и НАТО тима за везу, у оквиру Војног штаба ЕУ. Заправо, основана је Цивилно-војна ћелија, као јединица за планирање, у склопу Војног штаба ЕУ (Ђупрић 2023: 211). У односу на ставове из тзв. Бриселске декларације, постизањем споразума између „велике тројке", стављена је тачка на све дилеме које су ишле у правцу даљих европских покушаја за аутономним одбрамбеним деловањем ЕУ.

У својим Закључцима из децембра 2003. године, ЕС је поздравио документ Председништва Саветом ЕУ *Европска одбрана: НАТО-ЕУ консултације, планирање, операције*, на основу којег је, након непуне две године, постигнут договор о сталним војним аранжманима којима се обезбеђује сарадња НАТО-а и ЕУ на оперативном нивоу (Gligorijević 2007: 10). До краја 2003. године, већину идеја које су претходно представиле Француска, Немачка, Луксембург и Белгија више није одбацивала Велика Британија, а тиме ни САД.

Коначни договор о успостављању Цивилно-војне ћелије унутар Војног штаба ЕУ, утврђивао је да ће она бити употребљена само у случају када НАТО као целина није ангажован, и само ако ниједна од чланица ЕУ не понуди један од расположивих националних штабова за планирање и извођење операција (Gligorijević 2007: 13).

ЕВРОПСКА СТРАТЕГИЈА БЕЗБЕДНОСТИ

Стратегија је усвојена на самиту шефова држава и влада ЕУ у децембру 2003. године у Бриселу, који су, између осталог, изјавили да је „Европска унија неизбежно

глобални актер [...] требало би да буде спремна за преузимање одговорности за *ūлобалну* безбедност и изградњу бољег света" (Wallace 2005: 455).[9]

Овим документом указано је на неопходност да одбрана Европе треба да буде организована *изван* територије ЕУ, што указује на то да је дошло до структурне промене у начину деловања њене политике. Овде је већ очигледна тенденција у којој ЗБОП ЕУ прати НАТО логику у смислу изградње глобалне безбедносне улоге и његовог неспутаног и просторно неограниченог интервенционизма.

ВЕЛИКО ПРОШИРЕЊЕ ЕУ

Увек је актуелно питање стратешке опредељености и заштите безбедности земаља Источне Европе (Трбојевић, Свирчевић 2024: 146). Приступање нових држава СИЕ проширило је разноликост националних перспектива у ЕУ. На конференцији за штампу одржаној у јануару 2003. године, на питање о европском противљењу рату са Ираком, Доналд Рамсфелд (Donald Rumsfeld), секретар за одбрану САД, похвалио је земље СИЕ као „нову Европу", тврдећи да се „тежиште помера ка истоку". С друге стране, налази се „стара Европа", мислећи на Француску и Немачку (Wood 2003: 1). Уводећи у наратив дихотомију „нова против старе Европе", Рамсфелд је рачунао да ће се САД тако додатно ангажовати у Европи промовисањем периферије на рачун језгра (Türkeş 2005: 236).

Наведена дихотомија омогућила је државама СИЕ да развију стратегију двојне гаранције у којој би се „тврда" безбедност добијала од САД преко НАТО-а, а „мека" безбедност од ЕУ (Wood 2003: 2). Њихова стратегија представљала је одговор на ЗСБП ЕУ и „структурисану сарадњу" за коју се залагала француско-немачка осовина (Türkeş 2005: 229).

ГЛАВНИ ЦИЉ 2010

Поводом усвајања Европске стратегије безбедности, државе чланице су спроводиле ажурирање текућих планова за стицање војних способности. Савет за опште послове и спољне односе је у мају 2004. године дефинисао *Главни циљ 2010*, које је одобрио ЕС на заседању у Бриселу, у јуну 2004. године. Надовезујући се на *Главни циљ 2003,* државе чланице одлучују „да се обавежу да ће моћи да до 2010. године одговоре брзом и одлучном акцијом, примењујући потпуно кохерентан приступ, на читав спектар операција управљања кризама, у складу са Уговором о Европској унији" (Wallace 2005: 446).

Једна од најзначајнијих новина у Главном циљу је реорганизација дела војних снага ЗБОП-а у формат „борбене групе". Борбена група ЕУ је мултинационална формација која броји око 1500 војника (јединица величине једног батаљона), из једне или више држава, за распоређивање у жариштима сукоба широм света (Gligorijević 2007: 8). Документ *Главни циљ 2010* посебан нагласак ставља на комплете заједничких снага високе спремности, које би биле способне да

9 Превео Д.Ђ.

спроведу мисију у року од максимум 10 дана од одлуке ЕУ о покретању операције (Wallace 2005: 447).

Међутим, главна разлика је у приступу развоју способности који је промењен по НАТО моделу након усвајања Главног циља 2010, чиме је, из НАТО перспективе, уведен ефикаснији систем планирања, регрутовања и процене информација, као и систем одговорности. Од тада, развој ЗБОП-а ишао је више ка развоју НАТО-а, или у најбољем случају, здружених НАТО-ЕУ способности и извођењу задатих операција, а не ка стварању нових и аутономних ЕУ институција.

ЗАКЉУЧАК

У чланку је започета анализа од узрока и корена проблема застоја европске интеграције у области безбедности и одбране. У контексту разматрања сложених односа између ЕУ и НАТО-а, истраживање обухвата период од 1999. године, када је покренута измењена безбедносна архитектура у Европи, кроз формирање ЗБОП ЕУ, до пријема држава СИЕ у ЕУ у мају 2004. године. Проблематизује се присутна пракса у којој НАТО, фактички САД, онемогућава да ЕУ има своју аутономну политику у области безбедности и одбране. Главна хипотеза чланка заснива се на ставу да је НАТО допуштао изградњу ЗБОП ЕУ све док ју је перципирао као средство за остваривање својих стратешких циљева.

Рад истражује однос НАТО-а према развоју аутономне европске безбедносне и одбрамбене структуре. Сходно томе, НАТО доноси далекосежну одлуку о промени надлежности, чиме образлаже своје интервенционистичко деловање изван територија држава чланица. Узрок проблема застоја европске интеграције у области безбедности и одбране заправо се налази у преседану бомбардовања СРЈ. Он је омогућио стратешку промену улоге НАТО-а, у коју су „увучене“ и државе чланице ЕУ које су истовремено чланице Алијансе. Државе које су учествовале у „хуманитарном преседану“ не могу бити против проширене улоге НАТО-а.

У чланку се анализирају конкретни кораци које је ЕУ чинила у наведеном периоду, који су довели до достизања оперативне способности ЗБОП-а. У чланку се истиче да је развој ЗБОП-а, из перспективе ЕУ, био циљ по себи, јер је тада имала озбиљну геополитичку амбицију изградње Европе као глобалног актера. С тим у вези, ЕУ је приликом формирања ове политике покушала да доведе у питање доминацију НАТО-а према ЕУ у погледу његових безбедносних гаранција, јер је као свој прокламовани циљ имала јачање индентитета ЕУ на међународној сцени.

Достизање оперативне способности ЗБОП-а представљало је велико упозорење за САД и НАТО. Стога су предузели конкретне активности са циљем слабљења и опструисања свих ЕУ иницијатива које су, гледајући из њихове перспективе, могле да угрозе НАТО. У истраживању се истиче да предлог Француске, Немачке, Белгије и Луксембурга о успостављању потпуно независног и опремљеног оперативног центра ЕУ за планирање војних операција није наишао на позитивну реакцију САД и Велике Британије. Сматрале су да је тако формулисан предлог, који је имао за циљ европско аутономно деловање, директна и најопаснија претња будућности НАТО-а.

Тиме је ЕУ прешла „црвену линију" и подстакла реакцију НАТО-а, која је довела до формулисања нових аранжмана у НАТО-ЕУ односима.

Дакле, када је достизање оперативних способности ЗБОП ЕУ претило да постане циљ по себи, то је подстакло одлучну реакцију НАТО-а која је резултирала увећањем зависности ЕУ од његових безбедносних гаранција. У чланку се препознаје неколико аспеката преко којих је НАТО утврдио своје безбедносне гаранције и доминацију унутар трансатлантског партнерства. Најпре, кроз садржину Берлин плус споразума и кроз формирање НАТО-ЕУ групе за способности. Потом, преко постизања Споразума о Групи за војно планирање и глобалне оријентације Европске стратегије безбедности, којом је утемељена интервенционистичка природа ЗБОП-а.

Доношењем *Главног циља 2010* унапређен је развој НАТО-ЕУ војних способности и ојачана је оперативна способност и борбена готовост НАТО-а на уштрб оперативних способности ЕУ. Закључно са пријемом држава СИЕ у чланство ЕУ, у мају 2004. године, које су претходно постале чланице НАТО-а, дошло је до заокруживања надмоћи атлантистичког „блока" у ЕУ, јер су све нове чланице листом биле окренуте ка безбедносним гаранцијама НАТО-а у смислу „тврде" безбедности.

Истраживање је тако указало на сложене процесе у којима се од тежње ЕУ за већом независношћу, *у пракси*, ЕУ доводи у већу зависност. У питању је парадокс у развоју безбедносне и одбрамбене политике ЕУ, јер је достизањем оперативне способности европских снага, ЕУ дошла у позицију веће зависности од безбедносних гаранција НАТО-а.

У контексту рата у Украјини, ЕУ није у стању да направи стварни искорак ка чвршћој европској интеграцији у домену безбедности и одбране, која би била аутономна у односу на НАТО. У години у којој се обележава две деценије од пријема држава СИЕ у ЕУ, зависност ЕУ од безбедносних гаранција НАТО-а је још израженија.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Buzan-Ole 2003: Barry Buzan, Wæver Ole. Regions and powers: the structure of international security. Cambridge University Press, Cambridge. https://doi.org/10.1017/CBO9780511491252. [30.07.2024].

Ћупрић 2023: Дамјан Ћупрић. Структурне промене у политици проширења Европске уније према државама Средње и Источне Европе [Докторски рад]. Факултет политичких наука. Београд.

De Wijk 2004: Rob De Wijk. The reform of ESDP and EU-NATO cooperation. The International Spectator, 39 (1), 71–82. https://doi.org/10.1080/03932720408457061. [3.08.2024].

Giegerich-Wallace 2004: Bastian Giegerich, William Wallace. Not such a soft power: the external deployment of European forces. Survival, 46(2), 163–182. https://doi.org/10.1080/00396330412331343713. [12.08.2024].

Gligorijević 2007: Srđan Gligorijević. Bezbednosna saradnja EU i NATO. https://www.isac-fund.org/download/Evroatlantska%20revija%20-%20Analiza%20Srdjana%20Gligorijevica.pdf. [28. јул 2024].

Haine 2006: Jean-Yves Haine. „ESDP: An overview". *Institute for Security Studies*, June 2006. https://www.nato.int/docu/review/articles/2005/06/01/esdp-transformed/index.html. [22.08.2024].

Hunter 2005: Robert Edwards Hunter: The Three Ds –and a Fourth. In: *The European Security and Defense Policy – NATO's Companion – or Competitor*? (p. 33). RAND Europe, National Defense Research Institute. https://www.rand.org/pubs/monograph_reports/MR1463.html. [30.08.2024].

Menon 2004: Anand Menon: From crisis to catharsis: ESDP after Iraq. International Affairs, 80: 631-648. https://doi.org/10.1111/j.1468-2346.2004.00408.x. [08.09.2024].

Stojanović 1998: Radoslav Stojanović. Spoljna politika Evropske unije. Dosije. Beograd.

Türkeş 2005: Mustafa Turkes. "New vs. old Europe": Contested hegemonies and the dual-guarantee strategy of the East European countries. Međunarodni problemi. 57 (3): 229-244. https://doi.org/10.2298/MEDJP0503229T. [14.08.2024].

Вукчевић 2013: Дејана Вукчевић. Европска унија као стратешки актер: теорија и пракса безбедности и одбрамбене политике. Институт за политичке студије, Београд.

Wallace 2005: William Wallace. Foreign and Security Policy. In J. Peterson & M. Shackleton (eds.) Policy-Making in the European Union. Oxford University Press.

Wood 2003: Barry D. Wood. There Is No Clear Line Between 'Old' and 'New' Europe. European Affairs. https://ciaotest.cc.columbia.edu/olj/ea/2003_spring/2003_spring_52.html. [12.09.2024].

Cologne European Council. (1999, June 3-4). Conclusions of the Presidency. https://www.europarl.europa.eu/summits/kol1_en.htm. [15. август 2024].

Helsinki European Council. (1999, December 10-11). Presidency conclusions. https://www.europarl.europa.eu/summits/hel1_en.htm. [13. септембар 2024].

Franco–British St. Malo Declaration. (1998, December 3-4). Joint Declaration on European Defence. Joint Declaration issued at the British-French Summit, Saint-Malo. https://www.cvce.eu/content/publication/2008/3/31/f3cd16fb-fc37-4d52-936f-c8e9bc80f24f/publishable_en.pdf. [12.09.2024].

General Secretariat of the Council. (2003). [European Security Strategy – A Secure Europe In A Better World]. Brussels. https://www.consilium.europa.eu/media/30823/qc7809568enc.pdf. [22.08.2024].

Helsinki Headline Goal. (1999, December). https://www.consilium.europa.eu/uedocs/cmsUpload/Helsinki%20Headline%20Goal.pdf. [28.07.2024].

Meeting of Heads of State and Government of Germany, France, Luxembourg and Belgium on European Defense. (2003, April 29). Joint Declaration. Brussels. https://www.bruxelles2.eu/en/2003/05/declaration-of-brussels-fr-all-be-lux-29-april-2003-the-text/. [9. август 2024].

Presidency conclusions – Laeken, 14 and 15 December 2001. Annex II – Declaration on the Operational Capability of the Common European Security and Defence Policy. (2001). In Annexes to the Presidency conclusions – Laeken, 14 and 15 December 2001.https://www.consilium.europa.eu/media/20950/68827.pdf. [5. август 2024].

SAD traže da EU napusti planove za nezavisni vojni štab. (2003, oktobar 1). [USA demands that the EU abandon plans for an independent military headquarters]. https://www.b92.net/o/info/vesti/index?yyyy=2003&mm=10&dd=01&nav_category=78&nav_id=120807. [3. септембар 2024].

The European Capability Action Plan. https://ue.delegfrance.org/IMG/0601%20Brief%20guide%20to%20ESDP.pdf. [25.08.2024].

Трбојевић-Свирчевић 2024: Милован Трбојевић, Бранислав Свирчевић. Безбедносна дилема и спољна политика земаља Источне Европе у контексту украјинске кризе. *Баштина*, Приштина – Лепосавић, 63. DOI: https://doi.org/10.5937/bastina34-50240. [23.09.2024].

Treaty on European Union (Maastricht Treaty)" (1993). https://www.europarl.europa.eu/about-parliament/en/in-the-past/the-parliament-and-the-treaties/maastricht-treaty. [1. август 2024].

Damjan S. ĆUPRIĆ

THE PROCESS OF INCREASING THE EU DEPENDENCE ON THE SECURITY GUARANTEES OF NATO (1999-2004)

Summary

The article aims to demonstrate that, with the adoption of the Maastricht Treaty, the EU expressed a clear intention and aspiration to build its geopolitical ambition. This ambition positioned the EU to develop a security and defense policy and make it operationally capable. The article traces the evolution of the CSDP EU, following its development toward operational capability, up to the accession of CEE countries to the EU. In this way, the EU managed to threaten the dominance of NATO's security guarantees, which until then were exclusive and unquestionable.

The practical establishment of the CSDP culminated in April 2003 at the summit of France, Germany, Belgium, and Luxembourg, where the creation of an EU military planning headquarters for European autonomous action was agreed upon. The argument of the founding states of the EU is emphasized: that first it is necessary to have a stronger and more unified Europe in defense within NATO, as a prerequisite for greater military and economic participation of Europe in NATO. The article highlights a paradox: by achieving operational capability of the CSDP, the EU, in practice, increased rather than reduced its reliance on NATO's security guarantees, which was initially one of its primary objectives.

It can be concluded that the 1999 NATO bombing of the FRY shows that strategic decisions are more influenced by events than by „theoretical commitments." NATO's expansion towards CEE countries exposed divisions within the EU. While the EU contributes economically to these states, the same cannot be said for security, leading to long-lasting stagnation in EU integration in the area of security and defense, a situation which is still ongoing.

Keywords: EU, CSDP, NATO, security guarantees, USA, operational capability, strategic autonomy.

Рад је предат 1. октобра 2024. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 316.32:316.7
005.332:004.8
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina35-56357

Прегледни рад

*Aleksandar M. PAVIĆ**
Military Academy, University of Defense, Republic of Serbia

*Hatidža A. BERIŠA***
National Defense School "Vojvoda Radomir Putnik", University of Defense, Republic of Serbia

ARTIFICIAL INTELLIGENCE BETWEEN STRATEGIC CULTURE AND GLOBALIZATION

Summary: The paper explores the complex interactions between strategic culture, globalization and the development of artificial intelligence and their role in national security. One of the key aspects that stands out is the need for adaptability in response to these new challenges. Globalization and artificial intelligence are changing the landscape of national security, affecting the way states consider and respond to various threats. There is a need for flexibility and adaptability both at the strategic level and in the context of political action in order to adequately respond to contemporary challenges in the field of security. Advances in artificial intelligence require states to quickly react and adapt to new opportunities, but also challenges. This includes the development of standards and legal regulations that will ensure the ethical, legal and safe application of artificial intelligence in the context of national security. Additionally, adaptability is essential in developing strategies to counter new security threats arising from globalization. The process of globalization may bring new challenges, such as transnational terrorism and cyber threats, which require a coordinated response and cooperation at the international level. An appropriate national security strategy must be able to rapidly adapt to these new challenges and incorporate new technologies and approaches, including artificial intelligence. Also, adaptability is important in the context of developing a strategy for the adoption of artificial intelligence in the domain of national security. This includes the training and education of professionals, the development of new skills and capacities, as well as the constant updating and refinement of safety management strategies and techniques. Only through an adaptable and flexible approach is it possible to successfully face the new and complex challenges brought by globalization and the development of artificial intelligence.

Keywords: strategic culture, globalization, artificial intelligence, new dimensions of national security, adaptability.

INSTEAD OF AN INTRODUCTION – NEW DIMENSIONS OF NATIONAL SECURITY

National security is one of the fundamental pillars of the existence of a state. It must reflect national values and interests, but also ways of protecting against threats. The strategic environment is a changing category and changes together with environmental

* PhD candidate, ORCID 0009-0005-6737-0094, aleksandar.pavic@mod.gov.rs
** Associate professor, ORCID 0000-0002-9432-5273, hatidza.berisa@mod.gov.rs

factors. The national security strategy, which defines the framework for achieving national interests, constantly considers changes in the strategic environment and defines ways to achieve the set goals. The contemporary strategic environment today is, among others, partly shaped by the dimensions of the latest achievements of globalization, artificial intelligence and strategic culture, which is illustrated in Figure 1. Understanding the relationship and development of these three dimensions largely reflects the national security of a state, both today and in the future. The complex environment in which a modern national security strategy is created will have to actively consider the connection and possibilities of these three dimensions, which, among others, through various technological, sociological, economic and military factors will influence the definition of modern challenges, risks and threats, and within these frameworks define national goals, the nation's capabilities and the strategy for achieving these goals.

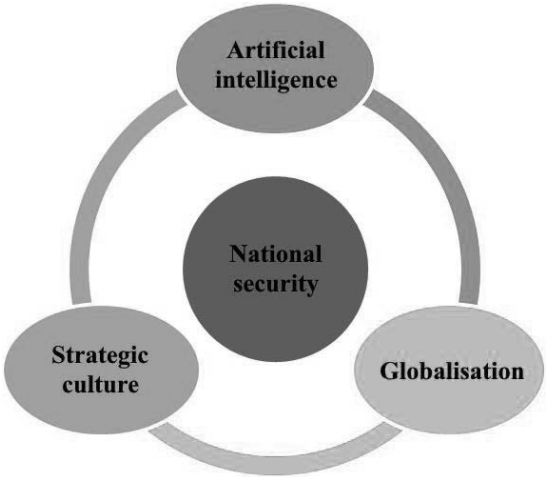

Figure 1 -New dimensions of national security (source: Author, 2024.)

Strategic culture is a characteristic of a people that needs to be acquired, improved and preserved. It is at the core of a people's value system. Knowing the strategic culture of one's own people is just as important as knowing the strategic culture of the enemy. Alexander Svechin (*Александар Андреевич Свечин*)[1] stated in his work Strategy that the study of the enemy from a military perspective must not be limited to creating an idea of the currently available forces and the achievements of preparations for war, but should include the history of the development of its army and the various stages of preparations for war... The fact is that war is not only an army but also the entire effort of a society to achieve its national interests by using armed force, when other instruments of national power cannot achieve the set goals. War as a phenomenon is of a social nature and has evolved together with society. The development of strategic culture and the establishment of its postulates in a society is a long process that is accompanied

1 Alexander Svechin (russian *Александар Андреевич Свечин*; August 17, 1878 – July 28, 1938) was a Russian and Soviet military leader, military writer, educator and theorist, and author of the military classic "Strategy".

by the ups and downs of a people. The continuity of this process throughout history is difficult to follow, especially since the beginning of the study of this phenomenon is related to the period of the second half of the 20th century.

The instruments of national power, which in the broadest sense rely on the diplomatic, economic, informational and military capacities of a state, were marked by completely new principles at the end of the 20th century. Artificial intelligence has found its presence in almost every instrument of national power in this domain, which is a fact. The rapid development and ubiquity of this technology is completely integrated into all aspects of the functioning of the state. Although it is still at the lowest level of development, the effect is widespread in all domains. The culture of living today is completely filled with technology, without which it would not be possible to maintain life in a modern technocratic society. From the above, it can be concluded that technology, and especially artificial intelligence, will influence the formation of strategic culture.

The Cold War era ended with the collapse of one system, but it immediately opened up new dimensions of life in all aspects. Everything that had been waiting in the background for many years suddenly began to develop and rapidly introduce the world to what we see today. Unconventionality in all domains of development led to the emergence of hybrid warfare, which has become multidimensional and adapted to modern trends. The global environment where the world is left to the management of a single hegemon is trying to transform and multipolarize. Divergence of opinions, scientific creativity and social liberation have undeniably changed today's world and continue in the same direction. Technology has left the framework of military control and has become part of the social framework. Today, by far the most important technological achievements originate from the civilian sector and are then very successfully applied in military systems. High technology has become widely available and in the modern globalized world has enabled even small states and nations to achieve extraordinary progress.

Artificial intelligence, which seeks to automate processes and make autonomous a large number of processes that are currently performed by humans, has made possible the implementation of globalization in the true sense of the word through its wide availability. The technology of modern information and telecommunications technologies has globalized the world perhaps more than any other area. Artificial intelligence, which has found its way to every individual person in this domain, has thus become available to everyone at all times. The culture that is taking shape in modern society will certainly continue to be based on its fundamental foundations in every society and will experience transformation. Therefore, strategic culture will also transform in the same direction.

The second half of the 20th century brought us very interesting developments in all spheres. First, the Cold War ended and the era of the bipolar world ended. Immediately after that, globalization gained importance as a special system of global values that, with its liberal postulates, wants to emphasize the importance of all nations and cultures. The technological breakthrough that nuclear energy gave rise to can today be compared only with the development and influence of artificial intelligence. Nuclear weapons were one of the pillars of the constant competition in the development

of weapons as an element of confrontation between the two hegemons and during the entire period of the Cold War they were the main global threat. The Cold War was a combination of military power based on conventional and nuclear weapons. Today, we can in some way conclude that we live in the era of the "digital Cold War" (Akin 2019: 8). This new form of manifestation of hostilities and rivalry is global in nature and involves multiple actors. Of course, the most developed countries in the world have primacy in digital technologies, but even small countries and peoples with exceptional abilities and small development capacities can influence world issues by developing modern technologies. Regional conflicts that involve different religious and national communities, thanks to the availability of modern technology, can achieve almost strategic effects. The latest conflict between Israel and Hamas, supported by its allies, is just one of such examples. On the one hand, technologically one of the most advanced small countries, Israel, with the help of its allies, primarily the USA, applies almost all the most modern technologies in the implementation of the operation. On the other hand, Hamas, supported by Iran, but also other countries indirectly, by using improvised devices based on modern available technological solutions, has managed to cause great damage to the Israel Defense Forces. Another example of a small nation using limited modern technological solutions to cause strategic effects by preventing the passage of commercial ships of Israel's allies through the Suez Canal, thus diverting them to a much more expensive and longer route around Africa. The examples given are proof that modern technologies that are available to everyone allow even small states and nations to confront disproportionately stronger opponents and try to achieve their interests. Here, in addition to widely available technologies, we can see the influence of the strategic culture and values of the peoples that have come to full expression and lead to results.

In the end, it remains to be defined how all of the above will shape the national security of a modern state. If we assume that by national security we mean the protection and enabling of the smooth functioning of the fundamental values of society, then it can be concluded that an indispensable part is the understanding and building of a strategic culture, primarily on the culture of promoting values. The challenge of globalization in relation to national security is reflected primarily through modern hybrid challenges, risks and threats. If we add to this segment cybersecurity, which is perhaps the most important invisible technological enemy of the state. Analytical consideration through the premises can conclude that artificial intelligence can be an element of protection but also an element of attack by the enemy. In any case, it is an indivisible element in the spectrum of national security. In this way, the national security system will only be supplemented with new determinants, but also unknown variables that we will have to solve in the process of protecting the state.

STRATEGIC CULTURE: A ROADMAP OR JUST A THEORY?

The influence of strategic culture on the state's attitude towards the security problem, i.e. the assessment of the impact on the final outcome, is one of the modalities that has been applied in practice. Although an exact and complete strategic assessment is not possible in reality, relying on the concept of strategic culture can be a guide in that

process or just one of a large number of theoretical considerations that may or may not be relevant. In order to find the connection between strategic culture and artificial intelligence, it is necessary to know the transformation, factors, sources and development of the same in the domain of national security. This could be seen as one of the indirect approaches that should connect the basic principles of tradition, identity, myths and values of a people and artificial intelligence as a comprehensive technological platform of the modern era.

Human thought and the academic community on both sides of the Cold War probably considered endlessly whether one side would use nuclear weapons and thus take the initiative to assume the role of world leader. Empirical evidence for this scenario has certainly used a large number of available methodological approaches, and the result has always been that it cannot be determined with certainty whether one will use nuclear weapons. When Jack Snyder first used the term "strategic culture" in 1977, he practically brought the entire Soviet society into the process, that is, he added a cultural aspect to the consideration of the problem. He defined strategic culture as "the total set of ideals, conditioned emotional responses, and habitual patterns of behavior that members of a national strategic community have adopted through learning or imitation and that are common to them when it comes to nuclear strategy" (Snyder 1977: 9). Snyder developed his model within the framework of a realist approach, but he failed to account for the fact that Soviet policy often did not agree with the policy of a rational actor and therefore took into account the influence of culture. Soviet leaders were not "game theorists without culture and prejudice", but regardless of their attitudes towards limited nuclear conflict, which were never fully clarified, it can be concluded that the full formation of attitudes would only occur at the moment of decision-making (Snyder 1977: 9).

The approach based on the concept of strategic culture was quickly accepted by a large number of political scientists, especially in the field of international studies. The complete concept would not be complete without the role of historians who gave exceptional importance to the development of strategic culture, primarily from the point of view of historical facts that are necessary for relevance, but also the study of historical continuity. Jeannie L. Johnson defined the factors of strategic culture in relation to the concept of security. According to her, there are four factors, as follows: self-knowledge, values, rules and worldview. In addition to the factors, she also defined the source of strategic culture, which are closely related to national security and security issues in general (Johnson 2006: 15). Among a large number of authors, Veljko Blagojević stated that strategic culture represents a kind of expression of the culture of society, especially political culture, and significantly influences strategic thinking, as well as the formulation and implementation of national strategies (Blagojević 2019: 166).

In studying the development and continuous change of the way strategic culture was defined, Alastair Iain Johnston concluded that strategic culture theorists can be divided into three generations. Jack Snyder, Colin S. Gray, and Ken Booth are all part of the first generation. Originally, "strategic culture" was used as a tool to analyze the question of the probability of using nuclear weapons. This idea is contained in much of the early literature that reflects the theoretical ideas of Western thinkers. The goal was

to develop effective paradigms that would provide insight into how the Soviets made decisions. The first generation, according to Johnson, had two important shortcomings, the first being viewed through the prism of "mechanical determinism" in which the comprehensiveness of the definition leaves little room for other ways of explaining strategic choices outside of strategic culture. Another shortcoming of this generation of thinkers is reflected in the inability to provide a way to apply strategic culture so that strategy can be implemented and certain decisions justified (Johnston 1995).

The second generation of strategic culture theorists, including Bradley S. Klein and Robin Luckham, are primarily concerned with instrumentality, that is, the manner of application, so that strategic culture provides a legitimate cover under which decision-makers covertly seek what best reflects their goals. A strong note of realism and a perspective shaped by Marxism with a critical aspect is strongly represented in Klein's consideration. This way of analysis implies how governments accumulate power, legitimacy, and influence both domestically and internationally. Elites that control or lead a state must maintain legitimacy for their actions in order for their sovereignty to remain unchallenged, and strategic culture is the standard by which legitimacy is determined in the historical context of the state. But since some of these norms emerge in an international context, it is natural that state-level elites seek international legitimacy and ultimately world hegemony that reflects their domestic sovereignty (Klein 1988). Johnson recognized the problem with second-generation theorists in that they separate strategic culture from behavior, which makes it unclear what effects we should actually expect from the same (Johnston 1995).

Johnson, who is a representative of the third generation, whose representatives are Elizabeth Kier and Jeffrey Legro, tried to compensate for the shortcomings of the previous two generations in their thinking. The problem of lack of theoretical exactitude was tried to be solved by the previously mentioned theorists by considering strategic culture as an independent variable (Morgan 2003; Johnston1995). In this way, they enabled scientific analysis of the influence of culture, as well as comparison at an empirical level with other factors.

As in previous disagreements between theorists from different generations, Colin Gray, among others, has asked the question: "Is it possible to separate culture and behavior?"This question is difficult to answer. Strategic culture is not just "out there," it is also within us. "We, our institutions, and our behavior are in context" (Gray 1999). He also chose to distance himself from his assessment that strategic culture could be used to predict future decisions, because while strategic culture influences decisions, it does not necessarily do so in a way that allows for direct attribution. Ultimately, culture shapes the process of strategy making and implementation, no matter how close the actual choice may be to some abstract or idealized cultural preference (Gray 1999). His approach stands in sharp contrast to the rationalist notion of actors as "computing machines that always know what they want and are never uncertain" (Risse 2019), especially the neorealist paradigm that "assumes that states are functionally undifferentiated units that seek to optimize their utility" (Johnston 1995).

The development of strategic culture and consideration of the framework and methods of study in 2020 Tamir Libel presented strategic culture as an institution,

or rather a fourth-generation discursive-institutionalist model (Label 2020). The starting point for the development of the fourth-generation discursive-institutionalist model of strategic culture is Alan Bloomfield's theory of strategic culture. As mentioned above, he clarified key errors in strategic culture that hinder its ability to explain the impact on strategic behavior. He significantly advanced the theory's construction towards overcoming misconceptions by exploring the potential for it to be formulated as consisting of competing subcultures, and competition between subcultures as a potential mechanism for explaining the impact of strategic culture on behavior. Building on Bloomfield's insights, the fourth-generation discursive-institutionalist approach can be outlined in accordance with the basic observation that strategic subcultures can be identified on the basis of their relative ideological positions and affiliations with particular actors (Bloomfield 2012).

An attempt to understand the relationship between strategic culture and artificial intelligence cannot be complete without understanding the People's Republic of China, which, besides the USA, is the most important carrier of the development and implementation of artificial intelligence. An interesting review of the frameworks of China's strategic culture was presented by Lieutenant Colonel Robert J. Johnson. In his work "The Evolution of Strategic Cultural Thought and Its Application to Understanding Chinese Strategic Culture", he stated that we can consider three frameworks: identity, strategy and environmental framework (Johnson 2022). The reason for this approach to understanding the framework of strategic culture can primarily be found in the history, geography and philosophy of China. The frameworks mentioned above imply that strategic culture should not be considered a stereotype of society, but rather a broad framework of tendencies and potentials (Johnson 2022).

Are Bloomfield's subcultures actually the basis on which we should build, or do we need to return to the variables and hypothesis testing of the third generation, ultimately the mechanical determinism and the "unspoken statement" of the political elite that the first two generations of theorists linked to? What is certain is that the concept of strategic culture evolves during its development, but the core of the culture does not change. Openness to upgrading is a clear signpost that it is possible to define artificial intelligence as a source, and perhaps even a factor, of strategic culture. The basis for this lies in the fact that artificial intelligence is widely accepted and that it is legally and legitimately formulated in the normative and legal system of a society.

Finally, after understanding the possibilities, potential, tendencies and diversity of strategic culture, it can be concluded that it certainly has its use value, primarily at the strategic level of decision-making. The development and understanding of the concept of the use of artificial intelligence in national security is moving in the same direction. Theo Farrell and Kenneth Payne, in their book "The Routledge Handbook of Strategic Culture", stated that strategic culture exists and functions at many different levels, namely organizational, national and international. All this implies similarities and differences in security policy and the formation of military forces. In the same way, it can be expected that it will also affect the development of artificial intelligence in the security system. The rapid development of artificial intelligence in new circumstances, which is mainly reflected in the activities of the USA, the Russian Federation and the People's

Republic of China (Kartchner, Bowen, Johnson 2023). Although all three countries are developing AI in line with their needs, it can still be said that this is being implemented in different ways. The framework of use, the value system and tradition of the use of military forces, and even culture, certainly shape the way AI is used. The interaction of the global and the local, the military and the civilian, the cultural and the scientific will continue to shape the relationship between AI and strategic culture in a two-way manifestation of relationships and interdependence.

GLOBALIZATION AND ARTIFICIAL INTELLIGENCE

Defining the relationship between globalization and artificial intelligence is extremely complex, but at the same time important, especially from the point of view of understanding the future framework of national security. The new agenda in international relations, which is increasingly focused on security challenges, gives us the answer that the security of the state is ahead of all other factors. However, artificial intelligence and globalization will shape the future society. Globalization in its original form was oriented towards free trade, but today this has changed significantly. Taking into account the considerations and various statements that the US administration is currently more concerned with maintaining its global hegemony than with globalization. In his article, Manoj Joshi partially confirms this and states that national security has become the motive of globalization 2.0, just as free trade was that of its predecessor, referring to the original version of the concept of globalization (Joshi 2023). In April 2023, US Treasury Secretary Janet L. Yellen made it clear that national security would always trump economic considerations in relations with the People's Republic of China (Yellen 2023). If we place the entire story through the prism of the possibilities of artificial intelligence, it is clear that there are grounds for considering the relationship between globalization, artificial intelligence and national security.

Continuing their elaboration of the relationship between globalization, national security, and artificial intelligence, Hemant Taneja and Fareed Zakaria stated in their article that globalization is not dead, but is changing, or rather adapting to changing international circumstances. The two main actors, the USA and the PRC, will shape new international relations according to current trends, which will be shaped by technological dominance in addition to the economy. Artificial intelligence will certainly take a central position in this process and shape the new world of the "Digital Cold War". This war will be an economic war, with technological innovations that will increasingly determine geopolitical power. During the Cold War, the United States was a technological leader that developed new technologies, while others adopted them. Today, everyone can develop technology, and only the most sophisticated segments are under the auspices of the world's largest technological powers (Taneja-Zakaria 2023). The technological revolution led by artificial intelligence will transform society in all spheres, especially since it is not just a technological tool, but will become part of the culture of modern society through increasing autonomy. A modern liberal democratic society will have to reactivate itself in the process of globalization and coordinate between governments, as well as the private and public sectors.

The aforementioned statements from relevant articles, as well as statements by relevant political office holders, clearly imply that the leading world powers, the USA and the PRC, are actively monitoring modern technologies and the development of society. The combination of technological and sociological aspects of society will inevitably be reflected in the principles of the use of military forces. Perhaps the hybrid war for which we cannot set clear boundaries and the low-intensity war of Martin van Kreveld will actually be the environment in which a globalized society will inhabit in the future digital cold war (Kreveld 2010).

Artificial intelligence, as well as the process of globalization, have their own development frameworks. In the case of artificial intelligence, we can talk about the level of development, while in the case of globalization we talk about the development cycle. Different authors define the stages of development of artificial intelligence, but most agree that the "narrow", technologically and autonomously lowest type of artificial intelligence is currently the most prevalent in our environment (Jerome 2023). For the purposes of this work, the division that officially appears on the United Nations agenda was used (Jerome 2023). In this way, the stages of development can be divided into three levels:

1. Narrow Artificial Intelligence - NAI,
2. Artificial General Intelligence - AGI and
3. Artificial Super Intelligence - ASI.

Today, it is relevant to consider only the first level of development. Narrow artificial intelligence is the first level of consideration and deals with only one task. The algorithm and the assigned data are part of a set of mathematically finite systems. The actions performed by the system are simple and repeated in a limited form of defined activities. The analytical capabilities of artificial intelligence are the basis of its potential application in an environment that requires working with large amounts of data. Data processing according to specially defined procedures, making assessments and proposals to decision makers will enable the optimization of resources in all segments and significantly contribute to the acceleration of the operational planning process. In order for artificial intelligence to gain full legality and legitimacy of use, its application must be based on internationally established rules.

As in the case of artificial intelligence, or strategic culture, globalization also knows different phases of development or cycles. The most widely used approaches in defining the phases of development of globalization are defined by two authors, Thomas L. Friedman and Klaus Schwab[2].

Friedman divided the history of globalization into three periods (Friedman 2005):

1. Globalization 1.0, the period from 1492 to 1800, includes states;
2. Globalization 2.0, the period from 1800 to 2000, encompasses companies and
3. Globalization 3.0, the period from 2000 to the present, encompasses the globalization of man.

2 Klaus Martin Schwab (Klaus Martin Schwab; Ravenzburg, March 30, 1938) is the founder and president of the World Economic Forum in Davos since 1971.

Another, more significant division of globalization was made by Klaus Schwab, Richard Baldwin and Philippe Martin who divided the history of globalization into four periods, (Baldwin 2018):

1. Globalization 1.0 - was before World War I,
2. Globalization 2.0 - was after World War II, the main feature was the combination of trade with national policies,
3. Globalization 3.0 ("new globalization" or "hyperglobalization") - refers to a more recent period of change in global economic relations up to 2018 and
4. Globalization 4.0 – from 2018 onwards, global changes that particularly affect services.

The aforementioned divisions into phases can also be reflected in the differences between the modern and traditional concepts of globalization. The modern concept of globalization refers to a more intensive and comprehensive form of world connectivity compared to the traditional one. Traditional globalization can be traced back to historical events such as the Silk Road trade or European colonial expansions. However, modern globalization, especially since the late 20th century, is characterized by faster communications, freer capital flows, global supply chains, and the integration of technology on a global scale. This modern form has a deeper and more comprehensive impact on society, the economy, and culture.

Globalization can also be viewed through different dimensions: economic, social, political, technological and cultural (Office of Ombudsman 2012). The dimensions of globalization speak in favor of comprehensiveness and omnipresence in different domains. Globalization and technology have always been closely linked. It can be said that today, in the era of the expansion of telecommunications and information technologies, this connection is at its highest level and continues to develop. During each phase of globalization, technology has played a decisive role in shaping opportunities and risks. In the text "The Fourth Industrial Revolution is Driving Globalization 4.0", authors Nicholas Davis and Derek O'Halloran defined five facts related to the development and impact of technology. First, technological progress does not necessarily affect globalization; second, global systems and standards are more important than any single technology; third, the "global village" is built on digital foundations; Fourth, the "great game" - the race for technological progress lays the foundations of a new geopolitics, and fifth, positive values should be the driver of Globalization 4.0 (Davis-O'Halloran 2018).

As previously stated, the race for technological progress also lays the foundations of geopolitical influence, thereby shaping the ability to influence globalization. Technology is a resource that has always provided countries that have been able to use and develop it with economic, military and political power in proportions commensurate with technological development. The fourth industrial revolution and globalization 4.0 should, through technological, economic, social, economic, cultural and political dimensions, influence the value system, organizational culture, military, political and economic power. Examples that are extremely active today are precisely artificial intelligence, which has become more than a technological revolution. It is slowly but surely becoming a part of all factors of life and the environment.

ADAPTABILITY FACTOR

The dynamics of changes in the strategic environment, which are conditioned by the dynamics of global movements, both in politics, technology and economics, and in terms of sociology. The wide availability of technology, as well as global migration, will significantly affect the new sociological and cultural environment in different regions of the world. Each nation carries with it its traditional values, which over time encounter and coexist with the values of other nations. How to define a national security strategy in such changed circumstances is a very big challenge. In order to improve the national security system on these grounds, understanding the importance of the development perspective is crucial for several reasons, primarily because it helps us build robust and sustainable strategies for the future and successfully manage changes in the environment.

The development perspective can be viewed through planning processes and strategy development. Understanding the development perspective helps in planning and forming strategies to achieve set goals. When we understand where we are and where we want to go in the future, it is easier to choose the path and activities that will get us there. In order to clearly formulate a strategy, it is necessary to conduct a trend analysis. The development perspective allows for the analysis of trends that affect our environment. By following trends in our environment, we can better anticipate future changes and adapt to them. Stimulating innovation is the engine of development. When we determine where the world is heading, we can discover new ways to solve problems or offer new products and services that meet the needs of the future.

By understanding the aforementioned factors, namely competitiveness and risk management, companies or organizations that successfully understand development perspectives have a great competitive advantage. They can react faster to changes in the environment and be proactive in building their future. Understanding development perspectives helps in risk management. Identifying potential threats and opportunities in the future helps organizations prepare and manage risks effectively.

The key factor in the coexistence of artificial intelligence, strategic culture and globalization is adaptability, i.e. the ability to mutually adapt to changes that are the consequences of changes in all three domains (Peng 2020). Adaptability is the ability to adapt to changes and challenges in the environment. Given the rapid change in technology, economy, society and culture, it is important that these elements coexist in a synchronized framework that allows for adaptation to change. Artificial intelligence is constantly developing and changing, and adaptability allows such systems to adapt to new conditions, learn from new data and context, and apply new algorithms and techniques. Strategic culture encompasses values, leadership styles, behaviors and norms in organizations and society. Adaptability in strategic culture means that organizations can adapt to new demands and challenges, integrating innovations and technologies into their strategies and processes. Ultimately, globalization is changing the way business is conducted, communicated and managed. Adaptability in globalization means that organizations and societies can take into account different cultures, laws, customs, and technologies from different parts of the world and adapt to these different contexts.

From the above, it can be concluded that adaptability is a key factor in the coexistence of these elements because it allows systems, organizations and societies to adapt and function successfully in a rapidly changing environment.

CONCLUSION

At the heart of this relationship is the correlation between a society based on cultural values and a modern technocratic society. The success of a globalized society in the 21st century in maintaining its traditional values and aligning them with the revolution that artificial intelligence will bring about in its higher stages of development will also determine the position of the state on the international stage. Strategic culture encompasses the set of values, beliefs and practices within an organization that shape its approach to strategy. It includes how an organization thinks about its goals, makes decisions and adapts to change. Strategic culture plays a key role in shaping employee behavior and the long-term success of the organization.

The joint development of strategic culture, globalization and artificial intelligence definitely exists, however, it can be said that this process is not fully synchronized, which also results from different scopes and ways of manifestation. It is significant that all three concepts experienced their expansion in the second half of the 20th century and have been developing and growing simultaneously since then. The development of strategic culture can help organizations adapt to a dynamic global environment, including the integration of artificial intelligence. A properly directed strategic culture can facilitate the adoption and implementation of new technologies, including artificial intelligence, which can improve competitiveness and innovation in a global context.

The issue of national security in relation to artificial intelligence, globalization, and strategic culture poses important challenges and opportunities. National security must carefully balance the use of technological innovations such as artificial intelligence to enhance security and preserve sovereignty, while at the same time taking into account the impact of globalization and strategic culture. The implementation of artificial intelligence for military and security purposes can improve efficiency, but also raises questions related to ethics, privacy, and the need for regulation. National security in the sphere of globalization must take into account global threats and cooperation with other countries in order to effectively confront transnational challenges, such as terrorism or cyber threats. Finally, it is necessary to ensure that understanding and adapting strategic culture is essential for the successful conduct of national security, as it shapes the approach to problem solving and decision-making at the strategic level. All of these dimensions require a holistic approach to create a sustainable national security policy that takes into account the dynamics of technological progress, global interactions, and internal organizational values.

From all of the above, it can be concluded that the connection between strategic culture, globalization and artificial intelligence certainly exists. The adaptability of the mutual coexistence of all three elements and the relationship to national security is the basis for further research and implementation. Strategic culture influences the way in which society adopts and uses artificial intelligence in a globalized context.

On the other hand, globalization can accelerate the spread of technology such as artificial intelligence. Understanding and adapting strategic culture are key factors for successfully managing the impact of artificial intelligence in a global environment.

ЛИТЕРАТУРА

Akin 2019: Ünver H. Akın. *Russian Digital Media and Information Ecosystem in Turkey*. <http://www.jstor.org/stable/resrep21042>. [3. February 2024].

Baldwin 2018: Richard Baldwin. If this is Globalization 4.0, what were the other three? *World Economic Forum,* 22. December 2018. <https://www.weforum.org/agenda/2018/12/if-this-is-globalization-4-0-what-were-the-other-three/>. [4. February 2024].

Bloomfield 2012: Alan Bloomfield. "Time to Move On: Reconceptualizing the Strategic Culture Debate". *Contemporary Security Policy, 33*(3), 437–461.

Davis-O'Halloran 2018: Nicholas Davis, Derek O'Halloran. The Fourth Industrial Revolution is driving Globalization 4.0. *World Economic Forum,* 8. November 2018. < https://www.weforum.org/agenda/2018/11/the-fourth-industrial-revolution-is-driving-a-new-phase-of-globalization/>. [5. February 2024].

Friedman 2005: Thomas L. Friedman. It's a Flat World, After All. *The New York Times Magazine*, 3. april2005. <https://www.nytimes.com/2005/04/03/magazine/its-a-flat-world-after-all.html>. [4. February 2024].

Gray 1999: Colin S. Gray. *Modern Strategy* . New York: Oxford University Press.

Jerome 2023: Glenn Jerome. *Artificial General Intelligence. Issues and opportunities.* <https://www.un.org/techenvoy/sites/www.un.org.techenvoy/files/GDC-submission_the-millennium-project.pdf>. [8. February 2024].

Johnson 2006: Jeannie L. Johnson. *Strategic culture: Refining the theoretical construct*. <https://irp.fas.org/agency/dod/dtra/strat-culture.pdf>. [4. February 2024].

Johnson 2022: Robert J. Johnson. The Evolution of Strategic Cultural Thought and Its Application to an Understanding of Chinese Strategic Culture. *FAOA Journal of International Affairs*, 31. December 2022. <https://faoajournal.substack.com/p/the-evolution-of-strategic-cultural>. [20. February 2024].

Johnston 1995: Alastair Iain Johnston. "Thinking about Strategic Culture". *International Security*, vol. 19, no. 4, 32–64.

Joshi 2023: Manoj Joshi. National security is defining Globalization 2.0. *ORF*, 6. Jun 2023. <https://www.orfonline.org/expert-speak/national-security-is-defining-globalisation-2-0>. [4. February 2024].

Kartchner- Bowen- Johnson 2023: Kerry M. Kartchner, Briana D. Bowen, Jeannie L. Johnson. *Routledge Handbook of Strategic Culture.* London: Routledge.

Klein 1988: Bradley S. Klein. "Hegemony and strategic culture: American power projection and alliance defense politics". *Review of International Studies,* 14(2):133-148.

Kreveld 2010: Martin v. Kreveld. *Transformacija rata.* Beograd: JP Službeni glasnik, Fakultet bezbednosti.

Libel 2020: Tamir Libel. Strategic culture as a (discursive) institution: a proposal for falsifiable theoretical model with computational operationalization. *Defence Studies, 20*(4), 353-372.

Morgan 2003: Forrest Morgan. *Compellence and the strategic culture of imperial Japan: implications for coercive diplomacy in the twenty-first century*. Westport, CN.: Praeger.

Office of Ombudsman 2012: *Different Dimensions of Globalization.* <https://www.ombudsman.gov.ph/UNDP4/wp-content/uploads/2012/12/DimesionGlobal_Html.pdf>. [5. February 2024].

Peng 2020: Mike W. Peng. *Global strategy (Fourth edition).* Cengage Learning.

Risse 2019: Thomas Risse. "7. Social Constructivism and European Integration". *European Integration Theory.* Oxford: Oxford University Press.

Snayder 1977: Jack L. Snyder. *The Soviet Strategic Culture: Implications for Limited Nuclear Operations*. <https://www.rand.org/pubs/reports/R2154.html>. [4. February 2024].
Taneja-Zakaria 2023: Hemant Taneja, Fareed Zakaria. AI and the New Digital Cold War. *Harvard Business Review*, 6. September 2023. <https://hbr.org/2023/09/ai-and-the-new-digital-cold-war>. [29. January 2024].
Yellen 2023: Janet L. Yellen. Remarks by Secretary of the Treasury Janet L. Yellen on the U.S. - China Economic Relationship at Johns Hopkins School of Advanced International Studies. *U.S. Department of the treasury,* 20. April 2023. <https://home.treasury.gov/news/press-releases/jy1425>. [4. February 2024].
Blagojević 2019: Veljko Blagojević. "Strateška kultura i nacionalna bezbednost". *Zbornik Matice srpske za društvene nauke,* LXX, број 170, 2*/2019*, 163-178.

Александар М. ПАВИЋ
Хатиџа А. БЕРИША

ВЕШТАЧКА ИНТЕЛИГЕНЦИЈА ИЗМЕЂУ СТРАТЕШКЕ КУЛТУРЕ И ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ

Апстракт

Овај рад дефинише нове димензије националне безбедности које су производ измењеног стратешког окружења, кроз разматрање заједничког утицаја стратешке културе, глобализације и вештачке интелигенције. Сагледавање вештачке интелигенције у односу са стратешку културу и глобализацију у савременим трендовима олакшава нам разумевање магле у савременим изазовима националној безбедности. Савремена друштва су потпуно технолошки зависна, што се инхерентно одражава и на развој стратегије. Свака технолошка револуција је донела и измене у домену дефинисања стратегије, али пре тога и стратешке културе једног народа. Глобализација не значи да су стратешка ривалства завршена, напротив она ће непобитно наставити да постоје посебно у домену односа војно и технолошки најразвијенијих земаља. Технолошки примат у области вештачке интелигенције се може поредити само са временом убрзаног развоја и производње нуклеарног наоружања. Динамика развија супротстављених страна биће условљена пре свега брзином овладавања технологијама које подржавају вештаку интелигенцију. По први пут вероватно у историји, будуће глобализовано друштво без обзира на националне потенцијале омогућиће и мањим државама да својом стратешком културом пронађу место у новом светском поретку и да заједно са другим развијају равноправно вештачку интелигенцију. Закључак да веза између стратешке културе, глобализације и вештачке интелигенције сигурно постоји и захтева адаптибилност, иако је комплексна неопходно је да је познајемо и разумемо, прво да би разумели сами себе, а потом и непријатеља, конкурента или супарника

Кључне речи: стратешка култура, глобализација, вештачка интелигенција, нове димензије националне безбедности, адаптибилност.

Рад је предат 23. јануара 2025. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 341.222:004.8(4-6EU)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina35-57130

Прегледни рад

*Зоранчо В. ВАСИЛКОВ**
Пословни и правни факултет, Универзитет „МБ“ у Београду

*Жарко Р. БРАКОВИЋ***
Факултет за дипломатију и безбедност, Универзитет „Унион Никола Тесла“ у Београду

ВЕШТАЧКА ИНТЕЛИГЕНЦИЈА КАО ЧУВАР ГРАНИЦА ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ: ПРАВНИ ОКВИР И УЛОГА ФРОНТЕКСА

Апстракт: Вештачка интелигенција убрзано мења и преобликује свакодневни живот, доносећи несумњиву корист човечанству, са једне стране и изазивајући лавину етичких питања, са друге. Након усвајања Уредбе о вештачкој интелигенцији у ЕУ започео је процес прилагођавања њене употребе у многим осетљивим областима, међу којима и у контроли граница. Аутори у фокус истраживања стављају регулаторни процес ЕУ на увођењу система вештачке интелигенције као чувара граница заједно са Европском агенцијом за граничну и обалску стражу - Фронтекс. Употребом историјског метода, метода анализе правних норми и применом телеолошког метода, аутори указују на почетке правне регулације коришћења савремених технологија, али и како су истраживања и технолошке иновације еволуирале и постале део законодавства ЕУ за употребу вештачке интелигенције у граничним контролама. Затим се правац истраживања усмерава на конкретно законодавство ЕУ и указује на класификовање система вештачке интелигенције за контролу граница као високоризичне, да би на крају била приказана улога Фронтекса у истраживањима вештачке интелигенције ради остваривања веће ефикасности у извршавању задатака контроле граница.

Кључне речи: вештачка интелигенција, законодавство ЕУ, контрола граница, људска права, Фронтекс.

УВОД

Вештачка интелигенција (ВИ) постаје саставни део сваке људске активности - од пословања, забаве, путовања до приватног живота. Тренутни степен повезаности и дневно ослањање сваког појединца на бенефите које нуде системи ВИ захтева њихову правну регулацију на међународном и националном нивоу. У регулацији и стварању правног оквира за развој ВИ у корист грађана најдаље је отишла ЕУ, која је због осетљивости по људска права у тај регулаторни оквир укључила и употребу ВИ у политикама контроле граница. Појединим нормама права, ЕУ на самом почетку на индиректан начин преко употребе савремених технологија, а касније

* Доцент, ORCID 0000-0001-8282-2777, vasilkovzoranco@yahoo.com
** Ванредни професор, ORCID 0009-0005-9864-6815, zarko964@hotmail.com

и појединим актима секундарног законодавства, успоставља правни оквир за коришћење ВИ у контроли границама. Након усвајања Уредбе о ВИ у ЕУ започео је процес прилагођавања њене употребе, посебно означавањем забрањене праксе и категоризовањем појединих система ВИ као високоризичних на основу степена ризика и опасности по људска права у многим осетљивим областима, међу којима Уредба убраја и граничне контроле, управљање миграторним токовима и међународну заштиту угрожених категорија лица.

Коришћење ВИ као чувара спољних граница ЕУ део је ширег истраживања о правној регулацији и употребе ВИ у спровођењу закона, управљању границама и њеном утицају на људска права, из којег аутори у овом раду издвајају и у фокус стављају употребу ВИ у контроли граница, правни основ за њену употребу и улогу наднационалне Европске агенције за граничну и обалску стражу - Фронтекс. Применом историјског метода, метода анализе правних норми и телеолошком методом аутори у овом истраживању указују на почетке правне регулације коришћења савремених технологија, али и како су истраживања и технолошке иновације од основе технолошког напретка еволуирале и постале део законодавства ЕУ за употребу ВИ у контроли граница. Затим се истраживање усмерава на конкретне акте секундарног законодавства са посебним акцентом на Уредбу или Закон о вештачкој интелигенцији. У Уредби се употреба ВИ у области контроле и безбедности граница категоризује као високоризична, да би на крају била осветљена улога Фронтекса у тренутним истраживањима и експериментисању њене употребе ради ефикаснијег извршавања задатака националних граничних служби и Европске граничне и обалске страже. Такође, аутори дају приказ и неких од инструмената меког права у оквиру којих институције ЕУ наглашавају значај употребе ВИ у овој области, и поред њеног потенцијално огромног утицаја на угрожавање људских права рањивим категоријама лица на спољним границама ЕУ.

УПОТРЕБА ВЕШТАЧКЕ ИНТЕЛИГЕНЦИЈЕ У ОБЛАСТИ КОНТРОЛЕ ГРАНИЦА У ЗАКОНОДАВСТВУ ЕУ

Правна регулација употребе ВИ у ЕУ, као и успостављање правног основа за њено коришћење у области контрола, управљању границама, миграцијама и азилом, јесте законодавни процес који је започео 2021. године, подношењем предлога Европске комисије за усвајање Уредбе о ВИ (COM/2021/206 final). До тада је коришћење система ВИ од стране Европске комисије и Фронтекса представљано као помоћно средство и део административног поступка применом приступа „ка путовањима у будућности“, без изражавања потребе за било каквом правном регулацијом њене употребе у контроли граница. Овај приступ је обухватао употребу савремене технологије и интегрисање система ВИ у административне процедуре и процедуре доношења одлука. Он је на бази постојеће регулативе требало да олакша и обезбеди употребу технологија надзора, аутоматизацију граничних контрола, увођење нових облика биометријске идентификације и олакшавање провера идентитета приликом преласка спољних граница (Statewatch 2024a).

Суштински (посматрано уназад, на период од ступања на снагу Лисабонског уговора до данас) указује на то да примарно и секундарно законодавство ЕУ у комбинацији са неким од инструмената меког права садрже директно и индиректно упућивање на употребу савремених технологија у управљању великим базама података и примени различитих технолошких иновација у контроли и надзору границе, што представља претечу увођења ВИ као део технолошког развоја. У мапирању правног основа, односно успостављања правног оквира за употребу ВИ у области контроле граница, полазимо од анализе одредби Наслова 5, Уговора о функционисању ЕУ (УФЕУ), који разграничава овлашћења и надлежности ЕУ и држава чланица у области слободе, безбедности и правде (МЕИ 2021 УФЕУ). Ова област коју ЕУ пружа и обезбеђује својим грађанима једна је од циљева постојања ЕУ, заокружујући у једну целину безбедносну, полицијску, кривичноправну и граничну сарадњу држава чланица на очувања простора слободе кретања без унутрашњих граница. У сарадњи држава чланица која сублимира граничне контроле, правила функционисања Шенгенског простора, интегрисано управљање границом, питања азила и миграција, као и у целокупном простору слободе безбедности и правде, евидентан је недостатак експлицитног правног основа за примену нових технологија, иновације и истраживања који претходе примени вештачке интелигенције (МЕИ 2021 УФЕУ: Наслов 5, Поглавље 2). Са друге стране, тумачење одредби о граничним контролама, азилу и миграцијама упућује на могућности употребе ВИ на посредан начин „постепеним успостављањем интегрисаног управљања спољним границама" (МЕИ 2021 УФЕУ: члан 77 1ц). Ту се налази и правни основ за формирање Европске граничне и обалске страже и ширење мандата Фронтекса, сада Европске агенције за граничну и обалску стражу, која задржава своје препознатљиво име и наставља континуитет Агенције за оперативну сарадњу на спољним границама успостављене 2004. године.

Европска гранична и обалска стража је заједничка гранична служба ЕУ састављена од граничних служби свих држава чланица и наднационалне Агенције као њен оперативни део који организује функционисање и координацију између националних граничних служби (Uredba o EGOS 2019/1896). Одредба из Уредбе о формирању Европске граничне и обалске страже, којом се интегрисано управљање границом уграђује у мандат Фронтекса, *de facto* означава додељивање надлежности Агенцији за испитивање, развијање и увођење система ВИ у контроли граница. Тиме две кључне компоненте, успостављене још током стварања Шенгенског простора, омогућавају употребу ВИ у контроли граница, а односе се на коришћење најсавременијих технологија и истраживања и иновације (Uredba o EGOS 2019/1896: član 3). Тако се у ширем контексту, индиректним путем, ствара правни основ за употребу ВИ у области слободе, безбедности и правде чији важан део представљају политике граничних контрола, азила и миграција, за разлику од употребе истраживања иновација и технолошког развоја из којих настаје ВИ, а који су у примарном праву експлицитно део одбрамбене политике, истраживања свемира, индустрије, јавног здравља и пољопривреде. Чини се значајним овде додати једну специфичност о успостављању и развоју наднационалних овлашћења појединих агенција ЕУ за спровођење закона, у конкретном случају Фронтекса.

Наиме, иако постојање ове агенције не извире из одредби УФЕУ, односно као гранична агенција није ни поменута у примарном праву, већ је успостављена секундарним законодавством, то није било препрека за Фронтекс да постепено израсте у наднационалну агенцију ЕУ са тренутно највећим степеном наднационалних овлашћења у спровођењу закона у ЕУ.

Усвајањем Уредбе ЕУ о успостављању усаглашених правила о ВИ (за коју се користи и назив Закон о ВИ), уводе се усаглашена правила употребе ВИ, односно успоставља се правни оквир развоја, употребе и коришћења система ВИ у ЕУ на бази процене ризика за штету коју ови системи могу да проузрокују грађанима и друштву у целини (Uredba EU 2024/1689). Њеном усвајању су претходиле четири године интензивних преговора институција, цивилног друштва, невладиних организација, заштитника људских права и других заинтересованих страна око предлога Европске комисије. Једна од првих и општих примедби односи се на саму дефиницију ВИ која се разликује од предлога у раној фази законодавне иницијативе коју је дала Експертска група за ВИ, а која је дефинисала ВИ као технологију која се „односи на системе који показују интелигентно понашање анализом свог окружења и предузимањем радњи са одређеним степеном аутономије за постизање специфичних циљева. Системи засновани на ВИ могу бити искључиво засновани на софтверу који делују у виртуелном свету (нпр. гласовни асистенти, софтвер за анализу слика, претраживачи, системи за препознавање говора и лица) или уграђени у хардверске уређаје (нпр. напредни роботи, аутономни аутомобили, дронови или апликације за интернет ствари)“ (Evropska komisija 2018). Дефиниција ВИ из усвојене Уредбе означава систем ВИ као „систем заснован на машинама који је дизајниран да ради са различитим нивоима аутономије и који може показати прилагодљивост након имплементације, и то за експлицитне или имплицитне циљеве, да закључује на основу инпута које прима и да генерише излазе као што су предвиђања, садржај, препоруке или одлуке које могу утицати на физичко или виртуелно окружење“ (Uredba EU 2024/1689: član 1). Ова дефиниција је критикована као неадекватна јер сама по себи не представља дефиницију ВИ, већ је сувише уска и представља једну од дефиниција софтвера (Hacker 2024: 3).

Попис забрањених система или забрањене праксе коришћења система ВИ у Уредби не садржи забрањене системе за употребу у области граничних контрола и управљању миграцијама (Uredba EU 2024/1689: član 5). Међутим, Прилог 3. Уредбе о високоризичним системима ВИ садржи посебно поглавље о миграцијама, азилу, управљању и надзором државне границе, у којем се набраја када је и за коју сврху дозвољено њихово коришћење на основу релевантног права ЕУ или националног права. Тако ће се ВИ у овој области примењивати у: системе који укључују полиграфе и сличне алате, системе намењене за процену ризика, укључујући ризик за безбедност, ризик од незаконитих миграција и ризик по јавно здравље, системе који би били коришћени у разматрању виза, боравишних дозвола и захтева за азил, као и системе за откривање, препознавање или идентификацију физичких особа приликом управљања надзором државне границе, осим оних који се користе за проверу и оверавање путних исправа (Uredba EU 2024/1689: Annex 3).

ИНСТРУМЕНТИ МЕКОГ ПРАВА И ПРИМЕНА ВЕШТАЧКЕ ИНТЕЛИГЕНЦИЈЕ У КОНТРОЛИ ГРАНИЦА ЕУ

Имплементација система ВИ у контроли и управљању границама и миграцијама јесте сложен процес са мноштво актера, од јавних власти до приватних компанија, укључених у обликовању и примени система ВИ (Stewart 2024). У поступку усвајања Уредбе о ВИ и увођења правила понашања у овај сложени процес, своју улогу у подстицању примене ВИ имале су и институције ЕУ, као што су Европски савет, Европски парламент, Савет ЕУ и Комисија. Оне су, поред општег позивања на прихватање ВИ као неизбежног дела технолошког напретка, указивања на неопходност заштите људских права и основних слобода, посебно акцентовале употребу ВИ у појединим специфичним областима деловања ЕУ. Тако, уз претходно анализирано законодавство ЕУ, евидентан је приличан број стратегија, смерница, препорука, водича или инструмената меког права институција ЕУ који усмеравају употребу ВИ у управљању границама, граничним контролама и миграцијама. Тако, на пример, Европски савет, у својим политичким приоритетима под називом „Заштита грађана", који обухватају стратешку оријентацију за јачање унутрашње безбедности, константно позива на унапређење сарадње између органа за спровођење закона и коришћење ВИ у њиховом свакодневном раду, уз јасне мере заштите за које није потпуно јасно на шта се конкретно односе (Drachenberg i dr. 2024: 14).

Са друге стране, Европски парламент је у поступку усвајања Уредбе о ВИ донео посебну Резолуцију о употреби ВИ у кривичном праву и њену употребу од стране полиције и правосудних органа. Осим упућивања на опасности по људска права приликом коришћења ВИ у кривичноправној и полицијској сарадњи, у Резолуцији је истакнута осетљивост и висок степен ризика од њене примене у контроли граница. Наиме, употреба система ВИ за биометријску категоризацију, посебно препознавање лица на јавним местима и у граничним контролама, нарочито у оквиру аутоматске граничне контроле за проверу путника на аеродромима, може представљати огроман ризик по људска права. Изразио је и снажну забринутост због истраживачких пројеката који се финансирају у оквиру Хоризонта 2020-2027. о примени осетљивих и евидентно високоризичних система ВИ на спољним границама (Резолуција П9: тачке 30. и 31).

Подстицај употребе ВИ у области граничних контрола и миграција даље налазимо и у Стратешким смерницама Савета ЕУ за област унутрашњих послова и правосуђа као део ширег контекста и стратешког оквира примене ВИ и нових технологија у целокупној области слободе безбедности и правде. „Овладавање новим технологијама и ВИ" назив је последњег дела документа који препоручује њену употребу у свим безбедносним изазовима, као и у повезивању, синергији и интероперабилности коришћења база података и система који се користе у контроли граница (Counsil of EU 2020a). У Закључцима Савета ЕУ о унутрашњој безбедности и европском полицијском партнерству наглашава се да ће употреба ВИ помоћи у утврђивању нових, досад непознатих образаца и начина деловања, посебно у области борбе против тероризма, високотехнолошког криминала, сексуалног злостављања деце, трговине људима, криминала повезаног с дрогом и привредног

криминала. Стога би службе за спровођење закона у државама чланицама требало да употребљавају ВИ за побољшање превенције и олакшавање истрага, као и за заштиту жртава тих кривичних дела (Counsil of EU 2020b). Имајући у виду прекограничну димензију већине ових кривичних дела и приступа ЕУ за спречавање тешких кривичних дела на самим спољним границама, неминовна је употреба система ВИ у надзору граница и граничним контролама.

Европска комисија је веома посвећена употреби ВИ у области контроле граница и управљању миграционим токовима. У Стратегији о успостављању функционалног Шенгенског простора указује се да су даљи развој, увођење и употреба ВИ нужни како би се органи за спровођење закона могли носити с количином и сложеношћу података у данашњим истрагама и како би били у кораку с криминалним организацијама које увелико користе модерне технологије (COM/2021/277: 14). У подршци европском приступу ВИ предвиђа се наставак истраживања и провера употребе ВИ за конкретне случајеве у области редовних граничних контрола, миграција и полицијских контрола, као и покретање пилот-пројекта за јединствени Европски систем предвиђања миграција, који би био израђен на основу закључака студија изводљивости и алата за предвиђање и рано упозоравање (COM/2021/205: ANNEX 52).

У последњем извештају о стању у Шенгенском простору за 2024. наглашен је приступ дигиталној трансформацији и, самим тим, коришћењу ВИ у контроли граница ради успешног функционисања простора без унутрашњих граница (COM/2024/173). Такође, у стратегијским смерницама за период 2024-2029. године Комисија наглашава стварање система за „потпуно функционално европско дигитално управљање границама" који ће омогућити већу сигурност и безбедност спољних граница ЕУ од хибридних и других безбедносних претњи (Von der Leyen 2024: 16).

УЛОГА ФРОНТЕКСА У ПРИМЕНИ ВЕШТАЧКЕ ИНТЕЛИГЕНЦИЈЕ НА СПОЉНИМ ГРАНИЦАМА

Надзорни контролни торњеви, дронови, ројеви малих роботских система, интегрисана аутономна сателитско вођена возила са мобилним платформама за полетање, сензори за контакт са земљом у близини високих граничних ограда, само су нека од технолошких достигнућа и система ВИ која, позиционирана дуж спољних граница ЕУ, не представљају опис дистопијске сцене из научнофантастичних филмова. Напротив, ова технологија интегрисана у системе ВИ за праћење и масовни надзор постаје стварност и предмет неких од тренутних Фронтексових истраживања и експеримената за унапређење граничних контрола, спречавање нерегуларних миграција и праћење миграторних токова. Ако на неким деловима спољних граница ЕУ већ постоје ограде и системи 24-часовног надзора, даљим убрзаним развојем ВИ и геополитичким променама, чини се да је питање дана стварање симбиозе граничних људских контрола и система ВИ као заједничког чувара граница ЕУ, али и самостално извршавање задатака контроле граница од стране система ВИ на неким деловима спољних граница ЕУ.

Фронтексово истраживање могуће примене ВИ из 2021. године указало је где је и на који начин ВИ као чувар спољних граница добродошла, обухватајући девет значајних области директно повезаних са контролом спољних граница ЕУ и то: аутоматизована контрола граница, коришћење беспилотних летелица, развој свести о поморском домену, предвиђања у одржавању имовине коју чине возила или беспилотне летелице у које су уграђени системи ВИ за контролу безбедности граница, машинско учење и оптимизација, препознавање објеката, постављање кула или торњева за надзор граница, аналитика геопросторних података и хетерогено управљање роботским системима. Од њих девет, четири области су најдиректније повезане са контролом и управљањем границама и миграционим токовима и то:

- аутоматизована гранична контрола која подразумева интегрисан систем хардвера за електронске капије, скенирање и верификацију докумената, препознавање лица и друге биометријске верификације, у циљу олакшавања обраде путника на граничним прелазима уз повећање безбедности;
- куле или торњеви за повећање могућности надзора без ангажовања људских ресурса у контроли граница који интегришу софтверске и хардверске могућности надзора, контроле и праћења стања, нпр. за откривање илегалних прелазака границе;
- хетерогени роботски системи који означавају способност интеграције различитих беспилотних система, укључујући возила различитих величина и способности за поморску, копнену и ваздушну контролу;
- беспилотне летелице које се већ користе за обављање функција као што су контрола граница, праћење животне средине и пружање помоћи у случају катастрофа. На пример, органи за спровођење закона и имиграциони органи користили су програме надзора засноване на беспилотним летелицама за откривање илегалних прелазака границе и координацију патрола граничних служби на терену у реалном времену (Frontex 2021: 21-22).

Увођење и коришћење горенаведених система ВИ у контроли граница представља озбиљан степен ризика по угрожавање људских права и основних слобода, посебно у склопу аутоматске контроле граница. Ово је најосетљивије питање које угрожава мигранте, њихова права, и део је неопходности за хуманим третманом према људима у невољи где је поштовање људског достојанства цивилизацијска тековина и једна од основних вредности на којима је утемељена ЕУ. Оно што угрожава људска права, не само миграната већ и грађана ЕУ, јесте употреба ВИ за биометријску идентификацију у оквиру аутоматских граничних контрола. Тренутно постоји велики број истраживања о биометрији, односно биометријском препознавању лица и другим биометријским техникама у којима се коришћењем система ВИ, комбинацијом скенирања шаренице ока, отисака прстију и инфрацрвеног препознавања лица достиже највиши ниво тачности биометријске идентификације (Jones i dr. 2023: 37). Техника препознавање лица може се применити на било коју слику, видео садржај, уживо или онлајн профил, чак и из прошлости. Технике које се користе за тренирање алгоритма за препознавање лица веома су агресивне, а развијају се путем уношења у систем и анализе приватних података хиљада или милиона појединаца без било ког правног оквира или законом

предвиђене сагласности (Israel 2020: 156). Тачност система ВИ у препознавању лица зависи од квалитета слика особа које се препознају, укључујући слике снимљене током прикупљања биометријских података (биометријски упис), и слика које се користе за обуку алгоритма (скуп података за обуку). Недавна истраживања су открила „значајну деградацију у перформансама" алгоритама за препознавање лица код деце у поређењу са перформансама добијеним код одраслих (Dumbrava 2021: 24). То све указује да се аутоматизација граничне контроле у великој мери ослања на прикупљање и процесуирање осетљивих личних података, коришћење алгоритама и машинског учења и других технологија ВИ за процене које треба да открију да ли појединац представља претњу јавном реду и безбедности држава чланица, у конкретном случају на самој спољној граници ЕУ (Statevatch 2024b).

Постоји озбиљна забринутост у вези са коришћењем система ВИ који, осим препознавања лица, имају за циљ да открију емоције из израза и покрета лица, односно фацијалних експресија. Неки подаци говоре да су ови системи почели да се користе још за време мигрантске кризе на жариштима од стране Фронтекса и Европола у поступцима испитивања миграната како би се препознали мигранти који лажу и намерно дају погрешне податке о свом пореклу и намерама. Осим испитивања миграната, од ВИ се може очекивати да ускоро буде укључена у убрзано доношење одлука у вези са захтевима за визе, боравишне дозволе, одобрења путовања или азила путем алгоритамске процене ризика (Vavoula 2024). Препуштање доношења одлука ВИ највећа је опасност по опстанак људске врсте и оно што не треба допустити ни у једној области друштвеног битисања јер би то дефинитивно значило остављање судбине човечанства на милости и немилост ВИ.

ЗАКЉУЧАК

Хуманистички приступ развоја ВИ подразумева њену примену за добробит сваке људске јединке. Предности употребе ВИ су несумњиве као што су несагледиви ризици коришћења различитих технологија на бази ВИ у појединим областима друштвеног живота. Иако је заједница ЕУ изграђена на праву, правна регулација коришћења ВИ била је посебан изазов са аспекта претеране регулације или дерегулације појединих осетљивих области од интереса, пре свега за њене грађане и државе чланице. Уредба о ВИ је обиман акт којим се регулише будући развој ВИ остављајући приличне недоумице о степену заштите људских права и транспарентности увођења система ВИ у област безбедности и контроле граница. Сам начин регулације и посебно употреба високоризичних система ВИ захтева стриктну примену свих контролних механизама предвиђених Уредбом. Институције ЕУ кроз разне инструменте меког права покушавају да подстакну одговорну употребу ВИ у областима безбедности, спровођења закона и контроле граница, указујући на шансе за унапређење сарадње између држава чланица. Са друге стране, у тим документима, иако се помињу људска права појединих рањивих категорија лица као што су мигранти, тражиоци азила, малолетници без пратње родитеља, степен заштите применом система ВИ експоненцијално опада. Када ВИ постане доминантан чувар граница, људска права ће почети да бледе и нестају. То је видљиво из резултата

истраживања Фронтекса који упорно покушава да омогући безбедност и контролу спољних граница употребом различитих интегрисаних, самосталних или људским надзором контролисаних система ВИ. Извршавање задатака граничних служби и њихова ефикасност применом система ВИ за аутоматску контролу постаје императив, иако се ови системи заснивају на биометријској идентификацији, а препознавање лица и детекција емоција су најинвазивније технике који се могу користити у контроли миграција.

ЛИТЕРАТУРА

COM(2021) 206 final: European Commission. Proposal for a Regulation Of The European Parliament and of The Council Laying Down Harmonised Rules on Artificial Intelligence (Artificial Intelligence Act) and Amending Certain Union Legislative Acts.

COM/2021/205: European Commission. Communication from the Commission to the European Parliament, the European Council, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, Fostering a European approach to Artificial Intelligence, COM/2021/205 final ANNEXES.

COM/2021/277: European Commission. Communication from the Commission to the European Parliament, the European Council, the Council, A strategy towards a fully functioning and resilient Schengen area, COM(2021)277 final.

COM/2024/173: European Commission. Communication from the Commission to the European Parliament, the European Council, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, State of Schengen report 2024 COM/2024/173 final.

Council of the EU 2020a: Strategic guidelines in the field of Justice and Home Affairs. 5636/20 JAI. https://www.statewatch.org/media/documents/news/2020/feb/eu-council-jha-strategic-guidelines-5636-20.pdf [12. 12. 2024]

Council of the EU 2020b. Council Conclusions on Internal Security and European Police Partnership. 13083/1/20 REV 1. 2020. https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-13083-2020-REV-1/en/pdf [12. 12. 2024]

Drachenberg i dr. 2024: Ralf Drachenberg, Annastiina Papunen and Rebecca Torpey with Christoffer Nielsen. *Key issues in the European Council: State of play in March 2024*. ISSN: 2600-0121.

Dumbrava 2021: Costica Dumbrava. *Artificial intelligence at EU borders - Overview of applications and key issues.* European Parliamentary Research Service EPRS. https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2021/690706/EPRS_IDA(2021)690706_EN.pdf [15. 10. 2024]

Evropska komisija 2018: European Commission High-Level Expert Group on Artificial Intelligence, A definition of AI: Main capabilities and scientific Disciplines. Downloaded 2024, November 20 from https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/definition-artificial-intelligence-main-capabilities-and-scientific-disciplines [10. 11. 2024]

Frontex 2021: Frontex – European Border and Coast Guard Agency. Artificial Intelligence (AI)-based capabilities for border and coast guard applications. https://www.frontex.europa.eu/assets/Publications/Research/Frontex_AI_Research_Study_2020_final_report.pdf (last access 10.08. 2024) [10. 11. 2024]

Hacker 2024: Philipp Hacker. Comments on the Final Trilogue Version of the AI Act. https://www.europeannewschool.eu/images/chairs/hacker/Comments%20on%20the%20AI%20Act.pdf [12. 12. 2024]

Israel 2020: Tamir Israel. *Facial Recognition at a Crossroads: Transformation at our Borders & Beyond.* Samuelson-Glushko Canadian Internet Policy & Public Interest Clinic (CIPPIC). University of Ottawa. https://archived.cippic.ca/uploads/FR_Transforming_Borders.pdf[10. 10. 2024]

Jones i dr 2023: Chris Jones, Romain Lanneau, Yasha Maccanico, *Europe's techno borders*. EuroMed Rights – Statewatch. 2023. https://www.statewatch.org/media/3964/europe-techno-borders-sw-emr-7-23.pdf [12. 10. 2024]

МЕИ 2021: Министарство за европске интеграције Републике Србије. Превод пречишћене верзије Уговора о Европској унији (УЕУ) и Уговора о функционисању Европске уније (УФЕУ). https://www.mei.gov.rs/upload/documents/eu_dokumenta/2023/ueu_ufeu.pdf [15. 01. 2025] ili Treaty on the Functioning of the European Union- consolidated version. OJ C, 202/1, 2016.

Резолуција П9: European Parliament resolution of 6 October 2021 on artificial intelligence in criminal law and its use by the police and judicial authorities in criminal matters. P9_TA(2021)0405.

Statewatch 2024a: Automating the fortress: digital technologies and European borders. https://www.statewatch.org/analyses/2024/automating-the-fortress-digital-technologies-and-european-borders/ [10. 10. 2024]

Statewatch 2024:. Border security with drones and databases. 2024. https://www.statewatch.org/analyses/2024/border-security-with-drones-and-databases/ [10. 10. 2024]

Stewart 2024: Ludivine Sarah Stewart. The regulation of AI-based migration technologies under the EU AI Act:(Still) operating in the shadows? Eur Law J. 2024;30(1-2):122-135. doi:10.1111/eulj.12516.

Uredba EU 2024/1689: Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 laying down harmonized rules on artificial intelligence and amending Regulations (EC) No 300/2008, (EU) No 167/2013, (EU) No 168/2013, (EU) 2018/858, (EU) 2018/1139 and (EU) 2019/2144 and Directives 2014/90/EU, (EU) 2016/797 and (EU) 2020/1828 (Artificial Intelligence Act – AIA), OJ L, 2024/1689, 12/7/2024.

Uredba o EGOS 2019/1896: REGULATION (EU) 2019/1896 OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL of 13 November 2019 on the European Border and Coast Guard and repealing Regulations (EU) No 1052/2013 and (EU) 2016/1624. OJ L, 295/1. 2019.

Vavoula 2024: Niovi Vavoula: *Regulating AI at Europe's Borders: Where theAI Act Falls Short, VerfBlog,* 2024/12/13. https://verfassungsblog.de/regulating-ai-at-europes-borders/, DOI: 10.59704/10a27137a898fa42 [20. 12. 2024]

Von der Leyen 2024: Ursula von der Leyen. EUROPE'S CHOICE POLITICAL GUIDELINES FOR THE NEXT EUROPEAN COMMISSION 2024–2029. https://commission.europa.eu/document/download/e6cd4328-673c-4e7a-8683-f63ffb2cf648_en?filename=Political%20Guidelines%202024-2029_EN.pdf 15. 12. 2024]

Zorančo V. VASILKOV
Žarko R. BRAKOVIĆ

ARTIFICIAL INTELLIGENCE AS A GUARDIAN OF THE EUROPEAN UNION'S BORDERS: THE LEGAL FRAMEWORK AND THE ROLE OF FRONTEX

Summary

Artificial intelligence is rapidly changing and reshaping our daily lives, bringing undoubted benefits to humanity on the one hand and causing an avalanche of ethical questions on the other. The ethical "discourse" of the ever deeper introduction of artificial intelligence into all social streams points to the enormous dangers of the spread of discrimination, inequality and violations of human dignity, human rights and basic freedoms. After the adoption of the Regulation on artificial intelligence in the EU, the process of adjusting its use, especially the use of high-risk systems in many sensitive areas, including border controls, management of migratory flows and international protection of endangered categories of persons, began.

The establishment of the legal framework for the use of artificial intelligence is part of a wider research on the connection between artificial intelligence and border controls, in which the authors focus on the legal, regulatory process of the Union in the introduction of the artificial intelligence system as an additional border guard together with the European Border and Coast Guard Agency - Frontex. Using the historical method, the method of analysis of legal norms and the application of the teleological method, the authors indicate the beginnings of legal regulation of the use of modern technologies and how research and technological innovations evolved and became part of the Union legislation for the use of VI in border control. Then the direction of the research is focused on specific acts of secondary legislation with special emphasis on the Regulation or the Law on Artificial Intelligence. It indicates the classification and categorization of artificial intelligence systems for the area of border control and security and their classification into high-risk systems in order to finally show the role of Frontex in current research and experimentation with artificial intelligence in order to achieve greater efficiency in the execution of border control tasks.

Keywords: artificial intelligence, EU legislation, border control, human rights, Frontex.

Рад је предат 21. фебруара 2025. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 316.74:316.36(497.115)
398.3(=163.41)(497.115)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina35-55925

Оригинални научни рад

*Марина Д. МИЈАТОВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

*Наташа САРАФОВА***
Филолошки факултет, Универзитет „Гоце Делчев“ – Штип, Македонија

УТИЦАЈ КУЛТУРНИХ ТРАДИЦИЈА НА ОСТВАРИВАЊЕ ПОРОДИЧНИХ ПРАВА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ***

Апстракт: Овај рад истражује утицај културних традиција на остваривање породичних права на Косову и Метохији, са посебним освртом на односе између обичајног права и савременог законодавства. У контексту мултиетничког и постконфликтног друштва, културне норме играју значајну улогу у обликовању породичних односа, неретко утичући на њихово правно регулисање. Истраживање указује на често присутан конфликт између културних традиција и важећег законодавства, нарочито у областима брака, развода, старатељства и наследно-правних односа. Истраживање је засновано на анализи обичајног права, где се настоји утврдити како културне традиције обликују правну стварност и који се изазови јављају у хармонизацији традиционалних вредности са савременим законодавством.

Циљ овог рада је да испита на који начин културне традиције утичу на остваривање породичних права у овом региону, уз осврт на изазове који се јављају у примени закона у мултикултурном и постконфликтном контексту. Анализа се заснива на мултидисциплинарном приступу који обухвата емпиријску анализу, упоредно-правну методу и теоријске увиде из области социологије и права.

Резултати указују на значајну улогу културних традиција у обликовању породичних односа, али и на потребу за унапређењем правне свести и хармонизацијом између обичаја и закона. У закључку се истичу препоруке за јачање правне заштите породичних права кроз едукацију, реформе и ширење дијалога између традиционалних заједница и правних институција.

Кључне речи: културне традиције, породично право, Косово и Метохија, обичајно право, женска права, наслеђивање.

Културне традиције представљају суштински део идентитета сваког друштва, обликујући вредности, норме и односе међу људима. Идентитет се формира кроз људско деловање и међусобну интеракцију. Његово стварање условљено је различитим

* Научни сарадник, ORCID 0000-0003-4370-7690, marina.mijatovicc@gmail.com
** Доцент, ORCID 0009-0008-2507-0095, natasa.sarafova@ugd.edu.mk
*** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-136/2025-03 од 27. 1. 2025. године.

областима људског живота, као што су интимна, политичка, економска и културна сфера. Карактеристично за ове области је да појединци и заједнице кроз њих успостављају међусобну повезаност, интеракцију и узајамну зависност у процесу изградње идентитета. Управо кроз ове сфере људи размењују искуства и знања, откривајући сличности и разлике међу собом. На тај начин, кроз своје деловање, обликују како лични тако и колективни идентитет (Ђорлука 2014: 55–56). На Косову и Метохији, региону са сложеним историјским и културним наслеђем, ове традиције играју посебно важну улогу у креирању породичних односа. Међутим, утицај дубоко укорењених обичаја често доводи до сукоба са савременим правним оквирима, посебно у контексту породичних права, која обухватају области брака, развода, старатељства и наслеђивања. Историјски гледано, обичајно право на Косову и Метохији имало је значајну улогу у регулисању друштвених односа, често надмашујући формалне правне системе. У теоријским расправама, готово је општеприхваћено да се друштвени односи у оквиру сваке заједнице могу регулисати на два основна начина: посредством обичајног права и путем позитивноправних прописа. Неоспорно је да, посматрано кроз призму историјског развоја, обичајно право претходи писаним законима и представља најстарији облик нормирања односа међу људима. У том контексту, често се истиче теза да „сваки закон почиње са обичајем", што указује на чињеницу да је управо обичај био први механизам регулисања социјалних односа у људским заједницама, док је настанак писаног закона уследио као формализација и институционализација већ постојећих обичајних норми (Станимировић-Дивац, 2023, стр. 29). Извор обичајног права, за разлику од позитивног права, не налази се у формалним прописима које доносе државни органи, већ у обичајима и традицијама који одражавају схватање правичности у одређеној друштвеној заједници. Обичајно право је постојало као примарни облик регулисања друштвених односа пре успостављања државних институција, а његова примена се наставља и у каснијим периодима, нарочито у околностима где државна власт није делотворна или где законодавство није обухватило све аспекте друштвеног живота. Српско правно наслеђе пружа занимљив увид у ову динамику. Иако је Душанов законик забрањивао коришћење обичајног права, оно је наставило да живи у народној свести дуго након званичног увођења писаних закона. На пример, члан 69. овог законика укидао је племенске скупштине слободних грађана, заменивши их судовима који су функционисали у оквиру државног апарата. Обичајни механизми, као што су *божји суд* или *суд добрих људи*, уступили су место формализованим институцијама, док је колективна одговорност, својствена обичајном праву, замењена индивидуалном одговорношћу куће или појединца. Ипак, потпуни нестанак обичајног права није остварен. Напротив, током османске владавине, оно је поново добило значајну улогу у српским заједницама. Са нестанком примена позитивног права услед поробљавања, сеоске заједнице су се ослониле на обичајно право као средство очувања друштвеног реда и културног идентитета. Ова појава сведочи о снажној повезаности обичајног права са народним животом и његовој способности да преживи упркос политичким и правним променама. Обичајно право, стога, представља не само историјски остатак већ и динамички елемент друштвеног живота који се активира у условима правне празнине или кризе. Његова примена

у различитим историјским периодима указује на дубоку укорењеност у културном и социјалном контексту заједнице (Гавриловић, 2006: 127–128). Иако су модерни закони усвојени како би се обезбедила правичност и заштита свих грађана, традиционалне норме и вредности настављају да обликују друштвену реалност. Спој савременог законодавства и културних традиција ствара комплексну правну и социјалну динамику која захтева детаљнију анализу. Истраживање је од кључног значаја за разумевање динамике односа на Косову и Метохији, унапређење правне заштите и хармонизације обичаја са савременим правним нормама, што је посебно важно у контексту глобалних настојања за промоцију људских права и родне равноправности.

У модерном друштву људска права посматрају се као један од темељних правних института и као посебан правни систем. Представљају значајан део културног и правног наслеђа савремених заједница. Историјски развој људских права проистекао је из разноврсних друштвених, економских и политичких сукоба који су обликовали унутрашње односе у државама. Људска права су се првобитно појавила у оквиру националних правних система, као нужан предуслов за стабилност и хармонично функционисање друштва. Постепено су прерасла у концепт који превазилази границе појединачних држава, добијајући признање и заштиту на међународном нивоу. Крајем 20. века, значајан напредак у развоју међународног права довео је до тога да многа људска права најпре буду дефинисана и кодификована у међународним документима, као што су конвенције и уговори, пре него што су постала део националних правних поредака. Данас су она регулисана и заштићена кроз двоструки систем, унутрашњим прописима као што су устави и закони, и међународним инструментима. За спровођење и надзор над поштовањем људских права одговорни су и национални органи, попут судова и омбудсмана, и међународне институције, међу којима су посебно значајни међународни судови за људска права и разна уговорна тела. Овај интегрисани приступ осигурава ефикасну заштиту и остварење права, како на националном, тако и на глобалном нивоу. Људска права данас представљају универзалну вредност и суштински део правног и друштвеног поретка, доприносећи не само заштити појединца, већ и стабилности и напретку савремених друштава (Кривокапић 2016: 60).

Родна равноправност један је од темељних услова за изградњу демократског друштва, остваривање људских права, социјалну правду и мир, као и за економски и одрживи развој заједнице. Она подразумева једнаке могућности, права и приступе за жене и мушкарце у свим аспектима јавног и приватног живота, уз уклањање родних предрасуда и баријера. Овај принцип почива на универзалном праву на једнакост и недискриминацију, представљајући важан инструмент за унапређење друштвених односа и осигуравање праведног положаја сваког појединца. Родна равноправност обухвата не само формалну једнакост пред законом, већ и стварну равноправност у свакодневном животу, доприносећи хармоничном функционисању друштва. Улога родне равноправности сеже даље од појединачних права, јер она ствара предуслове за уравнотежен друштвени развој, економски просперитет и мирну коегзистенцију. Њена примена осигурава укључивање

и активан допринос свих чланова друштва, чинећи је кључним фактором за дугорочну стабилност и напредак (Ћопић 2016: 9–10).

Обичаји су имали дуготрајан и сложен утицај на развој људских права и родне равноправности. У традиционалним друштвима, обичаји су често одређивали друштвене улоге и права појединаца, укључујући и положај жена, који је неретко био ограничен строгим патријархалним нормама. Такви обичаји су често служили као основ за искључивање жена из јавног живота и ограничавање њихових права на наслеђе, образовање или учешће у доношењу одлука. С друге стране, у одређеним историјским контекстима, обичаји су могли пружити и заштиту основних права у недостатку формалног правног система. Међутим, друштвеним развојем, обичајне норме су се суочиле са изазовима модерног доба, где су идеали људских права и родне равноправности постали кључни за реформу правних система. Данас, модерно право тежи да елиминише дискриминаторске аспекте обичаја и да успостави правни оквир који промовише равноправност и заштиту људских права, истовремено поштујући културну разноврсност. Овај процес укључује дијалог између традиционалних вредности и савремених принципа, како би се осигурала инклузивност и праведност за све чланове друштва.

КУЛТУРНЕ ТРАДИЦИЈЕ

Културне традиције представљају основу на којој се граде друштвене норме, укључујући и правила која регулишу породичне односе. Традиције, које се преносе кроз генерације, утичу на начин како друштва дефинишу и разумеју концепте породице, брака, наслеђивања и међугенерацијских обавеза. Ове норме и праксе обликују не само социјалне интеракције, већ и правне оквире који их формално регулишу. У традиционалним друштвима, породични односи су се најчешће заснивали на неписаним правилима која су се дуго сматрала обавезујућим, често са снажним моралним и религијским утемељењем. Традиционално друштво претрпело је дубоке промене под утицајем ширења глобалне космополитске културе и модерног начина живота. Ипак, ово не значи да традиција нестаје са настанком посттрадиционалног друштвеног поретка. Напротив, глобализација и космополитизам често доводе до слабљења религијског фундаментализма и етничког идентитета, док истовремено подстичу динамичан начин живота обележен честим променама, иновацијама, већом мобилношћу и прекидима у традиционалним свакодневним обрасцима. Савремено друштво све више доводи у питање вредности традиционализма, што може резултирати носталгијом за прошлошћу. Међутим, када је та носталгија лишена критичког односа или историјске перспективе, она лако може прерасти у одбојност према садашњости и несигурност у односу на будућност. Јасно је да ни инсистирање на превазиђеним обрасцима, ни потпуно одбацивање традиције као ретроградне, не доприносе напретку друштва. Прогресивни друштвени и културни развој ослања се на разумевање и вредновање традиције. У савременим околностима, културни рад све више укључује истраживање културног наслеђа, историјских пракси и предања. Традиција је кључна не само за очување прошлости већ и за стварање предуслова за отвореност према другим културама

и јачање сарадње са народима из непосредног или ширег окружења (Божиловић 2010: 120). Однос према традицији је често двосмислен. С једне стране, некритичко уздизање прошлости, обојено меланхолијом и носталгијом, може спречити друштво да се суочи са изазовима садашњости. С друге стране, потпуно занемаривање и одбацивање традиције води ка губитку историјског контекста и значаја за формирање културног и колективног идентитета. Обе крајности указују на неразумевање значаја традиције за одрживи развој друштва, као и за изградњу веза међу генерацијама. Уместо радикалног одбацивања или носталгичног повратка традицији, савремено друштво треба да тежи њеној интеграцији у савремени живот. Традиција није само наслеђе прошлости већ и важан фактор у обликовању будућности. Њена критичка анализа и адаптација омогућавају да постане део иновативних приступа који истовремено поштују културне корене и одговарају на савремене изазове (Кордић-Косар 2018: 259). Теоријски оквир за проучавање утицаја културних традиција на породичне односе укључује приступе из различитих дисциплина. Социолошке теорије анализирају улогу традиција у формирању друштвених структура и вредности које регулишу породичне односе. Антропологија истражује разноликост традиционалних пракси у различитим културним контекстима, док правна теорија испитује како су те праксе инкорпориране у правне системе. Историјски приступ даје увид у развој и трансформацију традиционалних породичних норми кроз време. Једна од кључних карактеристика културних традиција је њихов утицај на улоге и одговорности унутар породице. Патријархални обрасци често намећу јасну поделу рада између мушкараца и жена. Мушкарци су традиционално носиоци одговорности за економску сигурност породице, док се од жена очекивало да брину о домаћинству и деци. Ови обрасци дубоко су укорењени у многим заједницама, где се не само поштују већ и активно преносе као део културног наслеђа. Међутим, савремени трендови, укључујући борбу за родну равноправност и економске промене, доводе до преиспитивања и трансформације ових традиционалних улога.

Током „културне експлозије“ седамдесетих година 20. века, други талас феминизма утицао је на значајну промену у разматрању породице као социолошког феномена. Један од најзначајнијих доприноса овог правца био је увођење концепта рода као друштвене и историјске конструкције полних разлика, што је омогућило дубљу анализу питања моћи унутар породице и структурне неравноправности. У том контексту, репродуктивна улога жена описана је као „полна обавеза“ која је подржавала друштвену неједнакост и ограничавање њихове друштвене мобилности. Увођење концепта патријархата у социолошку теорију представља још један значајан допринос феминистичке мисли. Патријархат је дефинисан као систем друштвене доминације мушкараца који структурно потчињава жене. Овај систем, како су нагласиле феминистичке теоретичарке, огледа се у универзалним обрасцима сексизма, при чему род структурира не само лична искуства већ и темеље друштвених односа. Жене су, у том контексту, посматране као класа која је истовремено потцењена и потчињена, док је породица означена као институција која игра централну улогу у репродукцији ових образаца потлачености (Томановић-Станојевић 2024: 33¥34).

У контексту Косова и Метохије, породични односи и улога традиционалних образаца посебно добијају на значају, с обзиром на историјски и културни оквир региона. Породица у овом подручју често представља основну друштвену ћелију која не само да чува идентитет и вредности заједнице, већ делује као механизам отпора у сложеним друштвеним и политичким околностима. Утицај патријархалних структура, које су дубоко укорењене у обичајима и културној баштини, видљив је у међугенерацијским односима, али и у родној динамици. Ипак, у савременом добу долази до сукоба између традиционалних вредности и савремених концепата родне равноправности и људских права. На Косову и Метохији, овај сукоб се додатно компликује кроз питања етничког идентитета и културног наслеђа, где очување традиције често делује као начин одбране од асимилације, али истовремено може успорити напредак у домену родне равноправности и модернизације породичних односа. Жене на простору Косова и Метохије и даље се суочавају са бројним изазовима, укључујући дубоко укорењене родне предрасуде и ограничен приступ економским и друштвеним ресурсима. Упркос томе што им је законски гарантовано право гласа, традиционалне норме и патријархални обрасци често их искључују из активног учешћа у јавној и политичкој сфери. Друштвена очекивања намећу улогу жене као чуварке домаћинства, што сузбија њихов потенцијал за ангажовањем у јавним функцијама. Проблем родно заснованог насиља је и даље изражен, а жене се суочавају са различитим облицима угрожавања, од породичног насиља до трговине људима и сексуалног злостављања. Економска несигурност и висок ниво незапослености онемогућавају жене да пријаве насиље, што доводи до продубљивања кризе и угрожавања њихове основне сигурности и достојанства. У руралним срединама, где су традиционалне норме још снажније, жене остају у потпуној економској зависности од мушкараца у породици, што их чини подложнијима насиљу и другим облицима дискриминације (Мијатовић-Симијановић 2023: 184).

Културне традиције утичу и на правне норме које регулишу породичне односе. У многим традиционалним друштвима, обичајно право је играло кључну улогу у уређењу брачних, наследних и других породичних односа. Овакав облик права, који се ослања на неписане обичаје и вредности заједнице, често је био доминантан у периодима када формални правни системи нису били развијени или доступни. На пример, у контексту наслеђивања, традиције могу фаворизовати мушке наследнике, чиме се одржавају хијерархије унутар породице, али и крше принципи једнакости. У пракси се често јављају ситуације у којима, током расправе о заоставштини, нарочито када супруга надживи преминулог мужа који није оставио потомке, долази до вербалних сукоба између удовице и родитеља, браће или сестара покојника. Слична тензија може настати и у случајевима где је оставилац имао мушке потомке, јер блиски сродници преминулог често врше притисак на удовицу да се одрекне свог наследног дела у корист мушког наследника. Ови поступци обично проистичу из бојазни да би удовица могла отуђити наследство или ступити у нову брачну заједницу, задржавајући при том имовину добијену од покојника. Овакав начин размишљања, дубоко укорењен у традиционалним нормама, узрокује несклад у примени савремених законских норми које штите права наследника, без обзира на пол или породични статус (Мијатовић-Балтезаревић 2023: 140).

Поред тога, традиционалне норме често обликују ставове према браку, посебно у погледу његовог закључивања, трајања и раскида. У многим заједницама, брак се не сматра само личним већ и друштвеним или економским уговором, који има за циљ очување породичних ресурса или успостављање савеза између породица. Ово може укључивати договорене или уговорене бракове, који су у супротности са модерним концептом индивидуалне аутономије и права на слободан избор партнера. Традиције могу утицати на регулисање односа између генерација у породици. Поштовање старијих, као једна од централних вредности у многим традиционалним заједницама, одражава се у обавези млађих генерација да брину о својим родитељима и осталим старијим члановима породице. Иако се овај принцип често схвата као морална обавеза, у неким случајевима он је интегрисан и у правне оквире. Насупрот томе, савремени правни системи све више подржавају индивидуалну одговорност и аутономију, што може изазвати тензије у заједницама са јаким традиционалним вредностима. На простору Косова и Метохије, културне традиције имају посебно значајну улогу у обликовању породичних односа. У овом региону, патријархални обрасци и обичајно право и даље играју важну улогу, нарочито у руралним срединама где модерни правни оквири још увек нису у потпуности прихваћени. Брак, наслеђивање и међугенерацијске обавезе често се регулишу обичајним правом, које истовремено служи као извор стабилности и разлог за конфликте унутар заједнице. Упркос напорима за увођење савремених правних решења, дубоко укорењене традиције представљају изазов за имплементацију закона који промовишу једнакост и индивидуална права. Сложени однос између културних традиција и правних система представља кључну тему за разумевање породичних односа, не само на Косову и Метохији већ и у другим регионима са сличним социокултурним контекстом. Традиције и даље представљају кључну спону између формалног права и животне свакодневнице, док савремени изазови постављају питање како усагласити очување културног наслеђа са захтевом за правичнијим и савременијим правним решењима.

ПОРОДИЦА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ – УСМЕРЕНОСТ НА ЖЕНЕ

Породично право на Косову и Метохији представља сложену правну област која је еволуирала кроз векове, утицајем историјских, културних и друштвених фактора специфичних за овај простор. Породични односи су у великој мери обликовали друштвени живот на овим просторима, где је породица одувек представљала основну јединицу заштите, социјалне сигурности и узајамне подршке. Историјски гледано, породични односи на Косову и Метохији били су регулисани обичајним правом, које је одражавало патријархалну структуру друштва. Мушкарци су традиционално имали улогу носилаца домаћинства, док су жене преузимале одговорност за вођење дома и подизање деце. Положај жена на Косову и Метохији остаје сложен и осетљив, јер савремени процеси и друштвене промене наилазе на дубоко укорењене традиционалне вредности које обликују њихов статус. Жене су у многим аспектима живота и даље у подређеном положају, што је видљиво у свим

заједницама без обзира на етничке разлике. Имовинска права и власништво над имовином представљају један од најзначајнијих показатеља напретка у остваривању родне равноправности, али жене у пракси ретко имају користи од законских гаранција због наученог модела понашања, сиромаштва и недостатка образовања. Иако правни оквир на Косову и Метохији формално гарантује равноправност жена и мушкараца, дубоко укорењене културне норме и обичаји често спречавају његову примену. На тржишту рада, жене се суочавају са високим стопама незапослености. Више од 70% жена на Косову и Метохији није запослено, а у руралним подручјима овај проценат расте до алармантних 99,3% за жене са средњим образовањем. Неформални, неплаћени рад, који је углавном везан за породична имања, и даље представља њихову доминантну активност. Иако су жене присутне на неким руководећим позицијама, њихова улога у доношењу одлука остаје ограничена због патријархалне природе друштва које неретко омаловажава њихов допринос. Традиционални обичаји, као што су они утемељени у Канону Леке Дукађинија, значајно утичу на друштвени и правни положај жена у одређеним заједницама. Овај обичајни кодекс, који и даље има утицаја у изолованим, планинским подручјима, поставља мушкарце у центар породичног и економског живота, док жене остају у њиховој сенци. Иако постоје закони и институције за промоцију и заштиту права жена, њихова примена у пракси је отежана. Сиромаштво, недовољно образовање и страх од друштвених предрасуда, често спречавају жене да се залажу за остварење својих права (Tawil 2009: 21–23).

Породица, као основна јединица друштва, представља кључни ослонац за изградњу културног, социјалног и психолошког идентитета појединца. У светлу трансформација које погађају друштва на подручјима након етничких сукоба, породица не само да задржава своју централну улогу, већ постаје кључни фактор адаптације у условима институционалне нестабилности. Етнички сукоби и њихове последице довели су до поремећаја вредносног система, враћајући друштвене актере у оквире породичних заједница као примарних извора сигурности. У таквим околностима, породица се позиционира као простор основне подршке, обезбеђујући како материјалну, тако и емоционалну стабилност. Њена улога постаје доминантна у односу на остале институције и облике друштвеног организовања, чинећи је приоритетним простором за решавање животних недаћа. Динамика породичних односа у постконфликтним друштвима на Косову и Метохији огледа се у специфичним културним и друштвеним трансформацијама. У српским породицама приметна је промена традиционалног концепта ауторитета мушкарца, који је историјски био заснован на наслеђу и пореклу. Економска неизвесност, као и потреба за равноправнијом поделом породичних одговорности, довеле су до редефинисања улога унутар породице, где жене уживају активнију улогу у одржавању породичне целине, пружајући материјалну и психолошку подршку не само својој деци већ и партнерима и старијим члановима породице. Са друге стране, албанске породице на Косову и Метохији и даље су дубоко укорењене у патријархалним вредностима, где је индивидуални идентитет подређен колективним интересима породице. Ауторитет унутар ових заједница заснива се на понашању које инспирише поштовање чланова групе, а лични циљеви и амбиције често се жртвују у корист

породичне целине. Иако је учешће жена у економским активностима, нарочито у урбаним срединама, повећано, њихова позиција унутар породице остаје везана за традиционалне норме. Запослене жене често остају у оквирима породичне хијерархије, доприносећи очувању традиционалних вредности. Ове разлике у улогама и односима унутар српских и албанских породица на Косову и Метохији, истичу сложеност друштвених промена које погађају ово подручје. Иако су економски и институционални изазови унели извесне промене у породичне улоге, традиционалне вредности и културне норме и даље значајно утичу на положај жена у друштву (Миловановић 2014: 11–15).

Промене у области приватног и свакодневног живота, мада повремено присутне, често изазивају различите интерпретације, посебно у условима угрожене безбедности српске заједнице. Ове околности додатно наглашавају сложеност прилика које се односе на одрживост нових облика свакодневног функционисања на простору Косова и Метохије. Српско друштво, у целини посматрано, и даље тежи успостављању стабилних институционалних основа. Приоритети се значајно разликују међу регионима, било да су у питању краткорочни или дугорочни циљеви. Ипак, несигурни услови живота и недостатак јасно постављених циљева за будућност и даље представљају заједничке тешкоће. Због оваквих околности, истраживање свакодневног живота у Србији задржава своју актуелност и важност као релевантна тема за будуће анализе (Аритоновић 2011: 375). Породично право на Косову и Метохији наставља да буде подручје где се сударају традиција и савремене тенденције. Напредак у овој области захтева интегративан приступ, који ће истовремено штитити културно наслеђе и прилагођавати се јединственим особеностима регионалног културног оквира.

КОНФЛИКТИ ИЗМЕЂУ ТРАДИЦИЈЕ И САВРЕМЕНОГ ЗАКОНОДАВСТВА

Конфликти између традиције и савременог законодавства представљају значајан подвиг у друштвима где дубоко укорењени обичаји обликују свакодневни живот. На Косову и Метохији, ове тензије се посебно огледају у покушајима да се модерни правни оквир успостави у заједницама у којима су обичајна права и културне норме и даље доминантни. Овај проблем је сложен јер укључује не само правна, већ и социјална, економска и културолошка питања која одражавају динамику између прошлости и садашњости. Конфликти, односно друштвени сукоби, представљају неизоставан аспект људских заједница. Њихов настанак је условљен разликама у потребама, интересима и циљевима појединаца и група, због чега су присутни у свим друштвима и на свим етапама историјског развоја. Хипотетички, у друштву где би владала апсолутна једнакост међу свим члановима, сукоби не би постојали. Ипак, чак ни у најранијим људским заједницама, попут праисторијских хорди, није владала потпуна хомогеност. Разлике у статусу, базиране на полу или старосној доби, биле су довољан основ за појаву сукоба. Зато се може рећи да сукоби чине трајну карактеристику људских друштава, док је потпуно одсуство сукоба идеализовани концепт који је тешко достићи у стварности.

Узроци друштвених сукоба могу се пронаћи у бројним разликама које проистичу из интереса, друштвеног положаја и односа међу социјалним и професионалним групама, класама, етничким и верским заједницама. Те разлике укључују вредносне системе, циљеве, ниво образовања, културне обрасце, перцепције стварности и очекивања. Друштвени конфликти не одражавају само разлике међу појединцима и групама, већ и садржај друштвених активности, специфичне животне услове заједница, као и карактеристике политичког система. Мере силе, примењене ради очувања постојеће друштвене структуре и односа, додатно обликују појаву и развој конфликата. Све док се интереси, потребе и тежње формирају на основу друштвеног положаја, а друштвене активности усмеравају ка различитим циљевима, сукоби међу групама остају неизбежан елемент друштвене динамике. Сукоб интереса, који је суштински везан за плуралистички карактер сваког друштва, често је основа напетости и неспоразума. Један од значајних узрока друштвених сукоба лежи у чињеници да друштва ретко располажу довољним ресурсима, било материјалним, културним или симболичким, да задовоље потребе свих чланова. Ограничени ресурси или осећај неправде по питању истих, доприносе незадовољству и перцепцији неравноправности, што додатно утиче на негативан доживљај стварности код појединца. Оно што се дешава у умовима људи, њихова уверења, ставови и тумачења, може бити пресудно за појаву и ескалацију друштвених сукоба. У основи многих друштвених сукоба лежи несагласност између очекивања и стварности. Наиме, сукоби често настају када одређене групе верују да је њихов приступ материјалним добрима, културним капиталом или симболичким вредностима, неправедно ограничен или онемогућен од стране супротстављених група. Овај осећај неправде не само да продубљује немир него и отежава успостављање компромиса. Поред тога, друштвени конфликти су динамични и њихов интензитет варира у зависности од ширих друштвених, економских и политичких услова. У временима политичке нестабилности или економске кризе, сукоби често ескалирају, јер је присутна борба за очување или унапређење присвојених привилегија и позиција. С друге стране, у ауторитарним системима, сузбијање конфликата репресивним методама може донети привремену стабилност, али дугорочно гледано, овакви приступи обично доводе до дубљих подела и нових тензија (Ђукић 2018: 194–195). Утицај власти на друштвене односе представља један од кључних извора социјалних сукоба. Уколико се власт сагледава као незаобилазни елемент друштвеног функционисања, њено порекло можемо пратити до најранијих облика људских заједница, где су обреди, обичаји и закони служили као средства регулације заједничког живота. Растућа сложеност друштвених односа и хетерогеност заједница довели су до развоја система власти који спаја елементе регулисања и доминације. Власт, у том контексту, има двоструку улогу. Са једне стране, омогућава стабилност друштвеног поретка, док са друге стране одржава одређену хијерархију унутар заједнице. Појава демократских система довела је до преиспитивања традиционалног концепта власти као искључиве доминације, отварајући пут за веће учешће појединаца и група у процесима одлучивања. Међутим, основна сврха власти остала је иста, да путем различитих облика утицаја и посредовања обезбеди стабилност друштва, али и да одговори на све оно што би потенцијално, односно, што угрожава њено функционисање.

У практичном смислу, власт настоји да неутралише друштвене напетости, спречи конфликте и подстакне развој друштвених структура. Теоријске дефиниције власти често је описују као моћ која омогућава потчињавање других, али овај концепт обухвата и њену способност да делује као интегративна снага у друштву. Конфликти настају када власт изгуби равнотежу између регулаторне функције и елемента доминације, што доводи до неповерења и отпора код појединаца или група. Стога, друштвена стабилност зависи од способности власти да се прилагоди изазовима савременог доба, чувајући истовремено своју легитимност и ефикасност (Ђукић 2018: 198)

Један од најупечатљивијих аспеката друштвеног конфликта односи се на питање родне равноправности. Иако је савремено законодавство формално увело једнака права за жене и мушкарце, пракса често показује да традиционалне норме доминирају у одлучивању о кључним питањима као што су наслеђивање, брак и породични односи. Сукоби се не ограничавају само на питања родне равноправности, већ обухватају и друге аспекте породичног и друштвеног живота. Савремени правни оквир, заснован на индивидуалним правима и слободама, често је у супротности са традиционалним вредностима које наглашавају колективни интерес и прилагођавање заједници. На пример, обичајно право поставља одређене улоге унутар породице, где се од мушкараца обично очекује да обезбеде финансијску стабилност, док је женама поверена брига о породичном животу и васпитању потомства. Савремени закони, с друге стране, инсистирају на равноправном учешћу оба партнера у свим аспектима породичног живота, што често доводи до несугласица у породицама које су традиционално организоване. Ови конфликти нису ограничени на руралне средине, где је традиција обично снажнија, већ су присутни и у урбаним подручјима. У градским заједницама, модерни утицаји, попут образовања и запослења, доприносе постепеној еманципацији појединаца, али истовремено изазивају сукобе са породичним и заједничким очекивањима. У том контексту, савремено законодавство може бити перципирано као претња културном идентитету, што додатно отежава његову примену. Конфликти између традиције и савременог законодавства представљају значајан изазов за друштва која се налазе на раскршћу старих и нових правних и социјалних система. Традиционалне норме, дубоко укорењене у културном контексту, често се сударају са савременим законским оквирима, који се све више усмеравају на усаглашавање са међународним стандардима. Овај сукоб није само правни, већ и социјални, јер се односи на вредности и принципе који су заједнички за једну заједницу, али и на потребу за прилагођавањем глобалним правним захтевима. Поставља се питање како интегрисати савремене међународне правне стандарде са дубоко укорењеним локалним традицијама које не увек у потпуности препознају или прихватају те нове правне норме. Традиционалне правне и друштвене структуре у неким случајевима не коегзистирају лако са савременим законодавним оквирима, што доводи до конфликтних ситуација унутар друштва. У том смислу, сукоби између традиције и савременог законодавства захтевају пажљив приступ у интеграцији старих и нових правних норми, како би се обезбедила правна и друштвена стабилност. У случају Косова и Метохије, ови сукоби постају још израженији јер локалне заједнице и даље држе до својих традиционалних норми,

али истовремено морају да се прилагођавају правним и политичким оквирима које налаже међународна заједница. Задатак који стоји пред овим друштвима није само правни, већ и дубоко друштвени и културни, јер се односи на усклађивање историјских и културних вредности са новим политичким и правним структурама (Кривокапић 2012: 63–64). Конфликти између традиције и законодавства могу се посматрати и као део ширег процеса друштвених промена. У многим случајевима, људи виде модерне законе као наметнуте споља, а не као природан развој друштва, што додатно ојачава везаност за традицију. Закон, као формално правило, мора бити у складу са прописаним процедурама и формама које одређује устав, али и језичким стандардима који осигуравају прецизност и јасноћу правних норми. У овом контексту, законски прописи не представљају само средство за регулисање односа у друштву, већ и основну гаранцију заштите права, како индивидуалних, тако и мањинских. Право, као непоколебљиви принцип који стоји изнад државе, служи као основа за сваку државно-правну организацију људске заједнице. Као највиши правни акт, Устав, а затим и закони, као други по хијерархији, треба да задовоље стварне потребе друштва, водећи рачуна о општеприхваћеним и легитимним циљевима заједнице. Једино правни акти који су у складу са овим принципима могу поставити границе власти, чиме се осигурава да власт не пређе своје овлашћење и не угрози основна права и слободе. Тако, правни поредак не само да регулише односе у друштву, већ и спречава превласт политичке моћи, стварајући унутрашњи баланс између интереса државе и права појединца (Манић Петрониколос, Леденичан и др. 2018: 54–55).

У контексту Косова и Метохије, ови изазови додатно су условљени политичким и економским околностима. Нестабилан институционални оквир и недостатак ресурса за спровођење закона отежавају напоре за усклађивање савремених правних норми са културним специфичностима. Упркос томе, постоје примери добрих пракси где су кроз сарадњу између институција, локалних заједница и међународних организација успостављени модели који истовремено поштују културне вредности и унапређују људска права. Сукоби између наслеђених обичаја и модерних правних норми захтевају стрпљив и холистички приступ који ће уважити специфичности региона, али и промовисати универзалне вредности правде, равноправности и људских права. Успех на овом пољу биће одраз способности друштва да интегрише своју прошлост у визију будућности, без губитка сопственог идентитета.

ЗАКЉУЧАК

С обзиром на дубоку везаност друштвених и правних структура за културне обичаје, питање прилагођавања традиционалних вредности савременим правним стандардима и међународним правима представља озбиљан задатак. Традиција и законодавство нису увек у складу, а сукоб између њих често резултира потребом за тражењем компромиса који ће одговорити на савремене потребе, али истовремено уважити дубоке културне и породичне вредности. Културне традиције и породични односи имају важну улогу у одређивању правног система, нарочито у друштвима у којима су обичаји дубоко укорењени. У таквим друштвима, породица није само основна јединица друштвеног живота, већ и главни носилац вредности

које обликују правне норме. Међутим, ове традиције понекад ступају у конфликт са савременим правима која гарантују равноправност, личну слободу и заштиту индивидуалних права. С једне стране, постоји потреба за заштитом породичних веза и традиционалних вредности, али с друге стране, мора се осигурати и заштита људских права, посебно права жена, деце и других осетљивих група. Жене су често најосетљивије по питању обичајних правила јер су дубоко обликоване друштвеним и културним нормама које су их окруживале од најранијег детињства. Оно што се сматра исправним и прихватљивим у њиховом окружењу, било да је то породица, заједница или шира социјална структура, у великој мери утиче на њихову перцепцију света, али и на начин на који разумеју своје место у том свету. Традиционални обичаји који се преносе са генерације на генерацију носе и дубоко укорењене вредности које могу бити у супротности са савременим концептима равноправности и права жена. Тиме што одрастају у овим условима, жене усвајају обичаје који могу ограничавати њихову слободу, одређивати улогу у друштву и породици, као и начин на који ће се понашати у јавности и приватном животу. Традиционалне вредности могу обликовати њихову самопроцену, али и стереотипе који ће их пратити током живота. Ова укорењена уверења су снажно присутна и углавном утичу на сваки аспект живота, од одлучивања о изборима у каријери до опредељивања за животне партнере и породичне улоге. Иако је у савременом друштву видљив напредак у еманципацији жена, као и у њиховој едукацији и оснаживању, чињеница је да многе жене, чак и оне које су образоване и самосвесне, понекад поклекну пред овим обичајима. То не значи да су оне мање снажне или мање способне да се боре за своја права, већ да традиционални обичаји и вредности понекад делују као невидљиви, али снажни окови који их задржавају у узорцима понашања на које су навикле од малих ногу. Примера ради, жене које су одрасле у културама које су засноване на традиционалним обичајима који дефинишу улогу жена у породици и друштву, могу имати потешкоћа да се ослободе тих обавеза и улога, чак и ако их те улоге ограничавају. Без обзира на едукацију и самосвест, дубоко укорењена уверења о томе шта жена "треба" да буде и шта се од ње очекује, теже се превазилазе. У неким случајевима, ова питања нису само лична, већ и колективна, јер друштво као целина често врши притисак на појединце да се уклапају у већ успостављене традиције и обичаје. То значи да, иако су жене све више свесне својих права и боре се за једнакост, постоји дубок утицај традиције који је врло тежак за превазилажење. Чак и када достигну високе нивое образовања и еманципације, многе жене остају под великим утицајем друштвених норми које су их обликовале у младости, те је потребно време и активна промена ових дубоко укорењених веровања да би се постигла праведност и равноправност. Ова чињеница не значи да жене неће наставити да се боре за своја права, већ да ће процес промене трајати дуго и захтевати снажан напор не само на појединцима, већ и на друштву као целини.

Сукоби старог и новог су неизбежни, али то не значи да решења нису могућа. За разлику од ранијих времена када је власт имала готово неограничену моћ да намеће нове законе, данас постоји потреба за инклузивним и уважавајућим приступом који ће омогућити да се поштовање права на индивидуалну слободу и равноправност комбинује са очувањем културних и породичних традиција. Улога власти

је да успостави равнотежу између ових елемената, обезбеђујући не само правни поредак већ и очување стабилности друштвених вредности. Законодавне институције имају обавезу да изнађу равнотежу између потребе за заштитом индивидуалних и мањинских права и уважавања дубоко укорењених традиција које чине основе друштвеног живота. Модерно друштво и правни систем морају бити отворени за адаптације које ће омогућити да се очувају важне културне вредности, али истовремено поштују савремени принципи правде, равноправности и људских права.

Промене су увек непредвидиве, и многи их виде као претњу или као нешто што ремети постојећи ред и сигурност. Излазак из зоне комфора може бити веома тежак, јер подразумева одлазак из окружења које познајемо и у којем се осећамо сигурно. Међутим, овај корак је неопходан ако желимо да напредујемо као друштво. Промене, неугодне у почетку, некад се на крају показују као благотворне, и то не само за појединце већ и за целокупну друштвену заједницу. Напредак није могућ без реформе старих образаца, било да се ради о културним, правним или економским променама. Понекад се чини да су нова правила и закони драстични и тешки, али су нужни како би друштво расло, уједначило се и напредовало. Оно што је важно јесте да, уместо да избегавамо промене, треба да их прихватимо као неизбежни део напретка који ће на крају користити свима. У савременом друштву, један од највећих проблема је недостатак емпатије у правилима и законима који се доносе. Чињеница, многи од ових закона не разматрају довољно дубоко ситуације у којима се људи налазе, нити узимају у обзир њихове животне околности, али уколико се правилно примењују, могу указати друштву на одређена понашања, утичући на то да људи своје одлуке и поступке сагледају из других перспектива и да разумеју последице које те одлуке могу имати. Друштво би морало да постане свесније реалности која га окружује, склоније да приступи свим питањима и проблемима не само из личног угла, већ из шире перспективе која узима у обзир разноврсне интересе и потребе свих чланова заједнице. Када је реч о породичним односима, они су стуб друштва. Породица није само основна социјална јединица, већ је и место у којем се обликују основне вредности, поштовање и међусобна подршка. Породични односи су јачи и здравији када су подржани сталним напредовањем и еволуцијом. Наравно, неке породице се суочавају са великим проблемима, али то није разлог да се потпуно одустане од покушаја решавања проблема. Потражити савет, разговарати са стручњацима или учествовати у саветовању није знак слабости, већ снаге. Породица је основни носилац људског бића јер без породице не би било ни друштва. Однос између чланова породице, односно подршка која постоји међу њима, суштински је важан за опстанак друштва у целини. Људи нису рођени да буду сами. Ми смо бића која су створена да живе, раде и стварају у заједници. Човечанство је од својих почетака зависило од сарадње и међусобне помоћи. У савременом друштву, где се брзо развијају технологија и глобализација, ова веза између појединца и друштва добија нове обрисе, али основни принцип остаје исти, а то је да ће људи увек бити снажнији и успешнији када делују заједно. Због тога је изузетно важно да се породични односи подржавају и да настојимо у томе да их учинимо чвршћим. Однос између родитеља и деце, партнерске везе, али и односи унутар ширих породичних кругова имају пресудну улогу у одређивању будућности сваке појединачне личности, али и целокупног друштва.

Улагати у породичне вредности и подршку породичним односима значи улагати у будућност друштва. Због тога је важно да поред закона и друштвених структура које регулишу однос појединца и друштва, постоји и активна подршка која долази из самог срца заједнице, из самих породица. Помоћ и разумевање које чланови породица пружају једни другима, као и колективна свест о важности породице, чиниће наше друштво стабилнијим, емпатичнијим и успешнијим на дуге стазе. Такође, неопходна је реформа правних оквира који регулишу породичне односе, како би они били у складу са савременим стандардима људских права, али и са специфичним потребама локалних заједница. Кључна компонента овог процеса је и ширење дијалога између традиционалних заједница и правних институција, како би се дошло до разумевања и интеграције традиционалних вредности са савременим правним стандардима. Оваква стратегија допринеће успостављању ефикасније синергије између правних норми и друштвених околности, обезбеђујући тиме свеобухватну и контекстуално релевантну заштиту породичних права.

ЛИТЕРАТУРА

Аритоновић 2011: Ивана Аритоновић, *Истраживања свакодневице женске популације у српском друштву (Усмереност на Косово и Метохију)*, Баштина 31, Институт за српску културу Приштина–Лепосавић, Лепосавић.

Божиловић 2010: Никола Божиловић, *Традиција и модернизација (Европске перспективе културе на Балкану)*, Социологија, вол. 52. бр. 2. Социолошко удружење Србије и Црне Горе, Београд и Универзитет у Београду – Филозофски факултет, Београд: Институт за социолошка истраживања.

Гавриловић 2006: Данијела Гавриловић, *Правни народни обичаји (обичајно право) код Срба,* Годишњак за социологију, бр. 2. Ниш: Филозофски факултет.

Ђукић 2018: Станимир Ђукић, *Узроци друштвених конфликата и управљање конфликтима у условима кризе,* Војно дело, бр. 3. Београд: Министарство одбране Републике Србије.

Кордић-Косар 2018: Николина Корић, Љиљана Косар, *Традиционалне светковине као компонента културног туризма Србије,* Култура, наслеђе и развој туризма (Sitcon), Београд: Сингидунум.

Кривокапић 2012: Борис Кривокапић, *Обичајна правна правила у међународном праву*, Мегатренд ревија, вол. 9. бр. 3. Београд: Универзитет „Мегатренд".

Кривокапић 2016: Борис Кривокапић, *Природа људских права,* Мегатренд ревија, вол. 13. бр. 2. Београд: Универзитет „Мегатренд".

Манић Петрониколос-Леденичан и др. 2018: Јелена Манић Петрониколос, Биљана Леденичан, Наташа Димитријевић, Јелена Поповић, Јелена Глишић, *Номотехника и правничко расуђивање*, Програм Уједињених нација за развој у Србији и Правни факултет Универзитета у Београду.

Мијатовић-Балтезаревић 2023: Марина Мијатовић, Боривоје Балтезаревић, *Жене наследници – културолошки и правни аспекти*, Knowledge – International Journal, Skoplje: Institute of Knowledge Management, Vol.55. No. 1.

Мијатовић-Симијановић 2023: Марина Мијатовић, Јован Симијановић, *Статус жена на Косову и Метохији: историјски и правни оквир*, тематски зборник научних радова Косово и Метохија кроз чињенице, тумачења и симболе, Лепосавић: Институт за српску културу Приштина.

Миловановић 2014: Ивана Миловановић, *Свакодневица жена у постратној породици – случај севера Косова и Метохије*, Социолошки годишњак, бр. 9. Пале: Социолошко друштво Републике Српске и Српско социолошко друштво Београд.

Станимировић-Дивац 2023: Војислав Станимировић, Уна Дивац, *Обичајно и позитивно право у Србији,* Архив за правне и друштвене науке, вол. 118. Београд: Институт за политичке студије.

Томановић-Станојевић 2024: Смиљка Томановић, Драган Станојевић, *Социологија породичног живота*, Београд: Универзитет у Београду – Филозофски факултет, Институт за социолошка истраживања.

Ћопић 2016: Сања Ћопић, *Родна равноправност у Србији: стање и перспективе*, Београд: Институт за криминолошка и социолошка истраживања.

Ђорлука 2014: Бојан Ђорлука, *Идентитет између традиције и конструктивизма*, Социолошки годишњак, Пале: Социолошко друштво Републике Српске и Српско социолошко друштво Београд.

Tawil 2009: Edward Tawil, *Imovinska pravana Kosovu: Ukleto nasleđe jednog društva u tranziciji*, Njujork: Međunarodni centar za tranzicionu pravdu.

Marina D. MIJATOVIĆ
Nataša SARAFOVA

THE INFLUENCE OF CULTURAL TRADITIONS ON THE IMPLEMENTATION OF FAMILY RIGHTS IN KOSOVO AND METOHIJA

Summary

This paper explores the influence of cultural traditions on the implementation of family rights in Kosovo and Metohija, with a special focus on the relationship between customary law and contemporary legislation. In the context of a multiethnic and post-conflict society, cultural norms play a significant role in shaping family relations, often influencing their legal regulation. This research points to the frequent conflict between cultural traditions and applicable legislation, particularly in the areas of marriage, divorce, guardianship and inheritance. The research is based on an analysis of customary law, which seeks to determine how cultural traditions shape legal reality and what challenges arise in harmonizing traditional values with contemporary legislation.

The aim of this paper is to examine how cultural traditions influence the realization of family rights in this region, with a focus on the challenges that arise in the application of the law in a multicultural and post-conflict context. The analysis is based on a multidisciplinary approach that includes empirical analysis, comparative law method, and theoretical insights from the fields of sociology and law.

The results indicate the significant role of cultural traditions in shaping family relations, but also the need to improve legal awareness and harmonise customs and laws. The conclusion highlights recommendations for strengthening the legal protection of family rights through education, reforms and expanding dialogue between traditional communities and legal institutions.

Keywords: cultural traditions, family law, Kosovo and Metohija, customary law, women's rights, inheritance.

Рад је предат 11. децембра 2024. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 343.121.4(497.115)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina35-56655

Прегледни рад

*Марко М. МИЛОВИЋ**
Правни факултет Универзитета Мегатренд у Београду

ПОСТАВЉАЊЕ БРАНИОЦА ПО СЛУЖБЕНОЈ ДУЖНОСТИ У СЛУЧАЈЕВИМА ОБАВЕЗНЕ ОДБРАНЕ – ДИЛЕМЕ У СУДСКОЈ ПРАКСИ СА ОСВРТОМ И НА ЗКП ТЗВ. КОСОВА

Апстракт: Одредбе о постављењу браниоца по службеној дужности у случајевима обавезне одбране нису од суштинског значаја за кривични поступак. Но, уколико се не би испоштовале одредбе о ангажовању браниоца у ситуацијама када је његово присуство неопходно (обавезна одбрана), нужно долази до озбиљних проблема које даље имају за последицу да ни једна одлука јавног тужилаштва и суда у погледу окривљеног не би била валидна, односно законита. У раду смо укратко анализирали одредбе Законика о кривичном поступку које се односе на тему овог рада и указали на могуће проблеме и недоумице које могу настати. То су, пре свега, ситуације које се тичу самог односа окривљеног и постављеног браниоца по службеној дужности, њихове сарадње, тражење другог браниоца по службеној дужности од стране окривљеног, могуће несугласице између њих и потенцијалне опструкције и злоупотребе овог института пре свега од стране окривљеног (тзв. куповина времена), а ради повољнијег исхода самог кривичног поступка. С тим у вези, указано је на неколико таквих ситуација и како превазићи те недоумице и могуће проблеме који иначе нису обухваћени (предвиђени) одредбама ЗКП-а. Такође дат је и кратки осврт на Законик о кривичном поступку тзв. Косова у делу који регулише ове одредбе, те специфичности и разлике у односу на Законик о кривичном поступку Републике Србије.

Кључне речи: окривљени, бранилац по службеној дужности, обавезна одбрана, Законик о кривичном поступку.

1. УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

У глави VII Законика о кривичном поступку предвиђене су одредбе о доказима и доказним радњама, у оквиру којег су и одредбе о саслушању окривљеног. У оквиру ове главе, у члану 85. наведеног Законика која носи назив „Претпоставке за саслушање окривљеног" предвиђено је да се окривљеном који се први пут саслушава узимају лични подаци (став 1.), предочавају му се права и обавезе у кривичном поступку (став 2.), као и да може да ангажује браниоца по свом избору, а уколико то не учини, биће му одређен по службеној дужности, ако је у питању обавезна одбрана (став 3.). Саслушање окривљеног који је доступан суду представља услов sine qua non (услов без кога се не може!) за изрицање кривичне санкције, под претпоставком да наводи

* Ванредни професор, ORCID 0009-0009-4763-5867, marko.m.milovic@gmail.com

оптужбе буду доказани (Илић-Мајић и др. 2015: 299). Ове одредбе, са мањим изменама, постојале су и у ранијим Законима(цима) о кривичном поступку и у том погледу углавном нема неких посебних нити спорних момената.

Ипак, став 3. члана 85. ЗКП-а, који говори о ангажовању браниоца има одређене специфичности, али и недоумице. Управо одредбе из овог става јесу тема овог рада, јер иако је наизглед јасна, ипак има извесних недоречености и може да створи проблеме у пракси. С тим у вези ћемо цитирати поменуту одредбу, јер хронолошки посматрано након што се окривљеном узму лични подаци, предоче му се права из члана 68. став 1. овог Законика и дужности које има сходно члану 70. као и последице ако их не испуни – „Окривљени ће се након тога позвати да се изричито изјасни о томе да ли ће узети браниоца по свом избору, уз упозорење да ће му ако не изабере браниоца у случају обавезне одбране, бити постављен бранилац по службеној дужности у складу са одредбама овог законика".

Дакле, није спорно када се окривљени изјасни да ће да изабере браниоца по свом избору, након што му се предоче ове одредбе.[1] Често окривљени или њихове породице то учине, односно ангажују браниоца непосредно, пре него што буду први пут саслушани. Обично се то учини након полицијског задржавања (ако је лице лишено слободе), а пре довођења на саслушање код јавног тужиоца, или уколико није тзв. притворски предмет, када кривични поступак иде „редовним путем" пре првог саслушања. Но, други део овог цитираног става може да створи проблем већ на самом почетку кривичног поступка када у случају обавезне одбране окривљени не изабере свог браниоца због чега му се мора поставити бранилац по службеној дужности у складу са одредбама Законика о кривичном поступку.[2] Разлози због чега окривљени није изабрао браниоца (у случају обавезне одбране) могу бити финансијске природе, уколико нема новца да „из свог џепа" плаћа адвокате, могуће је да не жели да плаћа браниоца кога би могао сам да изабере, или пак непознавање одредби ЗКП-а због чега се упозорава да му се може поставити бранилац по службеној дужности.

2. НЕДОУМИЦЕ У СУДСКОЈ ПРАКСИ КАО ПОСЛЕДИЦА ПОСТОЈЕЋИХ УСТАВНИХ И ЗАКОНСКИХ ОДРЕДБИ

Пре него што се осврнемо детаљније на анализу теме овог рада, указаћемо и на одредбе Устава Србије којима се регулишу права окривљеног у вези са његовом одбраном и браниоцем. Наиме, у члану 33. Устава који носи назив „Посебна права окривљеног" у ставу 2. је одређено „Свако ко је окривљен за кривично дело има право на одбрану и право да узме браниоца по свом избору, да с њим несметано

1 Досадашња судска пракса је показала да известан број окривљених (нарочито оних који су имали „посла са законом") имају од раније изабраног браниоца у кривичном поступку, па у том смислу питање ангажовања браниоца у случају обавезне одбране није спорна. – напомена М.М.

2 У члану 74. ЗКП-а, наведени су случајеви када је обавезна одбрана: ако је нем, глув, слеп или неспособан да се сам успешно брани – од првог саслушања, па до правоснажног окончања кривичног поступка (тачка 1.), ако се поступак води због кривичног дела за које је прописана казна затвора од осам година или тежа казна – од првог саслушања, па до правоснажног окончања кривичног поступка (тачка 2.) Ако је задржан или му је забрањено да напушта стан или је притворен – од лишења слободе, па до правоснажности решења о укидању мере (тачка 3.) ...

општи и да добије примерено време и одговарајуће услове за припрему одбране", док је у ставу 3. предвиђено да „Окривљени који не може да сноси трошкове браниоца, има право на бесплатног браниоца, ако то захтева интерес правичности, у складу са законом".[3] Из ових одредби видимо да се у Уставу изричито говори о правима окривљеног да узме браниоца по свом избору, као и да уколико не може да плати трошкове браниоца да има право на бесплатног браниоца, ако то захтева интерес правичности. Дакле, само се говори о праву браниоца, а не и о обавези окривљеног да мора да има браниоца. С друге стране, одредбе члана 74. ЗКП-а говоре о томе да окривљени мора имати браниоца у ситуацијама о којима смо већ указали.

Упоређивањем ових уставних и кривичнопроцесних одредби, можемо говорити о одређеној колизији. Из уставних одредби произилази да окривљени не може бити обавезан да узме браниоца ако не жели или из било ког другог разлога, а с тим у вези јавна тужилаштва и судови немају права да му намећу браниоца по службеној дужности. У том смислу је покренута иницијатива Уставном суду Србије у којој се каже да имајући у виду да је „Устав право на изабраног браниоца зајемчио као људско право, јасно је да су речене одредбе члана 74. Законика о кривичном поступку, којима је предвиђена обавезна одбрана преко браниоца у супротности са одредбама члана 33. став 2. Устава", да донесе одлуку којом ће утврдити да одредбе члана 74. ЗКП-а нису у сагласности са одредбом члана 33. став 2. Устава Србије. Такође, овом иницијативом се тражи да се донесе одлука да одредбе члана 74. ЗКП-а престају да важе са даном објављивања у Службеном гласнику Републике Србије.[4] Но, док Уставни суд Србије о овој иницијативи не одлучи и евентуално је не усвоји, одредбе Законика о кривичном поступку јавна тужилаштва и судови су дужни да примењују.

Сходно „Основним принципима о улози адвоката" предвиђено је да „увек када то захтева интерес правде, свака особа без адвоката има право на искусног и компетентног адвоката, сразмерно природи кривичног дела, у циљу обезбеђења делотворне адвокатске помоћи, без плаћања трошкова ако нема довољно средстава да такве услуге плати" (принцип 6.). Ови принципи су усвојени на Осмом конгресу Уједињених нација о превенцији криминала и поступању према учиниоцима кривичних дела, одржаном од 27. августа до 7. септембра 1990. године у Хавани, Куба (Бељански 2001: 179, 182). Овај принцип свакако долази до изражаја када су у питању кривична дела за које је обавезна одбрана. Наиме, по запрећеној казни (од осам година па на више) говори да су у питању озбиљна, тешка, обухватајући и најтежа кривична дела за која је запрећена казна доживотног затвора. Стога је неопходно да браниоци имају одређена искуства и стручност, нарочито за најтежа кривична дела, што на жалост код нас није случај. Ово је разлог што је на нивоу целе државе уведен пре неколико година тзв. кол-центар преко којег се постављају браниоци по службеној дужности. Једноставно речено, онај који је на реду од бранилаца тај ће бранити по службеној дужности окривљеног, без обзира на запрећену казну (уколико је осам или више година предвиђена казна затвора). Оваква пракса која траје неколико година уназад се

3 Устав Републике Србије Службени гласник, број 98/2006

4 Ову иницијативу Уставном суду Србије је поднео адвокат Небојша Авлијаш из Београда, у августу 2023. године, али о њој у време писања овог рада (током 2024. и почетка 2025. године) није још одлучено. – напомена М. М.

није показала делотворна и више је ствар среће којег ће браниоца окривљени имати да га брани (заступа). Често се дешава да окривљени добије браниоца по службеној дужности који је почетник, или са свега пар година адвокатског искуства, или се не бави кривичним правом, није имао праксе са кривичним предметима, или предметима у којима се суди за тешка кривична дела итд. Због тога окривљени може да има непријатности и последице у погледу коначног исхода кривичног поступка. Таква дугорочна пракса одступа, или боље рећи, у супротности је са ставом који постоји у Извештају Комитета за људска права, у предмету Кели против Јамајке из 1991. године у којем се каже да „Представници власти имају посебну дужност да предузму мере којима ће обезбедити да оптужени буде ефикасно заступан" (Кели против Јамајке (253/1987), од 8. априла 1991. године, Извештај Комитета за људска права, (A/46/40), 1991, стр. 248, пара. 5.10. (Фонд за хуманитарно право 2001: 139–140).

Но, могуће су ситуације упркос наведеним одредбама ЗКП-а, да окривљени не жели браниоца, односно жели да се брани сам, без стручне помоћи. Такође, могуће је да окривљени не жели конкретног браниоца који му је постављен по службеној дужности или да је након постављења или у току кривичног поступка дошло до размимоилажења или неслагања између њих двојице. Шта се дешава у таквим ситуацијама када је изричито предвиђено да мора имати браниоца? Законик о кривичном поступку није предвидео ове могућности, што може да створи дилеме и проблеме у пракси. Објективно, није ни могуће обухватити све животне ситуације које могу настати нити их предвидети да би се регулисало у овом Законику.

У погледу прве ситуације да окривљени жели да се брани сам, без помоћи браниоца иако је обавезна одбрана, наилазимо на озбиљне недоумице. Уколико је окривљени изричит у томе, у искључивој жељи да се брани сам, то повлачи са собом одсуство комуникације и сарадње окривљеног и постављеног браниоца по службеној дужности, што јавним тужилаштвима и судовима може представљати потешкоће у вођењу кривичног поступка. Следствено томе, у том случају такав бранилац у кривичном поступку постаје сувишан, његова функција је пасивизирана и своди се на пуку форму – бранилац постоји јер се ради о обавезној одбрани, јер тако налажу одредбе Законика о кривичном поступку и ништа више од тога. Непостојање координације између окривљеног и браниоца по службеној дужности може бити за њега погрешна и контрапродуктивна уколико изабере да се брани сам са неком својом стратегијом (каква год била), а могуће је чак и да нема никакву стратегију.

Овакав неочекиван и нерезонски став окривљеног, по питању његове одбране, његово игнорисање савета и стручне помоћи браниоца по службеној дужности или уопште игнорисање његовог присуства у кривичном поступка није забрањен, али ЗКП не предвиђа шта предузети у таквој процесној ситуацији. Овакве (непредвиђене) ситуације надлежна јавна тужилаштва и судови морају сами да решавају у зависности од конкретне ситуације. Објективно не постоје могућности да се на било који начин окривљени натера, односно принуди да сарађује са браниоцем који му је држава доделила, а мора да га има јер, чим му је додељен такав бранилац, значи да је таква одбрана обавезна.[5] Евентуално, надлежна јавна тужилаштва и судови могу да таквом

5 У ЗКП-у постоји ситуација и када се окривљеном поставља бранилац по службеној дужности и када није обавезна одбрана. Окривљени на сопствени захтев може тражити да му се постави

окривљеном предоче и упозоре га да својим понашањем, искључивим ставом може наштетити себи, својој одбрани и услед тога довести до неповољне судске одлуке.

Друга ситуација која може да настане је неслагање окривљеног, нетрпељивост, па чак и конфликт већ на самом „старту", односно приликом упознавања и успостављања сарадње са браниоцем по службеној дужности. Такав однос, по природи ствари, доводи до размимоилажења и прекида комуникације и било какве сарадње. То није у интересу ни једног ни другог, а нарочито окривљеног и може да створи озбиљне последице.[6] Најпре, таквим понашањем доводи себе у лошију позицију у кривичном поступку пред јавним тужилаштвом и судом, што може да има за исход неповољнију одлуку како у погледу његове кривице тако и у погледу врсте кривичне санкције или пак висине затворске казне. У овој ситуацији, дакле, окривљени жели да има стручну помоћ браниоца, за разлику од претходне ситуације, али због лоших односа између окривљеног и конкретног браниоца, имамо одсуство сарадње које су проузроковане неким личним или стручним разлозима. Могућа је и ситуација, која је заиста веома ретка, и није баш морална, када бранилац не само да не поступа у складу са својом професијом, већ поступа супротно интересима окривљеног. Овде није реч о пасивности, незаинтересованости браниоца, већ о томе да његови поступци више подсећају на улогу тужилаштва у кривичном поступку. Шта је разлог томе, да ли незамерање конкретном јавном тужиоцу, судији или нешто треће је фактичко питање, али тиме се свакако нарушава углед адвокатуре у целини. Таквих ситуација је било и код нас и у другим државама, због чега су морале да реагују и међународне институције. У том смислу је Комитет за људска права заузео став да ако се оптуженом понуди само ограничен број бранилаца по службеној дужности, а бранилац поприми „понашање тужиоца" онда је прекршено право оптуженог на одговарајућу одбрану – Случај Естрелла против Јамајке (74/1980), од 29. марта 1983. године, Одабране одлуке 93, пара. и 1.8, 8.6 и 10. (Фонд за хуманитарно право 2001: 140) Овакви случајеви нису чести, али свакако постоје, али не улазећи у разлоге тог размимоилажења или пак сукоба између окривљеног и браниоца по службеној дужности, ипак може се наћи излаз односно решење из овакве непријатне кривичнопроцесне ситуације.

Законик о кривичном поступку, додуше, није предвидео шта ако дође до немогућности сарадње између њих двојице, али јавна тужилаштва и судови могу предузети радње које не би биле супротне њеним одредбама. У том смислу, ако је очигледно да окривљени не жели конкретног браниоца по службеној дужности (оног који му је постављен) због чега му не може бити пружена адекватна одбрана, онда се може

бранилац по службеној дужности, ако се против њега води кривични поступак за кривично дело за које се може изрећи казна затвора до три године или ако то налажу разлози правичности уколико према свом имовном стању не може да плати награду и трошкове браниоца, тзв. одбрана сиромашног (члан 77. ЗКП-а) – напомена М.М.

6 Таква ситуација није у интересу браниоцу по службеној дужности јер неповољан исход кривичног поступка за окривљеног нарушава кредибилност тог браниоца, његову репутацију иако његове одговорности услед таквог понашања окривљеног објективно нема. Друго, такво понашање нужно доводи до окончања такве сарадње у ком случају и сам бранилац губи загарантовану зараду (накнаду и награду) по том основу коју ће му исплатити јавно тужилаштво или суд по адвокатској тарифи, а која је прилично велика. – напомена М.М.

упутити молба и тражити да се постави други бранилац по службеној дужности. То може затражити сам окривљени, уколико постоје разлози због којих је незадовољан досадашњим ангажманом (поступањем, залагањем), па и опхођењем са њим или према јавном тужилаштву и суду. Не мора значити да окривљени жели да одуговлачи кривични поступак, већ да заиста поступајући бранилац по службеној дужности најблаже речено је недовољно заинтересован за одбрану или недовољно стручан.

Који год разлози да су у питању, овакво понашање и незадовољство окривљеног (уколико је заиста оправдано и очигледно) има своје „упориште" у пресуди Европског суда за људска права у којој се, између осталог, каже – „Тачно је да држава не може бити одговорна за сваки пропуст који учини адвокат по службеној дужности… али су надлежни органи државе морали предузети одговарајуће мере да се подносиоцу представке омогући да делотворно ужива у правима за која и Држава сматра да су му била гарантована". Даље се наводи да су надлежни органи могли да делују на два начина: да нађу замену за постојећег браниоца по службеној дужности или „ако су сматрали да то ситуација налаже да предузму све потребне мере да он своје обавезе испуни".[7] Уосталом и у самом Законику о кривичном поступку је у члану 76. у ставу 2. наведено да адвокатска комора мора приликом списка бранилаца (по службеној дужности) да „води рачуна о томе да практични или стручни рад адвоката у области кривичног права даје основа за претпоставку да ће одбрана бити делотворна". Сходно томе, задатак адвокатске коморе је да утврди који адвокат са списка се не бави кривичним правом, а заступају по службеној дужности ради додатних прихода и да их искључи са списка (Бејатовић-Шкулић и др. 2013: 68) . Разлози за незадовољство окривљеног постављеним браниоцем по службеној дужности могу да буду заиста оправдани. Дакле, није реч ни о каквој опструкцији окривљеног, већ недовољно залагање, незаинтересованост тог браниоца за кривични поступак и самим тим и за „судбину" окривљеног. Могуће је да неки браниоци гледају како само да „одраде" свој посао (да имају што више процесних радњи) и да на крају испоставе рачун јавном тужилаштву или суду. Такво понашање свакако није у интересу правде, јер због пасивности и нестручности браниоца не треба да испашта окривљени. Тиме се нарушава право окривљеног на правично суђење јер тада немамо две равноправне странке у кривичном поступку, већ доминацију једне наштрб друге у којем је окривљени у неповољном положају. Међутим, јасно је да адвокатска комора не може да има посматраче у судницама, те би и сами тужиоци требало да реагују када уоче да одређени бранилац није у могућности да пружи делотворну одбрану и да о томе обавести адвокатску комору.[8] Исто може и бранилац затражити разрешење уколико у свом захтеву писменим путем, или усмено на записник (у току истражног поступка или на главном претресу) образложи због чега није могућа сарадња, односно разлоге због чега не може да пружи стручну помоћ, одбрану која се од њега очекује.

Услед овакве ситуације, уколико се заиста утврди да је немогућа сарадња, јавна тужилаштва и судови да би превазишли ове неочекиване процесне препреке, свакако нежељене, могу одредити (поставити) новог браниоца по службеној дужности да

7 Пресуда Европског суда за људска права у предмету Артико, од 13. маја 1980. године, серија А 16. – преузето са сајта Врховног суда Србије www.vrh.rs

8 Ibid

би кривични поступак могао почети или наставити. Ново постављање браниоца по службеној дужности може да доведе до одуговлачења, пролонгирања кривичног поступка, што се углавном и дешава. Наиме, новом браниоцу је потребно да се упозна са кривичним предметом, па и са окривљеним, што тражи извесно време. Уколико се таква ситуација деси на почетку кривичног поступка, само упознавање са кривичним предметом је очекивано краће. Међутим, уколико је кривични поступак увелико поодмакао или је у фази „завршне речи", а поготово ако је у питању компликованији, сложенији, обимнији кривични предмет, онда је новом браниоцу потребно дуже време.

Наравно, мора се водити рачуна и пазити од стране јавних тужилаштава и судова да није у питању опструкција кривичног поступка или боље рећи злоупотреба кривичнопроцесних одредби. Ово нарочито долази до изражаја ако се жели „купити време" због неких других околности које окривљеном могу ићи у прилог и исходовати повољнију судску одлуку. Те друге околности могу да се односе на саме учеснике у кривичном поступку – друге окривљене, сведоке, вештаке итд., (нпр. кроз одуговлачење да се користи то време да би се утицало на њих) али у највећој мери уколико се настоји тиме доћи до апсолутне застарелости кривичног гоњења. Ово све истичемо, као што смо већ навели, да постављење новог браниоца по службеној дужности тражи додатно време. Уколико посматрамо хронолошки, тзв. процедура је да је најпре потребно обраћање јавном тужиоцу или суду да није могућа сарадња између окривљеног и постављеног браниоца по службеној дужности и истовремено тражење новог браниоца, потом одлучивање о том захтеву, затим доношење решења о разрешавању постављеног браниоца и истовремено доношење решења о постављењу новог браниоца по службеној дужности, обавештење новог браниоца о постављењу, упознавање тог новог браниоца са кривичним предметом и досадашњим током кривичног поступка, упознавање са окривљеним[9], па тек онда наставак кривичног поступка. Као што видимо, на овај начин може да се покуша (врши) опструкција и злоупотреба од стране окривљеног, а на јавним тужилаштвима и судовима је да процене и одлуче шта ће да учине у конкретном кривичном поступку.

Могућа је ситуација да окривљени не може да успостави „нормалан" контакт и са новим браниоцем по службеној дужности, услед чега можемо имати идентичну ситуацију, као и када је то био случај са првим постављеним браниоцем. Хипотетички, овакве процесне ситуације су могуће, али су ипак екстремно ретке. Овакво понашање окривљеног, да има проблем у комуникацији и са новим браниоцем, може да указује на више ствари. Прво, да тражењем других бранилаца жели направити нову опструкцију, као и да тим понашањем кроз тзв. куповину времена жели да дође до апсолутне застарелости кривичног гоњења. Друго, да је могуће да се ради о окривљеном који је проблематичне нарави, или конфликтној особи који не може да нађе заједнички језик ни са једним постављеним браниоцем. Нпр. окривљени жели да одређује како ће да буде постављена, конципирана његова одбрана, да одлучује о томе шта треба тај бранилац да предузима, које доказе да прилаже, која питање сведоцима да поставља, а која не, које примедбе да истиче итд. Произилази да је

9 Свакако да не би било професионално од стране новог браниоца по службеној дужности да се упознаје са окривљеним приликом давања исказа у јавном тужилаштву или на главном претресу – напомена М.М.

бранилац у подређеној, деградирајућој улози у односу на окривљеног. Стога, јавна тужилаштва и судови морају предузети одређене мере како не би кривични поступак трајао у недоглед и на крају да се не дође до правичног исхода (нарочито ако имамо с друге стране лица која су жртве тог или тих кривичних дела). Наиме, овакво понашање окривљеног треба обуздати, онемогућити, јер уколико се допусти, онда то може трајати у недоглед. Тражење новог браниоца после одређеног времена уз истовремено „незадовољство" претходним браниоцем по службеној дужности објективно не води ничему и кривични поступак „тапка у месту" и само окривљени има неку корист и интерес. С друге стране, јавна тужилаштва и судови имају пред собом предмет који не могу да приведу крају због разлога који нису оправдани и не могу се третирати као објективне околности. Дакле, неопходно је ставити тачку на такво понашање окривљеног, које не би било третирано као повреда права на одбрану. У том смислу, неопходно је донети писмено решење са адекватним образложењем од стране јавног тужилаштва или суда (у зависности у којој је фази поступка) којим се онемогућава даље манипулисање окривљеног са обавезном одбраном и где ће коначно одлучити који ће бранилац по службеној дужности га даље бранити.

Посебан проблем за окривљеног, а уједно и својеврсни парадокс је у погледу накнаде трошкова које је имао бранилац по службеној дужности. Наиме, по окончању кривичног поступка, у којем је неко лице правоснажно осуђено (што је најчешћи случај!), одлучује се и трошковима самог поступка. Углавном се о томе одлучује у пресуди, иако судови понекад практикују да донесу посебно решење о трошковима кривичном поступка. У тим пресудама након одлуке о кривичној санкцији или касније путем решења, обавезују окривљеног, односно осуђеног да накнади трошкове на име одбране браниоца по службеној дужности по адвокатској тарифи која је умањена за 50% (како се исплаћује већ деценијама за тзв. службене одбране). Ти трошкови по службеној дужности, за кривична дела – од осам година затвора (као најблажа за обавезну одбрану) па на више, прилично су велика, нарочито са Адвокатском тарифом која је донета 2023. године.[10] На пример, за саслушање окривљеног, испитивање сведока или одржани главни претрес најнижа тарифа за обавезну одбрану је 49.500 динара, за неодржано саслушање окривљеног или испитивање сведока, као и за неодржани главни претрес тарифа је 27.000 динара, а за жалбу је 90.000 динара, умањено за 50%. Овај парадокс истичемо из разлога што произилази да окривљени на крају ипак мора да из сопствених средстава плаћа браниоца који му је доделила држава. Наиме, држава (јавна тужилаштва, судови) одређује браниоца по службеној дужности – у случају обавезне одбране то императивно налажу одредбе ЗКП-а (члан 74.) – али то ствара окривљеном обавезно плаћање тих трошкова на које не може да утиче и који као што смо већ истакли нису мали.

Судови, односно јавна тужилаштва исплаћују браниоцима износе који су за половину умањени у односу на важећу адвокатску тарифу. У погледу тог износа који је браниоцима исплаћен из „правосудног буџета", судови и јавна тужилаштва могу да обавежу окривљеног да плати ове, као и остале трошкове. Постоји наравно увек могућност да се окривљени, односно сада већ осуђени, ослободи плаћања

10 Тарифа о наградама и накнадама трошкова за рад адвоката (Службени гласник Републике Србије број 43/2023) која је ступила на снагу 03. јуна 2023. године

ових трошкова како браниоца по службеној дужности тако и трошкова кривичног поступка (вештачења, спровођења окривљеног из притвора, трошкови доласка сведока итд.). Потребно је да поднесе оправдани захтев у којем ће навести разлоге за ослобађање од обавеза плаћања и приложити доказе због чега није у могућности да сноси те трошкове. Најчешћи разлози су да се ради о лошем имовном стању, незапослености, да је једини хранилац породице, да има минималну пензију или примања, болест окривљеног или чланова породице и с тим у вези трошкови лечења и томе слично. Могуће је да овакве ситуације буду познате јавном тужилаштву и суду и пре окончања кривичног поступка, те да пресудом или накнадним решењем одлуче да ослободе окривљеног плаћања тих трошкова.

3. ПОСТАВЉАЊЕ БРАНИОЦА ПО СЛУЖБЕНОЈ ДУЖНОСТИ И ОБАВЕЗНА ОДБРАНА ПРЕМА ОДРЕДАМА ЗАКОНИКА О КРИВИЧНОМ ПОСТУПКУ ТЗВ. ДРЖАВЕ КОСОВО

Пре осврта на ове одредбе, неопходно је истаћи да овај Законик о кривичном поступку не би требало да постоји јер је донесен супротно међународном праву и Резолуцији 1244. Уједињених нација. Као што је већ одавно познато, по овој резолуцији, Косово и Метохија је саставни део Републике Србије (као наследнице некадашње Савезне Републике Југославије) и на њеној територији не би требало да важе никакви други системски закони, изузев њених. Осим тога, споран је или боље рећи противправни основ по коме је овај Законик о кривичном поступку донесен. Наиме, Скупштина тзв. Републике Косово је донела овај Законик на основу члана 65. „Устава Републике Косово", који је ступио на снагу 1. јануара 2013. године.[11] Свима је познато да не постоји никаква „Република Косово", о чему је већ доста било речи.

У погледу одредаба о постављењу браниоца по службеној дужности у случајевима обавезне одбране, у овом Законику можемо приметити одређене специфичности које се разликују од одредби Законика о кривичном поступку Републике Србије. У члану 53. тог ЗКП-а, у ставу 3. је предвиђено да се окривљени може одрећи ангажовања браниоца осим у случају обавезне одбране. То одрицање може да наступи након јасног и потпуног обавештења на његово право на одбрану, при чему мора да буде у писменој форми, потписано од осумњиченог односно окривљеног и посведочено од надлежног органа који води поступак, или дато усмено на видео или аудио траци, чију аутентичност утврђује суд.[12]

У односу на ЗКП Републике Србије, на другачији начин је регулисано питање обавезне одбране. У тачки 4. истог члана осумњичени или окривљени се може одрећи услуга одбране браниоца у складу са тачком 3. (коју смо навели у претходном ставу) уколико је бранилац задржан као „адвокат у приправности". Такав статус адвоката, који је непознат нашем кривичнопроцесном законодавству, подразумева

11 Законик о кривичном поступку тзв. Републике Косово, бр. 04/I-123 од 13. децембра 2012. године

12 Оваква формулација, попут посведочења од стране надлежног органа, је очигледно лош превод са албанског или енглеског језика на српски, или преводиоци нису вични у превођењу законског текста. – напомена М.М.

да има задатак да „саветује окривљено лице током поступка уколико окривљено лице повуче своје одрицање, адвокат у приправности постаје бранилац".[13] Разлози за обавезну одбрану су слични и нећемо посебно указивати на неке разлике које постоје, јер нису од значаја за тему овог рада. Ипак, указаћемо на још једну специфичност која постоји у ЗКП тзв. „Косова". Реч је о разрешењу браниоца по службеној дужности, уколико бранилац не обавља своју адвокатску дужност на одговарајући начин. Овај разлог за разрешење изричито је предвиђен у члану 59. став 4. наведеног Законика према којем председник суда може да разреши браниоца на захтев и уз сагласност окривљеног док му се не постави нови бранилац „чије је искуство и надлежност у складу са природом кривичног дела", како се наводи у истом члану и ставу.

О томе како се ове одредбе примењују у пракси на простору Косова и Метохије немамо значајније податке. То и не чуди јер косовски ЗКП се примењује нешто више од десет година, па је и очекивано да је судска пракса у покрајини веома слабо развијена. Због тога је много спорних питања у кривичноправној материји, али и недоумица на које косовске правосудне институције немају одговор нити ставове, за разлику од (кривично) правног система Републике Србије, који има изузетно дугу правну традицију.

ЗАКЉУЧАК

У Законику о кривичном поступку о постављењу браниоца по службеној дужности добро су осмишљене као и разлози због којих је обавезна одбрана. У већем делу и није било неких битнијих разлика у односу на раније важеће законе(ике) о кривичном поступку. Ова констатација указује на то да су се ове одредбе током деценија свог важења добро показале и да није било потребе за неким крупнијим изменама и допунама и у овом важећем Законику о кривичном поступку. Међутим, као што смо навели у раду, ЗКП не може да обухвати све животне ситуације у којима се могу наћи јавна тужилаштва и судови приликом одлучивања о постављењу (па и разрешењу) браниоца по службеној дужности. Ове препреке срећом нису честе, али могу да стварају проблем у кривичном поступку. Обзиром да за неке ситуације нису предвиђена законска решења, јавна тужилаштва и судови их решавају у сваком конкретном случају, пазећи да се не дозволи злоупотреба процесних права од стране окривљеног, која може да доведе до застарелости кривичног гоњења, али пазећи истовремено да не буду повређена права на (обавезну) одбрану окривљеног. Незахвално би било нудити нека нова решења у погледу постављања браниоца по службеној дужности у случају обавезне одбране јер објективно све ситуације који су реалне, честе, животне су обухваћене. Проширивање неким новим ситуацијама не би допринело побољшању, а судска пракса је

13 У овом ставу се опет види омашке у преводу на српски језик, који може објективно да створи проблеме у кривичном поступку пре свега припадницима српске националности који не познају добро албански језик и тиме доведу себе у неравноправан положај (не својом кривицом). Претпостављамо да је намера „законодавца" била да „адвокат у приправности" саветује окривљеног у кривичном поступку, а уколико повуче своје одрицање на обавезну одбрану, да му тај адвокат постаје бранилац. – напомена М.М.

показала да за тим и нема неке потребе. Опреза ради, евентуално би се могло размислити о допуни ових одредби, којима би се законски спречиле могуће злоупотребе окривљеног, па и самог браниоца, о чему је већ било речи.

ЛИТЕРАТУРА

Бељански 2001: Бељански Слободан, *Међународни правни стандарди о кривичном поступку*, Београдски центар за људска права, Београд.

Бејатовић, Шкулић, Илић 2013: Станко Бејатовић, Милан Шкулић, Горан Илић, *Приручник за примену Законика о кривичном поступку*, Удружење јавних тужилаца и заменика јавних тужилаца Србије, ОЕБС, Мисија у Србији, Београд.

Законик о кривичном поступку тзв. Републике Косово, бр. 04/I-123 од 13. децембра 2012. године.

Илић, Мајић, Бељански, Трешњев 2015: Горан Илић, Миодраг Мајић, Слободан Бељански и Александар Трешњев, *Коментар Законика о кривичном поступку*, Службени гласник, Београд.

Тарифа о наградама и накнадама трошкова за рад адвоката (Службени гласник Републике Србије број 43/2023).

Устав Републике Србије Службени гласник, број 98/2006.

Фонд за хуманитарно право 2001: *Приручник „Правично суђење"*, Београд.

Иницијатива Уставном суду Србије, подносилац адвокат Небојша Авлијаш из Београда, 2023. године.

Пресуда Европског суда за људска права у предмету Артико, од 13. маја 1980. године, серија А 16. – преузето са сајта Врховног суда Србије www.vrh.rs

Marko M. MILOVIĆ

APPOINTMENT OF EX OFFICIO DEFENCE COUNSEL IN CASES OF MANDATORY DEFENCE – DILEMMAS IN CASE LAW WITH REFERENCE TO THE CPC OF THE SO-CALLED KOSOVO

Summary

The provisions on the appointment of an ex officio defence counsel in cases of compulsory defence are not essential for criminal proceedings. However, if the provisions on the engagement of a defense attorney in situations where his presence is necessary (mandatory defense) are not respected, serious problems will inevitably arise that will result in the fact that no decision of the public prosecutor's office and the court regarding the defendant would be valid or lawful. In this paper, we have briefly analyzed the provisions of the Criminal Procedure Code that relate to the topic of this paper and pointed out possible problems and doubts that may arise. These are primarily situations concerning the relationship between the defendant and the appointed ex officio defense attorney, their cooperation, the search for another ex officio defense attorney by the defendant, possible disagreements between them and potential obstruction and abuse of this institute, primarily by the defendant (the so-called buying of time), for the sake of a more favorable outcome of the criminal proceedings itself. In this regard, several such situations were pointed out and how to overcome these doubts and possible problems that are otherwise not covered (foreseen) by the provisions of the CPC. There is also a brief overview of the so-called Criminal Procedure Code. Kosovo in the part that regulates these provisions, and the specifics and differences in relation to the Criminal Procedure Code of the Republic of Serbia.

It should be pointed out that despite these possible doubts and problems, the provisions in the Criminal Procedure Code on the appointment of ex officio defense counsel are well thought out, as well as the reasons why defense is mandatory. Therefore, there were no significant differences in relation to the previously applicable laws on criminal procedure. This statement indicates that these provisions have proven themselves well over the decades of their validity and that there was no need for any major changes and additions to this current Criminal Procedure Code. However, the CPC cannot cover all life situations in which public prosecutor's offices and courts can find themselves when deciding on the appointment (and even dismissal) of a defense attorney ex officio. Fortunately, these obstacles are not common, but they can create a problem in criminal proceedings. Given that no legal solutions are provided for some situations, public prosecutor's offices and courts resolve them in each specific case, taking care not to allow the abuse of procedural rights by the defendant, which may lead to the statute of limitations of criminal prosecution, but at the same time taking care not to violate the rights of the (mandatory) defense of the defendant. It would be ungrateful to offer some new solutions in terms of appointing a defense attorney ex officio in the case of mandatory defense, because objectively all situations that are real and frequent, life is covered. Expanding with some new situations would not contribute to improvement, and case law has shown that there is no need for it.

Keywords: defendant, ex officio defence counsel, compulsory defence, Criminal Procedure Code.

Рад је предат 5. фебруара 2025. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 351.759(497.11)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina35-56650

Оригинални научни рад

*Бранко С. ЛЕШТАНИН**
Министарство унутрашњих послова Републике Србије

*Жељко В. НИКАЧ***
Криминалистичко-полицијски универзитет, Београд

СЛУЖБЕНИЦИ ПРИВАТНЕ БЕЗБЕДНОСТИ КАО СЛУЖБЕНА ЛИЦА У КРИВИЧНОМ ПРАВУ СРБИЈЕ

Апстракт: Захтеви за проширењем појма службеног лица у кривичном законодавству Србије појављују се крајем XIX века због све већег угрожавања одређених категорија лица као што су: новинари, лекари, наставници у школама итд. Законодавац је уважио одређене аргументе и новелама из 2009. године увео појам „послова од јавног значаја" и заштитио лица која обављају те послове. Повод за писање овог рада јесте доношење пресуде Врховног (касационог) суда 2022. године којим се појам службеног лица проширује и на службенике приватне безбедности. Циљ овог истраживања јесте да испита има ли у томе основа у прописима који су део правног поретка Србије. Аутори користе догматску, нормативну, историјску и упоредноправну методу, како би анализирали доступну литературу, правне прописе и судску праксу. Применом наведених метода дошло се до закључка да службеници приватне безбедности не могу бити службена лица у кривичном законодавству Србије.

Кључне речи: службеник обезбеђења, редар, приватни детектив, јавна овлашћења, службено лице, кривично законодавство.

1. УВОД

У јавности Србије се још од 2009. године указује на потребу да се појединим категоријама лица да статус службеног лица (наставници, лекари итд.) и да се прошири дефиниција службеног лица у кривичном законодавству Србије (Гуцијан 2009, Туфегџић 2019, Андрић 2022, Euronews Srbija, 2022). Спорења око појма службеног лица постоје и у домаћој стручној и научној литератури (Ђорђевић 1949, Таховић 1954, Миладиновић 1983). Наш законодавац уважио је одређене аргументе и новелама кривичног законодавства из 2009. године уведена је појачана заштита лица која обављају послове од јавног значаја. Главни разлог било је то што је у претходном периоду дошло до значајног угрожавања живота и интегритета ове категорије лица, а посебно новинара.

У нашем кривичном праву већ дуже времена приметна је тенденција појачане кривичноправне заштите живота. Она се манифестује кроз увођење нових

* Полицијски службеник, ORCID 0009-0009-5788-1658, b.lestanin@gmail.com
** Редовни професор, ORCID 0000-0001-8190-5036, zeljko.nikac@kpu.edu.rs

кривичних дела или нових облика постојећих кривичних дела код којих се као заштитни објекат (или један од заштитних објеката) појављује живот човека и његов телесни интегритет и кроз често пооштравање казни које су прописане за већ предвиђена дела, па и увођење казне доживотног затвора као најтеже кривичне санкције у нашем кривичном законодавству. Не улазећи овде у расправу о оправданости и целисходности неких нових решења, не може се оспорити настојање законодавца да и на овакав начин обезбеди појачану кривичноправну заштиту живота као највеће људске вредности (Ђорђевић- Ђорђевић 2021; 85).

Српски законодавац у Кривичном законику, *Сл. ɡласник РС,* бр. 85/05, 88/05 - испр., 107/05 - испр., 72/09, 111/09, 121/12, 104/13, 108/14, 94/16 и 35/19 (у даљем тексту: КЗ) одређеним категоријама лица даје посебну „јачу" заштиту живота него осталим грађанима јер у номенклатури Тешког убиства, као квалификована кривична дела, прописује теже кажњавање у односу на својство пасивног субјекта. Са аспекта међународног права ово решење може бити спорно јер чл. 1 Декларације о правима човека и грађанина гарантује једнакост свих људи и једнако уживање људских права (Лештанин-Никач 2023: 137). Међутим, у литератури се оправдано указује на то да су одређене категорије лица више угрожене него друге, тако да свака појачана угроженост захтева и појачану заштиту. Осим тога, појачаном заштитом појединих лица не штити се само њихово право на живот већ често, паралелно са тим, и нека друга друштвена вредност која се нападима на та лица такође угрожава. Најчешће је у питању дужност или послови које та лица обављају, али у питању може бити и нека друга друштвена вредност (Ђорђевић 2023: 41).

Лица којима кривично законодавство у Србији пружа појачану заштиту живота и телесног интегритета можемо сврстати у неколико група. На првом месту су службена и војна лица. Другу групу чине носиоци правосудних функција (судије и јавни тужиоци) и полицијски службеници. Трећој групи припадају лица која обављају послове од јавног значаја (адвокати, новинари итд.). У четврту групу спадају деца, бремените жене, као и члан породице који је претходно злостављан. Међутим, њихова појачана заштита није без ограничења. Да би постојало кривично дело код појединих пасивних субјеката, као основни услов, законодавац је поставио да је дело извршено при вршењу службене или војне дужности или у вези са вршењем службене дужности, односно послова које обавља. То конкретно значи да само својство пасивног субјекта није довољно да постоји квалификовани облик кривичног дела Тешког убиства, Тешке телесне повреде или Угрожавање сигурности већ морају постојати и додатне околности које чине биће кривичног дела.

Према чл. 112. ст. 1. тач. 3) КЗ под службеним лицем подразумевају се: 1) запослени у државном органу који обавља службене дужности; 2) сва именована, изабрана, као и постављена лица у државним органима, органима локалне самоуправе као и лица која врше службене дужности или функције у тим органима (стално или повремено); 3) јавни бележници, извршитељи и арбитри; 4) лица у предузећима или установама али и другим правним субјектима којима је поверено јавно овлашћење, којима је дата могућност да одлучују о обавезама, правима или интересима појединаца или правних лица, односно да одлучују о јавном интересу; 5) сва она лица којима је *de facto* поверена нека службена дужност или посао; и 5) војно лице.

С друге стране, према чл. 112. ст. 1. тач. 32) КЗ под послом од јавног значаја подразумева се обављање професије или дужности која има повећани ризик за безбедност лица које га обавља, а односи се на занимања која су од значаја за јавно информисање, здравље људи, образовање, јавни превоз, правну и стручну помоћ пред судским и другим државним органима. Оправдано се у литератури указује на то да је оваква дефиниција прешироко постављена и да може изазвати одређене недоумице (Ђорђевић 2019, Ђорђевић 2020, Стојановић 2020, Делић 2021, Делић 2023). Постоји много занимања „која су од значаја за јавно информисање, здравље људи, образовање, јавни превоз, правну и стручну помоћ пред судским и другим државним органима" и у овим областима друштвеног живота постоји велики број лица који би уживали овакву заштиту. Може се оценити да је формулацијом „која има повећани ризик за безбедност лица које га обавља" законодавац сузио круг лица али се и ту јављају одређене недоумице као што су „повећан ризик", ширење круга лица која могу уживати овакву заштиту и сл. (Лештанин-Никач 2023: 137). Оваква проширења не само да би обесмислила посебну заштиту одређених категорија лица већ би обесмислила и одредбу чл. 3 КЗ која прописује који су основи и границе за одређивање кривичних дела, кривичних санкција и њихову примену. То мора бити у мери у којој је то нужно за сузбијање кривичних дела и да је циљ прописивања заштита човека и других основних друштвених вредности (притом не дефинишући које су то основне друштвене вредности).

Према ставу судске праксе и појединих теоретичара кривичног права, службеници приватне безбедности за време вршења послова могу се сматрати службеним лицима у смислу кривичног законодавства (Стојановић 2020: 450, Врховни касациони суд 2020, Врховни касациони суд 2021, Врховни касациони суд 2022). Самим тим, кривично-правна заштита иде у смеру заштите као и свих осталих службених лица у току вршења службе. Међутим, овакво ширење кривично-правне заштите носи са собом и ризик ширења „криминалне зоне" на службенике приватног обезбеђења као извршиоце кривичних дела у својству службених лица (нпр. кривична дела против слобода и права човека и грађанина, против службене дужности и сл.) (Шкулић 2014, Таховић 1954). То може довести до конфузије да ли ће се у одређеним противправним радњама остварити биће кривичног дела или прекршаја. Овоме се могу додати ставови који, с једне стране, приватне војне и безбедносне компаније посматра као паравојне формације које учествују у савременим оружаним сукобима (Лалић-Липовац 2023), а с друге стране посматра као битан чинилац система безбедности (Гордић-Танчић 2019: 189).

Узимајући у обзир прописе у области приватне безбедности[1] послови службеника обезбеђења, редара и приватног детектива могу се сматрати пословима од јавног значаја и то у области правне и стручне помоћи пред судским и другим државним органима. Међутим „повећани ризик" не постоји код свих службеника обезбеђења, већ само код службеника физичког обезбеђења. Основни предуслов да би неко лице било службеник приватне безбедности јесте да за те послове

1 Закон о приватном обезбеђењу, *Сл. гласник РС*, бр. 104/13, 42/15 и 87/18 (у даљем тексту: ЗПО) и Закон о детективској делатности, *Сл. гласник РС*, бр. 104/13 и 87/18 (у даљем тексту: ЗДД)

поседује лиценцу издату од стране Министарства унутрашњих послова (МУП), да се налази у радном односу код лиценцираног послодавца, код појединих је то и питање униформе, легитимације и сл. Кривично-правну заштиту живота и интегритета службеник приватне безбедности мора уживати како у току вршења послова тако и након вршења послова.

2. КРАТАК ИСТОРИЈСКИ И УПОРЕДНОПРАВНИ ОСВРТ НА СЛУЖБЕНА ЛИЦА У КРИВИЧНОМ ПРАВУ

Као први извор права у средњовековној Србији у науци и литератури посматра се Душанов законик (ДЗ). У ДЗ-у била су предвиђена кривична дела где се као активни или пасивни субјект појављивала тадашња властела, свештенство, монаштво, судије, кефалије, пронијари итд. Узимајући у обзир тадашњи ниво развоја друштва и правне науке, ДЗ није дефинисао службено лице, али је тадашње „више" друштвене сталеже који су били у служби монархије посматрао као службена лица. То закључујемо на основу чињенице да су ови друштвени сталежи уживали „јачу" кривично-правну заштиту али и одговорност према монарху у то време (Мирковић 2023: 63–69).

Већ у првим данима устанка против Турске окупације 1804. године, прота Матеја Ненадовић „оставио је народу суд", који већина аутора назива „Закон проте Матеје Ненадовића" у којима у „14 или 15 пунктова" даје правила за суђење али се не осврће на службена лица (Ненадовић 1893: 106–107). Карађорђев (Криминални) Закон(ик), као значајан извор права у то време, није дефинисао службено лице, али је у делу о војним кривичним делима предвиђао појачану одговорност војних старешина, кнеза, судија и „буди кога чина" за одређена кривична дела као и цивилних старешина због корупције (Мирковић 2021).

Све до кодификације кривичног права 1860. године, одредбе материјалног и процесног кривичног законодавства биле су разбацане по разним изворима права (уредбе, устројенија, начертанија, расписи, решења, укази и сл.). У том периоду не постоје посебне одредбе било ког извора права којим се дефинише службено лице, али се из појединих одредби о кривичним делима може закључити да је такав статус постојао. Ради се и Војним кривичним делима и Кривичним делима државних службеника – чиновника (Пихлер 1974: 150–162). Казнителни (криминални) законик за Књажество Србију ступио је на снагу 12. маја 1860. године и у општем делу није дефинисао службено лице. За појам службеног лица битна су кривична дела против отаџбине, владара и устава, закона, власти и јавног поретка, чиновничке и свештеничке службе и сл. (Крклуш 2007: 181). Обим лица који је улазио у појам службеног лица може се извести из појединих кривичних дела прописаних у посебном делу КЗ.

Стварањем Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца створен је сложен правни систем, а процес кодификације кривичног законодавства у јединственој држави окончан је тек 1930. године, када је ступио на снагу Кривични законик за Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца (Мирковић 2023: 234–236). У општем делу КЗСХС није дефинисао службено лице, али је дефинисао државног службеника, дајући му

посебну кривичноправну заштиту и одговорност. У посебном делу прописао је кривична дела против државне власти, па се из тих одредби могао извући закључак ко се подразумева под службеним лицем који се практично изједначава са државним службеником (*Кривични законик СХС*, 1929).

Оснивањем нове државе ФНРЈ успоставља се и нови правни поредак. Закон о кривичним делима против службене дужности, *Службени лист ФНРЈ* бр. 88/48 у чл. 2 сматрао је да су службена лица: 1) државни службеник; 2) чланови представничких тела органа државне власти, тј. њихових извршних и управних органа када обављају дужност; 3) руководиоци, административни или стручни радници задружних, синдикалних или инвалидских организација, установа и предузећа; и 4) лица која обављају или су позвана да обављају неке државне задатке на основу законског или општег правног овлашћења без обзира на то да ли то раде стално или повремено, са личним дохотком или без њега.

У време ФНРЈ законодавац је у погледу кривично-правне заштите изједначио целокупни државни апарат и апарат задруга и појединих тадашњих друштвених организација чија је делатност тесно повезана са функционисањем државног апарата. Овако широко постављен појам службеног лица правдао се „ширином социјалистичке изградње у ФНРЈ". Основни критеријум за разликовање службених лица од осталих радника у државном апарату било је поседовање одређеног положаја и звања (Ђорђевић 1949: 76–78). Тадашње модерно схватање појам службеног лица не везује за својства лица већ за носиоца службе, без обзира на његово својство. Ово је тада било оправдано нарочито с проширивањем социјално-политичких, санитетских и превентивно-заштитних задатака модерне државе, тако да се приватна лица на више начина укључују у вршење ових служби (Таховић 1954: 44). Тадашња схватања службеног лица више су везивана за извршиоце кривичних дела против службене дужности неко за њихову кривично-правну заштиту као оштећених кривичним делом.

Према изричитој одредби чл. 99. ст. 1. КЗ ФНРЈ, *Сл. лист ФНРЈ*, бр. 30/59 службена лица су: 1) јавни службеници или са њима изједначена лица посебним прописом; 2) изабрана лица у представничким органима власти или именована лица у извршним или другим органима представничких тела (то су могли бити савети или комисије); 3) лица која, на основу законског овлашћења или овлашћења које црпи из других прописа који су донети на основу закона, обавља одређене службене дужности. Под службеним лицем подразумевало се и војно лице и то код дела где се као извршилац појављује службено лице под условом да та дела нису предвиђена у кривичним делима против оружаних снага. На овај начин појам службеног лица ширио се и на војна лица која изврше кривична дела у том статусу.

Појам службеног лица средином XIX века више се одређивао с обзиром на њен значај за заједницу и природу делатности, а својство лица је било по страни. Одлучујући моменат при одређивању појма службеног лица тада је била природа службе, која је морала да учествује у вршењу општих државних задатака. За тадашњи појам службеног лица било је ирелевантно трајање службе, сталност или привременост, волонтерски или за плату, добровољно или по дужности из прописа (Таховић 1954: 37).

Даљи развој тадашње државе водио је ка реформи кривичног законодавства. Тако је 1976. године донет КЗ СФРЈ *Сл. лист СФРЈ,* бр. 44/76 којим је у чл. 113. ст. 4. службено лице дефинисано, кад је оно означено као извршилац кривичног дела, као именовани или изабрани функционери у Савезној Скупштини, СИВ-у, савезним управним и другим органима. Поред тога ту су спадали и функционери савезних организација које обављају неке управне, стручне и друге послове у оквиру савезних надлежности, затим лица која обављају службену дужност у савезним органима или организацијама (без обзира на то да ли је то стално или повремено). На крају у службена лица спадало је и војно лице, ако кривично дело није предвиђено међу кривичним делима којима су се штитиле оружане снаге. Дакле, на савезном нивоу службена лица као пасивни субјект кривичног дела као да нису постојала што је и оправдано јер у посебном делу КЗ-а не постоје кривична дела на штету службених лица.

Већ следеће године и на републичком нивоу донет је КЗ СРС, *Сл. гласник СРС,* бр. 26/77 којим је у чл. 46. ст. 1. тач. 1. било прописано да се службеним лицем сматра: 1) лице које у државном органу обавља службене дужности; 2) именовано, изабрано или постављено лице у скупштини, државном органу, органу територијалне аутономије или органу локалне самоуправе или лице које обавља службене дужности или функције у тим органима; 3) лице које у предузећу, установи или организацији одлучује о обавезама, правима или интересима појединаца или правних лица, коме је закон поверио обављање управних и других овлашћења у извршавању прописа; 4) лице које *de facto* обавља поједине службене дужности или послове. Као што се може видети КЗ СРС посматра службена лица и као активни и као пасивни субјект. Оба законска текста (федерални и републички) задржавају тадашње „социјалистичко" схватање и ширину у дефинисању службеног лица.

У даљем развоју социјалистичке државе, али и за наше истраживање, било је битно одредити појам јавног овлашћења.[2] У то време већи број аутора при одређивању садржине појма јавних овлашћења полазио је од појединих одредби тада важећих закона и сматрао да су јавна овлашћења ауторитативно доношење одлука о правима и обавезама правних или физичких лица у појединачним управним стварима, на основу овлашћења из закона, а путем појединачних управних аката донетих у законом прописаном поступку (Миладиновић 1983: 163). Под јавним овлашћењима тада се подразумевао један од облика вршења власти, односно једну од функција власти, која се од државних правних функција разликује по субјектима којима је поверено вршење ове функције, као и по основама из којих произилази овлашћење за вршење ове функције (Миладиновић 1983: 166). У савременој науци управног права сматра се да су јавна овлашћења само други назив за поједине прерогативе државне власти. Томић (2022: 188) сматра да иступање са јавним овлашћењима значи ауторитативно деловање (као држава, са јачом вољом). Исти аутор издваја две ситуација таквог деловања: 1) опште и безличне ситуације – путем општих правних аката; 2) појединачне,

2 Неки теоретичари сматрају да се између појма јавног службеника у управном и кривичном праву не може ставити знак једнакости, због различитих циљева које настоје да остваре (према Рисимовић 2010: 130). Међутим како би се донео прави закључак и дао одговор на питање да ли службеник обезбеђења може бити службено лице мора се обратити пажња и на остале институте као што су јавно овлашћење, јавни интерес, службена дужност и сл.

односно конкретне ситуације, према одређеним (или одредљивим) лицима. У другом случају долази од доношења појединачног (у)правног акта, односно до предузимања материјалних/фактичких операција које имају ауторитативни карактер.

Распад заједничке државе, увођење вишестраначког система и друге друштвено-политичке промене довеле су и до реформе кривичног законодавства. Тако је 1994. године донет Закон о изменама и допунама КЗ РС, *Сл. гласник РС,* бр. 47/94, који је довео и до промене појма службеног лица. Тако су се службеним лицима сматрали: 1) лица која у државном органу обављају службене дужности; 2) именована, изабрана као и постављена лица у скупштини, државним органима, органима тадашње територијалне аутономије и локалне самоуправе или лица која обављају службене дужности или функције у тим органима; 3) лица која у предузећима, установама или организацијама одлучују о обавезама, правима или интересима појединаца или правних лица, коме је закон поверио обављање управних и других овлашћења у извршавању прописа; 4) лица која *de facto* обављају поједине службене дужности или послове.

Након више од 10 година и демократских промена, држава је одлучила да изврши кодификацију кривичног законодавства у Србији и 2005. године донет је КЗ, *Сл. гласник РС,* бр. 85/05 којим је у чл. 112. ст. 3. било прописано да се службеним лицима сматрају: 1) лица која у државним органима обављају службене дужности; 2) именована, изабрана као и постављена лица у државним органима, органима локалне самоуправе или лица која обављају службене дужности или функције у тим органима; 3) лица у предузећима или установама или другом правном субјекту, којима је поверено јавно овлашћење, а која одлучују о обавезама, правима или интересима појединаца или правних лица или одлучују о јавном интересу; 4) лица која *de facto* обављају поједине службене дужности или послове; 5) војна лица осим ако се ради о кривичним делима против службене дужности.

Новелама КЗ из 2009. године делимично се мења појам службеног лица где се речи „изузев кад су у питању одредбе Главе тридесет треће" (Кривична дела против службене дужности) овог законика бришу. Управо код кривичних дела против службене дужности, код којих највише постоји потреба да се под појмом службеног лица подразумева и војно лице, оно је било изузето (Стојановић 2020: 422). Каснијим изменама и допунама из 2012. и 2016. године дошло је до додатног појашњења појма службеног лица где су у тачки 3) издвојени јавни бележник, јавни извршитељ и арбитар.

Посматрајући упоредно-правно и друге државе издвајају службена лица којима пружају посебну кривичноправну заштиту. КЗ Северне Македоније (Кривичен законик) у чл. 122 ст. 4 дефинише службено лице тако што набраја највише државне функционере и представнике државе. Оно што је интересантно је да КЗСМ код државних службеника врши конкретизацију послова које треба да врше да би били службена лица (стручне, нормативно-правне, извршне, административно-надзорне и управне послове у складу са Уставом и законом) (https://www.slvesnik.com.mk/Issues/). КЗ Хрватске у чл. 87 ст. 3. дефинише службена лица као државне дужснике или службенике, дужноснике или службенике у јединицама локалних и подручних (регионалних) самоуправа, носиоце правосудних дужности, судије поротнике, чланове Државног судског вијећа или Државно-одвјетничког (тужилачког) већа,

арбитре, јавне бележнике и јавне извршитеље. Поред тога, службеним лицем сматра се и лице које у ЕУ, страној држави, међународној организацији које је Хрватска члан, међународном суду или арбитражи чији суд Хрватска прихвата, обавља дужности поверене лицима из претходне реченице (https://zakonipropisi.com/hr/zakon/kazneni-zakon/87-clanak).

КЗ Немачке (*Strafgesetzbuch*) у чл. 11 посебно дефинише појмове као што су јавни службеник, европски службеник, судија и лице коме су поверене посебне функције јавне службе. Јавни службеник је свако лице које је, према немачком закону: а) државни службеник или судија, б) обавља друге јавне службене функције или ц) на други начин је именовано да служи у органу или другој агенцији или му је поверено да обавља јавне административне службе, без обзира на организациони облик који је изабран за обављање тих послова (https://www.gesetze-im-internet.de/). КЗ Канаде (*Criminal Code/Code Criminel*) у општем делу дефинише појмове, као што су: Канадске снаге, Снаге Њеног Височанства, полицајац (*peace officer*) итд. Овај законик прописује да појам јавног службеника укључује: а) службеника царине или акцизе, б) официра Канадских снага, ц) официра Краљевске канадске коњичке полиције, и д) било ког официра, док је службеник ангажован на спровођењу закона Канаде који се односе на приходе, царине, акцизе, трговину или навигацију (https://laws-lois.justice.gc.ca/eng/acts/c-46/). КЗ Шпаније (*Código Penal*) у чл. 24 као службено посматра сваког појединца који, сам или као члан било које корпорације, одбора или колегијалног тела, има командно место или врше јурисдикцију у вези са тим. Поред тога КЗ Шпаније чланове Конгреса посланика, Сената, законодавних скупштина аутономних заједница и Европског парламента и службенике јавног тужилаштва посматра као службена лица. У ст. 2. истог члана прописано је да се службеним лицем сматра и сви они који непосредном одредбом закона, избором или именовањем од стране органа са одговарајућим овлашћењима учествују у вршењу јавних дужности (https://www.mjusticia.gob.es/es/).

С друге стране, КЗ Француске (*Code pénal*) не дефинише службено лице у општем делу већ у посебном делу код сваког појединачног кривичног дела предвиђа као квалификовани облик ако се учини према неком од лица које набраја (судија, поротник, јавни службеник, припадник жандармерије, полиције, царине итд.). КЗ Руске Федерације (*Уголовный кодекс Российской Федерации*) такође не дефинише службено лице у општем делу, али предвиђа као отежавајућу околност ако се кривично дело изврши против лица или његовог сродника у вези са службеним активностима тог лица (чл. 63) и у посебном делу код сваког појединачног кривичног дела предвиђа као квалификовани облик ако се учини према неком од лица које набраја (https://legislationline.org/).

3. СЛУЖБЕНА ЛИЦА И СЛУЖБЕНИЦИ ПРИВАТНЕ БЕЗБЕДНОСТИ У СРБИЈИ: ПРАВО, ТЕОРИЈА И СУДСКА ПРАКСА

Устав Републике Србије, *Сл. гласник РС,* бр. 98/06 и 115/21 у чл. 137. даје овлашћење законодавној власти да законом може аутономној покрајини и јединици локалне самоуправе поверити обављање одређених послова из надлежности државе.

Међутим Устав као услов поставља интерес рационалнијег и ефикаснијег остваривања обавеза и права грађана и задовољавања потреба грађана од непосредног интереса за рад и живот (ст. 1). У ст. 2. Устав даје могућност поверавања јавних овлашћења и установама, организацијама, предузећима, па чак и физичким лицима (али само законом). Устав иде и даље па у ст. 3. омогућава поверавање јавних овлашћења посебним органима преко којих се остварује регулаторна функција у појединим областима или делатностима (поверавање може бити само законом). Република Србија, аутономне покрајине и јединице локалне самоуправе могу основати јавне службе. Делатности и послови због којих се оснивају јавне службе, њихово уређење и рад прописује се законом (ст. 3 и 4).

Већ смо цитирали одредбу КЗ која дефинише службено лице и одређује пет категорија лица. *У прву категорију* спадају лица која у државном органу врши службене дужности. За ова лица неопходно је да буду у радном односу у неком државном органу и да врше службене дужности које припадају том државном органу по закону. Примера ради то су полицијски службеници, комунални милиционари, порески инспектори и полицајци итд. *Друга категорија* су: 1) именована, изабрана или постављена лица у државним органима, локалним самоуправама или 2) лица које повремено или стално обављају службене дужности или функције у тим органима. Именују се вршилац функције Врховног јавног тужиоца, неке судије Уставног суда итд. Бирају се председник Републике, гувернер Народне банке Србије, неке судије Уставног суда, чланови Високог савета судства, чланови Високог савета тужилаштва, Врховни јавни тужилац, Заштитник грађана, одборници у скупштинама локалних самоуправа итд. Постављају се помоћници министра, секретари министарства, директори органа управе у саставу министарства и њихови помоћници, директори посебних организација и њихови заменици и помоћници, директори службе Владе и њихови заменици и помоћници, Државни правобранилац итд.

Трећа категорија су: 1) јавни бележници[3], јавни извршитељи[4] и арбитри[5], и 2) лица у предузећима, установама или другим правним субјектима, којима је поверено обављање јавних овлашћења, која доносе одлуке о обавезама, правима или интересима појединаца, правних лица или доносе одлуке о јавном интересу. Овде се ради о широком кругу лица која раде у разним јавним предузећима[6], јавним агенцијама[7] и јавним службама[8] (установама) или другим субјектима, али су службена лица само запослени који непосредно врше јавна овлашћења, који одлучују о обавезама, правима или интересима појединаца или правних лица или доносе одлуке о јавном интересу. Као пример можемо навести контролоре наплате трошкова паркирања,[9]

3 Чл. 2. Закона о јавном бележништву, *Сл. гласник РС,* бр. 31/11, 85/12, 19/13, 55/14 – др. закон, 93/14 – др. закон, 121/14, 6/15 и 106/15

4 Чл. 4. Закона о извршењу и обезбеђењу, *Сл. гласник РС,* бр. 106/15, 106/16 – аут. тумачење, 113/17 – аут. тумачење, 54/19, 9/20 – аут. тумачење и 10/23 – др. закон

5 Чл. 4. и 6. Закона о мирном решавању радних спорова, *Сл. гласник РС,* бр. 125/04, 104/09 и 50/18

6 Закон о јавним предузећима, *Сл. гласник РС* бр. 15/16 и 88/19

7 Закон о јавним агенцијама, *Сл. гласник РС* бр. 18/05, 81/05 – испр. и 47/18

8 Закон о јавним службама, *Сл. гласник РС* бр. 42/91, 71/94, 79/05 – др. закон и 83/14 – др. закон

9 према Врховни Касациони суд 2020

редаре на јавним скијалиштима,[10] чуваре заштићеног подручја,[11] чуваре шума,[12] ловочуваре,[13] рибочуваре[14] итд. Међутим, код ове категорије уочава се и ангажовање привредних субјеката у приватном власништву ради обављања делатности од општег интереса (нпр. приватно рибочуварско предузеће, обука возача, технички преглед возила, тахографи, обука у руковању оружјем, уклањање непрописно паркираних возила итд.). Без обзира на приватни карактер, имаоци јавних овлашћења, при обављању послова државне управе који су им поверени, имају идентичне дужности и права као и државни органи а средства за обављање послова државне управе која су им поверена, обезбеђују се у државном буџету (чл. 51. ст. 1. и 52. Закона о државној управи, *Сл. гласник РС* бр. 79/05, 101/07, 95/10, 99/14, 47/18 и 30/18 – др. закон).

Четврту категорију представљају лица која *de facto* обављају поједине службене дужности или послове. „Фактички поверено" подразумева да неко лице обавља службене дужности или послове који нису на закону заснованом овлашћењу. Уколико је то усмерено на вршење послова који имају карактер јавних овлашћења, или такво лице одлучује о обавезама, правима или интересима појединаца или правних лица или доноси одлуке о јавном интересу, онда би се такво лице сматрало службеним лицем. Ко би могао бити у овој категорији фактичко је питање али основни критеријум за одређивање јесте природа и садржина посла који обавља то лице.[15] Мора се напоменути да овакво вршење службене дужности или послова супротстављено је начелу легалитета и није у складу са Уставом РС. У пракси треба избегавати овакву ситуацију и спровођење јавних овлашћења или услуга од општег интереса вршити искључиво на основу законског овлашћења. *Последња категорија* службених лица су војна лица која су дефинисана у тачки 6) КЗ.[16]

Кад је у питању судска пракса, аутори у анализи издвајају три пресуде Врховног (касационог) суда (у даљем тексту: ВС) Србије. Прва је пресуда број

10 Закон о јавним скијалиштима, *Сл. гласник РС* бр. 46/06

11 Закон о заштити природе, *Сл. гласник РС* бр. 36/09, 88/10, 91/10 – испр., 14/16, 95/18 – др. закон и 71/21

12 Закон о шумама, *Сл. гласник РС* бр. 30/10, 93/12, 89/15 и 95/18 - др. закон

13 Закон о дивљачи и ловству, *Сл. гласник РС* бр. 18/10 и 95/18 - др. закон

14 Закон о заштити и одрживом коришћењу рибљег фонда, *Сл. гласник РС* бр. 128/14 и 95/18 - др. закон

15 У једном истраживању анализирајући КЗ Шпаније и мишљење Врховног суда Шпаније Рисимовић констатује да појам јавног службеника обухвата: 1) све запослене у државној управи, од оних који се налазе на највишим функцијама у државној администрацији (изабрана лица – нпр. министри) до оних који се на хијерархијској лествици налазе испод њих; 2) де факто службенике („*los funcionarios de hecho*") а то су лица која врше службену дужност иако формално-правно немају статус јавног службеника (на пример, врше службене дужности иако не испуњавају формалне услове за њихово обављање или врше службене дужности упркос губитку статуса јавног службеника). Сходно томе, може се рећи да учинилац кривичних дела против јавне службе из главе XIX КЗ Шпаније није само лице које је формално посматрамо службено лице, већ свако лице које учествује у вршењу конкретних јавних или административних функција (градоначелници, нотари, бискупи, свештена лица, лекари уколико издају одређена уверења, поштари, чак и радници обезбеђења) (2010: 130)

16 Видети и чл. 5-10. Закона о Војсци Србије, *Сл. гласник РС* 116/07, 88/09, 101/10 – др. закон, 10/15, 88/15 – одлука УС, 36/18, 94/19 и 74/21 – одлука УС

Кзз 694/2020 од 02.09.2020. године где је ВС заузео став да „контролор наплате трошкова паркирања" има статус службеног лица, позивајући се не само на одредбе КЗ већ и на Закон о комуналним делатностима, *Сл. гласник РС* бр. 88/11, 104/16 и 95/18. Аутори сматрају да овакав став суда није споран и да се ослања на позитивно законодавство Србије.

У следећа два случаја треба поћи од иницијалних судских одлука. У првом случају то је пресуда Вишег суда (у даљем тексту: ВшС) у Београду К.бр.166/17 од 12.07.2019.године. Више јавно тужилаштво у Београду оптужницом Кто. бр.10/14 од 21.01.2014. године оптуженима је ставило на терет извршење кривичног дела Тешког убиства из чл. 114. ст. 1. тач. 2), Насилничко понашање из чл. 344. ст. 1. и ст. 2. у вези ст. 1. КЗ. Ни у једном делу оптужнице, као ни пресуде, оптуженима се не ставља на терет као отежавајућа околност то што су били припадници службе обезбеђења у једном угоститељском објекту у Београду. Имајући у виду време извршења кривичног дела (25.07.2013. године) то је и оправдано јер је Закон о приватном обезбеђењу који уређује област приватног обезбеђења објављен у Сл. гласнику 27.11.2013. године, са одложеном применом. Следствено томе, приликом одмеравања казне чињеницу да су оптужени извршили кривична дела која им се стављају на терет као службеници обезбеђења суд није узео као отежавајућу околност (заправо у пресуди ВшС у Београду се не наводи било која отежавајућа околност). Апелациони суд у Београду делимично је прихватио жалбу Вишег јавног тужиоца, док је жалбе браниоца одбио и донео пресуду Кж1 440/20 од 23.12.2020. године. Ценио је као отежавајућу околност чињеницу да је окривљенима као радницима обезбеђења на сплаву основни задатак био да се старају о безбедности лица која се налазе на сплаву. Поступајући по захтевима за заштиту законитости ВС донео је пресуду Кзз 888/2021 од 22.03.2022. године којом одбија/одбацује захтеве браниоца окривљених. ВС је подржао становиште како првостепеног тако и другостепеног суда што је, са становишта дефинисања службеног лица, оправдано узимајући у обзир претходно поменуту чињеницу која се односи на време извршења и време доношења Закона о приватном обезбеђењу.

Други пример из судске праксе је случај где је службеник обезбеђења оштећен кривичним делом. Основни суд у Бору правноснажном пресудом К.201/2021 од 06.12.2021. године огласио је оптуженог кривим за кривично дело Напад на службено лице у вршењу службене дужности из чл. 323. ст. 1. КЗ. Образлажући своју одлуку суд се, између осталог, позвао на одредбе чл. 6. тач. 2. ЗПО којим је одређено да послове приватног обезбеђења представљају заштита лица и имовине физичким и техничким средствима, а одредбом чл. 46. одређено је да је службеник обезбеђења овлашћен да изда упозорење или наређење лицу или забрани лицу улазак и боравак у штићеном објекту, да провери идентитет лица и да заустави и прегледа лице, предмете или превозно средство (радња извршења била је дана 10.01.2020. године). ВшС у Зајечару пресудом 7 Кж1.4/22 од 25.01.2022. године одбио је као неосновану жалбу окривљеног и потврдио првостепену пресуду.

Поступајући по захтевима за заштиту законитости, ВС донео је пресуду Кзз 210/2022 од 16.03.2022. године којом одбија захтев браниоца окривљеног. ВС је у образложењу своје пресуде цитирао одредбу чл. 112. ст. 3. тач. 3) КЗ која

дефинише службено лице. Поред тога, цитиране су и одредбе чл. 2. ЗПО којом се дефинише приватно обезбеђење. Поред тога, ВС упућује на одредбе чл. 21. истог закона који дефинише физичко обезбеђење и поставља његове границе. Суд, дакле, на основу чињеничног стања и цитираних одредби закона сматра да је оштећени „предузимао послове из оквира делатности субјекта коме је поверено вршење јавних овлашћења, те несумњиво има својство службеног лица, па су инкриминисаним радњама окривљеног према оштећеном (напад на оштећеног на начин описан у изреци правноснажне пресуде), предузетим приликом обављања означене службене радње од стране оштећеног, остварена сва законска обележја кривичног дела напад на службено лице у вршењу службене дужности из чл. 323. ст. 1. КЗ".

У даљој анализи морамо се осврнути на основне институте приватне безбедности у Србији. Службеник (приватног) обезбеђења је појединац, који поседује лиценцу МУП-а за вршење послова приватног обезбеђења (чл. 3. ст. 1. тач. 16. ЗПО). ЗПО дефинише приватну безбедност тако што је на јасан и недвосмислен начин одваја од јавне и националне безбедности која је у надлежности државних органа. Поред тога, забрањује лиценцираним привредним субјектима да примењују оперативне (техничке) методе и средства које примењују државни органи на основу прописа (чл. 2. ЗПО). Ипак ЗПО даје право службеницима приватног обезбеђења (у даљем тексту: службеник) да примењују одређена овлашћења, која су по својој природи слична онима која примењују полицијски службеници (чл. 46–57. ЗПО). Нека од овлашћења подразумевају ограничење одређених слобода и права човека и грађанина (право на живот, право на физички и психички интегритет, право на имовину, слобода кретања и сл.). Службеник врши процену да ли су испуњени услови за примену овлашћења и доноси одлуку о томе да ли ће применити неко овлашћење. Али не без ограничења и без законског основа. Службеник, по правилу, може да примени овлашћења само ако су испуњени законом прописани услови, за време вршења физичке заштите и у оквиру штићеног објекта или простора. Изузетно ван штићеног простора или објекта може да примени овлашћења када обавља патролу, обезбеђује лице или транспорт и пренос вредносних пошиљки (чл. 46. ЗПО).[17] Међутим, то не значи да ЗПО даје генерално право службенику да примени одређено овлашћење. Пре тога између пружаоца услуге физичког обезбеђења и корисника услуга мора да постоји закључен уговор којим се морају дефинисати која конкретно овлашћења службеник обезбеђења може да примени. Али у ситуацији самозаштитне делатности уговор не мора да постоји, али мора постојати план обезбеђења (план поступања с ризицима) и писане процедуре којима би требало прописати која су то конкретна овлашћења која службеник има право да примени на штићеном објекту/простору (Лештанин 2021).

Могућност употребе средстава принуде један је од најважнијих елемената разликовања полиције од осталих органа власти, сходно којем има велику одговорност у примени закона и овлашћења (Никач-Лештанин 2017: 191). Демократизација друштва, повећање стопе криминала, савремене технологије и други погодни услови довели су до тога да је држава монопол над принудом поделила и са

17 Шире: Радивојевић 2024

приватним актерима тако да данас имамо службенике обезбеђења, приватне редаре, приватне детективе па чак и приватне затворе са правом примене принуде.

За разлику од овлашћења полицијских службеника која се могу применити у неограниченом времену и простору, службеници овлашћења могу применити само за време „службе" и оквиру штићеног објекта и простора. Такође полицијски службеници примењују овлашћења у општем интересу и интересу свих грађана док службеници примењују овлашћења са циљем заштите безбедности конкретног послодавца (приватни интерес). Додатно, уговор као изјава воље два привредна (правна) субјекта мора дати додатну потпору како би овлашћења од стране службеника могла бити примењена. Неспорно је да службеници врше службене послове и да поступају за рачун „службе" али ти службени послови нису у области јавне или националне безбедности, већ приватне безбедности и у служби приватног интереса.

(Приватни) детектив може се дефинисати као појединац који је у радном односу код лиценцираног привредног субјекта за детективске послове. (Приватна) детективска делатност или детективски послови обухватају детективске и истражне активности и услуге приватних истражитеља без обзира у чије име и на шта се истраживање односи. Детективске и истражне услуге односе се на прикупљање и обраду података и пренос информације у складу са ЗДД и другим прописима, од стране лиценцираних привредних субјеката као руковалаца и запослених детектива као обрађивача (чл. 3. ЗДД). Приватни детектив (у даљем тексту: детектив) поседује овлашћења прикупљања и обраде података (чл. 10. и 11. ЗДД) и употребе средстава принуде (чл. 16. ЗДД). Детектив може употребити физичку снагу, гасни спреј и ватрено оружје[18] искључиво у сврху заштите сопственог живота и телесног интегритета, само ако на други начин не може да одбије истовремени непосредни противправни напад (чл. 16. ЗДД). Истражне и детективске услуге могу се пружати само на основу уговора и овлашћења у писаној форми (чл. 12. ЗДД) и ограничено на случајеве који су таксативно набројани у закону (чл. 10. ЗДД).[19] Као и код службеника и детектив има овлашћења која битно утичу на слободе и права човека и грађанина, али се та овлашћења примењују у приватном а не у општем интересу. Детективи прикупљају и обрађују податке за „службу" а не за себе, али та „служба" није општег већ приватног карактера.

Редарска служба (или делатност) подразумева пружање услуга или самостално вршење послова одржавања реда на јавним скуповима, спортским приредбама и другим окупљањима грађана (забавног, музичког, културног и другог карактера) и то само ако нису у искључивој надлежности државних органа. Редар се може дефинисати као појединац који је обучен за вршење послова редарске службе и који је ималац лиценце МУП-а за вршење тих послова. Другим речима, редар је физичко лице лиценцирано за послове одржавања реда на јавним окупљањима, које поседује овлашћења прописана законом. Према изричитој одредби чл. 3. ст. 1. тач. 15. ЗПО на редаре се примењују одредбе овог закона којима се уређује рад службеника

18 Приватни детектив држи и носи своје лично наоружање које може добити по Закону о оружју и муницији и не постоји могућност да држи и носи службено оружје (чл. 15. ЗДД)

19 Шире: Никач-Лештанин 2023: 173–177

приватног обезбеђења, осим ако ЗПО-ом није другачије прописано. Редари могу да примењују сва овлашћења прописана ЗПО-ом (чл. 46–57) осим одређених средстава принуде (гасни спреј, средства за везивање, посебно дресиране псе и ватрено оружје), док могу да употребљавају физичку снагу (чл. 46. ст. 7. ЗПО).[20]

Кад је као извршилац одређених кривичних дела означено службено лице, оно може бити извршилац тих дела, ако из обележја појединог дела или из појединог прописа не произилази да извршилац може бити само службено лице (чл. 112. ст. 1. тач. 7. КЗ). У посебном делу КЗ, у око четрдесетак кривичних дела, службено лице је могући извршилац кривичног дела у основном или квалификованом облику. Ту су кривична дела против слобода и права човека и грађанина, против здравља људи, против безбедности рачунарских података, против правног саобраћаја, против службене дужности и против Војске Србије. За ова кривична дела законодавац је прописао озбиљне казне. Истовремено ЗПО одређене радње инкриминисао је као прекршај а које би могле да се подведу и под материјално кривично законодавство. То су нпр. вршење послова на начин којим се нарушава спокојство грађана и омета рад државних органа, ношење оружја и муниције ван штићеног објекта или простора, вршење редарске службе са оружјем, вршење радње на које службеник обезбеђења није овлашћен, вршење прегледа лица које није истог пола, употреба средстава за везивање на начин који није прописан, наставак употребе физичке снаге или гасног спреја након престанка напада или отпора лица или нечување свих података за које сазна у вршењу послова као тајне. Такође и ЗДД инкриминисао одређене радње као прекршај а које могу да се подведу под КЗ нпр. вршење послова који су у искључивој надлежности државних органа, примена оперативних метода и средстава, односно оперативно-техничких средстава и метода које надлежни органи примењују на основу посебних прописа итд.

4. ЗАКЉУЧАК

За потребе овог рада историјски развој дефинисања службеног лица у кривичном праву Србије може се поделити у четири раздобља. Прво раздобље обухвата саме почетке српске државе и државности за време цара Душана „Силног“ и његовог законика. Други период обухвата период након устанка и ослобођења од Отоманског царства до I и II светског рата. Трећи период је социјал-комунистички период после II Светског рата до почетка XXI века, а четврти период подразумева савремено доба од почетка XXI века па све до данас, односно позитивноправна решења која и данас важе.

Законодавно дефинисање службеног лица у Србији почиње 1948. године доношењем Закона о кривичним делима против службене дужности. Каснијим законским текстовима дават су у суштини сличне дефиниције и дефинисале су службено лице веома широко уважавајући тадашње друштвено – политичко уређење. Од 1977. године у кривично законодавство Србије уводи се појам службеног лица који

20 Приликом одржавање реда на спортским приредбама редари имају посебна и додатна овлашћења и дужности

познаје и „фактичко вршење службених дужности и послова“ које се задржало и данас. Међутим овај концепт се противи начелу уставности и законитости јер се поверавање и преношење јавних овлашћења може извршити само законом и никакво фактичко поверавање службених дужности не долази у обзир.

Посматрано упоредно-правно, уочава се различита законодавна пракса. У једној групи су државе које су у општем делу кривичног закон(ик)а дефинисале појам службеног лица (Северна Македонија, Хрватска, Немачка, Канада и Шпанија), а у другу групу спадају државе које то нису урадиле већ се то може закључити из одредби посебног дела кривичног законодавства којима се уређују поједина кривична дела (Француска и Русија).

Судска пракса у Србији у одговору на питање да ли су службеници приватне безбедности службена лица у кривичном законодавству није уједначена. Судови су само летимично обратили пажњу на одредбе Закона о приватном обезбеђењу, али је занемарен Закон о детективској делатности и други прописи којима се уређује област приватне безбедности у Србији.

Службеници приватне безбедности поседују одређена законска овлашћења која су идентична полицијским. Државе иду до те мере у „разуђивање“ монополом силе да су и службеницима приватне безбедности дали могућност да, када су испуњени законом прописани услови, употреби силу па чак и ватрено оружје. Међутим то само на први поглед може да личи на јавно овлашћење. Полицијска овлашћења имају много шири и временски и просторни оквир од службеника приватне безбедности. Службеници приватне безбедности раде у интересу приватног наручиоца посла а не у јавном (општем) интересу, односно не раде у интересу свих грађана као што то раде јавни службеници. Поред тога мора се нагласити да питање службеног лица у кривичном законодавству није само питање заштите већ и питање одговорности. Свако лице чија делатност потпада под појам службеног лица у кривичном законодавству има „појачану“ кривичноправну заштити, али и појачану одговорност у неколико кривичних дела. Управо је то оно што их одваја од појма службеног лица у кривичног законодавству Србије.

Аутори сматрају да, према тренутном стању кривичног законодавства и правног система Србије службеници приватне безбедности (службеници обезбеђења, редари и приватни детективи) се не могу сматрати службеним лицима.

ИЗВОРИ

Андрић 2022: В. Андрић. Шта би просветни радници добили, а шта изгубили ако добију статус службеног лица?, *Данас Онлине*, <https://www.danas.rs/vesti/drustvo/sta-bi-prosvetni-radnici-dobili-a-sta-izgubili-ako-dobiju-status-sluzbenog-lica/> [29.11.2022]

Гуцијан 2009: Сандра Гуцијан. Службено лице, *Политика Онлине.* <https://www.politika.rs/scc/clanak/92449/Pogledi/Sluzbeno-lice> [22.06.2009]

Euronews Srbija 2022: Euronews Srbija. Многе школе стале на један дан због све учесталијег насиља, наставници траже статус службеног лица, <https://www.euronews.rs/srbija/drustvo/70589/mnoge-skole-stale-na-jedan-dan-zbog-sve-ucestalijeg-nasilja-nastavnici-traze-status-sluzbenog-lica/vest> [01.12.2022]

Kazneni zakon Republike Hrvatske <https://zakonipropisi.com/hr/zakon/kazneni-zakon/87-clanak>

Código Penal España <https://www.mjusticia.gob.es/es/>

Code pénal de la France <https://legislationline.org/>
Criminal Code of Canada <(https://laws-lois.justice.gc.ca/eng/acts/c-46/>
Кривичен законик Северна Македонија < https://www.slvesnik.com.mk/Issues/>
Туфегџић 2019: Војислав Туфегџић. Статус службеног лица није повластица, *Експрес Онлине* <https://www.ekspres.net/hronika/status-sluzbenog-lica-nije-povlastica> [20.09.2019]
Врховни Касациони суд 2020: Пресуда бр. Кзз 694/20 од 02.09.2020.год. <https://www.vrh.sud.rs/sr>
Врховни Касациони суд 2021: Пресуда бр. Кзз 888/2021 од 22.03.2022.год. <https://www.vrh.sud.rs/sr>
Врховни Касациони суд 2022: Пресуда бр. Кзз 210/2022 од 16.03.2022.год. <https://www.vrh.sud.rs/sr>
Strafgesetzbuch, Deutchland <https://www.gesetze-im-internet.de/>
Уголовный кодекс Российской Федерации <https://legislationline.org/>
Шкулић 2014: Милан Шкулић. Статус службеног лица не гарантује безбедност, *РТС*, <https://www.rts.rs/lat/vesti/drustvo/1591844/status-sluzbenog-lica-ne-garantuje-bezbednost.html> [07.05.2014]

ЛИТЕРАТУРА

Гордић-Танчић 2019: Миодраг Гордић-Драган Танчић. „Примена модалног експеримента у истраживању потенцијалног система безбедности на локалном нивоу у Републици Србији.“ *Баштина*, бр. 48, 181–194 https://doi.org/10.5937/bastina1948181G
Делић 2023: Наташа Делић. *Кривично право: посебни део*. Београд: Правни факултет
Делић 2021: Наташа Делић. „Неколико дилема у вези појединих квалификаторних околности кривичног дела тешког убиства (члан 114. КЗ).“ *Казнена реакција у Србији: тематска монографија Део 11*. Зборник радова. Ур. Ђорђе Игњатовић. Београд: Правни факултет, 92–119
Ђорђевић 1949: Михајло Ђорђевић. „Појам службеног лица из чл. 2 Закона о кривичним делима против службене дужности.“ *Архив за правне и друштвене науке*, год. XXXVI, књ. V, 1, 74–84
Ђорђевић 2019: Ђорђе Ђорђевић. „Кривичноправна заштита живота и телесног интегритета адвоката.“ *Правни живот*, год. LXVIII, књ. 615, 9, 47–60
Ђорђевић-Ђорђевић 2021: Ђорђе Ђорђевић-Мирослав Ђорђевић. „Људски живот као највиша вредност и његова уставноправна и кривичноправна заштита.” *Constitutio Lex Superior: sećanje na profesora Pavla Nikolića,* Зборник радова. Ур. Владимир Чоловић и Оливер Николић. Београд: Институт за упоредно право, 75–86
Ђорђевић 2020: Ђорђе Ђорђевић. „Кривично дело напад на адвоката.“ *Казнена реакција у Србији: тематска монографија Део 10*. Зборник радова. Ур. Ђорђе Игњатовић. Београд: Правни факултет, 197–207
Ђорђевић 2023: Ђорђе Ђорђевић. „Убиство здравственог радника као облик тешког убиства.“ *Судски поступак – правда и правичност: зборник радова 35. сусрета Копаоничке школе природног права – Слободан Перовић: међународна научна конференција*. Зборник радова. Ур. Јелена Перовић Вујачић. Београд: Копаоничка школа природног права – Слободан Перовић, 39–52
Закон о Војсци Србије, *Сл. гласник РС* 116/07, 88/09, 101/10 – др. закон, 10/15, 88/15 – одлука УС, 36/18, 94/19 и 74/21 – одлука УС
Закон о детективској делатности, *Сл. гласник РС*, бр. 104/13 и 87/18
Закон о дивљачи и ловству, *Сл. гласник РС* бр. 18/10 и 95/18 - др. закон
Закон о државној управи, *Сл. гласник РС* бр. 79/05, 101/07, 95/10, 99/14, 47/18 и 30/18 – др. закон
Закон о заштити и одрживом коришћењу рибљег фонда, *Сл. гласник РС* бр. 128/14 и 95/18 – др. закон

Закон о заштити природе, *Сл. гласник РС* бр. 36/09, 88/10, 91/10 – испр., 14/16, 95/18 – др. закон и 71/21
Закон о извршењу и обезбеђењу, *Сл. гласник РС,* бр. 106/15, 106/16 – аут. тумачење, 113/17 – аут. тумачење, 54/19, 9/20 – аут. тумачење и 10/23 – др. закон
Закон о изменама и допунама КЗ РС, *Сл. гласник РС,* бр. 47/94
Закон о јавним агенцијама, *Сл. гласник РС* бр. 18/05, 81/05 – испр. и 47/18
Закон о јавним предузећима, *Сл. гласник РС* бр. 15/16 и 88/19
Закон о јавним скијалиштима, *Сл. гласник РС* бр. 46/06
Закон о јавним службама, *Сл. гласник РС* бр. 42/91, 71/94, 79/05 – др. закон и 83/14 – др. закон
Закон о јавном бележништву, *Сл. гласник РС,* бр. 31/11, 85/12, 19/13, 55/14 – др. закон, 93/14 – др. закон, 121/14, 6/15 и 106/15
Закон о кривичним делима против службене дужности, *Службени лист ФНРЈ* бр. 88/48
Закон о мирном решавању радних спорова, *Сл. гласник РС,* бр. 125/04, 104/09 и 50/18
Закон о приватном обезбеђењу, *Сл. гласник РС,* бр. 104/13, 42/15 и 87/18
Закон о шумама, *Сл. гласник РС* бр. 30/10, 93/12, 89/15 и 95/18 - др. закон
Кривични законик 1929: *Кривични законик за Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца*. Државна штампарија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца
Кривични закон СРС, *Сл. гласник СРС,* бр. 26/77
Кривични закон СФРЈ *Сл. лист СФРЈ,* бр. 44/76
Кривични законик, *Сл. гласник РС,* бр. 85/05, 88/05 – испр., 107/05 – испр., 72/09, 111/09, 121/12, 104/13, 108/14, 94/16 и 35/19
Кривични законик ФНРЈ, *Сл. лист ФНРЈ,* бр. 30/59
Кркљуш 2007: Љубомирка Кркљуш. *Правна историја српског народа*. Београд: Правни факултет
Лалић-Липовац 2023: Велибор Лалић-Милан Липовац. „Улога паравојних формација у савременим оружаним сукобима – статус, дилеме и контроверзе." *Баштина*, бр. 60, 141–158 https://doi.org/10.5937/bastina33–44596
Лештанин-Никач 2023: Бранко Лештанин-Жељко Никач. „Правни оквир заштите живота службеника приватне безбедности у Србији". *Међународни правни односи и правда: зборник радова 36. сусрета Копаоничке школе природног права – Слободан Перовић: међународна научна конференција.* Зборник радова. Ур. Јелена Перовић Вујачић. Београд: Копаоничка школа природног права – Слободан Перовић, 135–150
Лештанин 2021: Бранко Лештанин. *Приватна безбедност*. Београд: Службени гласник и Академија Оксфорд
Миладиновић 1983: Славка Миладиновић. „Појам и правна природа поверења јавних овлашћења". *Зборник радова Правног факултета у Нишу*, 23, 163–180
Мирковић 2021: Зоран Мирковић. *Карађорђев законик: кривично, породично и државно право устаничке Србије*, 3. Издање. Београд: Правни факултет
Мирковић 2023: Зоран Мирковић. *Српска правна историја*. Београд: Правни факултет
Никач-Лештанин 2017: Жељко Никач-Бранко Лештанин. „Нови Закон о полицији и употреба средстава принуде". *Војно дело,* вол 69, бр. 1, 191–209 https://doi.org/10.5937/vojdelo1701191N
Никач-Лештанин 2023: Жељко Никач-Бранко Лештанин. *Приватна безбедност: право, теорија и пракса*. Београд: Криминалистичко – полицијски универзитет
Ненадовић 1893: Прота Матеја Ненадовић. *Мемоари проте Матије Ненадовића*. Београд: Српска књижевна задруга
Пихлер 1974: Станко Пихлер. „Основне црте у развоју кривичног права Србије од 1815. до кодификације из 1860 г." *Анали Правног факултета у Београду*, год. 22, свеска 1–2, 147–168
Пресуда Апелационог суда у Београду Кж1 440/20 од 23.12.2020.године
Пресуда Вишег суда у Београду К.бр.166/17 од 12.07.2019.године
Пресуда Вишег суда у Зајечару 7 Кж1.4/22 од 25.01.2022.године
Пресуда Основног суда у Бору К.201/2021 од 06.12.2021.године

Радивојевић 2024: Ненад Радивојевић. „Приватно обезбеђење и транспорт новца и других вредности у Француској – историјски и правни аспекти.“ *Баштина*, бр. 63, 291–313 https://doi.org/10.5937/bastina34-53395.

Рисимовић 2010: Радосав Рисимовић. „Злоупотреба службеног положаја“. *НБП. Наука, безбедност, полиција*, вол. 15, бр. 1, 127–140

Стојановић 2020: Зоран Стојановић. *Коментар Кривичног законика: према стању Кривичног законика од 1. децембра 2019.године и према стању законодавства од 24. децембра 2019. године*. Београд: Службени гласник

Таховић 1954: Јанко Таховић. „Појам службеног лица у кривичном праву“. *Анали Правног факултета у Београду*, вол. 2, бр. 1, 31–44

Томић 2022: Зоран Томић. *Опште управно право: организационо, материјално, процесно*, 15. новелирано издање. Београд: Правни факултет

Устав Републике Србије, *Сл. гласник РС*, бр. 98/06 и 115/21

Branko S. LEŠTANIN
Željko V. NIKAČ

PRIVATE SECURITY OFFICERS AS OFFICIALS IN CRIMINAL LAW OF SERBIA

Summary

Demands to expand the concept of an official in Serbian criminal law emerged at the end of the 19th century due to the increasing threat to certain categories of persons such as journalists, doctors, school teachers, etc. The legislator accepted certain arguments and, with the 2009 amendments, introduced the concept of 'work of public importance' and protected persons performing such work. The reason for writing this paper is the 2022 Supreme (Cassation) Court decision, which expanded the concept of an official to include private security officers. The aim of this research is to examine whether there is a basis for this in the regulations that are part of the Serbian legal system. The authors use dogmatic, normative, historical and comparative law methods to analyze the available literature, legal regulations and case law. Within these methods, it was concluded that private security officers cannot be officials in the criminal legislation of Serbia.

Keywords: private security officer, steward, private detective, public powers, official, criminal legislation.

Рад је предат 4. децембра 2024. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 355.40
327.88
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina35-56656

Оригинални научни рад

*Дејан Р. ЛАБОВИЋ**
Факултет за пословне студије и право, Београд

*Синиша Р. ДОСТИЋ***
Факултет за пословне студије и право, Београд

*Дражан Р. ЕРКИЋ****
Факултет за пословне студије и право, Београд

СПЕЦИФИЧНОСТИ НЕОБАВЕШТАЈНОГ РАДА САВРЕМЕНИХ СЛУЖБИ БЕЗБЕДНОСТИ

Апстракт: Од свог постанка па до данас, службе безбедности имале су врло битну, често и пресудну улогу у свим важнијим догађајима који су се одиграли у државама од њиховог настанка. Ова улога је углавном зависила од интенција носилаца политичких система и карактера њиховог деловања. Јединствено за све службе безбедности у свету јесу предмети њиховог безбедносног интересовања, који у зависности од времена у коме се одвијају представљају одговоре на актуелне ризике и претње усмерене против државе и друштва у сваком смислу. Циљ овог рада је да се научном дескрипцијом структурално презентују најчешће технике необавештајног рада служби безбедности, као инструмента помоћу којег организоване државе са позиције силе креирају своју спољну политику и међународни положај. У раду је комплексно дат приказ општег теоријског одређења необавештајног рада са његовом класификацијом и нормативним одређењем у појединим међународним документима. Посебан део истраживања односи се на идентификацију различитих облика необавештајног рада служби безбедности у пракси, у односу на организациони карактер и устројство саме службе безбедности, где су актуелна збивања на глобалном нивоу показала да је необавештајни рад служби безбедности, услед напретка нових информационих технологија, постао изузетно битна техника обавештајно-безбедносних система савремених држава и неизоставни безбедносни инструмент државе данас. Резултат овог истраживања су препоруке које указују на то да је неопходно интезивно јачање контраобавештајних потенцијала националних обавештајно-безбедносних система, као реакција на све идентификоване и будуће технике необавештајног рада служби безбедности. У раду је коришћен метод теоријске анализе и дедуктивни метод за спознају и објашњење субверзивних и несубверзивних активности необавештајног рада служби безбедности.

Кључне речи: необавештајни рад, служба безбедности, специфичности, субверзивна делатност, тајне акције (операције).

* Ванредни професор, ORCID 0009-0009-7425-0997, dejan.labovic@fpsp.edu.rs
** Редовни професор, ORCID 0000-0003-3516-2571, sinisa.dostic@fpsp.edu.rs
*** Доцент, ORCID 0000-0002-2865-1302, drazan.erkic@ fpsp.edu.rs

УВОД

Опстанак друштва захтева стално скенирање окружења, а такође захтева и процену активности и намера других субјеката или појединаца у заједничком окружењу, са компилацијом чињеничних података, тачне процене снага, слабости, ресурса потенцијалних или стварних противника и њихових вероватних одговора на претње и прилике (Bowen, 1983). У савременом друштву актуелних безбедносних изазова и ризика, сукоб држава постаје потенцијална свакодневница, која узрокује настанак софистициране обавештајно-надзорне активности служби безбедности, кроз спектар различитих активности за остваривање заштите националних и политичких интереса националне заједнице. Највећи део тих активности службе безбедности данас у сложеним друштвеним условима спроводе кроз свој обавештајни, контраобавештајни и необавештајни наступ, при чему се најчешће необавештајни рад служби безбедности реализује у корелацији са обавештајним радом, а кроз различити спектар координисаних активности прикривеног субверзивног наступа и отвореног несубверзивног наступа, који је у датим условима најсврсисходнији (Ronald J. Deiberta, 2022, p. 34). Са теоријског и нормативног становишта, евидентно је да компонента необавештајни рад као активност служби безбедности, дуго је сагледавана и „чувана" у тајности, где у условима убрзаног техничко-технолошког развоја друштва данас све више постаје „видљива" чак и обичном човеку који није припадник служби безбедности.

Данас, у пракси реализовање необавештајног рада кроз облик субверзивне и несубверзивне делатности најчешће је активност државних безбедносно-обавештајних структура и ређе приватних безбедносних провајдера. Када су у питању необавештајне активности државне безбедносно-обавештајне структуре, оне су најчешће субверзивног карактера[1], увек интензивне, скупе и компликоване са циљем подривања „непријатељских" државних система и уз које скоро истовремено увек иду и други подухвати као што је шпијунажа, саботажа и атентат. Као друга компонента необавештајних активности служби безбедности на спољнополитичком плану, јавља се несубверзивна активност, која се реализује у координацији са субверзивним активностима и применом метода отвореног наступа кроз различите видове медијских, пословних, стручних састанака, едукација, интервјуа, анкета и сл.

У развијеним западноевропским државама и САД најчешће необавештајне активности службе безбедности су реализовале као тајне и прикривене акције (операције) унутар различитих програма спољнополитичког наступа (почев од 1947. године)[2], а под плаштом помоћи невладином сектору, заштите остваривања

1 Прво појављивање термина субверзија везује се за преамбулу споразума Свете алијансе из 1815. године склопљеног између Аустрије, Велике Британије, Пруске и Русије, којом је као сваки покушај поновног довођења на власт Наполеона Бонапарте означен као *„subverti"*, односно као акција усмерена на преокрет (Мијалковски, 2009). За дефинисање субверзивне активности потребно је знати да иста своје одређење налази у термину *„субверзиван"* који потиче од латинске речи *„subversivus"* што значи разоран, рушилачки, превратни, превратнички (Вујаклија, 1980).

2 У САД су доношењем директиве NSC 4 (A), National Security Council – NSC, 1947. године, одмах после II Светског рата, одређене обавезе служби безбедности – ЦИА (Central Intelligence Agency – CIA) поводом планирања и спровођења „тајних акција (операција)" – NSC 4 и „тајних психолошких операција" – NSC 4-A.

људских права и слобода, подршке различитим политичким покретима, заштите угрожених етничких и друштвених група и друго. Произилази да необавештајне активности служби безбедности производе резултате подривања интегритета државних система и цивилног друштва, искоришћавањем рањивости државног система, експлоатацијом и манипулисањем обавештајно-надзорних капацитета, при чему је тајност кључна за успех субверзије, која ако се реализује како треба, функционише, траје и непосредна је претња демократији. За државу која предузима необавештајне активности, оне су делимично оправдане сходно њеним спољно-политичким стратешким интересима, док у држави где се реализују те активности, оне представљају најчешће забрањену и најчешће врло строго кажњиву делатност (представљају низ тешких кривичних дела против безбедности и уставног уређења државе). Међутим, уколико би биле примењиване у сопственој држави, често би необавештајне активности служби безбедности биле у колизији са највишим законима и подзаконским актима исте државе.

Међутим, када су у питању приватни безбедносни провајдери као носиоци необавештајног рада, они су добрим делом несубверзивног карактера у режији комерцијално-уговорног односа и под плаштом пословних односа а у функцији и за потребе обавештајног и надзорног капацитета репресивних и ауторитарних режима, приватних корпорација и корумпираних појединаца. Наиме, пословни ресурси експлоатације дигиталне технологије и корпоративних обавештајно-надзорних капацитета[3] отварају корпоративним компанијама и корумпираним појединцима тајне операције утицаја против цивилног друштва и државних система, које је лакше предузети него икада раније како близу тако и из даљине, са узнемирујућим импликацијама по људска права, владавину права и демократију.

ИСТОРИЈСКИ КОНТЕКСТ И ПОЈМОВНО ОДРЕЂЕЊЕ ТЕРМИНА НЕОБАВЕШТАЈНИ РАД СЛУЖБИ БЕЗБЕДНОСТИ

Са историјског становишта први обриси необавештајног рада служби безбедности везују се за завршетак другог светског рата, када су САД први пут оформиле сложени механизам „тајних акција" (психолошких операција), као специфичан начин супротстављања СССР, под плаштом борбе за људска права (NSC 4-A, 1947). Основно обележје необавештајних активности било је да се план и конкретне акције спроводе тако да улога владе остане невидљива и да се искључи њена одговорност, као активности: урушавања традиционалних вредности државе жртве, непоштовање моралних, етичких и правних принципа на којима се темељи међународни поредак, манипулисање јавним мњењем, организовање и финансирање терористичких организација, физичко уклањање неподобних политичких противника и извођење терористичких аката када се процени погодан моменат за изазивање

3 Способност приватног сектора у САД да ствара, акумулира, размењује и користи знање и информације премашује капацитет Владе да их контролише. Тренутно комерцијалне и образовне организације у САД надмашују Владу у скоро сваком погледу, посебно у области информационих технологија. Arkin, William M. (1999): "Secretary Goes to the Yard" Washington Post Online Edition. March 1, 1999.

кризе или њихово интензивирање и поспешивање до те тачке која отвара врата за примену спољне интервенције (Fatouros, 1976). Велики број је појмовних одређења за активности које предузимају службе безбедности у САД, где се препознаје необавештајни рад, али су терминолошки употребљавани различити појмови, па тако термин „тајних акција", „тајних операција" или „тајних активности" или „интервенција прикривеним средствима" или „прикривена акција", датира још из 1947. године, када је за време председника Трумана формирана Дирекција за операције (Ричард Бизел, бивши припадник ЦИА) ради заобилажења конгреса и одобравања сваке тајне акције, као и листе тајних акција које службе безбедности треба да спроводе у складу са спољном политиком САД и војним циљевима (Monje, 2008). После Трумана, у литератури познат као један међу првим иницијаторима у САД за наставак необавештајних активности као инструмента спољне политике је и председник Ајзенхауер (Dvajt D. Ajzenhauer), који је ради одговора на ширење утицаја СССР, 1954. године формирао Комисију на челу са генералом Дулитлом (James H. Doolittle) са задатком да размотри проблеме и предложи мере за супротстављање утицаја СССР и да се одустане од коректног односа у политици (Leary, 1984). Ове моменте можемо констатовати као прекретницу у методологији вођења сукоба са противницима, где главно место у сукобу држава добијају службе безбедности, не само у прикупљању података већ и у самој реализацији акција, односно предузимању офанзивних мера.

Када је у питању терминолошко и појмовно одређење необавештајног рада, у литератури је различито дефинисан од стране већине теоретичара, где је најчешћи постулат различитости нормативна одређеност надлежности службе безбедности у системским законима националних заједница.

У теоријама о безбедности термин „необавештајни рад" изједначава се са субверзивним делатностима службе безбедности, познате као „тајне акције (операције)"; односно „активне мере", као један од најсложенијих облика реализовања спољно-политичких интереса одређене националне политике. Међутим, са нормативног становишта, необавештајни рад служби безбедности дефинисан је као „остали послови", који се предузима како на спољном тако и на унутрашњем плану активности службе безбедности. Наиме, опсег „осталих послова" служби безбедности представљао је уско дефинисане законске активности службе безбедности несубверзивног карактера, при чему најчешће се у пракси ради о огромном спектру различитих субверзивних активности на националном (ређе) и ван националном нивоу (тежишно).

За необавештајни рад службе безбедности слободно можемо рећи да представља планski организован координиран наступ различитим средствима субверзивног и несубверзивног карактера у корелацији обавештајног процеса, а у сврху подривања државног суверенитета друге националне заједнице (политичка субверзија), односно цивилног друштва (приватизована субверзија[4]),

4 Државе да би избегле јавну одговорност, користе приватне обавештајне и безбедносне провајдере за обављање тајних активности које су некада обављале искључиво националне владе. Ora John Reuter and David Chaconny, „Online Social Media and Political Consciousness in Authoritarian Regimes", British Journal of Political Science 45 (2015): 29–51

са константном узлазном тенденцијом настављања без контроле (Lennart Maschmeier, 2021, p. 63). У таквој ситуацији, три контингентна фактора се комбинују и стварају услове да необавештајни рад постане све шире практикован: 1) *неолиберална глобализација*[5] (коруптивни процеси приватизације и трансформације имовине у телекомуникацијама, радиодифузији и другим економским секторима, злоупотреба политичке моћи, корпоративно лобирање и клептократија, порески подстицаји привлачења корпорацијских инвестиција) и растући безбедносни изазови и ризици; 2) *пораст и ширење приватних корпоративних компанија која нуде приватне обавештајне податке, надзор и „црне операције" за најам*[6] (арена тајног приватног обавештајног рада за комерцијалне Владине обавештајно-безбедносне потребе, за корпоративне потребе управљања репутацијом, подршке судским споровима и решавање тешких проблема и стартап процена, као и за потребе корумпираних појединаца); и 3) *дигитално комуникационо окружење*[7] (инвазивно по дизајну, рањивости и несигурности, злоупотреба друштвених медија, компанијско софтверско прикупљање, пресретање, анализа и дистрибуција прикупљених личних података и различитих надзорних садржаја[8], хакерске кампање и платформе које промовишу сензационалан, екстреман садржај оријентисан на заверу и емоционалну манипулацију ширења лажи и изобличења, тајна финансијска уточишта, Панамски и Пандора папири, технике лажног брендирања, тзв. „дигиталне црне субверзивне операције", односно операције утицаја, тролловање или професионалне кампање дезинформисања)[9].

У САД необавештајни рад служби безбедности обухвата мере, радње и поступке реализоване у форми „тајних акција"[10], „трећа опција", „прикривене операције",

---

5 Michael Lewis, Flash Boys: A Wall Street Revolt (New York: Norton, 2014).

6 Приватни безбедносни провајдери оглашавају и оправдавају своје услуге као помоћ државним органима да истраже злочине (укључујући педофилију) и зауставе тероризам. Приватизована субверзија је отелотворење тамне стране глобализације и врхунац света који се све више организује око норми и вредности транснационалне класе олигарха, гангстера и клептократа. Ronald J. Deiberta, „Authoritarian Power and the Market for Commercial Surveillance and Private Intelligence", Democracy and Autocracy 20, no. 1, 2022.

7 Каква год да је будућност дигиталне технологије, она редефинише начин на који комуницирамо, радимо, улажемо, трошимо и како живимо своје животе, при чему раширеност овог процеса има озбиљне импликације на националну безбедност и форме наступа обавештајно-безбедносне заједнице државе. Узрочна веза између дигиталних технологија и цивилног друштва се брзо и драматично мења. Ora John Reuter and David Chaconny, "Online Social Media and Political Awareness in Authoritarian Regimes," British Journal of Political Science 45 (2015): 29–51.

8 Извештај Freedom House за 2021. види погоршање скоро сваког мерења демократских права и слобода, присутне аутоцензуре и психолошких траума су резултат транснационалне дигиталне репресије, називајући наше доба временом „демократске регресије", у; Larry Diamond, „Democratic Regression in Comparative Perspective: Scope, Methods, and Causes", Democratization 28, no. 1 (2021): 22–42.

9 Jonathan Corpus Ong and Jason Vincent A. Cabanes, "Architects of Networked Disinformation: Behind the Scenes of Troll Accounts and Fake News Production in the Philippines," Faculty of Communication Publication Series, University of Massachusetts–Amherst, https:/ 18, 2018 /scholarvorks.umass.edu/communication_faculti_pubs/74.

10 Историјски примери тајних акција укључивали су ЦИА у карактеристичним случајевима као што је био државни удар 1953. у Ирану, инвазија „свиња" из 1961. године на Кубу, тајни рат

„тајне операције", „тиха опција", „специјалне активности"[11], „неконвенционална дејства", а у виду спољнополитичких и дипломатских програма конгреса или сената САД, при чему циљ остаје исти, константан, тајно утицати на догађаје у иностранству и подржати америчку страну политике. Оне увек захтевају и непосредно одобрење председника, са подношењем писменог обавештења Конгресу, а у појединим случајевима председник САД[12] може овластити друга „одељења, агенције или ентитете Владе САД" да спроводе тајне акције, чиме таква активност добија „препознатљиве спољнополитичке циљеве". (Johnson, 2007). По Џонсону, необавештајни рад служби безбедности (тајна акција) представља врсту „треће опције", између дипломатије и отвореног ратовања, где су врло често тајне акције реализоване преко невладиних организација и приватних фондација и института, у којима најчешће запослени нису били ни свесни тога да служе субверзивним сврхама служби безбедности (Johnson, 2007). Реченица која је остала забележена од Хенри Кисинџера (Henry Alfred Kissinger), током његовог ангажовања у дипломатији, на позицији државног секретара САД (1969–1977), најбоље илуструје необавештајни рад служби безбедности САД, наводи следеће: „Потребна нам је обавештајна заједница која сигурно и у компликованим ситуацијама може одбранити америчке националне интересе за сивило подручја у којима војне операције нису прикладне и дипломатија не може потпуно деловати" (Banerjee, Tekin & Ercetin, 2014, p. 177). Други део теоретичара у САД, за необавештајни рад, више користи синтагму „посебне активности служби безбедности" које су груписане у четири широке категорије:

из Вијетнама вођен у Лаосу, подршка пољском синдикату 1970. и 1980. и муџахединима у Авганистану током 1980. (DeVine, 2019). Државни удар у Ирану, организован од стране ЦИА (познат под кодним називом операција „Ајах"), где је наведеним дејствима службе безбедности САД срушен демократски изабран ирански премијер Мохамед (Mohammed Mossadegh) 1953. године, у то се време сматрао упечатљивим успехом и послужила је као модел за накнадне тајне акције, од којих су неке биле такође врло успешне (нпр. операција „Успех" у Гватемали 1954. године), а неке од њих су биле са безначајним успехом, нпр. операција „Bay of Pigs" на Куби 1961. године (Uram, 2005).

11 У САД све до 2008. године субверзивна активност у државним документима САД егзистирала је под термином „специјалне активности", при чему су извршном наредбом број 13470 Председника САД из 2008. године, субверзивне активности дефинисане као „тајне акције", којима се остварују различити спољно политички интереси САД (Executive Order 13470, 2008). Тако је, у већини одобрених докумената за реализацију тајних акција САД, субверзивна активност дефинисана као низ поступака државе ради навођења друге владе на одређени курс у сфери војног, политичког, економског, пропагандног и научно-уметничког подручја, уз нарушавање добросуседских и међународних обавеза.

12 Тако је и након 11.09.2001. године, после реализације самоубилачких напада отетим путничким авионима у зграду Светског трговинског центра у Њујорку и зграду Пентагона у Вашингтону у САД, председник САД одобрио је да ЦИА спроведе необавештајну операцију против „Ал Каиде" како би били, откривени, ухапшени и испитивани у иностранству, зашта је ЦИА издејствовала од Министарства правде САД писано одобрење тактике циљаних испитивања, а у виду законског мишљења, о чему је и швајцарски недељник „Zontags bligs" почетком 2006. године објавио вест да су швајцарски обавештајци дошли до података о тајним затворима на КиМ, Македонији, Бугарској, Украјини, Румунији (Мијалковски и Конатар, 2010), што је у српском часопису „Време" потврђено 2014. године и додате друге локације и то: Гвантанамо–Куба, Кабул–Авганистан, Пољска, Литванија, Тајланд, БиХ – само за „процесуирање затвореника" и др. (Турудић, 2014).

пропагандна, политичка, економска и паравојна активност (Johnson, 2007). Реисман и Бекер за необавештајни рад износе да се ради о „прикривеној присили у иностранству", а суштина термина „тајни" јесте да се акција реализује на начин тако да све остане непознато непозваним лицима. Тајно деловање носи цену, заобилазећи нормалне демократске процесе, па је акција сама по себи и начин на који је реализована незаконита (Reisman & Baker, 1992).

У СССР необавештајни рад служби безбедности као термин први пут се појављује 1960-их, на таласу интензивирања идеолошке конфронтације СССР против Запада, под термином „активне мере" које представљају колективни појам за разне технике (дезинформације, посебну пропаганду, саботаже итд.) усмерене на дезинформације, обмане, саботаже, дестабилизацију и шпијунажу, чији је циљ био утицај на међународно окружење СССР, како би се створили повољни услови за успешно спровођење циљева спољне политике СССР (Darczewska & Żochowski, 2017).

У Великој Британији за необавештајни рад користио се назив „специјалне политичке акције" (*special political action – SPA*) и представља покушај једне стране да утиче на догађаје у другој држави или територији без идентификовања свог ангажмана интенцију владе да утиче на догађаје у другим државама или територијама без откривања своје умешаности (Lowenthal, 2015, p. 165). Џефри Ричелсон (Jeffri Richelsson) под субверзивним активностима подразумева тзв. „прикривене акције", односно прикривену пропаганду, економске операције, паравојне операције и политичке операције, а у виду финансијске и техничке помоћи политичким партијама, помоћ приватним организацијама, синдикалним удружењима и приватним фирмама (Конатар, 2012). Поједини страни теоретичари под тајним акцијама подразумевају и „агенте од утицаја", лица која раде у влади или медијима са посебним задацима од утицаја на државну политику (Glosary of Terms, 2020). Појмовно одређење „тајне акције" односи се на ангажовање службе безбедности ради интервенција у другим земљама са конкретним циљем, где су тајне акције смештене између дипломатских и војних средстава. Када дипломатске активности немају ефекат, тада ступају на снагу тајне акције са конкретним спољнополитичким циљем. Веза између планера тајне акције, тока и свих дешавања у вези акције мора остати тајна, а разлог је да се негирање учествовања у акцији може аргументовано тврдити (Биланџић, 2005).

Према Бајагићу, необавештајни рад представља употребу силе у оквиру спољнополитичких акција држава против других држава, организација и појединаца, ради дестабилизације или агресије на неку земљу, без обзира на то да ли непосредно учествује у извођењу тих дејстава или их само планирају и/или пружају друге врсте помоћи (Бајагић, 2015). Мијалковски наглашава, да необавештајни рад служби безбедности представља важну компоненту државне политике коју карактерише насиље и сила (Мијалковски, 2009). Аврамов сматра да необавештајни рад представља процес навођења једне владе на одређени курс путем тајних операција на војном, политичком, економском и научно-уметничком подручју (Аврамов, 1999).

У пракси, није ретка појава да се меша природа обавештајних, контраобавештајних и необавештајних активности у терминологији, где се врло често

шпијунажа и тајне, прикривене акције, операције мешају са настојањем да се објасни како имају различиту природу, али се и једна, друга и трећа активност углавном сједињују у коначном циљу. Са становишта државе, офанзивни необавештајни рад најчешће је везан за развијене и веће земље Европе, Кина и САД, док је дефанзивни необавештајни рад везане за мале и неутралне земље, као и земље у транзицији.

БЕЗБЕДНОСНИ АПЕКТИ КЛАСИФИКАЦИЈЕ ТЕХНИКА НЕОБАВЕШТАЈНОГ РАДА СЛУЖБИ БЕЗБЕДНОСТИ

За безбедносне аспекте необавештајног рада, теорија која се бави обавештајно-безбедносним радом указује на то да се они односе на прикривене активности служби безбедности ради остварења спољно-политичких циљева државе, где битно одређење представља нормативно дефинисан карактер наступа службе безбедности (офанзивни или дефанзивни), сходно концепту организације политичке власти државе.

Прву класификацију техника необавештајног рада у 1948. године у САД дао је Ричард Бизел (Richard Bissell – CIA), као спектар активности обавештајне службе у спољнополитичком сегменту и то: „политички савети, субвенције појединцу, финансијска подршка и 'техничка помоћ' политичким странкама, подршка приватним организацијама, укључујући синдикате, пословне фирме и задруге, прикривена пропаганда и обука појединаца, економске операције и обука и подршка паравојних снага у циљу свргавања или подршка режима" (Fatouros, 1976, p. 194). Друга класификација техника необавештајног рада у САД датира од времена супротстављања утицаја СССР, и у вези је са: ширењем дезинформација ради слабљења непријатеља, извођењем саботажа ради разарања економије, планирањем државних удара, убиствима водећих политичара и истакнутих јавних радника и др. (Аврамов, 1999). Карактеристично је правило оружаних снага САД из 1993. године (*FM 100-5 Operations)* у којем су први пут као операције војних снага наведене и „операције без оружане борбе" (*Operations other than War-OOTW*), које обухватају обавештајне, информационе, дипломатске, принудне, психолошке и манипулативне операције (FM 100-5 Operations, 1993). У Израелу технике необавештајног рада спровођене су од стране служби безбедности у виду тајних операција (атентати, диверзије, отмице, обмане, подмићивања и др.), на спољнополитичком плану, а које су координисано реализоване са специјалним војним и полицијским формацијама (Kahana, 2006).

Према Ловенталу (Lowenthal M. Mark) необавештајни рад је класификован према лествици (мердевинама) које у једном смеру представљају испољавање јачине насиља од најниже према највишем степену насиља ради остварења циља и то у примени сваке врсте активности следећим редоследом су наведене активности: пропаганда, па политичке активности, затим економске активности, државни удари и на крају паравојне активности. Ловентал је такође на истој лествици само у супротном смеру извршио класификацију од момента када је уверљива

(прихватљива) та активност па када је све више присутно порицање до последње активности, пропаганде (Lowenthal, 2009).

У литератури западних теоретичара необавештајни рад служби безбедности у вези је са широким појединачним или координираним формама субверзија, у виду *пропагандних* (штампања чланака и књига, ширење дезинформација, фалсификовање докумената, манипулација политичким збивањима, и деградација одређених људи путем масовних медија уз коришћење најмодернијих психолошких метода и др), *економских* (економске помоћи владама до дестабилизације привредног живота, манипулација ценама артикала који имају животну вредност, затим манипулација у сфери монетарне и кредитне политике, штампање књига и ширење дезинформација и др.), *политичких* (различитих помоћи проамеричким партијама у државама средње и Јужне Америке) *и паравојних акција* које представљају најперфиднији облик субверзије држава на спољно-политичком плану (различите облике киднаповања, помоћи герилским покретима, наоружавање и давање војне опреме герилским групама, затим убистава појединаца, истакнутих политичара и јавних радника и др).

У Руској Федерацији (РФ) технике необавештајног рада служби безбедности реализована су метода прикривеног и отвореног наступа на спољнополитичком плану, коришћењем лажних докумената, активирањем унутрашње опозиције и стварањем политичких и социјалних криза. Наиме, у РФ за необавештајне активности још 1999. године формирана је *Управа за програме подршке* на чијем челу се налазио Александар Зданович, бивши шеф ФСБ (Darczewska & Żochowski, 2017). Теоретичар Карлсен (Geir Hågen Karlsen) наводи да по извештају неколико земаља служби безбедности (Czech Republic, Denmark, Estonia, Finland, Germany, Latvia, Lithuania, Netherlands, Norway, Sweden, USA), РФ на спољнополитичком плану у необавештајним активностима користи мањине, избеглице и екстремисте уз примену сајбер операција (Karlsen, 2019).

Приликом идентификација техника необавештајног рада које користе службе безбедности Републике Србије, мора се уважити аргумент дефанзивног карактера служби безбедности Републике Србије, који опредељује исти, као скуп различитих наступа контраобавештајног карактера ради идентификације, супротстављања и сузбијања евентуалног наступа страних служби безбедности, а у циљу заштите националних и друштвених вредности Републике Србије, уз примену метода прикривеног и отвореног карактера.

Сходно наведеном већина теоретичара у Србији, технике необавештајног рада дефинише кроз различити спектар прикривених активности савремених служби безбедности као „тајне пропагандне, обавештајно-индоктриниране операције, акције саботаже, корумпирање и уцена особа у владином и невладином сектору и њихово ангажовање за саботирање, подстицање и руковођење терористичким, пучистичким, превратничким и побуњеничким делатностима, тајно стварање милитантних састава и њихово наоружавање и оспособљавање за примену оружаног насиља, планирање и извођење атентата на државне званичнике и истакнуте јавне личности, пружање финансијске и друге врсте

подршке појединим политичким странкама и изазивање и управљање кризом у држави жртви“ (Мијалковски, 2009, 134–135).

СПЕЦИФИЧНОСТИ НЕОБАВЕШТАЈНОГ РАДА У МЕЂУНАРОДНИМ ДОКУМЕНТИМА

Активности необавештајног рада служби безбедности као недозвољене присилне активности, посебно су нормативно одређена појединим међународним документима: Декларација ОУН из 1965. године о недопустивости мешања и интервенције у унутрашње послове држава; Резолуција 2625/XXV Генералне скупштине ОУН од 24.10.1970. године о начелима међународног права о пријатељским односима и сарадњи држава, као и обавези државама на уздржавање од организовања, помагања, подржавања, финансирања, подстицања или толерисања оружаних субверзија или терористичких активности; Резолуција ОУН 3314 од 14.12.1974. године, у којој, између осталог, чланом 3. је наглашено да је и акт агресије упућивање од стране једне државе оружаних банди, група, нерегуларних војника или најамника, који против друге државе врше акте неоружане силе; Резолуција ОУН из 1981. године број 36/103, којом је усвојена Декларација о недопустивости интервенције и мешања у унутрашње послове државе, наводећи да ниједна држава или група држава немају право да интервенишу или мешање у било којем виду и из било којих разлога у унутрашње и спољне послове других држава (Мијалковски, 2003). Наведени међународни документи налажу чланицама УН обавезујуће сегменте придржавања истих, што у пракси велике силе вешто избегавају комбиновањем техника отвореног и прикривеног субверзивног рада, којом приликом се предузимају необавештајне активности преко појединаца, група или организација са којим службе безбедности се тешко могу довести у везу.

Као пример нових техника необавештајне активности је догађај из маја 2022. године када је Републици Србији пристигао велики број дојава (преко мејлова) из иностранства и то Пољске, Украјине, Замбије и Словеније, са претњама о постављеним бомбама у Републици Србији и то за преко хиљаду локација, а радило се о следећим објектима: школе (чак и основне), болнице, мостови, музеји, тржни центри, арене где су се одржавале манифестације међународног карактера. Када су се безбедносне структуре Републике Србије обраћале овим земљама, одговор је био да су угашене адресе са којих су упућиване претње и да нису у могућности да идентификују лица. Сви ови поступци наводе на размишљање о облику једног намерног изазивања сталног страха и несигурности код грађана ради остварења одређених циљева, тестирања реаговања државних органа и сајбер безбедности Србије, док су медији констатовали да се ради о координираним необавештајним активностима служби безбедности (услед притисака од стране Запада да Србија уведе санкције РФ)[13]. Поред Р Србије, сведоци смо сајбер напада, предузимањем информационих операција које се спроводе у континуитету већ годинама на простору Украјине од стране великих сила, а ради оправдавања поступака страна у сукобу.

13 Радио слободна Европа. 18.05.2022. : https.//www. slobodna evropa.org. html

ЗАКЉУЧАК

Необавештајни рад, као једна од компоненти рада савремених служби безбедности, представља константну координирану активност субверзивног и несубверзивног карактера, применом, различитих прикривених и отворених метода рада пре на националном, а најчешће на ваннационалном (међународном) нивоу.

Појмовно одређење и класификација необавештајних активности различите су, у теорији и пракси, у зависности од организационог карактера и деловања службе безбедности на унутрашњем или спољном плану. С тим у вези и технике необавештајног рада служби безбедности су различитог спектра, а у складу са спољно-политичким интенцијама политичких система, односно прокламованим циљевима заштите националних интереса.

У основне специфичности необавештајног рада савремених служби безбедности, убрајају се посебно планиране активности субверзивног и несубверзивног карактера у координацији претходно организованих обавештајних активности, при чему је исти најчешће системски нормативно уско дефинисан као „остали послови" службе безбедности. Ове специфичности најчешће се манифестују у константном наступу (трајању), са перманентним интензивирањем који може довести до озбиљних безбедносних изненађења, по питањима заштите националне безбедности, али и озбиљног утицаја на јавно мњење, изазивања оружаних сукоба и др.

У будућности је за очекивати да ће савремене, нарочито офанзивне службе безбедности, појачати необавештајне активности у комбинацији са обавештајним активностима као последица савремених безбедносних ризика и претњи, миграција, борбе за природним енергентима и ресурсима, уз модификацију и форму наступа нових техника необавештајних активности, услед предности које нуде нове технологије. Најзад, необавештајне активности служби безбедности могу представљати озбиљан безбедносни проблем националних заједница и довести до новог начина живљења, уколико се хитно не схвати да је неопходно као реакција на све познате и будуће технике необавештајног рада служби безбедности, јачање потенцијала националних служби безбедности, које ће се бавити контраобавештајним активностима у што квалитетнијем и интензивнијем облику.

ЛИТЕРАТУРА

Аврамов, С. (1999). *Прикривене акције у стратегији Сједињених Америчких Држава,* Војно дело број 1/1999, Београд, стр. 19–28.

Arkin, William M. (1999): „Secretary Goes to the Yard" Washington Post Online Edition. March 1, 1999. p. 46.

Бајагић, М. (2015). *Методика обавештајног рада*, друго, измењено и допуњено издање, КПА, Београд, стр. 395–465.

Banerjee, S., Tekin, A. & Ercetin, S. S. (2014). *Chaos Theory in Politics,* Springer, Understanding Complex System, London, p. 177.

Bowen, Russell J. (1983): A digital bibliography of the collection of papers by Russell J. Bowen on intelligence, security and covert activities. Washington, DC National Intelligence Book Center. in 1983, p. 45.

Bill Marczak et al., „FORCEDENTRI: NSO Group iMessage Zero-Click Exploit Caught in the Wild", Citizen.

Вујаклија, М. (1980). *Лексикон страних речи и израза*, Просвета-Београд, 1980, стр. 879.
Bilandžić, M. (2005). *Tajne operacije CIA kao komponenta vanjske politike SAD u posthladnoratovskom razdoblju*, Polemos 8 (2005.) 1–2: ISSN 1331–5595, Zagreb, p. 221–238.
Craig Timberg and Elizabeth Dvoskin, (2020) „Washington firm ran fake Facebook accounts in Venezuela, Bolivia and Mexico, report finds", Washington Post, 4 September.
Craig Timberg and Elizabeth Dvoskin, „Washington firm ran fake Facebook accounts in Venezuela, Bolivia and Mexico, report finds", Washington Post, 4 September 2020. p. 23.
Darczewska, J. & Żochowski, P. (2017). *Active measures Russia's key export,* Copyright by Ośrodek Studiów Wschodnich OSW im. Marka Karpia, Centre for Eastern Studies, p. 5–71.
DeVine, E. M. (2019). *Covert Action and Clandestine Activities of the Intelligence Community: Selected Definitions in Brief,* CRS Report, Congressional Research Service, 14. June 2019, p. 4, 5.
Executive Order 13470 of July 30, 2008: *Further Amendments to Executive Order 12333*, United States Intelligence Activities, U.S. Federal Register, Vol. 73, No. 150, August 4, 2008, p. 45325–45342.
Fatouros, A. A. (1976). *Covert Intervention and International Law*, Articles by Maurer Faculty. Paper 1890. p. 192–194.
FM 100-5 Operations, Headquarters department of the army, (1993). Headquarters 100-5 Department of the Army Washington, DC, 14 June 1993, p. 13.0–13.8.
Foreign Relations Of The United States, 1945-1950, Emergence Of The Intelligence Establishment. 292. National Security Council Directive on Office of Special Projects. Washington, June 18, 1948.
Ora John Reuter and David Chaconny, „Online Social Media and Political Consciousness in Authoritarian Regimes", British Journal of Political Science 45 (2015): 29–51
Jonathan Corpus Ong and Jason Vincent A. Cabanes, „Architects of Networked Disinformation: Behind the Scenes of Troll Accounts and Fake News Production in the Philippines", Faculty of Communication Publication Series, University of Massachusetts–Amherst, https:/ 18, 2018 /scholarvorks.umass.edu/communication_faculti_pubs/74.
Johnson, L. (ed.), (2007). *Strategic Intelligence* (Vol. 1-5). Westport, Connecticut, Praeger Security International, Westport, Connecticut, London, 2007, p. 355–361.
Kahana, E. (2006). *Historical Dictionary of Israeli Intelligence Historical Dictionaries of Intelligence and Counterintelligence*, No. 3, (In: Woronoff, J., (ed), (2006). *Historical dictionaries of intelligence and counterintelligence series*, Lanham, Maryland, Toronto, Oxford), p. 57, 58, 61, 74, 75.
Karlsen, H. G. (2019). *Divide and rule: ten lessons about Russian political influence activities in Europe*, Palgrave communications, p. 1–14.
Конатар, В. (2012). *(Не) Обавештајне операције као акти агресије,* Култура полиса, год. IX (2012), бр. 17, стр. 27–44.
Larry Diamond, „Democratic Regression in Comparative Perspective: Scope, Methods, and Causes", Democratization 28, no. 1 (2021): 22–42
Leary, M. W. (1984). *The Central Intelligence Agency: History and Documents*, The University of Alabama Press, p. 144.
Lennart Maschmeier, „Why Cyber War Is Subversive and How This Limits Its Strategic Value", War on the Rocks, November 17, 2021, https://varontherocks.com/2021/11/vhi-cyber-war-is-subversive-i -how-it-limits.
Lowenthal, M. M. (2009). Intelligence: from secrets to policy, 4th ed., Covert action, Chapter 8. Washington, USA: CQ Press is a division of SAGE.
Monje, C. S. (2008). *The Central Intelligence Agency*, A Documentary History, Greenwood Press, 88 Post Road West, Westport, p. 28.
Мијалковски, М. (2003). *Специјална дејства,* Војна академија, Министарство одбране Р Србије, Београд, стр. 80–85.
Мијалковски, М. (2009). *Обавештајне и безбедносне службе*, Факултет безбедности, Јавно предузеће Службени гласник, 2009., стр. 62, 122–137.
Мијалковски, М. и Конатар, В. (2010). *Необавештајна роварења обавештајаца у лавиринтима специјалних операција*, Прометеј, Нови Сад, стр. 91–309. NSC 10/2, (1948).

NSC 4-A, (1947). Coordination Of Foreign Information Measures (NSC 4) Psychological Operations (NSC 4-A). P. 256. Department of State Briefing Memorandum Washington, December 17, 1947.

Reisman, M. & Baker, J. (1992). *Regulating Covert action: practices, contexts, and policies of covert coercion abroad in International and American law*, New Haven: Yale University Press, p. 431.

Ronald J. Deiberta, „Authoritarian Power and the Market for Commercial Surveillance and Private Intelligence", Democraci and Autocraci 20, no. 1, 2022.

Schwartz, Leo (2021) „Prominent PR Firm Spreads Disinformation Ahead of Honduran Election, New Investigation Finds", Rest of the World, October 29, 2021, https://restofvorld.org/2021/political-pr-firm-disinformation-honduras-elections.

Турудић, М. (2014). *И камење би йроїоворило,* текст написан 18.12.2014. године у српском часопису „Време", а приступ Интернету извршен дана 17.03.2020. године на сајт www.vreme.com/cms/view.php?id=1254069

Uram, A. D. (2005). *Covert Action: A Useful Tool for United States Foreign Policy*? University of Victoria, p. 16, 45, 56.

Doctrine of Information Security of the Russian Federation, (2016). Approved by Decree of the President of the Russian Federation No. 646 of December 5, 2016.

Закон о основама уређења службй безбедносйи Рейублике Србије, (2007, 2012). Службени гласник РС, број 116/2007 и 72/2012.

Закон о безбедносно-информайивној аїенцији, (2002, 2009, 2014, 2018). Службени гласник Републике Србије број 42/2002, 111/2009, 65/2014 – одлука УС, 66/2014 и 36/2018.

Закон о Војнобезбедносној аїенцији и Војнообавешйајној аїенцији (2009, 2012, 2013). Службени гласник Републике Србије број 88/2009, 55/2012, 17/2013.

Glosary of Terms: Language of Espionage, Интернет приступ извршен дана 12.10.2024. године у 13.50 часова, www.spymuseum.org/education-programs/spy-resources/language-of-espionage/ Радио слободна Европа. 18.05.2022. : htps.//www. slobodna evropa.org. html

Dejan R. LABOVIĆ
Siniša R. DOSTIĆ
Dražan R. ERKIĆ

SPECIFICITIES OF NON-INTELLIGENCE WORK OF MODERN SECURITY SERVICES

Summary

The security services, from their inception to the present day have played a very important, if not decisive, role in all major events that have taken place in states since their inception. This role has varied exclusively from the intentions of the bearers of political systems and the nature of their activities. What unites all security services in the world are the objects of their security-related interest, which, depending on the time in which they take place, represent responses to current risks and threats directed against the state and society in every sense. The aim of this paper is to present the most common techniques of non-intelligence work of security services through a scientific description, as an instrument by which organized states from a position of power create their foreign policy and international position. The paper presents a comprehensive overview of the general theoretical definition of non-intelligence work with its classification and normative definition in individual international documents. A special part of the research concerns the identification of various forms of non-intelligence work of security services in practice, in relation to the organizational character and structure of the security service itself, where current events on a global level have shown that

non-intelligence work of security services, due to the progress of new information technologies, has become an extremely important technique of intelligence and security systems of modern states and an indispensable security instrument of the state today. The result of this research are recommendations that it is necessary to intensively strengthen the counterintelligence potential of national intelligence and security systems, as a reaction to all identified and future techniques of non-intelligence work of security services. The paper uses the method of theoretical analysis and the deductive method to understand and explain subversive and non-subversive activities of non-intelligence work of security services.

Keywords: non-intelligence work, security service, specifics, subversive activities, covert actions (operations).

Рад је предат 7. фебруара 2025. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 005.3-057.177.4:657.633
334.012.61-022.55(497.11)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina35-56350

Оригинални научни рад

*Marijana M. ZIMONJIĆ**
Magatrend University, Faculty of Business Studies, Serbia

*Radoslav V. BALTEZAREVIĆ***
Institute of International Politics and Economics, Serbia

THE SIGNIFICANCE OF ASSESSMENT OF TOP MANAGERS ON THE ISSUE OF IMPLEMENTATION INTERNAL AUDITS IN BUSINESS AND MANAGEMENT OF MEDIUM-SIZED COMPANIES, THE EXAMPLE OF THE REPUBLIC OF SERBIA

Abstract: Modern business management requires top management to implement innovative solutions such as the implementation of internal audit in the business of the company. One of the possible ways to measure the effect of such management is presented in the author's work by evaluating the impact of the introduction of internal audit before and after the implementation of internal audit in the company's operations. We discovered that there are important differences in the evaluation of top management regarding the introduction of internal audit as a basis for real financial reporting, because the obtained values are significant (p=.000) in relation to the introduction of internal audit both before and after the introduction of internal audit in regular business operations medium-sized enterprises in the Republic of Serbia. The goal of the author's research was to present a possible contribution to real future accounting based on the introduction of internal audit into real business processes, that can substantially contribute to the improvement of overall business results.

Keywords: Internal Audit, Business, Management by Top Management, Company.

INTRODUCTION

Internal auditing is a relatively new way of improving the operations of top management, which is introduced into the operations of numerous entities with the aim of raising the quality of business decision-making (Kim 2022: 570) based on the recommendations issued by internal auditors. Internal auditors, as professional and responsible persons, act on the basis of the authorizations received by the top management in the performance of their entrusted duties and perform specific internal audit tasks, the work of which constitutes the so-called reports on the performed internal audit (Vitomir et al. 2020: 54) which they deliver to the responsible management bodies in the company (Satama 2023: 15).

* PhD, ORCID 0009-0005-6323-0393, marijanazimonjic1978@gmail.com
** Senior Research Fellow & Professor, ORCID 0000-0001-7162-3510, radoslav@diplomacy.bg.ac.rs

Essentially, they perform the tasks entrusted to them in terms of procedures, scope, time, and based on the tasks received by the top management (Bazzano 2022: 180) with the note that they deliver to the management bodies, first of all, documents that depict in what way and in what degree of depth they are performed internal audit work, such as, for example, internal control work in the public sector, more specifically tenders and other assigned internal audits (Vitomir et al. 2020: 470).

Internal audit should be treated in the company as a completely independent, professional and objective activity of expert people who deal with internal audit tasks entrusted to them, which were previously established by the company's management bodies with the aim of improving the overall business after internal audits, for which it can be say that very often they also perform a real internal control role in the company (Yang 2011: 60).

Internal audit often performs a part of evaluation and consulting activities that are designed to improve, that is, to advance the operations of certain organizational parts of the company, as well as the goals of the company's work.

The objective of the internal audit is focused on the tasks and qualitative assessments of the established internal controls (Kim 2006: 236) which is of great importance because in this way the essential effectiveness of the planned strategic goals adopted by the company's management body can be increased. Internal audit and the tasks performed to achieve high-quality internal audit work are connected to the essential connection of the work of the aforementioned audit with the application of the International Standards of Professional Practice of Internal Audit, which refer to: strategic and operational planning, organization and execution of internal audit tasks (Griffin 2012: 46).

In addition, the internal audit in its work also relies on the application of other standards from the domain, above all, of accounting and finance, where it is necessary to mention that it is important to fully apply the International Accounting Standards, as discussed in their works by authors such as (Kihn 2007: 550).

In its work, the internal audit should provide an independent, objective and expert opinion on the management of numerous risks to the company's operations, as well as on the work performed related to the implementation of internal controls, in such a way that the internal auditor's professional opinion is used in the report on the performed internal audit, to measure the effectiveness of the achievement of set goals by the management body as well as those defined by laws, regulations and internal acts adopted by the management bodies in the company (Chulkov et al. 2019: 2550).

It should be emphasized that the internal audit is carried out on the basis of the received documents that were created in each part of the company and which outline the existence of real economic events in the business of the company (Horovitz 1981: 90). The functioning of audit work is performed by authorized internal auditors who must perform the tasks entrusted to them in accordance with the International Standards of Professional Practice of Internal Auditing, all with the aim of reducing business risks for the company's operations (Zhao 2023: 18).

The tasks entrusted to the internal audit in the company's operations should be harmonized with the acts in which the work framework of the internal audit is regulated in a prescribed manner, then where the scope of its activities, issues related to the powers and responsibilities of the auditor in the process of conducting audits are regulated,

which are regulated: Internal Audit Charter, Internal Audit Code of Ethics, Strategic Plan and Annual Work Plan of Internal Audit in Business Operations. This is of particular importance for the operations of manufacturing companies.

MATERIAL USED AND RESEARCH RESULTS OBTAINED

The focus of the author's research was to determine the realities of financial reporting before and after the introduction of internal audit in the regular operations of medium-sized companies.

Evaluation of top management based on the reality of financial reporting should be implemented as a continuous process. It can contribute to a realistic future evaluation, where the work of the internal audit can essentially contribute to the improvement of the overall business results.

There are two forms of evaluation by top management regarding the work of internal audit in heterogeneous companies. That is why the authors positioned the study in terms of evaluating the impact of internal audit work on business decision-making before and after its implementation in the business of heterogeneous medium-sized enterprises.

The study includes the evaluation of top management before and after the introduction of internal audit. To that end, the authors conducted a survey of 140 medium-sized companies operating in the Republic of Serbia.

The author's interest in the evaluation of top management was related to the situation in the company before and after the introduction of internal audit in regular business processes.

The evaluation interval ranged from 1 to 10, where with one the possibility of evaluation with a low level of trust was left, and with 10 there was a high level of evaluation of the internal audit in the work and business of the surveyed companies.

The survey period was January 1, ending with January 31, 2024. After that, statistical processing was done and the obtained results are presented in this study. All respondents are guaranteed anonymity and that the results will be used only for scientific purposes.

In the presentation of the obtained results, a presentation of descriptive statistics is given in Table number 1, where a presentation of the sum of the evaluation results by the top management regarding the reality of the implementation of internal audit in the business of medium-sized companies is given, before and after the introduction of internal audit in the regular business processes of the mentioned companies.

Table 1: Descriptive statistics based on the assessment of top management regarding the reality of financial reporting and the implementation of internal audit in the company's operations.

Evaluation of top management	N	Std. Deviation	Std. Error Mean
Evaluation of top management before the introduction of internal audit in the company's operations.	140	.68415	.05700
Evaluation of top management after the introduction of internal audit in the company's operations.	140	.66180	.05510

Source: Authors (2024).

The presentation of the results of independent samples, which is based on the evaluation obtained by the top management before and after the implementation of internal audit in regular business, is presented by the authors in Table 2.

Table 2: Presentation of the obtained results of independent samples, which is based on the evaluation obtained by the top management before and after the implementation of internal audit in regular business.

Evaluation of top management	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean
Evaluation of top management before the introduction of internal audit in the company's operations.	140	7.6455	.68415	.05700
Evaluation of top management after the introduction of internal audit in the company's operations.	140	9.4020	.66180	.05510

Source: Authors (2024).

Presentation of the results of the T-test based on the evaluation of the top management in relation to the evaluation of the internal audit in the regular operations of medium-sized companies. The obtained research

Table 3: Paired sample T-test based on the received rating of top management regarding the implementation of internal audit in the company's operations.

Evaluation of top management	Paired Differences							
				95% Confidence Interval of the Difference				
	Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean	Lower	Upper	t	df	Sig. (2-tailed)
Before the introduction of internal audit in the operations of medium-sized companies.	-	.99121	.08259	-1.92020	-1.59365	-21.270	140	.000
After the introduction of internal audit in the operations of medium-sized companies.	1.75690							

Source: Authors (2024).

DISCUSSION

Based on the presentation in Table 1, one can see the existence of differences in the evaluation of top management regarding the introduction of the reality of the application of internal audit in relation to financial reporting in the company's operations.

This was given before and after the introduction of regular internal audit operations in the medium-sized surveyed companies. The mean value obtained before the introduction of internal audit in the company's business was .68415, and the mean value obtained after the introduction of internal audit in the company's business was .68180, which speaks in support of the illustration of the expressed views.

Based on the presentation in Table 2, it can be seen that there are differences in the assessment of top management regarding the introduction of internal audit. This refers to the valuation of top management and the existence of differences in the obtained values before and after the introduction of internal audit in the regular operations of medium-sized companies is visible.

Namely, the obtained value (Mean) before the introduction of internal audit in the company's operations was 7.6455, so that the obtained mean value after the introduction of internal audit in the company's operations was 9.4020, which strengthens the stated views, that is, there is an evident difference in the evaluation of the top management in relation to the two form of introduction of internal audit in the regular business procedures of medium-sized enterprises.

Based on the presentation in Table 3, that is, the presentation of the results of the paired sample T-test, the existence of differences in the evaluation of top management regarding the introduction of the reality of internal audit regarding financial reporting can be seen.

Essentially, the values obtained by the top managers are different before and after the introduction of internal audit in the processes of regular business operations of companies, which refers to the real financial reporting of the company's management structures, because the results of the t-test for independent samples clearly show that there are significant differences (p= .000).

CONCLUSION

The research confirmed that there are differences based on the evaluation of top management in relation to the issues of introducing the real application of internal audit in relation to financial reporting in the business of medium-sized enterprises (Table 1). This refers to two observations of the situation, namely the situation before and after the introduction of internal audit in the regular business processes of medium-sized companies operating in the Republic of Serbia. These views were deepened by the results (Table 2) because the mean values obtained before the introduction of internal audit were .68415 in the company's operations and after the introduction .68180 were different (Table 2). In addition, the value (Mean) before the introduction of internal audit and the value after the introduction of internal audit is evident. Therefore, the auditors discovered the existence of differences in the evaluation of top management in relation to the two forms of introduction of internal audit in relation to the regular business procedures of medium-sized enterprises. The statement was reinforced by the application of the T-test, which confirmed that there is a difference in the evaluation of top management regarding the introduction of the reality of internal audit, and basically for real financial reporting, the obtained values are significant (p=.000), which is shown in Table 3.

REFERENCES

Bazzano, 2022: Manu Bazzano. "Everybody wants to be a manager: On masculinity, microfascism and the manosphere", *European Journal of Psychotherapy & Counselling*, 24:2, 173-186.

Chulkov, 2019: Dmitriy V. Chulkov, John M. Barron, "Turnover in top management and de--escalation of commitment", *Applied Economics,* 51:23, 2534-2551.

Griffin, 2012: Tony Griffin, Deborah Edwards, "Importance–performance analysis as a diagnostic tool for urban destination managers", *Anatolia*, 23:1, 32-48.

Horovitz, 1981: Jacques Horovitz, "Top Management's Involvement in Strategy Formulation and Evaluation: Issues and Perspectives", *International Studies of Management & Organization*, 11:2, 84-96.

Kim, 2006: Jinman Kim, Nobuyuki Okamoto, "Importance analysis on hotel components from a manager's perspective: Using conjoint analysis", *Asia Pacific Journal of Tourism Research*, 11:3, 227-238.

Kim, 2022: Jungin Kim, "Extending upper echelon theory to top managers' characteristics, management practice, and quality of public service in local government", *Local Government Studies*, 48:3, 556-577.

Kihn, 2007: Lili-Anne Kihn, "Financial Consequences in Foreign Subsidiary Manager Performance Evaluations", *European Accounting Review*, 16:3, 531-554.

Satama, 2023: Suvi Satama, Hannele Seeck, Lucia Garcia-Lorenzo, "Embracing relational vulnerabilities at the top: a study of managerial identity work amidst the insecurities of the self", *Culture and Organization*, 30(4), 442–461.

Vitomir, 2020: Jelena Vitomir, Maja Jokić, Dragana Popović, Slobodan Popović, "The importance of real financial reporting and control in the process of overall company management", *TEMEL International Journal*, 4(2), 52-57.

Vitomir, 2020-a: Jelena Vitomir, Sonja Tomaš-Miskin, Mladen Ivić, Slobodan Popović, "Implementation of the Tender by the Municipal Service Administration from the Aspect of Management in the Municipalities of the Republic of Serbia", *Lex Localis – Journal of Local Self-Government,* 8(3), 469–486.

Yang, 2011: Yun Yang, "Effects of Cognitive and Affective Conflict Between Hotel's Top Managers on Firm Performance in China", *Journal of China Tourism Research*, 7:1, 42-61.

Zhao, 2023: Shuliang Zhao, Linjiao Teng, Jiaojiao Ji, "Impact of environmental regulations on eco-innovation: the moderating role of top managers' environmental awareness and commitment", *Journal of Environmental Planning and Management,* 67(10), 2229–2256.

Маријана М. ЗИМОЊИЋ
Радослав В. БАЛТЕЗАРЕВИЋ

ЗНАЧАЈ ВРЕДНОВАЊА ТОП МЕНАЏЕРА ПО ПИТАЊУ ИМПЛЕМЕНТАЦИЈЕ ИНТЕРНЕ РЕВИЗИЈЕ У ПОСЛОВАЊУ И УПРАВЉАЊУ СРЕДЊИХ ПРЕДУЗЕЋА, ПРИМЕР РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

Резиме

Савремено управљање у раду предузећа захтева од топ менаџмента да примени иновативна решења попут имплементације интерне ревизије у пословању предузећа. Један од могућих начина да се измери ефекат таквог управљања представљен је у раду аутора путем вредновања утицаја увођења интерне ревизије и то пре и након примене интерне ревизије у пословању предузећа. Открили смо да постоје битне разлика у вредновању топ менаџмента по питању увођења интерне ревизије као основе за реално финансијско извештавање, јер су добијене вредности значајне

(p=.000) у односу на увођење интерне ревизије како пре тако и након увођења интерне ревизије у редовно пословања средњих предузећа у Републици Србији. Циљ истраживања аутора био је да прикаже могући допринос реалном будућем извештавању које се заснива на увођењу интерне ревизије у процесе реалног пословања, што суштински може допринети побољшању укупних резултата пословања.

Кључне речи: интерна ревизија, пословање, управљање од стране топ менаџмента, предузеће.

Рад је предат 28. јануара 2025. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ПСИХОЛОГИЈА

УДК 316.774:35.078.7
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina35-53540

Стручни рад

*Анита С. ПЕШИЋ**
Војна академија, Универзитета одбране у Београду

*Милан Ђ. МИЉКОВИЋ***
Школа националне одбране, Универзитета одбране у Београду

МЕДИЈИ У КРИЗНИМ СИТУАЦИЈАМА – СОЦИО-ПСИХОЛОШКЕ ПОСЛЕДИЦЕ И ПРЕПОРУКЕ***

Апстракт: Проблем рада је улога медија у кризној комуникацији, односно информационо и психолошко деловање медија на становништво током кризних ситуација (класичним и новим сукобима, друштвеним кризама изазваних вирусима: 1977/1978, 2003, 2005/2006, 2009/2010, 2014/2018, са акцентом на вирус из 2020. године) из угла војне психологије и теорије вођења савремених сукоба. Употребом компаративне анализе досадашњих теоријских ставова о улози медија у кризним ситуацијама, као и секундарне анализе доступних емпиријских истраживања у региону Балкана, са акцентом на пандемију ковид 19 као кризну ситуације, утврђено је да поступање медија у овој конкретној кризној ситуацији потврђује актуелност досадашњих теоријских ставове о последицама деловања медија у кризним ситуацијама и оружаним сукобима. Као главна последица деловања медија према становништву, идентификовано је изазивање страха, што је из угла националних држава било оправдано ради убрзане имунизације становништва и обезбеђења унутрашње стабилности и здравствене заштите грађана. Са друге стране, овакво понашање медија, под притиском интереса држава и међународне заједнице, допринело је јављању неких негативних последица по ментално здравље становништва. С тим у вези, досадашња теоријска и емпиријска знања о улози медија у друштвеним кризама и сукобима, имају основу за израду смерница академској и стручној јавности за конципирање стратегијских докумената и психосоцијалних програма подршке и помоћи становништву у оваквим ситуацијама као што је пандемија ковид 19.

Кључне речи: информације, медији, кризне ситуације, ковид 19, последице, препоруке.

УВОД

Психолошке промене код становништва у току и након неког догађаја најчешће су последице индивидуалног опажања и емоционалног доживљаја тог догађаја.

* Научни сарадник и доцент, ORCID 0009-0007-8674-2767, anita.djordjevic@mod.gov.rs

** Научни сарадник и ванредни професор, ORCID 0009-0005-9346-9442, milanmiljkovic04011@gmail.com

*** Рад је део научно-истраживачких пројеката који се спроводе на основу Плана научноистраживачке делатности у Министарству одбране и Војсци Србије за 2024. годину: „Војна професија у Србији у савременом безбедносном окружењу“ (бр. ИСИ ДХ/3/24-26) и „Неутралност и стратешко одвраћање” (бр. ШНО-ДХ/1/22-24).

Већа је вероватноћа да ће до психолошких промена довести догађај који има карактеристике трауматског догађаја за човека или његову друштвену заједницу.

У овом раду као кризне ситуације сагледавамо друштвене догађаје настале деловањем вируса (H1H1 (1977/1978), САРС-КоВ-1 (2003), птичјег грипа H5H1 (2005/2006), свињског грипа H1H1 (2009/2010), еболе (2014/2018), са акцентом на вирус ковид 19) и друштвене поступке и мере у циљу заштите становника.

Мотивација за писање овог рада је разумевање да је страх од заразних болести (вируса) веома интензиван, имајући у виду да се о овим вирусима мало зна, да су већини случајева смртоносни и са вероватним штетним ефеката на људски организам, а без сигурних средстава заштите од њих (Драгишић 2024). Истовремено, наведени страх се појачава начином извештавања медија, са драматичним сликама из болница, уз нескривену поруку да вирус представља глобални проблем који угрожава целокупну светску популацију (Радовановић 2025).

У друштвеним кризама изазваних појавом вируса једна од основних заштитних мера је (само)изолација. У (само)изолацији, мас медији (телевизија, радио, интернет) и друштвене мреже (YouTube, WhatsApp Viber, Facebook, Twitter, Instagram) издвојили су се као значајни извори и преносници информација, као и фактори од утицаја на ментално здравље становништва. Медији су важни агенси човекове социјализације, али и средства информационог и психолошког деловања у свакодневним дешавањима, а посебно у време кризних ситуација. Са друге стране, масовни медији допринели су да је данас пролиферација гласина распрострањенија него икада раније у историји, чему доприносе широко распрострањене комуникационе мреже и канали, које су један од инструмената деловања разних информационих субјекта, али и инструмент у извођењу хибридних операција (Драгишић 2024)

Поставља се питање да ли човек, под утицајем медија, као и више пута поновљених информација, мисли и понаша се (и)рационално? Циљ рада је да укаже на појединo психолошко и информационо деловање медија током пандемије вируса ковид 19, које је имало негативни утицај на психолошки статус човека, као и сагледавање практичних корака у информационо-психолошкој заштити становништва.

По величине утицаја који је имала у целом свету (броју заражених и преминулих), пандемија вируса ковид 19, може се поредити са ратовима светских размера, али са значајном разликом, да су у светским ратовима државе могле добровољно да бирају страну учествовања (Deshpande et al. 2023). Основно питање је како се понашати у ситуацијама пандемије, која има потенцијала да поремети политичке, економске, друштвене, медицинске, едукативне и културолошке системе. Уобичајене дане појединаца и породица заменили су разни видови изолација, физичка дистанца, заштитна опрема, рад од куће, породично отуђење, забране окупљања и отказивање јавних догађаја.

Природна потреба човека је да буде информисан о дешавањима у социјалној средини, што га усмерава медијима и чини зависнијим од њих. Велики број информација са различитих географских тачака и из различитих професија (медицине, друштвених и наука безбедности), као и јавних личности, о вирусу и његовим вишеструким мутацијама, вакцинама, путевима преноса вируса, довели су до

потешкоћа и конфузије у интелектуалној преради и препознавању логичности и истинитости информација. Појава оваквог медицини непознатог вируса, без сазнања о његовом пореклу и деловању, начинима преноса, могућностима лечења, медикаментима, последицама болести, довеле су до јачања страхова код становништва (страхови од непознатог, болести и смрти), повишене одговорности за лично и здравље других. Иако се из медија најчешће може добити утисак да су страх, нелагодност и паника емоције које највише погађају становништво, треба споменути да су многи људи у кризној ситуацији доживљавали и врло интензивну тугу због промена у свету, потреба преиспитивања личних уверења о животу и свету, свакодневног губљења важних тренутака и животних прилика као и немогућности сусрета са афективно значајним људима (Бубић 2020). Брзина којом су се информације ширили, доказала је да не постоје границе у комуникационим мрежама и да вест исказана на једној тачки земљине кугле може у кратком времену доспети до великог броја људи. Иако грађани Републике Србије имају искуства о животу и раду у ванредним околностима (информисање у току грађанских ратова деведесетих година и током НАТО агресије 1999. године), као и са опрезнијем сагледавањем информација које се пласирају у мас медијима, повезаност обавезне изолације и упућеност на различите изворе информисања представљало је ново животно искуство.

Сходно наведеном, а имајући у виду да су медији у 21. веку понајмање само средства информисања, као и да здравствени изазови представљају значајну претњу националној и глобалној безбедности (McDonald 2008, према: Драгишић 2024: 121), из угла војне психологије и теорије сукоба савремених сукоба, објаснићe се последице деловања информација на промене емоција, мишљења, понашања као и очекиване психолошке промене у току и после великих здравствених криза и пандемија. На крају, биће предложене могуће конкретне активности важне за психофизичко и социјално оснаживање становника у оваквим ситуацијама.

ИЗВЕШТАВАЊЕ МЕДИЈА У КРИЗНИМ СИТУАЦИЈАМА, КЛАСИЧНИМ И НОВИМ ОБЛИЦИМА СУКОБА – ТЕОРИЈСКИ ПРИСТУП

Развојем науке и технике, у савременом информационом друштву, проширене су могућности и ефекти медијског деловања на појединца и све друштвене структуре. У демократским друштвима, начелно није пожељно користити силу, због чега логика социјалне контроле и не почива на сили већ на техникама стварања пристанка, због чега улога медија добија посебан значај (Ђукић 2012) контроле друштвене реалности производњом и контролом нових уверења или појачавањем постојећих (Миливојевић, 2001). Савремени мас медији су моћно средство утицаја на јавност и обликовање свести људи са немерљивом могућношћу злоупотребе и психолошке манипулације (Колев 2012). Савремени човек највећи број информација добија посредством медија, много више него од своје примарне групе, што медијима увећава могућност за манипулацију чињеницама. Такође, медији имају потребу

да се јавности представе као поуздани и објективни извори информација, што им омогућава персуазивност и поверење јавности уз утицај на ставове, мишљења, веровања, убеђења, вредносни систем. Медији тако нису *a priori* средство психолошке манипулације, али својим основним карактеристикама омогућавају примену бројних метода психолошке манипулације.

Аутори у класичне методе медијске манипулације убрајају креирање заблуда, скривање информација, преусмеравање пажње, омогућавање наступа само одређеним личностима, објављивање анкета сумњивих методолошких карактеристика, форсирање само одређеног мишљења (Ђукић 2012). Сматра се да је уз помоћ медија могуће манипулативно представити вест на седам различитих начина: прећи преко ње ћутке, позитивно/потврдно и негативно/одрично представљање, увећањем или смањењем њеног значаја, са (не)одобравањем (Волков 2001). Такође, експерти наводе следеће технике медијске манипулације, као најчешће: искривљавање стања у име исконструисане реалности, оперисање полуистинама да би се маскирала и „изгубила" истина, филтрирање извора информација; извитоперено сликање живота, циљева, рада и борбе противника; апсолутизовање појединих догађаја, појава и њихове функције (значења), потчињавање информација интересима војне и полицијске моћи, сензационализам и фабриковање догађаја; увредљиво третирање противника, тенденциозна селекција вести и информација; прећуткивање или умањивање негативних догађаја, глорификовање позитивних догађаја, итд. (Михајловић 1984). Медијска манипулација се усмерава на афективну и когнитивну димензију личности. Медији су много пута послужили за изазивање јаких емоција, као што су разне фобије (неутемељени страхови), мржње, љубави и сл. Бројни аутори указују на некритичко медијско ширење порука које садрже стереотипе, предрасуде, дискриминацију или које се ослањају на говор мржње. Полазећи од основне функције медија као посредника у процесу информисања и образовања, може се оценити да медији све више постају средство манипулације, а све мање средство јавне комуникације.

Масовни медији играју важну и одлучујућу улогу која их чини кључним елементом комуникацијског процеса током кризних ситуација, сукоба и ратова. Из угла масовних медија, постоје довољно јаки разлози да се теме у вези са кризним догађајима појаве као ударне вести, а то су неочекиваност и нејасноћа узрока и последица. За боље разумевање кризног догађаја, из позиције интереса и понашања медија у вези с кризама, Финк је развио модел животног циклуса кризе по фазама: 1) фаза наговештаја будућег стања или најава кризе, 2) акутна фаза кризе, 3) хронична фаза кризе и 4) фаза решавања кризе (Fink 1986). Од наведених фаза посебно су интересантне прве три, јер се у њима препознаје, актуализује и проблематизује кризни догађај, на релацији медији–публика. Оно што је важно истакнути је потреба за брзим, веродостојним и истинитим информирањем јавности о сви битним околностима кризе. Медији у овом процесу и фазама „стварају слике у главама људских бића, о другима, о њиховим потребама, циљевима и односима" а те слике у нашим главама, истиче надаље Липман, „потичу углавном од онога што видимо и чујемо у масовним медијима" (Lippmann, 1995). Познато је да медији приказују ону стварност коју желе, селектујући информације које

долазе до јавности и као такве стварају јавно мишљење. Ова се појава, међутим, ублажава појавом нових медија, првенствено интернета, који омогућују заобилажење цензуре од стране државних и политичких актера, као и двосмерну комуникацију корисника.

На почетку 21. века, свет се суочава са новим начинима вођења сукоба и ратова, који попримају нове форме и садржаје, као што су психолошки и информациони ратови (Миљковић-Тадић 2017; Миљковић 2010). Због тога, за безбедност савременог друштва и држава све већи значај има безбедност њихове информационе сфере (Миљковић 2022). На нове форме вођења сукоба не утиче само масовна примена савремене технологије у ратовима већ, пре свега и масовност и ексклузивност нових циљева, односно примарни циљ постаје контрола противничког становништва, а не само оружане снаге (Bushnell, 2011). Као основни концептуални модели за утицај на противнике, неутралну и домаћу јавност у информационом добу користе се информационе и психолошке операције (Миљковић, Пешић 2019). У западној војној теорији информационе операције се дефинишу као активности које се предузимају с циљем деловања на непријатељске информације и информационе системе, док се у исто време штите сопствене информације и информациони системи (US Army Joint Chiefs of Staff 2014). Руски научници изучавају потенцијал информационо-психолошког деловања на систем вредности, емоције, веровања циљних група (традиционално психолошко ратовање), али и методе за утицање на објективно резоновање и процес доношења одлука војних и цивилних руководилаца, односно руска теорија се бави не само изучавањем могућег утицаја информационог оружја на рачунарске системе и процесе него и на могући информациони утицај на људски ум (Миљковић 2010). Такође, када се говори о могућем биолошком ратовању као врсти будућег и „неексплозивног ратовања", процена је да је у условима савремених сукоба и интервенција могућ и биолошки рат. Као прво, његова широка приступачност (научна отвореност и дуална природа биотехнолошког знања на релацији цивилна-војна употреба) и релативно ниски трошкови производње резултују могућношћу развоја овога оружја од многобројних и „шареноликих" (државних и недржавних) актера. Зато опасност од биолошког оружја заслужује интензивно разматрање у време када се са све мање „воље" иде у класичне ратне сукобе (Продовић 2013).

Здравствене претње у највишим стратегијским документима држава и међународних организација класификују се као егзистенцијалне претње за целокупну светску популацију, које директно угрожавају геополитичку стабилност и националну безбедност (Драгишић 2020, према: Драгишић 2024: 31). У већини савремених стратегија националне безбедности, епидемије и пандемије заразних болести се дефинишу као претња националној, регионалној и глобалној безбедности (Стратегија националне безбедности Републике Србије 2019), и сви национални и међународни стратешки документи усвојени после 2019. године означили су епидемије заразних болести као примарну претњу националној и глобалној безбедности. Све ово указује на то да су питања која се односе на здравље људи, животиња и биљака, заузела су истакнута места у политичким и безбедносним агендама (Драгишић 2024: 122).

Наведени ставови о актуелности информационог и биолошког ратовања у модерним сукобима, како на ширем друштвеном нивоу тако и на појединачном нивоу, уклапају се у теоријски приступ вођења модерних сукоба који говори о концептуалном преласку са „традиционалног" на „нову генерација сукоба" (Berzins 2016). С тим у вези, може да се констатује да су савремени ратови карактеристични по томе што су променили карактер својих циљева који су сада масовнији, односно мета напада је целокупно противничко становништво, а не само противничке оружане снаге. У том смислу, циљ нових ратова свакако није уништење становништва противника него његова деморализације и контрола, а „медијски маневар" представља битна компонента у његовом вођењу.

Сходно томе, јасно произилази потреба за анализом обележја и ефеката медијског деловања током пандемије ковид 19, при чему се за почетну претпоставку може узети оцена експерта из области безбедности да је „глобални рат против информација и дезинформација најважнија нездравствена последица пандемије ковид 19 (Драгишић 2024: 125).

ОБЕЛЕЖЈА И ЕФЕКТИ ЈАВНИХ ВЕСТИ У РАЗВИЈЕНИМ ЗЕМЉАМА О ПАНДЕМИЈИ КОВИД 19

Од половине прошлог века многе нове заразне болести попут свињског грипа X1H1 (1977/1978), вируса САРС-КоВ-1 (2003), вируса птичјег грипа X5H1 (2005/2006), вируса свињског грипа X1H1 (2009/2010) и вируса еболе (2014/2018) биле су разлог огромног броја људских жртава, што је узроковало глобалне здравствене проблеме. О неким од наведених болести нашироко су извештавали масовни медији, изазивајући страх и анксиозност код већине људске популације широм света (Dudo et al., 2007). Према експертским оценама, од открића вируса САРС-КоВ-2, већина масовних медија широм света примењује исте методе и принципе извештавања, што креира општу атмосферу страха. Констатује се да су осећаји застрашености које изазивају владе и масовни медији заразни колико и сам вирус (Hellweg et al. 2020). Сличан процес утицања на јавно мњење изазивањем страха и анксиозности код људи покренут је већ 2009. године за време пандемије X1H1, с циљем постизања широког прихватања вакцине Пандемрикс (Dudo et al., 2007).

Да би ускладили ставове милиона људи и створили солидарност у прихватању заштитних мера, неки од медија применили су одређену врсту реторике и разрадили технике односа с јавношћу које укључују „етикетирање", „уоквиравање", „микроцињање", „формулисање" и томе слично (Zhang et al. 2015). Као резултат, створен је „преовладавајући наратив", заједно са „оквиром" за поменути наратив који је конструисан помоћу одређених речи, концепата, израза, слика и метафора. Примери укључују изразе као што је „катастрофа глобалних размера", видео-записе „камиона који превозе ковчеге до крематоријума", нерепрезентативни прикази појединаца погођених самом болешћу и одабране слике доктора који носе заштитну одећу на одељењима интензивне неге у којој изгледају као астронаути. Ове поруке могу утицати на људске емоције, створити страх и подстакнути анксиозност, а све то се одражава на људске обрасце понашања и политичка мишљења.

Људи у страху спремни су, и вероватно ће прихватити било коју политичку одлуку, ма колико она била рестриктивна (Bauer 2016).

Чињенице о броју појединаца који имају позитиван тест и броју фаталних исхода утичу на индивидуална очекивања, стрепње, надања и страхове. Свака особа током свог живота развија несвесни мозаик „чињеница повезаних са емоцијама" (Emotion-linked-Facts, у даљем тексту ЕЛФ), на основу личног искуства и образовања. Сваки појединачни ЕЛФ може се сматрати „оквиром" који је генерисан одређеном врстом условљавања. Дакле, сваки „оквир" садржи емоцију која је повезана са одређеном чињеницом израженом кроз речи, слике, звуке и тако даље. „Ефекат оквира" повезује ЕЛФ-ове с новопредстављеним информацијама, тако да су већ постојеће емоције условно повезане с новим низовима информација и узастопно одређују нашу перцепцију одређених информација и наше поступке, али и понашање као одговор на њих (Hellweg et al. 2020).

Из улоге коју су масовни медији одиграли током пандемије свињског грипа (X1H1) 2009. године и других епидемија, оцене западних експерата су да је извештавање о пандемији КОВИД19 на сличан начин утицало на ширу јавност. У вези са овом претпоставком може да послужи и оцена истражни комисије Парламентарне скупштине Савета Европе из 2009. године о тадашњим пандемијама и извештавању медија. Међу осталим закључцима, Комисија је утврдила да су неки од исхода пандемије „изобличавање и изазивање неоправданог страха међу Европљанима". На крају, Комисија је исказала забринутост због начина на који су националне власти јавности предочиле информације о пандемији, као и због улоге медија у томе и страха који је створен у јавности (Flynn, 2010). Ова оцена је касније поткрепљена и документом сарадника Немачког Савезног Министарства унутрашњих послова у коме се наводи да је у вези ковид 19 било много лажних узбуна. Шта више, критички се на крају констатује да је у највећој кризи коју је Савезна Република Немачка икад видела, Влада те земље могла бити највећи произвођач „лажних вести" против којих се држава у ствари борила (Kohn, 2020). Стога се може оценити да је један од могућих циљева националних држава био да преко начина извештавања медија постигну жељени шок-ефекат на становништво ради убрзане имунизације грађана.

Кризна ситуација изазвана вирусом, омогућила је и политизацију пандемије (тадашњи амерички председник је оптужио Кину да је намерно створила и проширила вирус као облик биолошког рата, док је Кина одговорила да вирус потиче из америчких лабораторија) као и њено коришћење за геополитичку конфронтацију међу великим силама, што је погоршало изазов разумевања пандемије, њених последица и ефикасних стратегија за ублажавање последица по јавно здравље. (Драгишић 2024: 126)

Недавна истраживања (Марковић и сар. 2020; Џамоња-Игњатовић и сар. 2020; Турјачанин и сар. 2020, Боранијашевић 2021; Zhao, Zhou 2020; Su et al. 2021; Tuler 2020, према: Fullerton 2020; Боранијашевић 2014) показала су да су информације у мас медијима углавном фокусиране на сензационалност кризне ситуације изазване вирусом и приказивањем најгорег могућег сценарија код оболелих, а таква врста извештавања изазива (и)рационалан страх и анксиозност, уместо да буде информативна и подржавајућа.

ЗНАЧАЈ МЕДИЈА ЗА МЕНТАЛНО ЗДРАВЉЕ СТАНОВНИШТВА ТОКОМ ПАНДЕМИЈЕ КОВИД 19

Информисање становника за време кризних ситуација је од изузетне важности због преноса релевантних информација, с једне стране и неопходности прилагођавања становника на нове околности, с друге стране. Тако је истраживање ЦЕСИД-а потврдило да су грађани Србије, током пандемије, проводили највише времена уз друштвене мреже: 104 минута дневно, 81 минут слушајући радио-станице, 77 минута пратећи телевизију, док штампи посвете 23 минута (ЦЕСИД 2020).

Уочавајући важну улогу медија током пандемије од стране експерата оцењено је да начини информисања становништва о ситуацији у вези са пандемијом ковид 19 требало би да буду конципирани тако да морају водити рачуна о менталном здрављу становништва (Друштво психолога Србије 2021 – у даљем тексту ДПС). Тим поводом ДПС је у то време упутило писмо Министарству културе и информисања у коме посебно наглашава велику одговорност свих људи који се баве информисањем становништва о ситуацији у земљи и свету. Упућен је захтев да количина, квалитет и начин пласирања информација буде протективан по ментално здравље становништва, да се селектују на подношљиву меру, да се бројке о умрлима и болеснима допуне бројем излечених и чињеницама да је пандемија освестила значај здравља и превентиве (ДПС 2021). Такве препоруке су дате, имајући у виду да је мноштво неодговарајућих информација о вирусу, вакцинама и мерама заштите створило когнитивну конфузију, касније названу „инфодемијом" од стране Eisenbaha (Eisenbah 2020) која је постала нови изазов у здравственим ризицима (Драгишић 2024: 123). Следећи резултати емпиријских и теоријских истраживања у нашој земљи и иностранству, која су реализована током првог таласа вируса ковид 19 указују на елементе „инфордемије" и улоге медија током ове кризне ситуације.

Истраживање у популацији квалификованих радника у Србији током избијања ковид 19 реализовано је у војном здравству (Марковић и сар. 2020). Циљ је био проценити утицај информација повезаних са епидемиолошком ситуацијом и поверења у здравствени систем и превентивне мере, а на основу нивоа анксиозности и депресивности код запослених образовне, војне и здравствене струке. Проценат од 70% испитаника изјавили су да су узнемирени информацијама из јавних медија, док је 51% испитаника сматрало да постоји недостатак информација што изазива њихову узнемиреност. Лекари су чешће били узнемирени чињеницом да могу бити заражени упркос њиховој заштити непажњом других људи, док су медицински техничари више узнемирени због недостатка поузданих информација у јавним медијима. Виши степен узнемирености исказали су запослени у образовној и заштитној струци од запослених у војсци. Резултати истраживања указују на то да се виши ниво узнемирености, анксиозности и депресивности јавља у односу на пол (виши код жена него код мушкараца), занимање (виши код цивила у војсци образовне и заштитне струк него код официра). Такође, повећање броја и масовност информација из јавних и осталих (самоиницијалних) медија доводила је до вишег степена узнемирености (Марковић и сар. 2020).

Сагледавања искустава људи током пандемије указују (Џамоња-Игњатовић и сар. 2020) на промене у свакодневном животу и функционисању људи. Снажан извор фрустрације код становништва представљало је и неповерење према медијима и информацијама. Неповерење у медије допринело је и неповерењу у способност државе да заштити грађане, што је појачавало страх и осећај неизвесности код становништва. Већина испитаника је сумњала у извештаје о броју заражених и умрлих људи, што је довело до одлуке (последице) да се смањи праћење медија, али не као одраз негирања озбиљности ситуације, већ као вида заштитног понашања. Овакви резултати истраживања током првог таласа пандемије указују на важност правовременог и истинитог информисања са циљем адекватног деловања и заштите здравља становништва (Џамоња-Игњатовић 2021). Такође, постоји међузависни однос између емоција, извора информација и понашања, што указује на важност преноса кључних информација (Турјачанин и сар. 2020: 17). Резултати онлајн испитивања (Боранијашевић 2021) о утицају пандемије на личну и виртуалну интерперсоналну комуникацију, показују већу употребу интернета и друштвених мрежа за повезивање са пријатељима и родбином, тешко подношење изолације, интензивнијег осећаја усамљености и промене расположења, анксиозности и нервозу, као и да виртуална комуникација помаже психичком статусу због размене шаљивих садржаја. Истраживање у Кини (Zhao, Zhou, 2020, стр. 1019) показало је да је виши ниво употребе друштвених медија повезан са лошијим менталним здрављем и да прекомерна изложеност катастрофи на друштвеним медијима може допринети проблемима менталног здравља. Будуће препоруке за побољшање менталног здравља треба да размотре негативне утицаје медија.

Многи истраживачи су током првог таласа вируса указали на његову специфичност и затеченост дешавањима у свету и медијима. Ристановић сматра да су се са ширењем епидемије ширили и (дез)информације, водиле су се хибридне ратне операције, а свака држава морала је да изнађе самостални одговор јер је међународна солидарност у потпуности посустала (Ристановић 2020: 34–36). Кризна комуникација је у првом таласу показала своје мањкавости. Су и сарадници (Su et al. 2021) упозоравају да неадекватна кризна комуникација може довести до психолошких последица. Последице медијског извештавања и инфодемије о вирусу су погоршање менталног здравља у различитом степену у целом друштву, кроз проблеме јављања различитих врста страхова услед неизвесности, анксиозности и стреса изазваних изолацијом и физичким дистанцирањем. Дезинформације у распону од лажних и обмањујућих прича о „кинеском вирусу" до употребе дезинфекционих средстава за „излечење" ковид 19 утицале су на ментално и физичко здравље и добробит појединаца. Su и сарадници предлажу реализацију истраживања са циљем сазнавања како побољшати кризну комуникацију, неопходности пропорцијалног извештавања базираног на чињеницама, непристрасног јер сензационализам доводи до неповерења јавности и занемаривања средства информисања што је погубно у кризи (Su i sar, 2021). Тилер (Tuler 2020, према: Fullerton 2020) указује на то да би корисници медија и друштвених мрежа требали бити свесни да дужи периоди боравка на интернет платформама може имати штетан утицај на њихово ментално здравље поготово у време пандемије,

где су (дез)информације често праћене ужасавајућим сликама. Изложеност сликама, чланцима и постовима који шире (дез)информације доприносе већ појачаном страху зато Тилер препоручује умереност у приступу друштвеним медијима (Fullerton 2020).

Уведена обавеза изолације становника омогућила је стварање увида о медијском дејству на психолошки и социолошки статус појединаца и група као и могућност анализирања добробити и веродостојности виртуалног у односну на невиртуални стварни живот. Затварања школа услед пандемије довела су до дугорочних последица које представљају поништење напретка оствареног током последње две деценије (УНЕСКО 2020ц), сматра се да следи деценија са захтевом увођења ванредних напора у поштовању основног права на образовање (УНЕСКО 2020д). Моћ друштвених мрежа и популарних медија није у наметању људима шта да мисле, већ у прикривеном бирању тема, идеја и ставова о којима треба да размишљају (Јевтовић 2020). Употреба медија не значи и поверење медијима. Анализом друштвено-политичких догађаја у Тунису, Исланду, Египту, Шпанији, САД и другим земљама Мануел Кастелс описује социо-психолошки аспект у времену великог утицаја интернета и глобалних друштвених мрежа на друштво у целини, указујући на то да удруживања путем интернет платформи и покушаји да се пронађу начини за уређивање бољих друштвених система су последица губљења поверења становништва у медије и власт (Castells 2018: 11, према: Илић 2020). Анализа виртуелне заједнице као облика груписања у виртуелном простору у коме њени чланови својим активностима и стварањем осећаја заједништва највише утичу на видљивост ефеката живота у онлајн свету на офлајн простору показује позитивне и негативне психолошке и социолошке ефекте виртуалног „живота“ и комуникације (Милинковић 2015). Промене у процесу комуницирања који је специфичан и другачији у доба короне за последицу има социјалну отуђеност међу људима (Боранијашевић 2014: 192). Усмереност на виртуални свет и информисање уз изостајања агенаса социјализације могу довести до појачавања димензија личности које су се показале од највећег утицаја на зависничко понашање (никотин, алкохол, психоактивне супстанце, интернет): авантуризам, ниска самоконтрола, ниска сарадљивост, ниска заштита, ниско истраживање, висока оријентација, висока агресија и висока екстровертност (Ђорђевић, Костић и др. 2011).

Промене понашања човека у егзистенцијално опасним ситуацијама (рату, ванредном стању, кризним ситуацијама) биле су предмет истраживања проф. др Петра Костића који је и сам учесник грађанских ратова на простору бивше СФРЈ. „Уочене су промене у друштвеном понашању, у систему вредности, моралном понашању, ставовима према Богу и религији, страху од смрти, оптималном нивоу потребе за чулним драмама, одвијању циркадијалних ритмова и промене у навикама пушења и пијења алкохола“ (Костић 2000: 269–278). Велики број изазова, брза динамика дешавања, промена осећаја „згуснутости у простору и времену“ неминовно мења човека, али те промене не траже априори стручне интервенције, штавише, оне су механизми прилагођавања и доживљавања ситуацију и циљу опстанка. Ове промене сматрају се ,,нормалним,, јер су пре свега масовне (заједничко искуство

великог броја људи у садашњем случају планетарно), развијају читав низ субјективних доживљаја са којима се људи носе најчешће без тражења стручне помоћи (Костић 2000: 269). У нашем искуству пандемије, доживљај неизвесности, анксиозност, промена расположења до депресивности, разне врсте соматизација тумаче се променама у друштвеном функционисању. Спољашња опасност за групу и страх од смрти код појединца повећавају конформизам и кохезивност групе смањујући аутономију понашања. Из групне кохезивности израста специфично другарство потребно као облик проширења, отварања и остваривања себе, док с друге стране смањује поверење у људе, доводећи до пораста ксенофобије и до сужавања сопственог животног простора (Костић, 2000: 272). Ставови о религији мењају се у компонентама: сазнајној (религиозност се не објашњава као ирационалност већ рационално позивање на историју и традицију), емоционалној (расте љубав према Богу тако и према цркви као институцији) и делатној (посећивање цркве и учешће у црквеним обредим) (Костић, 2000: 274). И након 25 година од НАТО агресије на нашу земљу није могуће утврдити последице на психофизичко здравље становништва тако да је тешко у вишегодишњег трајања пандемије говорити о последицама на становништво, али је вредно пратити социолошки контекст проблема и психолошке промене њиме условљене.

С тим у вези, треба напоменути оцене домаћих експерата да знања из војних наука усмеравају у ком правцу треба утицати да криза што мање утиче на психофизичко здравље људи односно указују на неопходност едукације становништва кроз академске установе и велике организације (Ристановић 2020; Пешић, Миљковић 2020; Костић 2000). Потребно је едуковати становништво о физиономији савремених сукоба (информационог и психолошког деловања), јер људи који поседују знања о друштвеним појавама и начинима заштите од истих, више верују у своје способности и могу се успешније носити са психолошким контекстом кризе у односу на неедуковано становништво. Знања из војне психологије о важности благовременог, умереног и реалног информисања становништва уз развијање критичког мишљења појединаца постају препоруке цивилном друштву за суочавање са кризом и ,,новим,, друштвом. Неопходно је развијати свест о важности психо-физичких способности становништва са акцентом на јавно здравље и превентивну медицину. Психофизичко здравље је превентивни фактор у суочавању са вирусом и психичком кризом јер психички стабилан и физички здрав и јак човек не подлеже потешкоћама и искушењима, а ако и дође до кризе и обољевања, шансе су веће за преживљавање и враћање у нормални живот (Пајевић, Кордић 2007).

У складу са овим експертским оценама су и препоруке Светска здравствена организација је понудила четири основне препоруке сузбијања инфодемије, које су првенствено усмерене ка оснаживању становништва да се одупре дезинформацијама, што је кључно у спречавању погрешног понашања које угрожава јавно здравље и подрива ефикасност мера које спроводе здравствени системи (Драгишић 2024).

На основу војно-психолошких знања из војних операција и експертских искустава, као један од начина припреме становништва је едукација помоћу модела „САП-ДИСЦ“ (THE SAP-DISC MODEL), који укључује концепте: самоефикасности

(вере у себе да се може наставити даље, односно шта се све може постићи са вештинама које се већ поседују, што смањује симптоме анксиозности и депресије и служи као средство за оптимално функционисање), адаптивне отпорности (вида адаптивног размишљања важног за управљање високо ризичним ситуацијама, утемељеног на развоју навика и вештина које омогућавају суочавање са кризом, отпорност и одлучност за будућност), посттрауматског раста (позитивне психолошке промене које се дешавају после високо стресних и захтевних животних ситуација, кроз три домена: личне снаге – боља прилагођеност појединца, односа према другима – побољшање односа са другима и успостављање духовне перспективе, као и отвореност за нове могућности и промене – више вредновање живота, промена животних приоритета и фокус на позитивне животне промене које је пандемија условила), психолошке декомпресије (декомпресија у војном контексту се односи на период између војне операције и повратка кући у новом кризном контексту односи се на препознавање негативних емоција и стратегије за управљање са њима како не би ометале добробит одмора и прилагођавања након високо стресних околности), контроле импулса (способност да се модификују и превазиђу интензивни унутрашњи одговори, емоције и непожељна понашања која су се јављала услед двосмислености пандемије, нпр.: импулс да се наруше протоколи заштитног понашања типа дистанцирање, изолација и употреба маски и изложеност вирусу), социјалне свести (нагласак на модификацијама друштвеног понашања и когнитивним преиспитивањима са циљем усвајања новог друштвено прихватљивог понашања због смањења ризика од инфекције и заразе других) и когнитивне флексибилности (развој способности да особа јасно размишља, развија пригодне обрасце решавања проблема и обрасце понашања се у складу са ситуацијом) (Deshpande et al. 2023).

Свакако је потребно да се на задатку едукације становништва морају удружити више министарстава: одбране, унутрашњих послова, здравља, просвете, науке и технолошког развоја, културе и информисања. Важно је истицати историјска дешавања која су јачала колективни дух нашег народа јер криза изазвана вирусима па и пандемијом ковид 19 само је једна у дугом низу криза на овом подручју која ће допринети колективној свести (Костић 2000; Пајевић, Кордић 2007). Треба сагледавати искуства и поуке из балканских, потом светских и грађанских ратова, НАТО агресије на СРЈ 1999. године, година вирусних болести 1977/1978, 2003, 2005/2006, 2009/2010, 2014/2018, а све у циљу јачања морала, воље народа за супротстављање кризи уз јачање вредности патриотизма, слободе, мира, здравља као универзалних вредности које повезују људе и просторе. Систематски и планski треба ојачати поглавља у Стратегији националне безбедности о важности информационе и психолошке заштите становништва у новим формама сукоба које су трајне и усмерене не само према непријатељских земљама, већ и према пријатељским и конкурентским земљама као и дефинисати елементе одбране, субјекте и носиоце функција информисања, дијагностиковања и лечења трауматизираних и терапије посттрауматских стања (Ристановић 2020; Миљковић, Пешић 2019, Драгишић 2024). Пандемија вируса ковид 19 показала је неопходност ослањања на државне и личне ресурсе, као и ресурсе пријатељских земаља са којима нас везује заједничка историја, вредносни, васпитни и образовни системи.

ЗАКЉУЧАК

Циљ рада је да, користећи теоријски оквир и сазнања из војних наука, као и резултатима емпиријских истраживања о променама понашања човека и група као последица деловања медија, укажемо на могуће правце друштвеног деловања у циљу заштите становништва у кризним ситуацијама, као што је била пандемија ковид 19. Психолошке теме о пропаганди, гласинама, дезинформацијама, лажним вестима, информационом и психолошком деловању на човека и групе, због свог значаја за војну професију, традиционално се истражују у оквиру војних наукама у време мира, а нарочито током оружаних сукоба (Касагић, Пајевић 2003; Пајевић, Кордић 2007; Миљковић 2016; Миљковић, Пешић 2019; Пешић, Миљковић 2020). Карактеристике сукоба у 21. веку и велики број друштвених криза (политичке, економске, вредносне, образовне, здравствене, инфраструктурне) условиле су неопходност истраживања улоге и значаја медија у кризним ситуацијама и у цивилном друштву, које се тек упознаје са дејством медија на човека и групе као „конзументе" информација у процесу кризне комуникације.

Пандемија ковид 19 довела је до великог броја умрлих широм света, геополитичких и економских поремећаја, дисбаланса у функционисању здравственог система, последица у образовању и социјализацији становништва, губитак поверења људи у медије и власт (Deshpande et al. 2023, Драгишић, 2024), као и до удруживања становништва путем друштвених мрежа (Castells 2018, према: Илић 2020).

Специфичност пандемије ковид 19 је појава „инфодемије" (Eisenbah 2020), која је посебан изазов и представља значајну претњу јавном здрављу, ширењем лажних информација које се сматрају инструментом информационог и психолошког деловања са циљем узнемиравања грађана, подстицања панике, нарушавања поверења у државу и власт. С тим у вези, од држава се очекује да успоставе системску и организациону структуру за ефикасну и координисану борбу против инфодемије, развијањем капацитета државних органа и служби надлежних за здравље и безбедност грађана (Драгишић 2024).

За могуће правце деловања друштва у заштити становништва у кризним ситуацијама препознаје се важност едукације становништва из области карактеристика савремених сукоба, кризног комуницирања и заштите менталног здравља (препоруке ДПС, препорука националне и иностране академске заједнице, УНЕСКО, препоруке СЗО, искуства из војних операција – модел „САП-ДИСЦ"). На плану конципирања одговарајућих стратегија и организовања институција, било би потребно уградити у Стратегију националне безбедности аспекте у вези последица које изазива „инфодемије" као изазова и претње јавном здрављу и националној безбедности., док се од државних институција очекује координисано деловање домаћих институција, пре свега министарстава – одбране, унутрашњих послова, здравља, просвете, науке и технолошког развоја, културе и информисања, као и јачање сопствених капацитета одбране у складу са геополитичким безбедносним и здравственим изазовима земље и становништва, без обзира на добре међународне односе са пријатељским земљама.

ЛИТЕРАТУРА

Barović 2011: Vladimir Barović. „Objektivnost, novinarska etika i izvještavanje u kriznim situacijama“, *Medijske studije*, vol 2, (3-4), 118-127.

Berzins, J. (2016). Russia's New Generation Warfare. *The Potomac Foundation*, https://www.thepotomacfoundation.org/The New Generation of Russian WarfareThe Potomac Foundation.htm

Боранијашевић 2021: Марија Боранијашевић. „Изазови комуницирања у доба короне“, *Баштина*, св. 53, 299-311.

Bubić, A. 2020: Kako se nositi sa situacijom prouzrokovanom pandemijom koronavirusne bolesti (KOVID19)? Psihološki aspekti kriynih situacija i savjeti za lakše nošenje s njima, Jastrebarsko, Naklada Slap.

Bushnell 2011: Dennis M. Bushnell. „*Future Warfare Circa 2025*„ Langley, NASA Research Center, https://www.foresightfordevelopment.org/sobipro/54/1195-future-warfare-circa-2025

Čerina 2012: Josip Čerina. „Ratno izvještavanje u kontekstu savremenih oružanih sukoba i novih medijskih tehnologija“, *Polemos,* vol. 15, 101-117.

Deshpande, A.P., Pešić, A., Boe, O., Piotrowski, A., Rawat, S. (2023). Psychologists as emergencyfirst responders during a pandemic, Vojnosanitetski pregled 80(12), 978-989.

Dragišić, Z., Ćurčić, M., Kostić, M. 2024: Intelligence and public health threats, Security Science Journal, Volume 5 No.2 2024 (119-138).

Eysenbah, G. (2020). How to Fight an Infodemic: The Four Pillars of Infodemic Management. Journal of Medical Internet Research, 22 (6). DOI: 10.2196/21820.

Џамоња Игњатовић 2021: Тамара Џамоња Игњатовић. „Ментално здравље током пандемије КОВИД-19, Живот у страху, стрепњи и изолацији оставља последице“, *Психолошке новине*, бр. 442/443, јануар/фебруар 2021, 3.

Ђорђевић–Костић–Милојевић 2011: Анита Ђорђевић–Петар Костић–Александар Милојевић. „Психолошки профил интернет зависника“, *Теме*, 4/2011, 1641-1656.

Ђукић 2012: Немања Ђукић. „Друштвена улога медија - контрола друштвене реалности“, *Политеиа*, бр. 4, 229-246.

Fink 1986: Steven Fink. *Crisis management: planing for the Inevitable*. New York: American Management Association.

Hulme 2001: Simon J. Hulme. *The Modern Media: The Impact on Foreign Policy*. Master's thesis. Fort Leavenworth, Kansas, p. 38. Retrieved from https:// apps.dtic.mil/sti/pdfs/ADA396608.pdf

Илић 2020: Теодора Љ. Илић. „Револт и нада кроз друштвене мреже (Осврт на монографију Мануела Кастелса Мреже револта и наде: друштвени покрети у доба интернета прев. В. Савић и Д.Николић. Београд: Службени гласник, 2018)“, *Социолошки преглед*, вол. 54, бр. 4, 1437-1448.

Извршни одбор Друштва психолога Србије. Писмо Министарству културе и информисања, Информисање становништва уз превенирање менталног здравља, *Психолошке новине*, бр. 442/443, јануар/фебруар 2021, 11.

Јевтовић 2020: Зоран Јевтовић. „Моћ медија у умреженом друштву“, *Социолошки преглед*, вол. 54, бр. 4, 1298-1310.

Jurišić–Šapit 2005: Jelena Jurišić–Marko Šapit. „Uticaj terorizma na ulogu i delovanje medija“, *Politička misao*, vol 42. (5), 115–128.

Колев 2012: Драган Колев. „Медији као средство психолошке манипулације“, *Наука и медији, криза и перспективa знања и науке,* 426-446, https://izdanja.filfak.ni.ac.rs/zbornici/2012/download/226.

Колон 2008: Мишел Колон. „10 ратова, 10 медијских лажи“, *Нова српска политичка мисао*, 16. мај 2008.

Lippmann 1995: Walter Lippmann. *Javno mnijenje*, Zagreb:Naprijed.

Markovic–Nikolovski–Milojevic–Živković–Knežević–Mitrović–Fišer–Djurdjevic 2020: Ivan Markovic–Srđan Nikolovski–Stefan Milojevic–Dragan Živković–Snežana Knežević–Aleksandra Mitrović–Zlatko Fišer–Dragan Djurdjevic. „Public trust and media influence

on anxiety and depression levels among skilled workwrs during the COVID-19 outbreak in Serbia". *Vojnosanitetski pregled* 77(11), 1201-1209.

Михајловић 1984: Вуко Михајловић. *Пропаганда и рат*, Београд: Војноиздавачки завод, 101-102.

Милинковић 2015: Марија Милинковић. „Учешће у виртуелним заједницама: Онлајн и офлајн живот", *ЦМ: часопис за комуникацију и медије*, вол. 10, бр. 34, 73–96.

Миливојевић 2001: Сњежана Миливојевић. „Јавност и идеолошки ефекти медија", *Р.Е.Ч. Часопис за књижевност, културу и друштвена питања*, Београд, Радио Б-92, Број 64/10.

Миљковић, М. (2016). Информационе операције у раду савремених обавештајних служби. Докторски рад. Факултет безбедности Универзитета у Београду.

Miljković–Pešić 2019: Milan Miljković–Anita Pešić. „Informational and psychological aspects of security threats in contemporary environment", Niš, *TEME*, g. XLIII, No. 4, 179-1094.

Миљковић 2022: Милан Миљковић. „Информациона димензија безбедносног окружења – основна обележја, *Војно дело*, бр 2, 18-40.

Миљковић–Тадић 2017: Милан Миљковић–Дарко Тадић. „Информационе операције западних обавештајних служби у Србији октобра 2000. године", *Војно дело*, 98 – 108.

Миљковић 2010: Милан Миљковић. „Информационо ратовање у савременој војној теорији и пракси", *Војно дело*, vol. 62, бр. 2, 257-284.

Пајевић–Кордић 2007: Десимир Пајевић–Борис Кордић. *Општа психологија са социјалном психологијом,* Београд: Центар за примењену психологију.

Пајевић–Ка-са-гић 2001: Десимир Пајевић–Љубомир Касагић. *Војна психологија*, Београд: Војна академија.

Pesic–Miljkovic 2020: Anita Pešić–Milan Miljković. „Knowledge About Psychological and Propaganda Activities, Fear and Sources of Psychological Strength for Coping and Overcoming Crisis Due to COVID-19 Pandemic", In: Rawat, S., Boe, O., Piotrowski, A., (eds), Military Psychology Response to Post-Pandemic Reconstruction, Jaipur (Indija), Rawat Publications, 753-771.

Продовић 2013: Тања Продовић. „Биотероризам - глобална опасност микрометарских размера", *Култура полиса*, год. X, бр. 21.

Радовановић, З. (2025). Угрожавају ли нам здравље Кинези или Американци, Велике приче, https://velikeprice.com/zdravlje/ugrozavaju-li-nam-zdravlje-kinezi-ili-amerikanci/ , приступљено 14. 01. 2025.

Ристановић 2020: Елизабета Ристановић. „Здравствени аспекти КОВИДа-19 у огледалу реалног времена.", *Криза КОВИД-19: од менаџерске теорије до праксе.* Зборник радова. Ур. Зоран Кековић. Београд: Институт за стандардизацију Србије, Центар за анализу ризика и управљање кризама., 29-45.

Ristanović 2016: Elizabeta Ristanović. „Health and security challenges of the 21st century bioterrorism", *ABC časopis urgentne medicine,* broj , 8-19.

Su–McDonnell–Wen–Kozak–Abbas–Šegalo–Li–Ahmad–Cheshmehzangi–Cai–Yang–Xiang 2021: Zhaohui Su–DeanMcDonnell–Jun Wen–Metin Kozak–Jaffar Abbas–Sabina Šegalo–Xiaoshan Li–Junaid Ahmad–Ali Cheshmehzangi–Yuyang Cai–Ling Yang–YU-Tao Xiang. „Mental health consequences of COVID-19 media coverage: the need for effective crisis communication practices", *Globalization and Health* volume 17, 17.4. https://doi.org/10.1186/s12992-020-00654-4

Шушњић 2011: Ђуро Шушњић. *Рибари људских душа: идеја манипулације и манипулација идејама,* Београд: Чигоја штампа.

Taylor 2009: Philip Taylor. „Novinarstvo pod paljbom: izvještavanje o ratu i međunarodnim krizama", In: Cottle, Simon (ed.) Information, Public Relation and Power. Zagreb: Naklada Medijska istraživanja.

United States Department of Defence (2000). *Joint Vision 2020*, Washington DC.

US Army Joint Chiefs of Staff (2014). *Joint Publication 3-133: Information Operations*, Washington DC.

Волков 2001: Владимир Волков. *Дезинформација: од тројанског коња до интернета,* Београд-Лозница: Наш дом-Age d Home. 129.

Zhao–Zhou 2020: Nan Zhao–Guangyu Zhou. „Social Media Use and Mental Health during the COVID-19 Pandemic: Moderator Role of Disaster Stressor and Mediator Role of Negative Affect". *Appl Psychol Health Well Being*, 1019-1038 doi: 10.1111/aphw.12226. Epub 2020 Sep 17.

LINKS

https://www.kantar.com/Inspiration/Coronavirus/COVID-19-Barometer-Consumer-attitudes-media-habits-and-expectations

https://www.pennmedicine.org/news/news-blog/2021/april/instagram-vs-reality-the-pandemics-impact-on-social-media-and-mental-health Instagram vs. Reality: The Pandemic's Impact on Social Media and Mental Health, april 29, 2021, by Nicole Fullerton

https://plodnazemlja.com/2020/09/29/inicijativa-za-novu-digitalnu-i-medijsku-pismenost-najvise-vremena-gradjani-srbije-provode-uz-drustvene-mreze-preferiraju-fejsbuk-a-veruju-portalima/

Anita S. PEŠIĆ
Milan Đ. MILJKOVIĆ

MEDIA IN CRISIS SITUATIONS – SOCIO-PSYCHOLOGICAL CONSEQUENCES AND RECOMMENDATIONS

Summary

During social crises, people have an increased need to be informed about events in the social environment, which directs them to the media, much more than to primary groups. Such a social context gives the media a great possibility of manipulation aimed at the affective and cognitive dimensions of personality. The significant role of the media has been confirmed in the new generation of conflicts, such as information and biological wars. Expert analyzes of media coverage in developed countries during the COVID-19 pandemic showed that the authorities in Europe and the USA were in some ways the biggest producers of disturbing news that caused fear and anxiety among citizens with the possible goals of nation-states to achieve the desired shock through media coverage. - effect on the population due to accelerated immunization of citizens. Researches in the country and the region indicated that: a higher level of information leads to a higher level of anxiety, that the media is a source of frustration and that moderation in their use is necessary. Crisis communication has shown its shortcomings, which can lead to psychological and economic consequences. In crisis situations, a person experiences changes in the value system, moral reasoning, attitudes towards God and religion, attitude towards death, development of circadian rhythms and changes in smoking and alcohol consumption habits. Propaganda, rumours, misinformation as means of informational and psychological action, which are known in the military framework, during crisis situations have spread to the civilian world, which is just getting to know their devastating effects on people and groups. All of the above points to the necessity of improving the concept of psychological defense at the social and personal level by improving defense strategies and educating the population.

Keywords: KOVID19, media, information, consequences, recommendations.

Рад је предат 31. маја 2024. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

КУЛТУРОЛОГИЈА

УДК 37.017
323.153:316.75
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina35-54256

Прегледни рад

*Jasmina M. ARSENIJEVIĆ**
Preschool Teacher Training College of Applied Studies, Kikinda

*Nenad N. PERIĆ***
Institute for Serbian Culture Priština-Leposavić, Leposavić

HERITAGE AND FUTURE: CULTURAL AND NATIONAL IDENTITY MANAGEMENT IN THE LIGHT OF EDUCATIONAL PRACTICES***

Abstract: This comprehensive review outlines the central role of formal education in cultural and national identity management and emphasizes the interdependence and synergy between culture and education. The study affirms the benefits of integrating cultural and national identity themes into the curriculum that promote critical thinking, tolerance and inclusivity. Through the study of history, language, the arts, collaboration with cultural institutions, organisation of cultural events or paying a visit to cultural sites, education can contribute to the understanding and preservation of cultural and national heritage. The report offers illuminating insights into real-life examples from around the world. It also highlights the need for a balanced and nuanced approach that addresses the challenges of globalization, diverse ethnic structures, and the coexistence of national and global citizenship education. Ultimately, the study argues that education is a powerful tool for the preservation of cultural and national heritage, both to preserve cultural heritage and to promote unity, social awareness and global respect.

Keywords: education, cultural identity, national identity, heritage, management.

1. INTRODUCTION

Cultural heritage is considered one of the most important pillars and identifying features of a society and is closely linked to its national identity. Tradition, cultural heritage and national identity are closely intertwined, as cultural heritage forms the basis for shaping national identity, with tradition standing out as the main component of cultural heritage (Arsenijević, Perić, Živkov 2023). Together, these elements shape the way a nation perceives itself and its members and are crucial factors in the formation of a nation's collective identity. For this reason, any society that wishes to

* College professor, ORCID 0000-0003-2347-6573, arsenijevicjasmina@gmail.com
** Full Professor of Social Sciences and Full Professor of Arts, Senior Research Associate, ORCID 0000-0002-8332-0805, nesaperic@hotmail.com
*** The paper was created within the scientific research work of scientific-research organization (NIO) under the contract with the Ministry of Education, Science and Technological Development of Republic of Serbia number: 451-03-136/2025-03 dated 27. 1. 2025.

preserve these values makes considerable efforts to preserve, present and pass on its cultural heritage and national identity, especially to younger generations (Goodarzparvari, Camejo 2018).

National identity is an important force and the psychological foundation for a country's existence and progress. National identity education contributes to cultivating national consciousness and cohesion, strengthening social unity, stability and responsibility, promoting the moral quality of citizens, and even promoting the competitiveness and innovation ability of citizens (Ji, Zhang 2023; Zhang et al. 2023).

The process of managing cultural heritage is of immense importance to a society. Cultural education means the expansion of individual and collective knowledge to ensure the appreciation, preservation and transmission of cultural heritage (Achille, Fiorillo 2022). Numerous studies have shown that "culture and the art improve the health and psyche of individuals, productivity and innovation, promote social inclusion and democracy, and contribute to the preservation of the environment" (Arsenijević, Milojević 2020: 55). Consequently, the use of cultural heritage is not only a strategy for strengthening cultural and national identity, but also a basic principle for achieving overall societal well-being.

The development of a cultural and national identity, combined with respect for diversity and the simultaneous promotion of tolerance towards other cultures and peoples, represents an important task for a society and its education system. However, this task confronts substantial challenges imposed by a different factors and modern, changing world (Klarides 2009; Perić 2011; Karataş 2022; Zhang et al. 2023). These factors include globalisation and increasing mobility, the migration crisis, digitalization and the development of a networked society, as well as the Europeanization of educational spaces and the internationalisation of education. All of these factors can have a confusing effect, introducing new languages and values and enabling a rapid exchange of influences. Therefore, now more than ever, additional efforts must be made to shape and preserve the cultural and national identity of future generations (Borca et al., 2019; Butin et al. 2022).

2. CULTURAL AND NATIONAL IDENTITY MANAGEMENT IN EDUCATION

Culture and education are interdependent and closely linked; a change in one of these two concepts will inevitably affect the other. First and foremost, culture depends on education: One of the most effective means of passing on culture in society is the education of new generations. The education system serves as the reproductive organ of any culture – it is widely believed that the school system is essential for promoting social cohesion and national unity. Whether through specific channels such as citizenship education or integration between curricula, education has historically been used to create national identity, patriotism and loyalty to the state (Wiborg 2000).

It is widely recognized that national identity education should begin in elementary school and continue in secondary school (Ibidem). In most countries, it has been included in curriculum (Idris et al. 2012; Goodarzparvari et al. 2018; Mukhibat,

Effendi 2020). Countries where citizenship education serves the purpose of national or patriotic education are Japan, Thailand, Singapore, Taiwan and the United States (Leung 2003, cited in Yuen, Mok 2014). In Serbia, on the other hand, education does not contribute to national and cultural identity. Vasiljević and Semiz (2023) found that textbooks contribute insufficiently to the formation and strengthening of national identity of students in elementary school in Serbia. There is also evidence that cultural heritage in Europe is not adequately conveyed through education. A 2017 Eurobarometer survey found that 88% of Europeans believe that the teaching of European cultural heritage should take place in schools and that the European Union needs to provide more funding for the preservation of cultural heritage (Special Eurobarometer 466: Cultural Heritage).

On the other hand, culture influences educational practise by shaping the values upon which education is based and defining the social paradigm within which education takes place (Berry, Candis 2013). Each educational model is guided by the cultural norms of the community in which it exists. Kendel's formulation of this is as follows: "Each national system of education is characteristic of the nation that has created it and expresses something peculiar to the group that constitutes that nation" (Kendel 1933: 24, cited in Klerides 2009). For example, in a society with a culture centred on spirituality, the achievement of moral and eternal ideals of life would be the focus of education. Conversely, in a materialistic society, the education system will be designed to help people achieve materialistic comforts and values (Methews, Arulsami 2020).

A study on the regional differences in global citizenship education has shown that in the Asia-Pacific region, the focus is on providing students with global knowledge and skills to compete in a globalised world; in South and Central America, the main goal is to strengthen cultural and economic ties with the United States; in Europe, it is to promote social cohesion and acceptance of immigrants and minorities (Goren, Yemini 2017). This shows that culture as well as economic and political interests (which are linked to culture) determines the way cultural and national education is shaped, which is further evidenced by another research. Shuqi (2020) showed that the interplay of national and global identity education in China and Scotland was influenced by different societal goals: Civic education in China (as an inward-looking nation) focuses on social harmony and cohesion, while in Scotland (as a globally-oriented nation), maintaining social diversity is highly valued (Ibidem).

3. DOMAINS OF CULTURAL IDENTITY DEVELOPMENT THROUGH EDUCATION

The first strategy by which education can facilitate the nurturing of cultural identity by *strengthening knowledge of history*. History is pivotal for understanding the origins and significance of cultural traditions and customs. By studying history, students can comprehend how their culture and national identity have evolved over time and how they have been influenced by social and economic factors (Low, Beer 2003; van Boxtel et al. 2016). In this way, they are more likely to value and cultivate their cultural identity. The construction of narratives about identity, origins, history and community is

crucial in shaping a sense of unity with others who belong to the same nation. Narrating the history and myths of the nation is what amplifies the preservation of national identity (Yuen and Mok, 2014).

Learning history with a holistic view of the development of cultural and national identity – an approach that is characteristic of the historical field – can assist new generations in discerning the relationships between cause and effect, continuity and change. This in turn encourages critical thinking and analytical skills. When combined with storytelling, using contemporary educational techniques such as role-playing, pantomime, and the like, the development cultural and national identity becomes even more effective. Recently, researchers in the field of heritage studies (Trofanenko 2013; van Boxtel et al. 2016; Kenneth Harris 2016) have explained how emotions in learning can lead to better understanding. Heritage learning can be achieved through the combination of playful or emotional teaching methods, contextual thinking and critical historical reasoning that recognises the possibility of different ways of seeing and knowing the past (van Boxtel et al. 2016).

Second strategy which can enable the preservation of cultural and national identity is *language development, the cultivation of literacy skills and the study of domestic literature*. Language is an essential component of cultural identity, and through language learning, individuals can preserve the richness of linguistic diversity. Language education enables people to better understand cultural values, norms and customs, thus contributing to the preservation of cultural and national identity (Bataller Català 2015). The native language is an important part of students' identity and a source of cultural pride and self-esteem (Coelho 2012). These topics can be implemented as part of the school curriculum, but also organized for the wider population and citizens, in a form of popular native language courses, workshops, literary evenings and lectures on national myths and legends.

The native language is an important component of students' identity and a source of cultural pride and self-esteem (Coelho 2012), while national myths play a vital role in constructing national identity (Yuen, Mok 2014). In that way, students can maintain connections with their community and preserve the richness of linguistic diversity. Speaking their own language can help students feel connected to their cultural heritage, protect their culture from erosion and better understand cultural values, norms and customs. Additionally, education can contribute to this by familiarising students with the cultures of other nations and countries. This not only contributes to the expansion of knowledge and understanding of other cultures, but also promotes the development of respect and tolerance towards others.

Another strategy to strengthen cultural and national identity through education is to *incorporate the arts and cultural skills* into the curriculum (Salam 2019; Eisner 1997). Students can learn about artistic creations from the local and national milieu, acquiring cultural skills such as dance, music, visual arts, cooking and traditional crafts. In addition, for students schools can organize workshops and courses for citizens to develop the same skills. Along with developing students' and citizens' interests and creative abilities, this is essential for fostering identity, tolerance, and international understanding. The ability to make sound decisions is a crucial skill that students need to deal with a variety of real-world difficulties, such as issues of cultural identity.

The acquisition of folk skills such as traditional dances or playing traditional music contributes significantly to the preservation of cultural and national identity. These skills are often passed down from generation to generation, and learning these skills helps to preserve such traditions. In Japan, for example, there is a traditional art of paper doll making that is passed down through generations. In Serbia, learning the traditional Serbian dance "Kolo" as part of formal primary education and organising performances in schools and local communities could contribute to the preservation of this tradition and the overall promotion of Serbian cultural and national identity. A positive example in Serbia is the study programme at the Teachers' Training College in Kikinda for preschool educators for traditional play. This programme integrates pedagogical and methodological competences with the transfer of knowledge, skills, and abilities related to traditional play and music. In this way, not only is the cultural heritage of the region passed on to the students, but they are also enabled to continue this process in their professional careers.

Furthermore, *collaboration between formal educational institutions and art and cultural institutions* is another strategy for cultural heritage management and nurturing national identity. Cooperation between schools and theatres, cultural and art associations, museums and other cultural institutions can contribute to the formation and better performance of school theatres, ensembles, orchestras or painting colonies and revive artistic works or historical events characteristic of a particular nation. Students, as well as citizens can be their members. Cooperation with cultural institutions can also help to acquire forgotten skills that are important for cultural and national identity. In Serbia, for example, the museum "Ras" organises schools for learning traditional crafts such as calligraphic writing and silk thread embroidery for primary and secondary school students. In addition, the National Museum in Kikinda organises workshops or summer camps for school children, where they can learn forgotten skills such as honey cake making, glass painting or brick making.

It should also be noted that educational content can be better absorbed through a project-based, integrated and interdisciplinary teaching approach (Ivon, Kušćević 2013; Achille, Fiorillo 2022). "The very definition of education is changing today, and the requirements are increasingly shifting from the teaching of content to the training of critical thinking, problem-solving skills and interpersonal qualities" (Andevski et al. 2012: 883). When different subjects are integrated into the educational process, students learn more effectively about intangible cultural heritage. Batik, for example, is a type of handmade fabric that is taught to children in Indonesia in subjects such as history, art and science, with a focus on the natural dyes used in batik (UNESCO 2013). Students can also learn about their country's history through project-based and integrated lessons: they can participate in dramatic interpretations of certain historical events or study famous literary works from national history through their dramatic interpretation, combining the learning of history, literature, and the practise of performing arts. In addition to the performing arts, visual arts, music, film, etc. can also be used for interpretation.

The firth strategy is the involvement of schools in the *organisation of cultural events such as festivals, performances, concerts and games* (Niemi et al. 2014; Dewilde et al. 2021).

Schools can co-organise cultural events where students contribute to the performances (e.g., cultural performances, parades, festivals), or they can be the main organisers of cultural events where students are the sole performers (e.g. school plays or concerts). School performances can include various cultural and artistic activities such as music, dance, recitation, drama, etc. By preparing and performing these activities, students learn about cultural and national customs and traditions. By participating in cultural events and competitions related to art, history or culture, students can learn about and pass on traditional customs and cultural heritage. In some countries, for example, festivals are held to showcase traditional dances, music and customs that are passed down from generation to generation. In Japan, cultural festivals and events are often held in schools to celebrate Japanese traditions and customs (Okamura 2014).

Finally, *organising school trips and excursions* is a strategy that allows students to build their cultural and national identity in practise. It includes visits to museums, theatres, exhibitions and cultural festivals, as well as excursions to significant historical, geographical and archaeological sites. Teachers and students "should get out of the school ghettos, outside to a museum, an exhibition, archaeological excavations, city streets, squares, workshops, laboratories, studios and factories, wherever life is flourishing" (Smolec 2002: 16). Study trips allow students to learn about cultural heritage outside the classroom and expand their awareness of historical and cultural heritage in a relaxed and enjoyable manner. As a teaching tool, field trips help students become more aware of the past, take responsibility for protecting historical and cultural assets, and gain knowledge about academic topics (Bachleitner, Zins 1999; Hou et al. 2005; Yan, Bramwell 2008; Ocal 2016). Research has shown that study tours involving visits to historic landscapes and sites have a direct impact on students' emotions, behaviour and cognition (Hui et al. 2004).

It should be noted that the above strategies can be implemented not only as part of the curriculum for students, but also as independent non-formal educational activities offered by a school to citizens and the wider population. An educational institution has the potential, but also the obligation, to be a "leading factor in the creation of social flows and activities, connecting and integrating the majority of social subjects… and to represent the centre of the local community" (Arsenijević, Andevski 2010: 77). In this way, educational institutions can enable the strengthening of cultural and national identity not only of the new generations, but also of the general population, while at the same time fulfilling their leadership role in the local community.

4. BALANSING BETWEEN CULTURAL AND NATIONAL IDENTITY IN EDUCATION

In the previous section, it was explained how the development and promotion of cultural and national identity in the teaching process, particularly in history lessons, can lead to increased critical and analytical thinking of students due to the analysis of cause-effect relationships. However, it is crucial to use objectivity and an unbiased analysis when narrating national history. Why? The use of education as a means of promoting national identity can be problematic if it is linked to prejudice. For example, Vickers (2005)

warns that national history and myths are often taught selectively and with bias. History may even be intentionally misrepresented to glorify the state (Kymlicka 2001). Therefore, when used objectively and without bias, the use of cultural heritage in education can serve to understand the processes of cause and consequence, continuity and change (van Boxtel et al. 2016). People today can make better decisions if they learn the lessons from the mistakes of their forefathers. In addition, the ability and ambition to create something new depends heavily on analytical and critical thinking skills.

Furthermore, it is important to balance the development of cultural and national identity with respect for the rights of minorities, especially in countries with greater cultural and ethnic heterogeneity. In ethnically homogeneous countries such as Japan or France, the development and nurturing of national and cultural identity is less complex than in countries with a more diverse ethnic structure. For example, the curriculum in Japan is designed to foster a sense of national identity and convey cultural values and traditions. In addition, the French education system is designed to produce citizens who are familiar with French history, culture and values. The French education system aims to promote a sense of national unity by emphasizing the importance of the French Republic and its values of liberty, equality and fraternity.

However, in countries where the ethnic structure is more complex, the role of the education system in managing cultural and national identity may be more limited. In countries with a diverse population and a history of ethnic or linguistic tensions, such as India or Canada, the education system may prioritize diversity and multiculturalism over a unified national identity. The education system can play a more neutral role in cultural and national identity management or even actively promote a more pluralistic and inclusive approach. An example of this is the education system in Singapore, one of the most culturally diverse societies in the world with plural ethnic groupings and nationalities as well as a variety of cultural and religious beliefs and practices. Singapore's current education system strives for cultural diversity and sustainability on the one hand and homogenization to promote social cohesion on the other (Tan, Tan 2014).

Thirdly, a careful balance is needed between developing an awareness of one's own nation and culture and promoting intercultural awareness. It is important to keep in mind that an excessive focus on one's own culture and nationality, without learning about other cultures and nations, can lead to a narrow worldview and closed-mindedness. This may result in a lack of understanding of other cultures and peoples and an inability to appreciate their perspectives and needs. Misunderstandings are the first step towards developing stereotypes, prejudices and xenophobia towards others. Therefore, intercultural or global citizenship education should play as important a role as national identity education. It should overcome differences based on national, ethnic, racial or other affiliations in order to create space for acceptance. In the age of globalisation and the increasing migration and mobility of citizens, this education is becoming ever more important for peaceful cohabitation and enables "efficient, responsible and committed civic action in a social milieu that is becoming globally generalised" (Arsenijević, Andevski 2015: 89).

On the other hand, an overemphasis on intercultural and global citizenship education can lead to less space being given to national and cultural identity in the curriculum.

A balanced approach is needed to give students a comprehensive understanding of both their own culture and the global community. In Scotland, for example, the balance in teaching national and global citizenship education has been achieved in the following way: Scottish national and cultural identity education meets the national needs and cultural heritage of Scotland while addressing the issue of global identity. In China, national and global identity education are also present at the same time. The aim of education is to produce patriotic Chinese citizens who can contribute to their country's prosperity and have an emotional attachment to China, while global identity education aims to assist students develop their global competitiveness (Shui 2020).

Careful consideration of content can not only avoid negative consequences but also promote positive outcomes. This approach fosters the development of citizens who are aware of their national and cultural affiliations while being open to diversity and willing to build bridges of understanding between different communities. Awareness of one's own cultural and national values and ideas is a precondition for accepting the differences.

It is important to keep in mind that the implementation of issues related to cultural and national identity must be done carefully and systematically, taking into account practical experiences and avoiding potential problems. The education system should be designed to promote the development of critical thinking, tolerance and inclusivity.

5. CONCLUSION

Formal education plays a decisive role in the formation of cultural and national identity. Through the study of history, language, the arts, collaboration with cultural institutions, organisation of cultural events or paying a visit to cultural sites, education can contribute to the understanding and preservation of cultural and national heritage. It is important that society as a whole is actively involved in the preservation of cultural and national heritage to ensure that these values are passed on to future generations.

The cultivation and development of cultural and national identity in education has numerous benefits, including the preservation of cultural heritage, the development of identity and belonging, critical thinking, social awareness and the promotion of creativity. Integrating topics related to cultural and national identity into the curriculum contributes to the preservation of cultural heritage and enables future generations to acquire knowledge about traditions, customs, language, art and other cultural aspects of their country. By analysing and understanding different cultures and customs and gaining insight into the history and social processes that have shaped their country, children can improve their critical analysis skills. Perhaps the most important benefit, however, is that generation who come into contact with cultural heritage and traditional practises in the classroom can develop not only their own identity, but also a social awareness and understanding of other cultures. This can lead to greater tolerance and promote respect for other people and cultures.

The use of education to promote national and cultural identity is a common practise around the world. While the education system can be an effective tool for promoting national unity and cultural values, it is important to strike a balance between valuing diversity and respecting and appreciating nations and cultures around the world.

REFERENCES

Achille, Fiorillo 2022: Cristiana Achille, Fausto Fiorillo. Teaching and learning of cultural heritage: engaging education, professional training, and experimental activities. *Heritage*, 5(3), 2565-2593.

Andevski, Arsenijević, Spajić 2012. Milica Andevski, Jasmina Arsenijević, Blago Spajić. Leadership Characteristics of Employees in School Systems in The Republic of Croatia and The Republic of Serbia. *Croatian Journal of Education-Hrvatski časopis za odgoj i obrazovanje*, 14(4), 881-915.

Arsenijević, Andevski 2015: Jasmina Arsenijević, Milica Andevski. Građanski aktivizam i nova medijska pismenost. *Sociološki pregled*, 1(49), 71-93.

Arsenijević, Andevski 2010: Jasmina Arsenijević, Milica Andevski, *Menadžment obrazovanja za društvo koje uči*. Visoka škola strukovnih studija za obrazovanje vaspitača u Kikindi i Filozofski fakultet u Novom Sadu, Novi Sad.

Arsenijević, Milojević 2020. Jasmina Arsenijević, Ana Milojević. Transmedijska pismenost u službi razvoja kulture. *Kultura* 169, 40-62, https://doi.org/10.5937/kultura2069040A

Arsenijević, Perić, Mesaroš-Živkov 2023: Jasmina Arsenijević, Nenad Perić A(puno ime) Mesaroš-Živkov. Vaspitanje i obrazovanje u funkciji negovanja kulturne baštine i nacionalnog identiteta, *konferencija Uloga vaspitanja i obrazovanja u očuvanju nacionalnog identiteta*, Učiteljski fakultet, Leposavić, 165-170.

Bachleitner, Zins 1999: Reinhard Bachleitner, Andreas Zins. Cultural tourism in rural communities: The eesidents' perspective. *Journal of Business Research*, 44(3), 199–209.

Berry, Candis 2013: Theodorea Berry, Matthew Candis. Cultural identity and education: A critical race perspective. *Educational Foundations,* 43-64.

Borca, Rus, Simona 2019: Claudia Borca, Calin Rus, Sava Simona. Building up European identity in primary education. *Revista De Ştiinţe Ale Educaţiei*, 40(2), 3–13.

Butin, Markova, Shipulin, Tselykovskiy 2022: Anton Butin, Maria Markova, Mikhail Shipulin, Alexey Tselykovskiy. National Identity as a Factor in the Upbringing and Education of Young People. *2nd International Conference on Technology Enhanced Learning in Higher Education (TELE),* Lipetsk, 208-210. https://doi.org/10.1109/TELE55498.2022.9801067

Català 2015: Alexande Català. The cultural component in the first Language (L1) teaching: cultural heritage, identity and motivation in language learning. Procedia - Social and Behavioral Sciences, 178, 20-25.

Coelho 2012: Elizabeth Coelho. *Language and Learning in Multilingual Classrooms. A Practical Approach.* Toronto: Multilingual Matters.

Dewilde, Kjørven, Skrefsrud 2021: Joke Dewilde, Ole Kjørven, Thor-Andre Skrefsrud. Multicultural school festivals as a creative space for identity construction – the perspective of minority parents. *Intercultural Education*, 32(2), 212-229.

Eisner 1997: Elliot Eisner. *Educating artistic Vision*. Reston, VA: NAEA.

Goodarzparvari, Bueno 2018: Parnaz Goodarzparvari, Francisco Bueno. Preservation of Cultural Heritage via Education of Children, Utilizing Visual Communication: Persepolis as a Case Study. *Creative Education*, 9, 141-151.

Harris 2016: Billy Harris. *Teacher Strategies for Developing Historical Empathy*. PhD thesis, Minneapolis: Walden University.

Hou, Lin, Morais 2005: Jing-Shoung Hou, Chung-Hsien Lin, Morais Duarte. Antecedents of Attachment to a Cultural Tourism Destination: The Case of Hakka and Non-Hakka Taiwanese Visitors to Pei-Pu, Taiwan. *Journal of Travel Research*, 44, 221–233.

Hui, Cheung, Wong 2004: Sammy Hui, Frankie Cheung, Yama Yuk-ngo Wong. Nationalistic Education in a Post-colonial Age: The Impact of Study Trips to China and the Development of Hong Kong Students' National Identity. *Asia Pacific Journal of Education*, 24(2), 205–224.

Idris, Hassan, Ya'acob, Gill, Awal, 2012: Fazilah Idris, Zaharah Hassan, Azizah Ya'acob, Saran Gill, Noor Awal. The role of education in shaping youth's national identity. *Procedia-Social and Behavioral Sciences.* 59, 443–450.

Ivon, Kuščević, 2013: Hicela Ivon, Dubravka Kuščević. School and the Cultural-Heritage Environment: Pedagogical, Creative and Artistic Aspects. *Center for Educational Policy Studies Journal,* 2(3), 29-50.

Ji, Zhang 2023: Wenjun Ji, Danhua Zhang. The Interactive relationship between National identity and citizenship education. *SHS Web of Conferences,* 168, 03016. https://doi.org/10.1051/shsconf/202316803016

Karataş, 2022: Ibrahim Karataş. The Transformation of the Nation-States and Education. In: Akgün, B., Alpaydın, Y. (Eds.) *Education Policies in the 21st Century*. Singapore: Palgrave Macmillan, 3-33. https://doi.org/10.1007/978-981-19-1604-5_1

Klerides 2009: Eleftherios Klerides. National Cultural Identities, Discourse Analysis and Comparative Education. In *R. Cowen and A. M. Kazamias* (Eds.), *International Handbook of Comparative Education,* 1225–1247.

Kymlicka 2001: Will Kymlicka. Education for Citizenship, in W. Kymlicka (Ed.), *Politics in the Vernacular: nationalism, multiculturalism, and citizenship*, 291-316. Oxford: Oxford University Press.

Leung, Print 2002: Yan Wing Leung, Murray Print. Use and Misuse of Affective Approach in Nationalistic Education within the Context of Civic Education. *Pacific Asian Education,* 15(1), 6-24.

Low-Beer 2003: Ann Low-Beer. School History, National History and The Issue of National Identity. International Journal of Historical Learning, *Teaching and Research,* 29(2), 153-169.

Mukhibat, Effendi, 2020: Mukhibat Mukhibat, Mukhlison. Effendi Strengthening of National Identity Through Personality Development Based on Ethno-Pedagogy at Higher Education. *International Journal of Psychosocial Rehabilitation*, 24, 2548–2559.

Koirikivi, Kuusisto, Kallioniemi 2014: Pia Koirikivi, Arniika Kuusisto, Arto Kallioniemi. Discussing school celebrations from an intercultural perspective – a study in the Finnish context. *Intercultural Education*, 25(4), 255–268.

Ocal 2015: Tulay Ocal. The Effect of Field Trips to Historical Cultural Heritage Sites on Teacher Candidates' Academic Knowledge and Their Sensitivity. *Creative Education*, 7(2), 376-386.

Okamura 2014: Katsuyuki Okamura. Japan: Cultural Heritage Management Education. In: Smith, C. (Ed.). *Encyclopedia of Global Archaeology*. Springer: New York. https://doi.org/10.1007/978-1-4419-0465-2_1199

Perić 2011: Nenad Perić. Branding the State and the Nation (The Case of The Republic of Serbia), *TTEM*, Vol. 6(2), 361-367.

Perić-Romić 2020: Ranka Perić-Tomić. The role of education in preserving national identity. In Petrović, S. Miltojević, V. Bujwid-Kurek, E. & Milošević-Šošo, B. (Eds.) *Culture and Identities*. Belgrade: Serbian Sociological Association, Institute for Political Studies.

Salam 2019: Sofiyan Salam. Promoting Cultural Identity Through Arts Education: The Indonesian Context. *Advances in Social Science, Education and Humanities Research*, 461, 460-463.

Shuqi 2020: Rao Shuqi. *Understanding national identity education: a comparative case study of two schools in Mainland China and Scotland*. PhD thesis. Glasgow: University of Glasgow.

Smolec 2002: Ignacije Smolec. *Praksa i filozofija učenja*. Zagreb: Školske novine.

Special Eurobarometer 466: Cultural Heritage. Retrieved 07. February 2024. from https://culture.ec.europa.eu/cultural-heritage/cultural-heritage-in-eu-policies/cultural-heritage-and-education

Tan, Tan 2014: Charlene Tan, Chee Soon Tan. Fostering social cohesion and cultural sustainability through Character and Citizenship Education in Singapore. *Diaspora, Indigenous, and Minority Education,* 8(4), 191-206.

Trofanenko 2013: Brenda Trofanenko. Affective Emotions: The Pedagogical Challenges of Knowing War. *Review of Education, Pedagogy, and Cultural Studies,* 36(1), 22–39.

UNESCO (2013). *Education and training in Indonesian batik intangible cultural heritage in Pekalongan, Indonesia*. Paris: UNESCO Intangible Cultural Heritage. Retrievied 20 March 2024 from https://ich.unesco.org/doc/src/24771-EN.pdf

van Boxtel, Grever, Klein, 2016: Carla van Boxtel, Maria Grever, Stephan Klein. Introduction: The Appeal of Heritage in Education. In: C. van Boxtel, M. Grever, S. Klein (Eds.) *Sensitive pasts: Questioning heritage in education*. New York: Berghahn, 1-18.

Vasilijević, Semiz 2023: Danijela Vasiljević, Marina Semiz. Representations Of National Identity in The Methodological Apparatus/Structure of Science & Social Studies Textbooks In The Lowergrades Of Primary School. *Croatian Journal of Education*, 1(25), 285-322.

Vickers, 2005: Edward Vickers. *In Search of an Identity*: *The Politics of History Teaching in Hong Kong, 1960s-2000.* Hong Kong: Hong Kong University Press.

Wiborg 2000: Susanne Wiborg. Political and Cultural Nationalism in Education. The ideas of Rousseau and Herder Concerning National Education. *Comparative Education*, 2(36), 235–243.

Yan, Bramwell 2008: Hongliang Yan, Bill Bramwell. Cultural Tourism, Ceremony and the State in China. *Annals of Tourism Research*, 35(4), 969–989.

Yuen, Mok 2014: Timothy Yuen, Francis Mok. Promoting National Identification through Civic Education: a study of the views of civic educators in Hong Kong. *Citizenship, Social and Economics Education,* 2(13), 82-92.

Zhang, Du, Yue, Li, Zhang 2023: Shuai Zhang, Jiannan Du, Huiji Yue, Gui'an Li, Dian Zhan. Study on the National Identity Education Intentions of Pre-Service Teachers: Evidence from PLS-SEM and fsQCA. *Sustainability*, 16(5), 1-23.

Јасмина М. АРСЕНИЈЕВИЋ
Ненад Н. ПЕРИЋ

НАСЛЕЂЕ И БУДУЋНОСТ: УПРАВЉАЊЕ КУЛТУРНИМ И НАЦИОНАЛНИМ ИДЕНТИТЕТОМ У СВЕТЛУ ОБРАЗОВНИХ ПРАКСИ

Резиме

Рад даје детаљан приказ улоге формалног образовања у управљању културним и националним идентитетом, наглашавајући међузависност и синергију између културе и образовања. Студија потврђује предности интегрисања тема културног и националног идентитета у наставни план и програм, које подстичу критичко мишљење, толеранцију и инклузивност. Кроз проучавање историје, језика, уметности, сарадњу са културним институцијама, организацију културних догађаја или посете културним локалитетима, образовање може допринети разумевању и очувању културног и националног наслеђа. Преглед пружа корисне увиде кроз примере из стварног живота и различитих делова света. Такође истиче потребу за уравнотеженим и нијансираним приступом који се бави изазовима глобализације, различитим етничким структурама и коегзистенцијом образовања за национално и глобално друштво. У закључку рад аргументује да је образовање моћно средство за очување културног и националног наслеђа, као и за промоцију јединства, друштвене свести и изградњу националног поштовања на међународном нивоу.

Кључне речи: образовање, културни идентитет, национални идентитет, наслеђе, управљање.

Рад је предат 1. октобра 2024. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 316.344.32
141.78
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina35-56723

Оригинални научни рад

*Ђорђе С. СТОЈАНОВИЋ**
Институт за политичке студије, Београд

КО СУ ИНТЕЛЕКТУАЛЦИ: МОДЕРНИСТИЧКА И ПОСТМОДЕРНИСТИЧКА ДИСКУРЗИВНА ПЕРСПЕКТИВА

Апстракт: Дефинисање положаја и значаја интелектуалаца у савременим друштвима представља једно од најважнијих питања која се тичу његовог функционисања. У складу са тим, рад се, са једне стране, бави карактеристикама и друштвеном улогама интелектуалаца у модернистичком и постмодернистичком времену и контексту. Са друге стране, интелектуалци се анализирају као аутономно класни, класно зависни или не-класни феномен. Разматрање започиње дистинкцијом између западног и источног поимања интелигенције, и дефинисањем појма парезије као битног за разумевање дискурса/метанаратива интелектуалаца. Фундаменталне одлике модернистичких и постмодернистичких интелектуалаца су нужно повезане са општим атрибутима пројеката модерности и постмодерности и са генуиним друштвеним, наративним, дискурзивним, кризним и културним карактеристикама времена, тј. контекста, у коме се њихов ангажман развија, одвија и одржава. Рад се завршава идентификовањем битних премиса за анализу српских интелектуалаца.

Кључне речи: интелектуалци, интелигенција, модерни интелектуалци, постмодерни интелектуалци, социјална критика.

УВОД

Нема цивилизованог друштва које може да опстане без интелектуалца. Притом, цивилизованост не изједначавамо са било којим форматом наметнуте културалне задатости, тј. концентрације или централизације. Валтер Бењамин (Walter Benjamin) је тврдио да све оно што се тиче цивилизације неизоставно има везе и са варварством (1968), док су Макс Хоркхајмер (Max Horkheimer) и Теодор Адорно (Theodor Adorno) сматрали да је варварство оно унутрашње, а не спољашње у односу на европску, рекао бих: или било коју другу, империјалну културу ([1947] 2002). Било како било, интелектуалци су појединци чији су статус, улога, ангажман или функција начелно проистекли из капацитета и компетентности за вршење неке искључиво рефлексивне, може се слободно рећи алетофилске, делатности која се фундира на процесуирању, креирању, пројектовању и апликацији критичке политичке мутуалности/узајамности различитих генералних идеја и специфичних идејних комплекса неког партикуларног друштва. Није важно који је интелектуални варијетет у оптицају: чиста контемплативност, ораторство или публиковање.

* Научни сарадник, ORCID 0000-0002-6417-0346, djordje.stojanovic@ips.ac.rs

Поред тога, њихово позиционирање никако не може избећи ни вредносно-нормативне координате. Наиме, појам интелектуалца не подразумева само знање и стручност, већ имплицира и етичку дужност за реаговање/интервенције повезане са јавним пословима и јавним добром у јавном простору. Другим речима, поред истинољубља, епистемолошке одговорности према истини, интелектуалци су морално одговорни како за своје интенционалне активности и јасну свест о секундарним/изведеним радњама, тако и за рационално предвидљиве последице својих поступака (MacIntyre 2006).

Заједничке претпоставке западних идеологија интелектуалаца се могу свести на три пропозиције (Sadri 1992: 74–75): (1) онтолошки и епистемолошки монизмом, тј. став да се иза контрадикторних мишљења и лажних појава крије универзално важећа „истина" и да је та истина доступна људском разуму; (2) позионирање истине као друштвено релевантне; (3) превалентно уверење да интелектуалци као носиоци ове истине теже ка несебичном деловању попут њених „инструмената".

Ко су заправо интелектуалци? Одговор на то наизглед једноставно, а заправо комплексно, питање скоро никада није досегао висок степен експланаторне хомогености/систематичности и на њој засноване аналитичке довршености и уверљивости. Иако је присутан још од Просветитељства, термин „интелектуалац" је стандардизован током „афере Драјфус" у Француској 1890. године (Coser 1965). Било је то време када су, између осталих, писац Емил Зола (Emile Zola) и социолог Емил Диркем (Emile Durkheim) активно учествовали у јавној расправи о једном турбулентном и релевантном политичком питању: антисемитизму. Тада се формулисао принцип да интелектуалци због своје потпуне посвећености свету идеја имају право и моралну дужност да форсирају универзалне идеале чак и ако су усмерени против саме државе.

Термин „интелигенција" се, опет, јавио средином 19. века у Пољској и Русији (Gella 1976). Појам је указивао на специфични друштвени стратум који је подразумевао високо образовање, тј. диплому одређеног ранга и институције, и интерну мобилизацију, без обзира на занимање и економски статус, преко „служења" своме народу/нацији. У Русији се то односило на идеологију пацификованог или револуционарног укидање царизма, тј. старе државе, док у Пољској на идеологију националне еманципације и обнову независна пољске држава. Западни интелектуалци никада нису формирали друштвени слој у смислу претходног одређења „интелигенције". Они су се пре могли одредити као социјална група са посебним задатком обезбеђивања тумачења света за друштво коме припадају (Mannheim [1936] 1998: 9). То тумачење је подразумевало и усмеравање и пројектовање односне друштвене заједнице.

Намера овога рада је да преко две дискурзивно-аналитичке осе допринесе расветљавању различитих теоретских поставки феномена/метанаратива интелектуалаца. Као прво, он ће покушати да деконструише појам интелектуалца у односу према класи. У оптицају је питање да ли интелектуалци идеал-типски заузимају „засебно-класну" , „не-класну" или „класно-условљену" позицију (Kurzman-Owens 2002). Као друго, он ће покушати и да растумачи и разлике између фундаменталних одлика и друштвених улога интелектуалаца у модернистичком и постмодернистичком, глобализованом времену и контексту. Налази ће омогућити и да се формулише дискурзивна/метанаративна матрица за прецизније сагледавање тренутног положаја и улоге интелектуалаца у српском друштву.

МОДЕРНИСТИЧКИ ДИСКУРС ИНТЕЛЕКТУАЛАЦА

Пре свега, за разумевање теоретског дискурса интелектуалца од изузетне важности је старогрчки концепт парезије (*παρρησία*): ничим ограниченог, вертикално/дубински слободног и директног говора. По Мишелу Фукоу (Michel Foucault), он обухвата пет комплементарних атрибута/карактеристика (Foucault 2001: 9–20): (1) искреност/отвореност; (2) истинољубље (алетофиличност/филалетство); (3) опасност/ризик; (4) критицизам; и (5) дужност. Искреност/отвореност значи да говорник/интелектуалац мора користити потпун, недвосмислен и тачан приказ онога што има на уму, користећи најдиректније фразе и форме изражавања, тако да публика може прецизно да схвати шта говорник/интелектуалац заправо мисли. Док реторика говорнику пружа персуазивне инструменте који му помажу да диригује умовима своје публике без обзира на његово мишљење и ставове, у парезији говорник/интелектуалац делује на умове потпуно обрнуто: презентује им оно у шта верује на најнепосреднији могући начин.

Када у фокус ставимо истинољубље онда можемо говорити о две врсте парезије. У негативном смислу, парезија је матеолошки феномен говорења онога што је на уму без икаквих филтера. У исправном смислу, парезија се користи зато што је говornички садржај заиста истинит. Долази до поклапања између уверења и истине. Опасност/ризик значи да оратор/интелектуалац преузима све последице за оно што изговара (од мржње, институционалног дискредитовања, укидања привилегија, па чак до губитка живота), парезија је форма храбрости. Ерго, она је облик критике, било према другоме или према себи, али увек у ситуацији када је говорник/интелектуалац у инфериорној позицији у односу на саговорника. Коначно, парезија за беседника/интелектуалца представља акт ничим условљене дужности.

Класично политиколошко-социолошко елаборирање појма интелектуалаца инклинира ка њиховом одређењу попут групе која се дефинише/детектује или по априорном постаменталном чисто-интелектуалном ангажману, креирању и ширењу идеја, или у односу на њихове јасно установљиве, задате класне координате. Као такви, интелектуалци су засебна и објективна друштвена категорија са сетом мутуалних културално, политичко и социјално оријентисаних релација са читавим спектром других друштвених група.

За Жилијена Бенду (Julien Benda), прави интелектуалци су они чије делање иде на корист човечанству преко „апостолске" посвећености универзалним идејама са јасном дистанцом од политичких страсти, опсесија и подела карактеристичних за широке масе ([1928] 2014). Уколико је та интелектуална, спекулативна етеричност пренебрегнута, завршава као издаја високо постављених идеала, као национално-расни партикуларизам (национализам/џингоизам је идентификован као посебно погубан) или социјално-класно „странчарење". Тако интелектуалци, који би требало да нису „од овога света", заокупљени нематеријалним бенефитима, деструирају своју улогу и дужност чувара истине и правде. Субјективна склоност и лојалност интелектуалаца култури „виших принципа" као суштини универзалности главни је предуслов њене одвојености од политичког као подручја партикуларног. Бендин приступ енкапсулира најважније темате разумевања интелектуалаца преко „засебно-класне" позиције. Његов опус се може критиковати као „дупла фантазија"

(Collini 2006: 297): (1) као облик интелектуалне активности који је у потпуности расцепљен и независтан од света; и (2) као чиста, социјално „незапрљана" мисао имуна на интелектуалну декаденцију и компромитовање.

Једна од главних преокупација Карла Манхајма (Karl Mannheim) је надилажење диспаратних и сукобљених идеологија које су обележиле кризни период касне Вајмарске републике (1928–1933). По њему, Бенда је био у заблуди са својим апострофирањем социјално-културално-политичке егоистичности или интровертности и самодовољности или аутаркичности интелектуалаца (Mannheim [1932] 1993). Растућа популација интелектуалаца је заправо социјално „слободно-флотирајућа", „неуктовљена" или „не-класна", лабаво ситуирана унутар друштвеног поретка/режима (Mannheim [1936] 1998: 137–138). Не чине класу, нити су њен додатак. Заправо они трансцендирају концепт класе, еманциповани су од класног система. Та одвојеност од класне ригидности их чини вибрантним, динамичним и еластичним. Они покривају различите/хетерогене политичке опције, па као такви су способни за њихово амалгамирање/хомогенизовање у једну складну и функционалну целину са увек присутном способношћу критичког расуђивања. Таква позиција има и експланаторне димензије и димензије оправдања њихове привилеговане позиције. Манхајмова рефлексивна мустра дефинише интелектуалце као некога ко је ослобођен од класне или официјелне идеологије, што им омогућава да виде истину и да трансформишу друштво из ракурса те истине.

Принципијелно посматрано, по Карлу Марксу (Karl Marx), интелектуалци представљају отуђене припаднике виших класа који могу да превазиђу/трансцендирају своје класно искуство преко антиципације револуције, што им омогућава да моментално стигну до истине о друштву и да постану лидери пролетеријата. Марксиста, Антонио Грамши (Antonio Gramsci), попут Манхајма, препознаје моћ знања у смислу утицања на политику, али, за разлику од њега, он апсолвира концепт интелектуалца као примарно „класно-условљен", тврдећи да свака друштвена класа ствара један или више са њима органски повезаних стратума интелектуалца (1971). Они, ангажовани органски интелектуалци, мултурелационо подржавају, артикулишу и диригују интересима/интенцијама/идејама неке засебне, појединачне друштвене групе.

Супротно од њих, традиционални интелектуалци не располажу са скупом органских веза са новим класама, па се у том смислу сматрају независним и аутономним, они су изузети од служења и импрегнираности било каквим групним аспирацијама. Ерго, од посебне важности је посредничка функција интелектуалаца у класној борби и преображавање/асимилација традиционалних интелектуалаца у органску варијанту. Инструментализовани пролетерски интелектуалци имају за циљ како унификовање радничких маса, тако и конфигурисање револуционарне свести и организовање интелектуалног живота. Интелектуалац никако не може бити аполитичан, али не може ни предузимати самосталне иницијативе.

Едвард Шилс (Edward Shils), „не-класни" теоретичар интелектуалаца, сматра да су исти између два светска рата одбацили буржоаску културу, али да нису могли наћи ништа што би је заменило осим боемије и квази-пролетеризма, па да су због тога били „отуђени идеолошки бунтовници" (1955). Он је регистровао и да интелектуалци с времена на време имају значајне историјске/бирократске улоге на вишим нивоима

државне управе. Као такви, они су незаобилазна друштвена снага која преводи традиционална у модерна друштва. Шире постављено, интелектуалци су, у сваком друштву, неопходни за позиционирање и одржавање, за нормативну стандардизацију друштвеног поретка (Shils 1958). Шилс третира интелектуалце као хипер-сензитивне актере за сакрализоване симболичке универзуме својих друштава. Они одржавају матичне заједнице и конституишу ритуале који подстичу друштвено-културалну кохезију/солидарност. Међутим, због окренутости према идеалтипском и универзалном, постоји интензивна напетост између трансцендентног импулса интелектуалца и узајамности са одређеним друштвом. Доводећи у питање петрификоване вредности, интелектуалци пласирају опционе матрице за интеграцију својих друштава као есенцијалне моменте интелектуалног наслеђа сваког друштва.

Са одређеним смањеним интензитетом, концепција интелектуалаца Жан-Пола Сартра (Jean-Paul Sartre) задржава њихово традиционално/класично поимање у западним капиталистичким друштвима ([1974] 2008). Мада је оптерећена партикуларностима властите класе, улога интелектуалаца се и даље базира на универзалним циљевима. Ради се о „конкретним" универзалностима отуђене класе, а не о неком апстрактном пандану. Истовремено, интелектуалци се не одричу ни своје одговорности проистекле из статуса неприкосновеног вођства и следствених организационих агенди. За разлику од Грамшија, Сартр сматра да интелектуалац мора да располаже са ванстандардниим критичким капацитетима који се манифестују кроз аутономне иницијативе оријентисане не само ка супротним идеологијама већ и ка опортунизму масовних/класних асоцијација.

Поред тога што његов интерпретативни приступ интелектуалцима има евидентне традиционалне/класичне конотације, он је препознао и нову социјалну мисију која би требало да им се припише. Наиме, класични/традиционални програм се заснивао на релацијама са масама које су конвергентне универзалним начелима и на генерисању односних практичних теоретских агенди. Нова мисија се састоји у разумевању актуелних, *ad hoc* универзалних питања и потврди/оповргавању, тј. метаморфози властитог мишљења кроз перманентну комуникацију са масама на свим јавним дебатним фронтовима. Бити декларисан као интелектуалац значи бити нешто друго од пуког техничара, стручњака или чак научника, статус подразумева интензиван политички ангажман.

Једноставније, специфичност универзалних циљева интелектуалаца се своди на компатибилност са масама на основу непосредног контакта, директне повезаности. Сартрово разумевање интелектуалаца је чисто нормативне природе. Оно не обухвата ситуационе/контекстуалне и трансформационе анализе. Прави, једини легитимни интелектуалац је „тотални интелектуалац" начелног левог опредељења, онај који артикулише и одговара на јавне дискусије о свим интелектуалним и политичким темама, служећи се различитим жанровима, од памфлета и дијатриба, преко романа и драмских текстова, до научних есеја и истраживања. Као такав, он се тешко може минуциозније одредити/профилисати. Сартр је одбио Нобелову награду за књижевност, тврдећи како би интелектуалац требало да избегава „институционализацију" и давање подршке систему награђивања који симболизује међународну поделу између западног и источног блока.

Пјер Бурдје (Pierre Bourdieu) (Боурдиеу, 1990) значењски фиксира интелектуалце као социјалне протагонисте који фунгирају у складу са матрицом произашлом на њиховом хабитусу, тј. структурираном и структурирајућем скупу диспозиција (1990). Они су културни произвођачи који припадају аутономном интелектуалном пољу, независном од верске, политичке, економске или неке друге моћи (Bourdieu 1989: 99, 102), што их дефинише као „засебну-класу". То интелектуално поље није унисоно, унифицирајуће и консензуално, састоји се од миријаде подпоља, ригидних хијерархија и сукоба високог интензитета, али ипак потенцира заједничке интересе његових актера. Живот академских интелектуалаца се углавном своди на перпетуирање престижа и утицаја, на чување *status quo*-а селекцијом и „индоктринацијом" студената, те формирањем колективних покрета адекватних тој сврси. Да би се конституисали као независна колективна снага, интелектуалци морају да се ослањају на културални/интелектуални капитал, на располагање, стварање и употребу истог у циљу доминације, тј. конституисања поретка доминације.

Партикуларни/лични интереси интелектуалаца се барем пробабилистички поклапају са универзалним интересима. Постоје 3 разлога зашто су интелектуалци, заправо, носиоци универзалног разума/просуђивања (Bourdieu 1989: 109–110): (1) услед тога што су у односу на интелектуалце богати надређујући/субординирајући, они осећају солидарност са свим потчињенима/субординираним, упркос чињеници да преко културалног капитала партиципирају у доминантном поретку; (2) интелектуално поље је традиционално афирмисало/награђивало одбрану универзалних разлога/позиција, тако да је могуће ослонити се на симболичке профите контрарне априоризованој симболичкој доминацији, а повезане са акцијама где се интелектуалци мобилишу за корист и принципе универзалног; и (3) интелектуалци су „хипер-монополисти" критичке мисаоности, што им омогућава да преиспитају сопствене интересе за неутралношћу и да се на тај начин трансцендирају своју себичну позицију прерогатива или преференција кроз борбу за универзализацију привилегованих услова постојања који чине гравитирање ка универзалном могућим.

Бурдје негира ретроградну професку улогу интелектуалца и апострофира важност њихове функције посредника у комуникацији међу друштвеним групама. Чињеница да није одустао од вере у разум, да је форсирао важност улоге интелектуалца у смислу тежњи ка универзалном и истицао потребу за колективним покретима као односном практичном стратегијом, јасно показује његову модернистичку теоретску „ауру". Као одговор на све сублимираније видове технократске доминације, његов интелектуалац није једнак моделу „тоталног интелектуалца" Жан-Пола Сартра, нити моделу „специјализованог интелектуалца" Мишела Фукоа (Michel Foucault), нити „парцијалном интелектуалцу" Зигмунта Баумана (Zygmunt Bauman), о којима ће касније бити више речи. Наиме, он у први план истиче модел „колективног интелектуалца" (Wacquant 2004). Колективни интелектуалац се фундира на комбинацији академских истраживања са креативним комуникацијама, на пласману стриктних исхода/резултата научних истраживања у зону проминентних јавних расправа. Он тако доприноси политичкој инвенцији неопходној за перпетуирање критичке мисли и легурисање социолошког реализма са грађанским утопизмом.

Алвин Гулднер (Alvin Gouldner) је покушао да применом идеје „културе критичког дискурса" разреши два базичне тензије/контрадикције карактеристичне за интелектуалце као „засебно-класну" формацију (Szelenyi 1982). Концепт је, дакле, требало да обухвати марксизам као од контекста-слободно резоновање и да укључи позитивистичке анализе знања без икаквих, имплицитних или експлицитних, вредносних референци. У том смислу, он говори о неперфектној/мањкавој „новој класи" као доминантној класи критичких и техничких интелектуалаца. Она задобија власт не силом већ квалитетом идеја које подривају све установе, друштвене границе и привилегије, укључујући и своје властите (Gouldner 1979: 84). То по аутоматизму повлачи за собом одређени ниво турбулентне диспропорционалности између универзалистичких аспирација и партикуларистичких интереса.

ПОСТМОДЕРНИСТИЧКИ ДИСКУРС ИНТЕЛЕКТУАЛАЦА

Постмодерно друштво је постало способно да изнесе више различитих и паралелних „нееуклидовских" социјеталних стратегија и/или социјеталних универзума у хиперболичкој геометрији савременог света (Stojanović 2016). Децентрирана постмодерна политичка заједница је вредносна граматика, текстуално посредована и креирана значењска мрежа, тј. аутономни, незадати и виртуелизовани, али плурално нестабилни, културални алгоритам. На тој линији, постмодерни дискурс интелектуалаца је понајвише заокупљен питањима концентрисаним, прво, око демисије класичног интелектуалца заокупљеног „сакрализованом" универзалношћу, потом, делегитимацијом и редундантношћу интелектуалног и, коначно, потребом за артикулисањем новог типа, специјализованог или парцијалног, интелектуалца. Тиме је, упркос његовој распрострањености, ипак проблематизован став о неодрживости улоге интелектуалца у постмодерном свету касног 20. и раног 21. века. Кључно историјско дешавање за метаморфозе овога ранга су глобални протести из 1968. године.

По Жану Бодријару (Jean Baudrillard), одговорност интелектуалаца произашла из употребе дискурса се не може испољити са истом врстом добре вере и одлучности као што је то било карактеристично за раније епохе (Gane [1993] 2003: 78–79). Наиме, после немира/бунта из маја 1968. завладало је мишљење да нико не може да говори у име било кога другог. Вербална експресија није нешто што би могло бити монополизовано. Од интелектуалца је тражено да напусте своју улогу субјеката знања. Без обзира што се ради о шездесетосмашком утопизму који је замаглио све појмовне контуре, екстремно је тешко после таквог става поново заузети позицију самоосовешћеног интелектуалца. То води интелектуалце ка тачки нестајања.

Жан-Франсоа Лиотар (Jean-François Lyotard), такође, обзнањује „смрт" интелектуалца истичући да они више не могу да задрже легитимитет који би оправдавао њихову веродостојност/репутацију и који би им омогућио да говоре о универзалним питањима изван њихове специфичне, експертске зоне (1984). Постали су обични грађани, лишени било каквог посебног ауторитета. Лиотар се, нападајући политике представљања, а не политичке репрезентације, супротставља претензијама

да се говори у име других као нуклеусу неправде, било либералне или тоталитарне провенијенције. Догађаји из 1968. су манифестовали историјски колапс кредибилитета постиндустријских интелектуалаца и тотализујућих метанаратива. Након тога, савременим интелектуалцима је постало екстремно тешко да идентификују своје социјалне координате. Претварање интелектуалаца да говоре у име потлачених значи њихову додатну објектификацију, потлачени постају референтом властитог дискурса (Lyotard 1993). Расправа са тлачитељима се онда тиче природе референта, али не и њиховог места у односу на дискурс.

Мишел Фуко (Michel Foucault) замењује традиционалне интелектуалце, као бранитеље универзалних вредности и аспиранте оријентисане ка духовном вођству човечанства, „класно-условљеним" интелектуалцима специјалистима заокупљеним конфигурисањем интереса у зони властите експерности (1977: 207–208). Класична представа интелектуалаца више није примерена, чак до тачке да манифестује директну опресивну функцију. По њему, догађаји из 1968. су навели интелектуалце да спознају како масама више нису потребни интелектуалци да би стекле знање. Масе не прихватају улогу интелектуалаца као њихових представника, јер оне, ослобођене од било каквих илузија, не само да ће тачније одредити неку ситуацију, већ ће и саме квалитетније изразити сопствено мишљење. Нови модел интелектуалца подразумева конфронтацију са облицима моћи који тендирају ка његовом трансформисању у њима интерне објекте и инструменте. То се одвија преко присвајања оруђа интелектуалца: знања, истине, освешћености или дискурса. Интелектуалац специјалиста је професионалац и стручњак у одређеном/специфичном пољу истраживања, неко ко делује унутар саме научне дисциплине и захваљујући томе може разоткрити, револуционисати или искључити социјалну машину моћи/знања.

Зигмунт Бауман (Zygmunt Bauman) није прихватао ни стратегију одбацивања концепта интелектуалца ни стратегију потпуне инверзије имагинаријума класичног, тј. универзалног, интелектуалца, новим имагинаријумом специјализованог интелектуалца (1987). У складу са флуидним временима која живимо, он је пласирао нови концепт парцијалног интелектуалца. Класични интелектуалци су носитељи „легислаторске улоге" чији је ауторитет оправдан вишим објективним знањем које је доступније њима него другима. По њему, крај историјске славе интелектуалаца је исход растуће ирелевантности њихових идеја, посебно оних које су биле уско везане за друге, сада већ увелико нестале, факторе модерног доба: велике утопије савршеног друштва, пројекте глобалног друштвеног инжењеринга, потраге за универзалним стандардима истине, правде и лепоте, те институционалну моћ са планетарним амбицијама (Bauman 1995: 239).Посебни статус интелектуалаца, као агената и арбитара историјског напретка и чувара колективне савести друштва које се самоусавршава, није могао да надживи приватизацију тог самоусавршавања.

Са напретком рационализације и специјализације, универзалистички „интелектуалци легислатори" су метаморфозирали у парцијалне „интелектуалце интерпретаторе". Једина универзалност интелектуалца је његова неукорењеност која ревитализује све конкретно. Интерпретативна интелектуална оптика омогућава међусобно разумевање и комуникацију кроз препознавање права заједнице као основе значења и тумачења значења за гро њених чланова. Због тога што је наша

епоха обележена коегзистенцијом различитих културалних корпуса, транслација диференцираних културалних традиција заузима место главног типа интелектуалног ангажмана. Преваленција интерпретативних стратегија, која се понекад проблематизује као појава постмодерности, означава најрадикалнији отклон у дискурсу културе од увођења њеног концепта и успостављања културално оријентисаних пројекција друштва (Bauman 1992: 24).

Едвард Саид (Edward Said), оснивач оријентализма и један од корифеја постколонијалне струје мишљења, промишља интелектуалце као метафоричке мигранте/егзиланте, то јест као својеврсне дисиденте (1996). Он алудира на напуштање социјалних конвенција и етаблираних истина своје заједнице, на персистентну критику тих истина и на детектовање неуспеха своје публике, ма колико она била моћна. Инсистира на томе да би интелектуалци требало да буду аматери, а не професионалци. За разлику од површних дилетаната, аматери могу да досегну релевантну контемплативну дубину. Интелектуалци не могу да буду професионалци који свој посао види као осмосатну активност припадника средње класе, са „оком на часовнику" и мислима усмереним на захтевано/исправно, тј. професионално понашање (Said 1996: 74). То подразумева одсуство трзавица, непрекорачење прихваћених парадигми, те чињење себе тржишним/курентним и, изнад свега, презентабилним, дакле, неконтроверзним, неполитичним и „стандардизовано/опортуно" објективним.

Интелектуалац аматер трансцендира професионалну рутину/колотечину. Он је неко ко сматра да као мислећи, ангажовани и заинтересовани члан друштва има право да покреће морална питања чак и у сфери најтехничкијих и најпрофесионалнијих делатности, јер она подразумевају пропитивање моћи, начине интеракције са грађанима и релације са другим друштвима његовог аутохтоног друштва (Said 1996: 82–83). У име солидарности са потчињенима, он тражи одговоре на то зашто неко чини то што чини и ко има користи од таквог чињења. Расел Џекоби (Russell Jacoby) сматра да је академизам/универзитети монополизовали простор интелектуалног, да су уништили независне интелектуалце, јер њихов етос форсира медиокритетство/просечност и тривијализацију. По Саиду, универзитети још увек могу понудити интелектуалцу квази-утопијски простор у коме се мисаоност и истраживање могу одржати, иако под све већим ограничењима и притисцима (Said 1996: 82).

Рандал Колинс (Randall Collins) наставља традицију емпиријског анализирања научних заједница које их елаборирају као средишне/примарне мреже за еволуцију интелектуалне инвентивности (1998). Он тврди да се научна истраживања обично одвијају у друштвеним мрежама конституисаним од стране колега/сарадника. Интелектуалци су „не-класни" ентитети сепаратисани у односу на свакидашње бриге/тривије, а интелектуални дискурс се имплицитно фокусира на властиту аутономију и саморефлексивност. Интелектуалци су људи који производе деконтекстуализоване идеје које би требало да су истините/значајне независно од географске локације и без обзира на то да ли их неко примењује (Collins 1998: 19). Колинс критикује најпопуларнија становишта о природи интелектуалне креативности: да идеје стварају идеје, да појединци стварају идеје и да културе ствара идеје, тврдећи да је

интелектуална заједница најважнија у том процесу сигнификације. Успони и падови идеја су резултат надметања између ривалских интелектуалних мрежа, које могу бити засноване на стварним или замишљеним, симболичким односима.

Насупрот усмерености на социолошко профилисање интелектуалца као професионалне групе или на њихов класни статус, Стефан Колини (Stefan Collini) нуди културолошко дефинисање интелектуалаца које се реферира на њихову функцију, а не на занимања или убеђења/веровања (2006). Контекстуална улога интелектуалца је екстрахована из историјски специфичних културалних и друштвених односа. Он одбацује идеју да је политичка активност као таква конститутивна за интелектуални пандан. Уместо тога, тврди да је у културалном смислу формативно значење појма интелектуалца њена/његова јавна улога. Она укључује пресек четири димензије (Collini 2006: 52): (1) досезање одређеног нивоа постигнућа у активностима које се цене због неинструменталних, креативних, аналитичких или научних капацитета које подразумева; (2) доступност медија или канала комуникације који допиру до шире схваћене јавности; (3) изражавање ставова, тема или питања која адекватно формулишу или се баве неким од општих проблема те јавности; и (4) грађење репутације у смислу важности онога што говори и располагање са спремношћу и потенцијалима да то ефикасно саопшти путем одговарајућих медија.

ЗАКЉУЧАК

Носеће одлике модернистичких и постмодернистичких интелектуалаца су нужно повезане, са једне стране, са општим/базичним одликама пројеката модерности и постмодерности и, са друге стране, са специфичним друштвеним, наративним, дискурзивним, кризним и културалним карактеристикама времена, тј. контекста, у коме се њихов ангажман развија, одвија и одржава. Модернистички приступ подразумева инсистирање на позитивним квалитетима попут: универзализма, духовног лидерства или просветитељски профилисаног напретка. Он имплицира мутуалност и конститутивност односа између политичких властодржаца и интелектуалаца што је омогућавало да интелектуалци инсистирају на признатости и ауторитету, те, следствено, да фунгирају као про-државни или од поља државе зависни теоретичари/мислиоци. Као такви, они су амбивалентни ентитет који у себи обједињује атрибуте елитизма и егалитаризма. Притом, само дефинисање интелектуалца је високо зависно од одређене историјске ситуације, а као битан моменат се јавља и самодефинисање/саморазумевање интелектуалаца. Спољно одређивање може имати погубне последице по њихово генерално социјално позиционирање и подразумеване улоге и квалитете.

Носећи проблем са интелектуалцима у постмодерним временима је што више не могу да потврде свој легитимитет и мисију, тј. свој генерални „харизматски" кредибилитет/репутацију и потенцијале да анализирају сетове питања која надилазе њихову основну експертност/компетентност. Негативно и пасивно су изједначени са обичним грађанима и не располажу са било каквим посебним екстра-ауторитетом. Шаблонизација интелектуалног и деградирање културалног су резултовали тиме да интелектуалци постану стварно и симболички поприлично миноризовани.

Положај и значај интелектуалаца је директно зависан од одређене медијске структуре, па се она јавља као битан фактор успеха или пропасти њихове самопроклamоване мисије. Однос између аутономног интелектуалчевог испољавања, тј. *vi(t)a contemplativa*, и конкретног ангажмана, тј. *vi(t)a activa,* је битно одређен друштвено-политичким контекстом, тј. ризиком који се прихвата и који је априоризован одређеним типом политизације или деполитизације.

Начелно, када то пренесемо на српско друштво морамо уважавати неколико битних премиса за анализирање српских интелектуалаца: (1) симултано коегзистирање атрибута премодерности, недовршене модерности и неиздиференциране постмодерности; (2) симултано транзиционо коегзистирање традиционалних, ретро-социјалистичких и про-капиталистичких елемената у конструисању друштва чини немогућим дефинисати улогу интелектуалца на основу неког фиксираног, унапред задатог сета атрибута; (3) одустајање од метанаратива интелектуалаца као априорно неадекватних сугерише да је српски фрагментирани културални миље пресудан аналитички моменат за социјално ситуирање српских интелектуалаца; (4) важност свакидашњег живота намеће да је за статус српских интелектуалца важна не само перспектива од њих формализованих критеријума, већ и перспектива убеђености/веровања у исте од стране припадника српског друштва; (5) медијско испољавање и медијска заступљеност значајно доприноси промоцији некога у етаблираног интелектуалца овог или оног ранга/оријентације и утиче на артикулисање жанрова медијског експонирања; и (6) вишедимензионално компонована критичност и интерпретативност српских интелектуалаца представља важну компоненту њиховог разумевања.

ЛИТЕРАТУРА/РЕФЕРЕНЦЕ

Bauman 1987: Zygmunt Bauman *Legislators and Interpreters.* Cambridge: Polity Press.

Bauman 1992: Zygmunt Bauman *Intimations of Postmodernity*. London: Routledge.

Bauman 1995: Zygmunt Bauman *Life in Fragments: Essays in Postmodern Morality.* Oxford: Blackwell.

Benda [1928] 2014: Julien Benda *The Treason of the Intellectuals.* New Brunswick: Transaction Publishers.

Benjamin 1968: Walter Benjamin, "Theses on the Philosophy of History," in Walter Benjamin, *Illuminations, Essays and Reflections,* Hannah Arendt (ed.), New York: Schocken Books, 253–256.

Bourdieu 1989: Pierre Bourdieu „The corporatism of the universal: the role of intellectuals in the modern world", *Telos*, 81, 99–110. DOI: 10.3817/0989081099

Bourdieu 1990: Pierre Bourdieu *Homo academicus*. Stanford, CA: Stanford University Press.

Collini 2006: Stefan Collini *Absent Minds: Intellectuals in Britain.* Oxford: Oxford University Press.

Collins 1998: Randall Collins The Sociology of Philosophies: A Global theory of Intellectual Change. Cambridge: The Belknap Press.

Coser 1965: Lewis A. Coser *Men of Ideas.* New York: Free Press.

Foucault 2001: Michel Foucault *Fearless Speech.* Los Angeles: Semiotext(e).

Foucault 1977: Michel Foucault *Language, Counter-Memory, Practice: Selected Essays and Interviews.* Ithaca: Cornell University Press.

Gane [1993] 2003: Mike Gane (ed.) *Baudrillard Live: Selected Interview*. London: Routledge.

Gella 1976: Aleksander Gella „An Introduction to the Sociology of the Intelligentsia," in Aleksander Gella (ed.) *The Intelligentsia and the Intellectuals: Theory, Method and Case Study.* London: SAGE, 9–37.

Gouldner 1979: Alvin W. Gouldner *The Future of Intellectuals and the Rise of the New Class: A Frame of Reference, Theses, Conjectures, Arguments, and an Historical Perspective on the Role of Intellectuals and Intelligentsia in the International Class Contest of the Modern Era.* London: The Macmillan Press.
Gramsci 1971: Antonio Gramsci *Selections from the Prison Notebooks*. London: Lawrence and Wishart.
Horkheimer and Adorno [1947] 2002: Max Horkheimer and Theodor Adorno *Dialectic of Enlightenment*. New York: Continuum. Stanford: Stanford University Press.
Jacoby 1987: Russell Jacoby *The Last Intellectuals: American Culture in the Age of Academe.* New York: Basic.
Kurzman-Owens 2002: Charles Kurzman and Lynn Owens „The sociology of intellectuals," *Annual Review of Sociology,* 63, 63–90. DOI: 10.1146/annurev.soc.28.110601.140745
Lyotard 1984: Jean-François Lyotard *The Postmodern Condition*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
Lyotard 1993: Jean-François Lyotard *Political Writings.* London: UCL Press.
MacIntyre 2006: Alasdair Macintyre „Social structures and their threats to moral agency," in Alasdair MacIntyre *Ethics and Politics, Selected Essays*. Cambridge: Cambridge University Press, 184–206. DOI:.1017/CBO9780511606670.012
Mannheim [1932] 1993: Karl Mannheim „The sociology of intellectuals," *Theory, Culture & Society,* 10(3), 69–80. DOI: 10.1177/026327693010003004
Mannheim [1936] 1998: Karl Mannheim *Ideology and Utopia.* London: Routledge.
Sadri 1992: Ahmad Sadri *Max Weber's Sociology of Intellectuals.* Oxford: Oxford University Press.
Said 1996: Edward Said Representations of the Intellectual: The Reith Lectures. New York: Vintage Books.
Sartre [1974] 2008: Jean-Paul Sartre 2008: *Between Existentialism and Marxism*. London: Verso.
Szelenyi 1982: Ivan Szelenyi "Gouldner's theory of intellectuals as a flawed universal class." *Theory and Society,* 11, 779–798. DOI: 10.1007/BF00173630
Shils 1955: Edward Shils „The intellectuals:-(I) Great Britain", *Encounter,* 4 (4), 5–16.
Shils 1958: Edward Shils „The intellectuals and the powers: Some perspectives for comparative analysis", *Comparative Studies in Society and History*, 1(1), 5–22. DOI: 10.1017/S0010417500000049
Stojanović 2016: Đorđe Stojanović „Postmodernizam u društvenim naukama: stanje paradigme," *Srpska politička misao* (*posebno izdanje*), 3, 5–37.
Wacquant 2004: Loïc Wacquant „Pointers on Pierre Bourdieu and Democratic Politics," *Constellations,* 11(1), 3–15. DOI: 10.1111/j.1351-0487.2004.00358.x

Đorđe S. STOJANOVIĆ

WHO ARE THE INTELLECTUALS: A MODERNIST AND POSTMODERNIST DISCURSIVE PERSPECTIVE

Summary

Defining the position and importance of intellectuals in contemporary societies is one of the most important issues concerning its functioning. Accordingly, the paper deals, on the one hand, with the characteristics and social roles of intellectuals in modernist and postmodernist times and contexts. On the other hand, intellectuals are analyzed as an autonomous class, class dependent or non-class phenomenon. The discussion begins with a distinction between Western and Eastern concepts of intelligentsia, and defining the concept of paresis as essential for understanding the discourses/metanarratives of intellectuals. Postamental attributes of modernist and postmodernist intellectuals are necessarily connected with the general characteristics of the projects of modernity

and postmodernity and with the original social, narrative, discursive, crisis and cultural characteristics of the time, i.e. the context, in which their engagement takes place, develops, and maintains. The paper ends by identifying essential premises for the analysis of Serbian intellectuals.

Keywords: intellectuals, intelligentsia, modern intellectuals, postmodern intellectuals, social criticism.

Рад је предат 2. септембра 2024. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 141.319.8
316.776:004.774
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina35-56413

Прегледни рад

*Боривоје В. БАЛТЕЗАРЕВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ПРЕМА ПОСТ-ЉУДСКОМ ДОБУ: ТРАНСХУМАНИСТИЧКИ МАНИФЕСТ У КОНТЕКСТУ ДИГИТАЛИЗАЦИЈЕ И ТЕХНОЛОГИЈЕ**

Апстракт: Трансхуманистички манифест већ дуго подстиче академске расправе о потенцијалима еволуције човечанства, првенствено вођене технологијама у експоненцијалном развоју. Унутар његових авангардних смерница налази се пророчка визија: свет у коме су људске способности – интелектуалне, физичке и психолошке – значајно повећане, превазилазећи конвенционалне границе биологије. Овај рад има за циљ да поново размотри и критички оцени Манифест у светлу недавних напредака у дигиталној ери, препознајући везе између замишљане будућности прошлих деценија и садашње путање развоја. Полазећи од основних теорија, укључујући Хараријев увид о Хомо Деусу, Курцвејлово предвиђање технолошке сингуларности и Бостромову хипотезу о симулацији, овај рад истражује нијансе идентитета, свести и социокултурних промена у добу дигиталне доминације.

Кључне речи: трансхуманизам, дигитална еволуција, људски идентитет, технолошка сингуларност, хипотеза симулације, пост-људска ера, дигитална свест.

УВОД

У ери дефинисаној брзим технолошким напретком, трансхуманизам се појављује као евокативна идеологија која ватрено подржава употребу технологије за превазилажење инхерентних људских ограничења. Потичући од споја латинских речи, „транс“ (изван) и „хуманус“ (људски), термин представља амбицију да се превазиђу наше тренутне биолошке границе. Како Хугхес (Hughes 2004) сажето истиче, трансхуманизам представља веровање да људи могу и треба да еволуирају изван тренутних физичких и менталних ограничења, посебно коришћењем софистицираних технологија. Међутим, да бисмо се бавили критичком анализом потенцијалне трнасхуманистичке будућности, повремено морамо правити осврт на изворне наративе који су зацртали путању таквих идеологија. У срцу овог истраживања лежи Трансхуманистички манифест, визионарски документ који одражава тежње одређене социјалне групе се залаже за еволуцију да човечанства посредовану технологијом. Како нас актуелна технолошка еволуција приближава остварењу ове визије,

* Ванредни професор, научни сарадник, ORCID 0000-0002-6798-6981, baltezb@yahoo.co.uk

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-136/2025-03 од 27. 1. 2025. године.

намеће се императив преиспитивања принципа трансхуманизма и разумевања његове релевантности у данашњој парадигми дигиталне доминације. Непосредна фузија нашег органског постојања са синтетичким и дигиталним надоградњама није само тема за ентузијасте научне фантастике, већ задире у мултидисциплинарност академског дискурса.

Истакнути научници и футуристи су постулирали различите аспекте ове конвергенције. Харари (Harari 2016), у Хомо Деусу, размишља о потенцијалу биотехнолошког напретка који покреће човечанство у боголике ентитете. Курцвејл (Kurzweil 2014), са својом теоријом сингуларности, говори о епохи у којој се људска интелигенција неприметно спаја са својим вештачким алтернативама. Такве визије, за неке утопијске, изазивају сложена етичка, филозофска и егзистенцијална питања. Још један критичан пресек у разумевању трансхуманизма лежи у анализи импликација дигитализације и виртуелизације контекста свакодневног живота који су у непрекидном, убрзаном развоју.

Четврта индустријска револуција, дефинисана фузијом дигиталног, биолошког и физичког света, наша суштина као људи је доведена у питање. Да ли идемо ка пост-људској епохи, или ће увек остати неприкосновено језгро 'људства', без обзира на наше увећане могућности? Бостром (Bostrom 2005) нуди дубоку перспективу путем хипотезе симулације, сугеришући да човечанство можда већ живи у напредној компјутерској симулацији, што додатно замагљује границе између дигиталног и стварног. Такав свет, иако одражава маштовите области научне фантастике као што је Матрикс,[1] није невероватан с обзиром на брзе кораке у виртуелној стварности, квантном рачунарству и машинском учењу. Штавише, растућа свеприсутност апликација проширене стварности, неуронских интерфејса и биотехнолошки побољшане когниције, подстиче нас да преиспитамо појмове о себи и идентитету.

Као што Хејлс (Hayles 1999) заговара у „Како смо постали постљуди", наш концепт информација се одвојио од локализованих материјалних база складиштења, сугеришући нову парадигму где границе између тела и информација које круже кроз њега постају све пропусније. Срж ове расправе не почива само на овим технолошким напрецима већ и на филозофским недоумицама из овог произилазе. Ако је човечанство на путу ка симбиотичкој коегзистенцији са технологијом, како ћемо да коригујемо наше разумевање појмова као што су свест, морал и смртност? Трагање за овим одговорима захтева ревизију „Трансхуманистичког манифеста", не само као документа који нуди верзију потенцијалне будућности човечанства, већ као и наратива који садржи смернице и контекст актуелног развоја дигиталних технологија ка циљевима дефинисаним у њему. Ослањајући се на овако дефинисану основу, овај дискурс има за циљ да критички испита принципе манифеста у светлу актуелног технолошког развоја, истражујући филозофске, етичке и социолошке последице света у коме су линије између људског и дигиталног, стварног и виртуелног, не само замагљене, већ потенцијално и избрисане.

1 Појам матрикс је преузет из филма научно-фантастичног серијала у коме се приказује да је вештачка интелигенција поробила човечанство, чији живот постаје компјутерска симулација, иако људи верују да је њихов живот стваран. Агент Смит, лик који се појављује у филму објашњава да је виртуелна стварност – названа Матрикс створена крајем 20. века.

ТРАНСХУМАНИСТИЧКИ МАНИФЕСТ

Темељ трансхуманизма је дубоко испреплетен са вековним стремљењем човечанства ка технолошком напретку. Од рудиментарних алата каменог доба до софистицираних алгоритама који управљају нашим дигиталним интеракцијама, људско путовање обележила је непрестана потрага за „бољим", „ефикаснијим", „бржим", итд. Али шта подразумева напредак у добу у коме доминирају дигитални интерфејси и вештачка интелигенција? У својој основи, „Трансхуманистички манифест" заступа будућност у којој се људском еволуцијом управља намерним и стратешким унапређењем, коришћењем технологије. Ова визија, иако узбудљива, пуна је сложености. Дрекслеров (Drexler 1986) револуционарни рад на нанотехнологији наговестио је потенцијал манипулације материјом атомском прецизношћу, најављујући будућност у којој би чак и наши биолошки супстрати могли бити пројектовани за оптималне перформансе. Такви изгледи, иако научно интригантни, изазивају мноштво етичких дилема. Брзи напредак неуротехнологије, посебно интерфејса мозга и рачунара (BCI), додатно је подстакао пламен овог дискурса. Као што су Варвицкови (Warwick 2003) пионирски експерименти са имплантабилним уређајима показали, потенцијал да се побољшају когнитивне функције, памћење, па чак и сензорна искуства путем дигиталних интервенција више није ствар спекулативне фикције. Међутим, иза чисте механике унапређења лежи дубоко питање идентитета. У добу у којем наши дигитални аватари, онлајн интеракције, дигитални и виртуелни идентитети имају све значајнији али и све флуиднији утицај, шта остаје од „аутентичног" ја?

Хејлсова (Hayles 1999) постулација постљудског стања разматра ову дилему, наглашавајући фрагментацију идентитета у дигиталном добу. „Ја", у таквој парадигми, није само сингуларан, кохерентан ентитет, већ мозаик вишеструких, често конфликтних, персона обликованих и органским искуствима и дигиталним интеракцијама. Штавише, област вештачке интелигенције уводи даље слојеве сложености. Брзи кораци у машинском учењу и неуронским мрежама довели су до алгоритама који не само да обрађују информације већ и „уче" и „прилагођавају се". Такви системи, као што Тегмарк (Tegmark 2017) објашњава, оспоравају само наше разумевање свести. Ако машина може да опонаша когнитивне функције, да покаже понашање учења, па чак и да демонстрира рудиментарне емоције, у ком тренутку јој приписујемо „свест"? И што је још важније, како ово мења наше сопствено разумевање људске свести?

У истраживању пејзажа насликаног „Трансхуманистичким манифестом", морамо се ухватити у коштац са још једним кључним аспектом: друштвеним импликацијама света који се налази на прагу постљудског. Како се наше дигитално и биолошко окружење све више испреплићу, резултирајуће друштвено-културне промене захтевају пажљиво испитивање. Харари (Harari 2016) у Хомо Деусу предвиђа будућност у којој ће традиционалне хијерархије људских друштава, засноване на биолошком детерминизму, бити нарушене нашим новофабрикованим способностима. Друштво у коме би биолошка и когнитивна стратификација, подстакнута различитим приступом унапређеним технологијама, могла довести до „надљуди" - појединаца чије унапређене способности их стављају у значајну предност у поређењу са осталом, „неунапређеном" популацијом. Такав сценарио, иако спекулативан, није сасвим

невероватан с обзиром на тренутну путању биотехнолошког напретка. Ово нас доводи до свеобухватне етичке дилеме: правичне дистрибуције технологија унапређења.

Како наводе Сандберг и Бостром (Sandberg-Bostrom 2008), демократизација приступа унапређењу – било когнитивном, физичком или биолошком – је од суштинског значаја за спречавање погоршања постојећих социо-економских диспаритета. У свету у коме неколицина привилегованих може да приушти софистициране неуронске имплантe или генетски модификовано потомство, јаз између „имајућих" и „неимајућих" могао би се алармантно проширити. Штавише, свеобухватни утицај дигиталне сфере изазива растућу забринутост око питања приватности, аутономије и људске слободе у најопштијем смислу.

ТРАНСХУМАНИСТИЧКИ СВЕТ

Концепт трансхуманизма, који у својој основи означава употребу напредних технологија за превазилажење биолошких, психолошких и когнитивних ограничења људског бића, током последњих деценија постао је централна тема у расправама о будућности човека. Трансхуманистички пројекат не само да тежи продужетку људског живота и побољшању интелектуалних способности, већ тежи редефинисању самог појма људскости. У том контексту, епистемолошке и етичке импликације трансхуманизма морају бити критички преиспитане, нарочито у светлу растућег утицаја алгоритамске контроле и „надзорног капитализма" који детаљно разрађује Шошана Зубоф (Zuboff, 2019).

Зубофинов концепт „надзорног капитализма" указује на нову економску логику у којој лични подаци нису само средство, већ примарна сировина производње. Она описује парадигму у којој се људске мисли, емоције, преференције и навике дигитализују, анализирају и продају у комерцијалне сврхе. У таквом систему, човек постаје предвидиви субјекат, чије понашање више није резултат слободне воље, већ алгоритамски обликована последица (Zuboff, 2019: 93). Када алгоритми развијени у оквиру система машинског учења имају могућност да „сазнају" о појединцу више него што је сам појединац свестан о себи, поставља се фундаментално питање: шта се дешава са концептом људске индивидуалности и идентитета у дигиталној сфери?

Балтезаревић (2024: 160) указује на тај парадокс, постављајући питање о значају оваквих механизама за појам људског идентитета. Идентификација субјекта у трансхуманистичком дискурсу више није заснована на унутрашњем, егзистенцијалном самопоимању, већ на екстерној репрезентацији у подацима – дигиталном трагу који остављамо. Идентитет постаје агрегат дигитализованих образаца понашања, укрштених с алгоритамским прогнозама и профилисањем. Такав идентитет је, по својој природи, технолошки посредован, а не унутрашње конституисан.

У трансхуманистичком свету, како наша когнитивна и емоционална искуства постају све више испреплетена са дигиталним интерфејсима, потенцијал за манипулацију и контролу постаје очигледна стварност. Штавише, етички шум није ограничен само на друштвену динамику. Као што Курзвеил (Kurzweil 2014) предвиђа, хоризонт догађаја „технолошке сингуларности" – тачке у којој вештачка интелигенција надмашује људску – могао би фундаментално да редефинише наш однос

са нашим креацијама. Ако, или када, машине испоље неки облик свести и самосвести, моралне последице наше интеракције са њима, било да се ради о правима, одговорностима или емпатији, захтеваће потпуну поновну процену.

Трансхуманистичка визија, иако најављује будућност неограниченог потенцијала, такође је снажан подсетник на наше одговорности. Док стојимо на прагу можда најзначајније фазе људске еволуције, на нама је да се побринемо да наша стремљења ка постхуманој будућности буду утемељена на етичкој интроспекцији, друштвеном благостању и дубоком разумевању суштине „људскости". Да ли дигитално доба посматрамо као еволутивни скок или потенцијалну еволутивну регресију, у великој мери зависи од наших колективних избора и приоритета. Свесни безброј сложености и дубоких трансформација које су идентификоване, темељно разматрање отпорности људске психе у овој трансформативној епохи постаје императив. Питање није само технолошке изводљивости, већ и психолошке прилагодљивости. Како људи прелазе у пост-људско стање, како ће се наши ментални конструкти, укорењени у миленијумима еволуционе биологије, помирити са овом наглом променом?

Денет (Dennett1991) у својој монографији „Consciousness Explained" пружа проницљиву перспективу, тврдећи да људска свест није јединствен ентитет, већ спој бројних когнитивних процеса. Ако прихватимо ову премису, онда би унапређење или побољшање ових процеса, путем дигиталних или биолошких средстава, могло довести до појачаног или диверсификованог облика свести. Ово би се могло манифестовати у виду унапређених когнитивних способности, појачаних емоционалних искустава, или чак нових облика чулних перцепција, као што је постулирао Кларк (Clark 1998) у свом централном раду на хипотези проширеног ума. Међутим, кључно упозорење заслужује додатно разматрање. Де Грај и Рај (De Grey-Rae 2007) сматрају да „Ending aging", односно померање граница људске дуговечности и когнитивних способности може такође да појача латентне психолошке проблеме. Продужени животни век, на пример, могао би да погорша осећања егзистенцијалне исцрпљености или појача трауму сведочења како су вољени људи преминули. Слично томе, појачано когнитивно стање могло би учинити да појединци склонији изазовима менталног здравља буду дисфункционални с обзиром на то да опсежнија неуронска мрежа може значити и опсежнију платформу за испољавање дисфункција. Још једна кључна брига је природа односа и друштвених веза у постхуманом друштву. Такозвана „криза идентитета" сагледава се као део већег процеса промена који дислоцира основне структуре и процесе модерног друштва и подрива основе које су особама давале стабилну утемељеност у друштвеном свету (Baltezarević 2023: 85).

ОД ЧОВЕКА ДО ПОСТЧОВЕКА: ИДЕОЛОГИЈА ТРАНСХУМАНИЗМА

У филозофском и социолошком смислу, трансхуманизам је идеологија напретка која промовише неограничени технолошки развој као средство ослобођења човека од природних ограничења. Кључни аутори попут Макса Мора (More, 2013) и Ник Бострома (Bostrom, 2005) заступају став да се човек налази у прелазној фази еволуције ка „постчовеку" – бићу са побољшаним когнитивним, физичким

и емотивним способностима. Према том становишту, биотехнолошки и информациони напредак представљају основ за „хуманистички постхуманизам“ – визију у којој технологија омогућава досег онога што је некада било у домену религијских обећања: бесмртности, свезнања и свемоћи.

Међутим, критички теоретичари попут Франсис Фукујаме (Fukuyama, 2002) или Јувала Ноа Харарија (Harari, 2017) упозоравају да оваква перспектива носи дубоке етичке и политичке ризике. Проблем није само у биотехнолошком унапређењу човека, већ у томе ко контролише приступ овим технологијама, и какве последице та контрола има на равноправност, слободу и достојанство. Уместо ослобађања човека, трансхуманизам се може претворити у средство биополитичке контроле, стварајући нове класне и епистемолошке хијерархије између „унапређених“ и „неунапређених“.

АЛГОРИТАМ КАО СУБЈЕКТ: ГРАНИЦЕ МАШИНСКЕ АГЕНСЕ

Алгоритми машинског учења све више преузимају улоге одлучивања у доменима као што су медицина, образовање, безбедност и правосуђе. У таквим системима, људска одлука често бива у сенци алгоритамске процене, при чему се технологији приписује неутралност и рационалност. Ипак, бројна истраживања показују да алгоритми нису имуни на пристрасност (O'Neil, 2016; Eubanks, 2018). Штавише, они репродукују и продубљују постојеће друштвене неједнакости, јер се заснивају на подацима који су сами по себи резултат историјских неједнакости и културних преференција.

Кључна разлика између људске и алгоритамске агенсе је у томе што алгоритам нема свест, намеру, нити моралну одговорност. Његово деловање је производ математичких логика и података – што је далеко од емпатичке и контекстуалне мудрости коју човек поседује. Употреба вештачке интелигенције у доношењу етички обојених одлука, као што су одобравање кредита, дијагноза болести или надзор грађана, отвара озбиљна питања о томе шта значи бити одговоран субјект у дигиталној ери.

Корејски филозоф Бјунг-Чул Хан (Han, 2017) у својој анализи „психополитике“ тврди да се савремени облик власти не заснива више на спољашњој репресији, већ на добровољној интериоризацији контроле. У дигиталном капитализму, појединци не морају бити приморани на понашање – они га добровољно усвајају у складу са алгоритамски постављеним нормама успеха, популарности и продуктивности. Надзор престаје да буде нешто што нам се намеће – он постаје унутрашњи глас, форма самоцензуре. Управо ту се налази суштински проблем трансхуманистичке идеологије: човек у технолошкој утопији престаје да буде субјект слободе, а постаје перформативни агент оптимизације.

Са појавом дигиталног „ја“ и културе перманентне самопромоције (self-branding), идентитет се све више одређује у односу на мрежне параметре видљивости и прихватања. Као што Туркл (Turkle, 2011) истиче, технологија не само да посредује, већ конституише наше доживљаје и интеракције. Постајемо оно што приказујемо, а не оно што јесмо. У том смислу, трансхуманистички свет подразумева не само трансформацију тела, већ и трансформацију субјективитета.

Ритуали, обреди и наративи који су некада чинили основу културног идентитета, сада се све чешће замењују дигиталним ритуалима: лајковима, хаштаговима, алгоритамским трендовима. Овакво преобликовање културне праксе ствара нове облике припадности, али и нове форме искључења и наметнуте нормализације.

СВЕСТ, КОГНИТИВНО УНАПРЕЂЕЊЕ И ПОСТЉУДСКИ СУБЈЕКТ: ИЗМЕЂУ ЕКСПАНЗИЈЕ И ДЕСТАБИЛИЗАЦИЈЕ

Данијел Денет (Dennett, 1991), у својој утицајној монографији *Consciousness Explained*, нуди проницљиву и провокативну перспективу људске свести, тврдећи да она није јединствена, недељива суштина, већ емергентни феномен који произилази из динамичне интеракције бројних когнитивних процеса. Уместо да посматра свест као централизовани „театар" искуства, он је сагледава као „глобално радно простору" (global workspace), где се више неуронских токова стално укршта, компетује и консолидује у нешто што називамо „доживљајем".

Ако прихватимо ову парадигму, онда се отвара могућност да се свест унапређује или трансформише – не као јединствен ентитет, већ као систем који је подложан оптимизацији. У том смислу, трансхуманистички пројекат – кроз неуроимплантате, интерфејсе мозак-рачунар, когнитивне суплементе, генетску модификацију или биоинформатику – није нужно технолошка фантазија, већ реалистична претпоставка о појачаној верзији онога што већ јесмо.

Филозоф Енди Кларк (Clark, 1998) у својој теорији „проширеног ума" (*The Extended Mind*) заговара тезу да се људска когниција не дешава искључиво „унутар лобање", већ се ослања на екстерне алате и окружење – дигиталне записе, рачунарске системе, језик, симболе, па чак и друге људе. У ери паметних телефона, носивих уређаја и вештачке интелигенције, ова идеја добија нову релевантност. У контексту трансхуманизма, технологија није само алат већ постаје саставни део когнитивне архитектуре – функционално проширење свести.

Ако је ум проширив и подложан интеграцији са небиолошким компонентама, онда се јавља питање: да ли ће нове форме субјективности – унапређене свести, мета-свести или мултиканалне перцепције – представљати еволутивну предност или потенцијални извор психолошког ризика? На пример, симултани унос мултимодалних података, ако није усклађен с лимитима менталне интеграције, могао би довести до фрагментације идентитета, менталног прегоревања или губитка аутономије.

Аубри де Греј и Мајкл Реј (De Grey & Rae, 2007), у својој књизи *Ending Aging*, предлажу могућност елиминације биолошког старења као обавезне фазе људског живота. По њиховој визији, комбиновањем терапије матичним ћелијама, генетским модификацијама и наномедицином, људи би могли живети неограничено дуго, уз одржавање виталности. Ипак, ова оптимистичка визија отвара дубока егзистенцијална и психолошка питања. На пример, како ће свест одреаговати на вишевековни животни век? Да ли је ментални апарат, какав данас познајемо, структурално и емотивно у стању да носи тежину таквог постојања?

Продужени живот, уместо да буде дар, може постати терет. Психолошки ефекти дуговечности могли би укључити синдром егзистенцијалне исцрпљености, губитак мотивације, али и продубљене трауме настале поновљеним губицима ближњих или сведочењем историјским катастрофама. Ова перспектива подсећа на Хајдегерову тезу да је смрт суштински конститутивна за аутентичност: у одсуству коначности, да ли живот губи своју унутрашњу драматику и осећај смисла?

С друге стране, чак и ако занемаримо дуговечност, појачане когнитивне способности саме по себи носе психолошке ризике. Унапређење неуронских капацитета не мора нужно довести до хармонизације искуства. Напротив, за појединце склоне анксиозности, депресији или психотичним епизодама, хиперфункционални мозак може представљати отворен канал за интензивније поремећаје.

Функционално богатији мозак није нужно стабилнији. Ако проширимо радну меморију, побољшамо епизодичко памћење и повећамо брзину обраде, то не значи да ће личност постати отпорнија. Напротив, интензивирање интроспекције може довести до парализе анализе, егзистенцијалног страха или хроничне дезоријентације. Психолошке дисфункције, у постљудском стању, могу попримити епистемолошки и когнитивни облик који је тренутно незамислив.

Управо зато многи психолози (Popper & Eccles, 1977; Metzinger, 2009) упозоравају на потребу развијања неуроетике, дисциплине која би се бавила границама и последицама интервенција у когнитивни субстрат личности.

Идентитет, како га дефинише социологија, подразумева стабилну, временски конзистентну перцепцију себе у односу на друге. Међутим, у друштву у којем се тело, когниција, чак и емоције могу модификовати, идентитет постаје флуидан, модуларни склоп избора и адаптација. Како примећује Балтезаревић (2023: 85), у овом амбијенту долази до кризе континуитета – више нема основних структура које би појединцу давале стабилност у друштвеном свету.

Традиционални модели идентитета заснивали су се на стабилном телу, непромењивом памћењу и развоју кроз социјалне улоге (дете, одрасла особа, родитељ). У постљудској епохи, тело је заменљиво, памћење је проширено дигитално, а социјалне улоге подложне алгоритамском креирању. Тако настаје технолошки конструисан субјект, који нема биолошке границе и чији је идентитет отворен систем сталне адаптације.

Ова трансформација субјективности доводи у питање и низ етичких и друштвених принципа: ако особа побољша своју когницију, да ли има етичко право на привилегије у одлучивању? Да ли је неуролошки побољшан субјект „више“ људски од оног непобољшаног? Да ли ће људска емпатија – заснована на заједничком искуству немоћи, страха, бола – нестати у друштву у којем постоје појединци отпорни на све ове феномене?

Футуристи попут Реија Курцвејла (Kurzweil, 2005) сугеришу да ће технологија водити ка „сингуларности“ – тачки у којој ће се вештачка и људска интелигенција спојити. Међутим, ако се изгуби граница између човека и машине, да ли постоји ризик да изгубимо оно што нас чини човеком? Управо зато је неопходно развијати трансдисциплинарну етику трансхуманизма, у којој ће учествовати не само научници, већ и филозофи, уметници, теолози, па и сами грађани.

ЗАКЉУЧАК

Истраживање трансхуманистичког идеала, како је приказано кроз различите дискусије, академске увиде и технолошке прогнозе, представља вишедимензионалну панораму могуће будућности човечанства. Ово дигитално доба је сведочанство нашег напретка без преседана и истовремено наглашава дубоке двосмислености нашег еволутивног пута. У својој сржи, трансхуманистички дискурс није само академски или филозофски ангажман; дубоко је личан, укршта се са нашим индивидуалним и колективним тежњама, страховима и етичким недоумицама. Дигитално доба, које често карактерише безгранично обећање, такође представља огледало наше саме суштине. Као што Бостром (Bostrom 2005) примећује у „Историји трансхуманистичке мисли", постхуманистичка будућност није само технолошка прогноза већ одраз вековне жеље човечанства да превазиђе своја уочена ограничења. Од митолошких прича о Икару до савремених биохакера, порив да се померају границе, да се уздигне више и да се зарони дубље је суштински људски. Ипак, ова амбиција, иако вредна дивљења, није без својих замки. Наш технолошки напредак, као што је истакао Курзвајл (Kurzweil 2014) у књизи „Сингуларност је близу", убрзава се експоненцијалним темпом, често превазилазећи наше етичке, филозофске и психолошке капацитете разумевања и асимилације. Кључни одраз дискурса је потреба за хармоничном интеграцијом технологије и човечанства. Како Море и Вита-Море (More-Vita More 2013) дефинишу у „Трансхуманистичком приручнику", циљ није изгубити себе.

Како Харавеј (Haraway 1991) тврди у „Манифесту киборга", растварање традиционалних граница између човека, машине и природе могло би довести до нових облика друштвених савеза и колективних идентитета. Међутим, дубина и аутентичност ових односа долазе у питање. Ако се наша искуства и емоције могу алгоритамски модулирати, можемо ли икада тврдити да су истински? Ово води до можда најдубљег егзистенцијалног питања: у нашој беспоштедној потрази за унапређењем, побољшањем и трансценденцијом, можемо ли колатерално изгубити саму суштину онога што нас чини људима? Може ли дигитално доба, у својој заслепљујућој луминисценцији, бацити сенку на суштинска људска искуства љубави, туге, радости и очаја? Како Туркле (Turkle 2011) потресно поставља питање у „Заједно сами" (Alone Together) да ли бисмо могли на крају бити технолошки повезани, али емоционално изоловани? Укратко, главна разматрања обухватају спектар технолошких обећања и егзистенцијалних дилема. Трансхуманистичка одисеја, иако је пуна потенцијала, такође је пуна дубоких неизвесности. То доводи у питање не само нашу технолошку снагу, већ и нашу етичку, филозофску и психолошку спремност. Пут до постчовека није само ствар силицијума и кода, већ и срца и душе.

Трансхуманистичка визија будућности носи и обећање и претњу. С једне стране, она обећава превазилажење бола, старења и смрти – вековних људских ограничења. С друге стране, она ризикује да укине саму суштину човека као бића слободе, несавршености и искуства. Уколико технологија постане основни регулатор понашања, емоција и избора, онда се морамо запитати да ли смо на прагу постхуманог ропства – добровољно прихваћене, алгоритамски обликоване егзистенције.

Трансхуманизам као пројекат когнитивног унапређења и продужене свести обећава радикалне промене у начину на који поимамо себе, своју свест и своје место у свету. Ипак, уз ову експанзију долази и низ изазова: психолошких, етичких, друштвених и политичких. Свест, као динамичан и комплексно утемељен процес, не може се третирати као објекат који се механички побољшава без последица.

Зато је потребно зауставити се пре него што сјуримо у утопију технолошке самодовољности. Холистички приступ захтева да, поред техничке изводљивости, размотримо и социо-психолошке и духовне последице онога што чинимо. У противном, ризикујемо не да постанемо „надљуди", већ да изгубимо своју суштину у свету когнитивно хиперфункционалних али егзистенцијално дезоријентисаних бића.

Потребно је критички преиспитати не само техничке домете трансхуманизма, већ и дубље филозофске претпоставке које га покрећу. Будућност не треба да буде препуштена технолозима и тржишту, већ мора бити предмет демократског дијалога, етичког разматрања и хуманистичке рефлексије.

ЛИТЕРАТУРА

Baltezarević 2024. Borivoje Baltezarević. Tehnološki determinizam i kulturna evolucija: značaj kulturnog diverziteta u etičkoj proceni veštačke inteligencije, *Baština*, Vol 34 br. 62, pp. 159-165.

Baltezarević 2023. Borivoje Baltezarević. *Dekonstrukcija kulturnog identiteta u susretu sa novim medijima*. Institut za srpsku kulturu Priština – Leposavić.

Bostrom 2005. Bostrom Nick. A history of transhumanist thought. *Journal of Evolution and Technology*, 14(1), 1-25.

Clark 1998. Clark, Chalmers C.The Art of Science: Quine and the speculative reach of philosophy in natural science. *Dialectica*, 52(4), 275-290.

Dennett 1991. Dennett, D.C. Daniel. *Consciousness Explained*. Boston, MA: Little, Brown and Company

De Grey, Rae 2007. De Grey Aubrey, Michael Rae. Ending aging: The rejuvenation breakthroughs that could reverse human aging in our lifetime. Macmillan+ ORM.

Drexler 1986. Drexler, Eric Engines of Creation: *The Coming Era of Nanotechnology*. Garden City NY: Anchor.

Eubanks, V. 2018. Eubanks Virginia. Automating Inequality: How High-Tech Tools Profile, Police, and Punish the Poor. St. Martin's Press.

Fukuyama 2002. Fukuyama Francis. Our Posthuman Future: Consequences of the Biotechnology Revolution. Farrar, Straus and Giroux.

Han 2017. Han Byung-Chul. Psychopolitics: Neoliberalism and New Technologies of Power. Verso.

Harari 2017. Harari Yuval Noah. *Homo Deus: A Brief History of Tomorrow*. Harper.

Harari 2016. Harari Yuval Noah. Homo Deus: 'An intoxicating brew of science, philosophy and futurism'Mail on Sunday. Random House.

Haraway 1991. Haraway Donna Simians. Cyborgs, and Women: The Reinvention of Nature. Routledge.

Hayles 1999. Hayles N. Katherine. How we became posthuman: Virtual bodies in cybernetics, literature, and informatics. University of Chicago Press.

Hughes 2004. Hughes James.Citizen Cyborg: Why Democratic Societies Must Respond to the Redesigned Human of the Future. Basic Books.

Kurzweil 2014. Kurzweil Ray.The singularity is near (pp. 393-406). In: Sandler, R.L. (eds) Ethics and Emerging Technologies. Palgrave Macmillan, London.

More, Vita-More 2013. More Max, Natasha Vita-More. The Transhumanist Reader: Classical and Contemporary Essays on the Science, Technology, and Philosophy of the Human Future. John Wiley & Sons.

More 2013. More Max. *The Philosophy of Transhumanism*. In: More & Vita-More (eds.), *The Transhumanist Reader*. Wiley-Blackwell.

O'Neil, C. (2016). Weapons of Math Destruction: How Big Data Increases Inequality and Threatens Democracy. Crown.

Sandberg, Bostrom 2008. Sandberg Anders, Nick Bostrom. *Whole Brain Emulation: A Roadmap*. Oxford University.

Tegmark 2017. Tegmark Max. Life 3.0: Being Human in the Age of Artificial Intelligence. Knopf.

Turkle 2011. Turkle Sherry. Alone Together: Why We Expect More from Technology and Less from Each Other. Basic Books.

Warwick 2003. Warwick Kevin. Cyborg morals, cyborg values, cyborg ethics. Ethics and Information *Technology*, 5(3), 131-137.

Zuboff 2019. Zuboff Shoshana. Surveillance capitalism and the challenge of collective action. In *New labor forum* (Vol. 28, No. 1, pp. 10-29). Sage CA: Los Angeles, CA: SAGE Publications.

Borivoje V. BALTEZAREVIĆ

TOWARDS THE POST-HUMAN ERA: THE TRANSHUMANIST MANIFESTO IN THE CONTEXT OF DIGITALIZATION AND TECHNOLOGY

Summary

The transformative ethos of the Transhumanist Manifesto has long ignited academic discussions around the potentialities of humankind's evolution, primarily steered by burgeoning technologies. Within its avant-garde guidelines lies a prophetic vision: a world where human capabilities–intellectual, physical, and psychological–are significantly heightened, transcending the conventional boundaries of biology. This paper aims to revisit and critically appraise the Manifesto in light of recent advancements in the digital era, drawing connections between the imagined futures of yesteryears and our present trajectory. Centered around seminal theories, including Harari's insights on the Homo Deus, Kurzweil's anticipation of a technological singularity, and Bostrom's simulation hypothesis, this investigation probes into the nuances of identity, consciousness, and sociocultural shifts in an impending age defined by its digital dominance.

Keywords: Transhumanism, Digital Evolution, Human Identity, Technological Singularity, Simulation Hypothesis, Post-human Era, Digital Consciousness.

Рад је предат 29. јануара 2025. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

Рецензенти *Баштине* за свеску 65

Проф. др Бошко Сувајџић, редовни професор, Универзитет у Београду, Филолошки факултет;

Проф. др Часлав Николић, редовни професор, Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац;

Проф. др Јелена Арсенијевић Митрић, редовни професор, Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац;

Проф. др Сунчица Денић, редовни професор, Педагошки факултет у Врању;

Проф. др Миодраг Гордић, редовни професор, Факултет за пословне студије и право, Универзитет „Унион – Никола Тесла“;

Проф. др Далибор Елезовић, редовни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет;

Проф. др Владан Виријевић, редовни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет;

Проф. др Урош Шуваковић, редовни професор, Универзитет у Београду, Учитељски факултет;

Проф. др Светислав Лутовац, редовни професор, Универзитет Мегатренд, Правни факултет, Београд;

Проф. др Зоран Јефтовић, редовни професор, Универзитет у Нишу, Филозофски факултет;

Проф. др Виолета Рашковић Таловић, редовни професор, Универзитет „Унион – Никола Тесла“, Београд;

Проф. др Дејан Антић, ванредни професор, Универзитет у Нишу, Филозофски факултет;

Проф. др Ана Костић Ђекић, ванредни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет;

Проф. др Милош Марсенић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет;

Проф. др Нећиб Прашевић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет;

Проф. др Јелена Минић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет;

Проф. др Миљана Павићевић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет;

Проф. др Драган Благић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Правни факултет;

Проф. др Саша Атанасов, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Правни факултет;

Проф. др Саша Станојевић, ванредни професор, Филозофски факултет Косовска Митровица, Универзитет у Приштини;

Проф. др Ивана Пењишевић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Природно-математички факултет;

Проф. др Гордана Рудић, ванредни професор, Универзитет у Новом Саду, Педагошки факултет у Сомбору;

Доц. др Ђорђе Радовановић, Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац;

Доц. др Јован Алексић, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет;

Доц. др Сергеј Ульанов, Факултет за пословне студије и право, Универзитет „Унион – Никола Тесла“, Београд;

Доц. др Александар Савић, Универзитет у Београду, Филозофски факултет;

Доц. др Зоран Малбашић, Академија за националну безбедност, Београд;

Доц. др Јелена Младеновић, Универзитет у Нишу, Филозофски факултет;

Др Јасмина Ахметагић, научни саветник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Марија Јефтимијевић Михајловић, виши научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Радослав Балтезаревић, виши научни сарадник, Институт за међународну политику и привреду;

Др Александар Павловић, виши научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Ненад Перић, виши научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Мирјана Бечејски, виши научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Иван Бецић, виши научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Звездана Елезовић, виши научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Мирослав Поповић, виши научни сарадник, Универзитет у Београду, Филозофски факултет;

Др Божица Славковић Мирић, виши научни сарадник, Институт за новију историју Србије;

Др Владан Станковић, виши научни сарадник, Институт за политичке студије, Београд;

Др Петар Ристановић, виши научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Ана Мумовић, виши научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Бојана Стевановић, научни сарадник, Институт за историју уметности Универзитета у Београду;

Др Марина Мијатовић, научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Александар Лукић, научни сарадник, Институт за политичке студије, Београд;

Др Боривоје Балтезаревић, научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Оља Арсенијевић, научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Борис Бурсаћ, научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Ратомир Антоновић, научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Милутин Живковић, научни сарадник, Институт за савремену историју, Београд;

Др Ана Стишовић Миловановић, стручни саветник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

008(497.115)

БАШТИНА : гласник / главни и одговорни уредник Борис Братина. - 1991, св. 1- .
- Приштина-Лепосавић : Институт за српску културу, 1991- (Краљево : Graficolor). - 24 cm

Три пута годишње. - Друго издање на другом медијуму: Баштина (Online) = ISSN 2683-5797
ISSN 0353-9008 = Баштина (Приштина)
COBISS.SR-ID 3404300